

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર

शिशिर - २०२६

KAVI LOK

म. यु. अ. १६७० • संपा. अंक ७३

છાંસડના સરવરપ્રદેશમાં ગ્રાસમીઝર જીરોવરને તીરે આવેલું કવિ વર્ણવ્યું મકાન 'ડા કૉટેજ'

જ્ઞાન તથા ઉપદેશ કવિતામાં અમૂલ્ય છે અને જ્ઞાનક એ
 કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે. જ્ઞાનક એ કવિતાને સર્વોપરિ
 પ્રયોજન છે અને તે સિદ્ધ થાય તેમાં કાવ્યની ઉત્તમતા છે.
 (અમરુદાસ નીલકંઠ)

With Best Wishes From
INTERNATIONAL LUBRICANTS (PRIVATE) LTD.

- Court House Bhubi Talao, Bombay-3
 17 A, Ashutosh Mukherjee Road, Calcutta-29

દિન

જે અસાધારણ વિલંબ પછી 'કવિલોક' પ્રકટ થાય છે તેને માટે ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ.

લાંબી ચાલેલી માંદગી તથા ખીળં કેટલાંક કારણોને લીધે 'કવિલોક'નું સુદ્રણકાર્ય અમદાવાદ ખસેડવાનું વિચાર્યું, એ જ અરસામાં ત્યાંની બુધવાર-કવિતા-સભાના સહકારનો પણ યોગ રચાયો. એને પરિણામે આજે 'કવિલોક' દિન થઈને નવાં કદ-કલેવરમાં આપની પાસે આવે છે. એનાં નવાં રૂપરંગ સાથે, ભવિષ્યમાં જે એક મૂલ્યવાન સંગ્રહ બની રહે એવી કવિઓના હસ્તાક્ષરોમાં જ એમનાં કાવ્યોની માળા તથા તસ્વીરશ્રેણી આદિના ચિત્રવિભાગ જેવાં એનાં નવાં અંગ આવકારપાત્ર થશે એવી આશા છે.

એના આ સ્વરૂપને ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ કરવું એ હવે આપના હાથમાં છે. અમને શ્રદ્ધા છે કે સૌ કવિઓ-વિવેચકોનો સર્જન-સહકાર તો મળી જ રહેશે; તે ઉપરાંત, તેઓ તેમજ કવિતાના સૌ ભાવકો અને ચાહકો તેના ગ્રાહક થઈને તથા અન્ય મિત્રોનો પણ એમાં સાથ મેળવી આપીને સહાયરૂપ થાય એવી અમારી અંગત વિનંતિ છે.

૨૦૭૫

ગુરુચંદ્રાવ

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વિક્રમ સંવત ૨૦૨૬

પરંપરિત અંક ૭૩ • દ્વિજ અંક ૧

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ઈ. ૧૯૭૦

કાવ્ય

રાજેન્દ્ર શાહ	૪	નિદ્રિત નયને ૧-૬
રમેશ જાની	૯	સોડિયું વાળીને
ઉશનસ	૧૦	વસંત-નકશા ૧-૭
રાજેન્દ્ર શુક્લ	૧૫	આખરનો અર્થ
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૧૬	ખલાકા-૯
મકરન્દ દવે	૧૮	વણુજી
લીપુ કપોડિયા	૧૯	ધાસ
	૨૦	દિવ્યાને
ઈન્દુકુમાર જોશી	૨૧	હારને
સુરેશ દલાલ	૨૨	નહીં આવું!
પ્રાણજીવન મહેતા	૨૩	આંખમાં
લલિત ઝાટકિયા	૨૩	બે હાઈકુ
માધવ રામનુજ	૨૪	પક્ષી
આમોશ	૨૪	ગઈ!

ગદ્ય

વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી	૧	કાવ્ય અને વિવેચન
નિરંજન લગત	૨	વિલિપ્યમ વડું અર્થ
યોગેન્દ્ર વ્યાસ	૮	કવિતામાં પ્રતીક
ધીરુભાઈ પરીખ	૧૩	કાવ્યમાં આધુનિકતા
વ્યાખ્યા	૧૬	ખલાકા-૯
સુન્દરમ	૧૯	છંદ

કવિલોક પારિતોષિક ૨૪

¶ ‘કવિલોક’ વૈમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે— ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થય છે. ¶ વાર્ષિક લઘુજનમ : દેશમાં રૂ. ૧, પરદેશમાં રૂ. ૮ અથવા રિ. ૧૦ અથવા ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લઘુજનમની સગવડ રૂ. ૩; છટક નકલનો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને કૃતિ વિશેના નિર્ણય જાણુવા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ માછી મેળવવા પોતાનું સંસ્પર્શનું કૃત્ય તથા પૂરું પોસ્ટેજ ચોડેછું પ્રાંત કે કવર મોકલવા વિનંતિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા લઘુજનમ મોકલવાનાં સ્થળ : ‘કવિલોક’ C/o લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદેવર, મુળાઈ ૨ થા કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧

¶ તારીખો : રાજેન્દ્ર શાહ અને ખચુભાઈ રાવત

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ખચુભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧

મકૃતિની ભંજુરતાને જોણે ભવ્યતાનો નવજન્મ આપ્યો તે, ઇંગ્લેડના રાજકવિ વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થની આ વર્ષે આવેલી ધીલ શતાબ્દીના ઉપલક્ષ્યમાં જીવ્યો આ અંકમાં શ્રી નિરંજન ભગતનો લેખ. મથાળે ડાળી બાજુ: કવિ વર્ડ્ઝવર્થ તરુણવયે; મથાળે જમણી બાજુ: છેલ્લાં વર્ષોમાં; જમણી બાજુ કવિની નાની બહેન અને તેની જીવનભારની મિત્ર બની રહેલી ડૉરોથી ઉત્તરાવસ્થાએ.

લાકાર તથા કુમાર ના સૌજન્યથી

શિશિર ચન વસત
કવકર સે મલ ન શક

। ॐ વાદ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં જ્ઞાવિઙ્ઞીવીર્મ યપિ ।

કાવ્ય અને વિવેચન

કવિતા એ કોઈ મનોઘટનાની, કોઈ અનુભૂતિની, કંઈ સંવેદનું હોય કે સ્પષ્ટ થયું હોય તેની કોઈ લાગણીની કે વિચારની અથવા કોઈ ઝંખનાની કે ઉન્મેષની સમરૂપતા ભાષામાં શોધવાની ચેતનાની સલાન પ્રક્રિયા છે. કવિતા એ તત્વતઃ આંતરિક અને એકાગ્ર અનુભૂતિ છે.

મૂલતઃ એ કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી, પણ અનુભવ છે; ચેતનાના પૃથક્ અંશોની અમુક સંદર્ભમાં અમુક સમય પૂરતી એકરૂપતા છે. એ અનુભવ ઉત્કટ હોય છે અને વ્યક્તિની સમગ્ર શક્તિને પ્રવૃત્ત થવા સાદ કરે છે તેથી તો આપણે તેને પ્રેરણા કહીએ છીએ.

પણ એ જે હોય તે, એ અનુભવ ભાષામાં સ્ફુરતો નથી. એ સ્ફુરે તત્કષણે એને ભાષા સાથે સંબંધ હોતો નથી. જેટલે અંશે આ આન્તરઅનુભવ ભાષામાં પ્રસવતો નથી તેટલે અંશે ભાષા એ અનુભવની અપેક્ષાએ બાહ્ય પદાર્થ છે. ભાષાને તો તેમાં લયરચના, પ્રાસરચના, પ્રતીકરચના વગેરે સાજ સહિત એક વાહન તરીકે (સહેલે ગમે તેટલી ત્વરાથી), અવબોધના એક સંકેત તરીકે, પ્રયોજવામાં આવે છે.

— જોકે અવબોધ અને તેનું પ્રામાણ્ય સૌપ્રથમ કવિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કવિ જ પોતાની કૃતિનો પ્રથમ ભાવક છે અને એના પ્રામાણ્યનો પણ એ જ સાક્ષી છે. કવિને યોગ્ય લાગે તેવા અવબોધ અને સમરૂપતા દ્વારા જ આટલું સંભવે. અવબોધ નહિ તો પ્રામાણ્ય નહિ.

વિવેચક કવિતામાં પ્રસ્ફુટ થયેલી આન્તરઘટનાનો તાગ લે છે, અને વિચાર લાગણી તથા મૂલ્યોના વ્યાપક પ્રવાહો સાથે, પરંપરાગત બનેલી ચૈતસિક પ્રવૃત્તિ સાથે, સમાજની અર્થચેતના સાથે અને મનુષ્યના સર્વસામાન્ય વારસા સાથે એનું અનુસંધાન કરી આપે છે. અનુભૂતિના ચૈતસિક સંદર્ભને અને પ્રેરણાની તથા સૌન્દર્યની અપૂર્વતાને એ પારખે છે અને દર્શાવે છે. અને આ રીતે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને ધોરણોને વિકસાવવામાં અને સ્થિર કરવામાં એ સહાયભૂત થાય છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

માનવતા અને પ્રકૃતિનો કવિ વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થ

નિરંજન ભગત

ભગીરદારના એકન્ટ જોઈને વર્ડ્ઝવર્થને લ્યા એ જન્મ્યો. જન્મના પાંચ મતાનોમાનુ બીજી મેનાન તે કવિ વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થ પરતુ કવિના ચાર ભાઈ મહેનોમાંથી એની નાની બહેન ડોરોથી અને અનુજ બહેન એમ બેન જ એના જીવનમાં મહત્વનું સ્થાન રહ્યું અને તેમાં ચે 'વિલિયમ' વર્ડ્ઝવર્થને 'કવિ વર્ડ્ઝવર્થ' બનાવનાર બે કોઈ હોય તો તે ડોરોથી જ. જોકે કવિના સિદ્ધ હૃદયમાં તો પોતાના ધરની પાછાથી વધી જતી નદી ડ્રેન્ટ અને નવ માઈલ દૂર જીએની રિવરફો ટેકરીને જ મહત્વનું સ્થાન હતું.

કવિના શૈશવકાળનો સૌથી મહત્વનો પ્રથમ પ્રમંથ તે ૧૭૭૮માં માતાનું મૃત્યુ એને પરિણામે સારો ચે પરિવાર છૂટો પડી ગયો. મોગ ચારે બે બે (ગ્રિયાર્ડ, વિલિયમ, ડોરોથી ને બહેન) પેનગ્થિ મુકામે તેમને મેસાજ ગ્રામ, બ્યા તેમના નાના (દાદા) વિલિયમ કૂક સન દુકાન ચલાવતા બાપીકા ધર પાછળની ખડાન ટેકરીઓ, પુરાણ કિલ્લો ને રોજ જેમાં નાઠવાની મજા આવતી એવી મધુરી ડ્રેન્ટ નદીનું આ લાફ કુદરતી વાતાવરણ છોડી મેસાજ જરુ વિલિયમને ગમ્યું નહિ હોય એમ લાગે છે. કદાચ નાનાના ધરનું વાતાવરણ બધાંય ને કંગળાભરેલું લાગ્યું હશે. ગમે તેમ, પણ ત્યાં એ એકલમુરો, ધૂની ને ચીડિયો બની ગયો. એક વખત તો કોઈ કારણે બહુ લાગી આવ્યું હશે, તેથી ધરના માળિયા ઉપર જઈને ત્યાં પડી રહેની તલવારથી આપઘાત કરવાનો બાલિષ્ઠ પ્રયત્ન પણ કરેલો, પરતુ છેલ્લી ઘડીએ જીવ ન ચાલ્યો !

પણ અહીંથી તેને હાંપુસ હેઠ ગામની શાળાએ ભણવા મોકલો, ત્યાં એને છુને દોર મળે. એટલે ત્યાં અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તે ખીની જીડ્યો નદીમાં તરતો, હોડીઓ ચલાવતો, ખરક પર લપસતો, અને ચોમેરના પ્રદેશમાં માઈલો સુધી ભળીને ગોપ જતો, ખેડૂતો, ભરવાડો ને ભમતાશમ બાંતિઓ જોડે અવનવી ઓળખાણો સાથેતો આમ, હોક્સ હેડના સમાજમાં એ માનવહૃદયનો પ્રથમ પરિચય પામ્યો. પોતાના એક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય 'માઈકલ'ની વાર્તા એણે અહીં જ એન ટાઈસન નામે એક બાઈ (જેના મકાનમાં એ

જેણે પ્રકૃતિની ભગરતાને ભન્યતાનો નવ જન્મ આપ્યો એ માનવતા અને પ્રકૃતિના કવિ વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થના જન્મની બીજી શતાબ્દી આ વર્ષે જગત ભિજવે છે. 'માનવી' શબ્દનો સારો અર્થ શબ્દ કાપમાંથી નહિ પણ વર્ડ્ઝવર્થ જેવા કવિના કાવ્યકાવ્યમાંથી જ જરુ આવે. વળી વર્ડ્ઝવર્થથી વધુ ગરવો એવો પોતાનો ગાયક તો પ્રકૃતિને પણ લાગે જ મળ્યો હશે. જીવનની શુદ્ધતામાંથી પણ ભન્યતાનો આનંદ પીનાર અને પાનાર આવા કવિને પ્રકટાવે તો જીવને પોતાનો જ મહિમા પ્રકટ કરે છે.

છેડાડના કૌકરમકા નામે ગામડામાં, ઈ ૧૭૭૦ના એપ્રિલની ૭મી તારીખે એક રો કવિલોક જન્મ્યું ફેબ્રુ ૧૯૭૦

રહેતો તેની) પાસેથી સાંભળી, અને કવિના સુકુમાર હૃદયમાં માનવપ્રેમની સૌરભ મહેકા ઊઠી. આ કાળનાં એનાં પ્રિય પુસ્તકોમાં હતી અરેબિયન નાઇટ્સ (જે એનું સૌથી વધુ પ્રિય પુસ્તક) કિન્ગઝાદ તથા ફીલિંગ, અને સ્વિક્ટની નવલકથાઓ. પણ એ સૌથી યે પ્રિયતર તો કુદરતની કિતાબ જ હતી. હૉક્સ-હેડથી રહેજ જ છેટે ક્રાનિસ્ટનમાં એક સાયંકાળે અસ્તાયણનાં રવિ-કિરણની રક્તરંગીન ઝલક જોઈને, હલ્લુ તો ઊઘડતું એનું એનું કવિહર ગાર્બ ઊઠ્યું હતું :

‘.. There I said

That in whatever region I should close
My mortal life; I would remember you
Fair scenes!’

ત્યાં તો આ સુખી જીવન પર ફટકા પડ્યો. યૌદ્ધમે વર્ષે તેના પિતા ગુજરી ગયા, ને વારસામાં માત્ર જમીન-દાર પાસેનું પાંચ હજાર પૌંડનું લેણું મૂકતા ગયા. પણ જમીનદારે તે ચૂકવવાની ના પાડી. કુટુંબના આ આર્થિક સંજ્ઞેગોમાં વડેડવર્ધને ઘણા આઘાત થયો, ને દુનિયા જાણે પોતા તરફ ખેદરકાર છે એવી લાગણીથી તે ફરી ખેંચેન, વાહીલો ને અસ્થિર મનનો બની ગયો.

આમ ને આમ હૉક્સ-હેડની ગ્રામર સ્કૂલનો અ-ભ્યાસ પૂરો કરી તે આગળ અભ્યાસ માટે કેમ્બ્રિજની સેન્ટ જૉન્સ કૉલેજમાં ગયો; પરંતુ ત્યાં પણ, ૧૭૮૭-૮૦નાં ત્રણ વર્ષના કેમ્બ્રિજના અભ્યાસકાળમાં ઊર અને ઉપવનની કુંજોમાં અહોરાત પડ્યો રહેનારો કવિ એકલવાયો થઈ પડ્યો. અહીં પણ જીવનધ્યેય વિશે તે અસ્થિર જ રહ્યો અને ઘણી વાર ધર્મજીવનમાં પડીને પાદરી થવાના વિચારો સામે મથામણ કરતો રહ્યો. પણ ચાસર, રપેન્સર અને મિલ્ટન જેવા કવિઓની સ્મૃતિથી કેમ્બ્રિજ સભર હતું. એ ‘પુરાણ વડીલો’ની પાસે આ નવોદિત કવિએ પોતાની કાવ્યદીક્ષા લીધી; જોકે સાચી સર્જકતાનો સંસ્પર્શ તો એ વર્ષાને આવતી લાંબી રબરોના કાળમાં જ પામ્યો. આવી ત્રણે રબરો-ઓ તેણે કેમ્બ્રિજની બહાર ગાળી.

આમ, કેમ્બ્રિજનો ત્રણ વર્ષનો વસવાટ કવિના જીવનમાં વિરલ નહિ તો પણ વિકાસશીલ તો નીવડ્યો જ. અને, અદારમી સદીનાં કાવ્યોનાં સૌ અપલક્ષણોને અનુસરતો, ને તો યે નવીન કવિતાના અંશોથી કચાંક કચાંક મૌલિકતા ધારણ કરતો, એનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ધી ઈવનિંગ વૉક’ આ સમયે પ્રગટ થયો.

ઈ. ૧૭૮૧ના ફેબ્રુઆરીમાં કેમ્બ્રિજની ઉપાધિ લઈ કવિ લંડનમાં આવીને વસ્યો. પણ હજી યે આવતી કાલ પાસે પોતાની શી અપેક્ષા છે તેનો કશો નિર્ણય તેણે કર્યો ન હતો. અંતે ફ્રેન્ચ ભાષા શીખવાના નિમિત્તે તેનો રખકુ આત્મા ફ્રાન્સના પ્રવાસે નીકળી પડ્યો, અને ૧૭૮૧ના નવેમ્બરથી ૧૭૮૨ના ડિસેમ્બરલગીના એ તેર માસના ફ્રાન્સનિવાસથી કવિનું જીવન આમૂલ્ય પરિવર્તન પામ્યું.

આર્લીઆમાં રહીને ફ્રેન્ચ ભાષાના પાઠ શીખવા નીકળેલો કવિ ‘બ્લવા’ (Blois)ના એક ડૉક્ટરની (પોતાથી ચાર વર્ષ મોટી) દીકરી એનેત વાલોં પાસે પ્રેમના પાઠ શીખવા ખેસી પડ્યો. આ પ્રેમનો આવેશ પાછળથી એટલો તો પ્રબળ થઈ પડ્યો કે તે એક ગેર-કાનૂની બાળકીના જન્મમાં પરિણમ્યો. આ પ્રેમની કથા તેણે પાછળથી પોતાના ‘વોદ્રાકુર એન્ડ બ્લિથ્થ’ નામે કાવ્યમાં ગૂંથી છે. જોકે આ પ્રસંગનો ખુલ્લો એકરાર તો તેણે કદી કર્યો નથી. એણે ને એના ચારત્ર-કારોએ એ સંગંધે મૌન જ સેવેલું. પણ પોતાનાં આત-બનો—અહેન ડૉર્થી ને પત્ની મેરીથી તેણે આ સત્ય કદી છુપાવ્યું ન હતું. અનેક વર્ષો પછી પ્રોફેસર હાથેરે આ પ્રસંગનું સંશોધન કર્યું.

૧૭૮૨નો જે ઉનાળો તેણે એનેતના ગામ (બ્લવા) માં ગાળ્યો તે દરમ્યાન એ માનવપ્રેમી ફેટલાક ફ્રેન્ચ અફસરોના સંસર્ગમાં આવ્યો. એ સૌ ફ્રેન્ચ ક્રાન્તિના વિરોધી હોવાથી કવિને સ્ફુરિત રસોવાદ વધુ દૃઢ થયો. પ્રેમ, કરુણા, આશા અને શ્રદ્ધા જેવા માનવ્યપૂર્ણ ભાવો-દ્રેકનાં, ફ્રાન્સના રસ્તા પરનાં દશ્યોથી એનું હૃદય દ્રવી જતું. ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ પ્રત્યેની એની આ સમયની હમદાની

લાગણી, વયમા પોતાથી પદર વરમ આ
ગળ એવા મિશલ જોએ સાથેની એની
મૈત્રીમા એણે મૂર્તિમત કરી છે, અને
પોતાની આત્મકથા જેવા લાગા કાવ્ય 'ધ
મિલિયુડ'મા એનું એક જીવત રેખાચિત્ર
દર્શુ છે કોલરિજ અને કોલરિજને ગાઢ
કગ્તા વડુંવડુંના બૌદ્ધિક જીવનમા જો
પેની અસર સૌથી પ્રબળ છે દ્વારના
વનપ્રદેશમા સદા એ સાથે ભગ્નતા આ એ
મિત્રો પચે રાષ્ટ્રોના આદિ અત અને
અસ્મિતાની અનેક ચર્ચાઓ ચાલતી અને
મિત્રોનો સમાજકારણમા જોડા રસ,
નગરોનગર જોએલી પીડિત માનવના
માથો જન્મે હો

વળી, આ જ સમયમા કવિએ પોતાના
કા થોડકાળની ખીજ લાખી ફૂનિ કિસ્કિ
પિવરકેચિત ની રચના કરી, તેખીજે વર્ષે
લડનમાથી એનું પ્રકાશન કર્યું ત્રિપથ અને
શેલી બન્નેની દૃષ્ટિએ 'ધી ઇવનિંગ વૉક'થી
એમા કશું જ નહીં આખી એ ફૂતિ
એટલી જ ફૂતિમ છે, અને અનના લાગમા
ફોનોની તથા જોપેની અસરો અપણ વરતાઈ
આવે છે. એમા કાલિના ખુદના યશોગ્ધન
સાબળાને લડનના વિવેચકોએ તે વિષે એક
ખાજુ પોતાનો રોષ પ્રગટ કર્યો, ત્યારે હજુ તો
કેમિસનમા ભણતા કોલરિજ જેવાએ અ
જેજી સાહિત્યમા એકનંદી પ્રતિભા જન્મતી
જેઈને પોતાનો પરમ સતોષ પ્રગટ કર્યો

ઝાફ્ટોબરમા એ દ્વારથી પારીસ ગયો
એક જ મહિના પર બધા કાલિની લયાનક
કતલ આ ની હતી એવી ત્યાની શેરીઓમા
ફરતા એ થોડો દુ ખી થયો, પણ માનવ
જાતની મુક્તિ માટે આવી કતલોકમનસીજ
અનિવાર્યતા રૂપે એણે સ્વીકારી લીધી, અને

જ] કવિયાક જાન્યુ ફેબ્રુ ૧૯૭૦

રાજેન્દ્ર શાહ

નિદ્રિત નયને

§ ૧

—મુસા, રીએ નીકળ્યો છું
જંગ નથી, બિસ્તા નથી
નગરના સગિયામ રસ્તે આઠયો જઈ છું
આવતા જતા
લોકની લીડ નડતી નથી

બજારને છોડે
આલીશાન છે એક બાધાણી
પૃથ્થરના ચોસતાની સીડી
એક તો કમાનની માફક ાંચે જઈ હિતરતી,
બાલુમા ખીજ
હું ઉપર ચડુ છું,
પણ ઉપર કોઈ મજલો નથી
ઉવળ અવકાશ,
'કશ્ય ય નહીં'નું આનંદ્ય
છેલે પગથિય ઉભા વિમાસુ છું
હવે ?

ફલક પગના ચલચિત્રનો લોપ કરતો
એકાએક સમયને લરી દેતો પ્રકાશ

§ ૨

ચાલ દરિયે ફરવા જઈએ
ગામ ફૂતી ઈટીની દીવાલના ગાબડામાથી
દેખાય છે બહારના પાણી—
પવન પોઢી બળ એવા
ઉપર તરે છે કઈ કેટલા એ પખી,
નીલિમા પગ એતરયામની સોહામણી લાત,
ચ્યાલ નથી ગલ હતા, અતક હતા, કે હતા ..

ઘાટ પર ખાંધી છે પ્રવેશની ત્રણ કમાનો,
એને ભીડી શકાય એવાં ખારણાં નથી :
શિલ્પસુંદર પથરની કમાનો...

પેલી ખાજુના વિશાળ પરથાર પર જવું છે,
પણ
દરિયાલાલ આજે ઉન્મત્ત છે.
તોતિંગ મોઝાં ઘાટનાં પગથિયાં ઢાંકી
ઊછળી ઊછળી
પ્રવેશમાર્ગની ભીતર આવી ફેલાય છે;
આવેગ છે
વસુધાની સંગના પરિરંભણો
કેને ન જવાય.

દરિયા તરફ ઢળતી એક સાંકડી ગલીના રસ્તે
અમે વળીએ છીએ.
દરિયા ત્રાટકે છે વૃષ્ટિની મૂશળધારે;
સાંકડી ગલીમાં સામેથી આવે છે ધસમસતાં પાણી
અલકનંદાના ટીખળી વેગે.
ખાજુનો ઢોળાવ ચડી જઈએ છીએ;
નીતરી રહેલાં અમે ભીંજતાં નથી.
પડતાં પાણીની આડે હવાઈ ગએલાં મકાનો પીગળતાં લાગે;
પગ નીચેની માટી છે ચીકણી લયપચ
પગ ઉપાડતાં પગ લપસે એવી;
અમે એકમેકની લાણી ભેતાં નથી, ખોલતાં નથી.
અમારું ક્યાન છે યુગલ ચરણોની એક ચાલ પર.
એકબીજાને કેડેથી સાહીને જઈએ છીએ રાજમાર્ગે તરફ;
પાંપણ પરથી
અંગેઅંગથી ધોધવે પડે છે પાણી;
પડખે ભરી છે ઉખા.
અમે ભીંજતાં નથી.

§ ૩

હજાર હજાર ઊંટની કાંધસમું વિસ્તરેલું રણ.

હિસેમ્બરમાં એણે ફ્રાન્સ છોડ્યું ત્યારે એનું
ક્રાંતિમુખ્ય મન ગાઈ રહ્યું હતું :
'Bliss was it in that dawn
to be alive.'

ઇંગ્લેંડ આવીને એણે ફ્રેંચ ક્રાંતિને પુર-
સ્કરતું 'એપોલોજી ફોર ધ ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન'
તો લખ્યું, પણ દિવસે દિવસે એ જ ક્રાંતિનાં
પરિણામો વિષે એનો ભ્રમ લાગતો ગયો.
એ ક્રાંતિની મૂળ પ્રેરક રસોની વિચારસર-
ણીથી જલદી જ દિશામાં ક્રાંતિનો પ્રવાહ
સરી રહ્યો હતો. આમ, ત્રેવીસ વર્ષના આ
નવલોકિયા ક્રાંતિધેલાની શ્રદ્ધા તૂટવાની
આણી પર હતી, એટલામાં ઇંગ્લેંડમાં ક્રાંતિ-
પ્રેરિત એક પુસ્તક પ્રકટ થયું, અને ધડીભર
તો વર્જ્યવર્થની આંખ આગળથી આવતા
અંધારનો ઝોળો ઢટી ગયો. એ પુસ્તક તે
વિલિયમ ગોડવિનનું 'એન્ફવાયરી ઇન્ટુ
પોલિટિકલ ફ્રાન્સ.' એ જ વરસે, ૧૭૯૩માં
એણે તેની અસર નીચે 'ગિલ્ટ અન્ડ સારો'
નામની પોતાની એક મહત્વની કૃતિ શરૂ
કરી અને ખીજે વરસે એ પૂરી કરી. આ
કૃતિમાં કવિના પોતાના હૃદયધ્વજકારનો
તાલ પણ પુરાયો છે.

૧૭૯૫ના સપ્ટેમ્બરમાં કૉલરિજ સા-
થેના પ્રથમ પરિચય બાદ વર્જ્યવર્થે એ કૃતિ
એની આગળ જે હરખથી વાંચી સંભળાવી
એનો રસિક ઇતિહાસ (જે પ્રસંગ અંગ્રેજી
સાહિત્યનો એક ચિરસ્મરણીય ઇતિહાસ
ગણાયો છે) કૉલરિજે પોતાના પુસ્તક 'બાયો-
ગ્રાફી ઓફ લિટરારીયુ'માં આલેખ્યો છે.
કૉલરિજને એ કૃતિમાં જે અપૂર્વતાનું દર્શન
થયું તે પાછળથી એના કાવ્યવિચારનાં મૂળ
તત્ત્વ રૂપે રબૂ થયું છે.

પણ 'ગિલ્ટ અન્ડ સારો'ની પૂર્ણાહુતિ

પછીને કાળ વર્ડઝવર્યના જીવનમા સૌથી
વધુ રહસ્યમય અને કટોકટીનો છે આ
કાળમા એનામા ક્ષતિ નવા જ વર્ડઝવર્યનો
જન્મ થયો હાજે છે ક્રાંતિ વિપ્લેની એની
શ્રદ્ધા ભાગીને ભુલ્લો થઈ બધ છે ને રેઈસ
કાઉનના ઈ ૧૭૮૫ના નિવાસકાળમા 'ધ
મેસેન્જર' નામે નાટક રચતો તે દેખાય છે
એ ૧૭૮૫નું આખુ યે વર્ષ વર્ડઝવર્યના
જીવનમા અત્યંત મહત્વનું છે. એક બાબુ
રસો 'ફ્રેંચ ક્રાંતિ ને ગ્રેડવિન એના જીવન
માથી વિદાય લે છે, અને બીજી બાબુથી
ડૉરોથી ને કૉલરિજનો પ્રવેશ થાય છે

O welcome Messenger!

O welcome friend!

A captive greets thee—

આવા શબ્દો વડે, પોતાના જીવનમા આમુલ
પરિવર્તન આણનાર આ બે અનિધિઓનો
કવિએ હૃદયસરકાર કર્યો છે. રેઈસકાઉનમા
કવિએ ડૉરોથીની છાયામા આ દિવજીવન
નો આરમ્ભ કર્યો. ફ્રાન્સે એને બેવડા પ્રેમથી
નવાબ્યો હતો. એનેતતા અને ક્રાંતિના એ
બંનેની જગ્યા એ આ બે વ્યક્તિઓએ—
ડૉરોથી ને કૉલરિજ ન લીધી હોત તો આ
ભાગી પડેલા કવિ ફ્રાંસે પાછો ભાગ્યે જ
ભીનો થયો હોત આ પરિસ્થિતિમાથી કવિ
ને ઉઘારી લેવા માટે માત્ર કવિ પોતે જ
નહિ પણ આખુ યે જગત ડૉરોથી ને કૉલ
રિજનું ઋણી રહેશે પોતાની એ જીવનદાત્રી
પ્રત્યેની લાગણી કવિ નીચેની પદ્ધતિઓમા

She gave me eyes

she gave me ears

And humble cares

and delicate fears

A heart the fountain of

sweet tears

And love and thought and joy

કવિશ્રીક જન્યુ ફેબ્રુ ૧૯૭૦

શાની શોધમા નીકળ્યો છું હું ?

પાછળ મૂકેલું મારું છેલ્લું પગલું મે

ભૂંસી નાખે છે કોઈક

અહીં કયાય ડેડી નથી,

સીમ નથી,

દિશા નથી,

બાધા નથી ને

કયાય કોઈનું ચિહ્ન નથી

કઈક શોધું છું

શોધું છું ડેડી ?

સીમ ? દિશા ? બાધા ?

કાઈ અવશેષ ?

ખપર નથી મને,

સાવ ખુલ્લ મા જાણે બોવ ઈ ગયો છું

સામેના વેળુદગની પેલી પારથી આવે છે લીલું હાસ્ય

બેની વચ્ચેનું અતર ઘટેતા

સમયના પ્રલપ્ત અતગમ્યની ઓળખ થાય છે

ત્યાં છે હાથેક છોડા એટલે વોકળો,

પડબે લીલે પણ જાણુ છે તમાલ,

નાની નજરમા બધું ય સમાઈ જાય છે

એના આ બાબુ ઊઘડેલા મૂળની વચ્ચે જણાય છે ચેત કુંક

એને જ હું શોધતો હતો,

લીલા હાસ્યના ઉગમનું આદિ કારણ

ક્ર ૪

પિરામિડને પ્રવેશદ્વાર નથી

પગેપગની આ ઈટ રોપાય છે કોની ઉપર ?

ખાસે જ પડી છે સકલ સૃષ્ટિ

અમૂલ્ય રત્નનો ગણિ,

સુગંધસંસ્કર દ્રવ્ય,

ગગનના વિચિત્ર આલેખ,

વાચાવિહીન વસ્તુનો સતત ડોલાહલ

પણ રહી જાય છે ક્યાંક કંઈક ? !

મૂરતે હૃદય

ખખર નથી એની યોગમ ચાલે છે શોધ

પોતાની અવધિમાં આણવા.

છંટ પર છંટ પર છંટ.

અવકાશને આઘો કરતો

આડો

ભિભે

ત્રિપાશ્વ

ભિગે છે આકાર.

ક ધ

જલની ભીતર સ્વેચ્છાએ ગતિ કરું તેમ

હવામાં તરું છું,

વગર પાંખે ઉડું છું

પારસ્પરીક હવાને પણ હું ભેઈ શકું છું :

કેટલું સરલ છે આ ઉડ્ડયન !

ક્યાનો દિગ્ધિત નથી ભાર,

છે માત્ર ગતિ, વેગ ને ઉત્સાહ.

કોઈની અગાશીમાં ઊતરવું નથી.

ઊતરવું નથી અશ્વત્થની ઊંચી ડાળ પર.

એથી ઘણે ઉપર સરી રહું છું, ઊંચેઊંચે.

નીચે વસુધાનું વિલિનપણું લાવણ્ય

સંકેચને ધારે છે ઉજ્જવલ નીલ ધ્રુતિ :

દૃષ્ટિની સંતૃપ્તિ...

અહીં હવે

અંતરિયાળ હ્રુવલોકમાં ભ્રમણ કરતો હોઉં એમ લાગે છે.

સહસ્ર સૂર્યનો ઝળહળતો સુકોમલ પ્રકાશ !

પ્રકાશ સ્વયં

નિતાન્ત મંદ સ્પંદને વહી રહેલું ગભીર નાદમાધુર્ય !

ક્યાંથી ?—ક્યાંથી સર્વત્ર રેલાય છે

વ્યક્ત કરે છે.

ઈ. ૧૭૯૭ના જૂન માસમાં એક દિવસે, ઉપર કહેલા નાટક 'ધ બેઈરર્સ'નું વર્ડ્ઝવર્થે જ્યારે કૉલરિજ આગળ વાચન કર્યું. એ દિવસ અંગ્રેજ સાહિત્યના સદ્ભાગ્યનો દિવસ હતો. એ વાચનને પરિણામે એ બે વચ્ચે જે મૈત્રી જન્મી તે ગએટે-શિલરની મૈત્રીના અપવાદ સિવાય દુનિયાના સાહિત્ય-જગતમાં અતિ વિરલ છે.

હવે કૉલરિજનો નિકટનો સહવાસ સાધવાને વર્ડ્ઝવર્થ અને કૉરોથી કૉલરિજના 'નેધરરટોવ'ના નિવાસસ્થાનથી માત્ર ત્રણ

માઈલ દૂર ચાલફોક્સડનમાં રહેવા આવ્યાં. ખંનેના ધરતી વચ્ચેના માર્ગ પર રોજ ને રોજ જે કાવ્યચર્યાઓ ચાલતી એનો સુરેખ ઇતિહાસ પણ કૉલરિજે 'આયોગ્રાફિયા લિટરારિયા'માં આલેખ્યો છે. એ ચર્યાઓનું પરિણામ તે ખંને કાવ્યોત્તો જોડિયો કાવ્યમંત્રહ 'લિરિકલ બેલ્કાડઝ'ને વર્ડ્ઝવર્થેનું કૉલરિજે સૂચવેલા અભૂતપૂર્વ કાવ્ય 'ધ રેકલુઝ'નું રૂપાંતર 'ધ પ્રિલુડ'.

'લિરિકલ બેલ્કાડઝ'માં વર્ડ્ઝવર્થે સામાન્યને અસામાન્ય રૂપે અને કૉલરિજે અસામાન્યને સામાન્ય રૂપે નિરૂપ્યું. આ સંગ્રહમાં વર્ડ્ઝવર્થના જગતભરના એક ઉત્તમ કાવ્ય 'લાઇન્સ રિટન ઓફ ટિન્ટર્ન ઓખી' અને કૉલરિજનાં પણ એવા જ બે કાવ્યો, 'એન્ડ્રીયન મૅરીનર' અને 'ક્રિસ્ટોલ'ને સ્થાન મળ્યું છે. 'લાઇન્સ...'માં વર્ડ્ઝવર્થે જે સંપૂર્ણતા સાધી છે તે ખીજે ક્યાંય જોવા મળતી નથી. આ કાવ્ય ૧૭૯૮ના જૂનની તેરમી તારીખે કૉરોથીની સાથે વાર્ષિક પાછા ફરતાં સહસા રફુરી (અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫ મે)

કવિતામાં પ્રતીક

ચોગેન્દ્ર વ્યાસ

ભીના શ્લોકો શું સૂચવે છે? હાપરા ઉપર થતો ટપટપ અવાજ શોનો મકેત છે? અથવા તો સાત્રે દેખાતું મેઘધતુવશાનું સૂચન કરે છે? આ નવે પ્રશ્નોના જવાબો કોઈ પણ સામાન્ય વ્યક્તિ આપી શકવાની અનુક્રમે વરસાદ પડી ગયાનો, વરસાદ પડી રહ્યાનો અને વરસાદ ફૂટા પૂર્વમા પડી રહ્યાનો એ મકેત છે આ બધા કુદરતી મંકેતો છે બારણા પરના ટોકારા અથવા કોલમેલ આપણે ઘેર દોર્ષનું આગમન થયાનો સંકેત છે વસ્તુ અને તે વસ્તુ જેને સૂચવે છે—જેને આપણે ‘અર્થ’ કહીએ—તે એકમીજ સાથે જ્યારે સીધા મંકળાયેલા હોય ત્યારે તેને આપણે ‘મકેત’ કહીએ છીએ વસ્તુ અને અર્થ સીધા મંકળાયેલા હોય છે એટલું જ નહીં, અદ્દલોબદ્દલો ન થઈ શકે એ રીતે મંકળાયેલા હોય છે બાગણા ઉપર ટોકારા પડે એટલે અવશ્ય દોર્ષકનું આગમન થયું જ હોય ભલે પછી એ પવનની સાથે ફોડી આવેલા મુકાડાખગાનું હોય બારણા પરના ટોકારા અને દોર્ષકનું આગમન—વસ્તુ અને અર્થ—સીધા અને અદ્દલોબદ્દલો ન થઈ શકે એ રીતે મંકળાયેલા છે અને આપણે સંકેત (signal) કહીએ છીએ

દોર્ષક વ્યક્તિ ‘ભગવાન’ એમ કહેએગે તરત જ આપણુ માથુ નમી જવાનું નથી એ પવનિએ સામળતા જ સૌથી પ્રથમ તો આપણે ભગવાનનો વિચાર કરીશું અહીં ‘ભગવાન’ એવા માનવ મોમાથી નીકળતા પવનિએ જે પદાર્થ અથવા વસ્તુ માટે આવે છે અથવા જે બાળત સાથે

આ પ્રકાશની પ્રસન્ન ગીતિ ?

સામે કિતિજ નથી,
દષ્ટિને નથી અતગય,
દષ્ટિ ડૂંગી બય છે નિ સીમના ગહન હો ડાપુમા,
ડૂળી બય છે સ્વકીય કેન્દ્રમા,
ના ની તેજોજ્વલ માધુરીનુ જ્યાથી છે પ્રાગટ્ય

૬૬

વૃક્ષારોપણને કાજ ઠીક લાગે છે આ જગા
વર્ષે વર્ષે વિસ્તરતી જશે વડછાયા

ખાડ ખોદુ છુ હું ભીડા જોડો
મ ટી કાદતા માહીધો મળી આવુ સિયુકનુ પાત્ર,
અખડ -હેલુ હંતુ હંલ
પાણીથી ધોતાયે
રહેએ જ ખવાયે જણુથો ન એનો લાલ ગજ
કયા યુગની હશે આ સુન્દર સપતિ ?
ખાડો ખોદુ છુ હું ડાડા ડાડા
પચક્ષુતની ડોની આડી સતી છે આ કાય ?
કાધ પગ ધરી એને લાવુ છુ હું ખડા
ઉતરી એ શિકે મહાનિર્વાણની સમાધિમા પોઢેલા સિદ્ધાર્થ !

મારી જેમ ડોણુ ભેઈ રહુ છે આ નિમીલિત નયનની
નિભત પ્રશાન્ત મુખમુદ્રા !
આનન્દ !

એના શે કમવિગ્ન આસુ હવે તો છે હર્ષથી પ્રોજ્જ્વલ
લાવ ઉભયનો લઈ લઈ એક ફોટો

કેમેરાનો લેન્સ ખરી પડે છે ખાડાને તળિયે
અન્ની ફિટમને અડી બય છે ઉધાડુ તેજ
કોઈ આકાર નહિ છોપસે
એની કેવલપ્પ ઘનકાલિમા પગ
નિર્વ્યકને નાખી દઈ છુ નીચે

હોડા ગર્તમાં પડ્યો છે લેન્સ.
એની ઉપર છે આનંદનાં આંસું.
આનંદ બેઠો છે સિદ્ધાર્થને પડખે
બધ નેત્રમાં નેત્ર પેરીવી.

હવે
ખીલ બાબુએ ખેસું છું હું એની જ માફક
મીટ માંડીને.

ક્યાંથી આવે છે આ ધૂપગંધ ?
ગર્ત બને ધૂંવાંભર્યો કુંડ !
આપમેળે સરી જાય છે શય એને અંધકાર...

ઉપાડેલી મૃત્તિકાનું આનંદ કરે છે આવરણ.
એના પર રોપું છું હું એક લીલી ડાળ.

જોઈ છું હું બહુશખે વિસ્તરેલી છાંય.

રમેશ જાની

સોડિયું વાળીને

સોડિયું વાળીને તમે પાછાં વહ્યાં
ને અહીં સરવર કરમાઈ ગયાં હસતાં,
પાયને ખોડીને અહીં ઊભો પવન
તો ય લીલુડાં પાન રહ્યાં ખરતાં... સોડિયું.

કોની તે પાસ જઈ કહીએ કે
હોનાં અમે આંસુ બનીને નીતરતાં
પળની પહોડીઓના અંખરિયા ઢોળાવે
હોઝરડે લાલ લાલ સરતાં... સોડિયું.

પાછું વળીને કાન માંડ્યા હોતે તો
તમે અંઝવાંને બાણત ઘુમ્મરતાં
સોણલાંને ભમ્મરીએ ભમ્મરીએ ચકરાતાં
બાણ્યાં તે હોત તમે ઘૂટતાં... સોડિયું.

સંકળાયેલા છે, તે પદાર્થ કે તે બાબતની
અવેજમાં નથી આવતા પણ તે પદાર્થ કે
બાબતના વિભાવનું માત્ર વહન કરે છે. કોઈ
પણ વસ્તુ અથવા પરિસ્થિતિનો માત્ર
વિચાર કરવો અથવા તેને ચિત્તમાં ધારણ
કરવી તે, અને કોઈ વસ્તુ કે પરિસ્થિતિની
બાહ્ય રીતે પ્રતિક્રિયા થવી તે સરખાં નથી.
વસ્તુનું કે પદાર્થનું તહીં પણ વસ્તુ કે પદાર્થના
વિભાવનું જે વહન અથવા યોધન કરે તે
પ્રતીક. આમ, સંકેત બાહ્ય રીતે પદાર્થ કે
વસ્તુ સાથે સીધો સંકળાયેલો છે, જ્યારે
પ્રતીક વસ્તુ કે પદાર્થના વિભાવ સાથે સંક-
ળાયેલું છે. સંકેત અને પ્રતીક બંનેને સંજ્ઞા
(sign) એવા એક વિભાગના પેટામાં
શ્રૂયી શકાય.

આ પ્રતીક સાથે આપણે આપણી પ્રત્યેક
અનુભૂતિને સાંકળી લઈએ છીએ. અનુ-
ભૂતિ પ્રતીકના રૂપમાં અભિવ્યક્ત થાય છે
એટલું જ નહીં પ્રતીકના રૂપમાં જ અનુ-
ભાવિત અથવા અનુભૂત થાય છે.

માનવમુખમાંથી ઉચ્ચારાતો કોઈ પણ
ભાષાનો શબ્દ તે ભાષાના ભાષક માટે પ્રતીક
છે. ક, મ અને જ એ ત્રણ ધ્વનિઓમાં
પોતાનો કોઈ અર્થ નથી. પણ ગુજરાતી
ભાષકોએ એના ઉપર કોઈક અર્થનો આરોપ
કર્યો છે. કમળ એ પ્રતીક છે એનો અર્થ કે
ક, મ અને જ નામના ત્રણ ધ્વનિઓના
ભાષકોએ તેના ઉપર આરોપેલો અર્થ (અ-
લખત, યદ્યથા અને પરંપરાથી).

તો હવે પ્રશ્ન એ થશે કે સામાન્ય માન-
વોની જે અનુભૂતિ અમુક પ્રતીકોના રૂપમાં
થાય છે તે પ્રતીકો અને કવિને જે પ્રતીકોના
રૂપમાં અનુભૂતિ થાય છે તે પ્રતીકો વચ્ચે

ફેર ખરો? કાંવ પણ સામાન્ય માનવો રોજ
ખરોજના વ્યવહારમાં જો પ્રતીકનો ઉપ
યોગ કરે છે તે જ પત્રિકાનો ઉપયોગ તો
કરે છે પણ અનુભૂતિની દૈર્ઘ્ય વિશિષ્ટતા
એ જ પ્રતીકમાં અનેક અનુભૂતિઓની
રંગીલા (shades) પ્રગટાવે છે અથવા
તો અનુભૂતિને એ જ પ્રતીકની મદદથી
વધુમાં વધુ સમગ્ર રીતે, વ્યાપકતાથી અને
ઊંડાણથી કવિ અનુભવે છે અને અલિ
વ્યક્ત કરે છે કવિની આ શક્તિને આપણે
પ્રતિભા કહીએ છીએ

અનુભૂતિને રોજ ખરોજના પ્રતીકોની
મદદથી વધુ વ્યાપક અને સમગ્રરીતે અનુ
ભવવામાં અને અલિવ્યક્ત કરવામાં મોટે
ભાગે કવિને (resemblance) સરખા
પણુ અથવા પ્રતિરૂપ મદદ કરે છે ઉદા
હરણોથી આ વસ્તુ વધુ સ્પષ્ટ થશે શ્રી
હસમુખ પાઠકની, 'ને કોસ પર જે યાય છે
તે ધર્મ ગયું' એ ચક્રિતમાં ઈસુના કોસ
અને રસતાના કોસ વચ્ચેના સરખાપણાએ
અનુભૂતિનો વ્યાપકતા, સઘતા અને સમ
ગ્રતામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે શ્રીધરા
ણીના 'ભરતી' કાવ્યમાંની 'સહસ્રથત
ઘોડલા અગમ પ્રાન્તથી નીકળ્યા'માં સમુદ્રની
ભરતી વખતના મોળ અને દોડતા ઘોડા
વચ્ચેનું સરખાપણુ સ્પષ્ટ સમગ્રજ એમ છે

ક્યારેક એ જ સરખાપણુ ઉપરથી એક
કગલું આગળ પાછળ જઈને પણ કવિ કઈક
ગાર્હ નાખતો હોય છે એક ઉદાહરણ
સર્પ એ લાલ અથવા રાતો રત્ન આમ તો
ભયસૂચક, આગળ ન વધવા માટેનો મંકત
છે 'તારી રાતી રાતી કાનની કિનાર, તારા
રાતા રાતા ઊર કેરી પાત, તું ચહે કે ન ચહે
કહી જાય' અહીં રાત કાન અને રાતું ઊર,

૧૦] કવિશ્રી: અનુ - ફેણ ૧૯૭૦

ઉશનસ

વસંત-તડકા

૧ તડકાને મેળે (એક એકરૂડરી)

રોડકદા આ તડકાઓમાં
તાલતાલ ટેકરીઓની
પોચી પોચી ટોચો કેરી
કળીઓ કળીઓ ઊઘડી ગઈ છે
શુભ ફૂલોની સળંગગળના
ભડકાઓમાં

ટેકરીઓની ચટ્ટાનો પગ,
ખીણુઊભર્યો મેઘનો પગ
તડકાના કણ મ્હોમાં દોને
સણસણ સણસણ
ખદબદતુ કિડિયાટ

વડકે તડકે પગડીઓ
ટેકરી ઉપર ચડે,
હું ખેતગથી ફેડી કેરી
ખળખળ ખળખળ આવી મળતી
વડકાના મેદાનતળાવે

ટેકરીટોચે છેક
એક છે તડકા કેરી દેરી;
દેરી ઉપર ફૂંફૂ ફરફર
ધળ મહી ફૂંકે છે ધોળો
ધોળો ધોળો તડકો

વડકિત પવનો વાય,
વડકિત ડોલે હું વસ્તુની છાય
આખો તડકિત !
પખી કેરી પાખો તડકિત !
ધાસ ઉપરની માખો તડકિત !
ફેણ તડકા ! તડકાનું ફેણ !

ગીતોના શબ્દો છે તડકિત !
તડકિત છંદોલયની બૂલ !

મેઢાને મળિયો છે ઘેરો
તડકા કેરા કણ કણ કેરો
તગતગ મેળો !
એક ખાનગી વાત :
(હું પણ મેળો)

પુલકિત તડકો, તડકિત પુલકો !
આલ લગી આલાની ઝલકો !
આલહું તડકો ! ધરતી-તડકો !
બેનારાની આંખો તડકો,

બેવાની વસ્તુ તે—તડકો !
ઝહેરા સૂરજ, ઝહેરા તડકો !
સૂરજ-તડકો-ઝહેરા— એકાકાર,
તડકાના મેળામાં મેં તો ખોયો યુગ આકાર,
ખોઈનાખ્યો રે મેં તો મારો
અળગો નોખો રૂપરખનો ઝહેરા !
—ઝહેરા જે મેં
અંધારામાં, બનીઠનીને,
રૂઠું રૂપાળું નામ દઈને
પહેર્યો.—
શેઠકઢા આ તાજતાજ તડકાઓમાં.

૨. એક સૂર્યપ્રકાશિત એક્સ્ટસી

વસંતના આ સૂર્યપ્રકાશિત
ભિજળા ભિજળા પૃથ્વીધરમાં
ધરમાલિક થઈ વસવા મળિયું :
ધનધન ધનધન !

ચારે બાજુ વણપાળેલો વન !
ચારે બાજુ વણપાળેલો પંખીનાં રવન !

રાતા રંગની લયસૂચકતા અને આગળ ન
વધવાના સંકેતના સરખાપણાને નજર સામે
રાખીને વપરાયા છે. અહીં કવિ એક કમળું
આગળ પણ વધ્યો છે. એ ઉર રાતું છે,
રક્ત છે માટે પેલી વ્યક્તિને આગળ જવા-
ની પ્રેરણા મળી રહે છે. પછી વિવેચન કર-
નારાઓ અને આલંકારિકો એમ કહેવાના
કે કવિએ અહીં શ્લેષનો ઉપયોગ કર્યો છે.
અલંકારોની શોધ આલંકારિકોએ આમાંથી
કરી છે. આમ પ્રતિરૂપ અને સરખાપણાનો
ઉપયોગ કરી લઈને પ્રતીક સાથે કવિ કોઈક
નવો જ અર્થ સાંકળી લે છે. ખીજી રીતે
કહીએ તો તે પ્રતીક દ્વારા કોઈક નવી જ-
જે સામાન્ય માનવોને નથી થતી એવી-
અનુભૂતિ અનુભવે છે તે અભિવ્યક્ત કરે છે.

કેટલીક વાર સરખાપણાના કે એવા કોઈ
ખ્યાલ વગર પણ માત્ર પ્રતીકોના એટલે
કે શબ્દોના સંદર્ભની મદદથી તે સામાન્ય
માનવ કરતાં કંઈક વધારે એવી અનુભૂતિ
અનુભવતો અને અભિવ્યક્ત કરતો હોય
છે. એ શબ્દો અથવા પ્રતીકોને એવી રીતે
પ્રયોગે છે કે એના સંદર્ભમાંથી જ એક
સમગ્ર અનુભૂતિનો અનુભવ થાય છે. બે
ઉદાહરણો લઈએ. શ્રીમતી સુસાન લન્ગર-
ના Feeling and Form નામના
પુસ્તકમાંથી 'poeses' માંના પ્રકરણમાંથી
યહોલું ઉદાહરણ બેઠું જ ઉતારું છું;

“Tyger tyger burning bright
In the forest of the night.”

અહીં વાઘ તે ભગવાને બનાવેલો વાઘ
જ છે: એવો જ કૂર, કૂદકા મારતો, શિકાર
કરતો. પણ એ વાઘ રાત્રિઓના જંગલો-
માં પ્રકાશિત થઈ ને બળતો હોય એ સંદર્ભ
જ એક અનુભૂતિ (ન અનુભવેલી) એવી

કોઈક અનુભૂતિને એના ઉપમા ઉપકરણરૂપે અભિ-યક્ત કરે છે અને તેનો અનુભવ કરાવે છે બીજી ઉદાહરણ શ્રી નંદિન રાવળનો એક પદ્યક્રિયા દેખાડો કપડા પહેરીને નીકળતો એ મંદર્ભમા કઈ નવું તથા પણ 'પરો કડાક કડકડતો તડપ પહેરીને' નીકળતો એ મંદર્ભ જ કવિતાને જન્મ આપનારો બની રહે છે

આમ, સામાન્ય માનવો જે પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરે છે એ જ પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરીને પ્રતિષ્ઠા યોજીને અથવા એ જ પ્રતીકોને અમુક મંદર્ભમા યોજીને કવિ એની અનુભૂતિને વિશિષ્ટ રીતે અનુભવતો અને અભિ-યક્ત કરતો હોય છે. ક્યારેક તો એ પ્રતીકોની સીધી જ મંદર્ભથી એ અનુભૂતિને વિશિષ્ટતા અર્પી દેતો હોય છે. શ્રી હનુમંત પાંડકની 'રાજધાટ પરની પકિતઓ' એનું સારું ઉદાહરણ છે, 'આટલા ફૂલો નીચે ને આટલું લાણુ ગાંધી કદી સૂતો ન તો' સામાન્ય લાવાના શબ્દો જેને આપણે પ્રતીક કહીએ, તે એના એ જ મંદર્ભમા આવે છે અને છતાં અહીં કવિતા તો જન્મી જ છે

આમ, કવિ જે પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરે છે તે છે તો રોજ-અરોજની સામાન્ય માનવોના વ્યવહારમા વપરાતી લાવાના જ પ્રતીકો. પણ કવિની એ પ્રતીકોને સ્પર્શવાની શક્તિ-પ્રતિભા-આપણને વાસ્તવ માધી કવિતા તરફ (from actuality to fiction) લઈ જાય છે *

*પ્રતીકના વિભાવને સ્પષ્ટ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે કવિતામા એના સ્થાન વિશે આ જ મંદર્ભમા આગળ વધી શકાય એમ છે. આ પ્રયત્નમા ચર્ચાઓ દ્વારા મદદ કરનાર મારા મિત્ર શ્રી કિરીટ મોકડી અને અ ય મિત્રોનો હું આભારી છું

૧૨] કવિયોગે જન્મ - ફેબ્રુ ૧૯૭૦

ચારે બાજુ વણુપાળેલા ઊઘડી ગયલા વગડાઉ મન !

ચારે બાજુ ભીંત વગરની, દ્વાર વગરની મજા ય ઊઘડેલી વાતાયન !

બારીબળીએ ઠાંટાક શી
છાંચી કાળી ઠાંકાઈને ગણુડે
ગણુડણુ ગણુડણુ !

(ગત પડે ને ચિંતા સોપી એને ચગણુ,
એને ચગણુ છીન
એ છ ઠીલી જવ ની મજા !)

સવારમા જ્યાં પાટો સૂરજ નીકળે -
પણે ચળકે ! વાય ગળકે !
ફૂલકુ ફૂલકે ! ગળણુ ખળકે !
કે પાછું આ સૂર્યપ્રકાશિત
ઊજળા ઊજળા પગીવરમા
તાજુ ત જુ થાક વિનાનુ
પખીટહુકે કાને ફૂણી ફૂકે સૂણીને
ફૂલના જેવું ઊઠતુ મલકે !

ગતની એને ચગણુ સોપી
જીંચકીને લઈ તેની પાછી
સલાહીને ચિંતાધાપણુ
વિગટ નગરની સાંભળે
અર્જુનપેરે આપણુ

ચિંતાચર્ચિત ભાલસુમે સિત
આપણુ ઓળે પૃથ્વી કોળે
ઊજળી ઊજળી વસતમા શી
સૂર્યપ્રકાશિત !

૩ - યુનો

આ સૂર્યપ્રકાશિત મિટ્ટીને ઘર
ના અવતરણુ યુનો

આ ફૂલશણુગારી વેલડિયાળી વીથિઓમાં થઈ
ના નીકળવું ગુનો.

આ સૂર્યપ્રકાશિત મેઢાનોમાં છાયાથી છાયા ચૂંથીને
ના ફરવું એ ગુનો.

આ ઊજળા ઊજળા તડકાઓની સડકો ઉપર
ગઈ કાલનાં રિસાયલાંને સામે ચાલી
ના મળવું એ ગુનો.

આ સૂર્યપ્રકાશિત તડકાઓમાં
હિમ હોય ને તો યે બે કણ
ના ઓગળવું ગુનો.

આ બોલુંબોલું, મલકુંમલકું ફૂલપુલકોમાં
મૂંગું મૂંગું—લો મારા સમ—
આમ ઉઠાસીન મુખ કરવું એ ગુનો.

૪ • પતંગિયું

ખહારથી લઈને તડકો,
લઈને વિધવિધ થોડો રંગ,
ઘર આવી આંખ તેજનું ચૂંથે
ઊડઊડ કોઈ પતંગ.

દિવસરાત શી ખીડીઊઘડે
પતલ્લી પાંખની ચીપ,
તેજલ છાંયે, છાંયલ તેજે
આંખની ઉઘાડ-મીંચ;
પોપચે ઠાંકું, ખહાર રહી જાય
તો ય રે થોડુંક અંગ!

૫ • એક વસંતતંદ્રા

તમારા રૂઝોના મધુર તડકાઓ કચડી કચડી
થઈને ભીંતો પે સમયની, પરાવર્તિત થતા
અહીંઆં આવે છે મુજ જીરણુગોડે, પછીતના
પુરાણા ખંડોમાં તરડ તરડોથી ગુપચુપ;

કાવ્યમાં આધુનિકતા

ધીરુભાઈ પરીખ

આધાત-પ્રત્યાધાતની પ્રક્રિયા સનાતન છે;
અને કલાના ક્ષેત્રમાં તો તીવ્રતર અને શીઘ્રતર.
સાહિત્યક્ષેત્રે કાવ્યપ્રદેશમાં એ તીવ્રતમ અને
શીઘ્રતમ; કારણ કે કવિ સ્વિશેષ સંવેદનપટુ.
આથી જ રૌમૅન્ટિસિઝમના પ્રત્યાધાત રૂપે
ઝૅન્ડી-રૌમૅન્ટિસિઝમનો, કહો કે આધુનિકતા
—મૉડર્નિઝી—નો ઉદ્ભવ થયો.

કવિતામાં આ આધુનિકતાનો અગ્રેસર બોદ-
લેયર. ત્યાર પછી તો માલામૅ, વાલેરી, સાર્ત્રે,
કાફ્કા, કામૂ વગેરે અનેક ભળ્યા. એમણે રૌમૅ-
ન્ટિક વિરમય અને ઉત્સાહને બદલે એક
સર્વશાસી વિતૃષ્ણા અને નિર્વેદ દાખલ કર્યાં.
મંગલબોધની વિરુદ્ધ અમંગલબોધ આરંભ્યો.
કવિતાનું કાફું અને કલેવર બદલી નાખ્યાં. અર્થ-
બોધ ઓગાળી શબ્દ-સંગીતની સાધના કરી.
જાણે કંઈક અચનતું બની ગયું, અને ઘણા
નવસર્જકો એનાથી અંતર્લગ ગયા! પરિણામે
પ્રસ્થાપિત મૂલ્યોની નિભંતસંના ને અવહેલના,
તો નવમૂલ્યોની પ્રશસ્તિપૂર્ણ શરૂ થયાં.

આ 'આધુનિકતા'નો અનિલ માત્ર ક્રાન્સમાં
જ ન રહ્યો, પણ જગતસાહિત્યમાં સર્વેત્ર ધૂમી
ચલ્યો. આપણા દેશમાં પણ અનેક પ્રાદેશિક
સાહિત્યમાં એની અસરો વર્તાવા લાગી. બંગા-
ળમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ વિરુદ્ધ નવકાવ્ય વિ-
ભાવનાવાળું બૃથ તૈયાર થતું ગયું ત્યારે રવીન્દ્ર-
કવિતાનાં સાંપ્રેત્રિક અને સર્વકાલીન તરવોના
ભાવકો કુખ્ય થઈ બેઠ્યા. એમાંના એક તે ઉપ-
યુક્ત પુસ્તકના લેખકઅબ્દુસસદ્દિકેયૂબ. એમણે
આ નવીન મૂલ્યોને સરાણે ચડાવ્યાં. નવીનો
અને નવીનોના અગ્રેસરોની ઉચ્ચ પ્રતિભાની,
સમ્યક્ સ્વીકૃતિ સાથે એમણે બખર લેવા માંડી.

બોદલેયર ને એમની આખી રફલના પ્રયત્નો-
ને એમણે એતિહાસિક, સામાજિક ને માનસ-
શાસ્ત્રીય પૃષ્ઠભૂમિકા પર ચકાસ્યા. આ વિપદ
ચકાસણી બાદ એમણે આ આધુનિકતાની
અનિવાર્યતા કરતાં દેશન સામે પોતાનો નિર્ણય

મત, બ્રહ્મદેયરને કેન્દ્રમાં રાખીને, હવ્યાર્થો છે
પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણ 'અમગન
બોધ અને આધુનિક કથિતા'માં એમણે બોડ
નિર્મીતી બે પ્રધાન ખાસિયતો—પિરમથયાપ
અને અમગવબોધ—ની મુખ્ય બે ચર્ચા કરી
છે બીજા પ્રકરણમાં એમણે 'અવિત ની ભાષા'
વિષે કીણવટથી ચર્ચા કરી છે અર્થેની ખેનના
કર્ચો વગર માત્ર સચરમણીમાં રચતી કા યત્રાષા
વિષે એમણે ખેદપૂર્વક વિરોધ નોધાવ્યો છે

ત્રીજા પ્રકરણમાં અચુરકુમારસરકરે વખેવા
'આધુનિકતા અને સ્વીન્દ્રનાથ' નામક લેખના
અનુસધાનમાં કેન્દ્રાક મુદ્દાઓની ચર્ચા જોવા
મળે છે તેને પ'રોશન્ટ આધુનિકતા વર્ચારે
વ્યાપક અર્થમાં છે એમ અહીં દર્શાવી એમણે
પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અહીં એમની
કાવ્ય વિષેની સૂત્ર પણ વડુ ધોતકપણે રખ
ઘઈ છે લેખકની સચોટ દર્શનાશ્મિને પણ
અહીં પરિચય થાય છે એવા પ્રકરણમાં દેવો
નીતિ અને સાહિત્યનીતિ વિષે એમણે ચર્ચા
કરેલી છે અહીં શ્રેયોનીતિ અને સાહિત્યનીતિ
વચ્ચે કેઈ વિરોધ નથી એમ ખતાવવામાં
આવ્યું છે છતાં ય મ્બિ કથોનીતિના બારાપી
લદાએ તે સમાજસુધારક તો નથી જ એમ એ
મણે રખખણે કહ્યું છે, અને તો પછી સાહિત્ય
અને શ્રેયોનીતિ મ્બલમક રીતે સહ-અસ્તિત્વ
ધરાવી શકે છે એમ એમનું કહેવું છે પાચમું
પ્રકરણ 'સ્વાસ્વાદની એક સમસ્યા'નું છે આ
પ્રકરણમાં સ્વાસ્વાદન કેવી રીતે થાય છે તે ચર્ચ
વાનો હેતુ છે અહીંયા એમણે એક ત્રિચાર
ણીય મુદ્દો ઉપરિચત કર્યો છે કે કવિનું દષ્ટિબિંદુ
સુવાચકતા દષ્ટિબિંદુ સાથે સગત ન હોય તો
કૃતિ, ગમે તેટલી ઉત્ક્રષ્ટ હોવા છતાં ય, સ્વા
સ્વાદન કરાવી શકતી નથી.

આ પાને ય લેખ દ્વારા આપણને લેખકની
સૂક્ષ્મ કાવ્યસૂચ, સચોટ દર્શનાશ્મિ, નિર્ભીત
ખેતોઅચારણું અને વિશાળ વાચનની પ્રતીતિ
થાય છે, આમ છતાં ય સ્વીન્દ્રનાથ વિષેનો તીવ્ર
ઉત્સાહ ક્યારેક ક્યારેક એમની પાસે તાટસ્થ
હોવાની દે છે અને ત્યારે એઓ આત્યતિક

અને કોળે આણા કુમળી કુમળી તે વખતની
પડી ફીકી—જ્યાત્યા તતડી ઊપડી પોપડી પરે,
અને એ આણામાં પહુ લીળપુની ઓળની લિપિ

દીધા ફાડી ફેંકી પગણ કરી હૂંચો, સળવળે,
ફરી બાણે થોડા દલ ખીલત પેલ કુસુમના,
અહો, આખા ગ્રેહે સુરલિ સુગલિ તે સમયની !

કાણોના કોળે તે કુસુમ, તડકાઓ કુસુમથી !
રૂટે છે બાણે કો ગળન તડકે !

તડકામાં મુખ તમ !
ફૂલે ની રેખાઓ મુખથી, મુખથી ખળી ફૂલે લળી જતી !
તમાગ રહેગની મધુર તડકાતલ મહી,
હે રૂપમતી !

૧. ખૂલતે તડકે

સગસ ખૂલત તડકાઆમાં
પહેલથી હેલ્લી તને નીગખી હતી,
સગસ કુમળો તડકો તારે
રહેર કેવો ખીલી નીકળ્યો હતો !
ખૂલતી વખતે તડકે રહેર પ્રભાત પડ્યું હતું !
મૃદુ અડકીને તડકે તારી ઉવાડી'તી પાપણો,
દગ ઊઘડી કે તડકો તડકો ફૂલેફૂલ ઊઘડ્યો !
મૃદુ અડકીને તડકે કીધી ગળીપથી કાનમાં
તગત ધવલો
ધવલો તડકો ઊઠ્યો હસી હોહ પે.

સ્મરું છું હતી શી તડકાવાળી હયાતીની ટેકરી !
સ્મરું ટચુકડી તારી છાયા હતી તડકે પડી !
સગસ ખૂલતા તડકાઓમાં
તારી મારી
સાથે સાથે પડી પગલો હતી

ચહું છું ખૂલતા તડકે પાછા હયાતીની ટેકરી
શિશિરઋતુની, થાકયોપાકયો અસંગ (તું તો નહીં).
પગ મૂકીમૂકી મારાં મૂકયાં જૂનાં પગલાં મહીં.
તરત ખૂલતાં તડકે (બહુ!) મહેંદી
તારી છાંયે રતુંબડ કાળતી!

૭- તડકાસ્મૃતિ

રહું છું ભિંભો હું
ચહેરાના તારા ધવલ તડકાના સ્મરણમાં
ચંને જાણે મારી હાડતી ઝીણુય-હૈયા ફરફરે
તાણાયે છે ખારસું અધવરતુલે ઇન્દ્રધનુ કા!

રાજેન્દ્ર શુક્લ

આખરનો અર્થ

મહુડાની મ્હેક મત, મંથર ચંધાર ઝૂમે
આંગણમાં ઊગ્યો છે આખરનો અર્થ.

આગિયાના ઝબકારે વાગે ના ઠેશ
હવે શબ્દોના શ્વાસ કશે ખખડે ના.
રમઝૂમતી ડાળીઓને આદેરે દેશ
કાઈ પંખીની પાંખ સ્ફોળે ફફડે ના;
આવનજાવન વિનાનાં સૂનાં આ દ્વાર ઝૂમે
આંગણમાં ઊગ્યો છે આખરનો અર્થ.

આથમતી કેડીઓની પળને પમરાટ
એની પગલી કાઢને કદી જડશે ના,
મંદ મંદ આગળતો મનનો પથરાટ
એની ક્ષિતિજને કાંઈ હવે અડશે ના;
પોપચાંની પાર એક આછો આણસાર ઝૂમે
આંગણમાં ઊગ્યો છે આખરનો અર્થ.

હચ્ચારણ કરી બેસે છે. એવાં બીજાં થોડાંક
વિદ્વાનો બાદ કરતાં લેખક સારું તારસ્થ વળ-
વી શક્યા છે. મૂળ ભંગાળી સાહિત્યમાં ‘આધુ-
નિકતા’ના પ્રવાહને અનુલક્ષીને લખાએલા
આ લેખો નિરપેક્ષ રીતે પણ એટલા જ મૂલ્ય-
વાન છે, અને તેથી જ આપણા સિદ્ધહસ્ત
અનુવાદક નગીનદાસ પારેખે કરેલો અનુવાદ
આપણા સર્વજન-વાચકો માટે પણ એટલો જ
હિપયોગી હોઈ આવકાર્ય છે. (ગુરૂર અંથરતન
કાર્યાલય, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ ૧; ૩. ૪.)

વિલિખમ વર્ડ્ઝવર્થ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭થી]

આવ્યું હતું. કવિનું સળંગ ચૈતન્ય એમાં
ચમકી ઊઠ્યું છે. ‘લિરિકલ બેકાઉન્ડ’નું
૧૭૯૮માં શકવર્તી પ્રકાશન થયું, તે પા-
છળથી વિવેચનના ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત
થઈ પડેલો તેનો ‘પ્રવેશક’ બે વર્ષ પછી
પ્રગટી એની બીજી આવૃત્તિમાં ઉમેરાયો,
અને આ સંગ્રહે એક સૈકાની અંગ્રેજ ક-
વિતાનો પ્રવાહ પલટાવી દીધો.

એ જ વર્ષે આ ત્રિપુટીએ જર્મનીનો
પ્રવાસ આદર્યો, જ્યાં વર્ડ્ઝવર્થે પોતાનાં
પ્રખ્યાત ‘ધ્યૂસી કાવ્યો’ લખ્યાં. (આણ)

બલાકા ૯ : વ્યાખ્યા

હે પાપાણુ, અમરત્વ આપ્યું તને કોણે ?
તારે કાજ અમૃતગંધની નિત્ય કાલની આ
ભોગવાઈ કોણે કરી ? તારામા આ રસ
અનહિત રહેલો છે તેથી તો ધરા પર આ
નદની મજરી મહેરી લીઠે છે એમાનુ અમૃત
તો છે દેવલોકનું ખેય તેથી તો દેવલોકનો
દિશામા અમૃતપાત્રની માફક એને ધરી ગણે
છે મૃત્યુનો નથી એને રપર્શ પૃથ્વીનો બધી
જ આવનજવનનો વિદાયવેદનાનું એ જ છે
કેન્દ્ર વસન્ત તો મધ્ય, પન્તુ એના વિદાય
વેદનાનો દીર્ઘ નિ શ્વાસ હજુ પેશાયે નરો
દીવાનો પ્રકાશ ઝાંખો થયો જન, દમની
શક્તિ થતી જાય ક્ષીણ, પરંતુ તુ તો ઠે
અમલાન અક્લાન હે પાપાણુ ! તારા પર્ષ
પથુ રૂપરતી કચાર વ ક્ષતિ નથી, શાને ?

શુકિતને લાગીને જેમ મોતીને મનુષ્ય
બહાર લાવે છે, તેમ શોકવિદોર્ણ હૃદયમા
થી વિરહી સમ્રાટે મોતીસમાન અશ્રુગિંદુ
આણી વિશ્વની આગળ ધરી દીધુ અતરંગી
વિરહને મોતીરૂપે પ્રગટાવી મૂક્યુ સર્વની
સમક્ષ આજે એ બની રહે છે વિશ્વની
સપદ એનું રક્ષણ કરવાની જવામદારી
હવે સમ્રાટની નથી.

રાજપ્રહરી સમ્રાટના રાજકોષનું રક્ષણ
કરે છે પરંતુ વિરહના રત્નની રક્ષા એ
કેમ કરી શકશે ? હવે તો એ ધર્મ છે
માનવસમગ્રનો અવારિત પ્રકૃતિની વચ્ચે
સમ્રાટનું આ વિરહરત્ન સુરક્ષિત છે આપદ
વગર વૈશ્વિક પ્રકૃતિ રોહના આલિનયથી
એને ઘેરી દર્શદિશથી એનું જાતન કરશે
પ્રભાતના અરુણ આલોકકમા દેખાય છે
એનો જ રક્તરાગ પ્રથમ મિલનની પ્રેમ

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

બલાકા ૯

કોણે તને દીધ પ્રાણ ?

હે પાપાણુ !

કોણ અમૃતને રસ લીજવી ગે છે તને

સતત વર્ષણે !

ભયિગ ભીર્વનીમહી જે કાગણે ગે ધરી

ધગણીની આનંદમજરી

જે કાગણે તરી આસપાસ

રહે ખારે માસ

અવસન્ન વ્યંતની વિભયને વિષન્ન નિશ્વાસ,

મિલનગત્તિ ॥ રોષ પ્રહરની પડિહલાન્ત આંખે

આછોતગ દીપના ઉજ્જેશે

આસુ મર્યા કંઠથી જ ટ્રવ્યુ હંતુ ગાન

આજે ય તે તપ અતરંગે અનકાશ સપદમાન

હે પાપાણુ, અમર પાપાણુ !

વિદોર્ણ હૃદયની મજૂદામાથી આણી બહાર

વિગહનું ગ્લન

ગજવિગહીએ આહી

ધગી દીધુ નકલ વિશ્વના કમ્મડી

ગ્લણને કાજ દર્શેદિશ

નથી હવે સમ્રાટના પ્રહરી પેનિક

અનુરાગલર્થે નર્થે ગગન દિધે છે એને

નીચ સુબન ચિત્તન,

પ્રથમ મિલનપ્રભા

રક્તશીલા

આકે તહી પ્રભાત અરુણ,

વિગહને પ્રાણવર્ણ

પાડુ તેજ

જ્યોત્સ્ના એને કરે છે કરુણ

સમ્રાટમહિષી,
તવ પ્રેમની સ્મૃતિ આ સૌન્દર્યે સાહે છે થઈ વધુ ગરીયસી.
તારાથી મુક્ત એ સ્મૃતિ
કરે ગતિ
સર્વ લોકે

જીવનના અક્ષય આલોકે.
અંગ ધરી એ અનંગસ્મૃતિ
નિખિલ વિશ્વની પ્રીતિસંગ એકરૂપ કરે સમ્રાટની પ્રીતિ.
રાજવીના અંતઃપુરથી ગૌરવ મુકુટને તવ આણી ખંડાર
ધરી હીધ સહુનેય શિરે,
નૃપતિના પ્રાસાદથી હીનની કુટીરે—
જેની જહીં નિવસે પ્રેયસી,
તવ પ્રેમની સ્મૃતિએ સહુનીય કીધ મહીયસી.

સમ્રાટનું મન
સમ્રાટનાં ધનજન
રાજકીર્તિ મેલીને આ ગયાં, કરી વિદાયગ્રહણ.
આજ સર્વ માનવની અનંત વેદના
આ પાષાણુસુંદરીને
ગ્રહી આલિંગને
રાત્રિદિન કરે છે સાધના.

વાણીથી પ્રકૃતિ એનો જ સમાદર કરે છે,
વિવાહરાત્રીના રાતા અંચલે અલંકૃત, પ્રથમ
અનુરાગથી લગ્નગુણા પ્રકૃતિ બાણે એના
કાનમાં કંઈક કહી રહી છે. ને હવે જ્યો-
ત્સ્નારાત્રિના પાંડુવર્ણાં ઝાંખા તેને શુભ-
વસના વિધવા પ્રકૃતિ નિશ્વસે છે ઝીણા
કોઈ કરુણ સૂર. લિત્ત લિત્ત સમયે, નવ
નવ પ્રેમે, કેટકેટલા રસનો સંચાર પ્રકૃતિ
એના અંતરમાં કરી રહી છે? એને માટે
પ્રકૃતિનું આટલું દર્દ શાને? સહુની ઉપરને
એનો આ અધિકાર શાને? કારણ તો એટલું
જ કે સમ્રાટે એ સંપદને સકલની કરી મૂકી
છે. હવે તે રત્ન સહુનું અંગીભૂત છે, સર્વના
પ્રેમનું સંગી બન્યું છે.

હે સમ્રાટમહિષી, તારા પ્રેમની સ્મૃતિ
આમે ય તો છે મહાન; તદુપરાંત અપરૂપ
સૌન્દર્યના રસે મહત્તર બની એ સ્મૃતિ
વિશ્વસંપદ બની રહી છે. બ્યાંસુધી એ પ્રેમ-
સ્મૃતિ તારા પૂરતી જ મર્યાદિત હતી ત્યાં
સુધી તો એના પર તારો જ અધિકાર હતો;
ત્યાં સુધી એ તારામાં જ નિબદ્ધ હતી. આજે
સૌન્દર્યનો મહિમા પામીને, તારાથી નિરાળા
થઈ, એ બની છે વિશ્વલોક-વ્યાપિની.

સ્મૃતિને પોતાનું તો કોઈ રૂપ નથી.
બ્યારે એ તારામાં નિબદ્ધ હતી ત્યારે તારો
પ્રીતિના રૂપે એ રૂપવતી હતી. હવે તે
પોતાના બદ્ધ રૂપથી મુક્ત થઈ વિશ્વની
પ્રીતિમાં પોતાનું સ્વરૂપ પામી છે. એક જ
વ્યક્તિમાં એ બદ્ધ રહી હોત, તો આ વિરહ-
સમષ્ટિની વિરહવેદનાનાં કરુણ સૌન્દર્યમાં
મહત્તા પામ્યો ન હોત. એ વિરહ સમ્રાટની
સાથેસાથે જ લુપ્ત બન્યો હોત.

તારા પ્રેમના ગૌરવમુકુટને, રાજ-અંતઃ-
પુરના બંધનમાંથી મુક્ત કરી જગતને

પ્રાંગણે તે આવશે છે, ને ધર્યો છે સહુ
પ્રેમીઓને શિરે તેથી તો એણે ધની-
દારી સર્વ વિરહીની રમતિને ગૌરવ આપ્યું
છે જમતમા જે ક્ષર્ધ પ્રેમનો અનુભવ કરે
છે તે સહુ એના ગૌરવથી ધન્ય થયા છે
જે કેળ તાઝ હતું તે વિશ્વના સહુ પ્રેમી
વિહીની સપદ રૂપ બની રહ્યું છે.

અમ્રટ, રાજશક્તિ, રાજપ્રીતિ કશું ધ
આજે નહીં નથી આજે એ પ્રેમની રમતિનું
રક્ષણ કરે કાણુ ? રક્ષણથી સમ્રાટો નથી
કોઈ સેવક ને ન્યાયી પણ કોયે લાભ થયો ?
રાજસભ્યથી રક્ષિત કશું અર્થ થઈ નહીં
છે આજ કાળી ? એવ ક્ષર્ધ અર્થ નથી જે
આજ સુધી રક્ષિત નહીં હોય ત્યારે
આની પણ આજે મહાત્મ રાખતો કાણુ ?

શાને જુદા હાય ? સમ્રાટ એનું રક્ષણ
કરશે સર્વ ક્ષર્ધ એને કહ છે 'રહે, રહે'
કાણુ, સમ્રાટે એનું દાન સકલ વિશ્વને કર્યું
છે વિશ્વજીતને આ પ્રેમ રમતિ સૌન્દર્યને
પામી ગઈ છે અધિકતર મહાવીર માનવ
માનવી અનત વેદનાની લીનર આ પ્રેમ
રમતિ બની રહી છે એનું આનંદધન એમા
જ હશે વિશ્વજીવનનો નિત્યનો મંચાર;
આનંદસે મુક્ત કરશે એને જ વિશ્વપ્રેમ

કરવીન્દ્રનાથના 'તાજમહલ' વિશ્વના બે કા
બી.મા 'શાહજહાને' ને બીજું આ એક 'તાજ
મહલને' હૃદયથી લખાયું છે

મકરન્દ દવે

વણુણું

મનના મછવા હાટયા રે વણુણુ કરવા વહાલની હો જી
ઈ તો પૂરણુ ફાટે ફાટયા રે મેરે કાળ કરાલની હો જી.

જૂના એના ઘાટ ભલે ને
જૂનેરો અસખાખ,
એક ધણીનો પડયો માગડો
જણુસુ દિયે જવાબ,
એવી ખૂબ ઘગડી જમે રે ખોટ નહીં લેવાલની હો જી.

લેણુલેણુમા એક જ ગાજુ
ખેખે ખેખે હેત
કોઈ ભલે ને ફિંગરો કે
કોઈ કરો ફજેત,
તમે એક કણી પણ વહોરો રે રંગ મોતી લાલની હો જી

મછવા આ તરતા જો રે
અધવચ જાગ જૂળી,
શુ જાણું ? જાણ્યા ખાલિકના
ખેલ અને ખસ ખૂબી
પરચમ ગગિય પધગવી રે પોથી હાલહવાલની હો જી
મનન મછના હાટયા રે વણુણુ કરવા વહાલની હો જી

આખોમાં લીલીછમ ઇર્ષ્યા ઉગાડી દેતું આ ઘાસ
પવનનાં ટેરવાં થઈને સળવળે ચારે કોર.
મારી પાંપણુ પર સ્થિર થવા મથતી
માખી જેવી ક્ષણુ તો
ઘાસ ઉપર અસવાર થઈને ફેલાઈ જાય અહીંથી દૂ...ર.

ચરણુ તો પરિચિત આ ભૂમિથી
જેમાં પગલાંની કૈં રેખાઓ ઊપસેલી એક વાર
કે છૂટાં પડ્યાનો ભેદ પડ્યો હોતો
તમારા ને મારા વચ્ચે અવકાશ થઈને.
ક્યાં છે એ અવકાશ ?
એ છો લહેરાય હવે સમતલ મૌન લઈને
મારી આખોમાં મારી સામે.

મૌનને ઝાકળભીની કીકીઓમાં ભંડારું
ઉપર પાંપણુનું ઘાસ પાથરું
કે આખોમાં ઘેરાતા લીલા ઘેનમાં
ઊઘડે કોઈ આવેનું વન.
શકુંતલા ત્યાં ઘાસ નીરતી,
હરણુ તો ખાળક થઈને ગેલ કરતાં કૂદે
કૂદતાં કૂદતાં સાવ લગેલગ આવે મારી પાસે
ને અચાનકે મારી પાંપણુનું ઘાસ ફરકી જાય...
કે પેલું વન સરકી જાય...જોજન દૂ...ર જોજન દૂ...ર.
ને જોઈ તો શકુંતલાની ઓઢણીમાંથી
હમણાં જ કૂટેલો તાબે તડકો
પીળી ચકલી થઈને ઘાસ ઉપર ઝાલાં ખાય.

હજી એ પડવાય પેલાં દોડી આવેલાં હરણુનાં પગલાં
મારી આખોમાં.
કીકીઓમાંથી પગલાં પાછાં શમણાં થઈને
ઘાસ ઉપરથી વહેતાં ચાલે;
પીછાં જેવો આમતેમ આળોટું

છંદ વિષે પહેલો વિચાર તો એ આવેલો
કે એ શબ્દ પોતે જ કટલો રળિયામણી,
અવણુમનોહર છે! અને 'છંદાંસિ યસ્ય પ-
ણાંનિ'થી માંડી 'રમ્યા છે રૂડાં છંદ દલપત્ત-
રામે' ત્યાં સુધી તેની ગતિ કેવી તો અનેકા-
નેક રૂપે થતી રહી છે! અને એ જોતાં બીજો
વિચાર એ રક્ત્યો કે આ બધા છંદો કેરી
રીતે સર્જ્યા હશે, ગાંઠવાયા હશે, વિકાસ
પામ્યા હશે કે વાસ્ત્મીકિનો શોક આપોઆપ
જ શ્લોકત્વ પામ્યો તેમ ઉપજતિ, વસંત-
તિલકા આદિ છંદો પ્રેરણામાંથી જન્મ્યા
હશે કે ગાણિતિક બુદ્ધિનાં કુશલ મંથેજનો-
માંથી જન્મ્યા હશે? છંદોનું ગણિત તો
ચોક્કસ લાગે છે; અને તે માત્ર પ્રેરણાનો
જ વિષય નથી; પણ છંદની ગતિને પ્રયત્ન-
પૂર્વક, બુદ્ધિપૂર્વક, રસગતપૂર્વક, એના લય-
નું સૌન્દર્ય-માધુર્ય ચકાસીચકાસીને બાંધ-
વામાં આવી હશે એમ લાગે છે. તો આ
વિષય, છંદોની ઉત્પત્તિનો, એ પણ જો
સંશોધનનો વિષય બનાવી શકાય તો—ન
બન્યો હોય તો—બનાવવા જેવો લાગ્યો. પણ
તે ઐતિહાસિક ઘટના કરતાં એ વિશેષ તો
એના આંતરિક રસત્વની દૃષ્ટિએ છંદોને
તપાસવા જેવો લાગ્યો. દરેક છંદનું બંધા-
રણુ કયા કયા ભાવો, કેવી રીતનું લય-
સૌન્દર્ય સર્જે છે, કઈ રીતની ભાવાભિ-
વ્યક્તિ સાધી શકે છે એનો પણ વિગતે
અભ્યાસ કોઈ કેમ ન કરે એમ પણ થયું.
અને એથી આગળ વિચાર તો એમ વિસ્ત-
ર્યો કે આ છંદોને ભૂતિમાન કરીને એનું
એક નૃત્ય પણ કેમ ન જોવાય ? આજે તો

આપણે ત્યાં કુશળ નર્તક છે અને એમને
આપણે ઘણી સહેલાઈથી રમીક ઉપર
'કૃતવિલમ્બિત ને કૃત અને વિલમ્બિત રીતે
નૃત્ય કરાવતો કલ્પી શકીએ છીએ 'હરિ
ણી'ને હરિણની ગતિએ દોડતો ને હાફી
જઈને પછી ધીરા પત્રવા માડતો—ઢે
માડતી—કલ્પી શકીએ છીએ 'મન્દા
કાન્તા નુ મન્દ કમણ 'શિખરિણી ની શિ
ખરાલિમુખ ગતિ, 'સગ નો સગ ને
ધરા (શા અર્થ કરશો આનો ? માળાને ધા
/ રણ કરીને જતો કોઈ વીરગનિક પુરુષ ?)
જો મેળ શોધીને રંગૂ ઘણુ તેનું સ્વરૂપ —
આમ છોડેનું એક મહાસમેનન થઈ શકે

છદ કાવ્ય માટે જરૂરનો કે કેમ એ પ્રશ્ન
આજે પણ હજી ઊડી શકે છે આજના
નવોદિત કવિઓએ ન્હાનાંધાલનું અપદ
ગદ્ય ન્હાનાંધાનની જુકમ ગતાથી સામેની
દિશાની રક્ષતા ને પરપતાની જુમિકા પર
એકવા માડયું છે — અને તે સફળ રીતે
તો કવિતાને પછતી છદની જરૂર અનિવાર્ય
ખરી કે કેમ એ પ્રશ્ન ઊઠના પહેલા જ તેનો
જવાબ મળી ગય છે પણ ન્હાનાંધાન તો
મહા છદની રીધમા નીકળતા અપદ્યાગદ્ય
ની સાથે અઘડાઈ પડેલા એમનું લક્ષ્ય તો
છદ જ હતું જ્યારે આજનો કવિ તો, અને
આ પહેલાના કવિઓ, પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક અઠદ
ની દિશામાં જ ગય છે છદના નિમજ્જ
નિયમિત લયને જાણી કરીને તોડી નાખે
છે અને તેમાં ય કઈક સુદરતા સાધી પણ
આપે છે છતાં છતાં હદ તે છદ જ
ઉંદની અંદર આપણી સૌન્દર્ય માધુર્ય પિપાસા
આટવી બધી સાકાર થઈ છે તે વ્યર્થ ગતિ
નથી એ સર્જનની પ્રેરણાનો જ એક આ
વિભાવ છે, એ કૃત્રિમતા નથી પણ વાણી

૨૦] કવિચંદ્ર ના યુ ફેબ્રુ ૧૯૭૭

ને મારી કીકીએની સાવ નજીક
કીકીએના હાથી ઘાસના વનમાં મ્હાલે,
આ ગોકળગાય તો મામાની મોટી ગાય
ધીમે ધીમે ચલે,
ને આ નાની લીલી ઇયળ
મારા મનવોલકની નગરીના રસ્તામાં જાણે
વાસની જે પત્નીઓ વચ્ચે પુત્ર થઈને જૂલે,
ને આ લીલો તીલીવોડો
કોઈ સોનેરી નગરીના ગજકુમારના ઘોડા જેવો
ઘડીક રંગમાં લળનો
ઘડીક પ્રડતો આજડતો ઊડે જૂડે
ઘાસનો લય આજોડે માગમા-
ને હું રોમેરોમ જન્મી શકુ શત વાર
છત્તી ઉપર ધબકતા આડાશને એાલી લઈ,
જાકળમાં સૂરજને તોલ,
ચગતા અશ્વ અને વન્ય પશુના ઉચ્છવાસ માણી લઈ

દિવ્યાને

કયા સુધી મદદા કરીશ ?

—નાગની ફણાની જેમ
ડોલ્યા કરવું તારું મૌન
નજરને ડાખી જાય છે
વધૂરતો નથી તારા જે હોઠની કડીમાં ગર્ભાવેલ શબ્દ,
ફફડયા કરે છે પખીઓ વિનાનું આકાશ
દિવ્યા !
શબ્દ લઈ ઊડી જઈએ, ચાલ

નજીકના કોઈ પ્રદેશમાં થયે
પરસાળની લીની મ્હેક જેમ તારું આવડું
—મારો દીર્ઘ શ્વાસ !
નજરને રોપતા રોપતા ચલ્યા જવું
—ઉચ્છવાસ !

નીલ ઝીણી સાડીમાંથી
 ક્યારેક ડોકાતું ધુમ્મસથીનું આકાશ,
 પલકારની પલકયે જતી કૂંપળો,
 યુનિવર્સિટી ગાર્ડનમાં
 ફૂમળા છાંડ સાથે ગેલ કરતી ખેડી હોય છે તું;
 ને રંગબેરંગી પુષ્પો પર ઝરતો તડકો
 કળાયેલ મોર જેમ નાચી ઊઠે છે તારી આંખોમાં,
 ત્યારે
 —હું યે સ્વયંભૂ તડકો થઈ
 અહીંતહીં વેરાઈ જતો હોત તો ?
 પણ
 તડકો થઈ ક્યાં લગ તરડાવું તારી આંખોમાં?
 તારી અંગડાઈ:
 મૌનની લિપિ
 —તારો શબ્દ.

ઈન્દુકુમાર બેળી

દ્વારને

જોડાણની આવી જશે જો ગંધ દ્વારને,
 આંખો મળી જશે પછી તો બંધ દ્વારને,

ફૂલો તો પલાળી શકે ભૂરા મિજબજને,
 ના એમ પલાળી શકે સુગંધ દ્વારને.

ચોક્કી રહી હવાને દિશાઓ સમૂળગી,
 કિનારાનો પછી હોય શું સંબંધ દ્વારને.

સૂંચો તો ઉકેલી શકે દરિયાવ આંખની,
 ઉકેલી શકે ન કોઈ કદી બંધ દ્વારને,

આળી ય રાત ચીખરી ખેલે તો શું થયું ?
 કાળે ક્યાં રુચે નહીં મળેંધ દ્વારને.

ની સૌન્દર્યાલિપુખી ગતિ છે. બેશક, હંદ
 શીખવા પડે છે અને કેટલાક તેને કૃત્રિમ
 વ્યાપાર ગણે છે, નહાનાલાલ તેને ધડી સાં-
 કડાં પડતાં ઝાંઝર-કે જંજીર —ગણે છે,
 કેટલાકને હંદ બંધનરૂપ લાગે છે; પણ હંદ
 જે આયાસ માગી લે છે એ તો આ આયા-
 સ-તપસ-મંડૂતિના આખા યે વિકાસનું
 એક અંગરૂપ તત્ત્વ છે. સંકલ્પપૂર્વક ગતિ
 સિવાય માણસ માટે પ્રગતિ નથી. સાધકલ
 ચલાવતાં, ને આપણે બે પગે ચાલતાં પણ,
 શીખવું જ પડે છે. પણ એ આયાસ રૂપ
 લાગતી વસ્તુ સિદ્ધ થઈ જતાં પછી સહ-
 જ—સ્વાભાવિક બની જાય છે. અને હંદ
 કદી વિદ્વ-અવરોધ રૂપ નથી લાગતો.
 પછી તો તે કવિના શ્વસન જેવો બની
 જાય છે, ને કવિતાની સાથે જ તે જન્મે
 છે, અથવા કહો કે કવિતાની પહેલાં પણ
 કવિના ચિત્તમાં કાવ્ય હંદ રૂપે જ સાકાર
 થઈને આવે છે. પછી હંદને કૃત્રિમ કે
 ઇતર વિન્નતીય તત્ત્વ કહેવાય જ નહિ.
 અને આયાસની વાત કરીએ તો જે અ-
 હંદની ગતિ છે તે પણ આયાસ નથી મા-
 ગતી ? એમાં યે લેખકને શબ્દોને લઈને
 ભાતભાતના પેતરા લેવા પડે છે. એટલે
 આયાસના મુદ્દા ઉપર હંદ કે અ-હંદ બંને-
 ની રિચિતિ સરખી છે. મૂળ લક્ષ્ય તો એ-
 માંથી નીપજતી ભાવસિદ્ધિ-સૌન્દર્યસિદ્ધિ
 —રસસિદ્ધિ છે.

આ સિદ્ધિનાં સ્વરૂપોને, તેના આધારને
 આપણે અનેક રીતે, જમાના જમાનાની
 વિકાસઅવસ્થા પ્રમાણે બદલતા, નવાં નવાં
 ઉપબન્ધતા રહી શકીએ છીએ. અને એ
 જ કાર્ય નવી સર્જકશક્તિવાળા કવિએ
 કરવાનું છે. પોતાની પ્રેરણાનું વાહક બને

તેવુ અભિનવ સ્પર્શવાળુ છદોરૂપ તેણે સા
ધવાનુ છે જુનુ રૂપ હોય તેપણુ તેને નવી
સર્જકતાના સ્પર્શથી તાજુ બનાવવાનુ છે
અને આ જ મુને એક બીજી રીતે પણ
સ્પષ્ટ થાય છે દરેક જીવનું વ્યક્તિત્વ છે,
તેની વિશિષ્ટ લયગતિ છે, સો-દ્ય-અગિ છે,
છતાં જુદા જુદા સર્જકતા હાથમા તે કેવુ
જુદુ જુદુ રૂપ લે છે! દલપતરામનો ઉપ
ભતિ અને દોલતરામનો ઉપભતિ એક
નથી, બ ક દા નો પૂરી અને મારો તમારો
કે બીજા કોઈનો પૂરી એક નથી જહની
અદર કેવી પ્રતિભા વહે છે તેના ઉપર બધો
આધાર છે એટલે જ જહને આધારે જ
કાવ્યની મહત્તા કે અસરકારકતા સરખાય
છે એમ પણ નથી આપણા નર્મદ અને
હાનાલાલ તથા ખજરદાર વીરકાવ્ય અને
મહાકાવ્ય માટે નવો જ દેખવા નીકળ્યા,
પણુ એમની એ શોધ ખરી રીતે જુદા
તરવની હતી મહાકાવ્ય જેમા સરખાવેલા
છે એ ઉપભતિ અને અનુરૂપ રૂપી મહા
છદો તે આપણી પાસે પડેલા જ હતા અને
છે પણ કવિઓની જે ખોજ હતી, અથ
વા તે આપણી દરેકની હોવા બંધ એ, તે
એ કે તેઓ પોતાની પ્રેરણાને અનુરૂપ,
એવુ વાહક બને તેવુ છદોરૂપ શોધતા હતા,
અને એથી યે આગળ વધીને કહીએ તો
એ પ્રેરણાને અનુરૂપ કાવ્યદેહ ખોજતા
હતા સર્જનનો સનાતન પ્રશ્ન તે આ છે.
પ્રેરણા કેવી રીતે સાકાર થાય અને જમાને
જમાને, કવિએ કવિએ આ પ્રશ્ન નવો જ
બનીતે રહે છે, અને દરેક પ્રતિબદ્ધ કવિ
તેનો ઉકેલ શોધે છે ને સાધે પણ છે એમા
પછી નવા નવા ઉન્મેષવાળી કાવ્યમાની,
નવા છદોરૂપો, નવા વાણીલયો, અલકારો,

૨૨] મધ્યેયક બાંધુ - ફેબ્રુ ૧૯૭૦

મુરેશ દલાલ

નહીં આવું!

ફરી ફરીને

આ રસ્તા પગ કદી નહીં હુ આવુ!

ભર્યા ભર્યા શેશવના ઢૂના દિવસો

યૌવનની ઊની ગત,

પરિચિન વૃદ્ધો,

ફૂલની બીની બીની આખ

આલ આખમા સૂચે પણ આ કપાઈ ગઈ છે પાખ

આહું સ્મિત, સુનો ને વાક —

બધુ હુ લઈ લઇને ક્યા જાઉં ?

આ રસ્તા પગ મેઘધનુષ્ય માળો બાધ્યો

ક્યાક ભર્યા છે પાન, પક્ષા છે પગલા,

ક્યાક હીવાલો લૂની પડી ને ક્યાક સેતુઓ ટળી પક્ષા

નહીં કોઈને પૂછી શકુ

ને નહીં કાઈ પણ લૂછી શકુ

અહીંથી આવે જાઉં

છતાં હુ અહીં ને અહીં અટવ હુ !

ફરી ફરીને

આ રસ્તા પગ કદી નહીં હુ આવુ !

પ્રાણજીવન મહેતા

આંખમાં

આકાશને ખીલા ઠોકી
જડી દીધું છે આંખમાં.

હવે
હોડતાં પંખીઓ
વહેતાં વાદળો
ઝંખૂકતી વીજળી
સળગતો સૂર્ય
ધબકતો અંધકાર
સહુ કોઈ સહુ કોઈ
સ્થગિત થઈ ગયાં છે આંખમાં.

આંખ હવે જોઈ શકે છે
ખીલાને.
પાંપણ સ્પર્શી શકે છે
ખીલાને.
ખીલા ઠોકી જડી દીધું છે
આંખમાં.

રૂપકો, પ્રતિરૂપો, સંકેતો, પ્રતીકો, લાપા-
લંગિઓ અને શબ્દઘટાઓ કવિની પાસે
આવે છે, કવિ મેળવે છે. એમ કહીએ તો
પણ આલે કે દરેક કવિ પોતાનો એક આ-
ગવો હંદ લઈને આવે છે. પિંગળનો હંદ
હોય તોપણ તે કવિનો પોતાનો આગવો
હંદ બનીને રહે છે. એટલે જ એની પ્રતિ-
ભા પ્રધાનપણે એમાં જ વહેતી રહે છે.
આપણે બધા અનેક હંદો વાપરીએ છીએ
છતાં છીડે જઈને જોઈશું તો જણાશે કે
આપણો પોતાનો કોઈ એક ખાંસ હંદ છે.
અને હું એમ કહેવા લલચાઉં કે જ્યાં લગી
આપણને આપણો કોઈ હંદ હાથ લાગ્યો
નથી ત્યાં લગી આપણે ખરા કવિ થયા
નથી. કાલિદાસે વાગ્ અને અર્થને સંપૂર્ણ
કહ્યાં છે એ જ સત્યને આગળ લંબાવીને
એમ સમજી શકાય કે કાવ્ય અને હંદ પણ
એવી જ રીતે સંપૂર્ણ છે. પછી એ હંદ
કયો, કેવી રીતનો એ પ્રશ્ન ગૌણ—વિગ-
તનો છે. અને આ રીતે વેદના મંત્રોને
'હંદોસિ' કહીને ગીતા વર્ણવે છે તે યરા-
બર જ છે.

લલિત આટકિયા

બે હાથકે

વંદોળ ચાલ્યો;
ચાડિયો પૂછે મનને:
to be or not...

પવન ચોર
પાંદડાં પીળાં; પેળે
ચૂપ હીડીડાં!

કવિલોક પારિતોષિક

‘કવિલોક’માં વર્ષદરમ્યાન પ્રકટ થતાં કાવ્યોમાંથી શ્રેષ્ઠતાના ક્રમમાં પ્રથમ ત્રણ ક્રમ પ્રાપ્ત કરનાર કાવ્યોના કવિઓ માટેનાં છે. ૧૯૧૯ના વર્ષનાં

ક્રમ ૨ પારિતોષિક

નાચેના ત્રણ કવિઓને મળે છે :

પ્રથમ પારિતોષિક રૂ. ૨૦૧

શ્રી ચરાવત ત્રિવેદીને

તેમના કાવ્ય ‘તને લખેથી કવિતા’ માટે

દ્વિતીય પારિતોષિક રૂ. ૧૦૧

શ્રી બાપુભાઈ કપોરિયાને

તેમના કાવ્ય ‘અધારના ધણુ વચ્ચે’ માટે

તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૫૧

શ્રી મકરંદ દેવને તેમના કાવ્ય ‘સફર’ માટે

નિર્ણાયકો : રાજેન્દ્ર રાઠ્ઠા અને જયત પારેખ

આ ઉપરાંત

શ્રી મકરંદ દેવેને, તેમણે સંપાદિત કરેલા ભજન-સંગ્રહ ‘સત કેરી વાણી’ના સંપાદનકાર્મ માટે

‘કવિલોક’ના એક આહુત તરફથી

રૂ. ૧૦૧ નો પુરસ્કાર

આપવામાં આવ્યો છે.

સર્વને અમારાં અભિનંદન

માધવ રામાનુજ

પછી

દાદાના આંગણમાં કોળેલા આંખાનું ફૂણું તોડ્યું રે પાન,
પરદેશી પંખીના ઊડયા મુકામ પછી માળામાં ફરક્યું વેરાન.

ખોળો વાળીન હજી રમતાં તો કાલ અહીં

સૈયરના દાવ ન’તા ઊતર્યા,

સૈયરના પકડીને હાથ ફર્યો ફેર ફેર—

ફેર હજી એ ય ન’તા ઊતર્યા;

આમ પાનેતર પહેલું ને ધૂંધટમાં

ટોકાણુ બેળનનુ ધનગનનુ ગાન!

દાદાના આંગણમાં કોળેલા આંખાનું ફૂણું તોડ્યું રે પાન.

આંગળીએ વળગેલાં સંભાર્યા બાળપણાં :

પોઢેલાં હાલરકાં જાગ્યાં;

કુવાગ દિવસોએ ચોરીમાં આવીને

ભૂલી જવાનાં વેણુ માગ્યાં!

પછી હૈયામાં, કાજળમાં, સેથામાં—

સંતાતુ ચોરી ગણુ રે કોક ભાન!

પરદેશી પંખીના ઊડયા મુકામ પછી માળામાં ફરક્યું વેરાન.

ખામોશ

ગઈ!

દગથી ખરેલ દષ્ટિ હવા કોતરી ગઈ,

રસ્તા વગરનાં ગામ ચરણમાં ભરી ગઈ.

તરતાં કદી વહાણુ કદી જળ મહીં દૂબે,

પણુ વહેણુની ગતિ નો બીનાસો હરી ગઈ!

જળના રૂપે જ કાર પડ્યો ખેતરે છતાં

ફણુગા બઠયા ને ચાસથી લીધાતરી ગઈ.

રસ્તા ખતાવો ગામની ભ્રમણાને સીમના,

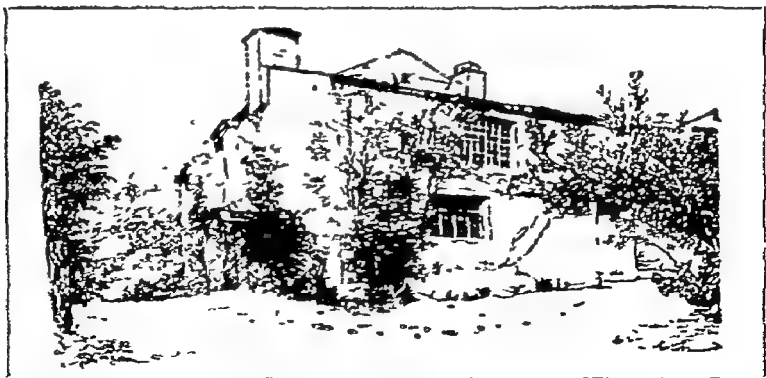
સૌવાળ સાવ સૂકી તળાવે ચરી ગઈ!

‘ખામોશ’ હાથ કાપીને ફેંકી દીધા પછી,

ફૂટેલું ય કેમ રેખ-અસર ના ખરી ગઈ!

સમરસેટ પરગણામાં, ક્વાન્ટોક ટેકરીઓના પ્રદેશમાં, ડૉલરિજના મકાનથી માઇલેક દૂર આવેલું ‘આર્ચ્ડેકરેડન મૅનોર’ નામે મકાન, જ્યાં પોતાની બહેન ડૉરોથી સાથે કવિએ પોતાનો એક જીવનકાળ વીતાવ્યો; જ્યાં દુનિયાના સાહિત્ય-જગતમાં વિરલ એવી (અર્થ-શિલ્પની મૅત્રી જેવી) વરેઝવર્થ ને ડૉલરિજની મૅત્રી જમી ને ફાલી; જ્યાં આલેક્સી મનભર કાવ્યચર્ચાઓના પરિણામે જગતનાં એક કાવ્યોમાં ગણનાપાત્ર થોડાં કાવ્યોવાળો એ બંનેનો સંયુક્ત કાવ્યસંગ્રહ ‘લિરિકલ બેલાઈઝ’ રચાયા; જ્યાં કવિના આત્મકથાનક જેવું એનું મહાન કાવ્ય ‘થ પ્રિવ્યૂઝ’ લખાયું.

સર્ઈલ સરોવરને કાંઠે ‘સર્ઈલ માઉન્ટ’નામે આ મકાનમાં કવિનો શેષ જીવનકાળ વીત્યો, જે દરમિયાન, સંધેના મરણ પછી તેને ‘પોએટ લૉરીએટ’ (સાજકવિ)નું પદ મળ્યું.

બાલુવતરાય કલ્યાણરાય કાકોર

જન્મ ૨૩-૧૦ ૧૮૯૬

અવસાન. ૨ ૧-૧૯૫૨

ભાગ્યરે
(મંદાકાંતા)

અણે ઊભાં નરુડસ એમ કુમો નીદ સેવે,
વચ્ચે જવને મુદ્ મણગતાં શાંત રેવા સુણવે;
ઊંઘાંનીયાં સમધડક શાં રાતનાં સુષ વારિ,
તેમાં મેજે તમસમ પો ઊપો નાવ મારી.

પાપે જાણે નિન ~~જીવે કાંતિ~~ ~~જીવે કાંતિ~~ તો સુષિ ધની
ચોંડી ઊંઘે, કુસુમવસને તેધિ જ્યોત્સના ભપાની;
ને બાડેના કમલમદિં લીધાંય સૌન્દર્યદોષે
કોતે કોટે મલિ મુદ્ પદે, વાંધે આ વાડું ભવો.

ત્યા ધનમે ભુવં જવલ અર્ધાં અનાયાસઈદ,
કે ખાંધેકું જરિ ભધે જવે બીજના તાર મંદ,
તેમાં આ શી અનિહરિશી, નર્મદાફેનમાંથી,
સાગિની રંગતરંગ કે વાદ્યોફેનમાંથી,
- કુબે પાળે શિમલ દિમમોની સરે નેમ પાની -
વાની ભીની દિદ્ય જરતી નીતરે કે, મહેની!
૧૮૪૦ રેફો.

ગણવંતરાય કાકેરના હરતાક્ષરમાં એમનું કાવ્ય: 'ગહરાં ચૌનેટ'ની હરતમતમાંથી એમની શૈલીમાં કહેલું હોય તો 'પાકાન્તરખેર' તરીકેની એમની સાક્ષણિકતાનો અહીં ૬ ને ૧૪ પંક્તિઓમાં પરિચય થાય છે. પણ એમની એક સરતચુક નોંધની જરૂરી છે: ૧૧મી પંક્તિમાં 'નર્મદાફેનમાંથી' ને બદલે 'નર્મદાજળમાંથી' લેઈએ. (કવિપરિચય: પાછળ)

બુદ્ધિશીલ અને રક્ષા પશુ અંદર મિલરસને માવે ધરાવતો મૃગિયોની બાણીતી ઉપમા, પોતાના વિચિત્ર બાહ્યાંગ ને તરફડિયા તાતા સ્વભાવ નીચે રહેલી જિંદગી રચના ને વસ્તુલ હૃદયથી સાર્ય કરનાર વિદ્વદ્ભવે બલવંતરાય કલ્યાણુચાર્ય દોષ્ટર આપણા સાક્ષરયુગના છેલ્લા સ્ટોલવર્ટ — પ્રયંચમૂર્તિ હતા.

બી. કે. ઠા. ના નામઠાકેથી યુજરાતી સાહિત્યમાં સુપરિચિત, મઘ તેમજ પદ્યમાં પોતાના નામ જેવું બલવંત-આગવત સાહિત્ય સર્જનાર, વિચારભારવાળી કવિતા અને સૌન્દર્ય પ્રકારના પ્રવર્તક, સુદૃઢ બુદ્ધિ અને જિંદગી રસદૃષ્ટિવાળા વિદ્વાન, વ્યવસાયે એકનિષ્ઠ શાસ્ત્રજ્ઞ, સ્વભાવે તાતા હાસ્ય, લેખન-પ્રકાશનના વ્યવહારમાં ઝીણા વૈચર્ય અને સરસ્વતી-ઉપાસનમાં નમ્ર શ્રદ્ધ — આ એમના જીવનનું સર્વવર્ણ્યુચિત ચિત્ર. એક રીતે પોતાના આદર્શ તરીકે માનેલા ગોવર્ધન રામની પેઠે લાખા નિવૃત્તિકાળમાં વાચન-લેખન-મનન ચિંતનનું કદાચ સૌથી લાંબું સારસ્વતજીવન એમણે ભોગવ્યું. ‘પંચોતેરમે’ નામે પુસ્તકમાં, પોતાની એ આયુર્ધર્માક્ષ સુધીનાં પોતાનાં જીવનરમરણો એમણે આત્મકથા રૂપે નોંધ્યા છે.

કૃતિ, સાહિત્યકાર, નવસિકા નાટ્યલેખક, વિવેચક, ઇતિહાસકાર, ફેળવણીકાર, વિચારક (ને રાજનીતિજ્ઞ પણ) — એવા બહુવિધ બુદ્ધિવિકાસવાળા એમના જીવનમાં કોઈ સનસનાટીભર્યા આરોહ-અવરોહ નથી. સમધારણ ને શાન્ત વહેતું રહેલું એ જીવન એકધારા અધ્યયન-અધ્યાપનમાં જ વીંચે છે.

ઈ. ૧૮૬૬ની ૨૨મી ઑક્ટોબરે જન્મ્યા બી. કે. પિતાની નોકરી રાજકોટમાં હોવાથી પ્રાથમિક તમામ શાળામૈત્રિક શિક્ષણ ત્યાં લીધા પછી લાવનગરની સામળદાસ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરીને પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાંથી ૧૮૮૬માં સેકન્ડ ક્લાસમાં બી. એ. થઈ એલિસ રૉસેલરિય પેળની, અને ત્યાં જ ૧૮૯૨-૯૩માં દક્ષિણા ફેસો નિમાયા. ૧૮૯૩માં ‘ધોરલે માધવરાવ પેશા’ વિશે અપ્રકટ સાધનો દ્વારા નવા

પ્રકાશ સાથે ઐતિહાસિક થીસિસ (મહાનિબંધ) લખવા માટે માણેકજી સુવર્ણચંદ્રક બંગ્લો. ૧૮૯૪-૯૫માં બહેગમજી મલબારીના અગ્રેજી પત્ર ‘ઈડિયન રેકોર્ડર’માં ઉપતત્તી થયા. તે પછી થોડો સમય ઍન્કર્ટિંગ પ્રોફેસર તરીકે રથા બાદ સરકારી ફેળવણી ખાતામાં નિમાયા, ને ત્યાં પ્રથમ પ્રોવિન્સિયલ (પ્રાંતિક) અને પછી ઈડિયન (અખિલ હિંદ) એડ્યુકેશનલ સર્વિસ (આઈ. ઈ. એસ.)માં કાયમી પ્રોફેસર તરીકે તા. ૧૩ ૧૦-૧૮૯૬ થી તા. ૨૩-૧૦-૧૯૨૪ સુધી લાગત અશ્રવીસ વર્ષ રથા, જે દરમ્યાન અજમેરની ગવર્નમેન્ટ કૉલેજ, રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજ તથા પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે, તેમજ કાશિયાવાડ એજન્સીના એડ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કર્યું. ઉપરાંત એ દરમ્યાન પંદર વર્ષ સુધી મુનાઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટના સભ્ય અને નવ વર્ષ ઈડિયન હિસ્ટોરિકલ રેકૉર્ડ કમિશનના સભ્ય હતા. ઈ. ૧૯૨૪માં પેન્શન લીધા પછી વડોદરા કૉલેજમાં કામચલાઉ પ્રોફેસર તરીકે તેમજ વડોદરા-યુવરાજ પ્રતાપસિંહરાવના શિક્ષકમંડળમાં કામ કર્યું. ૧૯૩૭ થી મુનાઈમાં કાયમી નિવાસ કરી લેખન-વાચનના વ્યવસાયમાં જ રત રહેતા. રાજકોટમાં હતા ત્યારથી યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યમાં રસ લેતા થઈ ત્યાં ભરાયેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદના અને પછી પરિષદની ભંડોળ કમિટીના મંત્રી તરીકે લાંબો કાળ રથા બાદ પરિષદના બધારણના અધ્યાપને કારણે તેનાથી અલગ થયેલા.

પોતાની એક વર્ષગાઠે લખેલા ‘મધ્યમતાદૃક’ નામના કાવ્યમાં પોતાના જીવન અને માન્યતાઓનો બાણે કે સાર, સમઠા જીવંતી હંદમાં એમણે કહી દીધો છે. ધમપછાડા કરતી કોઈ ગગનગામી મહત્વાકાંક્ષિઓના નહિ પણ સ્વચર્ય ‘મધ્યમતા’ના જ એ ચાહેક હતા. અને કાવ્યમાં અંતે કહે છે તેમ જીવન-ભર મધ્યમમાં જ મીઠાં ફળ વાંછ્યાં અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી સરસ્વતીના ઉપાસક બની રથા.

જીવનમાં કવિતાને આપણે આટલું બધું માન આપી-
એ છીએ તે શાથી? જીવનને કેળવીને ઉત્તમ બના-
વવાની તેનામાં અપાર શક્તિ રહેલી છે તેથી જ.
(વિદ્યનાથ મગનલાલ ભટ્ટ)

With Best Compliments From

R. J. SHAH & CO.

Engineers and Contractors, 98 Surat Street, Bombay-9

વિદ્યાર્થીઓને અરધે લવાજમે 'કવિલોક'

સાત્વરીત સહિત્યના મત્સરને સહા
ઉત્તેજન આપતા

શ્રી ઓરવણ્ણાચ ગો. શાળ
તરફથી

૩૫ વિદ્યાર્થીઓને અરધે
લવાજમે 'કવિલોક' આપવાની
ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે.

ચોતાની શાળા કે કોલેજના
આચાર્યના પ્રમાણપત્ર સાથે
૩. ૩ મનીઓરથી નીચેના
સરનામે મોકલનાર વિદ્યાર્થીઓને
કમરા: એનો લાભ મળશે.

વ્યવસ્થાપક કવિલોક
કુમાર કાર્યાલય લિમિ. ડોરા
૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠા પર: વસંત (બાંધાની રેખાંકન);
અમૃતપ્રકાશ: કવિ વડોદરાવર્ય ભરણુવાનીમાં;
કવિ ઉત્તરાવસ્થાએ; આસપાસ અરસાવર-
ને તરીકે આવેલી 'ડવ કોટિંગ'માં કવિ
વડોદરાવર્યનો અભ્યાસપ્રતિષ્ઠા; પૂર્ણેશ્વરી સુખ-
ચિત્ર: વસંતશ્રી; પાછળ: તાર્કિકાનમાં
મળેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પી. ઈ. એન.માં
હમારાકરેલેલી; કવિ વડોદરાવર્યની છવત-
દારી બની રહેલી તેની નાની બહેન ડોરા-
થી; આ વર્ષે બહેર યએતું ભારતીય જ્ઞાન-
પીઠનું પારિતોષિક મેળવનાર હિંદી કવિ
શિવક ગોરખપુરી; કવિ કાન્ત-મણિસંકર
રત્નજી બહે; કવિ કાન્તના હસ્તાક્ષરમાં
એમનું નાણીતું કાવ્ય.

શિશિર અંકમાં મુદ્દિ
કાવ્ય 'નિમિત્ત નયને કુટુંબ'માં પૃ. ૬
કપર છેલ્લેથી ત્રીજી પંક્તિનો શબ્દ 'કુટુંબ'
નહિ પણ 'કુટુંબ' નોંધાયે;
પૃ. ૧૬ કપર 'ધાર' કાવ્યમાં ૧૧મી
પંક્તિમાં બીજો અક્ષર 'ઝા' ને બદલી
'તા'; એ જ કાવ્યને છેડે (પૃ. ૨૦ કપર)
છેલ્લી પંક્તિ આમ હમેશી: 'અધારામાં
બીના બીના આસ ચીતરી લઈ.'
પૃ. ૨૦ કપર 'દિવ્યાને' કાવ્યમાં ૨૨મી
પંક્તિમાં 'સ્વયંભૂ' શબ્દને બદલે 'સ્વયંભૂ'
નોંધાયે.

અનુક્રમણિકામાં પૂર્તિ

અરવિન્દ ભેગી ૩૬ પત્ર; જોમિલા મહેતા ૩૮ કેસડાનું વન ભલે; મનહર ચંપાકા ૪૧ ખાલી ધરમાં;
માણિક વર્મા ૪૫ હિંદી કવિતા

'કવિલોક' સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અનુચિત (ફોર્મ નં. ૪, રૂલ નં. ૮)]

- ૧ પ્રકાશન સ્થળ: કુમાર કાર્યાલય લિમિ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૨ પ્રકાશન સમય: દ્વિમાસિક, દર બે મહિનાની છેલ્લી તારીખે
- ૩ મુદ્રકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સંસ્થાનું: કુમાર કાર્યાલય લિમિ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧
- ૪ પ્રકાશકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સંસ્થાનું: કુમાર કાર્યાલય લિમિ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૫ સપ્લાઈકર્તાનું નામ: (૧) રાજેન્દ્ર શાહ, રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સંસ્થાનું: ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબઈ-૨
(૨) બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સંસ્થાનું: ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ ૧
- ૬ માલિક કે માલિકના નામ-સરનામાં: ભૂપતભાઈ વસા, જાગ્રાયા ડોઈર, મહેન્દ્ર ભગત, રાજેન્દ્ર શાહ, સુધીર દેસાઈ
૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદાર મુંબઈ-૨

હું બચુભાઈ રાવત આથી બહેર કહું છું કે કપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ બધુ અને સમગ્ર સુખ સાચી છે.
બચુભાઈ રાવત
પ્રકાશક

વસંત વિ. સં. ૨૦૨૬

કવિત્નોક

માર્ચ-એપ્રિલ ઈ. ૧૯૭૦

। ॐ વાઙ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્જીવીર્મ રયિ ।

કાવ્યમાં છંદ

કાવ્યનું ઉપાદાન વાણી છે, તેમ તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ છંદ છે. છંદોનું અવલંબનતત્ત્વ વાણીનો અક્ષર છે. છંદોનું માપ અક્ષરનાં લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાથી રચાય છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે કાવ્યમાં છંદને અર્થ સાથે લેવાદેવા જ નથી. કાવ્યનું સૌન્દર્ય સુખ્યત્વે તેના અર્થથી નિષ્પન્ન થાય છે, અને કાવ્યના ઉચ્ચારમાધુર્યની પેઠે કાવ્યનો છંદ અર્થને પોષવા જ, અર્થને સુંદર કરવા જ આવે છે. ખરું તો એમ કહેવું જોઈએ કે કાવ્યના એ અર્થ માટે વાણીનો છંદ-રૂપ આકાર આવશ્યક હતો.

કોઈ કહે કે માત્ર છંદમાં તે એટલું બધું એવું શું છે? પણ કોઈ કાવ્યની ચોપાઈ અને શિખરિણીનો પદ્યબંધ છોડી નાખી તેને ગદ્યમાં મૂકી જોઈશું તો જણાશે કે એ વાણી સુંદર નથી રહેતી. માટે જ કાવ્યસાહિત્યનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી તે છંદમાં જ વહેતું આવ્યું છે. જોકે કાવ્ય ગદ્યમાં હોય છે, છતાં હજી પણ છંદ જ કાવ્યનું સ્વાભાવિક વાહન ગણાય છે.

કેટલાક નવીન કવિતાલેખકો તો એમ માનતા થયા છે કે ‘અમારે કોઈ પણ છંદનું સ્વરૂપ જાણવાની જરૂર નથી. અમારો ભાવ સાચો છે એટલે ભાષા જે જે રૂપ લે તે ખરે જ છંદ જ ગણવો જોઈએ! છંદને માટે વળી શાસ્ત્ર શાં? કળા તો યથેચ્છ વિહારે, તેને કહે-નાર કોણ?’ પણ સાચા હર્ષથી ક્ષીએ તેથી નૃત્ય થતું નથી, સાચા દુઃખથી રડીએ તે કરુણ રસનું ગીત થતું નથી, ખરાબર લખવાને માટે કે ચીતરવાને માટે બાળક ગંભીર થઈને લીટા કાઢે તેથી લેખ કે ચિત્ર થતું નથી, તો ગમે તેટલા સાચા ભાવથી જે કંઈ વાણી પ્રસરે તે કાવ્ય ન થઈ શકે! કવિતામાં યથેચ્છ વિહાર છે એ સાચું, તેમાં ભાષામાં, વ્યાકરણમાં, છંદમાં બધાંમાં છૂટ લેવાય એ સાચું, પણ એ છૂટનો અધિકાર અભ્યાસ કરીને મેળવવો પડે છે. જે નિયમ પાળી શકે છે તે જ નિયમને ક્યારે ક્યાં કેટલો તોડવો તે જાણી શકે; નહિતર એ સ્વચ્છન્દ છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

કવિતા પાસેથી

આપણી અપેક્ષા

ઉશનસ

બીજા કોઈ કલાપ્રકાર પાસે નહિ એવી એક અપેક્ષા પ્રથમથી જ કવિતાપ્રકાર પાસે રાખવામાં આવી છે; તે એ કે કવિ સમાજનો સાંસ્કારિક નેતા છે. કોઈ ચિત્રકાર, રથપતિ, શિલ્પી કે સંગીતકારને માથે આવી ખાસ જવાબદારી નાખવામાં નથી આવી એ મેંધપાત્ર વાત છે; ઇતિહાસમાં પણ સામાજિક-રાજકીય ક્રાંતિ માટે જેટલો સાહિત્યકાર જવાબદાર ગણાયો છે એટલો કોઈ ચિત્રકાર, શિલ્પી કે સંગીતકાર ગણાયો નથી. એનું મૂળ કારણ જો તે કલાના ઉપાદાનની શક્તિમતામાં ગંભીર છે. એ તો બહુતું છે કે શબ્દ એ સૌ કલા-ઉપાદાનોમાં સૌથી સૂક્ષ્મ અને તેથી જ સૌથી બળવાન ઉપાદાન છે.

જ્યારે કોઈ કવિ પોતાનો હોઠ ઉઘાડે છે કે પોતાની કલમ ઉપાડે છે ત્યારે જતન આપી તેના લાણી આતુરતાપૂર્વક મો વકાસી જોઈ રહે છે—એમ માનીને કે ખૂબી પર કોઈ સાવ નૂતન રહસ્યનો હવે અવતાર થશે. આથી જ વેદોપનિષદો, કુરાન, બાઈબલ વગેરે ગ્રંથો ‘શ્રુતિઓ’ મનાયા છે, અપોરુપેષ આવિર્ભાવ ગણાયા છે. અને આવા ‘શ્રોત’ શબ્દોની આજુબાજુ અપાયેલાં તાનું તેજ-વલય આલોકિત હોય એમ મનાયું છે.

કવિ પાસે આવી એક સૂક્ષ્મ પ્રકારની સ્વાભાવિક નેતાગીરીનો—આજન્મ નેતાગીરીનો—ખ્યાલ પ્રથમથી જ રહ્યો છે, એ તો પ્રાચીન કાળથી તે આજ સુધી કવિને

૨૬] કવિશોક • માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૦

રાજેન્દ્ર શાહ

હે અરૂપ

નયન સંમુખ રૂપમેઢનુ આનંદ્ય
પલ્લેપલ અભિનવ વર્ણને લાવણ્ય.
પલકે પલકે એનો પામી રહું સ્પર્શ
કિંતુ આ વૈપ્રલયે

વિના તવ સેનિકર્ષ

નિરાધાર મુજ દષ્ટિ

ગતિ વિચંચલ

સકલને પરિરસ તો ય નહિ તૃપ્તિ.

તને હું નિહાળુ બંધ કરીને લોચન.
સમુદ્ર સંસ્મૃતિને કિંચિત પ્રદાન
સમન્વત લવના અલાવનું વિમેચન
નહીં;

ગગને પ્રચંડ ધૂન્યનાં તુફાન.

અહરહના કર્મની પારાવાર ભીકમઢી
ન તવ નિકેત...

મનનાં તડંગતીક લમે

ભોજ્ય સમુચ્ચયે

વમેવન ભિત,

મેલી વિસ્મૃતિનાં પૂઠે વર્જિત વેરાન.

તું યદિ ન હોત ને તો

અહતારકની જ્યોતનો જણાત નહીં અંધકાર
કિંતુ

સ્વરૂપે અરૂપ રે તું—

હૃદયની શૂન્ય ગુહાને ગહન તારું સંચરણ,
તને સ્મૃતિવિસ્મૃતિનું ગ્રીથે નહિ કોઈ રે કરણ,
—એકાન્ત વેદના ..

—શ્વાસપ્રશ્વાસના કાલકૃદ્યે અનુસૂત...

વેદના

અકૃતિવિહીન અભિસારનો આવેગ

છે પછી તો તે લખાઈને ચોખ્ખરે હી લડે
છે, પ્રજાને ચોરસ ચલાવે છે, સિંધુકોને
નિરુદ્ધાવલીઓ પણ ગાય છેને રાજ્યભક્તિ
કે દેસભક્તિના રાખે પણ કૂકે છે બેઈ
શકારો કે ‘અપિ ની કક્ષાથી તે કચારનો ય
નીચે ઊતરી પડ્યો છે, દ્રષ્ટાપણું પણ
ગુમાવી બેઠો છે, કાલાતીત દર્શનોને બદલે
સમકાલીન પ્રમણીય ધર્મનો એ મુખરિત
અવાજ બની ગયો છે કહી શકાય કે તે
પૂરો ‘કવિ’ (poet) પણ નથી રહ્યો
ભાટ ચારણ ને ગઢવી (bard) જેવો બની
બેઠો છે કચારેક તે પ્રજાનું મુખ બનવામાં
ચોનાનો વૈયમ્તિક અવાજ પણ ગુમાવી
બેઠો છે, કચારેક તે ક્રાંતિલો સ્વાભાવિક
કક બનવાને બદલે લેહોનો ચુકપાટ કરતો
દેખાય છે હવે એની પાસે મન કે જાણની
અપેક્ષા રાખવી તે વ્યર્થ છે એ વધુ બહિ
મુખ બની સૂક્તિઓ કે સૂનો ઉચ્ચારતો
થયો છે એનો શબ્દ હવે ધણો નીચે
સામાજિક સ્તરોમાં સંક્રિય થવા ઊતરી
આવ્યો છે એ હવે ‘આત્માનો અવાજ’
નથી, ‘સામાજિક અવાજ’ છે

આપણે ત્યાંની જ વાત કરીએ તો નર્મદ
થી આરભાતા સુધારક યુગમાં ને ત્યાર પછી
છેક ગાંધી પ્રભાવિત યુગમાં ય આ સામા
જિક જવાબદારીના ભાનચળો ‘શબ્દ’ જ
બહુધા પ્રકટ્યો છે એટલે જ એમાં નર
સિંહ મીરાની તાજગી કે વૈવક્તિકતા નથી,
એટલે જ નાનાલાલના સૂક્ષ્મ સૂત્રોમાં ય
સામાજિક નૈતિકતાની ગ્રંથ આવ્યા કરે છે
એનું કારણ પેટું ‘સામાજિક મેલુત્ય’ નું તેનું
ભાન જ છે આમ હશે ભલે પણ એક
વાત તો આથી સ્પષ્ટ પુરવાર થાય છે કે
કવિતા બધા જ યુગોમાં તે તે યુગના ચૈ

૨૯] કવિવેદક માર્ચે એપ્રિલ ૧૯૭૦

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

મૃગી

ના એ મૃગી—નયનનો મૂઢુ છાંડ ઊઠ્યા
વિસ્તારથી ગહન આ વનને વિનોદવા,
ફૂલુફૂલુ વૃણ હવે ચરણોથી દોડે
વગેલનાં અનિલથી અતિ વેગવત
હાફે જતી લહરી ત્યાં પણ કા હવાની ?
ત્યાં ફૂંથી પાછા—પ્રેરિત તીર આંધુ
ઘેટેતી મૃગી જલમરી સરિતા સ્વરૂપ
તરી ગ્હુ તીર પ્રશાન્ત નીર

ખિન્દુ

ઊછળત ઉછાળા ભરી ઘોર ઘોર
અભિનની પાગ

આછા આછા મુદ્દલ ફૂટતા વ્યોમની પાગ પાગ
ડાલે ડાલે એકલું એક વૃક્ષ
ફૂટી તેને મૂઢુ ટચકડી એકની એક ડાળ
એને આછી ટિંશિ સરીખડુ એક પ્રસપદ પર્ણ,
આઠેડુ ત્યાં તગતગ સુઢે નાનકું ઓસખિન્દુ
તાણુ આછું મલકત સરે કોઈ એવા સમીર
તાણુ બાણે મુજ નયનથી ત્યાં ઝડું એક અશ્રુ

મકરન્દ દવે

લુહ

આ બુદ્ધની અચળ ધીર ધીર કાયા,
ને તે પરે ઉપગણું રહ્યું પાગર્શી,
રે, કેટલા વળવળાકા! અભગ શાંતિ ય
ઢેવી તગિત અપાર વિભગ લીના !
કાગ્ડનના જગલુ આ મહાથી વહે કે
ચિંતા તણી લહગ માત્ર બહાગ બેલે
ઝીણા ફૂલ સગ ? બુદ્ધ તગાટ મૌન
ખાલે કશું ? સ્મિતભયો તમ ઢોહ, નેત્રો
ધ્યાને નિમગ્ન, —પણ વસ્ત્ર ગડી ગડીએ
ખાલ સ્થિરત્વ સહ અચળની સગાઈ

§ ૧

ઘણાં વર્ષોથી આ વસતી મહોં એકાંત નભતું—
ઉઘાડે નેત્રાને, રવિકર નહીં, સ્વપ્નછલ-ના
અધૂરા ઉત્પાતો; દિવસભર ઢેલાઈ ઘરની
બધી પ્રવૃત્તિમાં અવશ; મટકી જેમ ઝમતું
ધીરે ધીરે મારું ઉર—ઉપરથી સ્વસ્થ દીસતું!
લઈ બાંધી સાંજે જ્યમત્યમ જ સંસાર-ગઠડી,
બજે અંધારામાં સરગમ અખૂઝી તરસની!
—અને એ એકાંતે પ્રિયતમ, તમે પાય ધરતા!

તમે જે છેડા તે સુખદ ઉરઝંકાર વિરહે
અહીં આવે આવે પણ અનુભવું, પ્રીતિ-મહિમા
કશે બાણું તેની મન હિં મન માણું મધુરિમા;
અને એથી તો હું જીવનકલહે નિત્યવ્યથિતા
મળું ત્યારે કેવી સ્મિતવતી રહું, સૌમ્ય સદ્ગુણાં
તમારાં નેત્રાથી ઝરતી ઝીલવા આરત, સખે!

§ ૨

તમે ફાલ્ગુની શાં સ રસ સદ્ગુણાં, હે સ્મિતવતી,
સુખે-દુઃખે રૂઢેજો સતત સ્મિત દેતાં છલકતાં!
મને કેફી કુણાં સ્મિતનું રહ્યું આલંબન, શુભે!
ઘણાં વર્ષોથી આ વિજન જગમાં એની વસતી.
ન કે બાણું ના હું નયનદ્રવ્યમાં હાસ્ય સહ જે
વસે છાનાં છૂપાં દરદ વસમાં, જીવનકથા
હુબાડી દેવાને નિજ સભર સ્રોતે નિત નવા
તમારા એકાંતે અંસુઅન હશે, કલયું, મથતાં!
અને એ દર્દીલા ઉરની બજતી તંત્રી, સપને
ઢળ્યાં નેણે એની ખટક અડતાં કેંક રજની
અનિદ્રામાં મારી વીતવી, કહું ના કાંઈ તમને.
કશું યાદે ના રૂઢે મિલન સમયે તો—વરસતી
સ્મિતોની વાસંતી સુરસિ, વહતી આરત ઉરે
અને અંગે અંગે પુલકિત બનું પ્રીતિ-સ્પરશે!

તન્યનો પડવો તો પાડી જ રહે છે, તે તે
યુગના ચૈતન્યનું સ્તર આંકતો પ્રતિનિધિ
શબ્દ તો બની જ રહે છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જ—તે આપણે
ત્યાં તો અનુ-ગાંધીયુગમાં જ હવે કવિ એ
નર્થો કલાકાર છે, ‘શબ્દનો બંદો’ છે એમ
સ્વીકારતું બન્યું છે. હવે એ કોઈ સામા-
જિક નેતા છે એ ભાન ખુદ એનામાં અને
ભાવકમાં પણ વીસરાતું બન્યું છે. હવે
એની આજુબાજુથી પેલું દિવ્યતાનું તેજો-
વલય ઝાંખું થતું થતું નષ્ટ થઈ રહ્યું છે.
સર્જનક્ષણીની, ક્ષણાર્ધની દિવ્યતા પછી
કવિ એક અવિશિષ્ટ, શરીરો એક સાધા-
રણ જન જ બની બન્યું છે. કવિમાં પણ
જીવન અને કવનનું આલું દ્વૈત—કયાંક તો
પામર દ્વૈત સુધ્ધાં સમજતા અપાર્થિવતાનો
પરિવેશ એણે ગ્રામીણી દીધો છે. હવે જ્યારે
એ કોઈ રીતે જવાબદાર સામાજિક નેતા
નથી રહ્યો ત્યારે એનો શબ્દ દર્શનથી સા-
માજિક અવાજ સુધી ઊતરી પ્રાકૃતિક
આંતરમનનો અતિવાસ્તવિક નિર્ભળ અ-
વાજ બની જવામાં છે. વિજ્ઞાનના વિકાસ
સાથે કવિ અને કવિતાની વ્યાખ્યાએ
જે મંદ્રાય અનુભવો છે એ બિના ભારે
ચિંતાપૂર્ણ વિચારણા માગી લે તેવી છે.

આરણ્યક ઋષિઓનો દર્શન કક્ષાનો,
દિવ્યતાનાં દ્વારો ખખડાવતો આત્મસભર
મંત્રકૃતિવાચક શબ્દ કેવો અનાત્મવાદી થઈ
પ્રકૃતિની ગંદી ગટરોમાં નિર્વીચ થઈ રાચતો
થયો છે! કેવો અધઃપાત!

આપણે મંત્રકૃતિનાશના—મૂલ્યનાશના—
આરે આવીને બેસ્યા છીએ. કાલિદાસ—ભવ-
ભૂતિએ વિકસાવેલી, વાગર્થની મંપ્રકૃતિરૂપ
ને આત્માની અમૃત કલા જેવી વાણી તે

કવિતા, એ વ્યાખ્યા આજે છેક નીચે
 બિનરી પડી છે પ્રાચીનોને મન કલાનુ મૂલ્ય
 આજુ ન હેતુ 'કલા' પોતે જ એક આગતુ
 મૂલ્ય છે' એ તો એ પશુ સ્વીકારતા કવિની
 શહીદી, આત્મતિક વફાદારી જે કોઈ એક
 મૂલ્યને માટે હોઈ શકે તો તે કલા ચાટે જ
 હોઈ શકે કવિ યુદ્ધને મોરચે કે સુધારાને
 મોરચે સૈનિક થઈ શરીર ન થાય તો ચાલે,
 પશુ કલાકૃતિના નિર્માણમાં એનો પ્રમાદ
 અમલ ગણાય કલાપ્રમાદ એ કવિની
 સૌથી મોટી બેવકાઈ છે, અનૈતિકતા છે
 આ વાતને પ્રાચીનો નહોતા બાજુના એમ
 તો ન કંઈ શકાય, કારણ કે કલાકૃતિનું તે
 પૂર્વ ગૌરવ કરતા પરતુ વાગ્ધર્મી સપૂજિત
 નહો, પશુ એકલો 'શબ્દ' જ 'મૂલ્ય' છે,
 કવિતા કેવળ 'શબ્દ' ની જ કલા છે એમ
 કહેવાય તે બરાબર નથી એકલો અચરિત
 શબ્દ જ મૂલ્યના સિંહાસને ચડી બેસે એ
 ક્ષયવપાયલ ક્રાંતિ કે ઉત્ક્રાંતિ નથી, અવ
 ક્રાંતિ કે પ્રતિક્રાંતિ છે શબ્દાર્થનું સાયુજ્ય-
 અરે, અદૈત જ-'કલા' કહેવાય, ને તો જ
 તે 'મૂલ્ય' નામનું ગૌરવ ધારણ કરી શકે
 શબ્દાર્થો સહિત કાયમ મા છે તેમ, આ
 સહિત્વ જ સાહિત્યમાં મૂલ્ય ગણાય,
 રહિત્વ તો રાહિત્ય સર્જે, 'સાહિત્ય' નહીં
 આ રાહિત્ય તે મૂલ્ય નથી જ નથી.

પ્રો કોકારે ભલે ગમે તે કોઈ અંતિહા
 સિક વલણને આધારે શબ્દને મુકાબલે
 અર્થનું ગૌરવ કર્યું પશુ તે એક અંતિહા
 સિક ને આત્મધાતક ભૂલ પુરવાર થઈ છે
 આજે તેના પ્રત્યાધાત રૂપે આપણે શબ્દ
 પ્રધાન—ને હવે તો કેવળ શબ્દી કવિતા
 તરફ વળ્યા છીએ તે ખીન્ન છેડાની ભૂલ
 છે શબ્દાર્થની આ સમતુલા બે પેઢીથી

૩૦] કવિશ્યામ માર્ય-એપ્રિલ ૧૯૭૦

સ્વધીર ચૌધરી

મોર

ગામપાલો

એક નવાયા મહુડા વરચે લા થો ઘરડો મોર
 પરાંઠે દબણાડુ આકાશ ચીંગતો તારે! ખરતા
 કપી કલગી, બગ્ગો જળકી મોર

લાગતો કેમ અચાનક અજ પીછાનો સાર ?
 મવગે પહેલું પીછું નમ્યું,
 અને એ ખરતું ખરતું ગમ્યું,
 હવામાં વહી આત્તા આછાચાછા અજવાળામાં,
 ખુલી ગઈ ગઈ ચાય,
 વળે પી ડોક ઊંચકી, એક કંગી ટહુકાગ સાલળે
 અવાજમાં અણખાપુ પગરથ
 કેકે લળેનો સારે લરે

પગ ઊંચકીને પાઠો મૂકે,
 અધકાગના ઢગલા જેવા
 ઝાક ઘણા ગજવેલા એણે એક હલકમાં,
 આજે આવે યાદ
 યાદ તો અજવાળા થઈ બચ
 તવગે દાદા સાથે જતુ ભૂલકું જેવા અટકચુ મોર,
 પહેલું પીછું લઈ દાદાએ આપ્યું,
 ખુશખુશાલ થઈ બાળક ઊપડચુ
 પીછા સાથે લઈને બાણે મોર

ખરે છે

ખરતા ખરતા ખરી ગયા સહુ,
 એક હજી ના ખરતું પીછું,
 મોર ચાચની અમથ અમથ અડતો
 ને એ ના ખરતું તે ના ખરતું
 ને રોજ નવારે મહુડા નીચે
 પડતી પગલી,
 ફૂંકે પીછું,

નમતો સૂરજ
વનવગડે ખોવાતો સાંજે.

રંગ ઓગળી જાય મોરની આંખે,
ઊતરે અંધારાના રેલા;
નીંદર વહે પંથ તો પગલે પગલે
સપનાં થકી ભરેલા,
સહુએ આગળ ભાણી ઢળેલા.
ત્યાં તો મોર અને ખાળકની વચ્ચે
ખાળક ને વગડાની વચ્ચે
વગડાની ને વનની વચ્ચે
મનના નવા જનમની વચ્ચે
ટકી રહેલું એ પીંછું પણ
અંધારાથી અજવાળામાં ખર્યું—
—ધરા પર ફિરણ એક અવતર્યું.

માધવ રામાનુજ

આસપાસ

પત્રમાં ય એમનાં આંસુ ખર્યો હતાં,
મેં એ બધાં ય પહેલેથી જ સંઘર્યો હતાં.
મોજાંની ટોચ પર ચઢેલ માછલીની જેમ
હીહીમાં કોક વાર એ ય તરવર્યો હતાં!
ગોરંબુ હોય તો ય તે વરસે નહોં દીપું ય
એવું ગગન બનેલ અમે સાંભર્યો હતાં.
એ મળ્યા પ્રથમ મળી'તી ઝંખના મને
પામ્યા પછી ય પામવાનાં તપ કર્યો હતાં!
પૂછ્યું હતું તમે કે: તમે ક્યાં મળ્યાં હતાં?
—એ જગાની આસપાસ અમે તો ફર્યો હતાં!

કંપિત થઈ છે તે બ્યારે કરે ત્યારે ખરી.
પણ કરશે, સ્થિર થશે ત્યારે જ આપણી
કાલિદાસોક્ત અસલ સમર્થ ને ખરી
વ્યાખ્યા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. શબ્દની
સારવાર ને વૃત્તિ ટકાવવા તો કેટલી વીર્ય-
વાળી પ્રત્ન જોઈએ! નિર્વાઈ પેઢીઓના
હાથમાં શબ્દ સલામત નથી એ વાત સાચી
જ છે. અર્થશૂન્ય એકલો 'શબ્દ' આટલું
પ્રાધાન્ય પામે ત્યારે જીવન ને કવનની અવ-
નતિનો આ ગાળો છે એમ નિશ્ચય કહી
શકાય. ઊંચો શબ્દ એટલે જીવનપૂર્ણ યુગ
ને નીચો શબ્દ એટલે જીવનશૂન્ય અવનતિ-
યુગ એવું સમીકરણ બહુ બૂલભરેલું નથી.

આમ, આપણે જોઈએ કેવિ પાસે જીવન-
મરણનો પ્રશ્ન છે: 'શબ્દ'નો સમ્યક્ ઉપ-
યોગ. एकः शब्दः सम्यगुक्तः सम्यक्-
प्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवति। એમ
કહેવાયું છે. 'સમ્યક્' એટલે શું? કાવ્ય-
અર્થમાં શબ્દ અંગે શબ્દલીલા, શબ્દ-
શક્તિ, શબ્દસિદ્ધિ અને શબ્દબ્રહ્મ જેવા
શબ્દપ્રયોગો સાંભળીએ છીએ; પણ તે
વિશદપણે સમજીએ છીએ ખરા? આ-
પણી પામર સમજ શબ્દશક્તિ એટલે
સંમાર્જિત શબ્દ, પ્રસાદ, માધુર્ય આદિ
ગુણયુક્ત શબ્દ એટલું જ માની બેસે છે!
ઝડઝમકને પણ ચમત્કાર માને છે; આલં-
કારિકતાને કાવ્યપુરુષાર્થની કૃતકૃત્યતા સમ-
જે છે; સંસ્કૃતપ્રચુર કે સરલ ભાષાથી પ્રલા-
વિત થાય છે; તળપદા લહેકા, ઉક્તિ-
વૈચિત્ર્ય અને રૂઢિપ્રયોગોને જ સજીવતા
માની બેસે છે. આ બધું હોય, ભલે; પણ
આ જ કંઈ 'શબ્દબ્રહ્મ' નથી. કાવ્ય એ
બધી શક્તિ ને સામગ્રીનું એકાકીય માત્ર
(અનુસંધાન પૃ. ૪૮ ઉપર).

વર્જ્ય એમના સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્ય 'Immortality Ode' (અમરતાનુ સ્તોત્ર)- મા અતે સંઘર્ષ પછીના સંવાદની, પરાકાષ્ઠાની ક્ષણે કહે છે: 'Thanks to the human heart by which we live.' 'હૃદય થીજે માનવ હૃદયનું. એની દ્વારા આપણે જીવીએ છીએ.' આપણને હૃદય મળ્યું છે એ કેવડી મોટી વાત છે! અને એ વાત વર્જ્ય એમની કવિતામાં નેટલી તીવ્રતાથી ને ઉત્કટતાથી કહી છે એટલી તીવ્રતાથી ને ઉત્કટતાથી જાણ્યે જ અત્યંત કાર્ષ્ણિક કવિએ કહી હશે આપણે હૃદય દ્વારા જીવીએ છીએ, એટલે કે હૃદયની રિલ્ડિ-સર્જિક દ્વારા જીવીએ છીએ, દયા, પ્રેમ, કરુણા, અનુકંપા, સહાનુભૂતિ આદિ નામે હૃદયના ને ગુણને અનુભવીએ છીએ એની દ્વારા જીવીએ છીએ; એક જ શબ્દમાં કહેવું હોય તો ભિમ્-feel-ing-દ્વારા જીવીએ છીએ માનવજીવનના આ સત્યના દર્શનની કવિતાનું આજે, ૧૯૭૦માં, આપણી મરુતિમાં વચવિચ્છાન જનિત સંકુલતા ને સંકુચિતતાના યુગમાં નેટલું મૂલ્ય છે એટલું પૂર્વે કદી ન હતું મૈદુ આર્નલ્ડે વર્જ્યના યુ સમયે ૧૮૫૦ના એપ્રિલમાં 'Memorial Verses' (સ્મરણજલિ શ્લોકો) અજલિશ્યાવ્યમાં અતે ભાવિ વિષે એટલે કે આપણા યુગ વિષે સચિત બનીને પૂછ્યું હતું:

But where will Europe's latter hour
Again find Wordsworth's healing power?
Others will teach us how to dare,
And against fear our breast to steal
Others will strengthen us to bear—
But who, ah who, will make us feel?

આજે એકસો ને વીસ વરસ પછીના ભાવિ યુગ

ઐક્ય અને આનંદનું કાવ્ય

નિરન્ન ભગત

THE DAFFODILS

I wandered lonely as a cloud
That floats on high o'er vales and hills,
When all at once I saw a crowd,
A host, of golden daffodils,
Beside the lake, beneath the trees
Fluttering and dancing in the breeze

Continuous as the stars that shine
And twinkle on the milky way,
They stretched in never ending line
Along the margin of a bay,
Ten thousand saw I at a glance,
Tossing their heads in sprightly dance

The waves beside them danced, but they
Out did the sparkling waves in glee
A poet could not but be gay,
In such a jocund company
I gazed — and gazed — but little thought
What wealth the show to me had brought

For oft, when on my couch I lie
In vacant or in pensive mood,
They flash upon that inward eye
Which is the bliss of solitude,
And then my heart with pleasure fills,
And dances with the daffodils

— William Wordsworth

(latter hour)માં, ૧૯૭૦માં વર્જ્યના જન્મની દ્વિસતાબ્દીમાં અહીં અતિમ પકિતમાંના 'ah who' જેવા બે સાદા શબ્દો (બે અલ્પવિરામની વચ્ચે ક્રોડમાં એટલેકે હળવેથી આદ્ર સ્વરે ને કાનમાં કહ્યા છે ને એથી સ્તોત્ર જેમાં શોકની ભિમ્નિ ઉત્કટતા ને શંકા, ભય વગેરે ની લાગણીની તીવ્રતા પ્રગટ થાય છે એવા બે સાદા

શબ્દો)ની સાર્થકતા કેવી આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે! 'To feel'—હૃદયનું સંવેદન! ક્યાં છે? આજે કેટલું દુર્લભ છે!

આ સદીના આરંભે ૧૯૧૨માં જેનું નામાલિધાન થયું તે જર્વોર્જિયન કવિતા મુખ્યત્વે વર્ડ્ઝવર્થવાદની કવિતા હતી. એમાં વર્ડ્ઝવર્થની કવિતાના એક મુખ્ય વિષયનો, પ્રકૃતિનો મહિમા થયો હતો. આ સદીના મધ્ય-ભાગમાં આજે હવે, જેમાં જીવનનાં મૂલ્યો જ માત્ર નહીં પણ સ્વયં અસ્તિત્વનાં મૂલ્યોનાં સુધ્ધાં હયમચીન્મય એવાં બે વિશ્વયુદ્ધોના કરુણ અનુભવ પછી, માનવ ને માનવ-સંજ્ઞિત યંત્ર વચ્ચેના અદૃષ્ટ એવા ગ્રીક વિશ્વયુદ્ધના વિશેષ કરુણ અનુભવના સમયમાં વર્ડ્ઝવર્થની કવિતાના ખીન્ન મુખ્ય વિષયનો, માનવહૃદયનો મહિમા આપણને જાણે કે આર્નેસ્ટના અંગ્રેજીકાવ્યમાંના પ્રશ્નોના સ્થાન અને સ્થળ પ્રતિશબ્દ રૂપે સમજાય છે; અને વધુ કરુણ સંદર્ભને કારણે આપણને, કદાચતે, આર્નેસ્ટને સમજાયો હશે એથી પણ વધુ સચોટ અને સ્પષ્ટ સમજાય છે.

વર્ડ્ઝવર્થ 'the still, sad music of humanity' માનવહૃદયના શાંત કરુણ સંગીત-રૂપ કવિતાના કવિ છે. અને આવી કવિતાને અતુરૂપ ભાષા, સરલ ભાષા વિષેનો એમનો કવિતાવિચાર છે. આ કવિતા અને આ કવિતાવિચાર એ વર્ડ્ઝવર્થની મનુષ્યજાતિને મહાન ભેટ છે. કાવ્યના ત્રણ પ્રકાર: નાટ્યકાવ્ય, મહાકાવ્ય અને ઊર્મિકાવ્ય. પ્રત્યેક પ્રકારમાં અંગ્રેજી ભાષાની કવિતામાં એક એક મહાન કવિ: નાટ્યકાવ્યમાં શેક્સપિયર, મહાકાવ્યમાં મિલ્ટનને ઊર્મિકાવ્યમાં વર્ડ્ઝવર્થ. શેક્સપિયરની કૃતિઓમાં મનુષ્યના અન્ય મનુષ્યો સાથેના સંબંધની કવિતા છે; મિલ્ટનની કૃતિઓમાં મનુષ્યના પરમેશ્વર સાથેના સંબંધની કવિતા છે; વર્ડ્ઝવર્થની કૃતિઓમાં મનુષ્યના પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધની કવિતા છે. અંગ્રેજી કવિતાનું આ સહભાગ્ય વિરલ છે, એની આ સિદ્ધિ અદ્વિતીય છે.

'The Prelude' (પૂર્વાભાષ), 'Immortality Ode' (અમરતાનું સ્તોત્ર), 'Tintern Abbey' (ટિન્ટર્ન દેવળ), 'Michael' (માઇકેલ),

'Margaret' (માર્ગરેટ), 'Resolution and Independence' (સંવાદ અને સ્વાતંત્ર્ય) જેવાં દીર્ઘ મધ્યમ કદનાં ચિંતનોર્મિ કાવ્યો અને 'Lucy Poems' (લ્યુસી કાવ્યો), 'To the Cuckoo' (ઝાયલને), 'The Solitary Reaper' (એકાકી ખેડૂતકન્યા), 'The Daffodils' (ડૅફોડિલ્સ) જેવાં લઘુ કદનાં ઊર્મિકાવ્યો તથા 'Upon Westminster Bridge' (વેસ્ટમિન્સ્ટર બ્રિજ પર), 'It is a beauteous evening (સુંદર સંધ્યા)', 'To Toussain' (તુસેને), 'London 1802' (લંડન ૧૮૦૨), 'The world is too much with us' (જગતની કેટલી જંજળ વળગી છે આપણને), જેવાં સોનેટ—વર્ડ્ઝવર્થનાં આ કાવ્યોમાં માનવહૃદયની કેટકેટલી શ્રી પ્રકટ થાય છે। વર્ડ્ઝવર્થની કેટકેટલી પંક્તિઓમાં એમની કવિતામાં માનવહૃદયનું જે શાંત કરુણ સંગીત છે, હૃદયનું જે સંવેદન છે અને એમની આર્ષ-વાણીમાં જે સરલતા છે, જે મંત્રશક્તિ છે તે પ્રકટ થાય છે। આવી પંક્તિઓનું ખાસ્સું એક ઉપનિષદ થાય. પણ આ સંગીત અને સંવેદનની સમગ્રતા તથા આ સરલતા અને મંત્રશક્તિની સંપૂર્ણતા આવી પ્રકીર્ણ પંક્તિઓમાંથી નહીં પણ, ભાગ્યેજ કહેવાનું હોય કે, વર્ડ્ઝવર્થના સમગ્ર જીવનમાંથી અને સંપૂર્ણ કવનમાંથી જ પામી શકાય.

'The Daffodils' (ડૅફોડિલ્સ) શીર્ષકથી જગ-પ્રસિદ્ધ એવું વર્ડ્ઝવર્થનું એક મહાન ઊર્મિકાવ્ય છે. એની દ્વારા વર્ડ્ઝવર્થની કવિતામાં માનવહૃદયનું જે સંગીત છે અને એમની આર્ષવાણીમાં જે સરલતા છે, મંત્રશક્તિ છે તેને કંઈક પામવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. વર્ડ્ઝવર્થ આ કાવ્ય ૨૨મું ઈ. ૧૮૦૪માં અને પ્રસિદ્ધ કર્યું ૧૮૦૭માં 'Poems in Two Volumes' (બે ગ્રંથમાં કાવ્યો) નામના પોતાના કાવ્યસંગ્રહમાં. વર્ડ્ઝવર્થે આ કાવ્યને શીર્ષક આપ્યું ન હતું; એમણે આ કાવ્યનો એની પ્રથમ પંક્તિથી ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને હજુ પણ મુખ્યત્વે આ કાવ્યનો ઉલ્લેખ એની પ્રથમ પંક્તિથી થાય છે. તે વળી આ કાવ્ય એક અર્થમાં, પ્રથમ દષ્ટિએ ડૅફોડિલ્સ

વિરોધે એથી 'The Daffodils' શીર્ષકથી પણ એનો ઉલ્લેખ થાય છે કાન્યનો ખીજો શ્લોક વર્ડ્ઝવર્થે ૧૮૧૫માં રચ્યો હતો. સારે કાન્યના પ્રથમ પાંડમાં ૪થી પંક્તિમાંના 'dancing' ને સ્થાને 'golden' અને ૧૬મી પંક્તિમાં 'laughing' ને સ્થાને 'jocund' એમ બે પામ ન્તરો રચ્યા હતા કાવ્યના એવા શ્લોકની (૩૭ અને ૪થી, ૨૧મી અને ૨૨મી) પંક્તિઓ વર્ડ્ઝવર્થના પત્ની મેરી હચિન્સને રચી હતી આ બે પંક્તિઓને વર્ડ્ઝવર્થે 'the two best lines in the poem' (કાન્યની બે શ્રેષ્ઠ પંક્તિઓ) કહી હતી.

૧૮૦૨ના એપ્રિલની ૧૫મી ને શુક્રવારની સવારે, વાસતી સવારે માર્સમાં ચંદ્રમા ટાઉન એન્ડના ડવ કોટેજ પાસેના વનપ્રદેશમાં સરોવરના તટ પર જઈને કૌંઈ થીના સાંભર્યામાં ફરતા ફરતા વર્ડ્ઝવર્થને કેફાડિસને બે અમન અનુભવ થયો એ આ કાવ્યની પ્રેરણા છે કૌંઈથીએ એમનો અગત્ય અનુભવ એ જ દિવસે એમની જર્નલિસ્ટ નોંધપોથી 'Journals'માં નોંધ્યો છે.

When we were in Woods
beyond Gowbarrow Park we saw
a few daffodils close to the water
side We fancied that the lake
had floated the seeds ashore
and that the little colony had so
sprung up But as we went along
there were more and yet more
and at last under the boughs
of the trees we saw that there
was a long belt of them along
the shore about the breadth of

૩૪] મધ્યેશ્વર માચ-એપ્રિલ ૧૯૭૦

પ્રબોધ પરીખ

બે કાવ્યો

ક્ર. ૨

ગઈ કાલના વહાણોનો દિશાભંગ
ગતની આગળીઓની નિશાનીથી
મારી આખમાં ઝીણું નકશીકામ કરી જશે,
તેનો જોડ અજાણ્યા પ્રદેશના હોડતા અવાજોમાં ગાળી મૂક
કોઈને કહું નહિ કે હમેશા પાણી પનગદ્ય રહેશે
આ લકડાથી પીકાતી પૃથ્વી પર,
હમેશા ઓગળી ન શક્યો તે લાવાનો પહોડ
ઐતિહાસિક ઘટનાઓને સાક્ષી બનશે

સમાચાર તો મળતા રહે છે સૌ કોઈને,
ટેલિફોનથી, ટોળટપાઓથી, મનમાંથી, હાડકામાંથી
ખેડૂતોએ શરૂ કરી છે તે લાવણીના

આ માગ દેશ પર અધાર ફેલાતો બાય
તેથી હું કોઈ પક્ષમાં સભ્ય થઈશ તે પણ માય
સાચા આ વેપારી મહામહાના પ્રયોજો
સાચી વે ના પાડોશીના તૂટી ગયેલા રમકડાના અવાજોની
આ અકસ્માતિક સાચો નહિ મારો શબ્દ
એનાથી કોઈ ઝાડ પર પિશાચ રહે છે
તે સાબિત પણ થયું નહિ,
શુ મદિગ, કે શુ કચેરીઓ,
સોમવાગ, જીન, કે કોઈ વાગ્નુ કુ ખ એ સર્વે નહિ

હવે સૂર્યનો કોઈ ભય નહિ,
એનો પડછાયો પણ નહિ,
તેમાં મને હજી સભળાયા કરે છે
પડધા મેં છોડી દીધે ન શકેના

અધૂરી ગહી ગયલી દૃષ્ટિ ને ઝીલતો
ફૂર્ણ કરતો હે હું હવે હવેનીથી સાજા સુધીની યાત્રામાં
માનું માન ગાખનાની ગમતને
અર્પિત કરતો ફૂટ હુ મેળાવડાઓમાં

ત્વરતિ ગતિએ ફાટા માટે હસતો ઊભો રહ્યો છું,
આંખમાં ઊગેલી અશક્ય લીંતોને
ચોર-પોલીસની રમતમાં છેદી નાખી છે.
ને ગઈ કાલનાં વહાણોનો દિશાલંઘ
દરેક સૂરજની મારા તરફની યાત્રામાં.

§ ૨

આટલા દિવસો અને શબ્દોના પ્રદેશોની સફર પછી
હવામાં ફૂંક મારું છું તો ઊડી જતાં જોઉં છું સૂર્યને,
માટીની પૃથ્વીને;
અને તડક.માં
કંસર થયું હોય કે નહિ,
મરણ પામે છે એમનો નાનો ભાઈ

સ્વપ્નમાં પણ છટકાતું નથી શીખેલી શાણોના વેરાવામાંથી.
હસવામાં પણ ફૂટતી સમજનો આઈસક્રીમ મળતો નથી.
શોકભરી કથાઓના છાંયડામાં દંતકથાઓ સર્જાતી નથી.
રાજ-પરાજના પ્રશ્નોની દૈવી શક્તિ,
ખોવાયેલા નકશાઓની છટાથી
હાઈ-વે પર ભટક્યા કરે છે.

સ્થિર થઈ જવાથી,
કે નિર્ભયતા ચામડીની,
સવારનાં લીલાં મેદાનોમાં પી નાખવાથી
ખરફનો ઓગળતો માર્ગ સરતો નથી.
ઠરતી પૃથ્વી પરથી દાનવી પંખીઓને ઊડતાં જોઉં છું.
મારા નખની સાથે કપાતી જાય છે સૃષ્ટિ.

a country turnpike road. I never saw daffodils so beautiful. They grew among the mossy stones about and about them; some rested their heads upon these stones as on a pillow for weariness; and the rest tossed and reeled and danced, and seemed as if they verily laughed with the wind, that blew upon them over the lake; they looked so gay, ever glancing, ever changing. This wind blew directly over the lake to them. There was here and there a little knot, and a few stragglers a few yards higher up; but they were so few as not to disturb the simplicity, unity and life of that one busy highway'.

જ્યારે કાવ્યની રચનાતિથિ અને કાવ્ય-નો અંતિમ શ્લોક સૂચવે છે તેમ વર્ણવ્યે આ કાવ્ય આ અનુભવ થયા પછી એ વર-સે રચ્યું છે. સંભવ છે કે ડૉરોથીની નોંધ-પોથીમાં ડૉરોથીએ એમના અંગત અનુ-ભવનું આ સુંદર ગદ્યકાવ્ય નોંધ્યું તે વર્ણ-વ્યે વાંચ્યું હોય. અને કાવ્યના સર્જનમાં-વર્ણન અને દર્શન બન્નેમાં એની કંઈક અસર અનુભવી હોય. વિશ્વનું સૈદ્ધ્ય જોવા-ની દૃષ્ટિ અને વિશ્વનું સંગીત સાંભળવાની શ્રુતિ વર્ણવ્યે ડૉરોથી પાસેથી પામ્યા હતા એ ઝણનો સ્વીકાર તો એમણે કૃત-ગતાપૂર્વક એમની પ્રસિદ્ધ પંક્તિમાં કર્યો છે: 'She gave me eyes, she gave me ears.' ડૉરોથીની નોંધમાં 'the little colony', 'more and yet more', 'a long belt', 'so beautiful', 'tossed and reeled and

danced', and laughed, 'so gay, ever glancing, ever changang', 'the simplicity, unity and life' આ શબ્દોમાં અને વર્ણવર્ણના કાવ્યમાંના એવા જ કેટલાક શબ્દોમાં જે વર્ણન અને દર્શન પ્રકટ થાય છે એ જે વચ્ચેનું સામ્ય રપ્પે છે. ડૉરોથીની નોંધમાં 'dance' અને 'unity'—આ બે શબ્દો અને વર્ણવર્ણના કાવ્યના પ્રત્યેક શ્લોકમાં (દૃષ્ટી, ૧૨મી, ૧૩મી અને ૨૪મી પંક્તિઓમાં) 'dancing' 'dancer' 'danced' અને 'dances' શબ્દો દ્વારા તૃત્યનું પ્રતીક, તૃત્યનું રૂપક તથા કાવ્યસમગ્રમાં 'daffodils', 'stars', 'waves' અને 'my heart' વચ્ચે જે સહજસરસ એકચ પ્રકટ થાય છે એ બંને વચ્ચેનું સામ્ય અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સૂચક છે. વર્ણવર્ણ અને ડૉરોથીની ડૉર્સિસનો આ અનુભવ પર-રપરના સાનિધ્યમાં એકસાથે થયો છે. ડૉરોથીએ એમની નોંધમાં 'we' શબ્દ દ્વારા વર્ણવર્ણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ વર્ણવર્ણે આ અનુભવ થયા પછી બે વરસે બ્યારે આ કાવ્ય રચ્યું ત્યારે એમાં ડૉરોથીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કાવ્યને આરંભે જ કહ્યું છે : 'I wandered lonely as a cloud.' આ કાવ્યમાં ડૉરોથીને કે અન્ય કોઈ પણ મનુષ્યને સ્થાન નથી, ન હોય, એ કહેવાનું હોય. આરંભમાં એકસો અટ્ટોચો ર અંતમાં એના હૃદય—'my heart' 'stars', 'waves' અને 'dances' સાથેનું, 'a jocund com' સાથેનું, સમસ્ત વિશ્વ સાથેનું પ એકત્વ, એ છે આ કાવ્યનો મર્મ. કાવ્યમાં અન્ય કોઈ પણ મનુષ્યના, ડૉરોથીની

૧ કવિલોક - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૦

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

પાછાં ઊગી ગયાં ?

• શિખરિણી •

લઈને સંગાથે સહુ રમતનો દેશ, પગમાં છલાંગો ચાપીને મૃગની, ખગની ખોલી અવતાં ઉડાનો આંકીને ફૂંદડી ફરતા, ઝવઝઝ નસના ભરી લે વિસ્તારો લઘુક દગ, નાતો નિભવતાં પુરાણો પૃથ્વીની મખમલી પૂળોનો, પરી તણાં બધા રિશ્તેદારો જગ મમ ગેડે ઊતરતાં— વિનાશુ છૂટીના તરખતર ઉલ્લાસ સરખાં !

હવે મારી સોટી જડ નવ રહી, બે પગથકી પલાણ્યે પંખાળો હય બની ગયો ! ને સુમ ધઈ જડેલાં ચક્ષુમાં ટીખળ તખકે ! લેખણ તણાં થયાં છોટે છોટે 'ચીત' નવલા ! પોટલી છૂટી પુરાણોથી સંસ્થા રતન સમી વાતોની કીમતી !

અરે, ત્યાં તો ઝેંશી પીગળી જઈને પાંચ જ રડ્યાં ! ખરેલા પંખો શુ ફૂંપળ બની પાછા ઊગી ગયાં ?

અરવિન્દ બેપી

પત્ર

આ પાનખરમાં પત્રને સંજો
તો ય હુંડે જીવતુ રડે રો
જે એક દિન બશે મરી;
તે ખરેખર પત્ર થઈ બધું
સુઝ સૌ ટોળે વળી ઉડે

હા, બિંદુ

'ત્રની ભેદી લિપિ

જીવનભર એ ફૂં

જગતનાં સર્વ

વેખર

રમેશ પારેખ

નેશ નેવરાવળે રે લોલ....

તમે રે વાવ્યાં તે ઝૂલચાકળાતોરણમાંથી
 ઝરઝરે ખરી જાય ઝાડવાં હો જી,
 આજ રે કહો તો વેલ્યું આજ રે જોડાવું,
 તમે આવો તો રોપાવું રાણી, માંડવા હો જી.
 આવો રે ઘરેણા રણવાસનાં, આવો તો આપું
 તમને ઉતારા ખાલી છાતીએ હો જી,
 લોચનની હીવડીએ અજવાળું વાય તો ય
 ઢળતી રે સાંજ પરભાતિયે હો જી.

કઈ પેર આવીએ કે ચરણો ખંધાયાં કોઈ
 કિનખાખી કિનખાખી દોરીએ રે લોલ,
 ગાંઠ પછી ગાંઠ રાણા, વળતી રે જાય અને
 ગલગોટા જેમ અમે મ્હોરીએ રે લોલ;
 જળ રે વિનાની જેવું માછલી ખળે ને એવાં
 છાંયડી વિનાનાં અમે ખળતાં રે લોલ,
 લીમડાની લીલીછમ ઘેઘૂર પરખ તો ય
 ખોખો છાંયડા ય નો'તા મળતા રે લોલ.

પાદર ગળાવું રૂડા દરિયાની જોડચ,
 તમે આવો તો રોપાવું છાંયા વનના હો જી,
 પવનની ડાળ દેશું પોઢણાં ને ધીમા
 ધીમા વાવલિયા ઢોળશું લોચનના હો જી.

સાત સાત દરિયાઈ ભીતર ઝળુંખે એના
 ફીણુ જેવા લણકારા વાગતા રે લોલ,
 નીંદરને ખડાને અમે પાંપણની ઢેઠ રાણા,
 ભીનુંછમ ભીનુંછમ જાગતાં રે લોલ.

દરિયા તો હોય રે દોરંગા મારાં રાજવણુ,
 ઘૂઘવે ઘડી તો ઘડી ઘટતા હો જી,
 એકરંગ હું ને મારા ઓળઘોળ ગોખ
 રાતદિવસ તમારું નામ રટતા હો જી.

સુધાના અસ્તિત્વને રહેજ પણ અવ-
 કાશ છે જ ક્યાં ને?

કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં પૂર્વાર્ધમાં 'I
 wandered lonely' લગી તો કવિ
 પૃથ્વી પર એકલાઅટ્ટલા વિહરે છે. પણ
 બ્યાં ઉત્તરાર્ધમાં 'as a cloud'ની ઉપ-
 મા આવે છે ત્યાં કવિ એકલાઅટ્ટલા જ
 નહીં પણ અ-ધર વિહરે છે, મુક્ત વિહરે
 છે, તરલચંચલ વિહરે છે, અસ્થિર અ-
 નિશ્ચિત વિહરે છે, અહીંતહીં અહેતુક
 વિહરે છે, જનહીન જગતમાં, શૂન્યાવકાશ-
 માં વિહરે છે. અર્ધનું એવું એક મહાન
 પરિમાણ પ્રકટ થાય છે. મનુષ્યોથી છૂટા-
 વિખૂટા વિહરવું એ હવે પછી કાવ્યમાં ને
 અનુલવ, વિશ્વઐક્યનો અનુલવ પ્રકટ થાય
 છે એની અનિવાર્ય ભૂમિકા છે. એકલતા-
 ની આ ભૂમિકા વિના આ અનુલવ શક્ય
 જ નથી. ત્રીજી જ પંક્તિમાં કવિ કહે છે
 કે એ ડૉક્ટ્રિસનો એક પુંજ જુએ છે.
 કેવાં ડૉક્ટ્રિસ? સોનેરી. ક્યાં? સરોવર-
 ની પાસે, વૃક્ષોની નીચે. કેવી સ્થિતિમાં?
 વાયુની લહરીમાં ડોલતાં અને નાચતાં. કેવું
 વિગતોથી ભર્યુંભર્યું ગતિશીલ ચિત્ર છે!
 પણ એટલું જ મહત્ત્વનું, બલકે એથી યે
 વિશેષ મહત્ત્વનું છે કવિનું ચિત્ર. એક તો
 કવિ એકલાઅટ્ટલા વિહરે છે; હમણાં જ
 જોયું એમ, મેઘની ઉપમામાંના સૌ અર્થ-
 પરિમાણ સાથે વિહરે છે; ત્યાં 'all at
 once'—એકાએક, અચાનક, અકસ્માતે,
 સહસા એ આ ડૉક્ટ્રિસનો પુંજ—
 એકસાથે, એક જ દર્ષિમાં દસ હજાર ડૉક્ટ્રિ-
 સનો પુંજ—જુએ છે. આમ, આ સહ-
 સાપણને કારણે ડૉક્ટ્રિસદર્શનનો આ અ-
 નુલવ, ડૉક્ટ્રિસ સાથેના કવિના સંબંધનો,

danced', and laughed, 'so gay, ever glancing, ever changing', 'the simplicity, unity and life' આ શબ્દોમાં અને વર્ણવર્થના કાવ્યમાંના એવા જ કેટલાક શબ્દોમાં જે વર્ણન અને દર્શન પ્રકટ થાય છે એ જે વચ્ચેનું સામ્ય રપષ્ટ છે. ડૉર્જાથીની નોંધમાં 'dance' અને 'unity'—આ બે શબ્દો અને વર્ણવર્થના કાવ્યના પ્રત્યેક શ્લોકમાં (૬૬, ૧૨મી, ૧૩મી અને ૨૪મી પંક્તિઓમાં) 'dancing' 'dance' 'danced' અને 'dances' શબ્દો દ્વારા નૃત્યનું પ્રતીક, નૃત્યનું રૂપક તથા કાવ્યસમગ્રમાં 'daffodils', 'stars', 'waves' અને 'my heart' વચ્ચે જે સહજસરલ એકચ પ્રગટ થાય છે એ બંને વચ્ચેનું સામ્ય અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સૂચક છે. વર્ણવર્થ અને ડૉર્જાથીને ડૉર્જાઈસનો આ અનુભવ પરસ્પરના સાન્નિધ્યમાં એકસાથે થયો છે. ડૉર્જાથીએ એમની નોંધમાં 'we' શબ્દ દ્વારા વર્ણવર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ વર્ણવર્થે આ અનુભવ ઘણા પછી બે વરસે જ્યારે આ કાવ્ય રચ્યું ત્યારે એમાં ડૉર્જાથીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કાવ્યને આરભે જ કહ્યું છે: 'I wandered lonely as a cloud.' આ કાવ્યમાં ડૉર્જાથીને કે અન્ય કોઈ પણ મનુષ્યને સ્થાન નથી, ન હોય, એ કહેવાનું હોય? કાવ્યના આરભમાં એકલો અટ્ટો મનુષ્ય અને અંતમાં એના હૃદય—'my heart'—નું સાથેનું, 'a jocund company' સાથેનું, સમસ્ત વિશ્વ સાથેનું પૂર્ણ પરમ એકચ, એ છે આ કાવ્યનો મર્મ. આવા કાવ્યમાં અન્યકોઈ પણ મનુષ્યના, ડૉર્જાથી

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

પાછાં ઊગી ગયાં ?

શિખરિણી

લઈને સંગાથે સહુ રમતોના દેશ, પગમાં છલાંગો ચાપીને મૃગની, ખગની બોલી અવતા ઉડાનો આંકીને ફૂંદડી ફરતા, સ્વસ્થ નસના ભરી લે વિસ્તારો લઘુક દગ, નાતો નિભવતાં પુરાણો પૃથ્વીની મખમલી ધૂળોનો, પરી તણાં બધા રિશ્તેદારો જગ મમ ગેઢે ઊતરતા— ઉનાળુ છુદીના તરબતર ઉલ્લાસ સરખા !

હવે મારી સોટી જડ નવ રહી, બે પગથકી પલાણ્યે પપાળો હવ બની ગયો ! ને ગુમ થઈ જડેલા ચરમામા ટીખળ તબકે ! લેખણ તણા થયા છીટે છીટે 'ચીત' નવલા ! પોટછી છૂટી પુરાણોથી સંસ્થા રતન સમી વાતોની કીમતી !

અરે, ત્યાં તો ઐશી પીગળી જઈને પાચ જ રહ્યા ! ખરેલા પછોં શું કૂંપળ બની પાછા ઊગી ગયા ?

અરવિન્દ બેપી

પત્ર

આ પાનખરમાં પત્રનો સંભવ નથી.
તો ય હું છવતુ રહે રોજ મધુમય સ્વાનથી
જે એક દિન બંશે મરી;
તે ખરેખર પત્ર થઈ બંશે ખરી !
સુઝ સૌ ટાળે વળી ઉકેલબે—

હા, ઉકેલે બે—

પત્રની ભેદી લિપિ
જે છવનભર એ ફૂટે નસનસ ચીપી.
આ જગતનાં સર્વ પત્રોની ખરી
વૈખરી એમાં ભરી !

નેશ નેવરાવને રે લોલ....

તમે રે વાવ્યાં તે ઝૂલચાકળાતોરણમાંથી
ઝરઝરે ખરી જાય ઝાડવાં હો જ,
આજ રે કહો તો વેલ્યું આજ રે જોડાવું,
તમે આવો તો રોપાવું રાણી, માંડવા હો જ.
આવો રે ઘરેણા રણવાસનાં, આવો તો આપું
તમને ઉતારા ખાલી છાતીએ હો જ,
લોચનની દીવડીએ અજવાળું વાય તો ય
ઢળતી રે સાંજ પરલાતિયે હો જ.

કઈ પેર આવીએ કે ચરણો ખંધાયાં કાઈ
કિનખાળી કિનખાળી દોરીએ રે લોલ,
ગાંઠ પછી ગાંઠ રાણા, વળતી રે જાય અને
ગલગોટા જેમ અમે મ્હોરીએ રે લોલ;
'જળ રે વિનાની જેવું માછલી ખળે ને એવાં
છાંયડી વિનાનાં અમે ખળતાં રે લોલ,
લીમડાની લીલીછમ ઘેઘૂર પરખ તો ય
ખોખો છાંયડા ય નો'તા મળતા રે લોલ.

પાદર ગળાવું રૂડા દરિયાની જોડય,
તમે આવો તો રોપાવું છાંયા વનના હો જ,
પવનની ડાળ દેશું પોઢણાં ને ધીમા
ધીમા વાવલિયા ઢોળશું લોચનના હો જ.

સાત સાત દરિયાઈ ભીતર ઝળુંખે એના
ફીણુ જેવા ભણકારા વાગતા રે લોલ,
નીંદરને પ્હોંને અમે પાંપણની હેઠ રાણા,
ભીનુંછમ ભીનુંછમ જગતાં રે લોલ.

દરિયા તો હોય રે દોરંગા મારાં રાજવણુ,
ઘૂલવે ઘડી તો ઘડી ઘટતા હો જ,
એકરંગ હું ને મારા ઝાળઘોળ ગોખ
રાતદિવસ તમારું નામ રટતા હો જ.

સુધાના અસ્તિત્વને રહેજ પણ અવ-
કાશ છે જ ક્યાં ને?

કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં પૂર્વાર્ધમાં 'I
wandered lonely' લગી તો કવિ
પૃથ્વી પર એકલાઅટ્ટલા વિહરે છે. પણ
ન્યાં ઉત્તરાર્ધમાં 'as a cloud'ની ઉપ-
મા આવે છે ત્યાં કવિ એકલાઅટ્ટલા જ
નહીં પણ અ-ધર વિહરે છે, મુક્ત વિહરે
છે, તરલચંચલ વિહરે છે, અસ્થિર અ-
નિશ્ચિત વિહરે છે, અહીંતહીં અહેતુક
વિહરે છે, જનહીન જગતમાં, શૂન્યાવકાશ-
માં વિહરે છે. અર્ધનું એવું એક મહાન
પરિમાણ પ્રકટ થાય છે. મનુષ્યોથી છૂટા-
વિખૂટા વિહરવું એ હવે પછી કાવ્યમાં ને
અનુભવ, વિશ્વઐક્યનો અનુભવ પ્રકટ થાય
છે એની અનિવાર્ય ભૂમિકા છે. એકલતા-
ની આ ભૂમિકા વિના આ અનુભવ શક્ય
જ નથી. ત્રીજી જ પંક્તિમાં કવિ કહે છે
કે એ ડૉક્ટ્રાઈસનો એક પુંજ જુએ છે.
કેવાં ડૉક્ટ્રાઈસ? સોનેરી. ક્યાં? સરોવર-
ની પાસે, વૃક્ષોની નીચે. કેવી સ્થિતિમાં?
વાયુની લહરીમાં ડોલતાં અને નાચતાં. કેવું
વિગતોથી ભર્યુંભર્યું ગતિશીલ ચિત્ર છે!
પણ એટલું જ મહત્ત્વનું, ખલકે એથી યે
વિશેષ મહત્ત્વનું છે કવિનું ચિત્ર. એક તો
કવિ એકલાઅટ્ટલા વિહરે છે; હમણાં જ
જેવું એમ, મેઘની ઉપમામાંના સૌ અર્થ-
પરિમાણ સાથે વિહરે છે; ત્યાં 'all at
once'—એકએક, અચાનક, અકસ્માતે,
સહસા એ આ ડૉક્ટ્રાઈસનો પુંજ—
એકસાથે, એક જ દૃષ્ટિમાં દસ હજાર ડૉક્ટ્રા-
ઈસનો પુંજ—જુએ છે. આમ, આ સહ-
સાપણને કારણે ડૉક્ટ્રાઈસદર્શનનો આ અ-
નુભવ, ડૉક્ટ્રાઈસ સાથેના કવિના સંબંધનો,

મવાદનો, ઐક્યનો આ અનુભવ, અને
ડૉક્ટરિસની દારૂ અને સમસ્ત વિશ્વ સાથે-
ના કવિના મનુષ્યો, મંવાદનો, ઐક્યનો
આ અનુભવ એ એક તીવ્ર નાટ્યાત્મક
અને અતિ ક્ષોભજનક અનુભવ છે હવે
પછી કાવ્યમાં જે અનુભવ, વિશ્વઐક્યનો
અનુભવ પ્રકટ થાય છે એવા સૌ અનુભવો
સૌ મનુષ્યોના જીવનમાં આમ જ સહજા,
ક્ષણિક-ક્ષણિકમાં જ પ્રકટ થાય છે એ
આવા અનુભવો વિષેનું સાર્વભૌમ અને
સંસ્કૃત સત્ય છે.

ખીન શ્લોકમાં આ ડૉક્ટરિસ ઐમની
તેજસ્વિતા અને વિપુલતાને કારણે કવિને
રાત્રિના તારકોનું સ્મરણ કરાવે છે. અને
એક જ દષ્ટિપાતે કવિ જુએ છે કે ચત્ત
સહસ્ર, ડૉક્ટરિસ આનંદજન્યમાં એમના
શિર ડાવાવે છે આમ, પહેલા શ્લોકની
૩-૬ પંક્તિઓનું અહીં ખીન શ્લોકની
૯-૧૨ પંક્તિઓમાં પુનરાવર્તન થાય છે
આ પુનરાવર્તન દ્વારા ડૉક્ટરિસનું અને
કવિનું ચિત્ર વધુ સ્પષ્ટ થાય છે અને
તારકો સાથેની ઉપમા દ્વારા ઐક્યનો
અનુભવ વધુ સઘન થાય છે

ખીન શ્લોકમાં ડૉક્ટરિસની નિકટના
સરોવરના જલના તરંગો સાથે સર
ખામણી છે એ તરંગોની તેજસ્વિતા અને
મુહિતાથી ડૉક્ટરિસની તેજસ્વિતા અને
મુહિતા વિશેષ છે આમ, પૃથ્વી પગના
ડૉક્ટરિસના દર્શનથી થતા આકાશના તાર
કોના સ્મરણ દ્વારા અને જલના તરંગોની
સરખામણી દ્વારા પદ્યકમાં કવિની એક
લતા અને ઉદાસીનતા ઐક્યમાં અને
આનંદમાં, 'jocund company'માં,
જાણે કે કોઈ અકળ-અગમ્ય પ્રક્રિયોથી,

૩૮] કવિવોદક માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૭૭

નામ તો ગટાવ્યા ગટે પોપટ ગણાણ,
કઈ એકગ ગ હોય ભોગી-ભોગટા રે લોલ,
સવળી ચોપાટ કેરી માડણી કરીને ગણા,
અવળા મડાય નહીં સોગઠા રે લોલ.

ફસણા ન હોય આવા આકરા ભોગટે
ફૂલલોચનપથારી કરું કેડીએ હો લ,
ઓણ સાલ આખા મ્હોર્યા લથબથ શાખ,
તમે આવો તો સગાથ આખા વેડીએ હો લ

ફસણા થે તમેથી લેવાય હો રાણાણ,
અમે લીલાછમ ઝાડવાને શમણે રે લોલ,
ટરવડે મોતી તમે શપિયુ તે મનવણ
જીવમાં ભોગે છે ડામે જમણે રે લોલ,
ગઢ રે ભગય એવું નમાણું મોતીકું,
વેનવેવડી ઝાંગે હો ભોડાવળે રે લોલ,
વેંચુ રે વળાવો એવા ફૂલેણુ કચારે આવશે-ના
ભેશી કને ભેશ ભેવગવળે રે લોલ

ભિર્મિલા મહેતા

કેસૂડાનું વન જાણે શું—

મન તો માટે વાદળછાયા નહના જેવી ધૂસર મેડી,
વ્હાલમાં તારે વાયરે પ્હેરી સોનવગી ફૂલપછેડી,
ગોળેગોળે ચૂલવા માડી તેજની કોમલ ફિંગર જળી,
પ્રભાતજાણે ન્હાઈને આવ્યું, ચોમેગ ચાટ સેગ ઉછાળી,
તેમાં ય વળીગીતલાવ્યોત્ત, ગીત નહિ, એ સ્વરની ખેડી-મન
ન્યાલય એને તોરણ ચૂથ્યા અશોકપાને થૈ સોહાગી,
ઓહું હંતુ તે વારેવારે અખના અલાર બજવા લાગી,
તું જ કે' પછી થાય શુ માટે, સપતું દીધું ગીતમાં રેડી-મન
કેસગવરણી ઝાય ભીડી, ને લીંજ્યા મારા મસણીયી,
લવનની રજરજમાં કેસગ, દિશને ભીડ્યા કેસરની,
કેસૂડાનું વન જાણે શું ભીમી આવ્યું ઉમગ તેડી-મન

§ ૧

દૂરની ડાળના પંખીનું ન ટહુકવાનું
ભૂરા નભના ખાલીપણનું
અગર તો આજની મારી ઉઠાસીનું
કેન્દ્ર એક નથી;
પરંતુ એક જ વર્તુળનું કોઈ તત્ત્વ
એ ત્રણેમાં સંકળાયેલું તો છે જ,
નહીં તર ભરી ગયેલાં પીંછાના રંગોની યાદમાં
પંખીનું સૂપ થઈ જવું મને સ્પર્શી જ કેમ શકે ?

મારી ઉઠાસી તો
સમાંતર વહે જતા રેલવેના પાટા જેવા
શબ્દો પર સરકયા કરે છે.
શબ્દોની પોકળતા તો ક્યારનો પામી ચૂક્યો છું.
શબ્દોને ઘેરી વળેલા અવકાશ પાસે
મારી કોઈ અપેક્ષા નથી.
એવું નથી કે અવકાશ કશું આપી શકે નહીં.
એમ તો તારા અનાવૃત્ત દેહને વીંટળાયેલા અવકાશે
મારાં સ્મરણોને આજ સુધી ક્યાં મઘમઘાવ્યાં નથી ?
તારી અપેક્ષિત શબ્દોની અર્ધધરા પર
આજ લગી અનર્થ થઈને ઊભા છું.
અકસ્માતની સંભાવનાની વાટે સરકાવ્યા કરું છું શબ્દો.
કંઠાય ક્યારેક ટ્રેનના પાટા પરથી
ખરી પડતા ડબ્બાઓની જેમ
તારા ખધા જ અર્થો તૂટી પડે
અને
તું મને—
અનર્થને—ઉકેલી શકે.

એ સાચું છે કે હું તો
પુરાતન યુગના કોઈ શિલાલેખની અણુઊકલી લાખા છું.
ડાળનાં નેત્રો ટીકીટીકી ભેંચા કરે અક્ષરોના પોલાણને.

ગૂઠનાથી, રહસ્યમયતાથી પરિવર્તન પામે
છે. કવિ પોતાને આ 'jocund com-
pany'—આનંદમય સમજિતના એક અંત-
ર્ગત ને અનિવાર્ય અંશ રૂપે, અથવા તો જલ,
સ્થલ અને નભતલમાંની, ત્રિલોકમાંની
વિરાટરૂપ પ્રકૃતિનાં તરવોમાં જે એકચ
અને આનંદ છે એના એક અંતર્ગત ને
અનિવાર્ય અંશ રૂપે જુએ છે; આ સમસ્ત
વિશ્વને એક અખંડ ચૈતન્યરૂપે કવિ એમના
આત્મામાં અનુભવે છે. ડૉફ્ટિંડેસને જુએ
છે, બસ ભેંચા જ કરે છે. અન્ય કંઈ
ત્યારે સૂઝતું નથી, સમજાતું નથી. આ
દૃશ્યનો શો અર્થ, એનું શું મૂલ્ય—કંઈ
જ સૂઝતું નથી, સમજાતું નથી. વિશ્વ-
એકચના અનુભવની પ્રથમ ક્ષણ સૌની
આવી હોય છે. એ સંપૂર્ણ આત્મવિલો-
પનની ક્ષણ હોય છે. અને સાથેસાથે જ
આત્મસાક્ષાત્કારની ક્ષણ હોય છે.

ચોથા શ્લોકમાં કવિ ભૂતકાળમાંથી
વર્તમાનમાં સરે છે. અને ત્યારે એમને
ડૉફ્ટિંડેસના દર્શનનો અર્થ, એનું મૂલ્ય
સૂઝે છે, સમજાય છે. અનેકવાર કવિ બ્યારે
શૂન્ય મને અથવા સભર મને પધારીમાં
પકયા હોય છે ત્યારે પેલાં ડૉફ્ટિંડેસ
તેમનાં આંતર્યક્ષુ સમક્ષ સહસા યમકી
બધ છે અને એકાન્તનો પરમ આનંદ
સરજી બધ છે. અને ત્યારે એમનું
હૃદય એવા તો હર્ષથી ભરાઈ— જાલ-
રાઈ બધ છે કે ડૉફ્ટિંડેસની સાથે
નાચવા લાગી બધ છે. કાવ્યને આરંભે
'lonely' શબ્દ દ્વારા જેમ એકલતા
છે અને એ એકલતામાં જ જેમ એકચ
શક્ય છે તેમ અંતે 'solitude' શબ્દ
દ્વારા એકાન્ત છે, અને આ એકાન્તમાં

જ જેનો ભૂતકાળમાં સહસ્રા અનુભવ
કર્ષો છે એ એકચતુ રમરણ થતુ અને
એ રમરણ દ્વારા વર્તમાનમાં એ એકચતુ
પુન પુન અનુભવતુ શક્ય છે આમ,
આકાવ્યમાં એકચના અનુભવમાં એકલતા
ને અને એકાન્તનો કવિએ જે મહિમા કર્યો
છે એ વિષે નેટલું કહીએ એટલુ ઓછુ છે

‘The Daffodils’ વિશ્વએકચ
અને આનંદનુ કાવ્ય છે એમાં કવિ
સમસ્ત વિશ્વને એક અખડ ચૈતન્ય રૂપે
ખોતાના આત્મામાં અનુભવે છે એથી
આ કાવ્ય આધ્યાત્મિક અનુભવનુ કાવ્ય
છે, રહસ્યમય પરિવર્તનનુ કાવ્ય છે
દર્શનની, રહસ્યોદ્ઘાટનની આ ક્ષણ આ
દર્શન-show ની સમૃદ્ધિ-wealth-
એમના એકલાઅટૂલા અને ઉદાસીન
જીવનને સદાયનુ એકચ અને આનંદસભર
કરે છે આતરચાતુ દ્વારા, રચ્ચિત દાગ
એકલતા અને ઉદાસીનતાની અન્ય ક્ષણ
પણ પેલી વામલી સવારની પ્રથમ
ક્ષણની જેમ જ એકચ અને આનંદથી
સભર થાય છે, પુન પુન સમર થાય છે

કાવ્યમાં બે પરાકાષ્ઠા છે કર્ષક
અસામાન્ય, અસાધારણ, અનન્ય, અ
દ્વિતીય, અતુપમ, અદ્વિતીય વસ્તુનું દર્શન
કરવાનો સહસ્રા આનંદ (૩૪ પંક્તિઓ),
અને એ વસ્તુનું વારંવાર રમરણ કર
વાનો સહસ્રા આનંદ (૨૩ ૨૪ પંક્તિઓ),
પ્રત્યેક પરાકાષ્ઠામાં કવિની એકલતા અને
ઉદાસીનતા એકચમાં અને આનંદમાં પરિ
ણમે છે (૧૫-૧૬, ૨૩ ૨૪ પંક્તિઓ)
કાવ્યના કેન્દ્રમાં નૃત્યનુ પ્રતીક છે કવિએ
પ્રત્યેક શ્લોકમાં એ યોજ્યું છે પુષ્પો,
તા કો, તગો આ નૃત્યના અંગો છે

૪૦] કવિચોદ મ ર્થ-ઓપ્રિ ૧૯૭૦

જાળની અગ્રણિ અક્ષરોનો અવકાશ રૂંદોર્યા કરે ઢિનગત
એની એકવિધ ક્રિયાઓમાં
રાચવાનો મારો તો સ્વભાવ નથી
જન્મે જન્મે તને ચાહવાનુ માગવાનુ
સાઈસ હું ન જ કરું
મારી જન્મજન્માતરોની ક્રિયાઓને
એકવિધ નહીં થવા દઉં

એટલે જ કેટલી ય કાણે
નદીઓના તળિયાના લીના લીના સ્તર મહીં
ઓગાળી દેવા ચાહુ છે તારુ નામ,
ભેગવજપની ભેંકાર તે ટોચ ઉપરથી
તાગ સમજાને ગળકાવી ચૂરચૂગ કરી નાખવાની
ધ્રુવજો ઊગે છે મારા મનમાં
કચારેક મારા ચાતુ વર્તમાનને
તાગથી અલગ કરી
દાળડીમાં દાળડીમાં દાળડીમાં
એમ સાતમી દાળડીમાં સઘરીને
પહાની ઢંઈ સાગરને જળ
સાતમાં પાતાળમાં જ મત્સ્યગણીને દેક ઘસે કરીઠામ
ત્યારે કાઠા ઉપગના તાગ અસ્તિત્વનુ શુ ?
એવો કોઈ મક્ક મને નહીં મૂઝવે

૬૨

ટેગવા મૂગજ ખની ગયા,
હાથને ગસ્તા મળી ગયા

આયનો ફૂટનાથી શુ વઠયુ
પથ્થરો લોઠા પડી ગયા

કાળની રૂઢી છે ખરડ ત્વચા
સ્પર્શના પડવા શમી ગયા

દોન્ત, ગો પહાડના લીના
કાળજમાંથી નથી ગયા

શું ખબર એ શહેર ક્યાં હતું ?
મીણુના નકશા ગળી ગયા.

લંગરો છૂટી ગયાં અને—
શ્વાસનાં વઢાણાં સરી ગયાં.

§ ૩

ખાત્રી ગયાં છે મૌનનાં જળાં ખૂણેખૂણે,
વર્ષાથી લીલ જળ ઉપર જામે છે વાવમાં.

ઊતરે તમે તો સાવ દબાતે પગે જળે,
જળી જશે એ નીર જે ઊઘે છે વાવમાં.

શેવાળ-પાણી-ભીંત-પગથિયાં ફરે છે ગોળ,
પીછું ફરકતું જે પળે ઊતરે છે વાવમાં.

આખી ય સીમ તાપમાં તડકે તપી તપી,
લેવાને છાંયો આવીને ખેસે છે વાવમાં.

ફફડાટ એની પાંખનો છે મારા લોહીમાં,
રૂઢેવાનું જે કબૂતરો રાખે છે વાવમાં.

મનહર ચરાડવા

ખાલી ઘરમાં

તરડાતા વગડાની જેવો ખાલી ઘરમાં ફરું,
ફરતાં ફરતાં એવો ઊકળું તૃણ પહોડ કે તરું!

ખીણ ખીણની એકલવાયી હવા શ્વાસમાં ભરું,
પાદરની ખાંભીને ભાળી ખૂણેખૂણે ખરું!

ધૂલવતી મીઠી છલછલ ક્યાં ? પાણિયારે ન ઠરું,
નઠાર ચારે દીવાલોની ભીંસે આંસુ ભરું!

નભના તાજ ટહુકાઓને કેમ કરીને હરું ?
રોમે રોમે રહે ઓરડો છત છાનાં શેં કરું ?

ઉંખરના રેતીના પહોડો ચકરાતા હું હરું,
પગલે પગલે રણ ખૂંચે ને બળતા આભે મરું!

જલ, સ્થલ અને નભતલમાં—ત્રિલોકમાં
અને ત્રિકાલમાં આ નૃત્ય રચાય છે.
કવિ પણ પ્રકૃતિ સાથેની એમની આત્મી-
યતાના અનુભવ, દર્શન અને રહસ્યોદ-
ઘાટનને કારણે આ નૃત્યનું અંગ છે. આમ,
ડૉક્ટરિસ, કવિ અને અન્ય સૌકષ્ઠિ આ
નૃત્યની, આ વિશ્વનૃત્યની શિવશક્તિના,
ચૈતન્યલીલાના પ્રતીક રૂપે પ્રકટ થાય છે.

‘મારું હૃદય, આનંદથી ભરાતું—ઊભ-
રાતું મારું હૃદય, ડૉક્ટરિસની સાથે નાચી
ઊઠતું મારું હૃદય’...આ હૃદય એ આ
કાવ્યનો—માત્ર આ કાવ્યનો જ નહીં
પણ વર્જવર્થની સમગ્ર કવિતાનો આત્મા
છે. આ હૃદયનું, માનવહૃદયનું, હૃદયના
સંવેદનનું આપણી સંસ્કૃતિમાં યંત્રવિજ્ઞાન-
જનિત સંકુલતા અને સંકુચિતતાના યુ-
ગમાં જેટલું મૂલ્ય છે એટલું પૂર્વે કદી ન
હતું. અને એથી આ હૃદયની, માનવહૃદય-
ની, હૃદયના સંવેદનની કવિતાનો આજે
આપણે જેટલો મહિમા કરીએ એટલો
ઓછો છે. ઉપનિષદના પ્રાચીન ઋષિ-
કવિની જેમ અર્વાચીન યુગમાં સહજ-સરલ
આર્પવાણીમાં હૃદયોપનિષદ રચનાર ઋષિ-
કવિ વર્જવર્થને એમના જ-મની દ્વિશતા-
બદીએ આપણા હૃદયનાં અભિવંદન!

માનવતા અને પ્રકૃતિનો કવિ વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થ

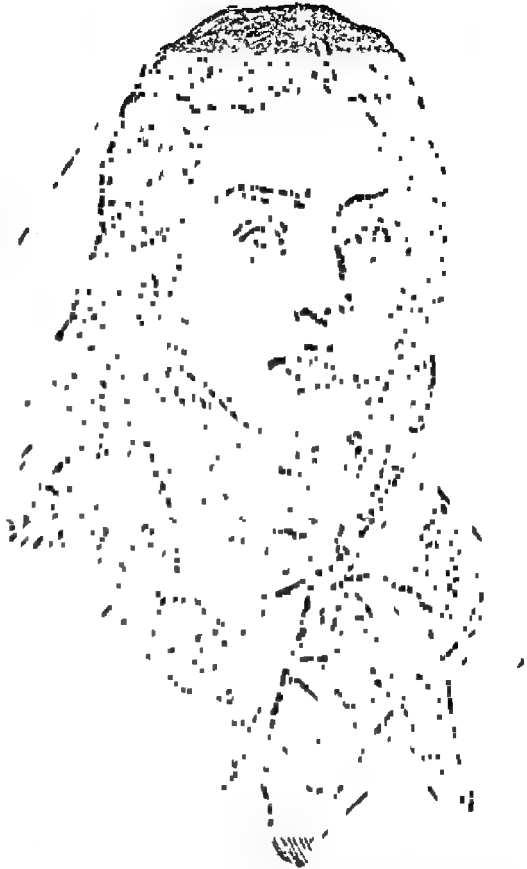
નિરજન લગત
(અથા અકથી પૂર)

ઈંગ્લેન્ડ આવીને વર્ડ્ઝવર્થે ઉતરના સરોવર-પ્રદેશોમાં આવેલા ગ્રામ ગ્રામમીઝરમાં વાસ કર્યો. વર્ડ્ઝવર્થ જ્યારે પહેલાં આલ્ફ્રેડ ફક્સનમાં રહેવા ગયો ત્યારે તેને મિત્રની જરૂર હતી; પણ હવે એથી જીલ્લું બન્યું. હવે કૉલરિજને મિત્રની જરૂર હતી. એટલે એ વર્ડ્ઝવર્થની પાછળ, ગ્રાસમીઝરથી બાર માઈલ દૂર ફેસલિકમાં ચાલી આવ્યો. અહીં વર્ડ્ઝવર્થે આગળ જણાવેલો પોતાનો પ્રખ્યાત 'પ્રવેશક' લખ્યો, જેનો પાછળથી ફેલરિજે, મિત્રને અને સત્યને બનેને સાચવી લે એવો ઉત્તર 'માયોગ્રાફિયા લિટરારિયા'માં લખ્યો.

ગ્રાસમીઝરવાસના પ્રારંભકાળમાં વર્ડ્ઝવર્થે 'માઈકલ', 'રિઝોલ્યુશન ઍન્ડ ઇન્ડિપેન્ડેન્સ' તથા 'ધ ડેક્લેરેશન' વગેરે કૃતિઓ રચી. જેના ઉપર મૅથ્યુ આર્નલ્ડ મોહી પડ્યો હતો તે 'માઈકલ'માની 'Never lifted up a single stone' તથા 'રિઝોલ્યુશન ઍન્ડ ઇન્ડિપેન્ડેન્સ'માંની

'And the whole body of the Man did seem Like one whom I had met within a dream.' આ પંક્તિઓમાં વર્ડ્ઝવર્થનો માનવપ્રેમ, અને 'ધ ડેક્લેરેશન' તથા એવાં બીજા અનેક 'કુતુમકાવ્યો'માં વર્ડ્ઝવર્થનો પ્રકૃતિપ્રેમ નીતરી રહ્યો છે.

આમ, વર્ડ્ઝવર્થ જ્યારે રોજરોજ પોતાની ચેતનાથી જગતને આંજતો જતો હતો ત્યારે કૉલરિજ અશીશ્વ-ના ઘેનમાં ઘેગતો જતો હતો. ટી. એમ. ઇલિયટે જેને કરુણમાં કરુણ ગણ્યો છે તે કાવ્ય 'ડિએક્ટન' જ્યારે

૧૮૦૨ના એપ્રિલમાં કૉલરિજ લખવા બેઠો ત્યારે વર્ડ્ઝવર્થ પોતાનો એકનો એક મિત્ર ગુમાવવા બેઠો. જોકે ૧૮૦૩ના ઉનાળાના વર્ડ્ઝવર્થના સ્કૉટલેન્ડ પ્રથમ પ્રવાસના પ્રારંભકાળમાં કૉલરિજ સાથે જ હતો, કાવ્યશ્રેત્રે જર્મનીના પ્રવાસ જેટલો જ આ સ્કૉટલેન્ડ પ્રવાસ પણ વર્ડ્ઝવર્થને ફેલદાથી નીવડ્યો. આ પ્રવાસમાં એણે 'રોપિંગ વેસ્ટવર્ડ્ઝ' અને 'ધ સૅલિટરી રીપર' જેવા પ્રખ્યાત કાવ્યો રચ્યાં. આલ્ફ્રેડ ફક્સનમાં ફેલરિજે

ક્ષિતિજ પર

નીચી ડોકે ચરતું તું ઘાસ

પેહું આકાશ !

ત્યાં તો

કશુંક ફરકયું શું આસપાસ

કે કાન સરવા થયા બાવળના બે કાંટાળા

ને હવા સૂંઘવા લાગ્યા.

ચાબુક ચાવી જવાની ઇચ્છા

કુગાઈને ફેલાઈ ગઈ હતી પીઠ પર

વર્ષોથી

તે રોમાંચિત થયેલી ફવાટીમાંથી ખરી પડી

ગુલમહોરનાં ફૂલ ખની !

સમુદ્ર હણહણી ઊઠ્યો

કિનારે પડેલા શંખેશંખમાં.

પવન પૂંછડી વાંઝી દોડ્યો—

ક્ષણવંટોળિયો.

ઘાસ લાલા ખની શું ભોંકાયું

કે આકાશનો ઘોડો શું લડકચો

કે ઠેકી ગયો નદીઓની ભેખડો,

વાંસનાં વન, કિલ્લા ને કાંગરા

ક્ષિતિજને પાર, પાંપણને પલકાર...

ફરી લાલા ખની ગયા દર્શાકુરો

ને ચાબુક બાવળ પર બાલતો હોલો.

મેં બ્રચકારીને જીન પલાણું,

ને પેગડામાં પગ મૂકવા જઈ છું

ત્યાં તો —

હું ઘોડો ખની ગયો !

અને ચાબુક ચાવી જવાનો અનૂનથી

સવાર થઈ ગયો —

તારા પર.

સૂચવેલા ‘ધ રેકલ્ડ’ની ‘ધ પ્રિલ્યૂડ’ રૂપે હવે પૂર્ણાકૃતિ થઈ. એ ‘પ્રિલ્યૂડ’ વર્ણવેલું મહાકાવ્ય મનાય છે. ૧૭૮૮ લગીના કવિ-માનસના વિકાસનો એમાં ચિતાર આપ્યો છે. ૧૭૮૮થી ૧૮૦૪ લગીનાં વર્ષોમાં એ રચાયું છે. પણ એનું પ્રકાશન તો, કવિની ઇચ્છા પ્રમાણે, ૧૮૫૦માં એનું અવસાન થયા બાદ જ થયું.

આસમીઅરનો ખીજો મહત્વનો પ્રસંગ તે મિલ્ટનની શૈલીનું પુનઃ પરિશીલન. પોતાની કવિતાના ઉગમકાળમાં કેમ્બ્રિજમાં તેણે પ્રથમ મિલ્ટન વાંચ્યો; પણ અતુલવોને આરે પહોંચેલા કવિચિતે આ ખીજી વારના વાચનથી કાંઈ બુદ્ધિ જ અસર અતુલવી અને કવિની કલમમાંથી હવે મિલ્ટન શૈલીની વજનદાર કૃતિઓ વહેતી ચાલી.

મિલ્ટન જેવા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી કવિનો કેફ લખને ૧૮૦૨માં વર્ણવેલો એક દશકા પછી ફેલેમાં ફરીથી પગ મૂક્યો. ડોવર જતાં રસ્તામાં વેસ્ટમિન્સ્ટર બ્રિજ ઉપરથી પસાર થતાં તેણે પોતાની એ પુલ પરની પ્રખ્યાત સૌનેટ રચી. ફેલેમાં તે, અનેત, ડોર્સેથી ને અનેતની પેલી પુત્રી સાથે એક મહિનો રહ્યો ત્યારે ક્ષણભર તો બાણે કે એને એના ભૂત-કાળ પાછો મળી ગયો. ફેલેમાં પણ એણે સાત સૌનેટ રચી. ફેલેના આ પ્રવાસની અસરનો તાગ, એણે પાછા ફરીને લંડનમાં મિલ્ટનની યાદ આપે એવી જે કેટલીક સૌનેટો લખી છે તે પરથી પામી શકાય છે.

‘Earth has not anything to show more fair’ ગાનરો કવિ

Milton ! thou shouldst be living at this hour, / England hath need of thee !’ એમ કક્ષી બોલે છે.

માનવતા અને પ્રકૃતિનો કવિ

વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થ

નિરંજન ભગત
(ગયા અક્ષી ૫૨)

ઈંગ્લેન્ડ આવીને વર્ડ્ઝવર્થે ઉત્તરના સરોવર-પ્રદેશોમાં આવેલા ગ્રામ ગ્રાસમીઅરમાં વાસ કર્યો. વર્ડ્ઝવર્થ જ્યારે પહેલા આદ્ધો-ફ્સનમાં રહેવા ગયો ત્યારે તેને મિત્રની જરૂર હતી; પણ હવે એથી બિલકુલ બન્યું. હવે કોલરિજને મિત્રની જરૂર હતી. એટલે એ વર્ડ્ઝવર્થની પાછળ, ગ્રાસમીઅરથી બાર માઈલ દૂર કેસવિકમાં ચાલી આવ્યો. અહીં વર્ડ્ઝવર્થે આગળ જાણુવેલો પોતાનો પ્રખ્યાત 'પ્રવેશક' લખ્યો, જેનો પાછળથી કોલરિજે, મિત્રને અને સત્યને બંનેને સાચવી લે એવો ઉત્તર 'બાયોગ્રાફિકાલ સ્કિટરારિયા'માં લખ્યો.

ગ્રાસમીઅરવાસના પ્રારમ્ભકાળમાં વર્ડ્ઝવર્થે 'માઈકલ', 'રેઝોલ્યુશન ઍન્ડ ઇન્ડિપેન્ડેન્સ' તથા 'ધ ડેક્લેરેશન' વગેરે કૃતિઓ રચી. જેના ઉપર મૅથ્યુ આર્નલ્ડે મોહી પડ્યો હતો તે 'માઈકલ'માંની 'Never lifted up a single stone' તથા 'રેઝોલ્યુશન ઍન્ડ ઇન્ડિપેન્ડેન્સ'માંની

'And the whole body of the Man did seem Like one whom I had met within a dream.' આ પંક્તિઓમાં વર્ડ્ઝવર્થનો માનવપ્રેમ, અને 'ધ ડેક્લેરેશન' તથા એવાં બીજાં અનેક 'કુચુમ્ભાવ્યો'માં વર્ડ્ઝવર્થનો પ્રકૃતિપ્રેમ નીતરી રહ્યો છે.

આમ, વર્ડ્ઝવર્થ જ્યારે રોજરોજ પોતાની ચેતનાથી જગતને આંજતો જતો હતો ત્યારે કોલરિજ અક્ષીણના ઘેનમાં ઘેરાતો જતો હતો. ટી. એસ. ઇલિયટે જેને કરજીમાં કરજી ગણાવ્યું છે તે કાવ્ય 'ડિજેક્શન' જ્યારે

કોલરિજ

૧૮૦૨ના એપ્રિલમાં કોલરિજ લખવા બે. વર્ડ્ઝવર્થ પોતાનો એકનો એક મિત્ર શ્રમાવે જોકે ૧૮૦૩ના ઉનાળાના વર્ડ્ઝવર્થના સ્કેચ પ્રથમ પ્રવાસના પ્રારંભકાળમાં કોલરિજ સાથે કાવ્યક્ષેત્રે ગર્ભનીના પ્રવાસ જેટલો જ આ સ્કેચ પ્રવાસ પણ વર્ડ્ઝવર્થને ફલદાયી નીવડ્યો. આ પ્રા એફે 'રેપિંગ વેસ્ટવર્ડ્ઝ' અને 'ધ સેલિટરી જેવા પ્રખ્યાત કાવ્યો રચ્યાં. આદ્ધોફ્સનમાં કોલરિજ

મંગળ રોડો

ઘોડો

ક્ષિતિજ પર

નીચી ડોકે ચરતું તું ઘાસ

પેટું આકાશ !

ત્યાં તો

કશુંક ફરક્યું શું આસપાસ

કે કાન સરવા થયા ખાવળના ખે કાંટાળા

ને હવા સૂંઘવા લાગ્યા.

ચાબુક ચાવી જવાની ઇચ્છા

હુગાઇને ફેલાઈ ગઈ હતી પીઠ પર

વર્ષોથી

તે રોમાંચિત થયેલી ફવાડીમાંથી ખરી પડી

શ્લમહોરનાં ફૂલ ખની !

સમુદ્ર હણહણી ઊઠ્યો

કિનારે પડેલા શંખેશંખમાં.

પવન પૂંછડી વાંઝી દોડ્યો—

ક્ષણવંટોળિયો.

ઘાસ લાલા ખની શું ભોંકાયું

કે આકાશનો ઘોડો શું લડકચો

કે ઠેકી ગયો નદીઓની ભેખડો,

વાંસનાં વન, કિલ્લા ને કાંગરા

ક્ષિતિજને પાર, પાંપણને પલકાર...

ફરી લાલા ખની ગયા દર્મ્યાકુરો

ને ચાબુક ખાવળ પર ખાલતો હોલો.

મેં ખુચકારીને જીન પલાણું,

ને પેગડામાં પગ મૂકવા જઈ છું

ત્યાં તો —

હું ઘોડો ખની ગયો !

અને ચાબુક ચાવી જવાના ઝનૂનથી

સવાર થઈ ગયો —

તારા પર.

સૂચવેલા ‘ધ રેકલ્ડ’ની ‘ધ પ્રિલ્યુડ’ રૂપે હવે પૂર્ણાહુતિ થઈ. એ ‘પ્રિલ્યુડ’ વર્ડ્ઝવર્થનું મહાકાવ્ય મનાય છે. ૧૭૮૮ લગીના કવિ-માનસના વિકાસનો એમાં ચિતાર આપ્યો છે. ૧૭૯૮થી ૧૮૦૪ લગીનાં વર્ષોમાં એ રચાયું છે. પણ એનું પ્રકાશન તો, કવિની ઇચ્છા પ્રમાણે, ૧૮૫૦માં એનું અવસાન થયા બાદ જ થયું.

ગ્રાસમીઅરનો ખીન્ને મહત્વનો પ્રસંગ તે મિલ્ટનની શૈલીનું પુનઃ પરિશીલન. પોતાની કવિતાના ઉગમકાળમાં કેમ્બ્રિજમાં તેણે પ્રથમ મિલ્ટન વાંચેલો; પણ અનુભવોને આરે પહેંચેલા કવિચિત્તે આ ખીજ વારના વાચનથી કોઈ જુદી જ અસર અનુભવી અને કવિની કલમમાંથી હવે મિલ્ટન શૈલીની વજનદાર કૃતિઓ વહેતી આવી.

મિલ્ટન જેવા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી કવિનો કેફ લઇને ૧૮૦૨માં વર્ડ્ઝવર્થે એક દશકા પછી કહેવામાં ફરીથી પગ મૂક્યો. ડોવર જતાં રસ્તામાં વેસ્ટમિન્સ્ટર બ્રિજ ઉપરથી પસાર થતાં તેણે પોતાની એ પુલ પરની પ્રખ્યાત સૌનેટ રચી. કહેવામાં તે, અંતેત, કોઈથી ને અંતેતની પેલી પુત્રી સાથે એક મહિનો રહ્યો ત્યારે ક્ષણભર તો બાણે કે એને એનો ભૂતકાળ પાછો મળી ગયો. કહેવામાં પણ એણે સાત સૌનેટ રચી. કહેવા આ પ્રવાસની અસરનો તાગ, એણે પાછા ફરીને લંડનમાં મિલ્ટનની યાદ આપે એવી જે ‘કેટલીક સૌનેટો લખી છે તે પરથી પામી શકાય છે.

‘Earth has not anything to show more fair’ ગાનારો કવિ

Milton ! thou shouldst be living at this hour, / England hath need of thee !’ એમ કહી ઊઠે છે.

માનવતા અને પ્રકૃતિનો કવિ વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થ

નિરંજન ભગત
(ગયા અંકથી પૂરું)

ઈંગ્લેન્ડ આવીને વર્ડ્ઝવર્થે ઉત્તરના સરોવર-પ્રદેશોમાં આવેલા ગ્રામ ગ્રાસમીઅરમાં વાસ કર્યો. વર્ડ્ઝવર્થે જ્યારે પહેલાં આદર્શ-ફરડનમાં રહેવા ગયો ત્યારે તેને મિત્રની જરૂર હતી; પણ હવે એથી જોલકું બન્યું. હવે કૉલરિજને મિત્રની જરૂર હતી. એટલે એ વર્ડ્ઝવર્થની પાછળ, ગ્રાસમીઅરથી બાર માઈલ દૂર કેસવિકમાં ચાલી આવ્યો. અહીં વર્ડ્ઝવર્થે આગળ જણાવેલો પોતાનો પ્રખ્યાત 'પ્રવેશક' લખ્યો, જેનો પાછળથી કૉલરિજે, મિત્રને અને સત્યને બંનેને સાચવી લે એવો ઉત્તર 'બાયોગ્રાફિયા લિટરારિયા'માં લખ્યો.

ગ્રાસમીઅરવાસના પ્રારંભકાળમાં વર્ડ્ઝવર્થે 'માઈકલ', 'રિઝોલ્યુશન ઍન્ડ ઇન્ડિપેન્ડન્સ' તથા 'ધ ડૉક્ટ્રિન્સ' વગેરે કૃતિઓ રચી. જેના ઉપર મૅટ્યુ આર્નાલ્ડ મોહી પડ્યો હતો તે 'માઈકલ'માંની 'Never lifted up a single stone' તથા 'રિઝોલ્યુશન ઍન્ડ ઇન્ડિપેન્ડન્સ'માંની

'And the whole body of the Man did seem Like one whom I had met within a dream,' આ પંક્તિઓમાં વર્ડ્ઝવર્થનો માનવપ્રેમ, અને 'ધ ડૉક્ટ્રિન્સ' તથા એવાં બીજાં અનેક 'કુતુમકાવ્યો'માં વર્ડ્ઝવર્થનો પ્રકૃતિપ્રેમ નીતરી રહ્યો છે.

આમ, વર્ડ્ઝવર્થે જ્યારે રોજરોજ પોતાની ચેતનાથી જગતને આંજતો જતો હતો ત્યારે કૉલરિજ અફીણના ધેનમાં ઘેરતો જતો હતો. ટી. એમ. ઇલિયટે જેને કરુણમાં કરુણ જણાવ્યું છે તે કાવ્ય 'ડિઝેકશન' જ્યારે

૧૮૦૨ના એપ્રિલમાં કૉલરિજ લખવા બેઠો ત્યારે વર્ડ્ઝવર્થ પોતાનો એકનો એક મિત્ર ગુમાવવા બેઠો. જોકે ૧૮૦૩ના ઉનાળાના વર્ડ્ઝવર્થના રકૉટર્ડેન્સ પ્રથમ પ્રવાસના પ્રારંભકાળમાં કૉલરિજ સાથે જ હતો, કાવ્યક્ષેત્રે જર્મનીના પ્રવાસ બેટલો જ આ રકૉટર્ડેન્સ પ્રવાસ પણ વર્ડ્ઝવર્થને ફલદાયી નીવડ્યો. આ પ્રવાસમ. એણે 'રોપિંગ વેસ્ટવર્ડ્ઝ' અને 'ધ ડ્રાસિટરી રીપર' જેવાં પ્રખ્યાત કાવ્યો રચ્યાં. આદર્શફરડનમાં કૉલરિજે

ઘોડો

ક્ષિતિજ પર

નીચી ડોકે ચરતું તું ઘાસ

પેલું આકાશ !

ત્યાં તો

કશુંક ફરક્યું શું આસપાસ

કે કાન સરવા થયા બાવળના બે કાંટાળા

ને હવા સૂંઘવા લાગ્યા.

ચાબુક ચાવી જવાની ઇચ્છા

કુશાધને ફેલાઈ ગઈ હતી પીઠ પર

વર્ષોથી

તે રામાંચિત થયેલી ફંવાટીમાંથી ખરી પડી

ગુલમહોરનાં ફૂલ બની !

સમુદ્ર હણહણી ઊઠ્યો

દિનારે પડેલા શંખેશંખમાં.

પવન પૂંછડી વાંચી દોડ્યો—

ક્ષણવંટોળિયો.

ઘાસ ભાલા બની શું ભોંકાયું

કે આકાશનો ઘોડો શું ભડક્યો

કે ઢેકી ગયો નદીઓની ભેખડો,

વાંસનાં વન, કિલ્લા ને કાંગરા

ક્ષિતિજને પાર, પાંપણને પલકાર...

ફરી સાલા બની ગયા દહીંકુરો

ને ચાબુક બાવળ પર બેલાતો હોલો.

મેં ખુચકારીને જીન પલાણું,

ને પેગડામાં પગ મૂકવા જઈ છું

ત્યાં તો —

હું ઘોડો બની ગયો !

અને ચાબુક ચાવી જવાના અતૂનથી

સવાર થઈ ગયો —

તારા પર.

મૂલ્યવેલા ‘ધ રેકલ્ડ’ની ‘ધ પ્રિલ્યૂડ’ રૂપે હવે પૂર્ણાહુતિ થઈ. એ ‘પ્રિલ્યૂડ’ વર્ડ્ઝવર્થનું મહાકાવ્ય મનાય છે. ૧૭૮૮ લગીના કવિ-માનસના વિકાસનો એમાં ચિતાર આપ્યો છે. ૧૭૮૮થી ૧૮૦૪ લગીનાં વર્ષોમાં એ રચાયું છે. પણ એનું પ્રકાશન તો, કવિની ઇચ્છા પ્રમાણે, ૧૮૫૦માં એનું અવસાન થયા બાદ જ થયું.

ગ્રાસમીઅરનો ખીજો મહત્ત્વનો પ્રસંગ તે મિલ્ટનની શૈલીનું પુનઃ પરિશીલન. પોતાની કવિતાના ઉગમકાળમાં કેમ્બ્રિજમાં તેણે પ્રથમ મિલ્ટન વાંચેલો; પણ અનુભવોને આરે પહોંચેલા કવિચિત્તે આ ખીજ વારના વાચનથી કાંઈ ભુદી જ અસર અનુભવી અને કવિની કલમમાંથી હવે મિલ્ટન શૈલીની વજનદાર કૃતિઓ વહેતી ચાલી.

મિલ્ટન જેવા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી કવિનો કેફ લઇને ૧૮૦૨માં વર્ડ્ઝવર્થે એક દશકા પછી કૅલેમાં ફરીથી પગ મૂક્યો. ડાવર જતાં રસ્તામાં વેસ્ટમિન્સ્ટર બ્રિજ ઉપરથી પસાર થતાં તેણે પોતાની એ પુલ પરની પ્રખ્યાત સૌનેટ રચી. કૅલેમાં તે, અંતેત, ડૉરોથી ને અંતેતની પેલી પુત્રી સાથે એક મહિનો રહ્યો ત્યારે ક્ષણભર તો બાણે કે એને એનો ભૂતકાળ પાછો મળી ગયો. કૅલેમાં પણ એણે સાત સૌનેટ રચી. કૅલેના આ પ્રવાસની અસરનો તાગ, એણે પાછા ફરીને લંડનમાં મિલ્ટનની યાદ આપે એવી જે ‘કેટલીક સૌનેટો લખી છે તે પરથી પામી શકાય છે.

‘Earth has not anything to show more fair’ ગાનારો કવિ

Milton! thou shouldst believing at this hour, / England hath need of thee!’ એમ કહી બેઠો છે.

આ પ્રવાસના સમયમાં જ વર્ડ્ઝવર્થે
તુસેં પરની પોતાની સર્વશ્રેષ્ઠ ક્રોનેટ રચી.
એમની એક પદ્ય 'The friends
are exaltations, agonies'ને
અધરિશ કવિ વિવેચક AE એ અગ્રેજી
ભાષાના ગૌરવ ને સાહિત્યની સિદ્ધિ લેખે
ગણાવી છે. 'લિરિકલ મેવાડ્ઝ'ના પ્રવેશકનો
વર્ડ્ઝવર્થ તો અહીં શોધ્યો જરૂર નથી.

ફેલેથી પાછા ફરીને લડનમાં ત્રણ અઠ-
વાડિયા ગાળાને કવિ યોર્કશાયરમાં બહેન
ડોંગાથીની સહાધ્યાયિની મેરી હચિન્સનને
ત્યા અતિથિ રૂપે રજૂ; અને એ પરિચયને
પરિણમે, ઈ. ૧૮૦૨ના આફ્રેટાબરની ૪થી
એ, 'આનંદના ઓછામાં' જેવી એ મેરી
સાથે કવિએ લગ્ન કર્યું. લગ્નને ત્રીજે જ
દિવસે આ ત્રિપુટીનું પ્રાસમીઅરમાં પુનરા-
ગમન થયું.

ફેલેના પ્રવાસે કવિના અંતરજ પગ ભારે
અસર ઉપખવી. એની પ્રતીતિ ૧૮૦૫ની
આસપાસ રચેલી 'પીલ ફેસલ', 'ધ હેપી
વૉરીઅર', 'એડ ટુ ક્યૂટી' તથા 'ઇમ્મો-
ટાસિટી એડ' જેવી કૃતિઓ પરથી થાય છે
'પ્રિસ્ટ્સ'માં જેમ ૧૭૯૩થી ૧૭૯૭ લગી-
ની કવિની આશંકા છે, અને ત્યાર પછી-
નો અનંદ આનંદ જેમ 'ટિન્ટર્ન એબ્બી'માં
છે, તેમ ૧૮૦૨થી ૧૮૦૬ લગીની ઉથલ-
પાથલનો ઇતિહાસ 'ઇમ્મોટાસિટી એડ'-
માં નોધાયો છે 'ટિન્ટર્ન એબ્બી'માં અધૂરો
રહેલો તદ્દુ ત્યા પૂરો થયો છે. કવિના
વ્યક્તિત્વની ગભીરતાનું ઉચ્ચાણ આ બે
કૃતિઓમાં સર્વાંગસપૂર્ણ શ્રવણગોચર થાય
છે એકમાં અનંદ આનંદનું તો ખીલ્લમાં
અપાર વેદનાનું પ્રકટેનું જ્ઞાન કવિના કવન-
ની યશસ્વળી છે.

જઈ કવિચોક - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૦

ધીરુ પરીખ

ઘડીક

આજે જીવને એમ થતુ કે
લાવ ઘડીક તો ઊડી લઉં...

ફડફડ કરતો અનંન આણું,
ચંદર તો શુ સુરજનુ પણ
અંતર ના કે લાણું;
તગતગતા હું તેજ ગ્રહી લઉં કરમાં:
અધાનના ટોળાં ના'વે
સાથ કદી ય સફળમાં!
અધવચ ત્યા તો એમ થતુ કે
લાવ ઘડીક તો હૂબકી દઉં...

સગસર કરતો સાગર-તલમાં સરકું,
તિમિર ખડોડા ખૂંદી ખૂંદી ભીતમાં કે ગરકુ:
ઝગઝગતા ગ્લો લઉં મારી સાથે,
તરતો આવુ ક્ષારસપાટી માથે!

માથે આમતેમ જ્યાં નજર કરું ત્યાં મોતી વેરઈ જતા:
રતન આખમાં ખૂડે
તેજ આલમાં ઊડે-
ઘડીકમાં તો ધસી આવતાં એ જ:
ઉપર-તળેથી કાળા ટોળા, કાળા ખડોડા!

ભગવતીકુમાર હ. શર્મા

સરુવનમાં

મને કોઈ સરુવનમાં લઈ જાવ...

કે મારાં રોમરોમના ભૂરા ભૂરા દરિયાઓમાં
વહી રહી છે સરુઓ કેરી લીલી લીલી નાવ...

સરુના ધોળા ધોળા સઢો ગયા ઝૂંવવાઈ આલની જિંચી ટોચે,
સરુનાં અખરખિયાં મોજાં પરપીળાં ફીણુબની પરપોટા ખેંચે.
કે મારાં રોમરોમનાં નીલાં નીલાં મોજાંઓમાં
ધસી રહ્યાં છે ફેનિલ કંઈ હરણાંવ...

સરુની છાયા હેઠળ કરે ગોઠડી તડકાનાં ચાંદરણાં
રૂની ખપોર પીતી કોયલના ટહુકાનો મીઠો લીલોરા આસવ.
કે દરિયે તડકાનાં મોજાંની ટોળાં પડે-હાછળે
સાંજ સુધી એ રહે લગાડી દવ.
કે મારાં રોમરોમનાં પીળાં પીળાં ચાંદરણાંને
ઠહી રહ્યું છે કોઈ: 'હવે તો આવ !'...

સરુને પવન ભરીને બાથ ઝુંબોતે એક ઢાળનાં ગીત,
રસળતી સૂરેસૂરે લાલ, ગુલાબી અને કેસરી, મજાકરંગીમીત.
કે મારાં રોમરોમનાં નારંગી ગીતોને
આજે પવન કહે છે: 'ગાવા !'...
મને કોઈ સરુવનમાં લઈ જાવ...

માણિક વર્મા

હિંદી કવિતા

'દોસ'નો અર્થ છે:

આપણે કાજ

કોઈ શૂળી પે ચડે.

ને પછી

'એ મસીહા ખરો કે નહિ'

પ્રશ્ન પર

દોડીહાઉસમાં

સૌ પરસ્પર લડે.

ત્યાર પછી કવિના કવનકાળની ઊતરતી
કક્ષા બેસી જાય છે. 'ઓડ'ની અંતિમ
પંક્તિમાં જ બાણે કવિના કવિત્વનો અંત
આવે છે. પછીનો કવિ કુંકિલ-કુંકળી ગયો
લાગે છે. હવે કવિ 'ધી એક્સકર્ઝન' નામનું
મહાકાવ્ય માંડે છે. એની પૂર્વનાં મહા-
કાવ્યોથી, વસ્તુ અને રીતિમાં એ અનોખું
છે. એનો વિષય છે 'હોપ'—આશા. પાત્રો છે
'વાન્ડરર', 'પેરટર', 'પોએટ' ને 'સાલીટરી',
ને એનું સ્થળ છે સરોવરપ્રદેશ. એમાં અમુક
સર્ગ લગી ઉપરનાં ચાર પાત્રો વચ્ચે ઇંગ્લેન્ડ-
ના સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોની
ચર્ચા ચાલે છે. પણ એ કાવ્યના 'પ્રારપેક્ટસ'-
માં કવિએ જે અપેક્ષા જગાડી હતી તે એણે
સંતોષી નહિ. 'પ્રિલ્યૂડ'ની પંદે કવિના અંગત
જીવનની દૃષ્ટિએ જ આ કૃતિનું મહત્ત્વ છે.
જોકે વર્ડ્ઝવર્થ તો એક મહાન કલાકૃતિ રૂપે
જ એને માનતો હતો, કારણ કે 'પ્રિલ્યૂડ'ને
તો એ આ કલામંદિરનો એક સ્તંભમાત્ર જ
ગણ્યો હતો. એટલે જ તો ૧૮૧૪માં એણે
'ધી એક્સકર્ઝન'નું પ્રકાશન કર્યું ને 'ધ પ્રિ-
લ્યૂડ'ને છેક મૃત્યુ લગી અંધારમાં જ રાખ્યું.

'ધી એક્સકર્ઝન'માં ક્યાંક ક્યાંક હણું
યે 'ટિન્ટર્ન એબી' કે 'ધરમોટોલિટી ઓડ'-
નો વર્ડ્ઝવર્થ નજરે પડે છે; અને ૧૮૧૪ના
'લાઇઝેમિયા' તથા ૧૮૧૮ના 'લાઇન્સ
ફોરગોટ્ટેડ ઓન એન્ટિવનિગ ઓવર એકરટ્ટા-
ઓર્ડિનરી બ્યૂટી'ના કવિમાં એની અંતિમ
ઝલક જોવા મળે છે. ત્યાર પછી કવિતાની
નહિ પણ કવિમાંના સાનવીની પ્રગતિનો
જ પરિચય થાય છે; અને એની ઉત્તરાવરથા
એ દૃષ્ટિએ જ વિકાસગામી ગણી શકાય.
ઉત્તરાશ્રમમાં વર્ડ્ઝવર્થ કવિ મટીને ફિલસૂફ
બની જાય છે. ૧૮૨૦માં 'ધ રિવર ડડન'

ઉપર તેનીસ સૉનેટ કવિ આપણને આપે છે, જેમાંની એક 'આફ્ટર થાટ'ના અપવાદ સિવાય એકે વર્જવર્થની કલાનો પરિચય કાગલી નથી. એની 'એફ્લિગ્રીઝરિટકલ સૉનેટ્સ'માં પણ એમ જ ન્યું છે.

ઈ. ૧૮૧૩માં કવિએ 'રાઈડલ માઉન્ટ' ખાતે આવીને કાયમનો વાસ કર્યો, જ્યાં તેના જીવનનાં લગભગ છેલ્લાં ૪૦ વરસ વીત્યાં. હવે જીવનમાં તે સ્થિર થયો. તેને એક મિત્રનો નાનો વારસો મળી ગયેલો તેમાંથી તે બહુ કરકસરથી રહેતો ૧૮૧૩-માં તેને એક નાનીસરખી સરકારી નોકરી (વેરટમોરલેન્ડ પરગણામાં સરકારી દત્તા-વેન્ને વેચનારની) મળી તેથી તેનો આર્થિક સ્થિતિ હળવી થઈ. પછીથી તેને આખકારી ખાતામાં હોદ્દો મળ્યો, જેમાં તેને ખાસ કર્યું કામ જ કરવાનું ન હતું. હવે કુદરત તથા કાવ્યની કુળેમાં તે મસ્ત રહેતો, અને ગામડાનાં સોઝા ઘણી વાર આવા પ્રતિષ્ઠિત મોટા માણસને સરાવરને કાઢે કે ટેકરીઓ-નો ગાળીમા ખૂમો પાડીપાડીને કાવ્યો લલ-કારતો સાંભળીને અચરજ પામતાં. વર્જ-વર્થને એ ટેવ હતી.

૧૮૨૦નાં ઉનાળામાં કવિએ મેરો, ડ્રૉ-રૉથી અને પોતાના મિત્ર જૅમ રોશિન્સન સાથે યુરોપનો ખીજવાર (ફ્રાંસની એક માસ-ની મુલાકાત જતી કરતા) પ્રવાસ કર્યો; ૧૮-૨૮મા ફેલરિજની સાથે હાર્ડિન પ્રદેશમાં પ્રવાસ કર્યો; ૧૮૩૧ ને ૧૮૩૭માં એલ્ફિ-ટાલીની પ્રવાસ કર્યો. આ પ્રવાસોને રસિક ઇતિહાસ 'મેમોરિયલ્સ'માં અંકાયો છે.

૧૮૩૯થી મૃત્યુ લગીના કાળ એણે 'ધ પ્રિન્સિપલ્સ'ની હસ્તપ્રતમાં સુધારાવધારા કર-વામાં ગાળ્યો અને આ પદ્ધતિએ જ એના

સુખતા પ્રિયંવદા

(ભિડિયા કવિના)

સ્મૃતિ

સ્મૃતિના પથસંગમ પર
થોડ થોડ આવે છે કેટલીયે આકૃતિઓ
જાણીતી ને અજાણી;
પંથ, નદી, પહાડ, દ્વિપ,
શુકાઓ (અંધારી...ભિજળી...);
ગુંજન મર્મરિત વાતો
કંઈક જૂઠી, કંઈક સાચી
કંઈક અમથી જ કહેવાયેલી.
ભિજે છે સહેરા કંઈક પરિચિત, કંઈક અજાણ્ય.
ઘડી ઘડી દેખા દે છે કેટલીયે-
સ્પર્શભૂખી ધરધરતી આગળીઓ...

પછી ચાલી જાય છે સહુ
પોતપોતાના નિરાળા માર્ગ પર
ને રહી જાય છે ધૂળ...કેવળ ધૂળ,
ભિડતી ભિડતી...! ઉપર...! બહુ જ ઉપર...!!

અપરાધ

ધુમર મસમેલી
નિર્જન કેડી પર
વનના વેગચેલાં પડયાં છે કંઈ કેટલાંયે
સુકાયેલાં પાંદ
મ્હાન વિવર્ણુ નિર્ભલ!

ખરેખર!
આટઆટલાં હતાં લીલાંલીલાં પાન
આટલી સુકોમળ કુ'પળો,
વનની ઝૂંકી ઝૂંકી ગૂંઝી ગાળીઓમાં!
પૂર્વાર્ણ લગી
મને એનું થયું નહીં ભાન!

મૌન બોલાવી

અંધારાની છાયામાં

નશાની જેમ સાયવ્યો હોતો
આંખમાં દિનભર જેને;-
ગલીગલીમાં પગની વચ્ચે
પૂંછ દબાવી શ્વાન જેમ
આ નગર લપાયું, ત્યારે
—કૂટીને એ ઠરચો માફક
વેરણુ...છેરણુ...છેરણુ...વેરણુ...
વેરણુ...છેરણુ...સૂર્ય સમયનો!
પારુનું અજવાળું સરકી ગયું રિવચમાં
સિનેમાના શૂંગાર્યા શો-કેસ મહો
ખસ દેવદાસની પ્યાલીમાંથી
છલકે કેવળ એકલવાયો કેફ,
સરકતો સર્પ જેમ ડામરનો રસ્તો.
કોઈ વળાંકે
ખારીનાં અજવાળાં પરશી જતાં—
સર્પ ના રહે સડક,
પણ કેશઝૂલો વળ ખાતો એ તો
મકર્ધુરીની લાઇટ મ્હોકે થઈ મોગરો.
અંધારાની છાયામાં સેવાય સમયનું ઇંદુ!

છેલ્લા દશકાનું કાવ્યફૂલ. એ સિવાય આ
દશકામાં માત્ર એ જ બનાવો કવિના જી-
વનમાં નોંધપાત્ર છે : એક કવિ સંધેના
મૃત્યુ પછી એને રાજકવિપદ પ્રાપ્ત થયું તે,
ને ખીન્ને કવિની પુત્રી ડોરાનું અવસાન.

વર્તુલવર્ચની કવિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા ધણી
ધીમે જામતી ગયેલી, કેમકે પોપની શૈલીની
અસરવાળા એ કાળમાં પ્રવર્તતા કવિતા-
વિચારોથી તેના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ હતા. છતાં
નવા વિચારોનું મૂલ્ય સમજનારાએ તેને
વધાવી લીધો, અને આજે તો અંગ્રેજી
કવિતાનાં ઉચ્ચ શિખરો પર તેનું સ્થાન છે.
૧૯૫૦ના એપ્રિલની ૨૩મીએ, ૮૦વર્ષની
પાકી વયે, પ્રકૃતિની લંચરતાને લવ્યતાનો
નવો જન્મ આપનાર આ કવિનું અવસાન
થયું. ને આવા ભાઈને શ્રમાવધાના વિરહ-
માં ખૂરતી તેની બહેન ડૉરૉથી પણ તેના
અવસાન પછી પાંચ વર્ષે મૃત્યુ પામી.

(અનુબંધાન પૃ. ૩૧થી)

નથી; કશુંક વધુ છે. નથી સરવાળા એ
શબ્દશક્તિ કે સર્ગશક્તિ નથી; જન કુંક-
વાનો ચમત્કાર થવો બાકી જ રહે છે.
ને ચમત્કાર એ કોઈ જુદી જ વાત છે.
ને તે જ પ્રતિભાશક્તિનો ચમત્કાર છે.
કવિતા પાસે આ પ્રતિભાશક્તિનાં અવ-
નવાં સાહસોની, ચમત્કારોની અપેક્ષા એ
મૂળભૂત અપેક્ષા છે. કેવળ સાહસોથી,
કેવળ પ્રયોગખોરીથી, કોઈ એકાદ અંશ
કે અંગના વિશેષમાત્રથી પ્રભાવિત થવા
વિવેચને તા પાડી દેવી જોઈએ; આ-
પણ વિવેચક જેમ મેરુ જેવો અચલ
ન હોય તેમ તે તણુના જેવો સવ્ર ડાલી
ઊઠનારો પણ ન જોઈએ. કવિતાની બધી
સામગ્રી લેખે લાગીને, કોઈ અપોરુપેય
કક્ષાના ચમત્કારમાં, વિરમચક્રાક પૂર્ણ
અખડ એકમના બહુર્થ સર્ગમાં પરિણામ
નીપજ આવ્યું છે કે કેમ એટલું જોવાની
મૃતિ સમીક્ષકમાં હોવી જરૂરી છે. (ચાલુ)

વીરુ પુરોહિત

મોન

આપણી ચારેકોર વીંટાયો મૌનનો તાણોવાણો
ચોકિયાતો શાં તોરણનાં ફૂલ
પકડી નાની ભૂલ
ને ફરે ગામ આખાને આપણી વાલું;
આવડી નાની તડથી પેસી
અજવાળું તો આંખમાં બેસી
આવળ કેરી ઘૂળની આણી ભોંકનું જાતું;
ભૂખરે ક્યારે સુરજ જોગ્યો ઘરઘરે કંપે સાવ નિમાણો.
વાઘવરુ શા છાંયડા કાખરચીતરાં કરે
હરબપેરે ગારનાં ઘરે
અવનવી કેં બીકની ભાલું;
મૂંઝવે મારું મન
કે જાણે પડતું આખું વન
ને નીચે ચઢતાં કે કેટલી રાત્રું;
આંખને શેઠે સૂકતો નાનો છાંડ ચણીડી આજ મૂંઝાણો.

તારા આવવા વિષે

કંચવે કાળી કાચલું બેઠી ટીકે તારા આવવા વિષે,
કસમાં બાંધ્યા પાટ જોયાના દિવસે હવે ભાગવા વિષે.

ઉખરે લાભી યાદનું તોરણ અડકું
ત્યાં તો ખણકે મારા મનનાં મોતી.
એકલા ઘરે શગ સંકેરી બેસતી
તારાં પાણીપોચાં પગલાં જોતી,

ઢાલિયે સૂતી રાતનાં ગીતો જાગતાં મારા ફેરવા વિષે
ઝાંઝરી જરા ચૂકતી એવી
કો'ક અઝ્યાના અમમાં મારી પાનિયું હવે ઝખડી જતી,
કો'ક સંભારે રાતવરતના

એટલું જાણી કેડ બિચારી હેડકી ખાતી.
હઠેરિયે મારે જાગતા સૂરજ કેટલા મને બાળવા વિષે.
ફેરવા: પગની પહેલી આંગળીનું આજખણ

ફોરો ત્હારી રાધે, મિયાનપરખે, સોમ્યવધનં
 ત્હવારોને જોતો વિકસિતથનં શૈલશિખરે,
 અનેકુંલેકુંલે સિવજી કરતો દાસ પરજા.
 મધૂરોલી કેફા ધનિતંધરાલી બ્યાં ગગનમાં,
 તરંગોનાં સ્વપારિમેત સચિતમાં બ્યાં વિલસનં
 વિલોકીને લેયો વિમલકુરુમોનો ગણ અને
 સારી આલ્યો તેનો રસિત રમણી જા ઉર પરે
 અનેત્યાં પાસેનાં તરંવર સ્પાહિલુક બની
 ફરી સ્થાને સ્થાને કુદરત બધાને સ્મગલવી
 કદાહિદ્દારોઃ તે બહુ બહુ દલામાં બરિગયા,
 સખે થોડા ખીણો મરજ મહિં તોયે રહિગયા,
 કલાશીલીણામાં સુદિત સમજાને સમિંલનું,
 અનેતેને આજે તરલ ધકં ત્હારા સવણમાં
 ગાંધેતો સ્ત્રી કારે ગત સમયે કેરા સમરણમાં.
કાન્ત.

'કાન્ત' તખ્તદારથી જેમની કવિતાએ સાહસયુગમાં સોને મુગ્ધ કરી દીધેલા તે ગળિયાર સ્વરૂપ સક્રિય જન્મ છે. ૧૮૬૭ના નવેમ્બરની ૧૦મીએ સૌરાષ્ટ્રમાં લાડીથી ત્રણ ગાડ ફર આવેલમાં પ્રકોશ નાગર જ્ઞાતિમાં. પિતાનું મૃત્યુ થતાં મોટા ભાઈ માધવજી સાથે મુંબઈમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યું. અંગ્રેજી અભ્યાસ મોડલ અને રાજકોટમાં. ઇ. ૧૮૮૪માં રાજકોટની કાઠિયાવાડ હાઈસ્કૂલમાંથી મૅટ્રિક થયા. મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાંથી ઈ. ૧૮૮૮માં તર્કશાસ્ત્ર અને નૈતિક તત્ત્વજ્ઞાન સાથે બી. એ.ની ઉપધિ દ્વિતીય વર્ગમાં મેળવી. અર્ડો-મિન્સિપલ વૅડજર્નલ અને પ્રાધ્યાપક મેંડમિસન જેવા વિદ્વાનોનું પ્રીતિપાત્ર બન્યા. જ્ઞાતિ-વિરોધ વિદ્યાભ્યાસજ અને વંશપરંપરાગત વિદ્યાસંસ્કાર હવે પૂરેપૂરા કોળી ઊઠ્યા. જ્ઞાતિમાં બી. એ. થનાર પ્રથમ જ વિદ્યાર્થી હોઈ જ્ઞાતિનું માનપત્ર મેળવ્યું.

વિદ્યાર્થીજીવનની અહીં પૂર્ણાકૃતિ, અને ઈ. ૧૮૮૯માં સુરતની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા એ એમના વ્યવહારજીવનનો આરંભ. ૧૮૯૦ના સપ્ટેમ્બરમાં વડોદરા ક્લાસિકલમાં વાઇસ પ્રિન્સિપલ તરીકે જોડાયા. વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક ડી. કે. ગાંગુરનો અહીં ચિરકાલીન મુલાકાતી જનાર પરિચય. ૧૮૯૩માં જેની સાથે લગ્ન થયું હતું તે પ્રથમ પત્ની નર્મદાનું ૧૮૯૧માં અવસાન. કેમલહૃદયી કાન્ત પર આ આઘાત જીવનભર અસર રહ્યો. બ. ક. કાન્તો માતૃ-શ્રી જમનાબાની સમન્વયથી ૧૮૯૨માં દ્વિતીય લગ્ન. આ પત્નીનું નામ પણ નર્મદા જ. ૧૮૯૮માં વડોદરા છોડી ભાવનગર રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં એઓ જોડાયા. થોડા મહિના ભાવનગરની કૌલિજમાં અધ્યાપન પણ કર્યું. પોતાની છેલ્લી પત્નીશી ભાવનગરમાં જ વ્યતીત કરી. મથાસકર પહેણી, ખલવંતરાય કાકોર, રમણભાઈ નીલકંઠ, ન્હાનાલલ, કલ્યાણી આદિ એમના મિત્રો. નિવૃત્તિ લીધા પછી કામમીના પ્રવાસોથી પાછા ફરતાં ઈ. ૧૯૨૩ના જૂનની ૧૬મીએ રાવળપારી અને લાહોર વચ્ચે ટ્રેનમાં જ એમનો ક્ષર દેહ પડ્યો; પણ યોગાનુયોગે તે જ દિવસે થયેલા એમના કાવ્યસંગ્રહ 'પૂર્વાદાપ'ના પ્રકાશથી તે અમરરહે અમરત્વ પામ્યા.

એમના જીવનનો અત્યંત મહત્વનો મંડળ તે એમનું ધર્મપરિવર્તન. વડોદરાવાસ દરમિયાન સ્ત્રીબળબોધેનાં પુસ્તકોના વાચને એમને નવી દિશામાં ઘેર્યાં. ધાર્મિક માન્યતા-

માં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું. આર્યમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ, મજ્જમાંથી 'પિતા' તરફ એમનું હૈયું ઠળવા લાગ્યું. ભાવનગર માં એ ધર્મમથન તીવ્રતર બન્યું. થાકાણુ ધર્મના ચિર્મૂલપ ઉપવિત ત્યજ્યું. મંથનની તીવ્રતમ ક્ષણે એ ખ્રિસ્તી બન્યા. કુટુંબીઓ, મિત્રો, જ્ઞાતિબુદ્ધિમાં ખળભળાટ મચી ગયો. દૈનિકો, સાપ્તાહિકો, માસિકોએ આકરી દીકા કરી. સૌએ એમને ત્યજ્યા. આ બાહ્યકારજન્ય એકલતા એમને અસહ્ય થઈ પડી. ફરી આર્યધર્મ અંગીકાર કર્યો, પરંતુ જીવનના અત સુધી ખ્રિસ્તી ધર્મ પરની શ્રદ્ધા અપિચલ રહી. આ એમના કવિજીવનનું અન્યત સંવેદનશીલ મંડળ. ૧૯૧૮માં દ્વિતીય પત્નીના મરણાઘાતથી એમની વેદના વધારે ઘેરી બની.

એમની સાહિત્યિક કારકિર્દી બહુવિધ હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમનું નામ અમર રહેશે તો કવિ તરીકે જ. નાટકકાર, નિબંધકારને અવલોકનકાર હોવા ઉપરાંત એમણે પત્રકાર અને અનુવાદક તરીકેનું વ્યક્તિત્વ પણ ખીવવું હતું. સરકારનો અજ્યાસ છતાંય રસકચિને ધડલામાં મહત્વનો ક્ષણે આપ્યો હતો અગ્રેજ સાહિત્યે : મિલ્ટન, બર્નેટ, વર્ડઝવર્થ, શેક્ષ્પીર, બાઈરન, કીટસ, ટેનિસન અને બ્રાઉનિંગ એમના પ્રિય કવિએ. દાન્ટેને પ્રથમ જ વાર વાંચ્યા પછી કાન્તે પોતાની પાંચસો-સાતસો કાવ્યપદ્ધતિઓના નાશ દેશે એ હકીકત એમની અસાધારણ કાવ્યસાધનાની યોતક છે.

સુરેખ, સુલિષ્ઠ, સર્વોગ્રસુર ખંડકાવ્યે કાન્તનું અ દ્વિતીય આગતું મહાન છે. ખંડ શિખરિણીનો પ્રથમ પ્રયોગ કરનાર અને મરાઠીમાંથી અંગ્રજી ગીત લઈ આવનાર કાન્ત હતા. હંદશ્ચિંતે એમનો સમજપૂર્વકનો આશય અનુસર જીવી રહ્યો છે. માર્સાલિક સૌથીમાં રચાયેલી બાનામાધુર્યકરી ચિત્રકર્ષક કવિતા કાન્તાના આંતરવ્યક્તિત્વની છાપ મૂકી ભય છે. કવિસહજ સવેદનપટ્ટ, સૌંદર્યોત્સુગી અને સુઝ-મજ હૃદયરૂપિત કાન્તને મળેલી હતી. પરિણામે વિશ્વની વિષમતાઓથી સતત્વ કવિચિત્ર ઊડા મથનમાં ફૂપી અંતે કરુણમાં દ્રવી ઊઠ્યું છે. આમ, કાન્તાનું દર્શન કરુણરૂપે અ બિવ્યક્ત થયું છે. રસિક શા નિર્મળ અને કાવ્ય જેવા પાર દેહકે જેઓને અદ્યત્ત આવેશ એમની કવિતામાં વેગરખ છે. નાલુશાવોમિ, સાચી સૌંદર્યમોતિ, પરમ ભક્તિ, ઉત્કટ વલન પ્રેમ, ગહન દર્શન—આ બધું એમની આત્મલક્ષી અને શરૂ લક્ષી કવિતામાં પ્રતીત થાય છે.

માનવહૃદયના ઔથી સૂક્ષ્મ રહસ્યમય અને જીવંત અનુભવ જ કાવ્ય
સ્વરૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. આ રીતે કાવ્ય કે કલા જ પ્રજાનું જીવન
ઘડે છે એમ કહેવાય, અને એના વિચારો પ્રજાની ભાવિ દિશા બતાવે
છે એમ પણ કહેવાય...કાવ્યને જીવન સાથે સર્વતોભદ્ર સંબંધ છે.
જીવનની તે એક પુણ્યપ્રવૃત્તિ છે. તે આપણા વ્યવહારજીવનને ઉન્નત
કરવા આવે છે.

—રામનારાયણ વિ, પાઠક

Contributed by

Messrs. Calico Dyeing & Printing Mills Pr. Ltd.

41 E Ambedkar Road, Industrial Estate, Lalbag, Bombay-12

કવિતાક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર
ગ્રીષ્મ
વિ. સં.
૨૦૨૬

૫

પરંપરા • વર્ણન : રશ્મિદેવિ પરીખ

જન્મ : ૩-૯-૧૮૫૯ નરસિંહરાવ લોખાનાથ દિવેડિયા અવસાન : ૧૪-૧-૧૯૩૭
(તસવીર : રવિશંકર રાવળ)
(પૃષ્ઠાક : 'કુમાર'ના સૌજન્યથી)

કવિતા પાસેથી

આપણી અપેક્ષા

(ગતાંકથી ચાલુ)

ઉશનસ

તો, કવિની પાસે મૂળભૂત સવાલ સર્ગ-શક્તિનો છે ને તેના, મુખ્ય ઓખર રૂપે તે સવાલ છેવટે 'શબ્દ'નો બની રહે છે. પૂ. વિનોબાએ સાહિત્યકારને ઉદ્દેશી જે કહ્યું તેએ મતલબનું હતું કે કવિઓએએ જ્ઞેવાનું છે કે 'શબ્દ'નું પતન ન થાય. શબ્દને સદા ય બ્રાહ્મણ કક્ષાએ જોયો રાખવો એ કવિનું જ્યોતિર્ધર જેવું કાર્ય-mission-છે.

પથ આ 'શબ્દ' તો અનંત કક્ષાએ સમાજમાં વ્યાપાર કરે છે. તે બધી જ કક્ષાઓ કંઈ કાવ્યની નથી. શબ્દ સમાજમાં શુદ્ધ, વૈશ્ય ને ક્ષત્રિય કક્ષાએ પણ સક્રિય રહે છે; પણ બ્રાહ્મણ કક્ષાએ જ તે કાવ્યનો શબ્દ બને છે. 'શબ્દ' કેટલા બધા સ્વરે ઉચ્ચારાય છે! સપાટી પર તે હોટ-જીજ્ઞાસા સ્તરનો હોય; મહનમાં મહન કક્ષાએ તે આત્માના સ્તરનો હોય; કચારેક વૈખરીનો, તો કચારેક 'પરા' વાણીનો પણ હોય; કચારેક તે છુદ્ધિનો, તરગતર્કનો, ભીમિ-આવેશનો, મનનો, તો કચારેક તે મનસાતીત સ્તરનો પણ હોઈ શકે. કવિએ એ પરા વાણીના માધ્યમ બનવાનું છે. ગહનમાં ગહન, શુદ્ધમાં શુદ્ધ ચૈતન્યના મૂળ સ્ત્રોતની સરવાણી રૂપે વાણીને સ્ફુટ કરવાની છે. પ્રશાન્ત મહાસાગર જેવા મોનના તળિયેથી શુદ્ધ નીતારની વાણી પ્રકટાવવાની છે. જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે તે ધામનાં ઇગિતો વાણીમાં લઈ આવવાનાં છે. ટૂંકમાં મોન જોટલી શક્તિ શબ્દે ધારણ

રાજેન્દ્ર શાહ

આપણું મિલન

આપણું મિલન તે મિલન નહિ, યોગ-
દષ્ટિ તવ એકાન્ત રાત્રિને અંધકાર
અક્ષય સ્નેહની શગ, ઝલમલ ઓર;
પ્રાણનો પ્રસંપદ;
-સંધિકાલનો સંજોગ.

હિરણને સ્પર્શ કલિ, પ્રકુલ કમલ-
હવા ઓસમય, એમાં ગતિનો સંચાર;
કોઈ રે અગન અડી રહે સુકુમાર;
-ચારે ઓર વહી વહી જાય પરિમલ.

સકલ અસ્તિત્વ મારું અવનવે હંદ-
રણઝણી રણુ: જંતરનો નહિ ભાર;
ગીત મારું સ્વયં અવ અંબર અપાર;
નીલાંજન છાયા સમ સસર આનંદ.

ગગન

રિક્ત
અનાધાર હે ગગન
હોઠસંયો શબ્દ
મારો
સાચી શકું
તારે જ આધાર.

શબ્દ ધરા
શબ્દ સૂર્ય ચંદ્ર
તારા નિહારિકા
સકલ શ્રવાંક
રહેલ તું ધરી.
હે અનંત

શબ્દનો વિલય પણ
તારે જ હૃદય
રિક્ત
અનાધાર હે ગગન

અગિયાર તુણ-ક્ષણો

(એક એકસ્ટ્રી)

ખીડમાં ઊડે
આંખ; આંખને પાંખો
પતંગિયાની;
આંખમાં ઊગે
ખીડ; આંખડી ટાઢી-
-હિમ ઘાસમાં;
આંખમાં ખાઝતું
ઝીણું; ઝાકળ લીલા
-લીલા વર્ણનું;
વસ્તી-ચયરી
આંખ; આંખ મેં ઘોઈ
નાખી ઘાસમાં;
ઘાસમાં ઘોઈ
આંખ; આંખ મેં નીલ
આકાશે લૂછી;
એમ થાય કે
આસમાનનું ઊર
ચીરું ઘાસથી;
થાય કે કટું
અહીંથી છૂટા ઘા ત્યાં
ઘાસપત્તીનો;
એમ થાય કે
લખું ત્યાં મારું નામ
લીલી લિપિએ;
એમ તો એમ,
એક વાર જો આલ
ઘાસ ગળે ને-

કરવાની રહે છે. કવિની વાણીએ ફરીથી નજ્ર ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવું હશે તો મનસાતીત સ્તર સુધી શબ્દનું શારકામ કરવું પડશે. વ્યાસ શેફરિપયરનો શબ્દ માયાવરણનો છે, પણ તે પેલી પારના બ્રહ્મના સ્પર્શથી રોમાંચિત થયેલો છે તે કોઈ પણ સદૃશ્ય ભાવક અનુભવી શકશે.

નરી શબ્દલીલામાં રાયતી આજની કવિતાએ પોતે 'શબ્દબ્રહ્મ'ની ઉપાસના કરી છે, શબ્દસિદ્ધિ સંપાદિત કરી છે એવા ભ્રમમાંથી બચવું જોઈએ. ભલે એણે 'શબ્દ'ની એકાગ્ર ઉપાસના કરી હોય; પણ હજી લાંબી મજલ કાપવી બાકી રહે છે ને કદાચ રસ્તો પણ બદલવો પડે; કદાચ પાછા પળું વળી જવું પડે. સર્વની ઉપેક્ષા કરીને, આત્મા ને પ્રેરણા જેવા શબ્દોનો ઉપહાસ કરીને આપણે એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નહીં જ કરી શકીએ. શબ્દની ઉપાસનાને માટે 'લીલા'ને સ્થાને 'તપ' શબ્દ ફરી પ્રચલિત કરવો પડશે. આજકાલ વિપુલ પ્રમાણમાં ઘાસના ખીડ જેવો શબ્દરાશિ ઊગી નીકળ્યો છે તે કદાચ 'કવિ'નો 'શબ્દ' નથી. કવિનો શબ્દ આટલો બધો સરતો ન હોય. એમાં તપનું તેજ નથી. શબ્દોને આપણે સમગ્ર ચેતનાના, આત્માના ઉર્જાર રૂપે પામવાના છે. ને, નાયમાત્મા વલ્હીનેન લભ્યઃ ।

તો, કવિ પાસે આપણી અપેક્ષા માત્ર શું 'શબ્દ'ની જ છે? કદાચ 'ના'. કવિએ શબ્દનો સર્ગ રચી આપવાનો રહે છે; પણ તે સર્જક ચિત્તની કઈ કક્ષાએ? ભવબૂતિએ વાત્મીકિ માટે કહ્યું છે તે આપણે સૌએ યાદ રાખવાનું, કે કવિ સર્જનની લાયકાત ત્યારે જ મેળવી શકે જ્યારે તે વાગાત્મન્ બ્રહ્મમાં પ્રણુદ થયો હોય. કવિએ પોતાના શબ્દ નામના ઉપાદાનને તેના 'બ્રહ્મ' સુધી

વિકસાવવાનું રહે છે. એટલે કવિ શબ્દ-
પ્રહારમાં પ્રયુક્ત હોવા જોઈએ. કવિએ આમ
પોતાની શબ્દ-વર્ણ-લપાદિ તમામ સામગ્રીને
શક્તિમા પલટી નાખવી રહે છે, ને તે દરેકને
તેના બૃહત્તમ સ્વરૂપ ‘બ્રહ્મ’ના પરિમાણ
સુધી લઈ જવી પડે છે. તો જ ‘રસ’ રૂપે
તે પામી શકાય છે. કવિને પ્રહારસની જરૂર
નથી એટલી રસપ્રહારની જરૂર છે. એટલે
એમ સમજાય છે કે કવિની શબ્દશક્તિની
સમજ શબ્દપ્રહાર સુધીની હોવી ઘટે. માત્ર
શક્તિ જ નહીં, કશુંક શબ્દાતીત, ચમત્કાર
જેવું, અ કળ, અ-પરિમેય શબ્દોમાં મં-
કાન્ત થવું જોઈએ. ઉપાદાનમાત્ર તેના
ચમત્કાર રૂપે પમાવું જોઈએ. કળામાં કશુંક
અ-કળતાનું તત્ત્વ ન પ્રવેશત્યાં સુધી શબ્દ-
પુરુષાર્થ અપૂર્ણ જ ગણાય. સામગ્રી જ્યારે
ચેત-યમાં પરિણમેલી અનુભવાય ત્યારે જ
શબ્દ સમ્યગુક્તઃ સમ્યક્પ્રયુક્તઃ કહેવાય.

કવિ શબ્દસર્ગ કે શબ્દપ્રપચ રચે છે ત્યારે
પણ તેમાં ઉચ્ચાવચ્ચતાને પ્રથમ તો પ્રવેશ છે
જ. બધું જ લખાણ તે સર્ગ નથી જ, ને
બધા જ સર્ગો એકસરખા મહિમાવાળા
પણ ન જ ગણાય. કવિનું સૌથી મોટું ગૌરવ
એક સર્ગક લેખ છે; અને એ રીતે સીધા
તે વિશ્વસર્ગકનો હરીફ બની રહે છે.
એનો પોતાનો સર્ગ આ વિશ્વસર્ગનો ઉપ-
સર્ગ નથી, પણ એક પ્રતિ-સર્ગ છે. કાવ્ય-
શાસ્ત્રીઓએ કવિના એ સર્ગને પ્રહારના સર્ગ
કેરતાં ચડિયાતો પણ ગણ્યો છે. ગમે તેમ,
પણ એ બે સર્ગો વચ્ચે સાધર્મ્ય તો છે જ.
કવિની આ એક વિરાટ ઉપમા-પ્રવૃત્તિ
છે. કવિનો સર્ગ એક પ્રતિનિર્માણ રૂપે
આ વિશ્વસર્ગની સમસ્ત સંકુલતાને પ્રકટ કરે
તે જરૂરનું છે. તે લલે બોધ ન આપે; સંસાર-
ઉદ્ધારનો, સુધારાનો કાર્યક્રમ લલે રજૂ ન

એક જ વાર;
પછી તો છે આકાશ,
અને છે ઘાસ-
ઝાંખું; ફૂટી શી
આલમાં ફીકી ખીજ-
ધરાની ટીશી!

નિરંજન યાજ્ઞિક

વિદાય

અમે હવે સોંપીને ચમન સઘળું આજ તમને
છીડી જશુ કાલે—ગગન મળતાં રહેજ અમણું!
છતાં આ બાજુથી કદી નીકળતાં શબ્દ સરશે—
‘ગુલો છે બેચેલા, ચમન પણ છે ક્યાંક નીરખું’!
અને રાતો જાગી, ફૂલ-હૃદયનો પ્રેમ સમજ્યો,
છતાં એ પામું ત્યાં, ચમન તણ, લો બહું છીપડી!

અમારું અકેકું સ્વપન કળીઓ છે ચમનની,
તમારા હાથોમાં જતન અરપી, મિત્ર, છીપડયાં
સલામી આપીને, સસાર નયને આજ—તદપિ
નહું શું છે: માળી સમય પલટયા સાથ પલટયે?

હવે આંસુ શાને? હરજલન શાને લડકતી?
બધું સોંપી દેઈને, બસ, હૃદયમાં સ્મિત વિલસો!
છતાં ભારે હૈયું, ચમન, તજતાં આજ છુજને,
હવે રફૂરે ગીતો, વતન! તજતાં આજ છુજને!

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

નહીંતર...

‘હવે નથી મંડાતાં ડગ’ ફૂટે
કમર પરે દઈ હાથ ઊભાં ને ખીલી ઊઠ્યું ત્યાં
સીમવાટમાં સમીસાંજનું રૂપ!

અમારા ગાડાને તો ભાર ભર્યાની ટેવ
ઉપાડે ફૂલ તો અડવું લાગે!
ઘાટડિયે ઓઢેલા કોરા રંગ થકી વોઝાતી
તોણી ધારૂં ગંધની વાગે!

‘જાવ, અમારા નજરપંખોનો વાંક
ઊતર્યું બેઈ, હૂંઠાને
આમ શોભતું આ ગુટમોરી પાઘે!’

ખડું થયું.....

આ જુઓ, તમારી જેમ ઊભેલો પછે ચાડિયો
આજ નમેલી રૂડી સાંજની સ્વૂમડી ગુસ્સાપુસની
કરશે કાલ સવારે સૌ પંખીને વાત!

વધુ ના ગુલાબ રીસનાં વેરે,
નથી કે સાવ સીમાડો ખેરે!
સાંજ સરીખાં! સોહાવો ગાડાનો ફેરે,
નહીંતર પડી જશે અહીં રાત!

કરે; જીવનચિકિત્સા કરી રોગનિવારણના
ઉપાય ભલે ન સંચવે; એની પાસે આપણી
એવી અપેક્ષા ક્યારે ય નથી. આપણી
અપેક્ષા તો છે કે તે ચૂપચાપ આ વિશ્વ
જેવો સજીવ ને રહસ્યમય સર્ગ આપે—
વિશ્વપ્રપંચ જેવો જ ગૂઢ, મંકુલ, અપરિમેય
ને રહસ્યમય. જે કવિ વસે છે એણે અંશે આ
સિદ્ધ કરી શકે તે કવિ તેટલે અંશે ઉચ્ચ કે
અવચ; આછીના બધા તો શિક્ષક ને ભાટ જ.

કવિ પોતે આ વિશ્વનાં અનંત રંહરયો
વચ્ચે જન્મ્યો છે અને વળી બધાં રહરયોની
વચ્ચે અનુભૂતિ કરનાર પોતે પણ એક
અનંત રહસ્યમય ઘટના છે એ વાતનાં
વિરમય ને કુતૂહલ એતામાં અખૂટ હોય.
આ ધ્યાતાધ્યેય પરસ્પર અનંત આશ્રયેતિ
જે વિનિમય-વ્યવહાર કરે તેને તેણે ‘શબ્દ’-
માં પ્રકટ કરવાનો છે. એણે પોતાની રો-
માંચ-પુલકો જ શબ્દમાં સારવવાની છે. એ
જગતના મહાન પ્રશ્નોની સામે ભલે ઊભો
રહે; તે જરૂરનું પણ છે; પણ તેથી ય વધુ
જરૂરનું છે કે તે મૂળભૂત ‘આશ્રયની
પ્રતિધ્વ’ ન શુભાવી બેસે. એણે પોતાના
સર્ગમાં આ રોમહર્ષિને—આ વિરમયને
નિઃશેષપણે સંદાનત કરી દેવાનાં હોય છે;
પછી ભલે એ વિરમયનું વિવરણ આપણને
ન કરી આપે. માત્ર વિરમયનો એ પ લગાડી
આપે, વિરમયમાં આપણને રૂઢાપી આપે,
તો બસ, ત્યાં એનું કામ પૂરું થાય છે.

તો, કવિ પાસે આપણી અપેક્ષા સમ્યક્
શબ્દની, શબ્દસર્ગની; વાગ્દાત્મનું અલ્પમાં
પ્રબોધની, સામગ્રી માત્રના ચમત્કારમાં
રૂપાન્તરની, એટલે કે શબ્દનાં ગંધનો દારા
રસ રૂપી મોક્ષની અનુભૂતિની. આ એક
પ્રભાવિક વિચારણા છે. અત્યાવાત્મક
નહીં. કવિનો શબ્દ અખિલ જીવનનો વાચક

હોય, ને મૂળ ચૈતન્યના સ્રોતના છુદ્ધુદો
તેના સપાટી પરના વહેણમાં ઊડ્યા જ કરે,
ઊડ્યા જ કરે.

કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ કાવ્યની સર્વોચ્ચ
અપેક્ષા 'અનંદ'ની ગણવી છે; પણ આ
આનંદ કિલમ નથી; જીવનથી ભાંગેડું નથી.
જીવનની મહાન સાહિત્યકૃતિઓ આવા
નિર્વાયિ આનંદમાં રાચતી નથી. સાહિત્ય-
સ્વામીઓ મહા સમર્થ કલ્પકો હોય છે. તે
જીવનના અપિલ પ્રપચનો સ્વીકાર કરે છે
ને મુકાબલો પણ કરે છે. કાવ્યની હૃદિ-
તુષ્ટિ પુષ્ટિપ્રદ પણ ભલે હોય; માત્ર સર્વોચ્ચ
આનંદની શરતનો ભોગ ન અપાય તો બસ.
આવો કવિનો શબ્દ પ્રભુઓને હિદ્દારે,
પતનમાં અસ્થિત્યનની પ્રેરણા ગીતાની
માફક આપે, સામાજિક-રાજકીય ક્રાંતિ-
ઓ પણ કરે; તેની સામે વાધો ન લેવાય
તે જીવનની આવી સેવા કરે માટે જ શબ્દ ને
અલદ્દ થઈ જતો નથી. આપણી આનંદની
વ્યાખ્યા એવી બરડ ન હોવી જોઈએ.
સ્વીન્ડનાથની 'ગીતાંજલિ' આનંદવાચક
લખાણ મટયા વિના જ, જીવનની કેવી તો
શોધક-પાલક વાણી બની રઈ છે! કવિતા
પાસે આપણે મૃત્યુટલ્ય ન કરાવીએ તે
બરાબર છે, પણ બ્રહ્મણનો નિગૂઢ સ્પર્શ-
મત્ર પાવક નીવડે તેની સામે શો વાધો હોઈ
શકે? શબ્દ એક શક્તિ છે તો તે પોતાની
બ્રહ્મણ-અવરથા ટકાવી જીવનની ભલે સેવા
કરે. હિમાલયની ગંગા એના અતિમ ધ્યેય
સમુદ્રમાં લીન તો થશે જ. પણ અવાતર
ગાળામાં તે ભલે સામાજિક ક્ષેત્રે અતરણ
કરે તેથી છુગાવુ શા માટે? સાચો સર્જક તો
પૂર્ણતા ગૌરવાયગણીને તુરબીયા ખુશ થવાને
બદલે આ શિવધનુને ઉપાડવા મથવાનો
જ, પછી ભલે તેના હાથ કચડાય.

૫૪] કવિલોક - મેન્દ્ર ૧૯૭૦

હૈમન્ત દેસાઈ

સાંજ રે

સાંજ તો પ્રીતમ, સપનાં સરખી તરતી તળાવ જલે,
ઊરને મારંગ-સૂઝની લગન, રૂપ છવિ ચલમયે!

ગંગા રૂડા ગંગ નિર્મળા નીર

નિજમાં સમવી લેતાં,

પૂરવને પરદેશ વસ્યાની

યાદ વધાવી રૂઢેતાં;

વક્તીતી કાઈ વહતી ભીનુ શીતળ એકાંત પલે!

સાંજ તો પ્રીતમ, સપના સરખી તરતી તળાવ જલે!

અધિક નેણુને ઢાળતી મારા

ઢળતી આવતી રેણુ,

અબકે મુખે વીજ અચાનક

મેરલાને કલ વેણુ,

સ્થિર આ પાયને આધાર મૂંગા અઝર શું વલવલે!

સાંજ તો પ્રીતમ, સપના સરખી તરતી તળાવ જલે!

કોઈ કહે તો અરધું માનુ,

ફૂટેણુ તાનં નહિ માનુ,

કાઈ સનારનુ ચુ જગુ ભીતર

આજ રહી રહી છાનુ,

ઓગળે ઉબશ લઈને નિસાસ દૂરના કમળ દલે!

સાંજ તો પ્રીતમ, સપનાં સરખી તરતી તળાવ જલે!

વન અને વચન વચ્ચેના દ્વૈતનું કાવ્ય

નિરંજન ભગત

સમય જૂન ૧૯૨૨. સ્થળ રોન હાઉસ, વર-
માન્ટ. ફ્રાંસે પ્રવાહી પદ્યમાં બોલચાલની ભાષાના
લયલેહકામાં ૪૧૩ પંક્તિનું એક કટાક્ષકાવ્ય 'New
Hampshire' આખી રાત બેસીને લખ્યા કર્યું અને
પરોઢે પૂરું કરીને આજ અજવાળામાં ધરની બહાર
આસપાસમાં રહેજ કરીને એ ઘરે પાછા આવ્યા ત્યારે
થાક્યા હતા. એમને થાકનું ઘેન ચડ્યું હતું. કલમના
એક જ લસરકે - 'in one stroke of pen' -
એમણે 'New Hampshire'થી બિલટા જ પ્રકાર-
નું શ્લોકબદ્ધ એકાંકિતની ભાષાના લયલેહકામાં ૧૬
પંક્તિનું એક ભૂમિકાવ્ય રચ્યું: 'Stopping by
Woods on a Snowy Evening'.

આ કાવ્ય કદાચને ફ્રાંસેનું સૌથી વધુ લોકપ્રિય
કાવ્ય હશે. કેનેડી અને નેહરુથી માંડીને અમૂલ્ય અ-
નામી વાચકોએ આ કાવ્યનું અમોઘ આકર્ષણ અનુ-
ભવ્યું છે. સંચયકારોનું આ માનીતું કાવ્ય છે. વિવેચ-
કોનું આ લાડીલું કાવ્ય છે. ખાસ્સું એક પુસ્તક થાય
એટલું વિવેચન આ એક નાનકડા કાવ્ય વિષે થયું છે.
ફ્રાંસેના લઘુકે મધ્યમ કદના અન્ય દોષ્ટ પણ એક કાવ્ય
વિષે આટલું વિવેચન ભાગ્યે જ થયું હશે. ફ્રાંસે આ
કાવ્યનો બહારમાં અનેક વાર પાઠ કર્યો હતો. ફ્રાંસે
સ્વરચિત કાવ્યોના અતિ લોકપ્રિય અને અચ્છા પાઠક
હતા. ફ્રાંસે એમની આ કાવ્યવાચનની પ્રિય પ્રવૃત્તિને
એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં 'barding round
before town and gown audiences' કહી
હતી. ફ્રાંસે આ કાવ્ય વિષે અને આ કાવ્ય વિષેના
વિવેચન, કહો કે ગંભવર ઉદ્યોગ વિષે એમની વાત-
ચીતોમાં અને વ્યાખ્યાનોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો
હતો. ફ્રાંસે ભારે વાતોડિયા માણસ હતા. એક વાર
એમણે કહ્યું હતું,

'Now, that's all right, it's out of my

hands once it's published.'

(અળ હોની ધી સો હો ગર્ધ, આ કાવ્ય એક વાર પ્રગટ
થયું પછી હવે મારા હાથમાં નથી) અનેક વાચકો -
વિવેચકો આ કાવ્યને સામાજિક-રાજકીય બેજવાબ-
દારીનું કાવ્ય અથવા મૃત્યુકાવ્ય માને છે. એ વિષે
એમણે કહ્યું હતું,

'I never intended that but I did have
the feeling it was loaded with ulteriority.'
(મારી એવી યોજના ન હતી પણ મને લાગતું તો હતું કે
એમાં એવા પ્વનિ ભર્યો હતો.) એમણે આ કાવ્ય વિષે
અને આ કાવ્યને નિમિત્તે એમનાં અનેક કાવ્યો વિષે,
એમનાં સૌ કાવ્યો વિષે સર્વસામાન્ય વિધાન કર્યું હતું.

'A poem is never planned beforehand.
Many, many other poems of mine have
been written in one stroke. Some have tro-
uble in one spot and I may never get them
right. But I always write with the hope
that I shall come on something like a wo-
man's last word.'

(કાવ્ય કદી પૂર્વયોજિત હોતું નથી. મારાં ખીજાં ઘણાં
ખંધાં કાવ્યો કલમને એક જ લસરકે લખાયાં છે. કેટ-
લાંકમાં એકાદ સ્થાને મુશ્કેલી હોય છે અને એ મુશ્કેલી
હું કદાચ કદી ઉકેલી ન પણ શકું. પણ હું હમેશાં એવી
આશા સાથે લખું છું કે હું નારીના અંતિમ શબ્દ જેવું
કંઈક પામી શકીશ.) આ કાવ્ય વિષે આ કાવ્યના
સર્જનની ક્ષણે પોતાના ચિત્તની સ્થિતિ વિષે એમણે
કહ્યું હતું,

'A little excited from getting over-tired
—they call it autointoxicated.'

(વધુ પડતું થાકી ગયું હોવાથી કંઈક ઉત્તેજિત - જેને
લોકો સ્વયંઉત્તેજિત કહે છે.) ચિત્તની આ સ્થિતિ,
આ થાક કાવ્યનો નાયક વનપ્રાન્તે ક્ષણેક થંભી જાય છે

(‘stopping here’) એમાં અને સ-
વિશેષ તો કાવ્યના ચોથા-અંતિમ શ્લોક-
કમાં જે મંદવિલંબિત લય છે એમાં પ્રગટ
થાય છે બીજા શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિ વિષે,
મને લાગે છે કે સવિશેષ તો એમાના
‘queer’ (વિચિત્ર) શબ્દને કારણે, એ-
મણે કહ્યું હતું,

‘There’s an indulgent smile I
get for the recklessness of the
unnecessary commitment I made
when I came to the first line of
the second stanza...I was riding
too high to care what trouble I
incurred. And it was all right so
long as I didn’t suffer deflection.’
(બીજા શ્લોકની પહેલી પંક્તિ લખી ત્યારે
મેં જે બિનજરૂરી બંધન વહેણું એની બે-
જવાબદારી પર મને ભારે હસતું આવે
છે: હું એવો ભીડતો હતો કે હું પેટ ચોળાને
પીડાં ભરી કરું છું એનું મને લાન ન રહે.
પણ હું નીચે ન પટકાઉં ત્યાં લગી શો
ભો ?) આ પીડા (trouble) વિષે એ-
મણે અન્યત્ર કહ્યું હતું, ‘I triumphed
over it.’ (હું પાર પડ્યો) ફોરટ આમ
આ પંક્તિમાં પેટ ચોળાને પીડા ભરી કર્યા
પછી, આ પંક્તિ પછીની ૧૧ પંક્તિઓમાં
આ પીડામાંથી કેવા તો પાર પડ્યા છે
એ આખું જગત હવે જાણે છે. એમાંના
લવ્યસુન્દર આશ્ચર્ય ને અકસ્માતને કારણે
તો આ કાવ્ય એક મહાન કાવ્ય સિદ્ધ થયું
છે. આ અને આવા અનુલવથી તો એ-
મણે આ કાવ્ય વિષે અને આ કાવ્યને
નિમિત્તે એમનાં અન્ય કાવ્યો વિષે, એ-
મનાં સૌ કાવ્યો વિષે એક સર્વસામાન્ય
વિધાન કર્યું હતું,

Stopping by Woods on A Snowy Evening

Whose woods these are I think I know.
His house is in the village though;
He will not see me stopping here
To watch his woods fill up with snow.
My little horse must think it queer
To stop without a farmhouse near
Between the woods and frozen lake
The darkest evening of the year.
He gives his harness bells a shake
To ask if there is some mistake.
The only other sound’s the sweep
Of easy wind and downy flake.
The woods are lovely, dark and deep.
But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep.

—Robert Frost

‘There was that thing about every poem. I didn’t
see the end until I got to it. Every poem is a voyage
of discovery. I got in to see if I can get out
like you go to the North Pole. Once you have
said the first line, the rest of it’s got to be.’
(પ્રત્યેક કાવ્ય વિષે આ સાચું હતું. હું કાવ્યના અંત લગી પહોંચ
નહીં ત્યાં લગી મને કાવ્યના અંતનો ખ્યાલ ન હતો. પ્રત્યેક કાવ્ય
એ શોધની યાત્રા, શોધયાત્રા છે. હું કાવ્યની વહાર-પાર જઈ
શકું છું કે નહીં એ જોવાં હું કાવ્યમાં પ્રવેશતો-જતો હતો, તમે
જેમ ઉત્તર ધ્રુવ જાઓ છો તેમ. એક વાર પ્રથમ પંક્તિ રચો એટલે
સમગ્ર કાવ્યને, અન્ય પંક્તિઓને જન્મવું જ રહેલું.) એનું નામ
સાહેબ! સર્જનનું સાહેબ, સર્જકનું સાહેબ તે આ !

ફોરટે અનેક ઉપમા-રૂપક-અલંકાર-પ્રતીક કાશ અને
વ્યાખ્યાનો અને લેખોમાં અનેક વાર કહ્યું છે કે એમણે એમ
એક પણ કાવ્ય આરંભે અંતનો રહેજ પછુ ખ્યાલ ફોજ એમ-
નથી. એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ એમના સમગ્ર કાવ્યોના સંગ્રહનું
પ્રસ્તાવના (૧૯૩૯) ‘The Figure a Poem Makes
(કાવ્ય-પ્રતીકરૂપ)ને અંતે એક વાક્યમાં છે:

બરફની સાંજે વનમાં વિરામ

હું ધારું હું જાણું આ વન કોનાં.
જેકે એનું ઘર અહીં રહ્યું ગામમાં તોય એ ના
જોશે કે હું થંભિયો છું અહીં હા
જેવા એનાં વન પર છવાતો કશો ખર્ફ હાવાં.

મારા નાના અશ્વને મંન થાશે-
પેલા શીબ્યા સરવર અને વન આ બેની વચ્ચે
માંહી ખેતી-વાસ ના તોય થંભું
સૌથી કાળી વરસાવની સંધિકાએ, વિચિત્ર !

થાતી કે ના ભૂલ તો ?-જાણવાને
જાણે એ હા નિજ ધૂંસરીના દૂધરા લે હલાવી.
ને બીજે છે માત્ર આંહીં અવાજ
આસ્તે જોતો પવન-પડતો પિચ્છ શો ખર્ફ-એનો.

રૂડાં આ છે વન, શાં શ્યામ, ઊંડાં
કિંતુ મારે કંઈક કંઈ છે વાયદા પૂરવાના,
ને જાવાના કોશ કે નીંદ પડેલાં
ને જાવાના કંઈક કંઈ રે કોશ હા નીંદ પડેલાં.

અનુવાદક: સુન્દરમ

'Like a piece of ice on a hot stove the poem must ride on its own melting.'

(સળગતા ચૂલા પરના બરફના ટુકડાની જેમ કાવ્યે પોતાના જ પીગળેલા પાણી પર ફૂદવાનું હોય છે.) ફોરટે કાવ્યની વ્યાખ્યાની સીમા લગી પહોંચી જાય એવાં અનેક વિધાનો કર્યા છે :

'There are many other things I have found myself saying about poetry but the chiefest of these is that it is metaphor, saying one thing and meaning another, saying one thing in terms of another, the pleasure of ulteriority. Poetry is simply made of metaphor... Every poem is a new metaphor inside or it is nothing. And there is a sense in which all poems are the same old metaphor always.'

(કાવ્ય વિષે બીજી અનેક વસ્તુઓ હું કહેતો રહ્યો છું પણ એમાં મુખ્ય મુદ્દાની વસ્તુ એ કે કાવ્ય એટલે રૂપક, કહેવું કંઈ ને સૂચવવું કંઈ, નામરૂપ એક વસ્તુનું ને તત્ત્વ બીજી વસ્તુનું, પ્વનિનો

આનંદ. કાવ્ય રૂપકથી જ સિદ્ધ થાય, ન અન્યથા. કાવ્ય માત્ર એના અંતરતમમાં તો એક નવું રૂપક જ છે, એમ ન હોય તો એ કશું જ નથી. અને એક અર્થમાં તો સૌ કાવ્યો એક આદિરૂપક સમાન જ છે, સર્વથા.)

'It (poetry) begins in delight and ends in wisdom.'

(એનો આરંભ આનંદમાં છે અને અંત હઠાપણમાં.)

'It begins in delight, it inclines to impulse, it assumes direction with the first line laid down, it runs a course of lucky events, and ends in a clarification, not necessarily a great clarification, such as sects and cults are founded on, but in a momentary stay against confusion.)'

(એનો આરંભ આનંદમાં છે, એ વળે છે વૃત્તિમાં, પ્રથમ પંક્તિ સિદ્ધ થતાંની સાથે જ એ વિશિષ્ટ દિશા પામે છે, સદ્દલાગી ઘટનાઓના ક્રમમાંથી એ પસાર થાય છે અને એનો અંત આવે છે જીવન વિષેની સૂઝ-સમજમાં-પણ જેમાંથી પંથો અને પ્રણાલિઓ જન્મે એવી સૂઝ-સમજમાં નહીં પણ જીવનની અવ્યવસ્થા પરના ક્ષણિક નિયંત્રણમાં.)

ફોરટેની કાવ્ય વિષેની આ સૂઝ-સમજનું રહસ્ય એમની જીવન વિષેની સૂઝ-સમજમાંથી પામી શકાય. ફોરટે કયાંક કહ્યું છે કે એમણે જીવનમાં કેટલાક મનુષ્યોના મુખેથી જે કેટલાક સૂઝ-સમજભર્યા ઉદ્ઘારો સાંભળ્યા એમાંનો એક ઉદ્ઘાર એક ખડતલ ખેડૂત (કવિનો ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડનો પડોશી હશે !) પાસેથી સાંભળ્યો હતો :

There is always something
more to everything

(વસ્તુ માગમા ભાસે છે એથી હમેશા કંઈક
વિશેષ હોય છે) ફૅરિસ્ટ એમનું સમગ્ર જીવન,
કવિતા સુધ્ધા, આ સૂઝ સમજ સાથે જ
વ્યા હતા આ કાવ્ય સમજવામા ફૅરિસ્ટની
જીવન અને કવિતા વિશેની આ સૂઝ સમજ
જમાથી જેવી અને જેટલી સહાય પામી
શકાય એવી અને એટલી સહાય ભાગ્યે
જ અન્યત્ર ક્યાયથી પામી શકાય આ
કાવ્ય સમજવાના, આરંભે કહ્યું તેમ, અ
સખ્ય પ્રયત્નો થયા છે એવા એક વધુ પ્ર
યત્ન કર્યા પછી પણ ફૅરિસ્ટના આ આક
વાનનો તો સામનો કરવાનો રહેશે જ !

We dance round in a ring and
suppose

But the secret sits in the
middle and knows

(આપણે ગોળ ગોળ કર્યા કરીએ છીએ
અને ધાર્યા કરીએ છીએ રહસ્ય કેન્દ્રમા
બેસી રહે છે અને જાણે છે)

કાવ્યનો મધ્યમ વયનો નાયક (એ કવિ
પોતે હોય-આ કાવ્ય રચ્યું ત્યારે ફૅરિસ્ટનું
વય અડતાલીસ વર્ષનું હતું-અથવા અન
કોઈ વ્યક્તિ પણ હોય) શિયાળાની એક
સાળે એક અશ્વ ઝોડેલી ખરફગાડીમા ઘેર
પાછા ફરતા વન (ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડમા હશે!)
ની કોરે વન અને એના પર વરસતી હિમ
વર્ષા ભેવાને થોભે છે પાસે એકાદુ ખૂંપકું
પણ નથી સર્વત્ર એકાન્ત છે થોડેક દૂર
એક થોજી મચેલું સરોવર છે આસપાસ
ઘેરા અધકાર છે વાયુનો અને હિમનો અછો
અવાજ છે એમોર શાંતિ છે વન સુન્દર
છે, મહિન છે, મહન છે પણ નાયકને વ
- પાગવાના છે, સત્તા પહેલા હજી

] કવિશ્લોક મેન્ડુલ ૧૯૭૦

રમેશ પારેખ

દરિયો ક્યાથી જડ્યો રે લોલ

સખી, માગ આસુના સાથિયે

બેસીને કાગડો બોલ્યા કરે રે લોલ,
ફળિયે લીલીછમ નાગરવેલ્ય કે

ઝરઝર કંકુ ઝરે રે લોલ

કંકુનીતરે રેલમછેલ તે શેરીયુ ગતી ગતી રે લોલ,
સખી, મને આયુ તે આવડયુ ક્યાથી

કે નીસરુ ગાતી ગાતી રે લોલ !

સખી, મારી રાતી હથેળિયુ વચ્ચે કે

પાતળેક રેલો પડ્યો રે લોલ,
ગામલોક ટોળે વળીને કાઈ પૂછે કે

દરિયો ક્યાથી જડ્યા રે લોલ

સખી, હ તો જઈ મા'દેવને પારે કે

ચપગીક છાયો મેલુ રે લોલ,
કે દેવતા, મારે તે ફળિયે મ્હોરી છે

છાયડી હેલુલેલુ રે લોલ

સખી, તને છાનેરી કરે એક વાત કે

કૌતુક એવા થયા રે લોલ,
નાવણુ હુ કે કરુ ને લાજીને

લોથપોથ નેવા થયા રે લોલ

આજ કાઈ નીજળીના અબકારા કે

આખમા એવા થતા રે લોલ,
સખી, હું તો તકતે ભેવા જઈને ને

તકતા કૂટી જતા રે લોલ !

કચવે ફરતો લીલો નાગ તે

નાગને હીવા કરુ રે લોલ,
ફળિયે એલેણી ઊડતી મેલી

હું ચોકમા હોશી રહું રે લોલ

અમને જાતાં ઝાલો રે લોલ,
સખી, મારે જાવું નથી વૈકુંઠ કે
પ્રજ હવે વ્હાલો વ્હાલો રે લોલ.

મૌન ખસોલી

વાવડની વેલડીએ

નજરું મૂઠ પરખી શકી કાંઈ ના જરા
વાવડની વેલડીએ ભાડયો કેટલોયે શુભાર

નેળિયે જરા કોક એડી વેરાય
ને કૂટે રંવે રંવે વાંસની માફક લીલી અધીરાઈ,
નિરાંતે આંખનાં ઢોરું ચરતાં તાકે વાડ
સફાળાં દોડતાં છીંડે બય;
અજાણી ભોમનાં ભોળાં હરણુટોળાં
સમયનું નિર્મલ સરોવર ખોટે - કેવા જલતરંગો થાય,
હરણાં હવે હાંકવાં ના પાલવતાં એ તો
કાંઠાનો શણગાર!

વાડમાં ભરાય ઝીમી અને નવરી પળે ગૂંથેલી એ
આસલાં ભરતમાંથી ભવેભવની ભાતું
ઢળતી હું તો ઝીલવા માંડું;
ટીખળની કાંકરીઓ મારે આવતી જતી સૈયર
તોયે કૂટતું ના રે ભાનનું ખેડું,
પાંપણ મીચ્યે છિદ્રોના અજવાળે નફ્ટ ખૂલવા માંડું,
કેમે ના ભૂંસાય સપન-ટાંકણાંથી જે
કંઠારાયો કાળો ઘન અંધાર!

ધડીક થોભીને પછી ઘર ભણી ચાલવા
માટે છે.

આમ, આ કાવ્ય સપાટી પર તો સરલ
છે. પણ કાવ્યમાં આટલું જ નથી, કંઈક
વિશેષ છે. કાવ્યમાં આ એક વસ્તુ જ
નથી, ખીણ વસ્તુ પણ છે. કાવ્યમાં આટલું
જ હોય, એક વસ્તુ જ હોય તો કાવ્ય શેનું?
ફોરટે કહ્યું છે તેમ કાવ્યમાં કંઈક વિશેષ
હોય, ખીણ વસ્તુ પણ હોય તો જ કાવ્યમાં
કાવ્ય સિદ્ધ થાય. આ કાવ્ય સૂક્ષ્મ, મા-
ર્મિક અને પ્રતીકાત્મક છે. આ કાવ્યમાં
એક ઉત્કટ નાટ્યાત્મક અનુભવ છે. એમાં
ત્રણ પાત્રો છે. બે પાત્રો હાજર છે અને
એક પાત્ર ગેરહાજર છે. એમાં એક તીવ્ર
સંઘર્ષ છે અને અંતે એ સંઘર્ષનું ક્ષણિક
સમાધાન છે. આ બધું આ કાવ્યમાં દ્રશ્ય
અને શ્રાવ્ય પ્રતીકા દ્વારા અને સ્વરવ્યંજ-
નની સૂચક સંકલના તથા ડેન્ટીના 'The
Divine Comedy' (દિવ્ય આનંદ-
કાવ્ય)માંના પ્રસિદ્ધ શ્લોકસ્વરૂપ 'terza
rima' (ત્રિપદી)ના રૂપાંતર જેવા સંકુલ
શ્લોકસ્વરૂપ દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

કાવ્યનો નાયક વનના સૌંદર્યનું અમોઘ
આકર્ષણ અનુભવે છે, એની અપૂર્વ મો-
હિની અનુભવે છે, એનું પ્રખલ યુગલવ
અનુભવે છે. આ અનુભવને અનુકૂળ એવું
વનનું એકાન્ત છે. આ એકાન્ત વિના આ
અનુભવ અશક્ય છે એ ભાગ્યે જ કહે-
વાનું હોય. કાવ્યનો નાયક આ સૌંદર્યના
નદુશી ક્ષણિક તો ભણે કે સ્તબ્ધ ચક્રિન
થાય છે અને સહસા થંભી - થોભી જાય
છે. પણ જેવો થોભી જાય છે તેવો જ
ચિત્તમાં સંઘર્ષ અનુભવે છે. એ વનના

માલિકનું રમણ કરે છે એને લાગે છે કે માલિકને એ જાણે છે એને માલિક અહીં રહેતો નથી, ગામમા રહે છે પોતે પણ ગામમા રહે છે પણ આ કાણે એ અહીં થોભી ગયો છે કદાચને હમેશનો આ વનમા વસી પણ જાય. તો પછી આ વનનો સાચો માલિક કોણ? જે ગામમા રહે તે કે હમેશનો વનમા વસી જાય તે? આમ, નાયક અને માલિક વચ્ચેનો અર્થ કાવ્યના આરંભથી જ પ્રથમ પકિતથી જ પ્રગટ થાય છે માલિક એ નાયકને આમ વન અને વન પર વસતી હિમવર્ષા જોવાને થોભતો જોશે નહીં માલિક નાયકને કદાચને મૂરખ માનશે તો નાયક પણ માલિકને એ અહીં રહેતો નથી અને ગામમા રહે છે એથી કદાચને મૂરખ માને છે માલિક અહીં રહેતો નથી અને ગામમા રહે છે કારણ કે એ દુનિયાદારીનો જીવ છે, વ્યવહારુ માણસ છે, કામકાજનો માણસ છે. એ જગતનો ઉપભોગ, ઉપયોગ કરે છે નાયક ગામમા રહે છે પણ આ કાણે એ અહીં થોભી ગયો છે કદાચને હમેશનો આ વનમા વસી પણ જાય કારણ કે એ પડુ કરણુ પ્રાણી છે, સંવેદનનો માણસ છે, સૌંદર્યપ્રેમી માણસ છે. એ જગતનું ચિંતન દર્શન કરે છે. આમ, કાવ્યના પ્રથમ સ્લોકમા નાયક અને માલિક વચ્ચેનો અર્થ પ્રગટ થાય છે નાયકના અવાજમા માલિક પ્રત્યેનો કટાક્ષ-સંવિશેષ તો 'હું માનું છું કે હું જાણું છું' ('I think I know') અને 'જો કે' ('though') જેવા નમ્ર વક-વચનોમા પ્રતીત થાય છે

કાવ્યના ખીન્ન સ્લોકમા નાયકના નાનકડા અશ્વ-વહેરો જ કરોને—અને નાયકની

§ ૧

તમારી વાતોના સરવગમહીં પંખી તગતા
અમારી આખોના, હજી હજી વહે વાયુ સ્મિતનો,
પ્રતિબિંબાયેલા ઉપ કિરણો, સાન્ધ્ય-સુરખી
ઝીલી લે શ્રદ્ધાના ઠંમલ, સુરખી છે પ્રગટતા
અને આવર્તો શા ઊઠત ટપકંતી સુખ-વ્યથા
તાણા!—આખુ યે આ હૃદય ખીની માટી સમ મુજ
તમારી વાતોના સમગ્રમહીં ગળે રણ હવે!
કશો વટોળાતો સમય! કિતિજો ના જીકલતી!
વીતેલા શબ્દોના ઊભરી ઊઠતા રેતઢંગલા—
મહીં શા'મુગે શી મુજ તરલ દષ્ટિ ખૂંપી જતી!
અને ત્યાં છોટોના ગશીર પગલે સૂર્ય પ્રજ્વળે
વહેલી વાતોની અસર સમ પ્રસવે શ્વસતો!
તમારી વાતોની તગમ રૂંધતી કંઠ તલસુ
તમે આવો તો આ મૃગજળ મહીં પદ્મ પ્રગટે...

§ ૨

ખસ હવે કયની પૂરી થૈ જતી
સૂરજના કિરણે પથરાઈ ગૈ
પગ-આકળની ચિત્ર-વેદના!
કિરણને સ્મૃતિમા કયમ સંઘરુ ?
અવ ગજી મદિરામહીં ઘેન ના
વણિગાયલ નેત્રમહીં હવે
વિકલ રહે કરી દીર્ઘ તમિસ્ર, જ્યાં
સમગ્રે ભૂત ને લલિતવ્ય યે!
અણુઅણી ઊઠતુ મન યે હવે
બંધિત! શૂન્ય સહુ કાણુ પાગળી
પડધી શૈ જ શકે અવ અતરે
હસકુ કે ગણકાર, 'વકાશમા ?'
પ્રસંગુ અવ એકલ કેડીએ!
ખસ હવે... .. ?

લીખુ કપોડિયા

ઊંટ

મારા ગામની આડશે નાનેરી
બદામરંગી ટેકરી જેવું ખેડું છે ઊંટ.
સુકા કોઈ તળાવની તરડાયેલી માટીમાં
ચોંટેલ કચાંક માછલાં દેખાય એની આંખોમાં
ને પ્રતિબિંબાય મારી આંખોનાં ઝાંઝવાં.

બાળકનાં હીબકાં થઈ
એનાં લમણાં ઉપર દડદડતાં દડદડતાં
થંભી ગયો છે રેતાળ વરસાદ.
વિપરિત બન્યાની કોઈ
માઠી અસરથી લંબાવું હોઠ
એમ એનો લાંબાલય લખડતો હોઠ.

ડાક — બાણે લંબાઈને વાંકી વળી ગયેલી ધરણઓ;
ઉપર ઊભા ખે મારામાં પ્રશ્નાય ટદાર કાન;
પીઠના ઢેકા પર સુકાઈ ગયેલ વાળનું ખડ;
સપનાનાં તકિયા જેવા પગને તળિયે
ચંપાઈ ગયાં છે
પીઠ ઉપર ભાર વહી જઈ
રાતોરાત ટુંકાવી દીધેલાં લાંબાં લાંબાં રણ.

ધીમે ધીમે ગાંગરે...ને
બાણે સપનામાં
રણની યે પેલી પાર રહ્યા
દાદાના હુકાનો આછાતરો સાંભળું અવાજ.
થતું:
એની પીઠ ઉપર સડી જઈ
રણો વટાવતો વટાવતો નીકળી બહિં
જેજનના જેજન દૂ...ર

ગામની આડશે નાની
બદામરંગી ટેકરી જેવું ખેડું છે ઊંટ.

વચ્ચે સંઘર્ષ પ્રગટ થાય છે. એક જ માણસ
માટેની બરફગાડી છે એથી એક જ અને
તે ય નાનકડો અશ્વ જોડયો છે. પણ આ
અશ્વ કોઈ સામાન્ય, સાધારણ અશ્વ નથી.
આસપાસ કયાંય મૂંપડું નથી એટલે કે
અન્ય કોઈ મનુષ્ય નથી, નિર્જનતા છે એ-
ટલું જ નહીં પણ આજની સાંજ એ વર-
સની ઘેરામાં ઘેરી સાંજ છે. છતાં નાયક
અહીં આમ થોભે એ એને વિચિત્ર લાગે
છે. આવા સ્થળમાં આવે સમયે કોઈ પણ
મનુષ્ય આમ થોભી જ કેમ શકે એવું એને
આશ્ચર્ય છે. વનનો માલિક, ગેરહાજર પાત્ર છે
પણ એના જ પશુકક્ષાએ અનુમંધાન જેવો
આ અશ્વ એ હાજર પાત્ર છે. માલિકની
જેમ આ અશ્વ પણ દુનિયાદારીનો જીવ છે,
વ્યવહારુ પ્રાણી છે. આમ, કાવ્યના ખીન્ન
શ્લોકમાં નાયક અને એના અશ્વ વચ્ચેનો
સંઘર્ષ પ્રગટ થાય છે.

કાવ્યના ત્રીજા શ્લોકમાં નાયક અને
એના અશ્વ વચ્ચેનો આ સંઘર્ષ વધુ રપટ-
પણે, સક્રિયપણે પ્રગટ થાય છે. ફોરટે ખીન્ન
શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિ વિષે, આપણે આગળ
જેથું તેમ, કહ્યું હતું કે એમણે એમાં ‘ગિન-
જરરી બંધન’ (‘unnecessary co-
mmittment’) કર્યું હતું. પણ એ ‘ગિન-
જરરી બંધન’ને કારણે જ હવે પછી કાવ્યના
ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકમાં એક પછી એક
‘સદ્દલાગી ઘટનાઓ’ સિદ્ધ થાય છે. એથી
‘ગિનજરરી બંધન’ એ હવે ‘ગિનજરરી’
રહેતું નથી, જરૂરી પુરવાર થાય છે. ખીન્ન
શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિમાં નાયક એના અશ્વ
વિષે ‘must think it queer’ (એને
વિચિત્ર લાગતું જ ન્હોતું) એમ વિચારે
છે. અહીં ‘must’, ‘think’ અને

એમાં ત્રિવિધ બંધન છે. નાયક અથ્થમાં માનવલાવનું, માનવમનનચિંતનનું આરો-
પણ કરે છે. અને એથી જ હવે કાવ્યના ત્રીજા શ્લોકમાં નાયક અને અથ્થ વચ્ચેનો સંઘર્ષ વધુ સ્પષ્ટપણે, સક્રિયપણે પ્રગટ થાય થાય છે. એથી જ હવે નાયકને અથ્થની ક્રિયામાં અર્થો સહે છે. આમ, ત્રીજા શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિનું 'બિનજરૂરી બંધન' હવે પછી 'સદ્લાગી ઘટનાઓ'માં પરિણમે છે, એ 'બિનજરૂરી બંધન'માંથી જ 'સદ્લાગી ઘટનાઓ' પ્રગટ થાય છે. આ અથ્થ એ અસામાન્ય, અસાધારણ અથ્થ છે, વિશિષ્ટ અથ્થ છે. એનામાં 'horse sense' -અથ્થબુદ્ધિ છે. ફોરટે એક વાર રિમત-પૂર્વક વાતચીતમાં કહ્યું હતું કે આ કાવ્યના ત્રીજા શ્લોકની પ્રથમ બે પંક્તિઓ વાંચીને એક અધ્યાપકે ટેક્સસના પ્રસિદ્ધ અથ્થપાલ ફ્રેન્ક કોલીને પૂછ્યું હતું કે અથ્થ પ્રશ્ન પૂછો શકે. ફોરટે મંમતિપૂર્વક ડૉલીના ઉત્તરનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે અથ્થ અનેક અધ્યાપકો પૂછી શકે એથી વધુ સારો પ્રશ્ન પૂછી શકે. એ એની કાષ્ઠ પરના સમાનની ઘટ્ટડીઓ વચાડે છે. ત્રીજા શ્લોકની પ્રથમ બે પંક્તિઓમાં 'shake', 'ask' અને 'mistake' એ ત્રણ શબ્દોમાં 'k' વ્યંજનના કઠોર, કર્કશ અવાજમાં આપણે ઘટ્ટડીઓ સાંભળી શકીએ છીએ. આ કઠોર, કર્કશ અવાજમાં એ જાણે કે નાયકને પૂછતો ન હોય કે આવા જનહીન એકાન્તમાં, આવા અંધકારમાં, આવા શીતમાં, આવા સ્થળે, આવા સમયે આમ ચોક્કવામાં કંઈ ખૂસ તો નથી થતી ને? કદાચ એ મઝાક-મસ્કરીમાં સૂચવતો ન હોય કે

સૂર્ય

ટેકરીઓમાં સૂર્ય;
હીલાંછમ પહોળો,
રંગબેરંગી ફૂલો,
ફુલોમાં ચળાઈ
ચોમેર રેલાતાં

કિરણો,

પરાટની તાજગી
ને કિરણની ઉન્માદી
પુલકિત થતાં અંગે
ડોક ઊંચી કરી
કુતૂહલભર્યા નેણે
ચોમેરની સુન્દરતા ડાલાવતો

નાચ,

નાગનાં અંગ પરની
તેજહીલામાં સૂર્યની
સુષમાનું પાન કરતાં
એક ટેકરી પર
કળા કરી થનગનતો

મેર,

સહસા
નાગનાં અંગ પરનાં
સૂર્ય કિરણોનું ગ્રહણ—
અધકારમાં ડૂબતી
સૃષ્ટિથી નન્દવાતી
નાગની વિહ્વલ દષ્ટિ—
ફેણ પર
વજ્ર તીક્ષ્ણ ચાંચનું

તાંડવ—

કળાયેલ મેરલાઓની કેકાદી
ગાજતી નવપલ્લવિત ટેકરીઓ—
જાગેલી ફુલોને
ચેતનની ઝડીઓમાં તરબોળ કરી
આકાશમાં ઊંચે ચઢતો

સૂર્ય—

અને

સૂર્ય.

ભગવતીકુમાર હ. શર્મા

તારા વિન્નેગે

તારા વિન્નેગે મારા આંગણાની કેળ ખની ખાવળ ઝૂરે,
પાછલી તે રાત ગરે પારિજાતક, સંગ ઝાઝળ ઝૂરે...

શમણે જે સાંપડી તે રોપી'તી જૂઈ

કદી ઘરના વાડાની પછીતમાં,
નજરું માંડું તો ફૂટી લીલી શેવાળ

મારા ખોરડાની તરડાઈ ભીંતમાં.
પાછળ મ્હોરેલ એક આંખો ને ટહુકો આગળ ઝૂરે...
તારા વિન્નેગે મારા આંગણાની કેળ ખની ખાવળ ઝૂરે.

છાડી હિંડોળો હું તો ઉખર વળોઈ

જેઈ પગલાંની આછી ચણોઠડી,
છુટી તે ખારસાખ હીખડે ચઢીને

મારે માથે કરે છે ભીની ગોઠડી
હીંચકાનો કિચૂડાટ થંભ્યો કે શ્વાસની સાંકળ ઝૂરે...
તારા વિન્નેગે મારા આંગણાની કેળ ખની ખાવળ ઝૂરે...

ધન્દુકુમાર ત્રિવેદી

ચંદ્ર

(બે અનુભવો)

§ ૧

નલ સરવરમાં

શુભ્ર-કચ્છપ

શાં.....ત.

§ ૨

વનવગડે

હવડ ફૂવે

જલમાં ઊંડે

શ્વેત

પ્રે.....ત.

નાયક ઊંઘી તો નથી ગયો ને! અને જો
ઊંઘી ન ગયો હોય તો એનું ખસી તો નથી
ગયું ને! કે જોથી અહીં આમ થોભે છે.
સાચ્યે જ નાયકનું ખસી ગયું છે! એ
મોહમાં છે, મોહિનીમાં છે, મૂર્છામાં છે.
ઘંટડીઓના અવાજથી એ માત્ર અહીંની
શાંતિનો જ ભંગ કરે છે એટલું નહીં—
અહીં અન્ય અવાજ માત્ર સરસ વહેતા
વાયુનો અને પંખીની ડોક જેવા સુંવાળા
હિમકણનો જ છે. ત્રીજા શ્લોકની અંતિમ
બે પંક્તિઓમાં 'sound', 'sweep',
'easy', એ ત્રણ શબ્દોમાં 's' વ્યંજનના
સરસ, સુંવાળા અવાજમાં આપણે સરસ
વાયુનો અને સુંવાળા હિમકણનો મંદ, મધુર,
માદક અવાજ સાંભળી શકીએ છીએ.
વળી 'easy' (સરસ) અને 'downy'
(પંખીની ડોક જેવા સુંવાળા) વિશેષણોમાં
વાયુ અને હિમકણની અપરિચિત, અદ્વિ-
તીય વિશેષતા પ્રગટ થાય છે. વળી 'k' વ્યં-
જનના પુનરાવર્તનમાંના કઠોર, કર્કશ અને
's' વ્યંજનના પુનરાવર્તનમાંના સરસ, સું-
વાળા અવાજના વિરોધ દ્વારા ઘંટડીઓના
અવાજ તથા વાયુ અને હિમકણના અવા-
જનો વિરોધ પ્રગટ થાય છે. આ અવાજને
પરસ્પરને વધુ સજીવ, સચેત કરે છે, વધુ
ઉપકારક થાય છે, એકમેકના અસ્તિત્વને
વધુ ઊપસાવે છે—ત્રીજા શ્લોકની અંતિમ
બે પંક્તિઓના લય દ્વારા પ્રતીત થાય છે કે
નાયક આ ક્ષણે મોહમાં છે, મોહિનીમાં
છે, મૂર્છામાં છે; સૌંદર્યના મદમાં છે,
કેદમાં છે, વેનમાં છે. ફાસ્ટ પોતે પણ
આ કાવ્ય રચ્યું એ ક્ષણે, આપણે
આગળ જોઈએ તેમ, એમણે કહ્યું હતું કે વધુ
પડતા થાકને કારણે ઉન્માદિત હતા—સ્વયં-

ઉન્માદિત-ધમ્મીએના અવાજથી એ નાયકના દિવાલખનનો પથ્થુ ભગ કરે છે આ કાણે જ નાયકને તીવ્રપણે સ્પષ્ટપણે યાન-ભાન થાય છે કે પોતે અહીં આ એકાન્તમાં એકલો નથી અથ જાણે કે નાયકને મૂઝા મૂઝા પ્રશ્ન કરે છે, પડકાર કરે છે અને જાણે કે નાયકના ઉત્તરની, નિર્ણયની અને અહીંથી હવે તરત જ ચાલવા માગવાના કર્મની અધીરપણે, આ દુરતાથી પ્રતીક્ષા કરે છે કાવ્યના પહેલા શ્લોકમાં, કાવ્યના આરંભે, અથવા એથી પણ પૂર્વે વનના માલિકે તો પોતે વનનો માલિક હોવા છતાં વનમાં રહેતો નથી, ગામમાં વસે છે એ દ્વારા નાયકને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો જ છે, આ પડકાર કયો જ છે આમ, કાવ્યના પહેલા શ્લોકમાં નાયક અને માલિક વચ્ચે તથા કાવ્યના બીજા શ્લોકમાં નાયક અને એના અથ વચ્ચેના મધર્ષનું માત્ર કથન જ છે પણ કાવ્યના ત્રીજા શ્લોકમાં નાયક અને એના અથ વચ્ચેના મધર્ષની ક્રિયા છે

કાવ્યના ચોથા શ્લોકમાં આ સર્વર્ષની પરાકાષ્ઠા છે અને અતે આ સર્વર્ષનું ક્ષણિક સમાધાન છે આપણે આગળ જોયું તેમ ફોરટે કોઈ પણ કાવ્યમાં અતે જ સ્વ-સમજ પ્રજ્ઞ થાય છે એને 'a momentary stay against confusion' -જીવનની અવ્યવસ્થા પરનું ક્ષણિક નિયંત્રણ કહ્યું છે કાવ્યના પહેલા શ્લોકમાં માલિકના પરાક્ષ પ્રશ્ન અને પડકાર પછી એ પ્રશ્ન અને પડકારને કારણે તથા કાવ્યના બીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં અથના પ્રત્યક્ષ અને સક્રિય પ્રશ્ન અને પડકાર પછી એ પ્રશ્ન અને પડકારને કારણે નાયક પોતે અહીં

[૬૪] કવિલોક એ-નંબર ૧-૭૭

રામચંદ્ર બ પટેલ

હવે તું

તમે પહેલાંહેલા મુજ સમય મોઢો બની અહીં પહોં આપ્યા ત્યારે જડ પથ્થર હું ઉંખર હતો પડેલો દ્વારે ત્યાં કુસુમ સરખા કંકુપગના અડચા, જંગમી ઊંડયો તરત થઈને મોઢ કલગી જઈ બેઠો સામે પછી નીરજી તો તોરણ તમે ગદ્દા મ્હેકી, પાછો હું સરકી જઈ કુંજર સમ થયો પાણિયાર ઉતરડ બની તામ્રવરણી ઊગી મ્હેરી ઊઠયા, અંગુમણ થઈ ચોક્ક ટહુક્યો વઢોચું, સામેજી, જતસભર બેડું, વળગણી, તવી, ચૂનો, ઘડી, વળી દહીંની દોણી, નિસરણી બધાની વચ્ચે તું ઊજડી ઊજડી છાપર થઈ કરે એ પહેલા તો ઊતરી ગઈ વૃષા લીપણમાં હવે તું લોહીમાં ડલચથી પછી લિસસુ સરતી ચિતા બે આંખોની નિત સળગી ચિત્કાર ભરતી

સુરીલા અવેરી

તું મળે

તું મળે કહી શમણામાં,
એ આશાએ વચુંનિંદર મેં આખી મીચી સમણામાં
ખાલી ત્વિના બધ બારણે
આવી દિય ટકોગ,
ગાઠ તિમિર પ્રસર્યો ત્યાં આવી
પ્રકાશના દે ફોરા,
રોમરોમ અધીર અણજાયા, પ્રિય હે, તવ ગટણામાં
યુગયુગથી મળવાની મનમાં
તીવ્ર વેલછા જાગી,
બય સરી પળ દૂર મિલનની
અદકી રે લહે લાગી,
પલક લાગી હેટ હું જીતર, મરુજલની રમણામાં

ધીરુ પરીખ

પતંગિયાની પાંખો

આ પતંગિયાની પાંખો વહેંચે
આંખો હયો કોઈ આંખો!

આ રંગ તાણી કંઈ છાળો ઊછળે
ફૂલફૂલના દરિયે;
આ પાંખો કેરા સઠ ફૂલના,
હયો એક પછી એક દરિયા તરિયે.

આ નીચે ધરાણી આલ ઊંચે
એ ખેની વચ્ચે
અડીખમ્મ અવકાશ લયો તે
પાંખોના કંઈ
એક લસરકે હયો:
આખો યે અવકાશ જરીમાં
પતંગિયું થીને ફરફર્યો.

આ ઉપર ઝૂમે તારાઓ
કંઈ એટએટલી લાખો,
આ પતંગિયાની પાંખો વહેંચે
આંખો હયો કોઈ આંખો!

ગંગાશંકર પંડ્યા

રાતરાણીનો
તૂટયો હાર; પાંદડે
પાંદડે મોતી.

આમ કેમ થોભ્યો એ કહેવું અતિવાર્ય થાય છે. કાવ્યના પહેલા, ખીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં નાયક પોતે અહીં આમ કેમ થોભ્યો એનું સૂચન તો કરે જ છે. પણ કાવ્યના ચોથા શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિમાં નાયક પોતે અહીં આમ કેમ થોભ્યો એ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે. વત્ત સુંદર છે, મલિન છે, ગહન છે. અહીં 'lovely' શબ્દ દ્વારા સફળતા, આધ્યાત્મિકતાનું સૂચન છે. 'dark' શબ્દ દ્વારા દુરિત, અસદનું સૂચન છે, અને 'deep' શબ્દ દ્વારા અનંતતા, મૃત્યુનું સૂચન છે. આ કહેતાં કહેતાં જ નાયકના ચિત્તમાં એક તીવ્ર આંતરિક સંઘર્ષ કાવ્યના આરંભથી જ, આરંભની પણ પૂર્વેથી હતો એ પ્રતીત થાય છે. અને એ દ્વારા કાવ્યના પહેલા શ્લોકમાં નાયક અને લગભગ પશુ જેવા માલિક વચ્ચેના સંઘર્ષ તથા કાવ્યના ખીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં નાયક અને પશુ-અથવા વચ્ચેના સંઘર્ષ એ નાયકના આ વધુ તીવ્ર એવા આંતરિક સંઘર્ષનું જ સાચું પાલ અને વ્યક્ત સ્વરૂપ છે એ પ્રગટ થાય છે. વત્ત અને હિમ મૃત્યુનાં પ્રતીક છે. આ ક્ષણે હિમાચલદિત વન એટલે કે મૃત્યુનું સુંદર, મલિન અને ગહન ('lovely, dark and deep') શબ્દો સૂચવે છે તે સૌવાનસ્નેહારણે નાયકને આકર્ષણ અમોઘ છે. એનું પ્રદોષન અસાધ્ય રણ છે. એની મોહિની અપૂર્વ છે. એનો બદ્ધ અદ્ભુત છે, એની ભૂરણી અનંત છે. ફોસ્ટના ચિત્તમાં મૃત્યુનો, આત્મહત્યા દ્વારા મૃત્યુનો વિચાર જીવનમાં વારંવાર ચમકી ગયો હતો. અને અંતે શંભી ગયો હતો, વળી ફોસ્ટનાં અન્ય કાવ્યોમાં, 'સમગ્ર કાવ્યસંપ્રદાઈમાંના પ્રથમ કાવ્ય - 'Into My

Own' (સ્વત્વ)થી માંડીને 'Come In'

(આવો!) જેવા અનેક કાન્થોમા વન (એ
ટલે કે મુખ્યત્વે સ્ત્રી)ના પ્રયાસ પ્રલોભન
ના અનિરુદ્ધ આકર્ષણના અને એના પ્રયત્ન
પ્રતિકારના, અનિર્વર્ણ અસ્વીકારના અનુ
ભવો વારંવાર વ્યક્ત થાય છે નાયકના
જીવનમાં આ ક્ષણ પશુ એવી જ એક ક્ષણ
છે એથી રતો આ ક્ષણે નાયકના ચિત્તમાં
આત્મિક સંઘર્ષ તીવ્રતમ છે અહીં આમ
થોમસ અને હમેશના વચ્ચે એટલે સવેદન
શીલ થવું, માનનીય થવું, મનુષ્ય થવું
અહીં હમેશના ન વચ્ચે કે ન થોમસ એટલે
પેલા વ્યવહારુ માલિક અને આ અથ
જેવા અસવેદનશીલ થવું અર્થ માનનીય
થવું, પશુ થવું અમાનનીય થવું તે વળી
જીવનની વિષમતા, વક્રતા એવી છે કે મનુ
ષ્ય બીજા સ્થાનિકની અતિમ પક્ષિ સુચવે
છે તેમ, ગમે તેમલો શક્યોપશક્યો હોય,
હાયોમાયો હોય, તારથોકટાળ્યો હોય છતાં
અહીં આમ થોમસ અને હમેશના વચ્ચે
એટલે પશુ અસવેદનશીલ થવું અર્થ માન
નીય થવું પશુ થવું અને અહીં હમેશના ન
વચ્ચે અને આમ ન થોમસ એટલે જ મ
વેદનશીલ થવું, માનનીય થવું મનુષ્ય થવું
કારણ કે વચ્ચેના પાપવાના છે અને જિંદ
ગા પહેલાં ગાઉના ગાઉ કાપવાના છે અને
જિંદગા પહેલાં ગાઉના ગાઉ કાપવાના છે
But I have promises to keep
And miles to go before I sleep
And miles to go before I sleep
આ ધર્મેનું શું ? આ કર્મનું શું ? એથી રતો
એને આ ક્ષણે મનુષ્યોના અધિકાર નથી
જૂતકાળમાં વચ્ચેના આપ્યા છે તે પાળવા
ના હજી બાકી છે ભવિષ્યમાં જિંદગા
પહેલાં ગાઉના ગાઉ કાપવાના હજી બાકી

૬૬] મનિષે ૮ મે જૂન ૧૯૭૦

મનોજ ખંડેરિયા

મોરપોંછ

વાદળની સાથે સાથે
વહી જતી બેલાક ની પક્ષિને ગણી રહી
આગળીના ટેરવામાં હિંગિયાળી ફૂટે

હિરિયાળી વિસ્તરતી અગેઅગ
ધાસનું મેદાન જાણુ હિંગિયાળી રોમેરોમ
આખું ભૂરભૂર વ્યોમ
આખું મહીં ભરી નાચે મહેકનો મોગ

હળુહળુ ખેતમાં ખરી જતી
મોગ પોંછ તણી છાયા ભેઈ
મનમાં તો એવું એવું થાય,
કઈ એવું એવું થાય—
કે ખેતમાં ચાર શેઠા ભેગા કરી
બાથ મહીં ભરી દઈ,
મ દી માદી થઈ જઈ,
ડું મોગ થઈ જઈ,
પછી

હ ય હવા મહીં ખેગવતે રહું
મોર પોંછ તણી છાયા ખગખર ખરખર ખર

પ્રાણજીવન મહેતા

હું - આભાસ અને કવિતા

હું આવળ-આવળ છુકો.

હું હોવાની વાત કરું તે સાવ જ જુકો.

હું આવળ-આવળ છુકો.

હું અવરજવરની આંગળીએ તો આંટાફેરા કરતો.

હું વિસ્તરવાની વાત કરું પણ કયાં

પણ કયાં પણ કયાં વિસ્તરતો.

હું અવરજવરનો આદિમ - અગ્રજ

નથી કે નથી કાંઈ રસ્તો.

હું આવળ-આવળ છુકો.

હું હોવાની વાત કરું તે સાવ જ જુકો.

હું પરપોટાનું પિંડ ? ગર્ભનું ડિમ્બ ?

મોરનું કે હું કેવળ આંસુ ?

- કે હું કેવળ હોવાની ઇચ્છા ?

કે હું કેવળ ઇચ્છાનું આ હોવું ?

હું કેમ કરીને જાણું કે હું કઈ ઇચ્છાનું આયુ ?

હું નથી પિંડ કે નથી ડિમ્બ કે નથી કશું તોય થાતું

મારે કયે નામે ઝળહળવું ?

હું નથી જાણતો તવારીખને પાને મારે કયે નામ અવતરવું ?

હું આવળ-આવળ છુકો.

હું હોવાની વાત કરું તે સાવ જ જુકો.

છે. આમ, ભૂતકાળ અને ભવિષ્યની વચ્ચે આ ક્ષણ છે. ભૂત અને ભવિષ્ય બધું એવી આ ક્ષણ છે. આ ક્ષણ સ્વતંત્ર નથી. આ ધર્મનું પાલન કર્યા પછી જ, આ કર્મનું પાલન કર્યા પછી જ એને અનંત નિદ્રા ('sleep')નો, મૃત્યુનો અધિકાર છે. (નેહરુએ એમના અંતિમ દિવસોમાં આ શ્લોક સ્વહસ્તે લખીને એમના ટેબલ પર સતત પોતાની સામે રાખ્યો હતો.) આ ક્ષણે મૃત્યુગમે તેટલું સુંદર હોય તો પણ દ્રોહ છે, પાપ છે. આ ક્ષણે વન (The woods) ગમે તેટલું સુંદર હોય (are lovely) તો પણ મલિન અને ગહન છે (dark and deep). નાયકના ચિત્તમાં જે તીવ્રતમ આંતરિક સંઘર્ષ છે એનું ક્ષણાધર્મમાં સમાધાન થાય છે. નાયક માલિકના પરોક્ષ પ્રશ્ન અને પડકારનો તથા એના અશ્વના પ્રત્યક્ષ અને સક્રિય પ્રશ્ન અને પડકારનો સત્વર સામનો કરે છે. નાયક માલિક અને અશ્વ સાથે એકમત, સંમત થાય છે. નાયક તરત જ નિર્ણય કરે છે. અહીં આમ હવે વધુ એક પણ ક્ષણ ન થોભવાનું સ્વીકારે છે અને ધર લાણી ચાલવા માંડે છે. ચોથા શ્લોકની અંતિમ પંક્તિએ એ ચાલતાં ચાલતાં ખોલતો હોય એમ આપણે રહેજે કદ્દપી શકીએ છીએ. આમ, નાયક ચાલવા તો માંડે છે પણ... પણ કમને, સાચા હૃદયથી નહીં. 'But' (પણ) કહેતાં વેંત નાયકને રહેજે માથું હલાવીને ચાલવા માંડતો જાણે કે આપણી આંખ સામે આપણે જોઈએ છીએ. ચાલતાં ચાલતાં એ પોતાનાં કર્મો અને ધર્મો વિચારે છે અથવા તો પોતાનાં કર્મો અને ધર્મો વિચારતો વિચારતો એ ચાલે છે,

પંક્તિ...ધીમે, ધીમે...ધીમે. ચોથા શ્લોકની અંતિમ ત્રણ પંક્તિઓમાં 'e' અને 'o' સ્વરોના સંકલન અને પંક્તિઓને આરંભે But અને 'And' સંધિશબ્દોના સંકલન દ્વારા તથા અંતિમ બે પંક્તિઓના પુનરાવર્તન દ્વારા જે મંદવિલંબિત ભવ્ય પ્રગટ થાય છે એમાં નાયકની મંદવિલંબિત ગતિ સ્નગ્ધમધુર વેદનામયતાથી, ત્રજુસુન્દર ક્લામયતાથી પ્રતીત થાય છે. નાયકના ચિત્તમાં જે તીવ્રતમ આંતરિક મંથન છે એનું સમાધાન તો થાય છે પણ ક્ષણિક. કારણ કે ચોથા શ્લોકની અંતિમ ત્રણ પંક્તિઓના લંબ સૂચવે છે તેમ નાયક માલિકના અને એના અશ્વના પ્રશ્ન અને પડકારનો સામનો કરે છે, એમની સાંધે મગ્ન થાય છે, નિર્ણય કરે છે અને આંસવા માટે છે પણ સાચા અને પૂર્ણ હૃદયથી નહીં. ફારણ? એ સ્ત્રી આ કાવ્યનું રહસ્ય છે. ફાર્ટે આ કાવ્ય વિશે, આ કાવ્યની આ રહસ્ય વિશે એક વાર કહ્યું હતું:

"The poem has got a spot in it,

કાવ્ય શબ્દમાં, મોનમાં, રહસ્યમાં સરી જાય છે.) આ કાવ્યમાં આ બિન્દુ કયા છે? મને લાગે છે કે આ બિન્દુ ચોથા શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિ અને દ્વિતીય પંક્તિની વચ્ચે છે, 'deep' અને 'But' એ બે શ્લોકોની વચ્ચે છે. (ફાર્ટેના 'Ode to a Nightingale'માં આવું જ એક બિન્દુ છે. કાવ્યના સાતમા અને આઠમા શ્લોકોની વચ્ચે છે, 'forlorn' અને 'Forlorn' એ બે શ્લોકોની વચ્ચે છે.) આ બિન્દુથી કાવ્ય શબ્દમાં, મોનમાં, રહસ્યમાં

૬૮૧ અવિલોકન-મે-મ્લ ૧૯૭૬

વીરુ પુરોહિત

ખેડૂત સ્ત્રીનું ગીત

હું તો ખેતર ખૂંદું ને આસ વીણું
વીણું ને મારે ટેરવે લીલાશ ખૂંચી જાય રાજ
ગાફલિથી છૂટી આખી સીમ છોડી ફરરર
પાતળા પવનની સંગાથે,
ચાડિયાનું મરકતું મુખ મારી આંખમાં
ને હિલોળતો મોલ મારે હાથે,
મારી ખોઈમાં ભરાણા તારી વાંસળીના સૂર
સૂર સાંભળું ને ખોઈ ભારી થાય રાજ...

હું તો ખેતર ખૂંદું ને આસ વીણું
વીણું ને મારે ટેરવે લીલાશ ખૂંચી જાય રાજ...

તડકાને છાયા વાડ્ય ઠેકી ઠેકી ભાગે
એલે છીંડેથી છટકતી બપોર,
આથમણી દરયમાથી સાંજ આવે મલપતી
ઢેકે ઢેકે ટહુકતા મોર,
મારી કાંખીયુમાં કલખલે નેસકાની યાદ
યાદ ગાળિયુ વીંધીને વહી જાય રાજ...

હું તો ખેતર ખૂંદું ને આસ વીણું
વીણું ને મારે ટેરવે લીલાશ ખૂંચી જાય રાજ...

વીરુ પુરોહિત

ઓચિંતા ડેલીએ...

ઓચિંતા ડેલીએ કડાના કિચૂડાટ,
અને રાજ મારી છુઘરિયું ધમ્મક, ધમ્મક
રાત ધમ્મક...

વાયરને ભૂંડાને આવી તે કેમ
મારી ગમ્મત કરવાનું મન થાતું,
હળવી જરાક મારી કૂંક હીવો હોલવી
કા' લેરિયામાં લાય ભરી જાતું,
ટેરવામાં મઘમઘતી યાદ ફૂલ ચૂંટયાંની
ચટ્ટક ચટ્ટક લાલ ચટ્ટક...
ઓચિંતા ડેલીએ કડાના કિચૂડાટ,
અને રાજ મારી છુઘરિયું ધમ્મક ધમ્મક
રાત ધમ્મક...

સુસવાટે હલખલતું ખાવળનું વંન
મારા હોલિયાનું વાણ ખની જાતું,
પગના તળિયામાં સાવ ઓચિંતા
સૂરજની સેન સમું કંઈક વહી જાતું,
ડાળી આંખલડીમાં અણસારા આવવાના
ફરફ ફરફ આંખ ફરફ...
ઓચિંતા ડેલીએ કડાના કિચૂડાટ,
અને રાજ મારી છુઘરિયું ધમ્મક ધમ્મક
રાત ધમ્મક...

સરી જાય છે. ફોરેસ્ટનાં અનેક કાવ્યોમાં,
સમગ્ર કાવ્યોમાં અને એમ તો ફોરેસ્ટના
સમસ્ત જીવનમાં આ બિન્દુ છે. સ્વાન
અને વાસ્તવ, મેન્ટાસ અને કર્મ, સૌંદર્ય
અને ધર્મ, ભૂતભાવિ અને વર્તમાન, મૃત્યુ
અને જીવન, અહીં આ કાવ્યમાં વન અને
વચન વચ્ચેના દ્વેતમાં, સંઘર્ષમાં આપણે
કોઈ એક અંગતો, એક પક્ષનો સ્વીકાર ન
કરી શકીએ. આ દ્વેતના, આ સંઘર્ષના
બંને પક્ષોને સમાવીને, શમાવીને એનાથી
પર, એનાથી પાર કોઈ નવું અદ્વૈત, કોઈ
નવો સંવાદ જેમાં સિદ્ધ થયો હોય એવું
જીવન, એવું જગત આપણને નોંધે એ;
એવા જીવનનો, એવા જગતનો જ આપણે
સ્વીકાર કરી શકીએ. ફોરેસ્ટને 'poet
of contrarities' કહ્યા છે, દ્વેતના
કવિ કહ્યા છે. પણ એમના જીવનની સાધ-
ના અને એમની કવિતાની શોધ એ અદ્વૈત-
ની સાધના અને શોધ હતી. ફોરેસ્ટનો મનુષ્ય
તરીકેનો ધર્મ અને ફોરેસ્ટનું કવિ તરીકેનું
કર્મ એટલે સૌ દ્વિતોથી પર અને પારના
એવા અદ્વૈતના જીવન અને જગતની
સાધના અને શોધ. આયુષ્યભરની એમની
મનુષ્ય અને કવિ તરીકેની આ સાધના અને
શોધ એમના એક ઉત્તમ કાવ્ય 'Two
Tramps in Mud Time' (નકામ-
ની ઝડપમાં બે રખડુઓ)ના અંતિમ શ્લોક-
કમાં ગહનગભીર અને પૂર્ણ પ્રતીતિથી પ્રગટ
થાય છે:

'But yield who will to their
separation,
My object in living is to unite
My avocation with my vocation
As my two eyes make one in sight.

Only where love and need are one,
And the work is play for mortal
stakes,

Is the deed ever really done
For Heaven and the future's sake.'

ફોરે 'Stopping by Woods
on a Snowy Evening' રચ્યું એ
પૂર્વે એ જ રાતે, આપણે આરભે નોંધ્યું
તેમ, 'New Hampshire' રચ્યું હતું.
'New Hampshire'માં એક અનામી
પરિચિત પાત્ર (વધે ફોરે જે શબ્દો યોજ્યા
છે એ જ શબ્દોમાં, ફોરેના જ શબ્દોમાં
ફોરેને આપણે અંજલિ અર્પાવે:

He knew too well for any
earthly use
The line where man leaves off
and nature starts,
And never over-stepped it save
in dreams.

થયાતિ

આગતુકે

ડીલ કાળા નભે વિલસતી

તરલ બક-પંક્તિ-શી

ફરકતી દષ્ટિ

આગતુકે

દ્વાર ખોલી ઊભી જરઠ વૃક્ષા તણા

ખીટીએ લટકતી રેશમી જીરણ કફની સમા દેહ પર ઠેરવી;

ઉણુ નિઃશ્વાસને ડોક વચ્ચે પીસી;

હૃદય પર કૌસનું ચિહ્ન આંકી;

પૂછ્યું -

કેમ છે...?

એમનું એમ છે...!

~ ખોલીને ડોશી ફસડાઈ બેસી પડી.

ઔરડીમાં બધું -

ખાટલી, ગોદડી, પાણું - પેશાબનું,

લટકતી કફની ને ચીમતી,

- એમનું એમ છે! - બેયુ; - આગતુકે;

દષ્ટિ ને હૃદય પર કૌસનું ચિહ્ન

પણ... શું નથી?

બધું

એમનું એમ... એમનું એમ છે.

ધીરુ પરીખ

નજરઈ ગયો !

ફૂલનો શો સ્પર્શ એવો આંગળીને થઈ ગયો,
રોમરોમે વન તણો વિસ્તાર કેં દહેરઈ ગયો.
પાય મૂકું નીરમાં જ્યાં તટ ઉપર ઊભો રહી,
ત્યાં પલકમાં હું જ સાગર થૈ અને ફેલઈ ગયો.
વાંસળીનો સૂર ક્યહીથી કાનમાં પડતાં જરી,
ફૂહાન કે ગોપી ન, કાલિંદી ખની રેલઈ ગયો.
વીજળી ઝબકી ઇશાની આજ પ્હેલી વારની,
જોઈ કે ના જોઈ ત્યાં તો ઘન થઈ ઘેરઈ ગયો.
આજ વર્ષો આદ ફરી દર્શન તમારું પામતાં,
ખંડિયર શો હું જ તે ભૂતકાળ થૈ નજરઈ ગયો !

‘સલિલ’

સીસમના દોલિયામાં

ગીત

સીસમના દોલિયામાં તરફડતું રૂપ :

મારી નીલર હથેળિયુંમાં મોહ્યું.

પાંપણ વીધીને એલી તગતગતી—

આંખું બે આંધેથી એમ કહે : આવ

ભોળા પંખીને મારે કેમ કરી કહેવું કે :

હૂંપું છે મધદરિયે નાવ !

ઝાકળના સમ મને, આસ તણાં આંસુને

કાળજાળ વાયરાએ દહોયું !

જૂકયા આકાશનું તરવરતું મૌન મને—

—ખાખલે પીવાનું મન થાય

શોધવા મયું છું મારી જિંદગીની છાયા :

ને પડછાયો ક્યાંય ના કળાય !

ખળખળતી પ્યાસ મહી શેકાતા જીવનને

પ્રીત થકી કાણે આ ટોયું ?

સીસમના દોલિયામાં તરફડતું રૂપ :

મારી નીલર હથેળિયુંમાં મોહ્યું.

કવિ અને ભાષા

[‘ગાંડીઅન’ના શ્રી રટેસી વેડીએ આગળ
‘૭૦માં લીધેલી મુલાકાતમાંથી’]

કલા અને રાજકારણના સંબંધ
વિશેના એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આડે-
ને ભારપૂર્વક જણાવ્યું :

એક કવિ તરીકે નાગરિક તરીકે
નહીં, મારી એકમાત્ર દ્રવ્ય ભાષા-
ને બ્રુટ થતી રોકવાની છે. આજે
તો આ પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર ખની
ચૂક્યો છે. ક્ષણે ક્ષણે ભાષાને બ્રુટ
કરવામાં આવે છે. સૌ એ ભૂલી
જાય છે કે વાણી વિચારની માતા
છે, દાસી નહિ. જ્યારે ભાષાને
બ્રુટ કરવામાં આવે છે ત્યારે દો-
કાની આસ્થા એમાંથી ભીડી જાય
છે અને પરિણામે હિંસા પેદા થાય
છે. એક નાગરિક તરીકે મારે ઘણી
ખધી રાજકીય દ્રવ્યે અદા કરવાની
હોય છે, અનેક પ્રશ્નોમાંથી પસાર
થવાનું હોય છે; પરંતુ એ ખધું નાગ-
રિક તરીકે; કવિ તરીકે તો મારી
એકમાત્ર દ્રવ્ય ભાષાનું રક્ષણ કર-
વાની છે.

પ્રશ્ન એ થાય કે ભાષાનું રક્ષણ
કેવી રીતે કરવું ? એ માટે પેતાની
જાતથી જ શરૂઆત કરવી જોઈએ
—પેતાનો દાખલો જ સામે મૂ-
કવો જોઈએ. સૌ પહેલાં તો તમારે

તમારી ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવવું
 જોઈએ, એમાં પૂરેપૂરા નિપુણ બ-
 નવું જોઈએ. જર્મન ભાષા પર સં-
 પૂર્ણ પ્રભુત્વ ધરાવનાર કવિ કાર્લ
 ક્રાઉસે એક જાણીતા વાત કરી છે :
 ‘હોકો જર્મન સમજતા નથી, પણ
 એમને આ વાત હું કહી શકતો
 નથી.....ભાષા છે ગણિકા અને
 મારે એને બનાવવી પડે છે કુમા-
 રિકા.’ કવિતાની એ મહત્તા પણ
 છે અને નિર્બળતા પણ છે કે એનું
 માધ્યમ એની આગવી મૂડી નથી.
 કવિ કંઈ વૈજ્ઞાનિકની જેમ શબ્દોની
 ‘શોધ’ નથી કરી શકતો. શબ્દ નિ-
 સર્ગની નહીં માનવસમાજની ની-
 પજ છે, અને હોકો એને એક રીતે
 નહીં હજાર રીતે વાપરતા હોય છે.

હબ્બુ, એચ. ઓડેન

(અનુવાદ : અ. યા.)

મનહર ચરાડવા

રહી છે!

બાળી બધું ય બાળી બવાળા કરી ગઈ છે,
 જોયું તમે ઉપર એ રાખ જ વળી રહી છે!

થાકાં ખર્ચો પરણેનો ફફડાટ આંસુ સારે!
 થોડી રહેલ લીલમ તરુમાં ગળી રહી છે!

ધધબતી રહીને જળની સુકાઈ ગઈ છે કાયા,
 ધુમ્મસલરી બજાવે ખેંસી છળી રહી છે!

હીબકતી આ હવાની ઘેરાઈ ગઈ છે આંખો,
 મેઘોની છાંય કાળી ફૂડો ક્યાં પળી રહી છે?

ભેળા કરીને થડકાર તોરણ કુટુંહું ક્યાંથી?
 હર એક શ્વાસે બાલુ ધૂળે મળી રહી છે!

આઝમ કરીમી

કમાડ બંધ કરો

હવે વિખૂટા પડયા તો પછી મળાય નહીં;
 ફરી ફરીથી સમયને કહી છળાય નહીં.

તમે વિચાર કરો ને કશું કળાય નહીં;
 અમે અવાજ કરીએ ને સંભળાય નહીં.

નથી ભવિષ્યની ચિંતા મને જરા ય નથી;
 અતીત જેમ હૃદયે એમ જો દળાય નહીં.

ઉજાગરાઓની ખુશખૂ ન વાટનાં શમણાં;
 નિરાંત છે કે બળાપે અહીં બળાય નહીં.

કમાડ બંધ કરો આંખની ઉદાસીનાં;
 ભલે ન આવી શકે ડોઈ, રળવળાય નહીં.

શ્રદ્ધા

પ્રમે ગયે વખતે વ્યક્ત કરેલી શ્રદ્ધા કળતી આવે
૧. શિશિરની શીત ભીડી જઈને વસંતની મંજરીઓ
હિંકતી આવે છે. અને આ અંકના પૂઠા જેવા
ધ્મના સુવર્ણ આતપમાં એ મંજરીઓને હવે
પાખ બેસશે એવો અમને વિશ્વાસ છે.

Umashankar Joshi

૧. અંકમાં જેમના કાવ્યનો પરિચય આપ્યો છે અને જેમની મુલા-
ન વેળાની ઉમાશંકરજી સાથેની છબી ચિત્રપટ્ટ પર છાપી છે તે
છીતા અમેરિકન કવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ એ મુલાકાત વેળા એમને ભેટ
પેલા પોતાના કાવ્યસંગ્રહ પર સ્વહસ્તે લખેલાં ઉપહારવચન :

*Umashankar Joshi
to carry where he will
but preferably with him
back to his new-born India
with my affectionate regards
Robert Frost
Amherst Massachusetts U.S.A.
April 19 1956*

For Umashankar Joshi
to carry where he will
but preferably with him
back to his new-born India
with my affectionate regards
Robert Frost
Amherst Massachusetts U. S. A.

11 19 956

ન. લો. દિ.

૧. રહેડ

તો એવાં છે કે તે સ્વયંધર્મિત તો નથી જ, પરંતુ તેમની
સુવાસ ગુજરાતી ભાષાના આયુષ્ય બેઠકી ચિરંજીવ છે.

‘સ્મરણસંહિતા’નો હૃદયસ્પર્શી કરુણ સ્વ, ચિતન અને
મૃત્યુની ક્લિસ્ટ્રી, છુદ્ધ અને લાગણીના ઈંદ્રમાં સ્થિરચુતિ
શ્રદ્ધાજ્યોત, એના સ્થિતિતાના હૃદયમાં રહેલી ઈશ્વરશ્રદ્ધા
માટે માથું ઝુકાવવા પ્રેરે છે.

જે જમાનામાં આપણે સાહિત્ય ધડાડું જવું હતું તે
જમાનામાં તેમના વિવેચને ઠીકઠીક બહાગોડ મચાવ્યા છે.
સત્યનો આગ્રહ, સ્વચ્છતા, ન્યાયમિયતા વગેરે સ્વભાવગત
ગુણોએ તેમને સારા વિવેચક બનાવ્યા. ભગતા સાહિત્યકારો-
ને પ્રેરણાદાન આપવું એ તેમનું મહત્ત્વનું કામ હતું. મુનશી
હજી ‘ધનંદયામ વ્યાસ’ હતા ત્યારે મુંબઈની એક નાનકડી
ઔરડીમાં સ્થિત સવારે ભત્રે જઈ પહોંચી ‘ખબો થાપડ-
નાર’ એ પહેલા હતા. વિદ્યાર્થીઓના પણ ગુણની મુક્ત કંઠે
પ્રશંસા કરતાં તે અચક્રતા નહિ. પ્રેમાનંદને નામે પ્રસિદ્ધ
થયેલાં નાટકો પ્રેમાનંદનાં હોઈ શકે જ નહિ તે આંતરગ્રાહ
પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી સાહિત્યમાં અસાધ્યતા આવતી તેમણે
અટકાવી. હા, વિવેચન પણ સર્જન છે એમ કહેવાનું મન થાય
તેની તેમની ગદ્યશૈલી નથી મનોહર કે નથી તેમના ગદ્યનું પોત
ધક. પરંતુ હજી અને નીડર, સાચાભોલા, સાદું દિલના, પ્રતિ-
પક્ષીને ય ન્યાય ધટે તેવું માનનારા ભગરુક વિવેચકની જમાને
જમાને જરૂર હોય છે તેની કોણ ના પાડી શકે? છેક ૧૮૮૮થી
ગુજરાતીભાષાની અસાધ્યતાથી તેમનું દિલકુબ્ધ થતું ને તેથી
જ સાહિત્ય પરિષદમાં તેમણે ભાષાની વિશેષ નિબંધ પેસા કર્યો.

આવી જ રીતે ચાલીસ વર્ષની અખંડ ઉપાસનાના પ-
રિણામે તંબાર થયેલી ‘ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય’ની
આગ્યાનમાળા પણ ભાષાશાસ્ત્ર ક્ષેત્રમાં તેમને હાથે થયેલું
નોંધપાત્ર અર્પણ છે. ગઈ શતાબ્દીના ગુજરાતની કેટલીક
અગ્રિમ વ્યક્તિઓનાં રેખાચિત્રો આપવું ‘સ્મરણમુકુર’ તે
પ્રકારમાં અનોખી ભાત પાડે છે. તેમની આ વિધિવિધ સા-
હિત્યપ્રવૃત્તિને બિરદાવતા આનંદરાજભાઈએ તેમને ‘Giga-
ntic mind’ યાને ‘પ્રચંડ મનોઘટનાશાલી પુરુષ’ કહીને
જણાવ્યું છે કે ‘નરસિંહરાવ કેવળ કવિ નથી, વિદ્વાન નથી
પાશાસ્ત્રી નથી... સર્વ છે અને સર્વમાં હૃદય સ્થાને

તમારી ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવવું
 જોઈએ, એમાં પૂરેપૂરા નિપુણ બ-
 નવું જોઈએ. જર્મન ભાષા પર સં-
 પૂર્ણ પ્રભુત્વ ધરાવનાર કવિ કાર્લ
 કાઉસે એક જબરી વાત કરી છે :
 ‘લોકો જર્મન સમજતા નથી, પણ
 એમને આ વાત હું કહી શકતો
 નથી.....ભાષા છે ગણિકા અને
 મારે એને બનાવવી પડે છે કુમા-
 રિકા.’ કવિતાની એ મહત્તા પણ
 છે અને નિર્બળતા પણ છે કે એનું
 માધ્યમ એની આગવી મૂડી નથી.
 કવિ કંઈ વૈજ્ઞાનિકની જેમ શબ્દોની
 ‘શોધ’ નથી કરી શકતો. શબ્દ નિ-
 સર્ગની નહીં માનવસમાજની ની-
 પજ છે, અને લોકો એને એક રીતે
 નહીં હજાર રીતે વાપરતા હોય છે.

હબ્બુ. એચ. ઝાંડેન
 (અનુવાદ : અ. યા.)

રનેહરશિમ

હાઈકુ

૧

ફૂલ ફૂલથી
 ફૂલે; ના બોલે; બોલે
 પતંગિયુ ના

૨

છાઈ ખૂંપડી
 સૂકા ઘાસથી; નીચે
 છાયા શીતળ.

૩

સુખ સૂજ
 ભણી; પ્રકાશ: ઓગો
 કરે જ્યા પીઠ.

૪

તારી સેથીનુ
 સિંદર; પતંગિયુ
 પાંખડી હટે.

૫

રોપણી: નેણ
 પકમા ખૂંટ્યા; કંઠે
 નૃત્ય ચીતનુ.

૬

કુંજલડીની
 હાર આકાને. તમે
 ધરાપે ઓળા.

૭

ઊજળી ભોમે
 કાજળકાળા ઓળા;
 કાલ ન કયાં ય.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીના નવા નવા સંસ્કરણો આપણા નવ-શિક્ષિત જીવાનોને પશ્ચિમની પદ્ધતિનું સાહિત્ય સર્જવાના કોડ હતા. એવા જ અરમાનો હાઈ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેશિયાએ ૧૮૮૭માં 'કવિતાનું ખરું સ્વરૂપ શું એનો શુદ્ધ વિવેચનથી નહીં...પણ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી પરિચય કરાવવો' એ ઉચ્ચગ્રાહી આશયથી 'કુસુમમાળા' નામનું કવિતાનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું ત્યારે સાહિત્યજગતમાં થોડો ખળભળાટ થયો. રમણભાઈ એ તેને 'સૂક્ષ્મ અરણ્યમાં લીલા કુંજ-ધામ' જેવી ને આનંદશંકરભાઈ એ તેને 'અદ્ભુત અસર' કરનારી કહી; નવલરામે તેને ઉત્સાહભરે આવકારી તો મણિ-લલ નભુભાઈ જેવાએ તેને 'પરનાળીની ટાકા' જેવી, 'પ્રાયઃ રસગંધવર્જિત પાશ્ચાત્ય કુસુમોની માળા' કહી.

શુભમુગ્ધ પ્રસંગક્રમેડળ અને વિરોધીમંડળ પ્રાપ્તે કરનાર નરસિંહરાવની કવિતાને ભેતાં લાગે છે કે 'કુસુમમાળા', 'હૃદયનીણા' અને 'નૂપુરકંકર'માં અન્યથ થયેલાં તેમનાં કાવ્યોમાંથી જો થોડાં ચૂંટી કાઢવામાં આવે તો એ રસગંધવર્જિત ન નીવડે. કવિ વડેઝવર્ષ માટે જે કહેવાયું છે કે 'He should be relieved of his bag and baggage' તે નરસિંહરાવની કવિતા માટે પણ ઘટાવી શકાય.

તેમની કવિતાનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન છે. અંગ્રેજી કવિતાની અસરથી આત્મલક્ષી પ્રણયોદ્ગાર અને મૃદુતિનિરૂપણની ભાવના જન્મી તેને નર્મદે પોતાની કવિતામાં મૂર્તિમેત કરી; પરંતુ બાવ અને ભાપાની શિષ્ટતા ને સંસ્કારિતા નરસિંહરાવની કવિતામાં પહેલવહેલી સાંકાર થાય છે. વળી, વિરોધ છતાં તેની અસર અનુગામીઓ પર થઈ છે તે નોંધપાત્ર છે. ખજરદાર-ગોટાદકરનાં કેટલાંક કાવ્યો તેમજ કલાપીનું 'કમલિની' તેમની કવિતાના અમુસરણમાં લખાયાં છે. સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ-૧માં કુમુદને 'ચંદ્ર' કાવ્ય વાંચતી ન વંચાવતી દર્શાવી છે તે તેની શિક્ષિતવર્ગમાં કેવી લોકપ્રિયતા હતી તેનું નિર્દેશન કરાવે છે. પુત્રના મૃત્યુ નિમિત્તે લખાયેલું કરુણપ્રશરિત કાવ્ય 'રમણસંહિતા', તેમના કાવ્યસંગ્રહોનાં અપેક્ષકાઓ અને અવસાનકાવ્યો, 'પ્રેમલ જ્યોતિ તારિ શાળવી', 'હૃદયનીણા'નું 'મંગળાચરણ કાવ્ય' વગેરે કેટલાંક

તો એવાં છે કે તે રસગંધવર્જિત તો નથી જ, પરંતુ તેમની સુવાસ્ય શુભચતી ભાપાના આધુન્ય જેટલી ચિરંજીવ છે.

'રમણસંહિતા'નો હૃદયરપર્શી કરુણ રસ, ચિતન અને મૃત્યુની ફિલસૂફી, ખુદ્દિ અને લાગણીના ઈંદ્રમાં રિધરસુતિ અદ્ધાન્ન્યોત, એના રચયિતાના હૃદયમાં રહેલી ઇશ્વરશ્રદ્ધા માટે માર્યું સુકાવવા પ્રેરે છે.

જે જમાનામાં આપણું સાહિત્ય ધડાતું જતું હતું તે જમાનામાં તેમના વિવેચને ઠીકઠીક બોલાયોહ મચાવ્યો છે. સત્યનો આગ્રહ, રસજ્ઞતા, ન્યાયપ્રિયતા વગેરે સ્વભાવગત ગુણોએ તેમને સારા વિવેચક બનાવ્યા. ઊગતા સાહિત્યકારોને પ્રોત્સાહન આપતું એ તેમનું મહત્વનું કામ હતું. મુનશી હજી 'ધનંદયામ વ્યાસ' હતા ત્યારે મુંબઈની એક નાનકડી ચોરડીમાં રવિવારે સવારે ભતે જઈ પહેાંચી 'ખભેા ઘાળનાર' એ પહેલા હતા. વિરોધીઓના પણ શુભની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતાં તે અચકતા નહિ. પ્રેમાનંદન નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો પ્રેમાનંદનાં હોઈ શકે જ નહિ તે આંતરખાલ પ્રમાણેથી સિદ્ધ કરી સાહિત્યમાં અરાજકતા આવતી તેમણે અટકાવી. હા, વિવેચન પણ સંજોન છે એમ કહેવાનું મન ધાય તેવી તેમની ગદ્યશૈલી નથી મનોહર કે નથી તેમના ગદ્યનું પોત ધટ્ટ. પરંતુ ઉચ્ચ અને નીડર, સાચાભોલા, સાદું દિલના, પ્રતિ-પક્ષીને ય ન્યાય ધરે તેવું માનનારા ભગરુક વિવેચકની જમાને જમાને જરૂર હોય છે તેની કાણુ ના પાડી શકે? છેક ૧૮૮૮થી શુભચતીજેણીની અરાજકતાથી તેમનું દિલકુમ્પથયતું ને તેથી જ સાહિત્ય પરિપદમાં તેમણે જોડણી વિશે નિબંધ પેદા કર્યો.

આવી જ રીતે ચાલીસ વર્ષની અખંડ ઉપાસનાના પ-રિણામે તંયાર થયેલી 'શુભચતી ભાપા અને સાહિત્ય'ની આગળનામાળા પણ ભાષાશાસ્ત્ર ક્ષેત્રમાં તેમને હાથે થયેલું નોંધપાત્ર અર્પણ છે. ગઈ શતાબ્દીના શુભચતીની કેટલીક અગ્રિમ વ્યક્તિઓનાં રેખાચિત્રો આપતું 'રમણમુકુર' તે પ્રકારમાં અનોખી ભાત પાડે છે. તેમની આ વિધવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિને ધિરદાવતા આનંદશંકરભાઈએ તેમને 'Gigantic mind' યાને 'પ્રચંડ મનોઘટનાશાલી પુરુષ' કહીને જણાવ્યું છે કે 'નરસિંહરાવ કેવળ કવિ નથી, વિદ્વાન નથી ભાષાશાસ્ત્રી નથી...સર્વે છે અને સર્વમાં ઉચ્ચ સ્થાને

અવા, સાહિત્યના નમ્રત ચોક્કીદાર એવા નરસિંહરાવના જન્મ ૩૭ સપ્ટેમ્બર ઈ. ૧૮૫૯માં અમદાવાદના પ્રતિષ્ઠિત પ્રાર્થનાસમાજ અને સમાજસુધારક ભોળાનાથ સારાભાઈ દિવેદિયાને ત્યાં થયો હતો. પ્રતિષ્ઠિત ગર્ભશ્રીમંત પિતાને ત્યાં જન્મ, સ્પષ્ટિય અને કલાનો શોખ વિકસે તેવું ધરતું વાતાવરણ, નકુચ્ય અભ્યાસની સગવડ, વિદ્યાર્થી તરીકેની નવસત કારકિર્દી, ખીએ.માં ગણ્યામાંક્યા ગુજરાતીને પ્રાપ્ત થાય તેવું મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં સરકતના વિષયમાં પહેલા આવી ભાગે દાહાદાઈના મેળવતું, ઇંગ્લિશન રૅવ્યુટરી સર્વિસની પરીક્ષામાં પાસ થઈ ૧૮૮૫માં ઍસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ની પદની એ નોકરશાહીમાં મેળવકી—એવી બધી સિદ્ધિઓ ભાગ્યદેવીના કાઈ લાડીસાને જ પ્રાપ્ત થાય.

પરંતુ એ લાડના ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે બદલો વાળવો હોય એમ તેમનું હૃતર ઇવન સ્વજનોના મૃત્યુવંદાળથી હવાઈ ગયું. પોતાના મમા અણુમમામાં ધણા ચુરત, પૂર્વગ્રહો છોડી ન શકે, અન્યાય સાંધી ન શકે, તેવો સ્વભાવ, આથી સગવેદની નીતિના એ સમયમાં નોકરીમાં તેમને ધારવી બાકી મળી નહીં. દુઃખમને ય ના પાડશે એવું કહેવાનું મન થાય એવા એક પછી એક સ્વજન ગુમાવવાના આધારો તે મને સહેવા પડ્યા. આની આગાહીકરે જ તેમનાથી કહેવાઈ ગયું છે કે ‘આ વાંદન કરુણ આન વિરોધ ભાવે.’ ઈ. ૧૯૧૩થી ‘૧૫માં તેમનાં મોઢાં પુરી ઝમિયાબન ને મિત્ર ગમ્યા પુત્ર નસિનગાન્તાનાં અગામે આવસાન થયાં. પરંતુ તેઓ હામ હાર્યા

વિના, લાંગ્યા વિના ‘ઇરાઇયા સંગમાં, ભેળું ઇચ્છા માહરી’ કહીને કસોટીમાં પાર પાડ્યાં. સંસ્કારસુધારા પસંદ તેમજ સાહિત્યપરિવર્તન મયુખપદ એ વસમા ધા પછી જ શોભાવ્યું હતું. સ્મરણસહિતા, સ્મરણસુકર, બુદ્ધચરિત, વિવર્તવીલા અને મનોસુકરના કેટલાક લેખો આવા આધારો સહેતાં સહેતાં જ લખાયા હતા. કસોટી હતી અધરી હોય તેમ એક જ શેષ સંતાન સર્વગિદ્ગમ્ય અને દોહિત્ર પ્રેમભને પણ ફર માળી ગયો. હૃદયની સ્થિતિ ‘મહારાજિની એક આશે છવીરથો’ એવી હતી ત્યાં વિધિએ તેમની અભિહોત્રી ની બેરી ખરિત કરી. જિવંતીસર સાહિત્યની રચનશ્રમિ પર જેણે યુક્તો ખેડ્યો હતા તેણે અર્પવ સંયમ, સાંતિને સ્વસ્થ તાથી વિધિનાં કરમાનો માથે ચડાવ્યાં. તેમના આ સુયમનું મૂળ છે તેમની અડગ ઇશ્વરપ્રકાશ, પૂ. ગાંધીજીએ એમને પ્રકાશિત આપતાં યોગ્ય જ કશું કહુ કે ‘વિચારામાં વિરોધ છતાં અમારા બનેની અંગત ચાંદનું કારણ તેમની ઇશ્વરપ્રકાશની.’ આવા ભાવપિપાસુ, હામ હાર્યા વિના ભાગ્યપિનામહીની પેઠે બાણગંધા પરસેવેવા ભક્તને સપાડે, ૧૯૩૭ના મકરસંક્રાન્તિના પવિત્રદિવસે (૧૪મી જાન્યુઆરી) મનવ મંદિરનાં દરખાસાં.

તેમના ઇવન પર દિષ્ટિપાત એટલે બન્ધ થોડાનાં દર્શન. આવા પ્રસ્થાનકાર કવિ, વિવેચક અને ભાષાશાસ્ત્રીની સમગ્ર સાહિત્યસેવા માટે, સાહિત્યની કક્ષાતિને શુદ્ધિ માટેની એમનાં નવજાત માટે તેમજ તેને જ ઇવનનો આસપાસ માનનાર માટે ગુજરાત સંસ્કૃતિ સંભાળી છે. □

કાવ્યનો ઉદ્દેશ તો માનવજીવનનાં સુખદુઃખનું કલામય
નિરૂપણ કરવાનો છે, એમાંથી પરિણમતા હર્ષશોક વગેરે
લાવેનું વાચકના ચિત્તમાં સમભાવન જન્માવવાનો છે, અને
અંતિમ પ્રયોજન તરીકે એમાં રહેલ રજસ તમસને ગાળી
નાખીને, સત્ત્વને આગળ આણીને, સાત્ત્વિક આનંદનો અનુ-
ભવ કરાવવાનો છે.

—રામપ્રસાદ બક્ષી

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

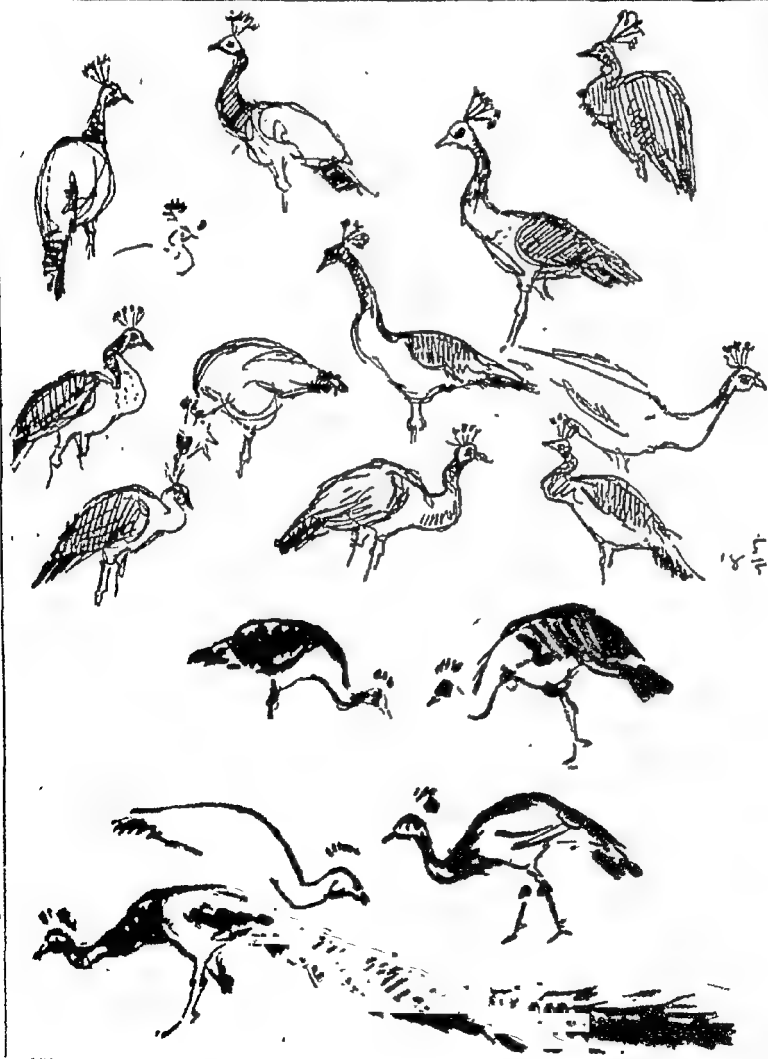
નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્ફર્ન્સ સપ્કે સાથે

કવિતોક

અંક ૭૬ • વર્ષ ૨૦૨૬

ગુજરાતી
કવિતાનું
ઋતુપત્ર

કેશીલા
(પીરાં સાગરા)

કવિત્નોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર-વર્ષા વિક્રમ સંવત ૨૦૨૬ • પરંપરિત અંક ૭૬ • દ્વિજ અંક ૪
જ્યુલાઈ-ઓગસ્ટ ઈ. ૧૯૭૦

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠા પર કેળીવીલા (પીરુજી સાગરા), નવો સેકો ('કલાપી'ના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય), 'કલાપી' (રમીન તરતીર રવિશંકર રાવળ), 'કલાપી' કુમાર વથે, 'કલાપી', રમા અને ચોમતા, સ્વપ્નરથ' ભરત અને મૃગ (રમીનચિત્ર રવિશંકર રાવળ), કલાપીની રમારક-દેરી.

કાવ્ય	કાવ્ય	ગીતપત્રક
રાજેન્દ્ર શાહ	૭૪	ગીતપત્રક
ઉચ્ચનસ	૭૭	રીસ
બીજુ કપોડિયા	૭૮	મેઘલઅધિકાર, તડકો અને આપણે
ચોસેદ મેકવાન	૭૯	સોનપરી
'સ્વપ્નરથ'	૭૯	વળામણ
મનોજ ખડેરિયા	૮૦	બે કાવ્યો
ધીરુ પરીખ	૮૨	હવા યધને
માધવ રામાનુજ	૮૩	ત્યારે
મનસુખ વાઘેલા	૮૪	અહીં
કમલ વૈદ્ય	૮૫	યાદ
"	૮૬	ત્રાન
જ્યોતિષ જાની	૮૭	સાધન-સંક્રાંતિ
'સલિલ'	૮૮	પાદર મુકીને
વીરુ પુરોહિત	૮૯	વિધવા ડોશીનું ગીત
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૯૦	બલાકા-૧૧
સુશીલા ઝવેરી	૯૩	મુજને શોધુ
પ્રાચુજ્જવન મહેતા	૯૪	અધારે...
ધનસ્યામ ઠક્કર	૯૫	ગીત
મનસુખ વાઘેલા	૯૫	શોધ
કલાપી	૯૬	નવો સેકો
ગદ્ય		
રસિકલાલ ડો. પરીખ	૭૩	આપણું કાવ્યવિવેચન
દિગ્વીર મહેતા	૭૪	ધમેધજનુ સ્વરૂપ
વ્યાખ્યા	૯૦	બલાકા-૧૧
ધીરુ પરીખ 'પૂર્તિ'		'કલાપી'

¶ 'કવિત્નોક' દ્વિમાસિક વર્ષાની ૭ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અત્યંત મહત્વ ધાર્ય છે ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ ૬, પરદેશમાં રૂ ૧૦ ચારિ ૧૦, અમેરિકામાં રૂ ૧૫ થી ૨૦, વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની રકમ વડ રૂ ૩, છટક નક્કરો રૂ ૧ ¶ બે બહેને કૃતિ વિધેનો નિર્ણય જાણવા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ જાણી મેળવવા પોતાનું સરનામું મોકલે તથા પૂરું પાડેલો ચોડેલુકાર કે કવર મોકલવા વિનંતિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાના સ્થળ 'કવિત્નોક' C/O લિપિની મિન્ટરી, ૩૮૦ ગિર ગામ રોડ, ઠાકુરદાર મુળાઈ ૨, થા કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧ તત્તીઓ. રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ રાવત સહયોગ જયત પારેખ

લવાજમ ભરવાના અન્ય સ્થળ.
ત્રિપાઠી મા સિ, મિન્સેસ રફીટ, મુળાઈ ૨
વીનસ સપ્લિન્કરનાલ એજન્સી
શામસદન, ૧૯૧ માળ, ભારતકરનાલ ઈન,
ગામદેવી, મુળાઈ ૭

એલ કે મેઘાણી ૧૪ અમરતલા રફીટ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ રાવત, કુમાર
મિન્ટરી, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ-૧
પ્રકાશન તા ૨૦-૧૨-૭૦

'કલાપી'
લાડી (ખાસાદ)ના રાજાની મુગમિલક
(ચિત્રકાર : રવિશંકર રામ)

'કલાપી' કુમાર વયે

२९ १ १८७४]

६३१५

કવિત્નોક

વર્ષા - વિ. સં. ૨૦૨૬

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૦

। ૩૦ વાડ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાન્નિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિઝ્ઝીવીર્મ ઇધિ ।

આપણું કાવ્યવિવેચન

આપણું કાવ્યવિવેચન ગુજરાતીમાં રચાયેલી અને રચાતી સાહિત્ય-કૃતિઓના અવલંબને અથવા એમાંથી ઉદ્ભૂત થઈને ચાલતું નથી. એમાં અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત વિવેચન-ચિંતનમાંથી તત્ત્વો લે અને તેને ઘટાવે ત્યાં તો તેમનું મહત્ત્વ છે; પણ પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસના કારણે તેમના સાહિત્યમાં જે પ્રથાઓ ઊભી થઈ હોય અને તેથી જેને તેમના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્થાન મળ્યું હોય તેવા મુદ્દાઓને અધ્ધર અધ્ધર ઉપાડી આપણા વિવેચકો ઊઠાપોઠા કરતા હોય છે ત્યારે તેની આપણા સાહિત્ય સાથે શી પ્રસ્તુતતા, એવી શંકા થાય છે. ઉ. ત. રોમાન્ટિસિઝમ અને ક્લાસિસિઝમ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં આ લેદો એના ઇતિહાસ ઉપર નિર્ભર છે. આપણા ઇતિહાસમાં એ પ્રકારની ઘટનાઓ ખની ન હોય અને તેથી સાહિત્યને એનો વળાંક મળ્યો ન હોય તો પણ આપણા સાહિત્યમાં એ ધોરણોથી વિવેચન કરવાનો શો અર્થ ? હા, એ પ્રકારના કાવ્યરંગોથી રંગાઈને, પણ વધારે તો એના વિવેચનથી પ્રેરાઈને કેટલીક અર્વાચીન કવિતા ગુજરાતીમાં રચાઈ છે. તેમની વિલક્ષણતા સમજવા એ લઢણોને લક્ષમાં લેવી જરૂરી થાય. પણ જાણે કે એ કવિતાનું પ્રસ્થાનદ્રવ્ય હોય એમ એના સહારે વિવેચન થાય ત્યારે ઘણું બધું અપ્રસ્તુત લાગે છે. એસ્ટેટિક્સના પ્રસિદ્ધ ફિલસૂફ કેએચે રોમાન્ટિસિઝમ-ક્લાસિસિઝમ જેવાં વાદદ્વંદ્વો કાવ્ય કે કલામાં કેટલાં બ્રામક છે તે બતાવી યુરોપીય વિવેચનમાંથી એમનો નિકાલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ગમે તેમ હો, તો પણ જે ઇતિહાસ આપણો નથી અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલાં દ્વંદ્વો આપણા સાહિત્યમાં નથી તેને આમ ઉપબવવાથી કાવ્યની સમજમાં અને આસ્વાદમાં શો લાભ થાય છે તે વિચારવા જેવું છે.

રસિકલાલ છા. પરીખ

કવિતામાં 'ઇમેઇજ'નું સ્વરૂપ

થોડું ટાચણ
દિગ્દીપ્ત મહેતા

સમય થતો જતો હતો, તારીખ નજીક આવતી જતી હતી, છતાંય આ નિબંધનો આછો, અસ્પષ્ટ, ઘાટ પછી હજી ઊપસતો ન હતો. એક 'ઝેરીલા મુઠ્ઠા' ઉપરના માઓ-ત્સે તુંગના લખાણો સિવાય લગભગ બધાં જ પુસ્તકો 'પ્રતીક'ના વિષય પર અનિવાર્ય ગણાતા, કેમ કે આ સદીમાં લખાયેલ કોઈ પણ અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ—પછી તે મશિનશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર ગમે તે ક્ષેત્રનો હોય તે—આતે તે 'પ્રતીક'ના અભ્યાસ તરફ જ દોરી જાય છે એવું દરેક તદ્દિદ તેમ સુખરેખા સાથે કહેવા તત્પર હતા. લખણ તરીકે, મુસનલ્-અરની દરીન-શાહની New Key^૧ નું પેટાશીર્ષક હતું: Reason, Rite અને Artમાં પ્રતીક (Symbolism)નો અભ્યાસ. આ ચેતવણીએ જ મને અત્યાર સુધી માત્ર New Keyથી જ નહિ, પણ તેના અનુમધાન રૂપ Feeling and Form^૨થી પણ છોટા રાખ્યો હતો. હવે તેમાં પ્રવેશ્યા વિના ચાલે તેમ ન રહ્યું. New Keyમાં સંગીતને આધારે રજૂ કરેલી પ્રતીકરચનાની પદ્ધતિને Feeling and Formમાં આગળ વધારી શિલ્પ, સ્થાપત્ય, નૃત્ય, કવિતા, નાટક—એમ બાકીની બધી કલાઓને લાગુ પાડવામાં આવી છે...

મારે કામ હતું કવિતા સાથે, પણ આ ક્રમે કવિતા પર આવના પહેલા શ્રીમતી લન્ડરે Feeling and Formમાં પૂરાં

રાજેન્દ્ર શાહ

ગીતપંચક

§ ૧

રેણુઠાઠાં અધારમાં લાગ્યાં પાંદડે ઝાકળજલ;
(એને) ઊઘડતે પડોર કકુકલિલ હેત ચૂમે ઉજ્જવલ.

એવી કોઈ પરોઢી પળની ઈછા

નેણુમાં ભીની ઝૂમે,

કાળજે ફેર્યા ગાન તે ભેળાં

કંઠે સરાય હૂમે;

એકલ

હળવે હેલે અડતી હવા..., વા'ય રે વિચંચલ.

ઓતગાદા તારોડિયે અચળ

હેરતી હું મુજ લાવિ,

કાળની હરણફાળ જે કાલે

આલસે ઓડું' લાવી;

મારો

ભીતરની તર્યો નેહ તે કારણ આકુલ રે ઝળઝળ.

§ ૨

ઓળછાળ જલ ઝરે ઘરછાયાં નળિયાં:

અ, ગણુ ઝીલે ને વહેતાવાર ઝીલે ફળિયાં.

છાની રે વેદના

ભીની હવામાં સૂસવતી;

કાળવી રેણુ, ન સૂઝે કંઈ

તો યે લમતી;

વણુ રે આધાર એના વલખે અડવડિયા.

એકલ આવાસે બાલે નેણુનાં ઝળઝળિયાં:

અગનઝાળના મીન જલમાં તરફડિયાં.

જાગરણ જોગ,
મારી અંખના નીંગળતી;
કાળજું કોરાય,
મૂંગો સૂર એનો કળતી;
સૂનું તે એવું કે જેવાં મન ખેડે મળિયાં.

§ ૩

રીમઝીમ સાવન વરસે...
રીમઝીમ
લહર જૂમતી મુજ પાંપણ પરસે...
બુંદબુંદને છાવન
નહીં અવ ઘર, ઉપવન; નહીં કાનન.
જલ જલ, કેવલ આવન-જાવન,
નયન રવલીતર નિવસે...

રીમઝીમ સાવન વરસે...
રીમઝીમ
હૃદયદલ-રહેસિ-રહું કંઈ પરસે...
ભીંજત વસન અછતું ધરત અંગ ન,
અકલ વિકૃપન;
રતિમૂરછિત નંદિત નંદિત મન;
ખિનઅંખન, તર, તરસે...

§ ૪

ગાજે રે મેહુલિયે ઘેરું ગગન ગાજે,
વગડે ભમડ લાવની ધૂમર મોરલી વાજે.

આ ગમ એ ગમ ચમકે સાપણવીજ,
ભિછળતા હોલ્લાસની ખાલી ખીજ;
પલકે મલક આંજતી અલજ સલજ દાઝે...

ખસો-અઢીસો પાનાં લેવાનું મુનાસિળ ધાર્યું
હતું. છેવટે એ અઢીસો પાનાં પણ ખૂટવા
માંડ્યાં, અને હવે મારે જે જોઈએ છે તે
'કવિતામાં પ્રતીક'ની ચર્ચા આ દેખાય,
આવી પહેાંચ્યા છીએ, તેવી હાશ થઈ...ને
તે સાથે લાલ પાકા પૂકામાં બાંધેલું, જાડાં
પાનાંનું, ટીકા-ટિપ્પણથી ભરારાતું, દળદાર
એવું એ આપુંય પુસ્તક મારી આંખ સામે-
થી ભીડી ગયું. તેને બદલે દૂર મને મારા
ગામના દીવા દેખાવા લાગ્યા. સુકાયલા
ધાસનાં તણખલાંના જળા જેવી ઝાડીની
આરપાર પશ્ચિમે જે પ્રકાશ કચારનો ગૂંચ-
વાતો હતો તે છૂટ્યો. એ તેજના આંખા
પટાને પેલે છેડે એક દીવા ટમટમવામાંડ્યો,
પછી ખીજો, એમ હવે આખી ય હારમાળા
અખડી રહી. મારી ટ્રેઇનની બારીમાંથી એ
હું જોતો હતો. લાંબી મુસાફરી કરી હું વેર
આવ્યો હતો. એક પળમાં તો એ ટ્રેઇન પણ
ભીડી ગઈ, દીવા પણ હોલવાઈ ગયા; રહ્યાં
એક ઉમળકા, આતુરતા-આવી પહેાંચ્યાની;
જરા ભાનમાં આવી જોયું તો એ આતુરતા
Feeling and Formમાંના poesis-
ના પ્રકરણ સુધી આવી પહેાંચ્યાની હતી.

એ શું બન્યું? વર્તમાનની એ લાગણી
તેના તત્ક્ષણના વાર્તાવિક સંદર્ભને છોડી
એક ખીજ સૂક્ષ્મ સપાટી પર વ્યક્ત થઈ-એક
ચોક્કસ ચિત્ર દ્વારા, જે ચિત્ર આપો-
આપ જ પ્રકટ થયું હતું, રમૂતિના ભંડોળ-
માંથી. એ ચિત્ર શું હતું? કદપન? પ્રતીક?
મારા કોઈ પણ મૌલિક લાગતા સ્ફુરણની
જેમ આને પણ સમયસર બાબુ પર મૂકી
જરા વધુ વસ્તુલક્ષી ભૂમિકા પર જઈએ.
કવિતા જેવી ન અંકાયલી ભૂમિ—શેલી
તો શૌર્ય, નીતિ, વિચાર કોઈ પણ દિશાની

ચરમ સિદ્ધિને કવિતા કહે—તેના ઉપર
વર્તુળો દોરતા દોરતા, તેને અસમત એવા
ખધા પ્રદેશોને ખઠાર છોડતા જર્મીએ તો
છેવટે જે નાનામાં નાનું વર્તુલ રહે તે એક
કાવ્ય, એક નદોર હકીકત તરીકે ત્યા
શબ્દોના તરંગોની નિરતર આઘતી લીલાની
વ્યોવચ્ય કથા'કથીજનન પ્રગટે છે કાવ્યના
ભિગમચાનના અચાત ગહેરાઈ એવાળા
પાણીનો આ એક એવો પ્રદેશ છે જેની
ચર્ચામાં image શબ્દનો ઉપયોગ સફળી
વધુ થાય છે તેમાં પણ કવિ આખરે ચિંચકી
સામે ખેંઠેલા વાયકની નોંધ લેતા જ્યા
દેખાય તે, કાર્થિક વધુ અન્યવાળેલા જોળા
ધર્મા, symbol શબ્દ વધુ પ્રયોજતો
જોઈએ છીએ કાવ્ય-આપારના ખે છેડા.
impression અને expression
Impression સાથે મકળાયેલા શબ્દ છે
image, expression સાથે symbol
અલગત, પ્રસ્તુત તાહિત્ય વાચતા આવી
છાપ ઉપસે, એટલું જ બાકી તો પ્રત્યેક
વિચારક તેની આગવી રીતે આ શબ્દોને
પ્રયોજે છે સસનલેન્ડ-ર symbol શબ્દોનો
પોતે કરે છે તે વિશિષ્ટ અર્થ આપતા પહેલા
ખીમ લેખકોએ તે જ શબ્દના કરેલા કેટ
લાં, છ-સાત જુદા અર્થોનો ઉલ્લેખ કરે છે

તો આપણે image શબ્દને ચાવી ૩૫
મથુ કવિતાનો કાર્થિક genetic રીતે
વિચાર કરી જર્મીએ એક રીતે આ 'im
age' શબ્દના મદલાતા જતા અર્થોની
કેડીએ ચાલતા, આપણે આધુનિક કવિતા
વિચારના કેટલાક દુર્ગમ રચના સુધી જર્મી
પહોંચીએ છીએ અહીં પણ આપણને એ
પ્રદેશમાં વિશિષ્ટ જિજ્ઞાસા છે જ્યાં કવિ
તાનો પહેલો germ મધાય છે અને

વાયરો કુટીંગ બાગણા હેલી જાય,
ફૂફડાળા ભીલા ભીની કાય,
ઓહાણુને આધાર ના એકવરે વાય આજે .

ધૂટ, વેળાનો ધૂટ વનોવણ સૂર,
આણધારો વહી આવતા ઘોડાપૂર;
પલઠયા એ તો એકળીબની અગન મજે...

૬૫

વાડાની વેલને વાયરો અડચો ને લહુ લીલી કુપળની લાલી,
એના અબોલ અપુસારે ગુબ્ગાઈ કેટતો, ખૂણાન કોઈ ખાલી

આહિના તે નાના અકાશમહી લાગતુ કે
જાણે સવર નતુ ભિન્ન,
કારના કરેલ જર જેવડા આ ઝાકળને ની
નૂ વહાલસર્મું ચૂકચુ,

આખા મલકનેય અવસર મળ્યો ને ગંગેળાની બીડ રહી મ્હાલી
વાડાની વે ને વાયરો અડચો ને લહુ લીલી કુપળની લાલી

કારે રહીને ઘાઈ બોધુ ન જાય,
અહીં હિમટયા બધાથી લાલી ભેળી,
જતને બોલ વેલુ હૈયુ હિંતોળ લેતુ
ઘૂમે રે માનસાન મેલી,

અગને ઉમગ રમે ચગણોની ઠેકમા ને કમકે દઈ હાથની તાલી
વાડાની વેલને વાયરો અડચો ને લહુ લીલી કુપળની લાલી

અવકાશોમાં
ઉલ્કા ખરે,
દરિયાઓમાં લોઠ ઊછળે,
ક્ષણે ક્ષણે કંઈ પૃથ્વીની પરપોટી ફૂટે
જલજલ, થલથલ આંધી ઊઠે,
ડુંગર વૂટે, ‘ટપ્પ’ દઈને ટાપુ ખૂટે,
નીચે ઉપર,
ઉપર તળે –
આવડા મોટા ભોખમકારક આ પ્રકરણમાં
વગડાની કોઈ આકુલ-વ્યાકુલ
વેલને ફૂટી ટીસ,
આવડી સરખી એ-ની
આવડા મોટા સૂરજ સામે
આટલી સરખી રીસ :
‘એ મુજ કૂંપળ કેમ ન ખોલે, કેમ ન ખોલે?’

—ને અહીં નીચે ધરતી ઉપર
વસ્તી ને ઘર
ક્ષણ ક્ષણ બાંધે લોક;
ખેતર ખેડે, વગડા વેડે,
સૂતલ ખોળે, ખગોળ ડુંહોળે,
દરિયાઓમાં બંદર-ખેડે
સાગરમાં વ્યાપારો ખેડે;
જુદા જમાવે, એકબીજની ગરદન વાઢે, રુધિર કાઢે,
પીઠની પાછળ ખંજર ભેંકે, છાતી-હાથે ખીલા ઠોકે.
દગા ફટકા-કાવતરાંના
આવડા મોટા લીધણુ ને ભોખમકારક આ જાળા વચ્ચે
એકલવાયા ઉરમાં ઊઠી મૂળી મૂળી પ્રીત તાણી રે ચીસ :
એની એની આટલી સરખી રીસ :
‘એ મુજને કયમ આવી મળે ના ?
એ મુજ સંગે કેમ ન ખોલે, કેમ ન ખોલે?’

એકથી વધારે કવિએ એટલું તો કહ્યું જ
છે કે કાવ્યસર્જનનો આરંભ આવા કોઈ
germમાંથી થાય છે, પછી એ germ
એક સૂર હોય, કે વિચાર-ખીજ હોય, કે
image હોય. આ germ સપાટી ઉપર,
કવિતાના પહેલા શબ્દ તરીકે, કણુગારપે
ફૂટે, તે પહેલાં નીચે, અંતઃસ્તરોમાં, તે પર
પરિવર્તનના અનેક પવનો પસાર થઈ ગયા
હોય છે; ટી. એસ. એલિયટના ‘ગઈ સાલ
દાટેલા શબ્દ’ની જેમ એ અનેક પ્રાણુદાતા
પ્રવાહોથી રમાડાઈ ચૂકેલો હોય છે. એક
વાર પ્રકાશના કિનારા સુધી એ કાવ્ય-
ખીજ આવ્યા પછી તો કવિ કામ સંસાળી
લઈ થકે છે, પછી તો એ શિલ્પવિધાન—
techniqueનો પ્રશ્ન બની રહે છે; પણ
તેને ત્યાં સુધી લાવનારી પ્રક્રિયા, જે અજ્ઞાત
મનમાં થઈ ચૂકી હોય છે તે પર આપણે
એકાગ્રતા સાધવી છે. તે સુષુપ્તપ્રક્રિયા વિશે
મળી આવતી વિવિધ insights પરથી
imageના સ્વરૂપ વિશે બને તો એક-બે
ધારણાઓ બાંધીએ.

જોકે કવિતાની પ્રવૃત્તિ આમ સભાન
અને અભાન-એમ બે સપાટીએ વહેંચા-
યલી છે, તે પ્રણલિકાગત ખ્યાલ પણ હવે
નવી વ્યાખ્યા પામ્યો છે. આ બન્ને સપાટીએ
પણ આખરે તો એક જ સળંગ પ્રક્રિયા
સાધી રહી છે એ ‘સત્ય’ પર વધુ ભાર
મૂકવામાં આવે છે. કાવ્યમાં અંતે જે એકતા
સધાય છે તે કવિએ પોતાની કોઈ બાહ્ય
ચતુરાઈથી તેને અપેલી છે એમ નથી. તે
એકતા તો કવિ જે કાયા દ્રવ્ય સાથે કામ
લે છે તે, તેનું મનોગત, તેના અણુએ અણુમાં
પહેલેથી વ્યાપ્ત છે. માટે જ કહેવાય છે કે
કવિકાવ્યને ઘડવો નથી, પણ કાવ્યને પોતાની

અદર ઘડવા દે છે તે કાવ્ય દ્રવ્ય તે images અને તે images જનરેસેગીયર્થ એક એકસ રચનામાં નિબળ થાય છે- જોને આપણે કાવ્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ-ત્યારે તે અમુક નિયમને વશ વર્તેને જ થતી હોવી જોઈએ images ના ભેગા થવાનો એ નિયમ કયો? અત્યારના વિવેચકોનું કુતૂહલ એ ખૂબ જગાડે છે

અહીં એક દેખીતો પ્રશ્ન એ જોડે કે images કેમ? image નહિ? એક જ image, એને જ મૂર્ત કરવાથી, express કરવાથી, બહાર ખેંચી લાવવાથી, કાવ્ય ન બને? બને અને એ તે imagist કવિનાનો નાદ હતો એટલા પાઉંડે તો એટલે સુધી કાવ્ય કે 'પુસ્તકોના પુસ્તકો લખ્યા કરતા જન્મારામાં માત્ર એક image ઘડી હોય તો તે પશુ બસ છે' આની સામે એ સ્વીકારવું પડે કે એટલા પાઉંડા પોતાના વિશ્વમાં imagism એ તો માત્ર એક પગથિયું જ બની રહ્યું એ પોતે તેને પાછળ મૂકી vorticismની દિશામાં વળ્યા

ખીજી, ગ્લેન હુજી^૩ તેમના Imagism and the Imagists ના મના અભ્યાસમાં કહે છે તેમ એક movement તરીકે તો imagism ૧૩ થી માડી ત્રણવાર વર્ષ ચાલીને ખૂટી ગયું થઈને લાલે તેના અંદોલનો હંચુ સુધી સક્રિય હોય અતિ એકાગ્રતાનું પરિણામ અતિ અદ્યતામાં આવ્યું Cosmicism ના અણુમમાં એ કવિએ micro-cosmicismમાં આવી પડ્યા હુજીએ ટાકેલા શ્રી આર્થકનના શબ્દ વધુ વેધક છે 'ઝુવાગ (organic) ખિલવણી જેવું તો

લીખુ કપોડિયા

મેઘલ અધકાર, તડકો અને આપણું

વહાન સંસાર આકાશનો
તોળાઈ ગેલ નેઘલ અધકાર અંગરો હમણા
વાતની વીંધિકાઓ વટાવતા વટાવતા
છત્રી હેઠળ સાતીને આખું ય આકાશ
ચાલ્યા જતા આપણે જોડળગાયની જમ
નજરને સમાતર વિગતરેલી આ વૃક્ષોની હારમાં
ખોડાઈ ગયેલ મૌન
ફૂંચ્યા કરે છે તાગ મજુન અવાજમાં,
કબૂતરની પાખ પરથી સરી પડતા
પાણીના ઊંદુની જેમ
ભીની હવ મા સરકે છે તારો શબ્દ,
હલાવી દીધું છે તાગ હાથમાં વહેતું આકાશ,
વાદળોની કિરણો જેમ વહે લતી આ જાણીએ
એ ત્યા પેના થકની ઓથે
અસખ્ય ગો આજલી પિચ્છન આખો વડે તાકીને
પોતાના એકાતને પકડેરા લગતો કળાયેલ મોર
ખીડી લઈ અનેક કાકીઓને એકાએક
ને આપણા એકાતને ટહુકાવી વડબડતો
ઘટામાં ખાવાઈ જાય ધ્યા ય
ને અચાનક તારા હોડોની તિર્યક રેખ માથી
સરી પડે કાનામગ્ના વિનાનો કનબન અવાજ
ત્યા મારા મૌનના મત્સ્ય આ મ તે મ
ભિતર-સુનટ ચોડી દઈ
ને ઘનાયલ હું
વગસી પડું આ કળાયલ આકાશની જેમ
ટળાઈ જઈ પ્રવાહી બનીને તાગ વળાડામાં
પાપણના ઉઘાડની જેમ ભિલવી જાય સૂર
પારો થઈ અહીંતહી ટળાઈ જાય તડકો
ત્યા —

સૂરજઆખે મેઘધનુ ઘઈ
ચીતરાઈ જતા
જલમલ રતમલ આપણું

યોગેષ્ઠ મેકવાન

સોનપરી...

સડકનો સૂતકાર બાજુ કે! પાનખર કેરું આડ!

પવન એમાં પાંદડું થઈને હાથે,

કોઈ મારી સંગ આવે!

હાથમાં ઊગ્યો હાથ ને મારી આંખમાં ઊગી આંખ

આજ તો પ્લેલીવાર બીતરમાં પૂગી ગયો ક્યાંક!

ડોલતું ડોલતું ક્યાંકથી આવ્યું દરિયા કેરું વન

તડકાની ત્યાં પાંખ પર મારું ફરવા લાગ્યું મન;

સાંજ પડી ને પાંખ ઢળી ગઈ હળવે રહીને કાંઠે—

રાત નહીં—

કોઈ તરતી બાજુ તારકતરી

અપનાં ભરી

આવતી ક્યે દેશથી હજી ડોલતી ડોલતી

સોનલ રૂપે મોરતી મોજમાળ...

પુકાર કરો ઊઠતું મારું રથવાયું પાતાળ :

છે કોઈને મારી સોનપરીની ભાળ ?

છવનમાં આ ખડકા હિસા—

ખીણ ને નદીએ ચોમેર ઢાળી;

પડઘો પાડી એ જ સામેથી પૂછતાં મને:

કોઈએ મારી સોનપરીને ભાળી ?

‘સ્વપ્નરથ’

વળામણાં

બપોર બળતો હતો, ધૂળ ધગી હતી, પાદરે

નિઃશ્ર અવકાશ અંકિત થતા સૂકા લીમકા

જિભા, ખડખડી દિલે રિથિતિ જગાડી ગાડાં જતાં,

સુદૂર નદીઢાળમાં બિતરતાં, ન રેખું પછી,

મીલા ધૂળ મહીં પડેલ જલ માંહિ રૂપી જતા.

૨૧ નવનુઆરી ૧૯૩૪

અહીં કાંઈ છે જ નહિ.’ ડીલન થોમસે પોતાની કવિતાની પ્રક્રિયાને જે રિપોર્ટ આપ્યો છે તે આ organic ખિલવણીની માગને વાસ્તવિક સ્પર્શ આપે છે. ડીલન થોમસના કહેવા પ્રમાણે: ‘મારા કોઈ પ્રાથુ કાવ્યમાં વસતું ચેતન કોઈ એક દેન્દ્રવર્તી imageની આસપાસ ફરતું રહી શકે નહિ, એ ચેતન જ દેન્દ્રમાંથી આવતું બેઈએ; એક image જન્મે તે બીજામાં મરવા માટે...’

પરંતુ આ ઉપરાંત, આ પ્રશ્ન—કલ્પન નહિ, પણ કલ્પનો—તેને એક સંક્રાંતિક બાબુ પણ છે. બ્યોર્ન પ્લેલી તેમના Poetic Processમાં જે લખે છે તેમાંથી એને સમર્થન મળી રહે છે: ‘કોઈ એક, એકમેવ, image નો ઇતિહાસ ફરી ઉઠેલી જ ન શકાય; કેમ કે તે image એક કાવ્યમાં મૂર્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તેને પૂરેપૂરી બાણી જ ન શકાય, અને એક કાવ્યમાં મંડિત થયેલી image—જે feeling અને thought ના અનેક પ્રવાહોની સંક્રાંતિનું દેન્દ્ર છે—તે તે જ image ગણી ન શકાય જે જેમની તેમ સ્થિતિમાં પહેલીવહેલી રમૂતિના કૂપ-(well)માં પડી હશે. પણ વિચારતી વખતે તેના feelingના ધોરી નિયમ-(matrix)માંથી એક આગવી image તરફ છૂટી પાડી શકીએ તે તો એક સગવડભરી—કદાચ અનિવાર્ય એવી—શાબ્દિક યુક્તિ થઈ.’ (પાનું ૮૫) સી. ડે લ્યુઈસ^૧ પણ આ જ અર્થમાં કહે છે: ‘a pattern of images, ઘણી imagesમાંથી અમુક લાન, એ તો ઉપસાવરી જ બેઈએ, આંતરસંગેષ જે સમય rec-

lity—પછી તે જડ હોય કે ચેતન—તેની નીચે વસેલ છે.' (પાનું ૬૫). તો, images એ સ્વતઃસિદ્ધ, અલગઅલગ વસ્તુઓ નથી—સિવાય એક અર્થમાં, જે અર્થમાં એક કાવ્ય પોતે એક Image છે.

ન્યૂબર્ગ બ્લેકીની matrix of feeling, સી. ડે. હ્યુઈસની pattern of images, આઈકનની organic movement—એ આખરે એક જ પ્રતીતિના વિવિધ પદ્ધતિ છે; એ પ્રતીતિ છે વિકાસના એ આંતરનિયમની, જે કાવ્યમાં એકતા સ્થાપે છે, ડીલન થોમસ જેને momentary peace—ક્ષણભરની શાન્તિ કહે છે.

એ ગણીસમી સદીના આરંભે એ નિયમ વિશેની સમજમાં એક આમૂલ પરિવર્તન આવે છે. આ સમયપરિવર્તનને એમ.એચ. એન્થાસ એ વિશેના પોતાના પુસ્તકના શીર્ષકમાં સમાવી લે છે: The Mirror and the Lamp^૧. એ કહે છે તેમ દર્પણ અને દીવો એ એક જ પ્રકારનાં પદ્ધતિ એકબીજાથી વિરુદ્ધ 'મન' માટેનાં રૂપો છે. એક, મનને બાહ્ય પદ્ધતિને પ્રતિબિંબિત કરનાર તરીકે લેખે છે; બીજું, મનને ન્યોતિર્ગલ પ્રસારક તરીકે, —જે પોતે પામેલા પદ્ધતિમાં વિચિત્ર એવા કોઈ ઉમેરો કરે છે. ૧૬૦૧થી અઢારમી સદી સુધીની વિચારસરણીએ મનને દર્પણના રૂપમાં જોયું; તે પછીની એગણીસમીથી અત્યાર સુધીની વિચારધારાનું લક્ષણ મનને દીવાના રૂપમાં જોવાનું છે. એ સાથે સર્જન ઉપરથી ભાર ખેંચી સર્જક ઉપર મુકવામાં આવે છે. કાવ્યમાં જે feelings અને thoughtsનો સ્વ-

મનોજ અંડરિયા

§ ૧

વરસાદ પછીના ઘિવાડ જેવું

કૂણા કૂણા અભાવનું આકાશ આંખમાં ઊઘડે...

ફરો વળેલી ટહુકાની ભીનાશ લઈને

હરતીફરતી હવા કરે અંદોળ

પાંપણમાં અટવાઈ ગઈ લીલાશ હલચે

સરુ-વૃક્ષની તાણ ને તરબોળ

સુગંધના કલશોરે આવ્યું

ઝાંખું પાંખું ગામ દૂરનું અહીં તણાતું વગડે...

ચાર દિશાને ઘેરી ઊભા પહાડ કે એની

હરિયાળીની અંગઅંગમાં ભાત,

આંગળીઓનો પીધો રેશમી કંપ ને એની

પીગળી રહી છે આજ લોહીમાં વાત;

વાદળમાંથી વિખરતી

તડકાની સળીઓ ચાંચમહીંકો' લાન સૂદ્યું ખગ પકડે...

§ ૨

વાંસળીના સૂરની લીલાશને વાગોળતી

ધેનુની ડોકે બાંધેલી ઘંટડી જેવી

મારી રણકતી લાગણીઓ,

દર્લે-રેખા અને કવિતા વચ્ચે ભેદ ન નીરખનારી

તારી આંખોનું

વીજળીના થાંભલા જેવું રિથતપ્રજ મૌન

બંને મળીને દૂર દૂર દૂર

અફાટ વિસ્તારની પેલી પાર

રહે છે એક ક્ષિતિજ

અને હું તો અહીં પડ્યો છું

સાગરના ઘેર અંધકારના તળિયે

તળિયું થઈને.

મારે તો ઝાડ ઝાડ ડાળ પાન પહાડ રણ પથ્થર ભીંત ને મકાન
સમસ્તમાં વ્યાપી જવું છે હવાની જેમ.

મારે પડયું રહેવું નથી સંઘર્ષ
કાઈ ન બેઠ શકે તેવું મોતી લઈને
સાગરના તળિયે છીપની જેમ.

મારે તો તારા દેહની આસપાસની મહેકને વીંધીને
આવવું છે તારી નિકટ,
પણ એ પહેલાં
સાતમા કાઠે પડેલા અભિમન્યુની શ્રદ્ધાનું
મારે ધરવું પડશે કવચ.

સમુદ્રમંથનની પળની સીમા
વિસ્તારી શકાઈ હોત તો
હું થે આવી શક્યો હોત બહાર.
સમુદ્રમંથન કરનારાઓ દોડયા ન હોત
અમૃતકુંડલની પાછળ
અને થયો ના હોત સંઘર્ષ
તો પંદરમા રત્ન રૂપે જન્મ્યો હોત મારો શબ્દ.

હજાર વરસે દેખાતા કાઈ ધૂમકેતુ જેવી તારી 'હા'ની અસર
મારી પૃથ્વી પર શું પડશે
તે ભાળી શકું છું આજે. પરંતુ
એટલું કહી નથી શકતો કે
ફરી મંથન થશે ક્યારે અંધકારના સાગરનું
અને બહાર આવશે મારો અવાજ.
આજે તો એ ન નિવારી શકાય
કે ન વિસારી શકાય તેવું સત્ય છે કે
હું તો યુગોથી પડ્યો છું
આ અંધકારના સાગરના અંતિમ તળિયે
અને બહાર

ઝાડ ઝાડ ડાળ પાન પહાડ રણ પથ્થર ભીંત ને મકાન
સમસ્ત ટળવળે છે મારા જન્મ વગર
સમસ્ત ટળવળે છે મારા શબ્દ વગર.

યંબુ ઉદ્દેક આપણે બેઠીએ છીએ તે કવિ-
ના છે. એ રીતે કવિ થોતે, તેનાં feelin-
gs અને thoughts મહત્વનાં બની
બન્ય છે. તો બીજે પક્ષે, કલ્પનાની જે
પ્રક્રિયા દ્વારા તે એકબીજા સાથે સંકળાઈ
રહે છે તે પ્રક્રિયા હવે મહત્વની બની બન્ય
છે. આણું મૂલગામી પરિવર્તન જેમ જેમ
સ્થાયી થતું બન્ય છે, તેનાં વિવિધ પાસાં
જેમ જેમ ઉકેલાતાં બન્ય છે, તેમ તેમ
imagesનું સ્વરૂપ બંધાતું બન્ય છે. આ
આખી ય પ્રક્રિયામાં imagesના role
વિશે કોલરિજે જે પાયાની સૂઝ પ્રગટાવી
તેને કેન્દ્રમાં રાખીને જ તે પછીની વિવે-
ચના વિકસે છે.

કોલરિજ ફરીફરીને કલાવ્યાપારની વાત
એક ઊંડ-plant-ના રૂપમાં કહે છે.
એટલે સુધી કે એબ્રામ્સ કહે છે: 'જો
પ્લેટોની તર્કપદ્ધતિ એ દર્શણની વનશી છે,
તો કોલરિજનીને તો ઝાડ-છાડનાં જંગલના
જંગલ કહેવું પડે'. કોલરિજના કવિતા-
વિચારના મૂળમાં જો એક ચિરસ્થાયી
કલ્પન-archetype-હોય તો તે છે એક
જીવંત છાડનું, જેના વિરોધમાં તે યંત્રને
મૂકે છે. હવે પછીની વિચારસરણી me-
chanistic મટી, organicist બની
એમ એબ્રામ્સ જે પ્રતિપાદિત કરે છે તે
આ રીતે.

આ નવા દૃષ્ટિકોણથી જોતાં imag-
esનું સ્વરૂપ, અને તે સાથે તેનો ધર્મ
બદલાય છે. આ પહેલાં હાટલે વજેરેની
empirical પદ્ધતિમાં images માત્ર
'હૂબહૂ, પણ આંખી એવી ઇન્દ્રિયમૂલ
perceptionની પ્રતિકૃતિ હતી'. નવ-
નિર્માણ-invention-માં એ ઇન્દ્રિય-

lity—પછી તે જડ હોય કે ચેતન—તેની નીચે વસેલ છે ' (પાનું ૬૫) તે, images એ સ્વતઃસિદ્ધ, અલગઅલગ વસ્તુઓ નથી—સિવાય એક અર્થમાં, જે અર્થમાં એક કાવ્ય પોતે એક Image છે

બ્યોર્ન વ્હેલીની matrix of feeling, સી ડે સ્કુર્ડસની pattern of images, આઈકનની organic movement—એ આખરે એક જ પ્રતીતિના વિવિધ પડધા છે, એ પ્રતીતિ છે વિકાસના એ આતરનિયમની, જે કાવ્ય મા એકતા સ્થાપે છે, ડીલન થોમસ જેને momentary peace—સંજ્ઞાસરની શાન્તિ કહે છે

એ ગણીસમી સહીના આરમે એ નિયમ વિરોધી સમજમાં એક આમૂલ પરિવર્તન આવે છે આ સમગ્ર પરિવર્તનને એમ એય એક્રાન્સ એ વિશેના પોતાના પુસ્તકના શીર્ષકમાં સમાવી લે છે The Mirror and the Lamp^૧ એ કહે છે તેમ દર્પણ અને દીવો એ એક જ પ્રકારના પથ એકબીજાથી વિરુદ્ધ 'મન' માટેના રૂપક છે એક, મનને બાહ્ય પદ્ય થોને પ્રતિબિંબિત કરનાર તરીકે લેખે છે, બીજું, મનને જ્યોતિર્ભિન્ન પ્રસારક તરીકે, —જે પોતે પામેલા પદ્યથોમાં વિશિષ્ટ એવો ફાઈ ઉમેરો કરે છે પદ્યોથી અદારમી સદી સુધીની વિચારસરણીએ મનને દર્પણના રૂપમાં જોયું, તે પછીની ઓગણીસમીથી અત્યાર સુધીની વિચારધારાનું લક્ષણ મનને દીવાના રૂપમાં જોવાનું છે એ સાથે સર્જન ઉપરથી ભાર ખેંચવી સર્જક ઉપર મૂકવામાં આવે છે કાવ્યમાં જે feelings અને thoughtsનો સ્વ

મનોજ ખંડેરિયા

ક ૧

વગસાદ પછીના ઉઘાડ જેવું

ફૂણા ફૂણા અભાવનું આકાશ આખમાં ઊઘડે .

ફરો વળેલી ટહુકાની ભીનાશ લઈને

હૃત્તીફરતી હવા કરે અઘોળ

પાપણમાં અટવાઈ ગઈ લીલાશ હજીયે

સર-વૃક્ષની તાજી ને તરખોળ

સુગંધના કંલશોરે આવ્યું

ઝાણુપાણુ ગામ દૂરનું અહીં તણાતું વગડે .

ચાર દિશાને ઘેરી ઊભા પહાડ કે એની

હરિયાળીની અગઅગમાં ભાત,

આગળીઓનો પીધો રેશમી કપ ને એની

પીગળી ગી છે આજ લોહીમાં વાત,

વાદળમાંથી વિખરાતી

તડકાની સળીઓ ચાચમહીકે' ભાન ભૂંડુ ખગ પકડે

ક ૨

વાસળીના સૂગની લીનાશને વાગોળતી

ધેતુની ડોકે બાધેલી ઘટડી જેવી

મારી રણકતી લાગણીઓ,

દર્શ રેખા અને કવિતા વચ્ચે ભેદ ન નીરખનારી

તારી આખોતું

વીજળીના થાણતા જેવું રિથતપ્રસ્ર મૌન

બને મગીને દૂર દૂર

અફાટ વિસ્તારની પેલી પાર

રચે છે એક ક્ષિતિજ

અને હું તો અહીં પડ્યો છું

સાગરના ઘોર અધકારના તળિયે

તળિયું થઈને

મારે તો ઝાડ ઝાડ ડાળ પાન પહાડ રણ પથ્થર સીંત ને મકાન
સમસ્તમાં વ્યાપી જવું છે હવાની જેમ.

મારે પડયું રહેવું નથી સહર્ષ
કાઈ ન જોઈ શકે તેવું મોતી લઈને
સાગરના તળિયે છીપની જેમ.

મારે તો તારા દેહની આસપાસની મહેકને વીંધીને
આવવું છે તારી નિકટ,
પણ એ પહેલાં
સાતમા કાઠે પડેલા અભિમન્યુની શ્રદ્ધાનું
મારે ધરવું પડશે કવચ.

સમુદ્રમંથનની પળની સીમા
વિસ્તારી શકાઈ હોત તો
હું એ આવી શક્યો હોત બહાર.
સમુદ્રમંથન કરનારાઓ દોડયા ન હોત
અમૃતકુંડની પાછળ
અને થયો ના હોત સંઘર્ષ
તો પંદરમા રત્ન રૂપે જન્મ્યો હોત મારો શબ્દ.

હજાર વરસે દેખાતા કાઈ ધૂમકેતુ જેવી તારી ‘હા’ની અસર
મારી પૃથ્વી પર શું પડશે
તે ભાળી શકું છું આજે. પરંતુ
એટલું કહી નથી શકતો કે
ફરી મંથન થશે ક્યારે અંધકારના સાગરનું
અને બહાર આવશે મારો અવાજ.
આજે તો એ ન નિવારી શકાય
કે ન વિસારી શકાય તેવું સત્ય છે કે
હું તો યુગોથી પડ્યો છું
આ અંધકારના સાગરના અંતિમ તળિયે
અને બહાર
ઝાડ ઝાડ ડાળ પાન પહાડ રણ પથ્થર સીંત ને મકાન
સમસ્ત ટળવળે છે મારા જન્મ વગર
સમસ્ત ટળવળે છે મારા શબ્દ વગર.

યંબુ ઉદ્દેક આપણે જોઈએ છીએ તે કવિ-
ના છે. એ રીતે કવિ થોતે, તેનાં feelin-
gs અને thoughts મહત્વનાં બની
જાય છે. તો ખીજે પદ્મે, કલ્પનાની જે
પ્રક્રિયા દ્વારા તે એકબીજા સાથે સંકળાઈ
રહે છે તે પ્રક્રિયા હવે મહત્વની બની જાય
છે. આવું મૂલગામી પરિવર્તન જેમ જેમ
સ્થાયી થતું જાય છે, તેનાં વિવિધ પાસાં
જેમ જેમ ઉકેલાતાં જાય છે, તેમ તેમ
imagesનું સ્વરૂપ બદલાતું જાય છે. આ
આખી ય પ્રક્રિયામાં imagesના role
વિશે કાલરિજે જે પાયાની સૂઝ પ્રગટાવી
તેને કેન્દ્રમાં રાખીને જ તે પછીની વિવે-
ચના વિકસે છે.

કાલરિજ ફરીફરીને કલાવ્યાપારની વાત
એક છાડ-plant-ના રૂપમાં કહે છે.
એટલે સુધી કે એપ્રાક્સ કહે છે: ‘જો
પ્લેટોની તર્કપદ્ધતિ એ દર્પણોની વનશ્રી છે,
તો કાલરિજનીને તો ઝાડ-છાડનાં જંગલના
જંગલ કહેવું પડે’. કાલરિજના કવિતા-
વિચારના મૂળમાં જો એક ચિરસ્થાયી
કલ્પન-archetype-હોય તો તે છે એક
જીવંત છાડનું, જેના વિરોધમાં તે યંત્રને
મૂકે છે. હવે પછીની વિચારસરણી me-
chanistic મટી, organicist બની
એમ એપ્રાક્સ જે પ્રતિપાદિત કરે છે તે
આ રીતે.

આ નવા દૃષ્ટિકોણથી જોતાં imag-
esનું સ્વરૂપ, અને તે સાથે તેનો ધર્મ
બદલાય છે. આ પહેલાં હાટલે વગેરેની
empirical પદ્ધતિમાં images માત્ર
‘હૂબહૂ, પણ ઝાંખી એરી ઇન્દ્રિયમૂલ
perceptionની પ્રતિકૃતિ હતી’. નવ-
નિર્માણ-invention-માં એ ધી

મૂલ ઘટકો નવી રીતે, તો પણ associationના યાંત્રિક નિયમોને અનુસરીને, જોડાતા, એટલું જ. ક્રેલરિજ આ બધું ફેરવી નાખે છે. તેને મને આવી images તો 'મન' કે જે હવે એક સક્રિય સિદ્ધાંતથી સભર છે તેને માટે કાચો માલ માત્ર બની રહે છે, અને મનની બ્યોતની દ્રુક્માં ઓગળી જઈ તે પોતાનું સ્વરૂપ ગુમાવી, એક નવા જ સમગ્ર-whole-માં વ્યક્ત થાય છે. ક્રેલરિજ કહે છે: 'બનાવો અને images, દરેક જગતની ચંચળ અને ઉત્તેજક એ સામગ્રી, એ તો મનના બીજને પ્રકાશ અને હવા અને ભીનાશ-રૂપ બની રહે છે. (The Mirror and the Lamp પાનુ ૧૭૨) એમ તો ક્રેલરિજ તેની પૂર્વેના વિચાર જેમાં images માત્ર mechanical ભાગ ભજવતી તેને સમાવીને આગળ ચાલે છે. પરંતુ આ પ્રકારનું કાર્ય તે હવે Fancy અને Memory માટે રાખી Fancy અને Imagination વચ્ચેના ભેદ પર તેના કેન્દ્રીય સિદ્ધાંતની ધમારત રચે છે. Fancy છે મુખ્યત્વે ભિન્નભિન્ન એવી imagesને કોઈ એક અથવા વધારે બાજુએ સામ્યના આધારે ભેગી કરનાર શક્તિ; બ્યારે Imagination, જે માનવની સર્વોત્કૃષ્ટ શક્તિ છે, તે: 'એ Power કે જેનાથી એક image અથવા feeling દ્વારા અન્ય અનેકના ઉપર પટ લાગે છે, અને તે રીતે અનેકને એકમાં એક પ્રકારના સંબંધનથી નાખવામાં આવે છે'.

અનેકવિધતામાં એકતાનો સિદ્ધાંત એ ક્રેલરિજના સમગ્ર વિચારના પાયામાં છે. ને પ્રમાણે કવિતાની પ્રક્રિયામાં images

ધીરુ પરીખ

હવા થઈને

ચલો ચલો ને આજ
હવે તો હવા થઈને ફરીએ —
રાત આખીનાં જંખ્યાં જળને
જરી જગાડી
થનગન થનગન નર્તતાં તો કરીએ.

ફૂલ ફૂલમાં બાંધી ફારમ
ત્યાંથી મુક્ત કરીને એને
ઉપવન આખું ભરીએ.

હરચક ભરચક ધૂમધૂમ
ખેતરમાં સાગર
લીલાશનો ઉછાળી
ઉપર હલુ હલુ કંઈ તરીએ.

ઘટા આખીના મૂંગા મંતર
પાનપાનના કાનકાનમાં
એવું તે કે કહીએ...
ખડખડ હસતા કરીને પાછાં
દૂર દૂર શું સરીએ.

નીડનીડમા ધરખેલાં ચીતો ફુલગાવી
નીરવતાનું ખાવા ધાતુ
આજ વિરૂપ વેરાન જ હરીએ.

અરુપરુ કે સ્થિર વાદળી
બ્યોમ મહી વિમાસણ-દૂખી
એને વિધવિધ, ચલો હવે,
આકારો ધરીએ.

ચલો ચલો ને આજ
હવે તો હવા થઈને ફરીએ!

માધવ રામાનુજ

ત્યારે

‘સાવ અબાણ્યા ગામને પાદર’
આમ અચાનક
પૂરનાં પાણી આવતાં રહેશે.
કોક દિ’ તો
આ કારાધાકાર ઘરની ભીતો
વાછંટે ભીંજાઈ જશે ને
નળિયા સોતું ખોરડું
કડૂડભૂસ કડાકે
ભીની ભીની ભોંય માથે
આળોટતું થાશે.
કોક દિ’ તો
આ ઘરની વેળા
એક ઘડીમાં આથમી જશે;
ઊતરશે અંધાર પછી
આ ઘરને ટીબે
ફળિયે ઊભા થડને પોલાણ
મધરાતે ઘૂંકાર વેરીને
ઊડશે ધૂવડ.
આપણે ત્યારે
ગામને પાદર
તરતું એકાદ તરણું ઝાલી
સાવ અબાણ્યા કો’ક સીમાડે
તરતાં જશું...
તરતાં જશું... ..

અનેકવિધતા પૂરી પાડે છે, પણ એ
અનેકવિધ images કાવ્યની સર્વગ્રાહી
Imageમાં કેન્દ્રિત થાય તે પહેલાં તેમણે
લાંબી મજલ કાપવી પડે છે. તેમણે feel-
ingsના રંગે રંગાવું પડે છે, memory-
ની ચાળણીમાં ચળાવું પડે છે. ને આ રીતે
imagesના ગ્રંથમાં feeling અને
memoryનું કાર્ય પ્રસ્તરૂપ બની જાય છે.

ઝલરિજનાં લખાણોના અભ્યાસ દર-
મ્યાન બ્યોર્જ વ્હેલી feelingની પ્રતિષ્ઠા
કરે છે. (તેમનું ધ્રુવતક Poetic Pro-
cess ઝલરિજનાં લખાણોના અભ્યાસના
ઉપોદ્ધાત રૂપે લખાયેલું છે.) Fancy-
ની images બે ઇચ્છાશક્તિ અને તર્ક-
શક્તિના બળે ચોળાયેલી છે, તેા Imagi-
nationમાં images ઇચ્છાશક્તિથી
પર એવી એક પ્રક્રિયા દ્વારા સ્મૃતિ-me-
moryમાં નક્ષત્રીભૂત-constellate
-થાય છે, અને તે images ત્યારે feel-
ingsમાં ડૂબેલી હોય છે. વ્હેલીના સતે
poetic imageને આધારે અપાતા
કવિતાવ્યાપારનું પૃથક્કરણ અપૂરતું છે,
કેમકે તેમાં perception અને expres-
sion, feeling અને image વચ્ચે-
ની કડી યોગ્ય રીતે ઉકેલાઈ નથી. કવિ
images બનાવી શકે છે તે સહત્વનું
નથી; પરંતુ તે એ imagesને orga-
nize કરી શકે છે તેમાં તેની વિશિષ્ટતા
છે, અને આ માનસિક-psychic-or-
ganizationમાં feeling સક્રિય સિ-
દ્ધાંત તરીકે અનિવાર્ય છે.

આના જ પ્રકાશમાં એ વર્જ્યવર્થનાં
વિધાનો તપાસી લેએ છે. ‘બધી સારી
કવિતા એ આવેગપ્રુક્ત feelingsનો

સ્વયંભૂ હોય છે, અને તે (કવિતા) ક્ષોભ રહિત સ્થિતિમાં તાજ કરેલી emotions માથી જન્મે છે આ બે વિધાનોમાં રહેલા વિરોધાભાસને સમજાવવા બહેની 'feelings' ને 'emotions' થી જુદી પારે છે 'Emotions' વ્યક્તિત્વ (personality) સાથે બધાયેની છે, feelings નથી મનોરતના બધારણમાં સક્રિય એવા સિદ્ધાંત રૂપે feeling એ concern અને value સાથે અવિભાજ્ય રીતે ગૂંથાયેલી છે વર્ણવ્યું જેને કવિની 'અસામાન્ય એવા ભૂમિતિગ્રામી બક્ષિશ' કહે છે, તે ટેકાદારોના બાહ્ય વિષય સાથેના પ્રથમ સંપર્કથી સક્રિય બને છે, અને તેથી જ તે કવિ માટે perception એ બિનઅચૂત અને નિશ્ચિત એવા પ્રત્યાધાત માત્ર નથી, એમાં feelings પ્રથમથી જ પ્રવેશેલી હોય છે

આ સંપર્કમાં સૂચન લેખકે New Key માટીકે J E Creighton નું આ કથન એ જ વિચારને સમર્થન આપે છે—જોકે અહીં perception ને માત્ર કલાકારના perception તરીકે જોવાયું નથી 'ખરેખર, કોઈ પણ અનુભવમાની feelings ના પ્રકારને તેમની એ અનુભવવિષય પરની પકડના index તરીકે લેખી શકાય' (પાનું ૧૦૦) સૂચન લેખક પૂછે છે કે feeling નો આવો પ્રકાર તે કયો? તે બહુવા આપણી ધારે એવાણીઓ કઈ? આ દિશામાં આગળ જઈ તેઓ તેમની non-discursive symbolism ની theory વિકસાવે છે Feeling and Form માં image વિશે એમને આમ કહેવાનું છે 'બાહ્ય

[કવિશ્રી: જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૦]

મનમુખ વાવેલા

અહીં

બાગે
ટક ટક કરતા
અવાજને કહી દો
કે
આ પતાના મહેલમાં
કોઈ ગેરુ નથી,
અદરનો
આ સલળાતો અવાજ
મહેલની
હાલકડોલક થતી હીવાલોનો છે,
બીજો નથી
કોઈ
અવાજ .

હા,
અહીંથી
જે ગયા
તેમને સંકેત કરનાર
જ્ઞાનને
હંમણા જ
પીંજગાડી
લઈ ગઈ
એટલે ?
એટલે !
એટલે
કઈ જ નથી
આ પતાની ગૂંતાગમાં !!!

કમલ વૈદ્ય

યાદ

§ ૧

છૂટી ગઈ ગઈની ગાંઠ
ને આ વેરાઈ રહી છે અઢળક
અઢળક તારી યાદ,
આયખાની કણકણ-કણકણ...
સાંભરી લેવાને મળું,
ફાગટની મથામણ
સવારથી સાંજ,
રેણુ જાગરણે જાય.
પારદણુંદન સંગ ઝૂંડું.
એકલનું આ તે નહિ કામ.
અંગેઅંગ જાય થાકી
ઝંખી રહું તવ ઝાંખી...
આવ ભેળાં મળી
ફરી કસી ખાંધીએ રે ગાંઠ.

§ ૨

ધર ભરીને રહેલી તારી આ મૌનની વાણી
ખૂણે ખૂણેથી ખોલાવે છે મને.
સાવ દખાતે પગલે આવી
કાનમાં મને કેટલુંયે કહી જાય છે.
હીનો સ્પર્શ પામું... ને હું મીટ જરા માંડું
ત્યાં તો અદીઠ તું હસી પડે છે ખડખડાટ.
એકલ મનને જ અભાવ
તે ન રહે.
યાદનો અપાઠી મેઘ અળૂંબે તું—
કંઠે મારે મોરની ગહેક—
ઝીલું તારી ત્રમઝટ હેલી

પદાર્થોનું અતુકરણ એ imagesનો અ-
નિવાર્ય ધર્મ નથી... Imagesનો સાચો
પ્રભાવ એ છે કે એ એક abstraction
છે, એક symbol, એક ideaનો વાહક.
આ રીતે કવિતા શબ્દોમાં સાચુકલા જીવ-
નની image બિલી કરે છે તેની સિદ્ધિ છે.

આમ, feelingsની તીવ્રતા ima-
gesને વધુ વિશદ બનાવે છે, અને આવી
વિશદ imagesના પાત્રમાં ઝિલાતી
જતી feelings પોતે પણ સ્પષ્ટતર બ-
નતી જાય છે. અને અહીં સ્મૃતિનું સ્થાન
કેટલું મહામૂલ્યું છે તે છતું થાય છે. કેમ કે આ
રીતે તેજસ્વી imagesમાં પૂંજીભૂત થયેલી
તીવ્ર feelingsનો સંભાર ભેગો થાય છે
સ્મૃતિના સાગરમાં, જ્યાંથી પછી તે સા-
મગ્રીને ફરીથી જગાડી કવિ કવિતા રચે છે.

પણ એ imagesને એમ જગાડવાનું
કાર્ય કવિ માટે જરા પણ સહેલું નથી.
ડે દ્યુઈસ કવિએ આ તખ્તે કેવી સંકુલ
સપાટી ઉપર કામ કરવાનું છે, આયાસ
અને અનાયાસ વચ્ચે જે સૂક્ષ્મ સમતુલા
સાચવવાની છે, તે પર ખૂબ જ ભાર મૂકે
છે. તે કહે છે કે imagesને ભંડારમાંથી
બહાર લાવવાની કવિની શક્તિ ખુદ કવિના
જ કાળની બહાર છે : 'હું આ શક્તિને,
કદાચ, એક ઉત્સાહી પણ કાંઈક બાધા
એવા કૃતરા સાથે સરખાવું: એ કૃદી કૃદીને
દોડતો આસપાસની ઝાડીમાં ઘૂસી જાય
છે, અને જેની ખોજ છે તેવા શિકાર તો
તે ભાગ્યે જ ઝડપી લાવી પગ પાસે મૂકે છે;
મોટે ભાજે તે હિપાડી લાવે છે કોઈ ધત્તર
જ કવિએ ઘણા વખત પર પાડેલું એકાદ
પંખી, કે કોઈ એવી ચીજ જેને પ્રસ્તુત નેમ
સાથે કાંઈ લેવાદેવા ન હોય.' (પાનું ૭૧)

અભ્યાસીની હેસિયતથી નહિ, પણ એક આર્મ ચેર વિચારક તરીકે હું તો માનુ છું કે ગુજરાતીમાં લખતા કવિએ પોતાના શબ્દોને જે વિરોધી ક્રમમાંથી છેલ્લવવાના છે તે ક્રમ વૈજ્ઞાનિક ગદ્યના ક્રમ હોવાનો ભય ભાગ્યે જ હોય. જીલ્લું, તેણે તો ક્રમ માત્રના અભાવમાંથી આગળ ધપવાનું છે. ગુજરાતીમાં કાંઈ પણ ક્રમ હોય તો તે વસ્તુતપાસેલી લાગણીઓનો છે, તેવી લાગણીઓના ધીમા ઝેર નીચે સુકાતા જતા વિચારોએ વેરેલા કાટમાળનો છે. ખુદ ભાષાના સ્તર ઉપર પણ, અંગ્રેજ કવિની દ્વિધા એ તેની નથી.

ખીજી, કવિ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધની સમસ્યાનું સ્વરૂપ પણ આપણા પૂરતુ જુદી રીતે બધાવાનું, કેમકે આપણી પ્રજાહી જુદી હોવાની. કવિ imageનેવા ક્રોધ નિર્મૂલ સૌંદર્યથી આકર્ષાઈ જનસમાજથી વિખૂટા પડી જાય એ પ્રક્રિયા તેના

નીચેના પુસ્તકોની મદદથી આ લેખ તૈયાર કરાયો છે:

- 1 *Philosophy in a New Key*—Susan Langer
- 2 *Feeling and Form*—Susan Langer
- 3 *Imagism and The Imagists*—Glenn Hughes
- 4 *Poetic Process*—George Whalley
- 5 *The Poetic Image*—C. Day Lewis
- 6 *The Mirror and the Lamp*—M. H. Abrams
- 7 *The Romantic Image*—Frank Kermode

૮૮] કવિચોદક - જુન-૧૯૭૬-ઓગસ્ટ ૧૯૭૭

‘સલિલ’

પાદર મૂકીને...

પાદર મૂકીને અમે પેઠા સીમાડાના

હીલાછમ ઘૂઘવતા પૂરમાં.

ઝલમલ એકાંત ઘૂંટી કાંઠેલી—

મજરીઓ આખાની ધૂંબઝૂંબ ડાળીએ,

પગલાં જોવાની મશે પછવાડે—

તાકતી આંખોને કેમ કરી વાળીએ ?

આગળ ચાલોને મન પાછળ ખેંચાય

મીઠી રેલાતી વાંસળીના સૂરમાં.

આવે વિસામો તો નજરુંનો ભાર—

ઘડી હળવેથી હેઠ જરા મેલીએ !

કારમોર વળગેલા ખાલીપો ખંખેરી—

મનખાનો માળો સંકેલીએ !!

અણબણ્યા જંગલની પાર પછી પહોંચીશું

અણબણ્યા અણબણ્યા ઉરમાં.

પાદર મૂકીને અમે પેઠા સીમાડાના

હીલાછમ ઘૂઘવતા પૂરમાં.

વીરુ પુરોહિત

વિધવા ડોશીનું ગીત

ચંપાપટો* લેસ મારો ઝાંખો ને ઝપટ
નાની કાંગરીથી યાદ તારી વડે માણા રાજ
હું તો ઢોલિયાની ઈસે ખેઠી અધૂકડી આજ...
હંખરે આળોટે આજ પાછલી વસંત
મારી ચૂડલીયું ભાંગ્યાના ઐંધાણુ પર,
ભાંતોમાંથી ખરે તારા સ્મિતનાં પોડાં
'ને ધૂળ ઊડે મારી ઝીણી ભીની આંખ પર,
મારી દાંતની રેખ્યુંમાં તારું સળવળે નામ
નામ રેખ્યમાં ને રેખ્યમાં કાં રહે માણા રાજ?
હું તો ઢોલિયાની ઈસે ખેઠી અધૂકડી આજ...
ચંપાપટો...

પટારે મેં ગોતી તારા આંગળાની છાપ
છાપ કાળની ઊધઈથી ઘેરાણી,
ઝાડિયું પડયું રે! મારા ધરુજતા હાથથી
'ને એનીયે ચિતાયું ખડકાણી,
એની મેશને ઘોળીને આંખ્ય આંજ
આંજ 'ને તારું આલસાનું રૂપ કશું કહે માણા રાજ.
હું તો ઢોલિયાની ઈસે ખેઠી અધૂકડી આજ...
ચંપાપટો...

* ચંપાપટો લેસ = લગ્ન વખતે પાનેતરમાં લગાડવામાં આવતો
સાચો લેસ જેની નીચેની કિનાર પર કાંગરી હોય છે.

પૂર્ણસ્વરૂપમાં આપણે માટે વ્યક્ત થઈ શકતી
જ નથી. કેમ કે, એવા કવિ અને જનસમા-
જના સંબંધ પર તરત એક ઓળો પડે છે,
અને તે છે ગુરુ અને શિષ્યના સંબંધનો.
આ ઓળો નીચે આપણો કવિ પોતાની
એકલતા સહવાની શક્તિ ગુમાવતો જાય છે
અને સામાન્યજન કવિતાને એક જીવંત
સત્ય તરીકે અનુભવવાની તરસમાત્ર ખોતો
જાય છે. આધ્યાત્મિકતાના રણમાં કવિતા-
નો છેડ કરમાઈ તો નહિ જાય, જેમ,
પશ્ચિમમાં અનાધ્યાત્મિકતાના?

આપણા પૂરતી તો, ખાસ કરીને આ-
પણા કવિઓને, પોંડિચેરીની આનંદયાત્રા
કાંઈક વધુકડિન ખતો એમ જ ઈચ્છીએ. □

પોષની સખમીના ઉત્સવ પછી દાદશી—
એ શાન્તિનિકેતનમાં આ કાવ્ય રચાણું
શૌભદ્રીજીસને એનો અનુવાદ પહોંચ્યો
ત્યારે એમણે પૂછ્યું: ‘આનો અર્થ શો? પ્રેમ
કાણુ? રુદ્ર કાણુ? કઈ સમજાયું નહિ’, ઇ
ત્યાદિ લાગે છે કે દેશપરદેશમાં આ વિષય
પૂરતી તો યશરેખા લઈને આવ્યો છું

વિશ્વમાં તેમજ આપણા અંતરમાં સુદઃ
વિરાજિત છે ઉન્મત્ત બનીને આપણી
કામના એને આજ્ઞા કરે છે કામનાનો આ
પરદો ખસેડીને સુદર પોતાને પ્રકટ કરે છે.
એને કયાય બહારથી આજ્ઞાવાનો નથી. કંઠ
ઉપનિષદ્ કહે છે.

યદા સર્વે સમુચ્યન્તે કામા:

ત્યારેજ એ પૂર્ણને આપણે પામીએ છીએ
સ્વકીય અપરંપ સૌન્દર્યમાં એ ઈશ જ સહુ-
ને ગતિશીલ રાખે છે. આપણે વિશ્વ એ-
નાથી પરિવ્યાપ્ત છે. કિંતુ આપણી કામ-
નાના અતરાયને કારણે આપણે એને જોઈ
શકતા નથી ઉપનિષદ્ કહે છે:

મા શ્વ, મા પ્રમદ:

લોભ છોડો, કામના છોડો, પ્રમત ન બનો.
પણ એજ કામના એપણામાં આપણે આ
સક્ત થઈ, નિજ અસુદર દાસ અતરના ને
બહારના સુદરને આઘાત પહોંચાડીએ
છીએ. એનું અપમાન કરીએ છીએ. કોની
કરે છે આ વિડબના? ભ્રમણના વિલાસ-
માં મત થઈ જે પોતાની સુકુમાર ચેતનાને
જોઈ, જે જાન, અંધ બન્યા છે તે માર્ગની
મને બાજુએ સુદર સુકુમાર ફૂલ ખીલી ગયા
છે; પણ આ જે ધ્યાન લોક એને પગથી
કચરી ધૂળમાં રગદોળી ચાલ્યા જાન છે
જીવનને શોભાવી રહેલા સુંદરીના આ કુટિલ

હે મુજ સુદર,
જતા જતા
પથ પર વિલાસે ઉન્મત્ત કઈ બધાં
જ્યારે તારું અંગ
કરે ધૂલિમય
ત્યારે આ અંતરે મને
લાગે તીવ્ર ડખ
ચિત્કાગે કહું, હે મુજ સુદર,
આજ બની દંડધર
ન્યાયનો કર તું સઘ નિર્ણય.
પણ પછી જોઈ છું તો—
આ શુ!

ખુલ્લા છે તવ ન્યાયમંદિર—દ્વાર
નિરતર થતો યથાયોગ્ય જ્યા વિચાર.
સ્વહીન પ્રભાતનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ પડે
એમના કલ્પપરસ્ત દંગે;
શુભ વનમરિલકાની વાસ
પામી રહે લાલસાનો ઉદ્દીપ્ત નિશ્વાસ;
સંધ્યાતાપસીને કર ઝળહળ
સપ્તર્ષિની પૂજાદીપમાલા
નીરખત રાત્રીલર એમની ઉન્મત્ત અવસ્થાને—
હે સુદર, તવ દેહે
ધૂળ લરી જાય તે બધાને.

હે સુદર,
તવ નિર્ણયધર
પુષ્પવને,
પ્રહુય સમીરણે,
નૃણુપુજ પતંગશુબ્દને,
વસંતના વિહંગકૂળને,
તગ્ગચ્છિત તીરે મર્મરિત પદલવવીંચણે

પ્રેમિક ઉદાર,
એ સહુ નિર્દય ઘોર, આવેગે દુર્વાર.
શુભ રહી સંચરત કરવા હરણુ
તવ આભરણ;
પોતાની વાસના નમ્ર
સજવા ઉદત.

એમનો આઘાત લાગે પ્રેમને સર્વાંગ જ્યારે
સહુ રે ન જાય ત્યારે
સજલ નયને

પોકારું છું તને—
ખડ્ગ ધર, પ્રેમિક ઉદાર,
કલુષનો કર તું સંહાર.

ફિંતુ પછી જોઈ છું તો
આ શું,

ક્યાં છે તવ ન્યાયાગાર?

જનનીનાં ઝરે નેત્રનીર

એમની ઉચ્ચતા પર;

પ્રણયીનો વિશ્વાસ સરલ

ક્ષતવક્ષ તો ય એમના વિદ્રોહશેલનો તે કરી લે કવલ.

પ્રેમિક ઉદાર,

હાહુ તવ વિચાર-આગાર

વિનિદ્ર સ્નેહની સ્તપ્થ નિઃશબ્દ વેદનામાઝે,

સતીની પવિત્ર લાજે,

સખાને હૃદયરક્તપાતે,

પથોન્મુખ પ્રણયના વિચ્છેદની રાતે,

અશ્વપ્દુત ઠરુણાએ પરિપૂર્ણ સહિષ્ણુ પ્રભાતે.

હે રુદ્ર, હે ઉગ્ર,

હે આધાર,

હુપ્થ એ સૌ, મુગ્ધ એ સૌ પ્રવેશીને તવ સિંહદ્વાર
સંગોપને

ચિના નિમંત્રણે

ઘર ફેાડી ચોરી જાય રે તવ સંહાર.

ચૌરધનનો દુર્વહ સાર

પલે પલે

નાં ટોળાં ઉપેક્ષા કરે છે, અવહેલના કરે છે.

ત્યારે વેદનાથી હૃદય ચિત્કારી જાઉં છે,
ધા નાખે છે, દાદ માગે છે. પણ આ શું ?
સુંદર, રહે છે સદાય શાન્ત સુંદર. એનો
પ્રેમ તો ક્યારેય લોપ પામતો નથી. ત્યારે
શું અપરાધની કોઈ શિક્ષા નથી ?—પણ
ભૂલી જાઉં છું કે એ તો અક્રોધથી ક્રોધ
ઉપર, સાધુતા દ્વારા અસાધુતા પર, ક્રમાગત
જય પ્રાપ્ત કર્યે જાય છે.

આ સુંદરનું તુલાધર ક્યારેય ખંધ રહેતું
નથી એટલી વાત પણ આપણે જાણી શકતા
નથી. એની ન્યાયપદ્ધતિ જ નિરાળી છે.
સૌન્દર્યલોક ક્યારેય પોતાના સ્થાન, આ-
દર્શ પરથી ચ્યૂત થતો નથી એવું જણાય
છે. એથી તો અસંખ્ય ધારે એનું વર્ષણ થયા
કરે છે. પ્રભાતનો પ્રોજેક્ટ પ્રકાશ, અપ-
રાધી દુર્જનની કલુષ-કુત્સિત દષ્ટિ પર, રવ-
હીન સ્પર્શ કરી, એની કદર્યતાનું નિવારણ
કરે છે; એ જ તો છે એનો ન્યાય. પવિત્ર
વનમદિલકાની સુગંધથી લાલસાના ઉદ્દોષ
નિશ્વાસને એ નિર્મલ કરે છે : એ જ તો છે
એનું કાર્ય. તારકમય દીપાવલિને રાતભર
હાથમાં લઈ તપસ્વિની સંધ્યા, ઉન્મત્તની
ઉપર પણ શાન્ત દષ્ટિ ઢાળી રહે છે; એ જ
તો છે એની નીતિ.

મત લલે પોતાની મગજખીમાં મસ્ત રહે,
મલિન ભલે રહે કલુષે આલિસ; પણ વસંત-
નાં પુષ્પિત વન, નદીતીરના નિર્મલ સમી-
રણ, પંખીનાં ગાન-એ સહુ દ્વારા સૌન્દર્ય-
ની ધારા સદાય વર્ષતી રહેશે. દેખીતો આ
વિરોધાભાસ એ જ તો છે સુંદરતા ન્યાયની
રીતિ. હે સુંદર ! ધૃણાસ્પદ અસુંદરની સાથે
આ પ્રકારનું છે તારું વર્તન !

તું કેવળ સુંદર નથી, પ્રેમિક પણ છે.

હે પ્રેમિક! કામુક, લુબ્ધ, નિર્દય બધાં તને પીડી રહે છે. પ્રેમના કંઠની સુસૌભિત માલાનું હરણ કરી, એના વડે પોતાની દુર્વારિ લાલસાને જ્યારે એ સખી રહે છે ત્યારે બેધું જતું નથી. ત્યારે અપરાધીને યોગ્ય દંડની અપેક્ષા રાખું છું. પણ પછી જોઈ છે, તારી અદાલત છે સદાય ખુલ્લી. એમની નિશ્ચુરતાની ઉપર જનનીની આંખનાં નીર ઝરે છે; એ છે તારો સુકાદો. પ્રજાથી પ્રેમની અસીમ શ્રદ્ધાથી વિદોહના શેલને હૃદયમા ધારણ કરી લે; એ છે તારો નિર્ણય. પ્રવંચનાપૂર્વક પ્રણયનું અપમાન કરનાર સ્વજનનો પથ તું પ્રેમની પ્રતીક્ષાથી નિહાળી રહે છે. વાહ, પ્રેમિક ક્ષમાના ધર્મમા, પ્રેમના પ્રદાનમા પ્રકટ થાય છે તારો વિચાર.

તું છો ઉદાર, સર્વ કંઈ આપવાને ઉત્તર. લુબ્ધતા અન્યાયને માર્ગે તારા ધરમાંથી ચોરી કરવા ચાહે છે. વિશ્વવિધાતા પુનઃ એને પ્રસ્થાપિત કરવા તત્પર થાય છે. પ્રખર તાપ દારુણ વૃષ્ટિ દ્વારા ક્ષમાના પ્રાપ્ત કરે છે. આમ વિશ્વની અસમાનતા દૂર તું રુદ્રરૂપે પ્રગટ થાય છે. પ્રકૃતિનો જ આ ધર્મ છે.

આથી ચોરી કરનાર ચોરમાલનો અસહ્ય બોલો વહેવાનો હોય છે. એ ભાર ઉતારવાનું એનું ગણું રહેતું નથી. આ જ છે એમને યોગ્ય મહાદંડ. આ ભાર એમણે ખેંચવો જ પડશે. પરશુરામ માતૃહત્યા કરી પરશુને હાથથી હેડી મૂકી શક્યા ન હતા એ શું સામાન્ય શિક્ષા છે? રણુતરી, અસહ્ય ધત્યાદિનો કેવો લામણુ ને પ્રાણાન્તકર છે લુબ્ધકનો બોલો? કેસડ લાંગી બચ તેાય બોલો બાલુએ મુકવાની હામ નહીં. ફગાવી દઈ એટલુંય કહેવાની શક્તિ નહીં. આ જ છે ઇન્સાફ, આ જ છે કડોર દંડ.

સકલનાં મર્મં દલે
તો ય તે ન શકે નીચે ઉતારી લગાર.
તને પુકારીને ત્યારે કહું વાર'વાર
ક્ષમા કર ક્ષમા, રુદ્ર, જીવન-આધાર.
ને હું લહું
માર્જના
રૂપ ધરી આવે કંઈ પ્રયંત્ર અંઝાનાં,
વેગવંત ઝડે
બધાં એ રે ધૂળમહી ખડે;
ચોરીનો પ્રકાંડ બોજ ખંડખંડ થઈ
વાવંટાળે પડે કયાંય જઈ.
હે રુદ્ર, હે મહામના,
તારી તે માર્જના
(લહું) ગર્જમાન વજ્રામિ શિખાએ,
સર્થાસ્તની પ્રલયરેખાએ,
રક્તને લપેણું,
અકસ્માત સઘાતના લપેણું ઘર્ષણું.

મુજને શોધું

મુજને હું શોધું છું.
વિશ્વ અરણ્ય વિરાટ એહની
ગલી ગલી ગોતું છું
મુજને હું શોધું છું.
અંધકારનું અપારદર્શક
ભેદીને સ્તર...
વિંટાળયેલું ફલફલ પર
જે ગાઠ આવરણ...
ઠા વાઘથી વહેતા સ્વર ।
વેરાયા વિલીન થયા
એ વિરાટ નલમાં
અખોલ દૂમતાં મૌન -
શબ્દ અવકાશે
ફેફસું છું —
મુજને હું શોધું છું.
સમસ્ત સૃષ્ટિ આવરત
જે કાળમીઠ એ-
અંધકારના તરંગ-લયમાં
સરિતાઓના વમળ-વલયમાં
રજનીએ આવી સરકેલું
સ્વપ્ન શોધવા, ધુમ્મસ-
ભરી સવારો ફેફસું
છું, મુજને હું શોધું છું.
હુંગરથી દટડેલો વાયુ
વનવનના વૃક્ષે અટવાયો
ત્યાંથી ધીમે ખારી વાટે
પહો આવતા પવન તણાં
પગરવમાં...
ઓસખિંદુમાં સૂર્યખિંખથી
પ્રકાશ ફેફસું છું
મુજને હું શોધું છું.

રુદ્ર પશુ ક્ષમાશીલ છે. એ ક્ષમા શી રીતે ?
સુંદર અને પ્રેમિકની રીત જેમ અદ્ભુત,
રુદ્રની પણ તેવી જ વિચિત્ર.

મનુષ્ય ન્યારે અન્યને દુઃખ દેતો હોય છે
ત્યારે પોકારી ઊડીએ છીએ: હે રુદ્ર આવો,
શિક્ષા કરો. પણ મનુષ્ય ન્યારે દુઃખ પામતો
હોય છે ત્યારે પ્રાર્થી રહીએ છીએ: સહાય
કરો, ક્ષમા કરો. શક્તિદંભથી મત નિષ્કુર
બધી બાતિ પોતાનાં પાપથી જ ભાંગી પડે
છે. પોતાની મહત્તી વિનિષ્ટિની એમને ખ-
બર પણ પડતી નથી. રુદ્રનો ન્યાય એમની
પર તોળાય છે ભીષણ અંઝાને રૂપે. રુદ્રથર્ષને
જ રુદ્ર ન્યાય કરે છે. લૂટારુનો બહુયુગ સં-
ચિન બધો માલ એના વિક્ષેભ-અંઝાવાતથી
ધૂળ-ધૂવાં થઈ ઊડી જાય છે. ત્યારે એમની
દુર્ગતિ જોઈને પણ ચાચના કુરીએ છીએ.
ક્ષમા કરો પ્રભુ, ક્ષમા કરો.

વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે એક હંદ.
ન્યાં ન્યાં છદોભંગ થાય છે ત્યાં, પ્રતીક્ષાના
કંઈક સમય પછી, વૈષમ્ય ન્યારે અસહ્ય
બની ઊઠે છે ત્યારે, રુદ્રનો આવિર્ભાવ થાય
છે. પ્રથમ તો હંદ સ્વયં સુંદર પ્રેમિક બની
અહંદને સંસ્કારવા પ્રવૃત્ત બને છે; ફૂલની ફે-
રમથી, સ્નેહપ્રોતિનાં વર્ષણથી. એથી પણ
ન્યારે વિશ્વહંદનું વૈષમ્ય દૂર થતું નથી ત્યારે
જ રુદ્રનો ભીષણ આવિષ્કાર શક્ય બને છે.
હંદ પોતે જ રુદ્ર રૂપ ધારણ કરી સમષ્ટિના
હંદ અને સૂરનો મેળ સાધી શાન્ત બને છે,
નિવૃત્ત થાય છે.

આલોચના: એવાં ઘણાં યે પાપ છે જે
અત્યંત કષ્ટકર છે. એ બધાં પોતે જ પોતાની
શિક્ષારૂપ બની રહે છે. આમ હોવાથી એને
ખાલ્લ દંડ દેવો જોઈએ એવું સમાજ વિચા-
રતો નથી. લૂંટના, અન્યાયના, ભાગપટચના

દંડનું વિધાન સમાજ છે. કારણ એનાથી તો
 ક્ષણિક સુખની કામનાની સિદ્ધિ થાય છે.
 પરંતુ નીચતા અને પરશ્રીકાતરતા માટે સ-
 માજમાં કોઈ દંડવિધાન નથી, કારણ એટલું
 જ કે એ પાપની ભીતર જ જોડે જોડે મનમાં
 ભીંસાઈ મરવાનો દંડ રહેલો છે. બહારની
 શિક્ષાનું ત્યાં કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી.

પરંતુ સુંદરના ક્ષેત્રની તો નિરાળી જ
 વાત છે. સુંદરને ખબર છે કે પોતે સંપૂર્ણ છે,
 અપરાજ્ય છે, શાશ્વત સત્ય છે. એથી પૂણું
 શ્વપૂર્વક એ પ્રતીક્ષા કરતું રહે છે. ભગ-
 વાન સુંદર છે એથી જ એ પ્રતીક્ષા કરે છે.
 ભગવાનને જે અસહિષ્ણુ કહે છે એ એના
 સુંદર ધર્મને બળુતા નથી. □

પ્રાણબલન મહેતા

અંધારે...

અંધારે ઓગળતી ગાડાવાટે
 બળદો બધ તણાતા ડચકારે
 આખોય દિવસ લાણીલાણીને
 અજવાળાની ગઠરીઓ ઠાંસી ઠાંસી ખાંધી,
 આખોય દિવસ ચાસચાસની વચ્ચોવચ્ચ ઊંલા રહીને
 આ શેઠેથી તે શેઠા લગ ખેતર ચૈ ફેલાયો,
 આખોય દિવસ ફૂટે બાઝ્યા દાણા પેટે
 ખેતરને લીલમલીલી નજરે બેધુ...

અવ અંધારે ઓગળતી ગાડાવાટે
 બળદો બધ તણાતા ડચકારે...

...ને હું ઘડીક સીમ બનીને

હું ઘડીક ખેતર થૈને

ઘડીક શેઠા પરનુ વૃક્ષ થૈને હું બૂલી ઊઠું...

...અંધારે ઓગળતી ગાડાવાટે

બળદો બધ તણાતા ડચકારે...

...ને હું પાસ આવતા ગામને કોઈ

પાણીની નીકે નીકે ખીલી નીકળતા

રૂના છાડ સંમો તે મનમાં મલકી ઊઠું

કે હેતે લીધ્યા ઘરમાં બળતી ધૂપસળીની

ગંધે ગંધે છલકી ઊઠું...

...અંધારે ઓગળતી ગાડાવાટે

બળદો બધ તણાતા ડચકારે

ને હું...

ગીત

કાક હોઠ હજી સજનીની ફૂંપળ ફૂટી,
 ને મારે હોઠે તો સાજનનાં વંન લહેરાય.
 એની ડાળ ડાળ કાચલના ટૂંકોકારા થાય!
 કાન ઠાંકું તો ખમણા ને તમણા સુણાય!!
 માંડ માંડ જોર કરી લીડું કમાડ,
 તમે છતમાંથી ચાંદરણે ઊતરો.
 ‘ચીંચી’થી ખચવાને માળો તોડું તો
 મારા આંગણમાં ઊગે ચખૂતરો!
 હું તો ચાંસ આડો હાથ ધરી ચકલાંને રોકું
 તો ચો-દિશથી ફૂલ-પાન દૂહીકતાં જણાય!
 રહેજ તમે આલ ખની ખૂંકો તો સીમ ખની
 લીલીછમ ગાળો હું લાંડું.
 સૂરજ-શાં સોનેરી પગલાં જોવાને તારાં,
 અંધારે આંખ તોય માંડું!
 હું તો વાદળાંની છત્રોને ચોલી ફટું છું,
 પછી કેમ કરી મારાથી કોરા રહેવાય?

શોધ

કેટલાય કાળથી
 એની ઇરછાઓમાં
 વારંવાર ફેરી જતું
 ફૂલ
 હું હજી સુધી
 એને
 આપી શક્યો નથી.
 આ વાત
 મારી શેરીનાં બધાં છોકરાં
 બાંધે છે,
 એટલે
 જ્યારે જ્યારે
 એમનો દાંત પડી જાય છે
 ત્યારે ત્યારે
 મારા છાપરે નાખી જાય છે.
 એ દાંત
 પડતાં જ
 મારામાં વહી રહેલા ભ્રમર
 મને ડુંખ મારી
 ઉપવન ચાલી જવા કહે છે...
 અને
 એની આંખોમાંથી
 એક ભ્રમર
 બહાર આવી
 મને પૂછે છે:
 ‘મનુ કયાં છે?’
 અને
 હું
 ફૂલની શોધમાં ઊપડી બાઉ છું...

નવો સૈકો

લક્ષ્મી તથા અમર પદ્મની આસપાસ
ફટી ખીલી ખરી જતી કર્ષ પાંખડીઓ;
વર્ષો તથાં સતક તેમ અનન્તતામાં
ફટી, ખીલી, ખરી જવા વહતાં હમરો.

ફટે, ખીલે, ખરી પડે કર્ષ પાંખડીઓ,
ક્ષીરાબ્ધિનું કુસુમ એક જ દહેર રહાણે;
ત્યાં ભૂંગ જેય ચકચૂર સુધા મહીં તે
આ પાંખડી ફટી ખરી ન ગણે ન ગણે.

આત્મા અધિપતિ મધુપ અનન્તતાનો,
આત્મા અમીઝરણુના રસનો વિહારી;
આત્મા ગણે નહિ જ તે યુગને ક્ષણોને.
કયાં દેશકાલ? સધળે જ વસન્ત જામી.

કયાં શીતહિમ્ન? સધળે જ વસન્ત છાઈ.
ફેલે પરાગ સહુ એક જ ભૂંગ કાળે;
તેને કયું નવલ છે ફલ અર્પવાનું?
આશિષ આ ઊછળતી પથ્રુ કોણ માટે?

એ ભૂંગના જ સહુ વારસ છે અહીંયાં,
એ પદ્મની મધુરતા બધી વારસો છે;
યુંલે ઊડો સુખથી સૌ જ પ્રવાસમાં આ,
યાત્રા પવિત્ર રમણીય રથલે રથલે છે.

‘કલાપી’

વહાવાં: સખા, સખિ, સહોદર બાલ ભોળાં,
લક્ષ્મી તથા કુસુમના મધુનાં વિહારી!
ખંધું કયું નવીન હું સુખ સૌ તમેને
આ ખેસતું સતક વર્ષ તાણું બતાવી?

જાણું નહીં અશુભ શું શુભ શું હશે તે,
જાણું નહીં અહિત શું હિત શું હશે વા
જાણું નહીં સુખ સુખે અથવા દુઃખે તે,
શું ઇચ્છતું: નહિ જ એ વશ્રુ બણતો વા.

જાણું પરન્તુ રસનાં સહુ છે વિહારી,
જાણું વળી કુસુમ એક જ છે રસાણું;
છે જે તમે કુસુમનાં કુસુમે રહો એ:
એ ભાગ્ય, એ જ હિત, એ શુભ ઇચ્છવાનું.

સેવા ધરું નવીન શી ચરણારવિન્દે?
ગૂંથી કયાં કુસુમનો લઈ હોર આપું?
લક્ષ્મી તથા સુમન પાસ ફૂલો લાગ્યાં,
સ્વામી ધરે સહુ જ ત્યાં કર્ષ ભેટ લાવું?

લાવી ધરું હૃદય તો પથ્રુ આ તમેને,
લાવી ધરું હૃદય તે નિજ સાથ લેજો;
ખીન્ને પિવાડી મધુ અમૃત પુષ્પનું સૌ,
ખીજું ધરે પ્રભુજી તે લઈ મમ રહેજો!

અન્યત્ર હરતાશ્વરમાં આપેલું કાવ્ય

સ્વ. ભાનુભાઈ (લક્ષ્મીનારાયણ) ર. આસ
'સ્વપ્નસ્થ'

હા (કચ્છ)વાળાં કલાપીનાં રાણી 'રમા' અને (નીચે) એ રાણી પ્રાથે આવેલી સેવિકા મોંઘી-કલાપીની હૃદયરાજી 'શાલના'.

ભિચી પડછંદ કાયા, -સૌરાષ્ટ્રની મુઠાને ઉપસાવતી; ને એ-
માંથી દરના દર્યનું, -સમયની પારના દર્યનું કોઈસ કરતી
ટેલિસ્કોપિક દૃષ્ટિ...સ્વપ્નસ્થને પ્રથમ જોયા ત્યારે મન પર
આવી છાપ પડી હતી. ચાણીસીના પ્રબળપ્રીય ઉત્થાનના દિવ-
સોમાં 'ઘટમાં ઘોડાં ઘનગને'નું દૃષ્ટાંત એ પૂરું પાડતા હતા.
'શવણહથથો'નું પ્રકાશન એ સમયમાં થયું હતું. મંચ ઉપર-
થી એમને એમનાં કાવ્યોનું પઠન કરતાં જેમણે જોયા હશે
એમને આ કવિના ઓજસની પ્રતીતિ થઈ જ હશે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર વર્ષોમાં એમણે સામ્યવાદના પ્રચારનું કામ
હાથ ધર્યું ને નિષ્કાપૂર્વક એ જ કાર્ય જીવનના અંત સુધી
ચાલુ રાખ્યું. પણ કવિ 'કાન્ત' ધર્માન્તરને કારણે જેમ સ્વ-
જનોથી દૂર થયા તે એમના જ જ્ઞાતા શ્રી સ્વપ્નસ્થ રાજ-
કારણી કારણે મિત્રોથી અલગ પડી ગયા હતા. સ્વીકૃત કર્તવ્ય
જોડાતું ન હતું; ને કન્યુ હૃદયથી સ્વજનોનું દરેક સહારું
ન હતું. જીતરના આ સંઘર્ષને, અંતરની આ વેદનાને એમણે
જરૂરી જાણી એનો હું સાક્ષી છું. છેલ્લે છેલ્લે તે સ્વાતાં
કાવ્યો ક્યારેક મારી પાસે વાંચવા લઈ આવત
વેદનાનો અણસાર નહિ; ઉલ્લાસનું જ
સર્જનવ્યાપાર મને એક લીલામય લાગને
ને એમણે એમની લીલા સંકેતી લીધી

ભરત અને મૃગ

(૫-૧૨ નવનકર શતગના ઔશન્યથી)

‘નાન ન યાનની વન્યે હયુ એ કૃપણ હયુ.’

‘પ્રમાણ છે સિધિય કન્યા યાગી તેનું કુંદમ,
નિય નિય વનુ વનુ હટ્ટ યાગમા ધાય ભન.’
(ભરત) —કસાપી

‘કલાપી’

એ જથી લગભગ પંચોતેર વર્ષ પૂર્વે પોતાની કાવ્યકેન્દ્રથી યુવાન હોયને હેલે ચડાવનાર કવિ ‘કલાપી’નો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા સંસ્થાન લાડીમાં ઈ. ૧૮૭૪ના જન્યુઆરીની છઠ્ઠીસમીએ થયેલો. આ રાજકુમાર સુરસિંહના પિતા તત્પ્રસિદ્ધ પુત્રને પાંચ વર્ષનો મૂકીને મૃત્યુ પામ્યા. જન્યુ-લ્ધમાન માતા રામબાની વાત્સલ્ય-વર્ષામાં સુરસિંહજી ઊછરવા લાગ્યા. આઠ વર્ષની ઉમરે ઈ. ૧૮૮૨ના જૂન માસમાં રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ માટે દાખલ થયા. માતાના વિરહે આ કુમારના સંવેદનતંત્રને તીવ્ર બનાવવા માંડ્યું. ચૌદ વર્ષની ઉમરે માતાનું મૃત્યુ થતાં એ તીવ્રતર બન્યું. રાજ્યના બાહોશ મેનેજર આશાસમભાઈને આ કુમારનું પાલન સોંપાયું. જીવન-મૃત્યુના પ્રશ્નો એના કુમારમાનસને ઘેરી વળવા લાગ્યા. પરિણામે નિર્વેદ જન્મ્યો. પ્રકૃતિએ એમને વધુ ને વધુ આકર્ષ્યા. પણ ત્યાં જ એ વિરતિ ઓસરી ગઈ! ૧૮૮૯ના ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે રાજબા અને આનંદીબા એમ બે રાજકુમારી સાથે એમનું લગ્ન થયું. રાજબા એમના કરતાં આઠ વર્ષે અને આનંદીબા બે વર્ષે મોટાં. હવે રતિએ એમના ચિત્તને કબ્જે લીધો. રાજબાના પ્રેમમાં એ પાગલ બન્યા. રાજકોટમાં અલ્પાસ્તકાળ દરમિયાન રાજબાના વિરહની પ્રત્યેક ષળ એમને યુગ જેવડી થઈ પડી. પોતાના હૈયાને આ તરફ ટાટ રમા પરના પત્રોમાં ઠલવાવા લાગ્યો. આમ સુરસિંહનો હવે ‘કલાપી’ તરીકે કવિ-જન્મ થયો. રાજકોટના લીમડીના ઉતારામાં આ રાજવી વિદ્યાર્થીએ સાદગીભર્યાં જીવનસંસાર શરૂ કર્યો.

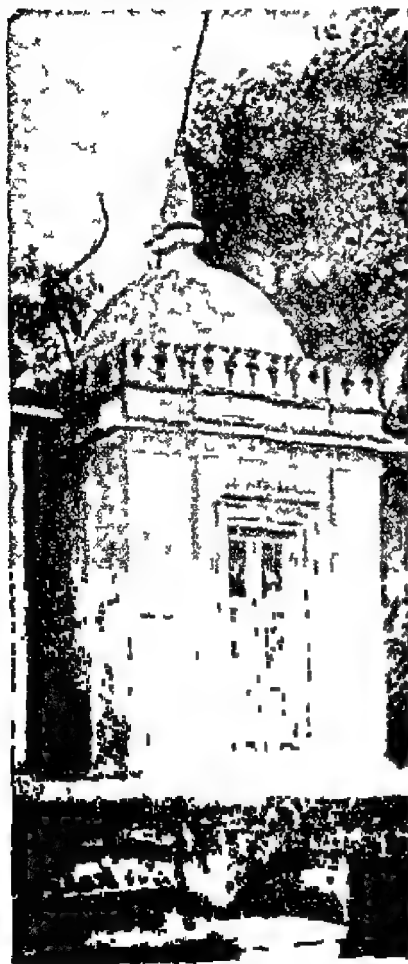
આ વિદ્યાર્થીકાળમાં એમના પર અસર મૂકી જનાર બે જણ: બની મારતર અને જોશી મારતર. બન્ને શિક્ષકોએ એમના સાહિત્ય-સંસ્કાર પોષ્યા. સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યને પરિચય કરાવ્યો. કાલિદાસ, બાણ, પ્રેમાનંદ, દલપત-નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, દાન્ટે, મિલ્ટન, શેક્સપિયર, વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી, કીટ્સ, બાયરન, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, ટેનિસન, મૂર, ગોલ્ડસ્મિથ વગેરેએ એમનાં રસરુચિ અને કાવ્યવિભાવનાને ધડાવામાં મહત્વનો ઋણો આપ્યો. વર્ડ્ઝવર્થ-

શેલીની અસર તળે એ પ્રકૃતિપૂજક બન્યા તો મણિલાલની અસર તળે અલેક્ઝાન્ડર. મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામને તો એમણે લગભગ ગુરુપદે જ સ્થાપેલા. વ્યવહારવિરંબણાએ વખતે એ આ ગુરુએ તરફ જ મીટ માંડતા. જ્યારે ‘કાન્ટ’ તો મિત્ર, એમણે એમની કવિતાને પાળી-પોષી-પરિમાર્જિત કરી. ઈ. ૧૮૯૦થી એમનું કાવ્યલેખન આરંભાયું. ૧૮૯૧ના ઑક્ટોબરથી ૧૮૯૨ના એપ્રિલ સુધી એમણે કાસમીરનો પ્રવાસ ખેડ્યો. આ પ્રવાસ દરમિયાન પ્રાણપ્રિય પત્ની રમા (રાજબા)નો અસહ્ય વિરહ અને પ્રકૃતિના પ્રત્યક્ષ દર્શનાનંદે સુરસિંહમાં રહેલા કવિને કોળાવ્યો. ત્રણ-ચાર વર્ષ સુધી જે જે ભિંમિએ આવી તેને એમણે કાવ્યમાં ઉતાર્યો કરી. આમ ૧૮૯૦ થી ‘૯૪ સુધી સુરસિંહનો ‘કલાપી’ તરીકે ધડતરકાળ. ‘ફરીરી હાલ’ ૧૮૯૨માં ‘સુદર્શન’માં પ્રગટ થયેલું એમનું પ્રથમ કાવ્ય.

હવે કલાપીના જીવનમાં સીમાસ્તંભ જેવા એક પ્રસંગ બન્યો. રાણી રાજબા સાથે આવેલી લાવણ્યમયી ખવાસણ મોંઘી પ્રત્યેના એમનો વાત્સલ્યભાવ પ્રણયમાં પરિણમ્યો. રાગ અને ત્યાગ વચ્ચે કવિચિત્ત ઝોલે ચડ્યું. સંઘર્ષ વધતો ચાલ્યો. ૧૮૯૫માં તો લાડીની રાજકુમાર એમને સોંપાઈ. મોંઘી (શોભના) તરફથી ચિત્ત પાછું વાળી લેવા રમાના સહકારથી એ જ વર્ષે એનો વિવાહ તેની નાતિના એક અડળંગ ખવાસ ગાલા દુલ્લ સાથે કરી નાખ્યો. પણ એમના હૃદય-માંઘી મોંઘી ના ખસી. ઈ. ૧૮૯૬માં તો એમણે શોભના સાથેના લગ્નની માગણી રમા પાસે મૂકી. ખળભળાટ મચી ગયો. ૧૮૯૭માં કલાપી મહાબળેશ્વર હંતાં ત્યારે રમાએ શોભનાનું લગ્ન કરી નાખ્યું. આથી કલાપીની વેદના વધી પડી. શોભના વગરનું જીવન એમને નાચીઝ—અસુંદર લાગ્યું. આખરે ૧૮૯૯ના સપ્ટેમ્બરની ૭મી તારીખે શોભના સાથે એમણે વિધિસરનું લગ્ન કર્યું. રાજબાટપટો વધવા લાગી. ‘રાજ્ય-દારોના ખૂની ભલકા’થી એ વાજ આવી ગયા. પ્રિયાપ્રેમ હવે પ્રભુપ્રેમમાં પલટાવા લાગ્યો. ૧૯૦૦ના માર્ચમાં તો આ નિર્વેદથી પ્રેરાઈ એમણે ગાદી-ત્યાગનો નિશ્ચય કર્યો, પણ એ

પહેલાં તે પ્રાણુભાગની વસતી વેળા આવી ઊભી પોતાના એક આગવા કવિતાચાહક વિશાળવર્તને વિશાદમાં છોડી 'કલાપી' ઈ. ૧૯૦૦ના જૂનની નવમી તારીખે સદાને માટે છોડી ગયા.

૨૬ વર્ષના દૃઢ આયુષ્યમાં એક દસમનુ એમનું કાવ્ય સર્જન હાલ આગી લે તેવું છે ચિત્રકોમળના આરંગમાં સર્જન

લાડી મુખએ કલાપીની રમારક દેરી

યેન કાવ્યકૃતિઓમાં કલાતત્ત્વની શુદ્ધિ છે, પરંતુ ઊર્મિની સચ્ચાઈ ભારોભાર છે. કવિચિત્તના એ નિખાલસ ઉદ્ગારો જ ભાવકોના ચિત્તને અધ્યાપિ પથેત જકડી રહ્યા છે. મહિલસ, કાન્ત, બક ઠા પરના પત્રોમાં એમની નિઃશવાન કાવ્યસાધના પ્રતીત થાય છે ઉત્તરોત્તર જિંદગી આદર્શોને આજવા એમની મવિતા મથી રહી છે. એમના જ્ઞાનનુવાદોમાં શૌલિક સર્જક પ્રતિભાના ફરીન થયા વગર રહેતા નથી એમની ચિત્રશક્તિ અનવલ છે સુરેખ, ચારુ, સચોટ શબ્દચિત્રો એમની કલમે અનન્ય સામ્યામાં આપ્યા છે. એમની નિરૂપણ રીતિ અને વર્ણનછટા પણ આકર્ષક છે છદ્દ પર પણ એમનો આરો હાય છે એમની ચિત્તનશીલતાએ એમની પાસે અનેક સૂત્રાત્મક કલિત્વમય પદ્ધતિઓ સર્જવી છે પ્રકૃતિપૂલના એ રહસ્યમય ગાયક છે પ્રભુ, પ્રદતિ અને પ્રિયા એમનાં કાવ્ય ના મુખ્ય વિષયો ઇશકે મિલન તરફથી ઇશકે હાકીરી તરફ ઢળતા એમના હૃદયનો જોક એમની કાવ્યચાત્રામાં અછતો રહેતો નથી બાલાસરકર મહિલસ પાસેથી ગઝલની, તે કાન્ત પાસેથી એમણે ખડકાવ્યની દીપ્ત મેળવી છે એમના હૃદય સાધના સીધા ઉદ્ગાર સમી એમની ગઝલોએ અનેકને મોહિની લગાડેલી છે એમના ઊર્મિકાવ્યો તે કલાપીનું જ તમ પ્રદાન છે આ ઉપરાંત 'હમીરજી ગોહૈલ'ના ચાર ખડ આપી એમણે સુનીર કયાકાવ્ય લખવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે 'જિનાવતી અને ગ્રાપીચદ', 'ભટ્ટ'હરિ અને વિક્રમ', 'અનધર અને ગ્રાપીચદ' તેમજ 'જસલ અને તોરલ' એ મની આતરિક સુધર્માત્મક રિથવિનો જ પડયા પડતા સ વાદો છે સ્વીકૃતિઓની અસર નીચે એમણે 'માલા અને મુદ્રિકા' તેમજ 'નારીહૃદય' જેવી નવલકથાઓ પણ લખા નુવાદ રૂે આપેલી છે 'કારમીરનો પ્રવાસ' આપણા અન્ય ધન પ્રવાસ-સાહિત્યનું પ્રથમ નોંધપાત્ર પુસ્તક છે. 'કલ પીની પત્રપાસા' અને 'કલાપીના ૧૪૪ પત્રો'માં મન્દ ધરેલા એમના પત્રો પણ એ પ્રકારના સાહિત્યમાં ગજુનાપાત્ર સ્થાન ધરાવે છે પણ એમના સર્જનનો શિરમહોર તે છે એમનો મરણોત્તર ક અસંમલ 'કેકારવ' બધે 'કલાપી' નથી પણ એ મનો આ 'કેકારવ' વર્ષો સુધી લખકના આતરકર્ણને સંતુષ્ટ કર્યો કરશે

— ધીરુ પરીખ

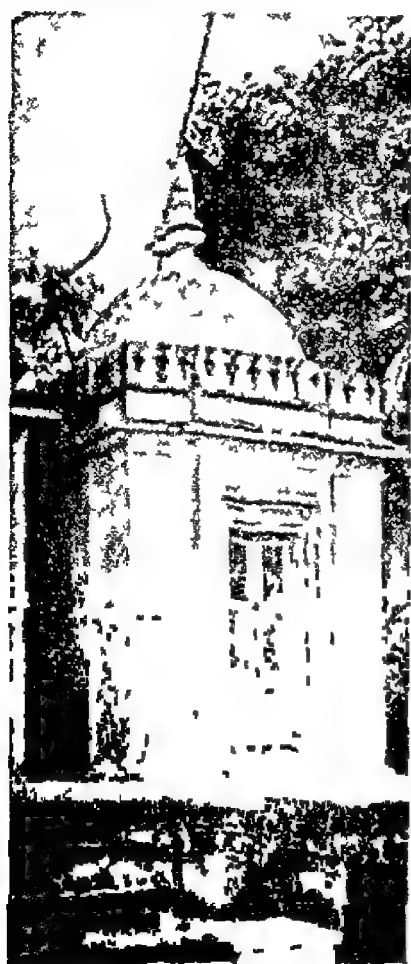
દુનિયામાં જીવવું અને પ્રાપ્ત કર્મો કરવાં તે ભાવનામય
હૃદયે થાય તેમાં જ સાચું જીવન છે અને કર્તવ્યપાલનની
શાંતિ છે; તથા હૃદયની આવી ભાવનામયતા ખિલવવા,
પોષવા અને ટકાવવા માટે કવિતા અને કલાનાં સાધનનિર્મલ,
આકર્ષક, આનંદ જેનો સ્થાયી ભાવ છે એવાં, અને ફલપ્રાપ્તિ
સદ્ય આપે એવાં છે.

—ખ. ક. ઠાકોર

Contributed by
Messrs. Calico Dyeing & Printing Mills Pr. Ltd.
41 E Ambedkar Road, Industrial Estate, Lalbag, Bombay-12

પહેલાં તે ખાણુ યાત્રી વસતી રેળા આવી તેની પોતાના એક આગળ કવિતાવાહક વિશાળવચને વિગાદમાં છેડી 'ક્લાપી' ઈ ૧૯૦૦ના જૂનની નવમી તારીખે સપ્તને માટે છોડી ગયો.

૨૧ વર્ષના દેકા આયુષ્યમાં એક દસકાનું એમનું કાલ સંજ્ઞન દાઢ માગી લે તેવું છે ચિત્રમોહનના આવેગમાં સર્જન

લાડી મુકામે ક્લાપીની રચાયેલ દેરી

યેન કાવ્યમતિઓમાં કલાતત્ત્વની ઊણપ છે પણ કલ્પિની સચ્ચાઈ બારોબાર છે મનચિત્તના એ નિખાલસ ઉદ્ગારો જ ભાવકોના ચિત્તને અધાપિ પર્વત બકડી રહ્યા છે મહિલુલ, કાન્ત બક ઠા પડના પગેમાં એમની નિમગ્નતા કાવ્યસાધના પ્રતીત થાય છે હત્તરાત્તર કાંચા આપ્તોન આગળ એમની મનિતા મથી રહી છે એમના ભાવતુલ્યોમાં મૌલિક સર્જક પ્રતિભાના દર્શન થયા પગર રહેતા નથી એમની ચિત્રગતિ અનવધ છે સુરેષ ચારુ સચ્ચાટ શબ્દચિત્રો એમની પ્લેમે અનવધ સામ્યામાં આપ્યા છે એમની નિરૂપણ રીતિ અને વર્તન છતાં પણ આકર્ષક છે જહ પર પણ એમનો સારો હાથ છે એમની ચિત્રનશીલતાએ એમની પાસે અનેક સુત્રાત્મક કવિત્વમય પંક્તિઓ સર્જાવી છે પ્રકૃતિપૂર્ણતા એ રહસ્યમય ગાયક છે પ્રભુ, પ્રતિ અને પ્રિય એમના મલ્લ ના મુખ્ય નિરોધી ધરકે મિલન તત્ત્વથી કંઈકે કંઈકી તરફ દળતા એમના હૃદયનો જોક એમની કાવ્યયાત્રામાં અછતો રહેતો નથી બાહ્યારાકર મહિલુલ પાસેથી ગજલની તો કાન્ત પાસેથી એમણે ખડકાન્યની દીપ્તા મેળવી છે એમના હૃદય સર્જના સીધા ઉદ્ગાર સમી એમની ગજલોએ અનેકોને મોહિની લગાડેલી છે એમના કલ્પિતઓ તો પ્લાપીનું કે વમ પ્રદાન છે આ ઉપરાંત હમીરજી ગોહૈલના ચાર ખડ આપી એમણે સુગંધ મ્યાનન્ય લખવાના પણ પ્રયાસ કર્યા છે ગેનાવતી અને ગોપીચંદ, ભટ્ટકરિ અને વિક્રમ, 'નલધર અને ગોપીચંદ' તેમજ 'જેસલ અને તેજલ' એ મની આતરિક સ્વર્ણાત્મક રિયતિનો જ પડથા પાડતા સ વાહો છે સ્ત્રીનયોર્ગની અસર નીચે એમણે માલા અને સુદ્રિમ તેમજ 'નારીહૃદય' જેવી નવવક્ર્ય ઓ પણ ભાવા મુગાહ રૂપે આપેલી છે 'હારમીરના મવસ' આપણા અલ્પધન પ્રવાસસાહિત્યનું પ્રથમ નોંધપાત્ર પુસ્તક છે 'ક્લા પીની પત્રધારા અને 'ક્લાપીના ૧૪૪ પત્રો મા પ્રકટ થયેલા એમના પત્રો પણ એ પ્રકારના સાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર રચન ધરાવે છે પણ એમના સર્જનનો શિરમહોર તે છે એમનો મરણોત્તર કાવ્યસંગ્રહ 'કેમરવ' ભડે ક્લાપી' નથી પણ એ મનો આ 'કેમરવ' વર્ગો સુધી ભાવના આતરકલ્પને સંવૃત કર્યા કરશે

— ધીરુ પરીખ

દુનિયામાં જીવવું અને પ્રાપ્ત કરવાં તે ભાવનામય
હૃદયે થાય તેમાં જ સાચું જીવન છે અને કર્તવ્યપાલનની
શાંતિ છે; તથા હૃદયની આવી ભાવનામયતા ખિલવવા,
પોષવા અને ટકાવવા માટે કવિતા અને કલાનાં સાધન નિર્મલ,
આકર્ષક, આનંદ જેનો સ્થાયી ભાવ છે એવાં, અને ક્ષતપ્રાપ્તિ
સદા આપે એવાં છે.

—બ. ક. ઠાકોર

Contributed by
Messrs. Calico Dyeing & Printing Mills Pr. Ltd.
41 E Ambedkar Road, Industrial Estate, Lalbag, Bombay-12

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

સા. સં. ૧૫. ૨૦. ૨૧

કવિલોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • શરદ ૨૦૨૬ • સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૦ • સળંગ અંક ૭૧

કવિનોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • શરદ વિક્રમ સંવત ૨૦૨૬ • પરંપરિત અંક ૭૭ • દ્વિજ અંક ૫
સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ઈ. ૧૯૭૦

	કાવ્ય	
રાજેન્દ્ર શાહ	૯૮	નિાદત નયને
હીરા રા. પાઠક	૧૦૩	પરલોકે પત્ર-૪
સુભાષ મુખોપાધ્યાય	૧૦૬	કુલ કુટુંક ના કુટુંક
અનુ. જયન્ત પારેખ	૧૦૭	કુલ કુટુંક કે ન કુટુંક
વીરુ પુરોહિત	૧૦૮	સિયુમત્યુ
ચન્દ્રકાન્ત દલાણી	૧૧૦	પાંદું લીલાશ
મીતુ મોદી	૧૧૧	ચન્દ્ર
મુકુન્દરાય વિ. પારાસર્ય	૧૧૧	લજન
	અથ	
અમુ સહજ એયુષ	૯૭	કવિતાની રચાનુભૂતિ
ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૯૮	કાવ્યમાં ઓચિત્ય
સંખ લોપ	૧૦૬	કુલ કુટુંક ના કુટુંક
ધીરુ પરીખ	‘પૂર્તિ’	નાનાલાલ

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠા પર: શક્તિસરોવર; પરિમલ (‘નાનાલાલ’ના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય) નાનાલાલ દ. કવિ (રંગીન તસ્વીર: રવિશંકર રાવળ); કવિ નાનાલાલ; કારકિર્દીના મધ્યાહ્ને; કવિ નાનાલાલ (ઈ. ૧૮૯૫, ૧૮૯૯, ૧૯૦૪માં); કવિ નાનાલાલ (ઈ. ૧૯૨૧માં); કુલયાત્રિની માણેકલા સાથે કવિ નાનાલાલ.

¶ ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૧, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા શિ. ૧૦, અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સગવડ રૂ. ૩; છટક નક્કીના રૂ. ૧. ¶ લેખકોને કૃતિ વિષેનો નિર્ણય જાણવા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું ફરેલું તથા પૂરું પોસ્ટલ ચોડેલું કાર્ડ કેકવર મોકલવા વિનંતિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ: ‘કવિલોક’ C/O સિપિની મિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરનામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબાઈ-૨; થા કુમાર કર્યાલય સિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧ તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ રાવલ સહયોગ: જયંત પારેખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ:
ત્રિપાઠી મા. સિ., પ્રિન્સેસ રડ્ડીઝ, મુંબાઈ-૨

વીનસ સપ્લિકેશન એજન્સી
શામરાદન, ૧૯૯ માળ, ભારતરમાત્રી હોલ,
ગામહેવી, મુંબાઈ-૭

એલ. કે. મેઘાણી - ૧૪ અમરતલા રડ્ડીઝ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક: જયુભાઈ રાવલ, કુમાર
પ્રિન્ટરી, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ-૧
પ્રકાશન તા. ૨૩-૧-૭૧

મહાકવિ નાનાલાલ સ્મારક ટ્રસ્ટ

મહાકવિ નાનાલાલ સ્મારક ટ્રસ્ટ જાહેર ટ્રસ્ટ છે. તેને અપાતાં દાન ઇન્કમ ટેક્સથી મુક્ત છે. ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશોમાં મહાકવિશ્રીના સ્મારક તથા સાહિત્યપ્રચાર અંગેની તેમજ શિક્ષણ અને સાહિત્યના સર્વોચ્ચ વિકાસ તથા પ્રચાર અંગેની પ્રવૃત્તિઓ મુખ્ય છે. ટ્રસ્ટીઓમાં સર્વશ્રી પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પટવારી, ચન્દ્રકાન્ત મોતીલાલ જગાભાઈવાળા, ગીરધરલાલ દામોદરદાસ, અનંતરાય મ. રાવળ અને બચુભાઈ રાવત છે.

ટ્રસ્ટ તરફથી દર વર્ષે કવિશ્રીની જયંતી ઉજવાય છે. જયંતી-વ્યાખ્યાનોમાં શ્રી વિજયરાય વૈદ્યનું ‘ન્હાનાલાલ કવિની જીવનદષ્ટિ: ધર્મ સાહિત્ય આદિ વિષેની’ (રૂ. ૨), શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાનું ‘કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં નાટકો અને શાહાનશાહ અકબરની રંગભૂમિ ઉપર રજૂઆત’ (રૂ. ૧-૫૦), કાકાસાહેબ કાલેલકરનું ‘નારીગૌરવનો કવિ’ (રૂ. ૧), શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખનું ‘કવિશ્રીની પ્રતિભા અને કુરુક્ષેત્રનું મહાકાવ્ય’ (રૂ. ૧), પ્રો. ફિરોઝ કાવસજી દાવરનું ‘શિષ્ટ સાહિત્યની મારી ભાવના’ (રૂ. ૧) અને ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીનું ‘કાવ્યમાં છંદ અને ભાષા’ (રૂ. ૧) પ્રકટ થયાં છે; અને શ્રી અનંતરાય રાવળનું ‘ન્હાનાલાલ કવિનાં સાહિત્ય અને જીવન’, શ્રી રતેહરશિમનું ‘ન્હાનાલાલ: પ્રકાશનો કવિ’ અને પ્રો. જ્યોતીન્દ્ર દવેનું ‘ન્હાનાલાલનાં નાટકો’ હવે પ્રકટ થશે. આ ઉપરાંત કવિ નાનાલાલ કૃત ‘પાર્થને કહો ચહકાવે બાણુ’ (રૂ. ૦-૨૫), શ્રી મેઘાણી કૃત ‘કચુંબીનો રંગ’ (રૂ. ૦-૫૦) તથા ‘નરવીર લાલાજી’ (રૂ. ૦-૬૦), કવિ નર્મદ કૃત ‘શંખનાદ’ (રૂ. ૦-૨૫) અને શ્રી ખચરદાસ કૃત ‘રણુહાક’ (રૂ. ૦-૨૫) એ ‘શૈયિકાવ્ય-સંગ્રહો’ તેમજ પ્રો. બાલચન્દ્ર પરીખ કૃત ‘રસદ્રષ્ટા કવિવર’ (રૂ. ૩), શ્રી શિવશંકર શુક્લ સંપાદિત ‘હરિસંહિતાનાં પદ્ય-પોયણી’ (રૂ. ૨-૫૦) અને ‘હરિસંહિતાનાં ઉપનિષદો’ (રૂ. ૨-૫૦) પ્રકટ થયાં છે. પ્રજામાં આ વ્યાખ્યાનો અને પ્રકાશનો સારો સત્કાર પામ્યાં છે.

ગુજરાતી ભાષાના ચાહકોએ ટ્રસ્ટના કાર્ય પ્રત્યે ખૂબ લાગણી દર્શાવી છે. સ્વ. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ ટ્રસ્ટની વિનંતીથી ખાસ અમદાવાદ આવીને જેનું ઉદ્દઘાટન કરેલું તે કવિશ્રીના વિરાટ કાવ્ય ‘હરિસંહિતા’ (ભાગ ૧ રૂ. ૧૦, ભાગ ૨ રૂ. ૧૦, ભાગ ૩ રૂ. ૧૦)ને પ્રજાએ જે ભાવભરી આવકાર આપ્યો છે તે દેશ-સાહિત્યના ને વિશેષતઃ કાવ્યગ્રંથોના ઇતિહાસમાં સ્મરણીય રહી જશે.

સૌ ગુજરાતી ભાષા બોલનારને વિનંતિ છે કે ‘એક પણ ગુજરાતીનું ધર એવું ન હોવું જોઈએ કે જેમાં મહાકવિશ્રી નાનાલાલનું ઓછામાં ઓછું એક પુસ્તક ન હોય.’

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગૃજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય • ગાંધીમાર્ગ • અમદાવાદ-૧

કુમાર કાર્યાલય લિમિ. ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

—

અધિકૃત પાંદડાઓ વાળાનાં બેરુત
આસવ દોષિયો અમોમોઃ
દૂધાનાં દૂધ સમો હોતો બતાવો કોઈ
જીવતપરાજી જાતુદોષોઃ
હો! પ્રથમ દોષવો હોય ને દોષો.

नाई ११-२७

શરદ • વિ. સં. ૨૦૨૬

કવિત્નોક

સપ્ટે.-ઓક્ટો. ૧૯૭૦

૧૩૦ વાહુ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભાવીર્મ ઇધિ ।

કવિતાની રસાનુભૂતિ

કવિતાને પણ શું વસ્તુહીન ચિત્રકળાના વર્ગમાં નાખી શકાય? કવિતા ભાષાના ધીખામાં ઢાળેલી કલાકૃતિ છે, એટલે કે એ એવા ઉપાદાનમાંથી બનાવેલી છે જે અવશ્યપણે અને અનિવાર્યરીતે એક માધ્યમ અથવા પ્રતીક છે, એથી કવિતા પ્રતીકધર્મનો ત્યાગ કરી શકતી નથી. કરે તો કવિતા કવિતા જ ન રહે.....વાક્યની સાથે વાચ્યાર્થ (બોધ-ગમ્ય અર્થ)નો સંયોગ એવો તો અવિચ્છેદ્ય છે અને શ્રોતા તથા વાચકમાન એથી એટલા બધા ટેવાઈ ગયેલા છે, કે વિશુદ્ધ કવિતાને નામે વાચ્યાર્થ સાથે ચેડાં કાઢવા જતાં વાચકને સમજાય એવું કશું રહેતું નથી, અને તે દિશાશૂન્ય બની જાય છે. કેઈક સંતોષજનક, સાર્વજનીન ન હોય તો ચે બહુજનીન, અર્થ (તદન વ્યક્તિસાપેક્ષ અર્થ એ અર્થ જ નથી, કારણ, પાઠકવિશેષ એ સમજ્યો છે કે તેણે એ ઉપજાવી કાઢ્યો છે, એ જાણવાનો કેઈ ઉપાય નથી) મળે નહિ ત્યાં સુધી તેને શાન્તિ વળતી નથી; અને મનની એ ઉદ્દાગ્રાંત સ્થિતિમાં કેઈ પણ પ્રકારની રસાનુભૂતિ જ તેના ચિત્તમાં આકાર પામી શકતી નથી. જ્યાં સુધી ચિત્ત એક અર્થથી ખીળા અર્થની પાછળ દોડ્યા કરતું હોય છે ત્યાં સુધી અનુભૂતિની હેરાનગતિ પણ ચાલુ જ રહે છે. કવિતા જેટલે અંશે વિશુદ્ધ હોય, નિર્વસ્તુક હોય, અર્થભાર-અસહિષ્ણુ હોય, તેટલે અંશે તે આપણને કાવ્ય-રસથી વંચિત રાખે છે. અવનવીનતાનો કેંદ્ર બેશક એ ચડાવે છે. જેમનો એક રસા-સ્વાદ કરતાં એ કેંદ્ર તરફ જ વધારે હોય, તેમની વાત બુદ્ધિ.

અમૂ સર્ષદ ઐયૂબ
(અનુવાદ: નગીનદાસ મહેજ)

કાવ્યમાં ઔચિત્ય

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

ક્ષેમેન્દ્રે નીચેના શ્લોકમાં ઔચિત્યની વ્યાખ્યા આપી છે:

રવિતં પ્રાદુરત્તવાર્ધાઃ સદૃશ કિલ યસ્ય તત્ ।
રવિતસ્ય ચ યો માવસ્તદૌચિત્ય પ્રવચ્ચતે ॥
અર્થાત, ‘જેને જે અનુરૂપ હોય તેને આ-
ચાર્યો ઉચિત કહે છે અને ઉચિતનો જે
ભાવ તે ઔચિત્ય કહેવાય છે.’ આ વ્યાખ્યા
પરથી આટલી વસ્તુઓ રખણ થાય છે :

(૧) ક્ષેમેન્દ્ર પહેલા ઔચિત્યનો વિચાર
કૃતલાક કાવ્યાચાર્યોએ કર્યો છે. (૨) ક્ષેમેન્દ્ર
એ આચાર્યોના ઔચિત્યના આલ (idea)
ને સ્વીકારીને ચાલે છે. (૩) ઔચિત્ય
એટલે એકની બીજાના મંદર્ભમાં અનુરૂપતા.
આ વ્યાખ્યા, ડૉ. ભાયાણી કહે છે તેમ,
‘સર્વાશ્લેષી વ્યાખ્યા’ છે. આ વ્યાખ્યા રખણ
કરે છે. ઔચિત્યનો ખ્યાલ સાપેક્ષ છે.

કોઈ એક વ્યક્તિને અમુક વસ્તુ ઉચિત
લાગતી હોય છે ત્યારે તત્કાલીન સમગ્રના
મંદર્ભમાં એને એમ લાગતું હોય છે. ઔ-
ચિત્યનો પ્રશ્ન કયલે ને પગલે જેમ કલાના
તેમ જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં ઉપરિચિત થતો
હોય છે. ‘જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્ર સાથે
અવિશિષ્ટપણે એ (ઔચિત્ય) મકળાયેલું
છે.’ પણ આ કારણે ‘ઔચિત્યનું કલા કે
સાહિત્યના ક્ષેત્ર પરત્વે કેઈ વૈશિષ્ટ્ય નથી’
એમ પ્રતિપાદિત થઈ શકે ખરું? કલાગત
—સાહિત્યગત ઔચિત્ય કલા-સાહિત્યના
મંદર્ભને કારણે વિશિષ્ટ નથી? ને તે ક્ષેત્રનું
ઔચિત્ય જે તે ક્ષેત્રના મંદર્ભમાં વિશિષ્ટ
માનવું ભેદીએ. આ જ ઔચિત્યના સ્વ-
રૂપની વિશિષ્ટતા છે એમ માનવામાં શો

૧] કવિશ્રેણી • સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૦

રાજેન્દ્ર શાહ

નિદ્રિત નયને

§ ૭

તારું હું નિહાળું કાયાહીન માત્ર ઉજ્જવલ વદનઃ
અમીટ એક ને અન્ય મુદિત નયન.

દ દે તવ—

પ્રથમ પ્રહરની સુષમા
મર્મરૂપશી

મને

કોઈ રે જોતનો વીજવેગ
રામહર્ષ...

સીમ સીમ લરી રહે ઉચ્છલત ઉલ્લસત ખાલ!

નિમીલિત દગ તવ—

આનંદને આધ લીલાચિત
મુગ સકલ ભાવનું કરે ભીતર ગ્રહણ.

જહોં સીમ-હીન અવકાશ

વિગ લિત મારું

કયાય કોઈ ન કરણ.

શૂન્યપન

નિરમયને વેણ હું મને

કહોં છું હું?

હું ન લાડું તિરોહિત મને

કહોં છું હું?

મંદિરના ગર્ભને ઘુમટ પ્રલંબિત એક શુંજરતો ધ્વનિ

સુણી રહું,—હું...હું...હું...

§ ૮

ઝારજીતતરી વેળઃ

દળતી રાત્રિએ જગતી શગને અંધકાર

આવેરા ગામથી

ચોગમ વિસ્તરતા આવે

શરણાર્થના સૂર.

ખિહાગ બહેકી રહ્યો યૌવનચંચલ.

તદ્રિલ અંતરે મુજ

અચિત જીવાળનો શો લાગી બંધ હેલો !

કંઠે અનુ-રાગ...

અરે, કેમ રે આ હવામહી

રહી રહી વાય

આછી હીબકની વ્યથા ?

વંટોળને વેગ બહો દોડી

દોડી બહો

મંગલધ્વનિની મધ્ય રૂંધાયેલી વેદનાની વહારે.

કોનાં અહીં લીધેલાં લગન ?

આણીકાર ખેડું એક વરુ-

આંખમાં મજાઠ રંગ ઉભરાઈ આવે-

પેલી અબના પાણિગ્રહણ કાજ.

અસ્થિફૂલમાળા ગળે ધરી

ખેડે બાજુએ ઉન્મુખ ખેઠાં શ્વાન

ઉચ્ચરે છે ઉઠ્ઠાહના મંત્ર.

કામિની-કિન્નરી વૃંદ

આવેશને હેત ચોળે ગીતનો કંસાર.

વિધિની વચ્ચે હું સીધો બહો ધસી.

અડક્રેટે ચડ્યાં-

એની સંગ બીજાં ચે તે લક્યાં-

કરે હાહાકાર...

પલકમાં નજરનું કિરણ આરોપી

અબ બોઈ ગઈ આહું.

અબ ?- બાલસખી નીલાંબના !

પડખે જઈને એનો કર ગ્રહી લીધ.

યસનાં સાધન તે આયુધ

ઉગામીને ઘેરી વળે હ્રુબ્ધક સમૂહ.

પાંચિ હોઈ શકે? વ્યાપકતા અને વિશિષ્ટતા
એ પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો નથી.

‘ઔચિત્ય કૃતિનિષ્ઠ નથી, પણ લાવક-
નિષ્ઠ કે સર્જકનિષ્ઠ’ છે. ઔચિત્ય સર્જક-
નિષ્ઠ પણ છે અને એટલે અંશે કૃતિ સાથે
એ સંકળાયેલું છે. કાવ્યકૃતિમાંનો પ્રત્યેક
શબ્દ એના સર્જક - કવિને ‘ઉચિત’ લાગ્યો
હોય છે અને માટે કૃતિમાં સ્થાન પામ્યો હોય
છે. સર્જકનિષ્ઠ ઔચિત્ય તેની કૃતિના સં-
દર્ભમાં જોઈ શકાય. અર્થાત્ સર્જકમાં કલા-
ગત ઔચિત્યબુદ્ધિ છે યા નહિ એનું પ્રમાણ
એની કલાકૃતિ છે. સર્જકની સર્જકતાને અને
સર્જન - કૃતિને જો સંબંધ છે એ સંબંધ
સર્જકની ઔચિત્યબુદ્ધિ અને કલાકૃતિની
વચ્ચે પ્રવર્તે છે એમ માનવું જોઈએ, કેમ
કે સર્જકની સર્જકતામાં ઔચિત્યબુદ્ધિ -
ઔચિત્યવિવેક ઘટક તત્ત્વ રૂપે અપેક્ષિત
છે. કાવ્યમાં શબ્દ, છંદ, ગુણ, અલંકાર
આદિની ઉપસ્થિતિમાં સર્જકનિષ્ઠ ઔચિત્ય
નિર્ણયાત્મક અને એ રીતે નિયામક તત્ત્વ
રૂપે કામ કરે છે.

અલંકાર, વક્રોક્તિ, ધ્વનિ વગેરે કાવ્યના
શબ્દાર્થના વસ્તુલક્ષી સ્વરૂપને નિર્દેશ છે.
શબ્દૌચિત્ય, છંદૌચિત્ય, અલંકારૌચિત્ય,
ગુણૌચિત્ય આદિ કહેતાં તે અનુક્રમે શબ્દ,
છંદ, અલંકાર, ગુણ આદિના વસ્તુલક્ષી
સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરતા નથી એમ કહી
શકાશે? ક્ષેમેન્દ્રે ૨૮ પ્રકારનાં ઔચિત્ય-
સ્થાનોનો નિર્દેશ કરી, ઉદાહરણ સાથે તે-
માંનાં ૨૭ની ચર્ચા કરી છે, એ ઔચિત્યને
શાસ્ત્રભૂમિકાએ નિરૂપવાની કેવી શક્યતા
છે એ પ્તાવવાના ક્ષેમેન્દ્રના આશયને સ્પષ્ટ
કરે છે. વળી અલંકારના અલંકારપણાનું
-શોભાદાયિત્વ આદિ ધર્મેનું પ્રમાણ તો

સર્જક-ભાવકનું મંવિત જ છે. અલંકાર શબ્દાર્થગત હોય, વસ્તુલક્ષી ભૂમિકાએ હોય તેથી શું? અલંકારના પ્રાણપ્રદ ધર્મની વસ્તુ-લક્ષી ભૂમિકાએ વ્યાખ્યા થઈ શકે એમ નથી આ પરિસ્થિતિ તત્વત શુભ, હદ વજેરેમા પણ પ્રવર્તે છે રસના આડ, નવ કે એથી વધુ પ્રકારો પાડી શકાય છે, અમુક તમુક રસનો આ ખડ છે એમ આગળી મૂકી કહી શકાય છે; પરંતુ આ રસાનુભવ પછી શક્ય બને છે અહીં આ અલંકાર કે ગુણ છે એ નિર્ણય રસાનુભવ થયે જ કરી શકાય છે, તો રસાનુભવ પછી કાવ્યમા અહીં પદોચિત્ય કે ગુણોચિત્ય છે એમ કહેવાની સ્થિતિમા પણ આપણે છીએ ‘ગુણ’, ‘અનકાર’ આદિ શબ્દોનો સ્વતંત્રપણે વ્યવહાર કરી શકાય છે, ‘ઓચિત્ય’નો કશાકના સદર્ભમા (જેમ કે ‘ગુણોચિત્ય’, અનકારોચિત્ય’) વ્યવહાર કરવામા આવે છે પરંતુ હિડાણથી જોઈએ તો ગુણનું ગુણનું કે અનકારનું અલંકારત્વ સર્જક-ભાવકની અનુભૂતિથી પ્રમાણિત છે ટૂંકમા, કા-યનું કાવ્યત્વ અનુભૂતિપરક છે એટલે કાવ્યત્વ પોતે જ અવ્યાખ્યેય છે. જો એમ હોય તો ગુણ, અલંકાર આદિ વસ્તુલક્ષી સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે છે એ હકીકત સાચી છતાં સપૂર્ણ નથી

ખરી વાત એ છે કે કલા સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ભૌતિક, રસાયણ, જીવ, વનરપતિ વગેરે વિશાનોથી લિપ્ત છે કાવ્ય કલા ક્ષેત્રે જે કંઈ શાસ્ત્ર વ્યાપાર પ્રવર્તે છે તે પણ અમુક અરો વિશાનક્ષેત્રે પ્રવર્તતા શાસ્ત્ર વ્યાપારથી લિપ્ત છે. કા-ય-કલા-ક્ષેત્રે સર્જન અને ભાવન ઉભય બિન્દુએ અવતોગત્વા અનુભૂતિનું -રુચિનું મહત્ત્વ છે અનં કરણની પ્રજ્વલિ

ત્યહીં તો

દક્ષિણ અગથી આવે નંદી,
એના શિંગ, ખરી, પુરુષને પ્રહાર
સહુયના પિંદારીને ગાત્ર ધૂમી વળે,
ઘેગાને ઉઘાડ કરી દૂગ દૂગ પળે
કોતે ઊભો બેઠ જાણે દક્ષ-મખ-સંગ.

ક્ષણમા તો સંહાર પછીનું જાણે શૂન્ય ગણાગણ
છોડી બેઠ કરીએ પ્રયાણ-

વનની કેડીએ મધુ અલિંગુજરણે
કાચનચપકગધમય સમીગણે
-પ્રેમના અખાલ ઉપકરણે ..

નદીના ઢોળાવ પર પીપળનું વૃક્ષ :
અપદર્શીલ પલ્લવના છંદની છાયામાં
ધડી કરીએ વિગમ
ઘેગાય નયન
શિંગ પગ હથેળીનો સ્પર્શ સુકામલ
ઘેગાય નયન .

.. . . .

૯ ૬

કોઈ મને બોલાવી રહ્યું છે
હાથડી બાય છે આખ
સામે જ તે એક ચેત કાય-
ઓળખના આશ્રયે બેઠો થઈ જાઉં છું
-કહે છે ‘હાથ, પાછળ પાછળ આવ’
ખહાડ, બ્રાહ્મમથનું અભસત ચાત્રતેજ
પગલા સરુ ધ પૂઠે પૂઠે,
કેડીનો ઢોળાવ પૂરો થતા નર્મદાને તીર
જલની ઉપગ-

હિતરી આવેલા આકાશની ઉપગ-
એ તો બાય ચાલી;
કિનારે ખચકાઈને વિમાસુ હું

નજર ફેરવીને મારી લાણી, કહે :

‘પાછળ પાછળ આવ.’

પાણી પર ચાલું, ચરણને નહીં ભીનો કાંઈ સ્પર્શ.

સામે કાંઠે, વેણુતટ...પાર, કીધ કાનનપ્રવેશ.

ઝડ ઝાંખર ને ઝાડની ત્યાં ઝાઝી ભીડ

વંચક આલોકે ધરે વેશ કંઈ વિચિત્ર;—

વચ્ચેથી કરીને માર્ગે સંચરેત...

બદરીની કાંટમાંથી નીકળ્યા જ્યાં ખડાર,

વનને ઉઘાડ

અહુ શાખે ફેલાયેલો દીઠ એક વડ.

નીચે સમયની રજે વૃદ્ધ વિશાળ વહિમઠ.

મને દોરનાર કને જઈ કરે અંગુલિનો સ્પર્શ;

ખંખેરાઈ પડે એનાં પડ, ને ત્યાં બેઉ

પદ્માસને ખેઠા અંગિરસ.

વણુખોલ્લે કહે મને : ‘વત્સ, આવ આમ.’

સ્તુબ્ધ હું તો શોધું અહીં તહીં શ્વેતદેહી,

કયાંય નહીં, કયાંય એ દેખાય નહીં

રે હું ભાળું એમને જ

તાપસની નેત્રધૃતિમહીં મલકંત.

સમીપ હું સરું, તાતખોળે...

માથે મૂકી હાથ મારા કાનમહીં લણે કાંઈ...લય

જેનો ગુંજરણુધ્વનિ લહું લખ આકારે રમંત

લહું ચલચિત્ર...

કાલની અવધ નહીં.

‘ભીઠ વત્સ,

અચલ આ વિંધ્યમહીં, અહીં તારું સ્થાન

સમયના પરિપાકે;

અવ બા, અનુશાથકી,

ઉલય યોગિની જુએ રાહે.’

મુદિત નયને પ્રણમું હું, ખોલું દગ

ત્યાં તો એકાકી ભોમો હું ગિરિકરાડની ધારે !

અવાવરું કેડી કહીં જણાય, લપાય.

—પ્રતીતિ જ છેવટે અહીં પ્રમાણરૂપ
બની રહે છે. ઔચિત્યનો પ્રશ્ન પણ છેવટે
તો આત્મપ્રતીતિનો પ્રશ્ન છે; કૃતિ સાથેના
સર્જક તથા ભાવકના સંબંધનો એ પ્રશ્ન છે;
અને કાવ્યચર્યામાં કાંઈ પણ ભૂમિકાએ
આ પ્રશ્ન આવ્યા વિના રહેતો નથી. ક્ષેમેન્દ્ર
તો માર્મિક રીતે કહ્યું છે :

ઠચિતસ્થાનવિન્યાસાદલંકૃતિરલંકૃતિઃ ।

ઐતિવિત્યાદચ્યુતા નિત્યં ભવન્ત્યેવ ગુણાગુણાઃ ॥

અલંકારનું અલંકારત્વ અથવા ગુણનું ગુણત્વ
ઔચિત્ય પર આધારિત રહે છે. મતલબ
કે કાવ્યમાં અલંકાર કે ગુણનો નિર્ણય
ઔચિત્યના મંદર્ભમાં જ થઈ શકે.

કાવ્યમાં ઔચિત્યની અપેક્ષાનો અર્થ
કાવ્યત્વની અપેક્ષા અથવા રસાનુભવની
અપેક્ષા એવો કરી શકાય. ઔચિત્ય એ
આસ્વાદ નથી, આસ્વાદનો વિષય નથી.
એ કાવ્યના આસ્વાદ માટેની અનિવાર્ય
શરત છે. જે કાવ્ય રસસિદ્ધ છે તે સહૃદયને
ઔચિત્યવાળું લાગવાનું છે; એ જ રીતે જે
કાવ્ય ભાવકને ઔચિત્યવાળું લાગ્યું છે તે
રસસિદ્ધ પણ હોવાનું. ક્ષેમેન્દ્ર ઔચિત્યને
જે કાવ્યનું જીવિત ગણે છે, સ્થિર જીવિત
ગણે છે તે ‘રસસિદ્ધ’ કાવ્ય છે. કાવ્યનો
આસ્વાદ કરતાં જે વસ્તુઓ ભાવકને એમાં
વિક્ષેપરૂપ અથવા પ્રતિકૂળ લાગે છે તે તે
વ્યાપકને અનુચિત લાગે છે; અને જે વસ્તુ-
ઓ ભાવકને આસ્વાદમાં અનુકૂળ અથવા
રસપોષક લાગે છે તે તેને ઉચિત લાગે છે,
આમ ઔચિત્ય—અનૌચિત્યનો ખ્યાલ
કાવ્યના અનુભવ આસ્વાદ સાથે સંકળાયેલો
છે. તેથી આ ખ્યાલ ભાવકનિષ્ઠ સર્જક-
નિષ્ઠ છે જ; પણ તેથી તે સિદ્ધાંતરૂપે
નિરૂપી ન શકાય એમ કહેવું ખરેખર નથી.

ક્ષેમેન્દ્રે ઔચિત્યની ચર્ચા અતિસંક્ષેપમાં કરી આ ગ્રંથનો મોટો ભાગ પદ, વાક્ય, પ્રબંધનો અર્થ, ગુણ, અલંકાર, રસ, ક્રિયા, કારક, લિંગ, વચન, વિશેષણ, ઉપસર્ગ, નિપાત, કાલ, દેશ, કુલ, જાત, તત્વ, સત્વ, અભિપ્રાય, સ્વભાવ, સારમેત્રહ, પ્રતિભા, અવરથા, વિચાર, નામ, આશિષ-એસતાનીશ ઔચિત્યવચનોનાં ઉદાહરણોમાં રોક્યો છે. તેણે ઔચિત્ય સાથે અનૌચિત્યનાં ઉદાહરણો પણ આપી ચર્ચાને વધુ સચ્ચીન બતાવી છે. ૨૮મા ઔચિત્યરથાન કાવ્યાંગની ચર્ચા-એ પ્રકારનાં ઉદાહરણોની અન્તતા સૂચિત કરીને છોડી દીધી છે. ઉદાહરણોની ચર્ચામાં ક્ષેમેન્દ્રની જિંવી રસરંગના ને વિદ્વતા સૂચિત થાય છે. ઔચિત્યના સ્વરૂપનો સાચો ખ્યાલ આ ઉદાહરણોથી આવે છે, એવું શ્રીનગીનદાસનું માનવું સાર્યું છે. આ ઉદાહરણો ઔચિત્ય કાવ્યમાં વર્ણુથી માંડીને કાવ્યના વસ્તુ-આકાર સુધી પ્રવર્તતું હેવું વ્યાપક અને સર્વાંશેષી તત્ત્વ છે તે સૂચિત કરે છે. કાલિદાસાદિ પ્રતિષ્ઠિત કવિઓની દીકા કરતાં-પોતાનાં કાવ્યોની દીકા કરતાં પણ ક્ષેમેન્દ્ર અમથાતો નથી. ક્ષેમેન્દ્રે પોતાના મિત્ર રત્નસિંહના પુત્ર ઉદય-

પાણુ અરે !

આ તે તમને થયું છે જ શું ?
ચાદ્ધક્ષિ પર ચાદ્ધક્ષિએ ચટાવીને
ઠીક રીઝવી હું તજીને—મુખને !
એમ, ધાર્યું તો નથી ને,
સદૈવ વિદરદર વસવુંને ?

પણ પૂછું ? સાચું કહેજે હોં.
એમ તેવું ગમે પરલોકસ્થાન,
કહો કયાથી લાવજો,
આ ‘ઠકુરાણી’ તણું નેહધ્યાન ?
વિરહસૌખ્ય-મુક્તિનો ઉલ્લાસ,
ઠીક તમો માણવાને નીસર્યો છો !
પણ કહો નક્કી,
એક ક્ષણે શું વિચારો છો ?
યદા કરી થાવા મુક્ત,
તમે કરો વીસરવાનું,
કશું કે દિવે છ કયા,
તમોને વિસ્મૃતિએ સરવાનું ?

હું ભલા ! પૂછું જરી એક વાત ?
તમે રહો એ આવાસ,
એવો તે કેવોક છે અદ્ભુત ?
તમાગ ભાવથી—સ્વભાવથી
શું અતિસંગત ?
—નહિતર, આમ હોય નહિ—
પલ વીતી, દિન વીત્યા, માસ વીત્યા
રે વીત્યાવીત્યાં વર્ષોનાં વ્હાણું !
ને તો ય આમ...?
આવ્યા વિના રહો નહિ !

હૃદયેશ !

પત્ર અંતે આવ્યો ખરો !
કે સદેહે આપનું જ આગમન ! ?
આપથકી આપનું આ આંગણુ પાવન
અહોહો ! શો પત્ર ? દહાર્થેપ.
ચિત્તતણું ચિત્તને લાગ્યો પામ અશેષ.
સાક્ષાત્ સન્નિધિનું સુખ, હૃદયેશ !
હું રળિયાત, લીતરેખહારે :
—અંતરે આણુઆણુ અંકુરિત,
રોમેરોમ હર્ષોન્માદે કંટકિત;
છલોછલ જલસભર કચોળું,
જશું જલતરંગથી ઝંકારિત,
તશું સૌહાર્દથી,
સારું થે હૃદય સંપંદિત.

જાણો, પત્રપાનતણું કેટલો ય શોષ ?
ઔત્સુક્યે, પ્રતીક્ષાએ અવધિ.
સંતપ્ત, ભારે રોષ.

—તમે કહો તેમ—

જ પ્રજ્વલિત કરી દિયે,
મારો તીવ્ર આક્રોશ.

તત્ત્વો છે તે બધામાં પરસ્પર મેળ-સંવાદિતા
પ્રવર્તે છે. વિષ્ણુની મહાન સર્જકતાના
ઉચિત પ્રમાણરૂપે વિશ્વસમગ્રની પ્રતીતિ
અર્થ શકે છે—આવા આવા અર્થો એમાંથી
પામી શકાય. કાવ્યસમગ્રમાં પણ એનાં
અંગભૂત તત્ત્વો વચ્ચે પરસ્પર મેળ-સંવા-
દિતા હોવી જોઈએ. કાવ્ય સાથે સર્જક
વા ભાવકની સુમિકાએ રહી સર્વથા મેળ
કે મંવાદિતા સાધવી જોઈએ. અપી સંવા-
દિતાની સિદ્ધિ એ મોટી ઘટના છે. કાવ્યા-
નુભવની વિલક્ષણતા આ ઘટનાગુહ્યથી
જ પામી શકાય. કાવ્યની ચમત્કૃતિ આ
ઘટનામાં નિમિત્તભૂત થવાની એની શ-
ક્તિમાં છે. તાત્પર્ય કે કાવ્યમાં ઔચિત્ય-
પ્રતીતિ થાય તો જ આ ચમત્કારનો,
ઘટનાગુહ્ય પામવાનો, સૌન્દર્યપ્રતીતિનો
અનુભવ શક્ય બને. કાવ્યમાં તેથી જ
ઔચિત્યની અપેક્ષા મહત્ત્વની છે અને
ક્ષેમેન્દ્રે તેની કાવ્યચર્યામાં તે કેન્દ્રમાં મૂકી છે.

ક્ષેમેન્દ્ર પૂર્વે, આગળ જણાવ્યું તેમ,
ઔચિત્યની વિચારણા થઈ છે. રાઘવને
History of Aucitya in Sans-
krit Poetics (૫૦ ૧૯૪-૨૫૭) એ
લેખમાં એની વિગતે ચર્ચા કરી છે. ભરતથી
માંડીને એ ચર્ચાનો સુરેખ આલેખ એમણે
આપ્યો છે. રુદ્રે રસૌચિત્યની વાત કરી;
આનંદવર્ધને ‘અર્નાવિત્યાત્ ઋદ્ધે ન અન્યત્
રસમંગલ્ય કારણમ’—એમ કહી પ્રમાણમાં
તેની જાડી ચર્ચા કરી છે. અભિનવગુપ્તે
પણ રસાલાસ આદિની ચર્ચા કરતાં આ
રસવિદનો; પ્રશ્ન વિચાર્યો છે. પરંતુ જેમ
કુંતકે વક્રોક્તિને કેન્દ્રમાં મૂકી એનું શાસ્ત્ર
રચવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમ આ ક્ષેમેન્દ્રે પણ
ઔચિત્યનું શાસ્ત્ર રચવા પ્રયત્ન કર્યો.

(શ્રી જયત કોઠારીએ ‘ત્રય’-૭૨માં ‘કવિ-
તામા શબ્દ’ની સમીક્ષા કરી છે તે આ
સંદર્ભમાં જોવી જોઈએ) કાવ્યને રસ-
સિદ્ધિના માનકરથી જોઈ શકાય છે; જ્યાં
જ્યાં રસસિદ્ધિ છે ત્યાં ત્યાં ઔચિત્ય પણ
હોવાનું અને તેથી ઔચિત્ય પ્રતીતિના
માનકરથી પણ કાવ્યને જોવાનું શક્ય છે
આ શક્યતાના લાભ લેનારા હેમેન્ડ્રની
કાવ્યભીમાસક તરીકેની સ્વચ્છતિ ગણેલી છે

લાવકનો ઔચિત્યનો ખ્યાલ રસાનુભવ-
સાક્ષેપ હોઈ કાવ્યાનુભવ દરમ્યાન વિધોના
લાવ-અલાવની પ્રતીતિને આધારે ગવાતો
જતો હોય છે. લાવકમા જે કંઈ છે, લાવક
જે કંઈ છે, એનો અમુક દેશકાળમા એક
કાવ્યકૃતિ સાથે કેટલો મેળ થઈ શક્યો,
વસ્તુજગત અને લાવજગત કેટલું એકાકાર
થઈ શક્યું તેનો અદાજ તે લાવકની ઔ-
ચિત્યપ્રતીતિ ઉપરથી નીકળી શકે છે
લાવકે લાવકે એક જ કૃતિના મહર્ષમા
ઔચિત્યનો ખ્યાલ જુદો જુદો હોય, અરે,
એક જ લાવકનો એક જ કૃતિના મહર્ષમા
ઔચિત્યનો ખ્યાલ ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળમા
ભિન્ન ભિન્ન વરતાય તો એનું કારણ તેની
રસાનુભવ-સાપેક્ષતા છે. એ ઔચિત્યના
ખ્યાલની જે મર્યાદા છે તે વિરોધતા પણ છે

હેમેન્ડ્ર ઔચિત્યને રસના જીવિતભૂત
અને સૌન્દર્યાનુભવમા અમરકારસાધક તરત
ગણે છે હેમેન્ડ્રે એની ‘ઔચિત્યવિચાર
ચર્ચા’મા આગલે અગ્રયુગને વહના કરી છે
આ અચ્યુતને માટે તે ‘પરમ ઔચિત્યાકરી’
વિશેષણ પ્રયોજે છે. હેમેન્ડ્ર ઔચિત્યને
કેટલા વ્યાપક અને ઊંડા અર્થમા સમજે છે
તેનું અનુમાન આ વિરોધણપ્રયોગ પરથી
થઈ શકે વિધના સમગ્ર સર્ગનમા જે કંઈ

ભરત ડગ

શિવા પર ખેદો ગિહ દીકી દીકી જુએ મને
પદે પદે જઈ રહ્યો કને;

યાજ્ઞથી સે હત ગર્ભિમાજલીર મુખ ફરવે તે
માત્ર દિશાનુ સૂચન

જોયેલુ ન, અઝાણુ ન લાગે;

મૂંગે ઉમગ તચર.

—ખીણને ગણવર આ તે કયુ પશુ?

કુજરથી મોઢ જેનુ ઝાડ

દેવત રખોથી જની ડોક

લીલાનુ ચર્ચણ કરી ઉત્સવસત આગ?

નીલ પીઠ પગ એક મરાલ યુગલ.—

પુચ્છથી રોકાઈ રહ્યા જલને કાસાર

ખીલ્યા પદ્મ પર શગ શગ મોતી,

વૃદ્ધગાન,

—અપાર્થિવ કંઠનો ઉલ્લાસ

અદકાસ—

વેગી જાય હવા...

હયા મારી ઝોડે ફર...ફર...

કેડીની આંડે પ્રમાદે પડયો અજગર

એળગીને આપુ વનખંડાર.

રવાને રાને તીરેથી નામનો પોકાર.

મૈત્રેથી, ઢાંતારી કરે શોધ,—ઉઠેગને

ઊંચે હાથ ‘આતુ’ એમ હઈ છુ સકેત.

જલ એ ય ધરા,

કિનારે હુ અક, ..સ્તમ્ભ જેઉ જણુ

ક્ષણુ પછી

‘કદ્દા વિણુ જવાનુ ન આમ’

વિરોધનુ વહાલ કહે:

‘તુ અધગ ભવે, અમે તો નર્મદામહી...’

કેડકેડા કિતવે ત્યાં સમીપ હું જાઉં

વારણે ઉછળે જેઉ અખેળતી છાળ

કલ કલ-હત્ય અરુણાધનો અઘોળ.

હૃદયેશ !

પત્ર અંતે આવ્યો ખરો !
કે સદેહે આપનું જ આગમન ! ?
આપથકી આપનું આ આંગણ પાવન
અહોહો ! શો પત્ર ? દહાસલેષ.
ચિત્તતણે ચિત્તને લાગ્યો પાસ અશેષ.
સાક્ષાત્ સન્નિધિનું સુખ, હૃદયેશ !
હું રળિયાત, લીતરેખાકારે :
—અંતરે અણુઅણુ અંકુરિત,
રોમેરોમ હર્ષોન્માદે કંઠકિત;
છલોછલ જલસભર કયોશું,
જશું જલતરંગથી અંકારિત,
તશું સૌહાર્દથી,
સારું'ંયે હૃદય સ્પંદિત.

જાણે, પત્રપાનતણે કટલો ય શોષ ?
ઔત્સુક્યે, પ્રતીક્ષાએ અવધિ.
સંતપ્ત, ભારે રોષ.
—તમે કહો તેમ—
મુને જ પ્રજ્વલિત કરી દિયે,
તેવો મારો તીવ્ર આકોશ.

સાચું કહું ? માનશો કે ?
પુનઃ પુનઃ પત્રપેય, ધરાઈ નહિ,
રોમહર્ષણુ, રસવર્ષણુ છાંડી જાઈ નહિ.
તમે કથી તે, — ના, લખી તે
તલેતલ વાત,
લહી તેથી આપની એ
મુદામય આકૃતિ સક્ષાત્.
હું મહાશય ! આમ જરા લખ્યે જાવ,
તો જાણે નિશ્ચે, વિરહ વિદારનાર થાવ.

તત્ત્વો છે તે બધામાં પરસ્પર મેળ-સંવાદિતા
પ્રવર્તે છે. વિપ્લુની મહાન સર્જકતાના
ઉચિત પ્રમાણરૂપે વિશ્વસમગ્રની પ્રતીતિ
અર્ધ શકે છે—આવા આવા અર્થો એમાંથી
પામી શકાય. કાવ્યસમગ્રમાં પણ એનાં
અંગભૂત તત્ત્વો વચ્ચે પરસ્પર મેળ—સંવા-
દિતા હોવી જોઈએ. કાવ્ય સાથે સર્જક
થા ભાવકની સુમિશ્રણે રહી સર્વથા મેળ
કે સંવાદિતા સાધવી જોઈએ. આવી સંવા-
દિતાની સિદ્ધિ એ મોટી ઘટના છે. કાવ્યા-
નુભવની વિલક્ષણતા આ ઘટનારહસ્યથી
જ પામી શકાય. કાવ્યની ચમત્કૃતિ આ
ઘટનામાં નિમિત્તભૂત થવાની એની શ-
ક્તિમાં છે. તાત્પર્ય કે કાવ્યમાં ઔચિત્ય-
પ્રતીતિ થાય તો જ આ ચમત્કારનો,
ઘટનારહસ્ય પામવાનો, સૌન્દર્યપ્રતીતિનો
અનુભવ શક્ય બને. કાવ્યમાં તેથી જ
ઔચિત્યની અપેક્ષા મહત્ત્વની છે અને
ક્ષેત્રે તેની કાવ્યચર્યામાં તે કેન્દ્રમાં મૂકી છે.

ક્ષેત્રે પૂર્વે, આગળ જણાવ્યું તેમ,
ઔચિત્યની વિચારણા થઈ છે. રાઘવને
History of Aucitya in Sans-
krit Poetics (૫૦ ૧૯૪-૨૫૭) એ
સેખમાં એની વિગતે ચર્ચા કરી છે. ભરતથી
માંડીને એ ચર્ચાને સુરેખ આલેખ એમણે
આપ્યો છે. રુદ્રે રસૌચિત્યની વાત કરી;
આનંદવર્ધને ‘અનોચિત્યાત્ ઋતે ન અન્યત્
રસમંગલ્ય કારણમ્’—એમ કહી પ્રમાણમાં
તેની જીડી ચર્ચા કરી છે. અભિનવગુપ્તે
પણ રસાભાસ આદિની ચર્ચા કરતાં આ
રસવિદ્યો; પ્રશ્ન વિચાર્યો છે. પરંતુ જેમ
કુંતકે વક્રોક્તિને કેન્દ્રમાં મૂકી એનું શાસ્ત્ર
રચવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમ આ ક્ષેત્રે પણ
ઔચિત્યનું શાસ્ત્ર રચવા પ્રયત્ન કર્યો.

ક્ષેમેન્દ્ર ઔચિત્યની ચર્ચા અતિસંક્ષેપમા કરી આ ગ્રંથનો મોટો ભાગ પદ, વાક્ય, પ્રમથનો અર્થ, ગુણ, અલંકાર, રસ, ક્રિયા, કારક, લિંગ, વચન વિરોધણ, ઉપસર્ગ, નિપાત, કાલ, દેશ, કુલ, મત, તત્વ સત્ત્વ, અભિપ્રાય, સ્વભાવ, સા મગ્ધ પ્રતિભા, અવસ્થા વિચાર, નામ, આશિષ-એસત્તાવીશ ઔચિત્યરચાનોના ઉદાહરણોમાં રોક્યો છે તેણે ઔચિત્ય સાથે અનોચિત્યના ઉદાહરણો પણ આપી ચર્ચાને વધુ મજબૂત બનાવી છે. ૨૮મા ઔચિત્યસ્થાન કાવ્યાગ્ની ચર્ચા-એ પ્રકારના ઉદાહરણોની અનંતતા સૂચિત કરીને છોડી દીધી છે. ઉદાહરણોની ચર્ચામાં ક્ષેમેન્દ્રની જગ્યા રસમના ને વિદ્વાતાસૂચિત થાન છે. ઔચિત્યના સ્વરૂપનો સાચો ખ્યાન આ ઉદાહરણોથી આવે છે, એવું શ્રીમત્ગીનદાસનું માનવું સાચું છે. આ ઉદાહરણો ઔચિત્ય કાવ્યમાં વર્ણવ્યા માંડીને કાવ્યના વસ્તુ-આકાર સુધી પ્રવર્તતું હેતુ વ્યાપક અને સર્વોપદેશી તત્ત્વ છે તે સૂચિત કરે છે. કાલિદાસાદિ પ્રતિષ્ઠિત કવિઓની ટીકા કરતા-પોતાના કા. પોની ટીકા કરતા પણ ક્ષેમેન્દ્ર ખમચાતો નથી. ક્ષેમેન્દ્ર પોતાના મિત્ર રત્નસિંહના પુત્ર ઉદયસિંહને કાવ્યશિક્ષા આપવાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ લખ્યો છે, પણ એલામાત્રથી એની મૂલ્યવત્તા ઓછી છે. એમ તારણ કાઢી શકાય નહિ. એની વિવેચનપ્રતિભાનો પ્રગટ પરિચય ઔચિત્ય અનોચિત્યના ઉદાહરણોની ચર્ચામાં થાન છે અને તેની ઉપેક્ષા થઈ શકે એમ નથી.

શ્રી રામનારાયણ પાંડક ક્ષેમેન્દ્રની ઔચિત્યવિચારચર્ચા નામે લેખમાં ક્ષેમેન્દ્રની પ્રશંસા કરી છેલ્લે લખે છે 'મન્યચર્ચાના

પણુ અરે !

આ તે તમને થયું છે જ શુ ?
સાદુક્તિ પણ સાદુક્તિઓ ચઢાવીને
ઠીક રીઝી છું ઝણુને—સુ ધને !
એમ, ધાર્યું તો નથી ને,
સદૈવ વિગ્ધ વસવુંને ?

પણુ પૂછ ? સાચુ કહેજે હો.
ગમે તેવુ ગમે પણ્લોકસ્થાન,
કહેા કયાથી લાવળો,
આ 'ઠકગાણી' તણુ નેહધ્યાન ?
વિગ્ધસૌખ્ય મુક્તિનો ઉલ્લાસ,
ઠીક તમેા મારુ વ ને નીસર્થો છો !
પણુ કહેા નહીં,
એક કાણુ શુ વિચારો છો ?
યલ્લ કરી ધાવા મુક્ત,
તમે કરો નીસગ્વાનુ,
કશુ કે દિવ છ કયા,
તમેાને વિસ્મૃતિએ સગ્વાનુ ?

હું ભલા ! પૂછ જરી એક વાત ?
તમે ગ્લેા એ આવાગ,
એવો તે કેવોક છે અદ્ભુત ?
તમાગ્લ વથી—સ્વભાવથી
શુ અતિસગત ?
—નહિતગ, આમ હોય નહિ—
પલ વીતી, દિન વીત્યા, માસ વીત્યા
રે વીત્યાનીત્યા વર્ષોના વ્હાણા !
ને તો ય આમ ?
આત્મા વિના ગ્લેા નહિ !
કે શુ સાવ નમેગ ?
પણુ રૂઢો
એ અદ્ભુત મુનની મુને
રૂઢેજ રૂઢેજ ઝાપી

કહું?

એ અવર્ણ્યનું કરી જઈ ખ્યાન?

અચલ, અહ્યુષ્ય,

અવિક્ષિપ્ત, પ્રશાન્ત,

ન અય ભાખી,

એવી દશા સ્થલકાલકેરી તિહાં;

આઠે ખેડાર આપે સાધી ખોજ

-પેલા, તમે વધા તેહ-

અગમ્ય, અગ્રાહ્ય, અદ્ભુત

કાલતત્ત્વકેરા આકલનતણી ખોજ.

જાણે કોઈ ઈદમીને

પડી ગઈ ખોજ!

પણ અરે! અરે!

ભૂલી, હું તો છેક ભૂલી!

જ્યાં સ્થલકાલ જ નહીં,

તેની વાત કેવી?

દિશાકાલાવચ્છિન્ન, અનુચ્છેદ

સર્વ એકાકાર,

અનંતર, સિદ્ધશુદ્ધ,

અદૃષ્ટ, અશ્રુત,

અમંત, અવિજ્ઞાત

એ અક્ષર તત્ત્વ!

નકાર અને સર્વાભાવવિરહિત.

ત્રિકાલાખાધિત, સર્વ દ્રંદ્ર પર

પૂર્વે મનીષીએ,

ભાખેલ તે ભૂમા.

એવું પરલોક કેરા પરમ સ્વરૂપ;

સાધકે સાધકે કળાય નવ રૂપ-

ચેતના સ્વરૂપ.

જેને જે જે દૃષ્ટિ લાધી,

તે તે સમાધિ રહે સાધી.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૮)

કેટલાંક દષ્ટિબિદુઓ, જેવાં કે શુભ, અ-
લંકાર, કાવ્યના એક અંગને જ વિષય કરે
છે ત્યારે ધ્વનિ અને સામાન્ય અર્થમાં
આપણે રસ કહીએ છીએ તે કાવ્યમાં સર્વ-
વ્યાપી હોય છે. ઔચિત્ય એવું સર્વવ્યાપી
દૃષ્ટિબિદુ છે, અને એ વિકાસશીલ દષ્ટિ-
બિદુ છે. આપણે આધુનિક દષ્ટિથી એ
સિદ્ધાંતને વધારે વ્યાપક વિકસિત કરી
શકીએ.' ઔચિત્યનો ખ્યાલ સાપેક્ષ તેમ
જ સંકુલ ખ્યાલ છે. કાવ્યમાં ઔચિત્ય છે
કે અનૌચિત્ય-એ નિર્ણય કરવાની શક્તિ
કાવ્ય-સૌન્દર્યના જોડા ને વ્યાપક પરિશી-
લનથી ધડાતી-પોષાતી હોય છે. સર્જક
અને વિવેચક ઉભયમાં આ શક્તિ અનિવાર્ય
છે. ઔચિત્યનો વિશાળ સંદર્ભમાં વિચાર
કરતાં વસ્તુજગત ને ભાવજગતના સુમેળનો
મુદ્દો પણ વિચારતાં શ્રી રા. વિ. પાઠકના
શબ્દોમાં રહેલું સત્ય પ્રતીત થઈ શકશે. ડૉ.
ભાયાણીએ 'ઔચિત્ય'ની સિદ્ધાંત થવાની
ક્ષમતા અંગે જોડાપોહ કર્યો છે એ ખરેખર
રસપ્રદ છે; તેમ છતાં આ જોડાપોહ ક્ષેમેન્દ્ર-
ની ચર્ચામાં જે તારિવક ભૂમિકા છે તેને
તોડવામાં અસરકારક નથી એમ લાગે છે.

સંદર્ભ-ચંચા :

(૧) ક્ષેમેન્દ્રની ઔચિત્યવિચાર ચર્ચા. (૨)
'ઔચિત્ય' (કાવ્યમાં શબ્દ : પૃ. ૧૫૬-૧૬૯)
ડૉ. હ. ભાયાણી. (૩) 'ઔચિત્યવિચાર' (અભિ-
નવનો રસવિચાર અને ખીન લેખો : પૃ. ૨૭૬-
૨૯૩) ન. પારેખ. (૪) ક્ષેમેન્દ્રપ્રવર્તિત ઔચિ-
ત્ય-સિદ્ધાંત આગિ ઔચિત્યવિચારચર્ચા-સં.
પ્રા. વા. કે. લેલે (૫) 'History of Auc-
iya in Sanskrit Poetics' (Some Co-
ncepts of Alankāra S'āstra : p.
194-257) V. Raghavan (૬) Kṣeme-
ndra Studies : Dr. Sūryakanta (૭)
History of Sanskrit Poetics : Su. De

‘કુલ કુટુંક ના કુટુંક’નો

આસ્વાદ

સાથ ઘોષ

અનુવાદ જયંત મરિય

“નસત” શબ્દ આ કવિની ગ્યનાને
ધમે ધમે એના નિજ કેન્દ્ર તરફ ખેંચી
લય છે ‘પદ્ધતિક’ના કાન્થો ત્યાંતા હતા
એ દિવસોમાં મનમાં આધારો યોજન હતું,
કકમાં હકીકો સૂર હતો, એથી જ તે
એમણે કહ્યું

સદસે વસન્ત તાઓ પદ્ધતિગમન

પાપમે ના ?

વસન્ત સત્વિર્ધ આસમે ?

કી દરકાર એસે ?

પરંતુ ‘અસિદ્ધિ’ના કાન્થો રચાતા હતા
ત્યારે અત્યાર સુધી વિચુપ્ત રહેલી વસન્તના
આગમનનું પ્રયોજન સમર્પક ગયું.

પોતા માટે માટે વસન્ત એટલે જેગે ૩
આ હરપનમાં નિશ્ચિત સફળતાનો હિંદલાસ,
સમાજકાન્તિનું રવળ પૂર્ણ થવાની ઉ
જ્જવત શ્રદ્ધા વ્યક્ત થયા છે પરંતુ ચૂકા
ખેતરોમાં વસત શુ પોતાનો સમસ્ત સંગાર
લાઈને છેવટ સુધી ખીલી ચકતો ખરી ?
શકા મગ્યાતુ શુ કોઈ જ કારણ નથી,
નેતિનું શુ કોઈ જ ચિહ્ન નથી ? એના
જવાબમાં હવે અણુવા મળે છે :

કુન કુટુંક ના કુટુંક

આજ વસન્ત

૧ વસન્ત અપરિમાર્યો ય વસન્ત મુ પાકશે
નહી ? ૨ વસન્ત સાથે જ આપશે ? શી જરૂર
છે આવીને ? ૩ સૂકા ખેતરે ખેતરે વસન્ત
હોવી ખીલી

૧૦૬] કવિસિક્ક સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૦

સુભાષ સુખોપાધ્યાય

કુલ કુટુંક ના કુટુંક

કુલ કુટુંક ના કુટુંક

આજ વસન્ત

શાનખોધાનો કુટુંબ

પ વરે પા કુખિયે એક કાઠખોટા ગાછ

કચિ કચિ પાતાય પૌંજર ફાટિયે હાસલે

કુન કુટુંક ના કુટુંક

આજ વસન્ત

આગે એણે કાગે કુલિ પગિયે તારપગ ખુવે

મૃત્યુર કોને માનુષકે શુધવ દિયે તારપગ પુલે

જે દિનશુરો રાસ્ત દિયે ચત્રે ગેઠે

જન ના ફેરે

ગાયે હલુલ દેઓયા વિઠેલે

એકટા દુટો પયસા પેલે

જે હગખોલા છલેલો

કોઠિલ કાકતે કાકતે જત

નતાકે ડેકે નિયે ગેઠે દિનશુરો

લાલ કાલિતે છાપા હલે ચિઠિર મત

આકાશટાકે માથાવ નિયે

એ ગલિર એક કાલોકુચિલ આછખુડા મેયે

રેલિંગે બુક ચેપે ધરે

એછ સળ માતપૌંચ લાવછિલ

કિક એછ સમય

ચે જગ માથા ખેયે ગાયે ઉડે એસે બસન

આ મગ્ગુ પોકારમુખ લક્ષ્મીછાડા પ્રળપતિ ૧

તારપર દડામ કરે દગ્ગા બન્વ હેખાગ શબ્દ

અન્ધકારે મુખ આપા દિય

દિપાકાનો સેછ ગાછ તખનઓ હાસલે

૧ જગાળીમાં બે વિશિષ્ટ અર્થ છે પત્રચિયુને જમાઈ મનને શરીરે

પત્રચિયુ બેસે એને લખતી આગાહી માનવામાં આવે છે

અનુવાદક: જયન્ત પારેખ

ફૂલ ફૂટો કે ન ફૂટો

ફૂલ ફૂટો કે ન ફૂટો

આજ વસંત.

ફરસખંધ ફૂટપાથે

પાણામાં પાય ખોડીને એક સૂકુંઠક ઝાડ

ફૂંણાં ફૂંણાં પાનથી પાંસળાં ફાડીને હસે છે.

ફૂલ ફૂટો કે ન ફૂટો

આજ વસંત.

તેજની આંખે કાળા દાખડા પહેરાવીને...પછી ખોલીને
મૃત્યુને ખોળે મનુષ્યને પોઢાડી દઇને...પછી ઉઠાડીને
જે દિવસો રસ્તે થઇને ચાલી ગયા છે
એ જાણે પાછા ફરે જ નહીં તો કેવું!

શરીરે પીઠી ચોળેલી સાંજે

એકબે પૈસા પામીને

જે હરખોલો છાકરો

કાયલ ખોલાવતો ખોલાવતો જતો

—એને ય સાદ પાડીને લઈ ગયા છે દિવસો.

લાલ શાહીથી છાપેલી પીળી કંકોતરી જેવા

આકાશને માથે ઓઢીને

આ શેરીની એક કાળીફૂખડી કુંવારી કન્યા

રેલિંગે છાતી દબાવીને

આવા કંઈ સત્તર વિંચાર કરતી'તી—

ખરાખર એ જ ઘડીએ

હોડી આવીને આંખો મીચીને શરીરે ખેસી ગયું

ઓ માડી રે! ખડયા મોનું અસાગિયું પતંગિયું!

પછી ધડામ કરતો દરવાજો બંધ થવાનો અવાજ.

અંધકારમાં મોઢું દબાવીને

અમળાયેલું એ જ ઝાડ ત્યારે પણ હસે છે.

નિરાશાનો સમગ્ર પરિવેશ સ્ત્રીકાર્ય પછી
પણ એમાં માથું ઊંચું રાખીને ઊભા રહેવાનું
નક્કી કરીએ ત્યારે જ પડકારનો ઝૂર કાઢી
શકાય છે:

ફૂલ ફૂટક ના ફૂટક

આજ વસંત.

એટલે જ કાવ્ય રચાયું એ પછીના માત્ર
દસ વર્ષના ગાળામાં જ આ પંક્તિ કહેવત
રૂપ બની ગઈ છે.

આ પંક્તિ કહેવતરૂપ બની છે એનું કદાચ
ખીજું પણ એક કારણ છે. નિત્યના વ્યવ-
હારની ભાષામાં રચાયેલા આખા યે હન્દો-
મુક્તા કાવ્યના આ એક જ શ્લોકમાં
એકાએક (કદાચ એ સલામ રીતે ન પણ
ચોખ્ખો હોય) અન્તર્દાન હંદને આંદોલ
પ્રગટે છે, ને તરત જ વાચકના મનમાં
ગુંજવા માંડે છે. ફૂટક, ફૂટક, વસન્ત—આ
ત્રણ શબ્દ લઈ જોઈએ. એમના ફૂટક/
ફૂટક/વસન્/તો—એ પ્રમાણે ઘટક પડે છે.
પહેલા ત્રણે ય ઘટકમાં એક સ્વરાન્ત ને એક
વ્યંજનાન્ત શ્રુતિ છે. એને લીધે ખારસો
નિયમિત સ્વરમાર (એક્સેન્ડ) પડે છે ને
આ શબ્દોમાંથી કૃત્યગીતનો લય પ્રગટતો
સંભળાય છે. હવે પ્રત્યેક ઘટકની આગળ
એક વધારાની શ્રુતિ જોડી દઈએ—(ફૂલ)
ફૂટક/ (ના) ફૂટક/ (આજ) વસન્/ તો—ને
એમને ઝડપથી 'ફૂલ, ફૂટક ના ફૂટક આજ
વસન્તો' એમ વાંચીએ તો લોહીને તાલે
તાલે ઊપડતાં કદમની સાથે સાથે છેદલે
આવતો 'તો' ધ્વનિ ઉચ્ચારતાં વેંત માથું
ઊંચું કરવાની ઇચ્છા થાય અને તરત સમ-
બંધ બંધકે આ યુગના કાવ્યરસિકોનાં મન-
માં આ પંક્તિ પોતાનાં વાણી ને વિન્યાસથી
ગૂંથાઈ જવાની એ ખૂબ જ સ્વાભાવિક છે.

‘ફૂલ ફુટક ના ફુટક’નો

આસ્વાદ

શામ ઘોષ

અનુવાદ જયત પારેખ

‘વસન્ત’ શબ્દ આ કવિની રચનાને ધીમે ધીમે એના નિજ કેન્દ્ર તરફ ખેંચી જાય છે. ‘પદ્ધતિક’ના કાવ્યો ત્યાંતા હતા એ દિવસોમા મનમા માથાભારે ધોવન હતું, કંઠમા હકીસો સૂર હતો, એથી જ તો એમણે કહ્યું

સદસે વસન્ત તાઓ પદ્ધતાગપન
પામળે ના ૧૨

વસન્ત સત્યર્થ આસળે ?

કી દરકાર એસે ૧૨

પરંતુ ‘અમિતોષુ’ના કાવ્યો રચાતા હતા ત્યારે અત્યાદ્ય મુખી વિમુખ રહેલી વસંતના આગમનનું પ્રયોગન સમજાઈ ગયું :

પોડા માટે માટે વસન્ત ઓઠે જોડે ૩

આ કલ્પનમા નિર્મિત સફળતાનો ઉદ્દેશ, સમાજક્રાંતિનું સ્વપ્ન પૂર્ણ થવાની ઉ જનવત શ્રદ્ધા વ્યક્ત થયા છે પરંતુ સૂકા ખેતરોમા વમન શુ પોતાનો સમગ્ર સજાર લઈને છેવટ મુખી ખીની શકશે ખરી ? શકા કરવાનું શુ ટૂંક જ કાળુ નથી, નેતિનું શુ કોઈ જ ચિહ્ન નથી ? એના જવાબમા હવે જણવા પડે છે.

ફૂલ ફુટક ના ફુટક

આજ વસન્ત

૧ વસન્ત મધરિવાર તો ય સન્નામુ પાઠવશે નહીં ૨ વસન્ત સાથે જ આજશે ૩ શી જરૂર છે આસીને ૪ સૂકા ખેતરે ખેતરે વસન્ત કોડી ખરવી

૧૦૬] મંદિરોદ્ધાર સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૦

સુભાષ મુખોપાધ્યાય

ફૂલ ફુટક ના ફુટક

ફૂલ ફુટક ના ફુટક

આજ વસન્ત

શાનખોવાનો ફુટપાથે

પ ધરે પા ફુબિયે એક કાઠગદ્દા ગાછ

કચિ કચિ પાતાય પૌંજુ ફાટિયે હાસછે

ફૂલ ફુટક ના ફુટક

આજ વસન્ત

આહોઁ એમિ કાલો ફુલિ પડિયે . તારખર ખુરે
મૂલુર કોને માનુષકે શુધયે દિયે તારખર હુલે
જે દિનગુરો રાસ્ત દિયે ચયે ગેઠે
જેન ન ફેરે

ગાયે હંફુદ દેએયા વિકેલે

એકટો દુટો પયસા પેલે

જે હંખાલા છેલેલો

કો કિલ ડાકતે ડાકતે જેત

તાકે ડેક નિયે ગેઠે દિનગુરો

લાલ કાલિતે છાપા હંદે ચિકિર મત

આકાશટાકે માથાય નિયે

એ ગલિર એક કાલોકુચિત આઈખુડો મેયે

રલિરો છુક ચેયે ધરે

એછ સળ સાતપાંચ ભાવછિત

કિક સેઈ સમય

ચે ખેઁ માથા ખેયે ગાયે હંદે એસે ખસલ

આ મગ્ધુ! પોડામુખ લક્ષ્મીછાડા મળાપતિ! ૧

તારખર દડામ કરે હંખા ખન્ધ હંખા શબ્દ

અન્ધકારે મુખ ચાપા દિયે

દડિપાકાનો સેઈ ગાછ તાખનઓ હાસછે

૧ જગાણીમા એ વિશિષ્ટ અર્થ છે ખવગિયુ ને જમાઈ ખવ ને શરીરે
ખવગિયુ બેએ એને લખ્તી આશાહી મળવામા આવે છે

અનુવાદક: જયન્ત પારેખ

કૂલ કૂટો કે ન કૂટો

કૂલ કૂટો કે ન કૂટો

આજ વસંત.

ફરસખંધ કૂટપાથે

પાણામાં પાય ખોડીને એક સૂકુંઠક ઝાડ

કૂંણું કૂંણું પાનથી પાંસળાં ફાડીને હસે છે.

કૂલ કૂટો કે ન કૂટો

આજ વસંત.

તેજની આંખે કાળા દાખડા પહેરાવીને... પછી ખોલીને
મૃત્યુને ખોળે મનુષ્યને પોઢાડી દઈને... પછી ઉઠાડીને
જે દિવસો રસ્તે થઈને ચાલી ગયા છે
એ જાણે પાછા ફરે જ નહીં તો કેવું!

શરીરે પીઠી ચોળેલી સાંજે

એકબે પૈસા પામીને

જે હરખોલો છોકરો

કોયલ ખોલાવતો ખોલાવતો જતો

—એને ય સાદ પાડીને લઈ ગયા છે દિવસો.

લાલ શાહીથી છાપેલી પીળી કંકોતરી જેવા

આકાશને માથે એાઢીને

આ શેરીની એક કાળીકૂખડી કુંવારી કન્યા

રેલિંગે છાતી દબાવીને

આવા હંઈ સત્તર વિંચાર કરતી'તી—

બરાબર એ જ ઘડીએ

ભાડી આવીને આંખો મીંચીને શરીરે ખેસી ગયું

એા માડી રે! બહ્યા મોંતું અભાગિયું પતંગિયું!

પછી ધડામ કરતો દરવાજે ખંધ થવાનો અવાજ.

અંધકારમાં મોઢું દબાવીને

અમળાવેલું એ જ ઝાડ ત્યારે પાણુ હસે છે.

નિરાશાનો સમગ્ર પરિવેશ સ્ત્રીકાર્યા પછી
પણુ એમાં માથું ઊંચું રાખીને જિભા રહેવાનું
નક્કી કરીએ ત્યારે જ પકકારનો સૂર કાઢી
શકાય છે:

કૂલ કૂટક ના કૂટક

આજ વસન્ત.

એટલે જ કાવ્ય રચાયું એ પછીના માત્ર
દસ વર્ષના ગાળામાં જ આ પંક્તિ કહેવત
રૂપ બની ગઈ છે.

આ પંક્તિ કહેવતરૂપ બની છે એનું કદાચ
ખીન્નું પણુ એક કારણ છે. નિત્યના વ્યવ-
હારની ભાષામાં રચાયેલા આખા થે જાન્યો-
મુક્ત કાવ્યના આ એક જ શ્લોકમાં
એકાએક (કદાચ એ સલાન રીતે ન પણુ
ચોખ્ખો હોય) અનર્થોનાં જાન્યો આંદોલ
પ્રગટે છે, ને તરત જ વાચકના મનમાં
ગુંજવા માંડે છે. કૂટક, કૂટક, વસન્ત—આ
ત્રણ શબ્દ લઈ જોઈએ. એમનાં કૂટક/
કૂટક/વસન્/તો—એ પ્રમાણે ઘટક પડે છે.
પહેલા ત્રણ ય ઘટકમાં એક સ્વરાન્ત ને એક
વ્યંજનાન્ત શ્રુતિ છે. એને લીધે ખારસો
નિયમિત સ્વરચાર (એક્સેન્ડ) પડે છે ને
આ શબ્દોમાંથી કૃત્યગીતનો લય પ્રગટતો
સંભળાય છે. હવે પ્રત્યેક ઘટકની આગળ
એક વધારાની શ્રુતિ જોડી દઈએ—(કૂલ)
કૂટક/ (ના) કૂટક/ (આજ) વસન્/તો—ને
એમને ઝડપથી 'કૂલ, કૂટક ના કૂટક આજ
વસન્તો' એમ વાંચીએ તો લોહીને તાલે
તાલે જીપડતાં કદમની સાથે સાથે છેલ્લે
આવતો 'તો' ધ્વનિ ઉચ્ચારનાં વેત માથું
જીંચું કરવાની ઇચ્છા થાય અને તરત સમ-
જાઈ જાય કે આ યુગનો કાવ્યરસિકોનાં મન-
માં આ પંક્તિ પોતાનાં વાણી ને વિન્યાસથી
ગૂંથાઈ જવાની એ ખૂબ જ સ્વાભાવિક છે.

કાવ્યનો પ્રથમ ખંડ વાંચતાં ખાસ કોઈ જાદુઈલા નકતી નથી. ફરસમંધ ફૂટપાથ પર સૂકુટુંડાડ નજરે પડતા જ આપણને પરિચિત કલકતા શહેરનો પટ આખ સામે ધથરાઈ જાય છે. આ પાસળીકાટ હાસ્ય કરતુંકરતું, કવિની જેમ, દેખીતા જ નિરાસકત કૌતુકથી જરા દૂર સરીને જીવુ રહે છે. આ નગરનિર્ભર આડને પથ્થરમાથી જ જીવનરસનો મંચય કરીને ટકી રહેતું પડે છે. આના પછી વાસ્તવિક જીવનની ગતિનું ચિત્ર જોવા મળે છે. અધકાર તેમ જ મૃત્યુથી લીંપાયેલા દિવસો વીત્યે જાય છે, ફાયલનું અનુકરણ કરતો હરખોસો છોકરો પથ્થુ કાળના પ્રવાહમાં લીન થઈ જાય છે, તે આ બધા વિચાર કરે છે એ ગંભીર એક કાસોકુચિત આઈબુડો મેયે.

આટલે સુધી વાંચીને એક વાર તો અટકી જવું પડે છે. કુવારી કન્યા ? રેલિંગે છાતી કમાવીને કુવારી એવી એક કાળા-ફૂમડી કન્યા આવા કંઈસતર વિચાર કરતી હતી. પછી તો ગાયે હાલુક, હલ્દે ચિડિ, આઈબુડો, પ્રગ્નપતિ—આ બધા શબ્દો જોના થઈને એકાએક મનમાં પહેલી પકિતના પડછેદા પાડે છે : કુલ કુટુંક ના કુટુંક. કાવ્યમાં પ્રવર્તતા કૌશલને લીધે આ શબ્દોનો વ્યાપ અનેકગણો વધી જાય છે, લગ્નની સાથે ફૂલ શબ્દનો મંનંધ અકળ રીતે રચાતો જાય છે, તે પહેલા પકિતમાં સાચે જ માયુ જીવુ કરવાનો સ્વર મસળાયો હતો તેમાં હવે કંઈક આમુતી ઢાળા, કરુણની રેખા લળે છે ફૂલ ફૂટો કે ન ફૂટો, તો ય આજ વખત આ જ ખુમારીલિયો સ્ત્રી કારની સાથે સાથે એમાં ફૂલ ફૂટો કે ન ફૂટો, તો ય, આજ વખત એવો એક

૧૦૮] કવિશોક સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૦

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૫થી)

પૂર્ણપ્રતિ સાધનાએ, પ્રત્યેકે
પગ્ય એ પૂર્ણ લેવો ખાધી.

મારે માનવી મુખે એ
'નેતિનેતિ' કહી વર્ણવાય,
તેનો ભાવાત્મક અનુભવ,
હે આત્મસ્થ ! આપ થકી થાય.
તમેને તે કાત કેતુ
સુદૃઢ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય !
તેની મુને રાતદિન રહે થાય.

તેથી, જત લાજવું કે,
એ પરલોક
જીવાની મને હોશ,
રહાની મને હોશ
વળી આહી કાઈ નથી ખાહી,
હવા જીવ લાગે નહિ
ખ કું સમેટયું, ખ...કું તૈયાર
તો ખોલાવી દેયો,
એટલી જ વાર.

ને, પ્રિય !
પેલી જે વીસયો
તમારી માનીતી લેખણ,
તે ય સગે લાલુ ને ?
લખનો.
તેડું વેળાસર મોકલજો

એ જ

લિખિતંગ
તમલાણી પ્રયાણાર્થે
ઉત્સુક, ના, તત્પરના
દર્શનાલિલાપ.

[વરવમાં મગર ઘનાર સગલ 'પર્યોક્તે પત્ર'માથી]

વીરુ પુરોહિત

શિશુમૃત્યુ

તારા ઝબલાને આજ તારા ડીલથી ઉતારતાં
આ હાથ મારો આટલો કાં ધૂજે...?

કેટલો ઉમંગ તારા આવ્યાનો માણી
અમે કેટલાંય લાડ બની મો'રિયાં,
તેં તો લાકડીના ઘોડાને ડચકારી ડચકારી
કેટલી ય વાર હૃદય ચોરિયાં,
કાંટાળો મારગ તેં ચીંધીને સોડય તાણી
મારગ પણ અમને ના સૂઝે...

તારા ઝબલાને આજ તારા ડીલથી ઉતારતાં
આ હાથ મારો આટલો કાં ધૂજે...?

તારા મોઢામાં દેતી હું પેંડાનો ટુકડો
'મે દહેતી કે 'ખા તું હપૂક કોળિયો,'
તારી છાતીએ એ જ હાથ પેંડો મૂકે
'મે તું તો મરકે છે સાવ બાણે ભોળિયો,
તને ચૂમી ભરું કે ધરું છાતીએ વારવાર
એકે ઉપાય નહીં સૂઝે...

તારા ઝબલાને આજ તારા ડીલથી ઉતારતાં
આ હાથ મારો આટલો કાં ધૂજે...?

કેટલીક વાર મારે અરધી તે રાતનાં
ઝબકી ઝબકીને હવે બગવાં?
રન્નાના રથ ફરી રોકી રોકીને
મારે કેટલાંક વરદાનો માગવાં?
હશે કેટલા જનમનાં આ પાપ કહો રામ!
ફરી પારેવાં ચાલુ નહીં સૂંઘે...
તારા ઝબલાને આજ તારા ડીલથી ઉતારતાં
આ હાથ મારો આટલો કાં ધૂજે...?

પ્રચ્છન્ન નિશ્વાસનો દાખ વરતાવા માંડે છે.
પડકાર ને કરુણના મિશ્ર સૂરને લીધે જ
આ પંક્તિ વધુ સમૃદ્ધ ને વધુ વાસ્તવિક
બની બળ્ય છે ને અનેક સ્તરે વિહાર કરવા
માંડે છે.

‘પ્રજ્ઞપતિ’ શબ્દ પણ વિચારવા જેવો
છે. ‘આ મરણ!’ એ ઉદ્દગારમાં વ્યક્ત
થતો સૂર ધ્યાનમાં લેતાંવેત સમજ શકાય
છે કે પતંગિયું બળ્યા મોનું અભાગિયું છે,
પણ એ કાંઈ ‘પદ્માતિક’નું પતંગિયું તો
નથી જ :

એ સખ કેવલ યુજ્જેઆદેર માયા
આમરા તો નર્ધ પ્રજ્ઞપતિ-સન્ધાની
અન્ત આજ માડાઈ ના તાર છાયા.^૧
આટલી નિષ્કુરતાથી હવે કવિ જરા ય
બોલતા નથી, કયાંક કોઈક માયા વરતાય
છે. પરંતુ એવું જ હોય, માયા વરતાતી
હોય, તો પછી અંધકારમાં મોહું દબાવીને
અમળાયેલું ઝાડ ત્યારે પણ હસે છે શા
માટે? અહીંયાં ધ્યાનમાં લેવું નેર્ધએ કે
હવે સૂકાકું ઝાડનું પાંસળાં ફાટ હારય
રહ્યું નથી. કુંવારી કન્યાની ઘટના બની ગયા
પછી તો એ અદ્દહારય બેશક અમાનુષી
લાગ્યું હોત. એટલે જ કહે છે કે એ
એકસરણું મોહું દબાવીને હારય કરે છે.
બાણે કહેવું ન હોય : ‘તમને કાંઈ જ
ખબર નથી, મને બધી થે ખબર છે!’
પરંતુ શું ખબર નથી? પતંગિયાની શોધ
કરતા મન પર કટાક્ષ કરવા માટે એ આમ
હસે છે? એવું જ હોય તો પેલી માયા-
કરુણાનો કોઈ સવાલ જ બોલો થતો નથી?

૧. એ સહુ તો કેવળ બ્રહ્મવાચ્યોની માયા
અમે તો કરતા નથી કાંઈ પતંગિયાની શોધ
આજે તો હું નથી જ ક્યડતો એની કાયા.

ના, આ આક્રમણ એના પગ નથી; હાસ્યનું
આક્રમણ તો કાવ્યના કેન્દ્રરૂપ આ પંક્તિ
પર છે:

તારપર દહામ કરે દરમળ બન્ધ હજાર શબ્દ.
આ રીતે દરવાજો બંધ કરીને તો બહાર-
ના વિશ્વને ભકારો દેવામાં આવે છે. આની
બહારને જીવન ક્યારેય ચલાવી લેતું નથી.
આવું વિચારીને જ અમળાને હાડ, નિયતિની
જેમ, ગાઢ બનેલ અધકારમાં મોટું
દયાવાનું હાસ્ય ક્યાં કરે છે.

ખીમ એક કાવ્યમાં કવિએ કહ્યું છે:

એક પૃથ્વીને ભર દિયે દાંડાયે
દેખ

આમિ જટાય બાંધછિ
વેદનાર, આકાશગંગા.૨

આકાશગંગાને શિંગ પર ઝીલતી વેળાએ
પૃથ્વી પર જ પગ માડીને ઊભા રહેતું છે.
મને લાગે છે કે વેદનાને ધરતીના આધાર-
ની આ વાત કાવ્યના અણુએ અણુમાં
લાગી ગઈ છે.

વેદના તેમ જ ધરતીનો આધાર કાવ્ય-
માં અનુરચ્છ રહ્યો છે, પરંતુ કવિએ
પોતાની આ બંને ભૂમિકાનો સહજ સ્વા-
તંત્ર્યથી કાવ્યમાં વિનિયોગ કરી લીધો છે.
એક બાજુ આ કાવ્યના સ્થિર અધિનાયક
જેતું હાડ છે, ધરતીને આધારે ઊભું ઊભું
એ ભવિષ્યને ત્યજે છે-ખીજ બાજુ વર્તમા
નમાં રચ્યુપચ્યુ ગતિમાન નગરજીવન છે.
બંનેમાં કવિના બે અલગ અલગ અસ્તિત્વ
છે. ને એ જ કારણે પહેલા ત્રણ શ્લોક પૂરા
શાય છે કે તરત જમણી બાજુ અવગ

ર જુઓ મારી જટામાં ઝીંકુ છું વેદનાની
આકાશગંગા

ચન્દ્રકાન્ત દત્તાણી

પાંદડું લીલાશ

આ પાર કાળજાળ જેતર અમારા
ને એલી પા લીલી તારી લખલખ મોહાત,
એક પાંદડું લીલાશ તો આપ, મારા વા'લમાં,
પાંદડું લીલાશ તો આપ!...

સાપ રે એકાન્તના એછાયા પી-પીને
કેમ રે વીતાવવી ગત,
પીળા પવનની પીછીથી ચીતરવી
કેમ હરી વેદનાની વાત,
સામડું આકાશ ભયે આપ નહિ, વા'લમાં,
પણ ચપટી નીલાશ તો આપ!
મારા વા'લમાં, પાંદડું લીલાશ તો આપ!...

કોરીમેરી કેરીએની કાળ ઉપર ફૂટે ના
પગલાના કોઈ પાગિજત,
આવન ને જાવનના સૂતા ઠકાર વચ્ચે
બળબળતા રણની બિછાત,
ઘેઘૂર ભીનાશ ભલે આપ નહિ, વા'લમાં,
પણ ભીમે આભાસ તો આપ!
મારા વા'લમાં, પાંદડું લીલાશ તો આપ!...

આખોના એગળતા સૂરજ પર હોળે હોળે
ભૂગા અંધારાની લાત,
એસગતા ઝાઝવાના જળમાં ફૂળે રે મારી
ઝખનાની મોઘી મિંગત,
ભર્યા ભર્યા શ્વાસ ભયે આપ નહિ, વા'લમાં,
પણ ખાલી નિશ્વાસ તો આપ!
મારા વા'લમાં, પાંદડું લીલાશ તો આપ! ..

ચીનુ મોદી

ગઝલ

પોતીકી પળ ફરવા માટે
હિંચું છું હિંડોળા-ખાટે.
મૃત્યુનો પડછાયો મળશે
આખરમાં શ્વાસોના સાટે.
ખળતું ઘર મૂકીને ચાલો
અંધારાની વાટે વાટે.
પિંજરમાં પંખી ફેલાશે
હલરવ પણ વેચાશે હાટે.
ફેલાશે પાણીના રંગો
પગલાં ભરશું તો ય ઉચાટે.

મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

ભજન

કેડો પાડીને કેમ જઈએ?
રે સંતો વહાલા!
પાંખોને કેમ પરહરીએ?
કેડો પાડે ને પાછળ હાલે એ સહુનું વહાલા,
આણું ન મૂલ મૂલવીએ.
અંતરયામી છે સહુનો મારગ ઉબળળનારો,
એનો અનાદર ન કરીએ. રે સંતો—૦
ધરતીને પાચે લાગી, આશિષ માગી વહાલા,
સમરણ ફિરતાર કેરું કરીએ.
ક્યાંથી પડાય કેડો? પાંખાળો જીવ એવો,
ગગને અપંથે કોડી જઈએ. રે સંતો—૦
આવે દિનરાત કેરાં તેજ ને અંધારાં, વહાલા,
હિલટમાં એક માની લઈએ.
માનસની સૂણ એવી, અંતરની સૂઝ એવી,
દિશને એંધાણે પ્રવરીએ. રે સંતો—૦

તારવેલા ખંડમાં, નવી ચાલ (movement) શરૂ થાય છે.

નવા ખંડમાં ગતિનો આ નવો મરોડ
જુદી જ રીતે આવ્યો છે. સમાનધર્મી
શબ્દોના વારાફરતી પુનરાવર્તન... કાલો
હુલિ પરિચે/તારપર ખુલે/... શુધ્ધિ દિયે
/તારપર તુલે... અહીંયાં હવે 'કુલ કુટુક'-
ની કુત ગતિની ચાલ રહી નથી. પરિચે
ખુલે શુધ્ધિ દિયે તુલે—એક પછી એક
આટલાં બધાં કૃદન્તના અતિરેકથી અવિરત
થાકનો ભાવ જાગે છે, ને દિનચર્ચાનું ચક્ર
પાછું આવી જ રીતે ફરે એવું આપણને
મન થતું નથી. દિનરાત્રિની નિર્જીવતાનું
કલ્પન પણ અહીંયાં સરસ રીતે ઊપસે
છે. દિવસ પછી રાત, પછી પાછો દિવસ;
પરંતુ કાળા દાખડા (રાત્રિ) પહેર્યા પછી
આખોને હવે પછીનો દિવસ નિરતેજ
દેખાય છે, ને ફરી ક્યારેય તેજનો જન્મ
થાય એવું લાગતું નથી. મૃત્યુના જેવી
નિદ્રામાંથી મનુષ્યને જગાડીને પાછો દિ-
વસના પ્રવાહમાં મૂકી દેવામાં આવે છે
ત્યારે એ પણ પોતાના જીવનની પહેલાંની
સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, હવે સમય
પણ એને નિર્જીવ પૂતળું ગણીને જ એની
સાથે વર્તે છે. એથી જ

આલોર ચોખે કાલો હુલિ પરિચે

તારપર ખુલે

મૃત્યુર ઝાલે માતૃપદે શુધ્ધિ દિયે

તારપર તુલે

જે દિનચુલો રાસ્તા દિયે ચલે ગેછે

એ જાણે હવે પાછા ફરે જ નહીં તો કેવું!

પરંતુ આ બધા કોના વિચાર છે? અત્યારે

તો એવું લાગે છે કે કવિના છે. એ પાછા

ફરે જ નહીં માટેની શરત શી છે? એની

તો આપણને અત્યારે ખબર નથી

જે હરખોસો છોકરો હવે દેખાતો જ નથી, પ્રેમ (કોઈક કાકતોડાકતે જેત) ને કુરુણા (એકટા દુટ્ટા પયસ પેલે)ની નિશાની લઈને જે જડતાલેથી દિવસોના પ્રવાહમાં તજાઈ જાય છે, એની વાત સુંધી આવતા જ પીછા એક વિશિષ્ટ કલ્પન સાથે છે, પરંતુ આપણે ઠંછ પણ કલ્પના કેન્દ્રમાં પહોંચ્યા નથી કવિ પોતાના કથાચત્રો પર પાયેર ઓપર હાંડ કરાવે?

ને પ્રત્યેક હાથાને આખ ઉવાડવાની જે ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે એ તો પાછળના ખંડમાં, જ્યાં આપણે એકા-એક પાનની મોઢામોઢ, માળીકુબરી કુવારી કન્યાના પાનની મોઢામોઢ આવી જઈએ છીએ ત્યાં, પાર પડતી લાગે છે આ સહવ પાન સામે આવતા જ ખબર પડે છે કે દિવસના સમયમાં જે કાંઈ નિગાસાસરી હારીની વાત થઈ છે એ કાંઈ કવિની હાઝ નથી એમાં તો નાટ્યાત્મકતા છે, પણ આગલા બે સ્થોકમાં આપણને જણાવા મળે છે એ તો ખરેખર કન્યાના જ વિચાર છે

એ વખતે શરીરે પીળી ચોળીની સાજ એ શબ્દો કન્યાદીસ તેજનું અનકૂત વર્ણન કરવા માટે જ નથી યોગ્યતા, ઊલટું એનાથી તો કન્યાના હૈયાનો ભાર પૂરેપૂરો પુલ્કૃત થઈ જાય છે, એ જ રીતે એના છિન્નમિત રવળના દાનથી આકાશ

લાલ કસિતે હાથા હાટ્ટે ચિરિ મત

દેખાય છે કવિકર્મની કુસળતાની દૃષ્ટિએ સમજી શકાય પછી પણ (કે કદાચ એને લીધે જ) આ પકિત અને પોતાને તો અસરકારક નથી જ લાગતી. કદાચ એમાંનું કલ્પન નમગુ છે એ કારણે પણ હોય તેમ છતાં અનેક વાચકોને એ મુગ્ધ કરે તો નવાઈ નહીં આ આકાશ કાંઈ ક્ષિતિગતી કાર પરનું આકાશ નથી કે મંથાના રંગને વિચાર કરીને આ કલ્પનનો સ્વીકાર કરી શકાય અહીંના તો માથે ઝાઢેના આખા બે આકાશની વાત છે એનાથી લાલ અક્ષર હાથેની પીળી

૧ સહુ શબ્દોને પગની હપર ડોલા કરવા

૧૧૨] કવિગ્રંથ સંપૂર્ણ-જાન્યુઆરી ૧૯૭૭

કોતરીનું કલ્પન કેટલું સ્પષ્ટ થાય છે એ વિશે શકા કરવાનું કારણ રહે છે વળી શરીરે પીળી ચોળીની સાજ તેમ જ આ પીળી કોતરી એ અને કલ્પન ભેગા થઈને, કુવારી કન્યા માટેના ચક્રવાળા સૂચન રૂપે યોગ્યતા હોય તો કેટલું જોઈ એ કે એ આ કલ્પમાં કન્યાની જેવા બની જાય છે પહેલેથી કરેલી યોજના પ્રમાણે નિપુણતાથી રચેલા અવકાશ આ રીતે બે કવિની યોજનાને છતી કરી દે તો કલ્પનની પકડ આવ લીધી જ પડી જાય ને!

કન્યાની સામે તો પણ આ બધા ક્ષણપૂરણના ચિત્ર છે, આજવાના જેવી અશક્ય સાર્થકતાના રાજ્ય છે એને લીધે જ એ વિચાર કરે છે કે દિવસો હવે પાછા ફરે જ નહીં તો કેવું? પરંતુ એમ તો કેવી રીતે બને? એક પતંગિયુ એને સ્વપ્નમાંથી જગાડીને પાછું વર્તમાનની મોઢામોઢ લઈ આવે છે વાસ્તવમાં એમી લાવવા માટે કાંઈ કહેર આપાતની રચના નથી કરી. કવિ જલ્લે અન્યમનરકતા લાગવા માટે મનનક કતા હોય તેમ શરીરે માત્ર એક ટીકરો જ મારે છે, ને તરત

હાથ કરે દરજ બન્ધ હમાર શબ્દ.

દિવસો જાણે પાછા ફરે જ નહીં તો કેવું? પરંતુ એ પાછા ફરે જ નહીં એ માટેની શરત શી છે? એને માટેની તૈયારી કઈ? દરવાજે બન્ધ થવાનો શબ્દ સાંભળીને બ્યારે અમળાચેલું ગાઝ મોઢું દગાવીને હસ્યા કરે છે ત્યારે આ બને પ્લનિ વચ્ચેના તુટલા મંથમાંથી જ એનો જવાબ મળી જાય છે બહારના જીવન સાથેના પોતાનો અબધ તોડી નાખીને નહીં, એની વચ્ચેવચ રહીને જ પ્રજાત થતુ પડશે અધૂરપની વેદનામાં અતનો નિગરકાર કરીને નહીં, એ વેદનાને આત્મમાત્ર કરીને ધરતીના કેન્દ્રમાં ઊતરતુ પડતો કારણ

ફૂલ ફૂટક ના ફૂટક

આજ વસન્ત

પરંતુ આ પકિત ફરી પાછી આવતી જ નથી, એમાં કેટલો હિંચત મયમ વ્યક્ત થાય છે.

કવિ નાનાલાલ
કાઠિયાવાડ એજન્સીના શિક્ષણાધિકારી થયા ત્યારે • ઈ. ૧૯૨૧માં

(નાના ફોટો પ્લૅક 'કુમાર'ના સૌજન્યથી; બાકીના મહાકવિ નાનાલાલ ટ્રસ્ટના)

શું 'ગાર-ગીર-બામિ' રસના એ અલેડ ગાયક છે. જીવન અને કલા કલ્પ્ય પછે 'પુણ્ય'ના આશ્રી નાનાલાલની સ્પષ્ટિત્ય સુદ્ધિમાં ધમ્, નીતિ અને સહાચારની ફિરજીપલિ ફેલાવતો પુણ્યને સુધ્ મ્દાપિ ઝંખિ પડ્યો નથી. એવન રીલીનું આજ સુધી અનુકલપનીય સીમાચિહ્ન એ આંકી ગયા છે. 'જસતોલ્સવ'થી લઈને 'વિશ્વગીતા' સુધીમાં એમની સ્કલ જ્વનદંડિને સુરેજ સનોટ ખચાલ શામી યકમ છે.

મૃતિએ તીડર, રવચાગી, અલમવાદી નાનાલાલ જેટલા ક્ષાત્રવથી એખવા છે તેટલા જ નિર્જાલસકા, જંતુવા અને

વિવેકસભર પ્રાણજીવથી દીપતા છે. એમના આતિથ્યસકાર ની તે એક કહેલી જેવી જ્યાતિ પ્રજાતવ્યાપ્ત છે કોઈને પણ નમતુ નહિ એખનાર પૂર્વચચના કવિ અજુનમ ચોક્કા છે તે કલરવચના કવિ કવિ છે. આવા મહા પ્રતિભાશાળી કવિએ અર્ધી સડી સુધી અવિરત સ્પષ્ટિત્યસાધના કરતાં કરતાં ૧૯૪૬ની ૧લી જાન્યુઆરીએ અંતિમ કાવ્ય લખી ૯મી જાન્યુઆરીએ પોતાની 'પ્રેમભક્તિ'ભરી જ્વનલીલા સકેલી લીધી, તેને આજે થા સડી પૂરી થાય છે ત્યારે એ પુણ્યપાત્રને અંતરના અભિવંદન હો! -ધીરુ પરીખ

‘કવિલોક’ લેટ

આદિવાસીઓ તથા પદાત કેમોમાં કવિતાની સમજ અને આસ્વાદ મકાલવના આશયથી શ્રી વાડીસલ કમળી તરફથી અને લાવનગર નિષ્કાના આમપદેશની લોકશાળાઓ તથા માધ્યમિક શાળાઓ માટે શ્રી જગદીશભાઈ ખીમાણી તરફથી અમને પદર પદર લવાજમોની રકમો લેટ મળી છે તેમની ચાલીઓ આ નીચે આપી છે એ અને સજ્જનોનો આભાર માનીએ છીએ.

૧. શ્રી આશ્રમશાળા, મોઢી-ચીખળી, તા. છાટાકેપુર
૨. પોરટ પેલિક આશ્રમ શાળા, વેલવટ, તા. છાટાકેપુર
૩. શ્રી ભારતી કન્યા છાત્રાલય, રાજપુર, તા. સુવતી
૪. શ્રી કસ્તુરબા કન્યા છાત્રાલય, ચિત્રાસાણી, તા. પાલનપુર
૫. શ્રી આદિવાસી કન્યા છાત્રાલય, રાજપીપળા
૬. શ્રી આદિવાસી કન્યા છાત્રાલય, પાટ, તા. સામળાસા
૭. શ્રી નાનીળદેનમહેતા, પગડોડાકન્યા છાત્રાલય, ઉદવાડા
૮. શ્રી કાનોદક કન્યા છાત્રાલય, બલવાડા, તા. ચીખળી
૯. શ્રી ભારતીકન્યા છાત્રાલય, સજાણા, તા. દેવમંડળારિયા
૧૦. શ્રી વાલસંધ્યામ કન્યા છાત્રાલય, મડી, તા. બારડોલી
૧૧. શ્રી કસ્તુરબા માધ્યમિક કન્યા છાત્રાલય, વાંસલ (માંમંદોળ)
૧૨. શ્રી કસ્તુરબા કન્યા છાત્રાલય, રાખપુર, તા. બીલોડા
૧૩. શ્રી મરવડલી છાત્રાલય, પોશિના, તા. બેડમલા
૧૪. શ્રી આદિવાસી કુમાર છાત્રાલય, સરડોઈ, તા. મોઢાસા
૧૫. શ્રી માધ્યમિક આશ્રમશાળા કુમાર છાત્રાલય, મવાવનગર

૧. શ્રેષ્ઠાલ, લોકશાળા, ખડસલી (વાયા વીજપડી)
૨. લોકશાળા, વાણકડ (વાયા ધાલીતાણા)
૩. આમ હંદિશ્ચામૂર્તિ, આબલા (વાયા અમરગડ)
૪. કે. કે. હાઈસ્કૂલ, સુવરકુંડલા (જિ. લાવનગર)
૫. આમ હંદિશ્ચામૂર્તિ, મણાર (વાયા તખ્તેશ્વર)
૬. લોકશાળા, નેસડી (વાયા સુવરકુંડલા)
૭. કુંડલા હાઈસ્કૂલ, સાવરકુંડલા
૮. શ્રી ગદરી હાઈસ્કૂલ, સાવરકુંડલા
૯. શ્રી મહિલા અધ્યાપન યંદિર, સાવરકુંડલા
૧૦. જુનિયાદી મા. શાળા, ખડસલી (વાયા વીજપડી)
૧૧. માધ્યમિક શાળા, વાપકડા (વાયા સુવરકુંડલા)
૧૨. જુનિયાદી મા. શાળા, લીખાળા (વાયા સુવરકુંડલા)
૧૩. જુનિયાદી મા. શાળા, વીજપડી (જિ. લાવનગર)
૧૪. માધ્યમિક શાળા, બેરાર (વાયા સુવરકુંડલા)
૧૫. શ્રી રવિશ્યાઈ બાસ, કેડકડી (વાયા વીજપડી)

આ રીતે આપ પણ આપની બાવના મુજબની શાળાઓ કોંડેને, પુસ્તકાલયો કે મિત્રોને લેટ મોકલી રહો.

સુંવાળી, રંગભરી, સ્વચ્છસુંદર કોહીનૂર

કોહીનૂર

કોહીનૂર ની સ્ત્રીઓ

સ્વચ્છસુંદર સુંવાળપણથી શણગાર
 રાત્રે... કોહીનૂર સાડી પહેરો !
 પસંદમાં તમે પેશા તરી આવશો,
 પસંદમાં તમારી મહેબાઈ થશે,
 તમે જાણનાં કેન્દ્ર બની રહેશો.
 કોહીનૂરની નાજુક સુંદરતા
 તમારા સ્વચ્છરત્ને અનેરો
 ઝીલવશે છે... દરેક પ્રસંગ
 તમારે તમે એક યાદગાર
 પ્રસંગ બની રહે છે.
 તમે આવી અનન્ય
 - સુંવાળભરી અને
 મનોહારી સાડી આજ
 સુધી પહેલું નહિ હોય.
 કોહીનૂરથી અનેક
 સ્વચ્છસુંદર રંગો
 અને ડિઝાઇનોમાં
 તમે કોહીનૂર મળે છે
 ... તમારી પસંદની
 બીટી લો. તમારા
 પ્રત્યેક મનોભાવને
 સ્વચ્છ કોહીનૂર
 સાડી તમને
 રાણી રહેશે.

ધી કોહીનૂર મિલ્સ કંપની લિમિટેડ,

કાપડ ઉદ્યોગમાં સદા નવવલ્લભાન, કોહીનૂર

પુણ્યને સૂર્ય કદાપિ ઝાંખો પડ્યો નથી. ડાલન રા
આજ સુધી અનુલ્લઘનીય સીમાચિહ્ન એ આંકો -
છે, 'વનતોલ્લવ'થી લઈને 'વિશ્વગીતા' સુધીમાં એ
સકલ જીવનદષ્ટિનો સુરેખ સચોટ ખયાલ પામી રાખ્ય
પ્રકૃતિએ નીડર, સ્વમાની, અહમવાદી નાનાલાલ જે
ક્ષાત્રત્વથી ઓપતા છે તેટલા જ નિખાલસતા, નજીવતા

આદિવાસીઓ તથા પછાત કોમોમાં કવિતાની
તરફથી અને ભાવનગર જિલ્લાના આમપ્રદેશની
ખીમાણી તરફથી અમને ઘેર ઘેર લચાળમોની
સન્નિધિનો આભાર માનીએ છીએ:

૧. શ્રી આશ્રમશાળા, મોટી-ચીખલી, તા. છોટાકંદેખ
૨. પોરટ બ્રિજિક આશ્રમ શાળા, બેલવટ, તા. છોટા-
૩. શ્રી ભારતી કન્યા છાત્રાલય, રાત્રપુરા, તા. "
૪. શ્રી કરતૂરબા કન્યા છાત્રાલય, ચિત્રાસણી, તા. પ
૫. શ્રી આદિવાસી કન્યા છાત્રાલય, રાજપીપળા
૬. શ્રી આદિવાસી કન્યા છાત્રાલય, પાટ, તા. સાગળ
૭. શ્રી નાનીબહેનમહેતા, પહાલકોમ કન્યા છાત્રાલય, હેદ
૮. શ્રી જ્ઞાનોદય કન્યા છાત્રાલય, બલવાડા, તા. ચ.
૯. શ્રી ભારતીકન્યાછાત્રાલય, સાગટાળા, તા. દેવગઢખ
૧૦. શ્રી વાલ્મીકીધામ કન્યા છાત્રાલય, મઢી, તા. બાર-
૧૧. શ્રી કરતૂરબા માધ્યમિક કન્યા છાત્રાલય, વાંકલ(મ) "
૧૨. શ્રી કરતૂરબા કન્યા છાત્રાલય, સમપુર, તા. બીલો
૧૩. શ્રી અરવલ્લી છાત્રાલય, પોશિના, તા. ખેડમહા
૧૪. શ્રી આદિવાસી કુમાર છાત્રાલય, સરડોઈ, તા. "
૧૫. શ્રી માધ્યમિક આમશાળા કુમાર છાત્રાલય, મ

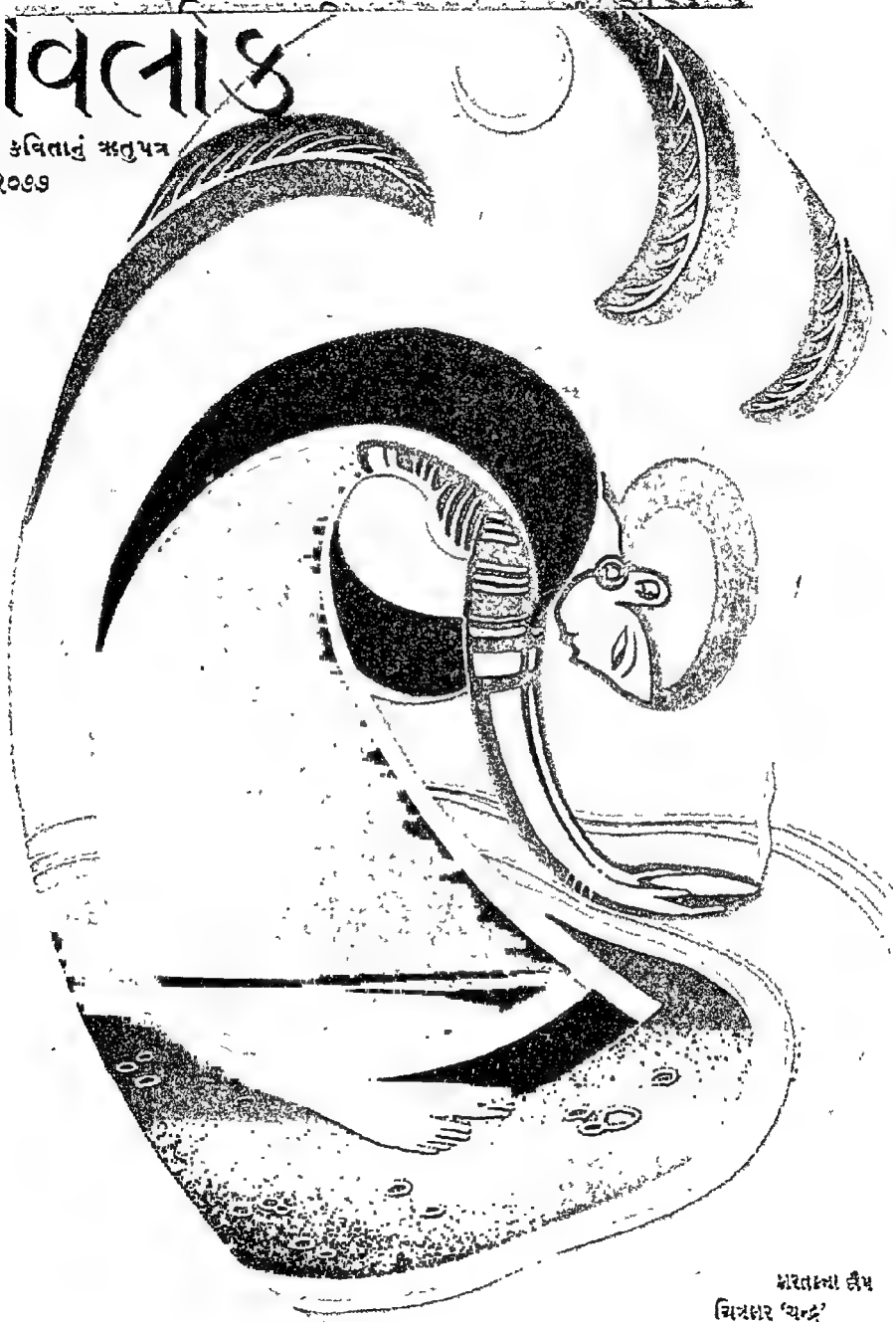
આ રીતે આપ પણ આપની ભાવના મુજબની

કાવલીક

યુગરાત્રી કવિતાનું ઝરુપત્ર

હિંમત • ૨૦૭૭

અંક ૭૮

મરતકના લેખ
નિરંધર 'ચરક'

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

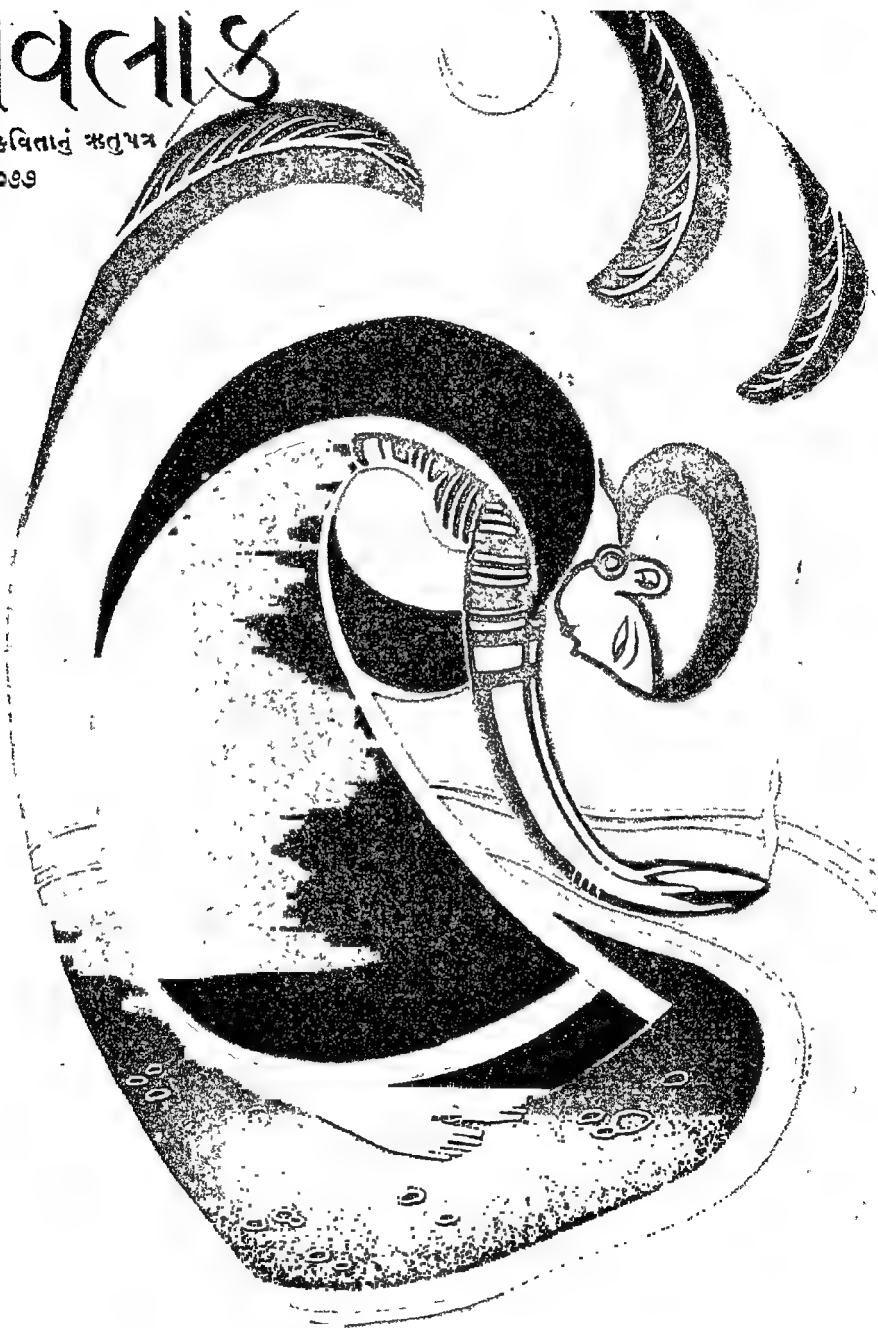
વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્ફેનો સપકે સાધા

કાવતાક

યુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર

હિંમત - ૨૦૭૭

અંક ૭૮

વિનયપ્રભરચિત ગૌતમસ્વામીનો રાસ

ડૉ. રમણલાલ શાહ

રાસકૃતિઓના સર્જન માટે જૈન સાધુ-કવિઓએ જે લિંગલિંગ ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક કથાનકો પમદ કર્યા છે તેમાં ગૌતમ સ્વામીનું ઐતિહાસિક કથાનક પણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગૌતમસ્વામી વિશે જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી રાસકૃતિઓમાં આરભના સમયની જે એક રાસકૃતિ આપણને સાપડે છે તે પરપરાની દૃષ્ટિએ તેમજ તેની સર્જનાત્મક મૂલ્યવત્તાની દૃષ્ટિએ સવિશેષ નોંધપાત્ર છે. આ કૃતિની રચના ખરતર ગ્રન્થોય શ્રી જિનકુશલસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયપ્રભે મ. ૧૪૧૨-માં ખંભાતમાં કરી હતી.

અન્ય રાસકૃતિઓ કરતા આ રાસકૃતિ જૈનોમાં વધુ પ્રચલિત છે એની એક પરપરાને કારણે જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરસ્વામીના પહેલા ગણુધર તે શ્રી ગૌતમસ્વામી. શ્રી મહાવીરસ્વામી દિવાળીને દિવસે રાતને સમયે નિર્વાણ પામ્યા અને નવા વર્ષના દિવસે પરાંદિયે ગૌતમસ્વામીને કેવળગયાન પ્રાપ્ત થયું એ રીતે, એ એ મહત્ત્વની ઘટનાઓને કારણે દિવાળી અને નૂતન વર્ષના પવિત્ર દિવસો સાથે અનુક્રમે ભગવાન મહાવીર અને ગૌતમસ્વામીનું નામ સંકળાયેલું છે. આથી જ પુણ્ય-શ્લોક શ્રી ગૌતમસ્વામીનું નામ પ્રાપ્ત-સ્મરણીય બન્યું છે અને દર નૂતન વર્ષે વહેલી પ્રભાતમાં એમનું સ્મરણ કરવાની પરપરા જૈનોમાં ચાલી આવી છે.

[કવિશ્લોક - નવેગ્ગર-દિસેગ્ગર ૧૯૭૦

ગજેન્દ્ર શાહ

નિદ્રિત નયને

§ ૧

મારા કાઠાને કોના હાથનો ખંજો જકડી રહ્યો છે ?
હાથ છે, પણ કોઈ તો છે નહિ !
એક જ આચકે હું છોડાવું છું મને.
કોઈ અપશી—
કોઈ શક્તિનો પ્રતિકાર જ નહિ !
ને માગી કને તો હતું પણ કશું નહિ;
શુ લીધું—દેવાનું હેતુ એણે ?
વિસ્મયથી જોઈ છું ચારેકોર

ચારેકોર ભગ્યા છે હાથિયા ધુવેર
લીલાછમ
કાટે રોમાચિત.

બોડું છું ચારેકોર

હાથની ઉપર ચમકતા ગતા ફળ.

§ ૨

વર્ષો પહેલા રિમાઈને મુખ ફેરવી ગયેલ
તે તું
કયાથી આજે રસ્તોરોંમાં
પડખે આવીને બેસી ગઈ, અચાનક !
નેત્ર મારા આશ્ચર્યની ઊભી રેખ સમ નિર્નિમેષ.
ને તું
કગોલના હસ્યહસ્ય ગુલાખને તેજ કરે કમ્મરને ધાવ
હારણતના રહે ન લેળા ધડ શિર.
તને ધરી દઉં કોફી-કપ.
ને તું હેઠક પર છે ત્યા

આબપની આંચથી વધુ સુંદર વદન-
અરુણ ક્ષિતિજ પર

શિશિરને આછે આચ્છાદન
જોઈ એક રશ્મિ રેલત ખે સૂર્ય.

શિરાને શોણિત કોઈ સળવળ-ગતિ :
ઓતનો અશ્રુત કલરવ
રોમરોમમાં હિંટલોળ લઈ, જાય વહી,
તરંગવલયે તને ગ્રહી.

પડખે ખેસીને પૂરા ગાયેલ તેં ગાન
એના સૂરનું હું કરું મધુપાન.
અતીત ન કંઈ એક ક્ષણ વર્તમાન...

ક્ષણ તે અતીત...!

વિસ્મૃતિનું ખંડિત કરીને મુજ તપ
આવ્યું ગયું કોઈ
ન જણાય
અહીં કેવળ આ ખાલી કોફી-કપ.

એ પરંપરામાં છેલ્લા દોઢેક સૈકાથી થે
વધુ સમયથી જે એક ઊમેરો થયો છે તે આ
રાસકૃતિના વાયન-શ્રવણનો છે. દર નૂતન
વર્ષે વહેલી પ્રભાતમાં જૈનો ઉપાશ્રયમાં
એકત્ર થાય છે અને સાધુમહારાજ તેઓને
આ રાસ વાંચી સંભળાવે છે અને ત્યાર
પછી તેઓ તે દિવસે પોતાની ધતર પ્રવૃ-
ત્તિઓનો આરંભ કરે છે. ગૌતમસ્વામીના
નામનું સ્મરણ, શ્રવણ, સ્તવન-કીર્તન, એ-
મના નામનો જપ ઇત્યાદિ શ્રદ્ધાળુ જૈનોમાં
અમત્કારિક અને લાલસાપૂર્વક મનાતાં આવ્યાં
છે. કવિ લાવણ્યસમયે 'ગૌતમસ્વામીનો
છંદ' નામની પોતાની કૃતિમાં આ પ્રકારનો
મહિમા વર્ણવતાં લખ્યું છે :

ગૌતમ નામે ગિરિવર ચડે,
મનવાંછિત હેલા મંપડે;
ગૌતમ નામે નાવે રોગ,
ગૌતમ નામે સર્વ સંજોગ.

ગૌતમ પ્રણમ્યાં પાતિક ટળે,
હિતમ નરની સંગત મળે;
ગૌતમ નામે નિર્મળ જ્ઞાન,
ગૌતમ નામે વાધે વાન.

આ રાસકૃતિનો મહિમા વધવાનું એક
કારણ, દંતકથા પ્રમાણે, એમ પણ મનાય છે
કે કાવના પોતાના એક સંસારી ભાઈ હતા
તે નિર્ધન થઈ જતાં કવિએ તેમને માટે આ
મંત્રગોલિત રાસની રચના કરી આપી હતી
અને તેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પઠન રોજ કરવાની
જાલામણ કરી હતી અને તેમ કરતાં કરતાં
એ ભાઈ પાછા ધનવાન બની ગયા હતા.*

છ દાહમાં લખાયેલ આ રાસનો આ-
રંભ કવિ કરે છે સુકિતરૂપી સરોવરમાં જેનાં
*જુઓ 'જૈન ગુર્જર કવિઓ'-ભાગ ૧; પૃ. ૧૫૧૬

કવિલોક - નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૦ [૧૧૫

૬ ૩

‘આગ, આગ.’

ચોતરફની પ્રચંડ જ્વાલાનો હાલાહલી કોલાહલ
લરખી જાય છે હૈયાનો આકોશ.

પળે પળે આક્રમક ઝોલાં જેમ

પ્રગટતી ધસતી લભૂટતી ઝાળ

વધે હોંચી હોંચી

ગણનાહીન વાસુકીની ફાંટાળી જ્વાલાના ભૂખ્યા લખકારા.

‘જાગ, જાગ.’

સેજમાં સૂતેલ સખી જાગે,

જાગે અને જાગ્રત-ખેડોશ.

સંતાનો યે ખેળાકળાં દોડી આવે કને

ચન્દ્રરૂપી કમળનો વાસ છે એવા શ્રી મહા
વીર જિનેશ્વરને પ્રજ્ઞામ કરીને
વીર જિજ્ઞેસર ચરણકમલ કમલાકર નસો,
પણુમવિ પલણિમુ સામિ

સાન જાયમ ગુરુ રાસો
જોતમરવામી જન્મે આહણુ હતા અને
તેમનું નામ ઇ દ્રભૂતિ હતું પરંતુ તેઓ
જોતમજોત્રીય હતા અને તેથી 'જોતમ' ના
નામથી વિરોધ પ્રસિદ્ધ હતા ભગવાન
મહાવીર તેમને હમેશા 'જાયમ' (જોતમ)
કહીને સંબોધતા

રાસની પહેલી દાલમાં કવિ ઇન્દ્રભૂતિનો
પરિચય કરાવે છે જ્યાં શ્રેષ્ઠ રાજ્ય
રાજ્ય કરતા હતા તે મગધ દેશના ગુપ્તર
નામના ગામમાં વસુભૂતિ નામે આહણુની
પુત્રી (પૃથ્વી) નામની પત્નીની કૃપે
ઇ દ્રભૂતિ જોતમનો જન્મ થયો હતો આ
પ્રાથમિક માહતી સાથે કવિએ ઇ દ્રભૂતિ
ની તેજસ્વિતાનું વ્યતિરેકથી સંક્ષિપ્ત
અને મનોહર કરેલું આલેખન જુઓ

નયણુ વયણુ કરચરણુ જિણુવિ
પંકજ જલ પાડિય,
તેજે તારા ચદ સુર
આકાશ લમાંડિય,
રૂવે મયણુ અનગ કરવિ
મેન્દ્રો નિરધાડિય,
ધીરમેં મેરૂ ગભીર સિધુ
ચગિમ ચયયાડિય

(જેમણે પોતાના નયન, વદન અને હાથ
પગ રૂપી કમળો વડે કમળોને પાણીમાં
નાખી દીધા છે, જેમનું તેજ એટલું બહુ
ચડિયાતું છે કે જે વડે જેમણે તારા, ચન્દ્ર
અને સૂરજને આકાશમાં ભમતા કરી દીધા
છે, પોતાના રૂપ વડે જેમણે કામદેવને

૧૧૬] કવિવૈદ્ય નવગબર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૦

ખાત્રી વળે મને
કુમાત્રી કૂ પળની હાય .
કયાય કોઈ માર્ગ ?
આટલા બધા ભડકાથી અગ શે ન દાઝે ?
દાદર સમીપ બહિં

ખાલીનું પોલાણુ
થયા કયાગ્નો ય ખાખ
ખારી ?

પથગની દુર્ગની દીવાલ પણ કચ છે ?
કયા ન નહીં માર્ગ
પીગળતા લોહના લાલ ભાલાનો
ફૂગતો મકાપલો અભેદ કોઠો
મન્યુ જહી ગક

કેન્દ્રમાં સ્થિત હ ગહુ
યક્ષ રેઠ્યા તરણીની જમ
શિશિગના બુદ્ધ સમુદાગેલ કુદુખ

આગની વચ્ચેથી આવે ઠડી એક ટહેર,
લાલને વીધીને આવે અકાશનો નીલ
રોકાય ન એકુ ચડે ઘેન

હિવડત નેણુ
બહિં
કુરુક્ષેત્રના ઓગણીસમા દિવસનું પરાંદ,
રિક્ત રિક્ત કેવળ અમે પાચ

વીર પુરોહિત

તમે

તમે લિંચા હુંગરનો ઓછાથે વાલંમ
અમે સુકા બાવળિયાની થૂળ.

ત્રહત્રહતાં વૈશાળી વાયરને રાજ !
તમે મુકીમાં બંધ કરી બેઠા;

સુકાંસઠ આયખાના દંન મારા આજ
વહો પાંપણથી સરકીને હેઠા;

વીંઝણાના થોર હવે અમથા ઘડીક હલ્લી
દષ્ટિમાં ભરતાં વેદૂળ;
તમે...

ઝાલે ચડું ને ત્યાં તો સપનામાં સખોસખ
ચન્દનનાં વંન સૂસવાતાં,

કેટલા યુગોની મોર્ચે ભેથેલાં મુખ
મારી આંખમાં હલ્લય ધૂંધવાતાં,

મૃગજળની જેમ તમે સપને આવ્યા'તા
પછી આપ્યું'તું આખ્યું ગોઠુળ.

તમે જિંચા હુંગરનો ઓછાથે વાલંમ
અમે સુકા બાવળિયાની થૂળ.

મહેન્દ્ર ગોહિલ

ગઝલ

કોની કને હું આશ રાખું આવકારની
ચર્ચા કરી રહ્યાં છે સહુ આવનારની.

મંઝિલ સુધી પહોંચવામાં વાર ક્યાં હવે !
શેરી મળી, તો લાળ મળી બરશે દ્વારની.

સૂરજ તો મારી આંખ મહીં કેદ થઈ ગયો,
કે રાહ કોણુ બેઠું રહું છે સવારની !

શરીરરહિત કરી નાખ્યો છે, અને ધીરતામાં
મેરુપર્વતની અને ગાંભીર્યમાં સિંધુની શુંદર-
તાને ઓછાં કરી નાખી છે.)

ચૌદ વિદ્યાના બલુકાર, ઉત્તમ શુશોના
સમૃદ્ધથી મનોહર, રૂપમાં બણે ખીન ઇન્દ્ર
હોય એવા ઇન્દ્રભૂતિની તેજસ્વી આકૃતિ
બેઠેને લેણી બોલતા કે બણે કલિની
ખીકથી બધા શુણે એમનામાં એકત્ર થયા
ન હોય !

પેખખવિ નિરૂપમ રૂપ બસ
બલુ બંધે કિચિય,
એકાકી કલિલીત પ્રત્ય
શુણુ મહેલ્યા સંચિય.

ઇન્દ્રભૂતિની વિદ્યાનું તેજ એટલું બધું
હતું કે એની આગળ ઈર્ષ વિદ્વાન, દેવોના
શુરુ બૃહસ્પતિ કે અમુરોના શુરુ કવિ શુકા-
ચાર્યે પણુ ટકી ન શકતા. ઇન્દ્રભૂતિ પો-
તાના પાંચસો શુણુવાન શિષ્યોના પરિવાર
સાથે ચાલે છે. તેઓ હમેશાં પોતાની મિ-
થ્યાબુદ્ધિથી મોહિત થઈ યજ્ઞકાર્ય કરે છે,
પણુ ભવિષ્યમાં એમની એ છત્રપ્રવૃત્તિ દૂર
થશે અને તે એમનાં ચારિત્ર્ય, જ્ઞાન અને
દર્શનને વિશુદ્ધ કરશે.

નહિ છુપ નહિ શુરુ કવિ ન ઈર્ષ
બસુ આગલ રહિઓ,

પંચસથા શુણુપાત્ર ઘાત
હિરે પરવરિઓ;

કરે નિરંતર યજ્ઞકર્મ
મિથ્યામતિ મોહિય,

ઇશુ હલ હોશે ચરણ નાણુ
દંસણુહ વિસોહિય.

ખીજી દાસમાં કવિ, ભગવાન મહાવીર
પાવાપુરી પધારે છે તે સમયે દેવો ત્યાં સમ-

વસરણુની રચના કરે છે તે પ્રસંગનું આ
લેખન કરે છે. સમવસરણુમાં સિંહાસન
ઉપર ભગવાન બિરાજે છે તે જ ક્ષણે
મોહ અદૃશ્ય થઈ જાય છે તથા દોષ, માન,
માયા, મદ, દિવસ ભગતા જેમ ચોર નાસી
જાય છે તેમ, નાસી જાય છે જુઓ

ત્રિભુવન ગુરુ સિંહાસન બાઈકા,
તતખિણ મોહ દિગતે ધર્મકા,
દોષ માન માયા મદપુરા,
જાએ નામ જિમ દિન ચોરા

ભગવાનની વાણી સાંભળવા માટે દેવો,
મનુષ્યો, કિન્નરો અને રાગઓ સમવસ
રણુ તરફ જઈ રહ્યા છે ત્યારે ઇન્દ્રભૂતિ
મનમાં વિચારે છે કે તેઓ બધા પોતાના
યજ્ઞકાર્યના સમારંભમાં આવી રહ્યા છે પ
રંતુ તેઓ બધા બ્યારે બગવાનના સમવ
સરણુમાં પહોંચ્યા અને યજ્ઞમાં ન આવ્યા
ત્યારે ઇન્દ્રભૂતિ ક્રોધ અને અભિમાનથી
તેઓને મૂર્ખ અને અચાની ગણુવા લાગ્યા

ત્રીજી દાલમાં કવિ મહાવીર સ્વામી
અને ઇન્દ્રભૂતિના પ્રથમ ભિવનનો પ્રસંગ
વર્ણવે છે ઇન્દ્રભૂતિ અભિમાનથી મર્જના
કરતા જિનેશ્વર મંથુ છે એ જોવા સમવ
સરણુ તરફ આવે છે, પરંતુ ત્યાં દૃશ્ય
જોઈને તેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાય
છે તે વખતે જ્ઞાનથી જાણી લઈને ભગવાન
મહાવીર અમૃતમય વાણીથી ઇન્દ્રભૂતિને
એમનું નામ દર્ષ બોલાવે છે એમના મ
નમાં જે કંઈ શકાઓ ચાલતી હતી તે

*તીર્થંકર જે રથજો પવારે તે રથજો તેમની
દેશના (કપદેશ) સાંભળવા માટે દેવો તરફથી
કરવામાં આવતી વિશિષ્ટ પ્રમાણની રચના અને
તે સમયે પરિવહરે એકત્ર થયેલા સમુદાય
એટલે સમવસરણુ.

૧૧૮] કવિચોક નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૦

માધવ રામાનુજ

પાદરમાં

એક વાગ નિંગળુ* તુ ફળફળતુ લોહી,
હવે નિંગળતા સિદ્ધરના રેલા !
અમે પાદરમાં ઝાટકે ખરેલા

વાયરાને રોકટોક હોય નહીં કોઈ,
હોય મોજને કાઠાની ભીંત,

હાડવા ભેગુ જ મળે આલ એક
પગીને પથ્થરની આધી એ પ્રીત;

પથ્થરમાં કાયાનો લઈને ઉવાડ
એક વડલાની ભીંતને વરેલા !
અમે પાદરમાં ઝાટકે ખરેલા

પગપાથ* જાય પચકદયાણી
સૂરજના ખેરવતા કિરણોની ધૂળ,
અમ થી ઉજેય નહીં કાળમીઠ અધાર,
જાડેલા નિલર છે મૂળ,

ભાગેલા કોડિયાના કાયરા વચાળે,
હવે ઢાળાતા ધૂટ-જે ભરેલા !
અમે પાદરમાં ઝાટકે ખરેલા

ભગવતીકુમાર શર્મા

કારણનો કેવડો

કારણનો કેવડો ન ગૂંથો કે કેશ તમે
છુદા રાખો ને સાવ કોરા!
કંળીઓ કદાચની ન ચૂંટો કે સંભવને
ફળિયે ન ફૂલ હજી ફેર્યો...
ગૂંથવું જો હોય તો ગૂંથો એકાંત મારે
ઔરડેથી આલ લગી પૂગ્યું,
જેને હંખર મારાં વિખરાયાં શમણાંનું
પીળું વેરાન એક જાગ્યું.
હીલાંછમ ટેરવાંથી સ્પર્શો કે અધવચ્ચે
ધંભ્યા સંકેત સરે ઓરા...
તમને શી જાણુ અહીં જિગ્મે છે સૂરજ
આ નેજવાના! પૂરવની કેડીએ ?
જૂકી જુઓ તો સહેજ દેખાશે થરથરતો
'હોવા'નો દીપ દૂર મેડીએ!
ફિરજીને કેશમાં પરાવો તો બેયાનાં
ઝાકળમાં નાહી થશે ગોરાં!...

માણેકલાલ પટેલ

બાઈ મારે

બાઈ, મારે આંગણે કાગડો ફૂળ ને
સફાળી જાગી જઈ રે લોલ.
બાઈ મારે આંખલે પાંદડાં ખરે ને
દિવસો ભૂલ્યા કટું રે લોલ.
બાઈ, મારે હથેલીએ મેંદી મૂકું ને
ચકલે લાલ પડું રે લોલ
બાઈ, મારે ખેડલે ખિદ્દાં ઝમે ને
ઝગારે ખૂડી મરું રે લોલ.
બાઈ, મારે ટાડલે હીવડો ખળે ને
તેજના ટશિયે તુરું રે લોલ.
બાઈ, હું તો અંતરે આલલાં થૈને
નેણલે ખીડાઈ જઈ રે લોલ.

પૂછ્યા વગર ભગવાને કહી બતાવી અને
વેદનાં પદો વડે જ એ શંકાઓનું નિરાકરણ
કર્યું. એથી ઇન્દ્રભૂતિ અત્યંત પ્રભાવિત થઈ
ગયા અને તે જ સમયે અભિમાન મુક્તિ,
ખોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે ભગવાન
પાસે તેમણે વ્રત સ્વીકાર્યું. આ પ્રસંગે
વર્ણવતી કવિની કેટલીક પંક્તિઓ બુઓ :

તવ ચઢિઓ ધણુમાનગજે
ઈન્દ્રભૂતિ ભૂદેવ તો,
હુંકારો કરિ મંચરિઓ,
કવણસુ જિણુવર દેવ તો.

...
સહસકિરણુ સમ વીરજિણુ,
પેખવિ રૂપવિશાલ તો,
એહ અસંભવ સંભવે એ,
સાચો એ ઇન્દ્રજાલ તો.

...
તો ખોલાવે ત્રિજગજુ ઇન્દ્રભૂતિનામેણુ તો,
શ્રીસુખે મંચય સામિ સવે, ફેડે વેદપત્રેણુ તો.

...
માન મેલ્લી મદ કેલી કરી,
ભગતે નામે સીસ તો,
પંચ સયાસું વ્રત લીધો એ,
ગોયમ પહિલો સીસ તો.

ઇન્દ્રભૂતિ હવે ભગવાનના પહેલા ગણુ-
ધર ગૌતમસ્વામી ખને છે. ચોથી ઢાલમાં
કવિ ગૌતમસ્વામીના જીવનની કેટલીક મ-
હત્વની ઘટનાઓનું નિરૂપણ કરે છે. ભગ-
વાન મહાવીરનું જ્યાં જ્યાં સમવસરણુ
રચાવું ત્યાં ત્યાં ગૌતમસ્વામી અવધિ-
જ્ઞાનથી લેહિનાં મનની શંકાઓ બાણીને
તે પ્રમાણે ભગવાનને પ્રશ્નો પૂછતા અને
ભગવાનના હિતર દ્વારા લેહિની શંકાઓનું
નિરાકરણ કરાવતા. કવિ લખે છે :

સમવસગ્ધ મોઝાર ને જે સંસાદિપને એ,
તે તે પરઉપગાર દારણ પુઠે મુનિપવરો.

ગોતમસ્વામીને પોતાના શુદ્ધ ભગવાન
મહાવીર પ્રત્યે દૃઢ અનુરાગ ભાવિત થઈ હતી
પરંતુ તે જ તેમની કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિમા અ-
ત્યાયરૂપ બની હતી એટલે એમના જીવન-
નો મોટો વિરોધાભાસ એ હતો કે તેઓ
જેને જેને દીક્ષા આપતા તેને તેને કેવળ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હતું, પગ્ધ પુદ પોતાને
કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નહોતું.

જિહ્વાં જિહ્વા દીને દિક્ષમ
તિહા તિહા કેવલ લિપને એ,
આપ કહે અણુકુંત
જોયમ દીને દાન ધમ
શુરુ ઉપરે શુરુભતિ
સામી જોયમ ઉપનીય,
ધિયુ હસ કેવળનાથ,
રાજજગજે રંજ ભરે.

ભગવાનની દેશના સાંભળીને કેવળજ્ઞા-
નની પ્રાપ્તિ અર્થે ગોતમસ્વામી અષ્ટાપદ-
ત્રિરિની તીર્થયાત્રાએ બધા છે. ત્યા તબેટી-
મા પદરસો તાપસો હતા જેઓ ઉપ
તાપશ્વર્ક કરવા છતાં પણ એ કિતુત્રિ ત્રિરિ
પર જઈ શક્યા નહોતા. એમણે ભારે
શરીરવાળા ગોતમસ્વામીને બોલ્યા. ત્રિરિ
ઉપર ગોતમસ્વામી જેવી રીતે ચઢી શકે
એવી થંકા તેઓ કરવા લાગ્યા. ત્યાં તો
સૂર્યના કિરણોની સહાય વડે ગોતમસ્વામી
અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ચઢી ગયા અને ત્યાં
જિનેશ્વર ભગવાનોની પ્રતિમાઓનો પૂજા
કરી. પાછા ફરતા એમણે પદરસો તાપસોને
પ્રતિબોધ કર્યો અને પોતાનો અનુગ્રહરતા
અનૂદો નાખી, ખીર, ખાંડ તથા ધીવાળા

૧૨૦] કવિલોક નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૦

ધીરુ પરીખ

ફૂલને ફૂલો

કોઈ રે એટલા ફૂલને ફૂલો કે આટલું તો ના હશે,
અમથી લગીર મીટ માકું ત્યાં ચડ લઈને હસે!

સાજ-સવરે ભર બપોરે

જૂલતુ એ થૈ તર ઝડોરે

વાળવા મધું નજરું ના જ્યા હાલકડાલક ચરણોને ત્યાં
હળ હીવાના જે નસેમમ હરણફાળે ધસે;
કોઈ રે એટલા ફૂલને ફૂલો કે આટલું તો ના હસે!

રહેજમા પોચી શુભ મેં પૂંટયુ

રામરોમે ફૂલ એ ફૂટયુ

બાળના મનુ કયમ રે હવે જેના ઝગણુ એવા ઝમે,
લાગતુ કે આ વિષ અમિમલ આયમાને એ રસે;
કોઈ રે એટલા ફૂલને ફૂલો કે મન પૂકીને હસે!

ગોવિન્દભાઈ પટેલ

ગયો સ્વપનમાં હું આજ

નભે ગવિ લાગે. ઝોગે મુજ ઉરે મીઠો ચન્દ્રમા,
રમે કળા ય ગરિમ રરિમ મહી મુજ મારી રમા!

નિશાની ગાહરાઈમા વિવિધ સ્વાન લાથે મને,
કદીક મલકાવી તો કદી મુકાવી આગ પળે;
જતો ગવિ છોગી છતાં ય ઊકવાતુ તો ના ગમે,
સુલેલ ચેત સ્વપ્નનો ફરી વિચાર દ્યયે રમે;
ન ભેધ નયને છતાં ય ખૂબ ભાગી પદ્મો રહે,
હું શીત કટિબલમા તદ્દપિ રામરોમે દહે.

કશું નવતું આજ! હા પુલક સર્વ હોર્ષે ભર્યો,
બધા જ કળો અસીમ ગતિથી ભર્યોભર્યો.
મને સ્વપનમાં હું આવી છળી જાતું કોક રે,
જયો સ્વપનમાં હું આજ રમણીય કો અંતરે.
હૃલ્યો, હળી રહો જડાઈ થઈ ભાવના પ્રાણમા,
નભે ગવિ તપે, ધપે મુજ ઉરે કશી ચન્દ્રમા!

રંગોળી

અનનન્ ગાંઝર મારાં અણુકે
ને ડાળથી ઊડી જાય પંખીની ટોળી,
દૂર દૂર આલમાં રેલાતી જાય પછી
લયની મુલાયમ રંગોળી!...

ફૂવાને કાંઠડે પાણીડાં જઈ તો
પાણીડાં ઝીણુંઝીણું ટહુકે,
પાછાં વળતાંક મારી હરીલરી હેલ ઉપર
અખૂક અખૂક કોઈ જૂકે,
ઘાસના મેદાનની ઘેઘૂર લીલાશમાં
લોચનિયાં દઉં હું ઝખોળી!
દૂર દૂર આલમાં રેલાતી જાય પછી
લયની મુલાયમ રંગોળી!...

માંડી મંડાય નહિ આંખ હવે કયાંય
ખધે ચળકે ચણેઠીનાં વંન,
આખળી આ સીમ લઈં ઓઢી ને તો ય
સખિ, નજરાતું જાય મારું તંન,
કોણ મારા શ્વાસની સોનાવાટકડીમાં
મેઘરાની મ્હેક રહ્યું ઘોળી!
દૂર દૂર આલમાં રેલાતી જાય ઝીણા
લયની મુલાયમ રંગોળી!...

ગોફળમાં ખેતરિયું વીંઝાતું જાય આજ
કાલ અમે જાતે વાંઝશું,
દાદાના દેશથી ઊડી સાજન, તારા
શમણામાં આવી સમાશું,
કોરી હથેળીમાં મ્હોરી આ મ્હેદી કે
કુંવારી કામનાઓ કૅળી!
દૂરદૂર આલમાં રેલાતી જાય હવે
લયની મુલાયમ રંગોળી!.....

એક જ પાત્રમાંથી બધા જ તાપસોને પા-
રાણું કરાવ્યું. એથી શુભ ભાવ ઉત્પન્ન થતાં
તાપસોને કેવળજ્ઞાન થયું, પરંતુ ભગવાન
પ્રત્યેના અનુરાગને કારણે ગૌતમસ્વામીને
હજી કેવળજ્ઞાન થયું નહોતું. કવિ લખે છે

ખીર ખાંડ ઘૂત આણુ,
અમિચ વૂઠ અંશુક ઠવિ,
ગોયમ એકણુ પાત્ર,
કરાવઘ પારણું સવે.

... ..

પંચસર્થા શુભ ભાવ,
ઉજ્જવલ ભરિયો ખીર મિસે
સાચા શુરુ સંભેગ,

કવલ તેકવલ રૂપ હુઓ.

એ કેવળજ્ઞાન ગૌતમસ્વામીને કેવી રીતે
થાય છે તે કવિ વર્ણવે છે પાંચમી ઢાલમાં
મહાવીરસ્વામી પાવાપુરી પધાર્યા હતા ત્યારે
તેમણે ગૌતમસ્વામીને દેવશર્મા નામના
એક બ્રાહ્મણને પ્રતિબોધ કરવા માટે
હેતુપૂર્વક મોકલ્યા. એને પ્રતિબોધ પમાડી
ગૌતમસ્વામી બ્યારે પાછા ફરતા હતા
ત્યારે તેમણે રસ્તામાં જાણ્યું કે ભગવાન
નિર્વાણ પામ્યા છે. કેવળજ્ઞાની ભગવાને
પોતાનો નિર્વાણસમય જાણ્યો હોવા છતાં
ગૌતમસ્વામીને એની વાત ન કરી, એ-
ટલું જ નહિ એ સમયે એમને દૂર રાખ્યા
એથી ગૌતમસ્વામીને પ્રથમ ખેદ થયો,
પરંતુ પછીથી તત્ત્વતઃ વિચારતાં એમને
સમજાયું કે ભગવાન પ્રત્યેનો દૃઢ અનુરાગ
જ એ ખેદનું કારણ હતું. એ અનુરાગને
કારણે જ પોતાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું
નહોતું. એ પ્રમાણે વિચારતાં વિચારતાં,
અનુરાગરહિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં, ગૌતમ-
સ્વામી ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક સ્થિતિએ

પહોંચ્યા અને વહેલી પરીકમાં એમને કેવળ-
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એ
પ્રમંગ જીવનીને દેવોએ જયજયકાર કર્યો.

ભગવાનના નિર્વાણના સમાચાર સાં-
ભળી ગૌતમસ્વામીને પ્રથમ કેવો વિચાર
આવે છે તે વર્ણવનાં કવિ લખે છે:

કષ્ટ સમો એ સામિધ દેખી
આપ કન્હે હુ ટાલિઓ એ,
જાણ્યોતો એ તિહુઅણુનાહ
લોકવિવહાર ન પાલિઓ એ.
અતિ લાલુ એ કીધલું સામી
જાણ્યું કેવલ માત્રો એ
ચિંતવિયું એ જાલક જિમ
અહવા કેડે લાગશે એ.

અ. રામની છેલ્લી છઠ્ઠી ઢાલ આખી
રાસકૃતિના શિરમોર સમી બની છે. કવિની
કવિત્વશક્તિની વિશેષ પ્રતીતિ આ ઢાલ
કરાવે છે. રાસના રચયિતા આ કવિકથાને
માત્ર પરંપરાગત પદદેહ આપીને જ
અટકી જતા નથી, પરંતુ તેને કાવ્યમય
બનાવે છે. ગૌતમસ્વામીના મહિમાનું
અલકારમંડિત આલેખન કરતા કવિ જે
ઉત્સાહ અનુભવે છે તેની સાક્ષી વિપમાઓ-
ની હારમાળામુક્ત આ પંક્તિઓ પૂરે છે:

જિમ સહકારે કોયલ ટહુકે,
જિમ કુસુમહ વન પરિમલ મહુકે,
જિમ ચંદન સોગંધનિધિ;
જિમ ગંગાજલ લહેરે લહેકે,
જિમ કણ્ઠયાચલ તેજે ઝલકે,
જિમ જોલમ સોલાજ્યનિધિ.
જિમ માનસરોવર નિરસે હંસા,
જિમ સુરવરસિર કણ્ઠયવંતસા,
જિમ મહુપર રાજીવ વને;

૧૨૨] પ્રવિદ્યોક - નવગ્રન્થ-ઉત્તર ૧૬૭૦

શ્યામ સાધુ

ગાઝલ

§ ૧

આકાશ જેવી યાદને ઓઢી રહ્યો છું હું,
આ લોકે સૂર્ય કેટલા ઊંચકી રહ્યો છું હું.
પડછાયો હોય તો ય તે પહેરી શકાય પણ,
કહેવાય છે: હવામહી પ્રગટી રહ્યો છું હું!
જળમાં જૂકેલ ડાળ સમી છેજ લાગણી,
અમથું તમારાં નામને અડકી રહ્યો છું હું.
દર્પણના ટુકડા ભેડવાનો એક અર્થ એ,
સૂખી ગયો છું એટલે છલકી રહ્યો છું હું!
ભીંચકી શકાતો હોય તો ભીંચકો અવાજને,
પડવાની જેમ કચારનો રઝળી રહ્યો છું હું.
એકેય અર્થ પૂરેપૂરો પહોંચતો નથી,
શબ્દોની આસપાસમા ભટકી રહ્યો છું હું.

§ ૨

મૃગજળની લાગણી હતી, દર્પણ હતું નહીં,
હોવાની આસપાસમા કે પણ હતું નહીં.
કચારે ય શક્યતાઓના સૂરજ નહીં ભોગે,
ભૂદી જવું જ હોય તો વળગણ હતું નહીં.
સમજણની પેલીપારની કુનિયા અલખ છે.
ઉપવન હતું નહીં અને રણ પણ હતું નહીં.
સંબંધની નદીના પ્રવાહો વદ્યા કરો,
સહુને મળીશું કોઈ અકાળે હતું નહીં.
તારી પ્રતીક્ષા જેવું પછી કેમ હોય ના?
આસો છે ત્યાં સુધી કશું કારણ હતું નહીં.

કહો સોનલ

સોનલ

તે દા'ડે તમે અમારી સાથે ન હતાં,
પણ તમારી ગેરહાજરી અમારી સાથે હતી.

મને યાદ છે તમારું તે પછીનું મળવું-
કે' લળલાંખળા ગામની આથમણી-સીમે મ્હોરેલ
અરણી-ફૂલેથી ખરતી લજ્જ
તમારી પાંપણે પર આવીને ખેસી ગઈ હતી.
તમે કશું બોલ્યાં ન હતાં.
તમારા એ મીનમાં મ્હોરેલ છંદણું મેં સૂંધ્યાં હતાં,
એની મ્હેક
અદલ તમારા કમખાની પીળચટ્ટી ગન્ધ સમી હતી.

કહો સોનલ,

આવતે લવ તમે આથમણી-સીમે અરણી થઈ ઊગશેને?
હું વાયરો થઈ તમને અલપ-ઝલપ અડકી ફૂલ ઊગ્યાની રાહ
જેયા કરીશ.
કહો ઊગશેને?

જિમ રચણાપર રચણે વિલસે,
જિમ અંખર તારાગણ વિકસે,
તિમ ગોયમ શુણ છેલિ વને.
પુનમનિશિ જિમ શશિહર સોહે,
સુરતર મહિમા જિમ જગમોહે,
પૂરવ દિસિ જિમ સહસકરો;
પંચાનન જિમ ગિરિવર રાજે,
નરવરધર જિમ મયગલ ગાજે
તિમ જિનશાસન મુનિપવરો.
જિમ સુરતરવર સોહે શાખા,
જિમ ઉત્તમ મુખ મધુરી ભાષા,
જિમ વનકિતકી મહમહે એ;
જિમ ભૂમિપતિ ભુયળલ ચમકે,
જિમ જિનમંદિર ઘંટા રણકે,
તિમ ગોયમ લબ્ધે ગહગહેએ.

આ સાથે ગૌતમસ્વામીના નામસ્મરણ.
મહિમાનો લૌકિક પ્રભાવ વર્ણવી, કૃતિની
રચનાસાલનો નિર્દેશ કરી, કૃતિની ફલશ્રુતિ
જણાવી કવિ આ રાસ પૂરો કરે છે.

અ. પણા રાસાસાહિત્યના વિકાસ-
કાળમાં આ રાસકૃતિ એના આરંભકાળની
લાક્ષણિકતાઓવાળી છે. માત્ર ૬૧ કરીની
આ રચના કદની દૃષ્ટિએ દીર્ઘ નથી. એની
સઘનતાની છાપ વાંચતાંની સાથે જ વાં-
ચકના ચિત્ત પર પડે છે. ઉત્તરકાલીન રાસા-
ઓમાં સામાન્ય રીતે બે ઢાલની વચ્ચે દુ-
હાની પંક્તિઓ યોજવામાં આવતી, જેમાં
આગળની ઢાલમાં નિરૂપાઈ ગયેલી અને
પછીની ઢાલમાં વર્ણવવામાં આવનાર ઘટ-
નાઓનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરવામાં આ-
વતો. પૂર્વકાલીન કેટલીક કૃતિઓમાં દુહાને
સ્થાને 'વસ્તુછંદ'ની પંક્તિઓ મૂકવામાં
આવતી. એ લયબદ્ધ ગદ્યપંક્તિઓમાં આ-
ગળપાછળની ઢાલમાં નિરૂપાયેલ ઘટના-

ઓતો નિર્દેશ કરવામાં આવતો. આ રાસ-
કૃતિમાં 'વરતુછંદ'માં માત્ર પૂર્વની ઢાલનો
પ્રતાંત કહેવામાં આવ્યો છે; જોકે છઠી ઢાલ
પછી 'વરતુછંદ'ની પંક્તિઓ નથી. કવિની
'વરતુછંદ'ની અનુપ્રાસયુક્ત લયબદ્ધ પંક્તિ-
ઓમાંથી નમૂનારૂપ થોડી પંક્તિઓ જુઓ:

'ઈદમૂર્ધવ ઈદમૂર્ધવ અદે ય જહુમાન
હુંકારો કરી કંપતો સમવસરજુ પહોતો તુ-
ર્ત. ઈદ મેસા સામિ સયે, ચરમનાદ દેડે
કુર્ત, ઓધિ બીજ સંજય મને, જાયમ
લવડ વિરત. દિધ્યા લેઈ સિધ્યા સઠિય
મજુદરપય મંપત.'

કવિ વિનયપ્રભે આ લઘુ રાસકૃતિમાં
ગૌતમરવામીના જન્મથી માંડીને જ્વળમાન
સુધીના મહત્વના પ્રમંચોનું નિરૂપણ કર્યું
છે, છતાં તેને રસિક અને ચમત્કૃતિવાળું
ખનાર્યું છે. જાપાનું લાઘવ, પ્રમંચાનુરૂપ
પદાવલિ, પ્રાસાનુપ્રાસ તથા ઉપમા, રૂપક,
ઉપમેષા, વ્યતિરેકાદિ અર્થલંકારો, દેશી-
ઓની વિવિધતા, પંક્તિઓની લયબદ્ધતા
ઇત્યાદિ વડે આ રાસકૃતિ કાવ્યગુણથી સ-
ભા બની છે અને તેથી આપણી મહત્વની
રાસકૃતિઓમાં તે અગ્રતરૂપ સ્થાન ધરાવે છે.

કનુ મહેતા 'બોમ'

અકળાતો ખાલીપો

ઘરની વત્સલતા મૂંગળાય,
રમકડે નિઃશ્વાસો ઊલરાય;
વળગણી તકડે સળગી સળગી
ઝંખે ખાળોતિયાની છાય.

ઝંખે હાલરડાં હાલરડાં,
કાયમ શમી ગયેવો કળિયો;
ઘરમાં હાલરડાં પીપેલ,
રિક્તતા વલખે ચારે કોર.

સ્તનની સરહદ પર વત્સલતા
ઝંખે ખચકારાનાં ફીણ;
છોતરતી ઝાખપથી ચોખામ
ઘરના અજવાળા ભીંસાય,
દોરીએ હાથ જહીં લંબાય
ઘોડિયે ખાલીપો અકળાય...!

'શિલ્પન' લલિત થાનકી

હું

કદમ-કદમ હું તવાતો રહ્યો,
સતત એ રીતે હું ઘડાતો રહ્યો
હતાં સ્વપ્ન હીરક મમા, એટલે
ખધાનાં હૃદયમાં જડાતો રહ્યો.
જગતને સદા તુચ્છ મેં તો ગણ્યું,
છતાં લોક-ગીતે ગવાતો રહ્યો!
ધર્મો અંશુલીએ પ્રશંસા-ગિરિ,
શિલા-લેખમાં કોતરાતો રહ્યો.
કરુણતા હતી એટલી માત્ર, કે
સમય-રેત-રણમાં ઢટાતો રહ્યો!
રહ્યાં લવ્ય અવશેષ અરિતત્વના,
હું ઇતિહાસ પૃષ્ઠે છવાતો રહ્યો!

વર્ષાઋતુની પુલકે

પાઠે (૧)

જેઠના તરસ્યા
ગાડાચીલા
આજ અપાઠે
નીઠથી ગીલા!
આવતી કાલે શરદ માસમાં
ઘાસથી ખીલ્યા
લીલા લીલા!

અપાઠે (૨)

ધરતી ઉપર
જ્યાં જ્યાં તરડ,
ત્યાં ત્યાં લીલી
ઘાસની ખરડ!
વાડે વાડે
થોરિયા ફાળ્યા!
જૂના સુક્કા
કાંટયના કાંટા
તે થે તીણી ટાયથે જાણે
થૂકની ચાંચો
જેવા ખીલ્યા!

જૂના સુક્કા
ક્ષત તે ખીલ્યા
આછા લોહીના આકળ કેરું
ઝીણું ઝીલેલા!
કાઈ નામ વિનાની પ્રીતને નામે,
કાઈ નામ વિનાના રૂપની સામે,
કાઈ નામ વિનાનાં દરદ પાછાં
જૂનાં સુક્કાં ઊલરાઈને
લીલાં લીલાં!

અપાઠે (૩)

આ પાગલ હવા,
આ ગાંઠાતૂર અપાઠે,
કેમ રે મારે માણુવાં ફેરૂં
પરિપૂરણુ ને ગાઠ?
વીસમી સદીના માણસરૂપે
લખ જન્માન્તર પછી એ નાહી,
કેવળ નાહી
ક્યારે એ નહિ શક્ય જ આંહી;
'આજ'—એ મોટી આડ
'આજ'નો મોટો આસના જેવો પહાડો

એ તો થોડાક સેંકડો જનમ
પાછે પગલે હડી જવાય ને—
તો કંઈ બને;
એ તો હોઈ ને કાઈક ટેકરી—
ટેકરી પરનું કાઈક
તોછડું ઝાડ,
તો કંઈ બને;
એ તો ઝાડ ઉપરની ટોચની કાઈક ફૂંખ ઊગેલું
પ્રલંબ દીંટલું
પીપર જેવું સાવ છેવાડું
પાન હોઈ ને
તો કંઈ બને.

ભાદરવો

ફાગણમાં મન ફફડી ઊઠે,
ચૈતર ચમકી ચમકી,
પાવસ માસે વીજસમાણું
રહેલું સણુકી છણુકી;
ફૂલ જોઈ મન ઊંચુંનીચું,
અપાઠમાં ઉદ્ભ્રાન્તિ;
ભલ્લો મારો ભાદરવો સખી!
ઘાસમાં મને શાન્તિ.

ખલાકા-૧૨

ભૂમિકા ભારતની બહારની અન્ય
પ્રજાઓ ધણી વાર પ્રથમ કરે છે કે તમારા
ભારતીય ધર્મમાં પ્રાર્થના જણાતી નથી, શા
કારણે? અમારા ધર્મમાં તો એવું જ
નવિશેષ મહત્ત્વ છે

એમને શું કહેવું? આપણા દેશમાં ભગ
વદ્દ પ્રાર્થિત માટે સામાન્યતઃ ત્રણ માર્ગ
સ્વીકારાય છે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ
(પ્રેમ)ના સાધારણ મસારાને માટે છે
કર્મના માર્ગ એમનું કહેવું છે કે માગતા
પહેલાં જ અમને જે મળ્યું છે તેનું ઋણ
અદા કરીએ છીએ કેવલ ઋણનો ભાર
વધારવાથી સાલ શો?

જન્મ લીધો છે ત્રણની સાથે જ, એથી
જીવનકર આલે છે એને વાળવાનું કાર્ય
જ્ઞાનમયી તો બહારની સાથે પોતાનો અ
ભેદ જુએ છે એમને કામના હોય શાની?
માગવાનું હોય બીજા પાસે, પોતાની જ
પાસે પોતાને માટે માગવાનો તો કોઈ અર્થ
નથી તે પ્રેમને પથે મગણી એટલે
પ્રેમનું જ અપમાન એમાં તો કઈ પણ
આપી શકવામાં જ આપણે ધન્ય થઈએ
છીએ 'શાન્તોસ્ત્વ નાટકમાં પ્રેમની આ
ઋણશુદ્ધિની જ વાત કરવામાં આવી છે

વધાઈયા તુ હજીયે આપ્યા કરોએ
વેા મિથ્યા વિચાર આવે છે કેમ? આજ
સુધી તે આપ્યા જ કર્યું છે એનો તો વિ
ચાર કરતા નથી! આટલાંટલું પાગા
પછી વધારેની અપેક્ષાએ કેટલે ભાર વ
ધારતા જવું! અપેક્ષા વિના તે જે આપ્યું
છે એના ઝોરવને આટલા દિવસ સુધી
સમજી પણ શક્યા નથી, તારા પ્રદાનનું

સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર

ખલાકા ૧૨

આલશે તુ મને, હજી આલશે અપાર,
વીતી ગયા દિન, મને ધરી નિત્ય એક આ વિચાર
સુખે દુઃખે, મ્હાન મુખે,
લખાવ્યો છે હાથ
દિનગત
હજી ય તુ કઈ કઈ દેગે વાગવાર
એકા એક તે વિચાર

હીધુ, હીધા કર્યું તે કેવલ,
કચારેક તો
કિંચિત કિંચિત પડેપલ,
કચારેક તો

અકસ્માત વિપુલ પાવને
વર્ષેત આવજો

ધર્યું, ઢોળ્યું વેર્યું, છાંટી હીધુ કેટલું ય,
હાથે પગે જળાળની જેમ જડી ગરબુ છે વણ્યું ય,
તારા અતુચ્છંદનું રતન

પામ્યું ના જતન,

ધૂળની ગમતે

કીધે હેલા, ને આળસે
ઉશેડી મેટ્યું છે માગ લગ્ન ભેલાધરે
તો ય રે તે હીધ, હીધા કર્યું છે કેવલ,
નિગત નિમિલમાં
કૃપાનુ ભાજન તવ છલકી છોટે છે છલોછલ

અવિગત આવો કૃપાપ્રસાદનો ભાર તવ
શકું નહીં વહી,
શકું નહીં સહી

રે આ માગણ હૃદયની અકુશિત કામના,
નિત્ય તારે દ્વાર આવી કવ્વી વાચના

જે કંઈ પામું હું તેને ધારી ધારી
 ન્યાળી ન્યાળી
 પામવું ઝંખવું મારું માત્ર વધ્યે જાય.
 અનંત એ દાય ન રહેવાય,
 ન રહેવાય આજ
 ભિક્ષાથી ભરવી જીવને સવારસાંજ.

ધારશે તું, મને ધારશે તું, હા ધારશે,
 એ પ્રાર્થના પૂર્ણ ક્યારે થશે ?
 શૂન્ય પિપાસાએ ઘડયું જામ
 ધૂળમાં ફેંકી દઈ નકામ,
 આખી રાત પથ હેરી કંપિત પ્રકાશે
 પ્રતીક્ષાનો દીપ મુજ
 નિમેષમાં હોલવાય
 વાયરાની ફૂંકે મધરાતે.
 -કંઠની માળા આ મુજ ધરી તવ ડોકે
 લેશે મને લેશે મને ક્યારે ?
 પૂંજીભૂત તારી કૃપાના આ સ્તૂપથકી
 તવ રિંક્ત આકાશના અંતહીન નિર્મલ આલોકે.

લાભશંકર પી. દવે

સમાધાન

હું મારા પ્રતિબિંબને જો ખોઈ ના શકું,
 દર્પણની બીજી બાજુ કદી જોઈ ના શકું.
 એ શી રીતે કહું કે નથી કેં અભાવમાં ?
 જો એમ કહું તો હું અહીં હોઈ ના શકું.
 મારે કરોડરજજી નથી કેમ એ કહું ?
 એ વાત છે જીદી કે એને જોઈ ના શકું !
 પાણી સામે પાળ તો બાંધી શકું છતાં,
 એના પ્રવાહને હું કદી દોઈ ના શકું.
 લેવો પડે છે એટલે અશ્વિનો આશરો.
 ગંગાના સ્નાનથી હું પાપ ધોઈ ના શકું !

મહત્ત્વ બાજુ નથી. એના સાતત્યથી જ
 બાજુ અમારાથી એ હિપેક્ષિત અપમાનિત
 થયું છે. નિત્યપ્રાપ્તિથી જ બાજુ નિત્ય
 અમારો લોભ વધતો રહ્યો છે. પ્રાપ્તિનો
 આ બોજો જ હવે તો અમને કચડી રહ્યો
 છે. આ પરિગ્રહની જાતમાં જ અમે બંધાઈ
 ગયા છીએ.

તારા દાનના સતત વહેણને હવે અ-
 મારા જીવનનું પાત્ર સમાવી શકે તેમ નથી.
 હવે લેશ પણ વિશેષની અપેક્ષાનું સાહસ
 કરી શકાય તેમ નથી. કારણ એટલું જ
 કે જો જીવનના પાત્રમાંથી જ એ દાન ઢા-
 ળાવા માંડે, વહી જવા માંડે, તો, એમાં
 તારા દાનની જ અવહેલના થઈ ગણાય.
 એવી રીતે એને વ્યર્થ કરી તારું અપમાન ન
 થઈ શકે. ભિક્ષુકના જેવું આવું લુબ્ધ
 કંગાલપણું હવે સહેવાતું નથી. એનાથી
 તો અપમાનિત બને છે. પ્રેમ માત્ર મેળવ-
 વામાં તો લોભ જ વધ્યે જાય છે. ભિક્ષાનો
 આ ભાર હવે વેડી શકાશે નહિ. આ સંપદ
 સહી શકાશે નહિ.

આપણા જીવનમાં જો પ્રેમ પ્રગટ થયો
 હોત તો આવી અપેક્ષા રાખી શકત ખરા ?
 અપેક્ષામાં જ પ્રેમની અવમાનના છે. ભક્ત
 જ્ઞાનદાસ કહે છે : ધર્મપત્ની રવામીના દુઃખ-
 કર્તવ્યના ભારનો અંશ ઉપાડવાની ઇચ્છા
 કરે; સુખનું વેતન એને ખપતું નથી. ઉપ-
 પત્ની માગે દ્રેવળ સુખ અને અશ્વર્ય; દુઃખ-
 દારિદ્ર્યનો ભાગ એને જોઈ તો નથી. બેની
 વચ્ચેનો આ તફાવત છે. કર્શી પણ અપેક્ષા
 કરવા જતાં તો ધર્મપત્નીને ઉપપત્ની-
 ના આસને બેસાડવા જેવું થાય.

પ્રેમ કશું જ માગતો નથી. એટલે તો
 મનમાં ને મનમાં એ રટે છે 'સમાને સમાન

અર્થ દિશિત પણ આપી ને શકુ ..'
પ્રેમની વરમાળાને પામીને પાછી જ
આપવાની હોય છે એનો પ્રેમ નો આપ-
વામાં રહ્યો છે તો આપણો પ્રેમ પણ એને
યોગ્ય પ્રતિદાન કરવામાં રહેલો છે માત્રજી-
ની માફક દૈન્ય દેખાડવામાં તો આપણો
પ્રેમ યોગ્યને જ હીન બતાવી રહે છે

એથી જ પ્રેમ કહે છે • મારે દુર્ધ જો-
ઈતું નથી, આપવું છે માત્ર મારી આ સ
મર્પણની પ્રાર્થના ક્યારે પૂર્ણ થશે, હે પ્રિ
તમ ! પિપાસાનું ખાલી પાત્ર બલ્કે છે માત્ર
વાચના, ફેંફાઈશ હું એને દીપ્ત્યોત્તિતેલ
પ્રદણ કરું છે ને પ્રકાશ આપું છે પરંતુ એ
પણ માત્રજીની માફક માત્ર લેવાની જવાબ
કરે તો તેજહીન એને ત્યજવાનો જ રહે
જે વરમાળા યોગ્યતા અથર્થે મારા કમ્મા
સુદર, પૂર્ણ બની રહે છે એને તારા મ્મ
મા આરોપીય

અસીમ આકાશ એક અનન આધાર
રૂપ છે આટઆટલું એ પામે છે પરંતુ
કથાનો મંથન કરી રાખતું નથી ગિત
સંન્યાસી જેવું એ પરમ પવિત્ર છે એનો
આ વૈરાગ્ય જ એને આતું નિર્ગમ સુદર
બનાવે છે પ્રેમના મૂળમાં નો અવૈરાગ્ય
ન હોય તો પ્રેમ મલિન બની જાય વિ-
ધાતાએ આકાશને અગ્નિત ચટનારકનો
જે હિપહાર આચર્યો છે તે સકલ અત્યાગ્રહની
દીપ્તિવત માળા ગૂંથી એણે એના જ
કડમાં પહેરાવી દીધી છે, એથી એ દાન
એના અનરદેશી ચિરઉન્નવલ ચિર પવિત્ર
બની રહ્યું છે તારા પ્રેમને મારા પ્રેમની
દીપ્તિથી માળાસ્વરૂપ કરી તારે કહે ક્યારે
ધરી શકીશ ? મારો પ્રેમ સર્વદેનનો જય
ની ક્યારે મન્ય થશે ?

જયંત વસોયા

બે ગઝલ

§ ૧ પછી પણ

યાદોનું રણ ચરી ગયા પછી પણ
એવો જ છું વિસ્તરી ગયા પછી પણ
પાછાને રહી ગયો હાડવાનો મોહ
પાપ મહોથી ખરી ગયા પછી પણ
કોઈ હોવાના મોજ હાજ્યા જ કરે
પૂર સાવ જોસરી ગયા પછી પણ
હુયે કોયે ? પૂણ પવનના વાવડ
દરિયો આઝો તરી ગયા પછી પણ
પગલા હાપડે તમાગા ઘર લાણી
રિક્ત મનને ભરી ગયા પછી પણ
જરૂર પડે અહીં રોજ કોઈકની-
માણસના જ મરી ગયા પછી પણ

§ ૨ ક્યાં સુધી

કરોળિયાનો આ કાટમાળ ક્યા સુધી ?
ને હયાતીની હંગુફાળ ક્યા સુધી ?
લખાતી જાય લગ્ને ને લખાતી જાય ?
પાતળી સાવ આ મધલાળ ક્યા સુધી ?
લાગણીનો બધ છાડવા દો જગ
વિસ્તારસો જડતાની પાળ ક્યા સુધી ?
ક્યા જ કરે સતત મૌનના કાટ
હકા વગગનુ ઘડિયાળ ક્યા સુધી ?
છૂટી જશે બામણના પોટલા બધા
ગહેસો આમ જ શગમાળ ક્યા સુધી ?
અધવચ્ચે પાડી દેજો પડેને કોઈ-
આપણા ખેંચની ઓળખાણ ક્યા સુધી ?

ખબરદાર

દેશમાં ફરામજી પોરવાળાને ત્યાં પારસી કુટુંબમાં અરદેશરનો જન્મ ઈ. ૧૮૮૧ના નવેમ્બરની ૬મી તારીખે થયેલો. પિતાની બાહોશીએ એમની અટક 'પોરવાળા'માંથી 'ખબરદાર' બની. પાંચ વર્ષની ઉંમરે પિતા ગુમાવી, દાદાની સ્નેહ-ગ્રાયા હેઠળ છટ્ટે વર્ષે દમણની ખાનગી ગુજરાતી શાળામાં પ્રવેશ કરી સાતમી ઓપડી પૂરી કરી ત્યાં સુધીમાં કિશોર અરદેશરે પોતાની તેજસ્વી મેધાની પ્રતીતિ કરાવી આપી હતી. આથી જ ૧૮૯૧માં મામાએ દસ વર્ષના આ 'ભણેશરી' ભાણેજને મુંબાઈની તે વખતની ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં અરદેશર ફરામજી 'ખબરદાર' તરીકે નામ નોંધાવી અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે દાખલ કર્યો. છટ્ટા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો ત્યાં તો શહેરમાં મરફતોને રોગ કાઢી નીકળ્યો અને અરદેશરે દમણ આવી ઘરની નગીરનો વહીવટ સંભાળી લીધો. એકાદ દસકો આમ પસાર કર્યો એવામાં ૧૯૦૮-૯માં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો. નગીર અને ખેતીવાડીની આવક ઘટતી જ ગઈ. આથી પત્ની અને ત્રણ મતાનો સાથે ભાગ્ય અજમાવવા ગુજરાત છોડી મદ્રાસમાં વાસ કર્યો. ત્યાં સાળાના સહયોગથી સાઈકલના સામાનની દુકાન કરી. ધીમે ધીમે ભાગીદારીમાં સાઈકલ અને મોટરનો મોટો વેપાર શરૂ કર્યો ભાગીદારીનો આ વ્યવસાય સોળસત્તર વર્ષ એકધારે ચાલ્યો. પછી તો મોટરની એજન્સી મળી અને સ્વતંત્ર રીતે ધંધાનો વિકાસ કર્યો. પરિણામે એઓ સારું કમાયા. લક્ષ્મીની જાયામાં એમણે સરસ્વતીને સુપેરે આરાધી વિદ્યાર્થી ભલે મટ્યા પણ અભ્યાસી તરીકે ઘટ્યા નહોતા. શ્રી અને સરસ્વતીનું એમણે સફળતાથી સમારાધન કર્યું.

નાનપણથી જ કવિતા અને મંગીતના એ શોખીન. તેર વર્ષની ઉંમરે પોતાના નામના પ્રત્યેક અક્ષરથી આરંભાતી પંક્તિઓવાળી એક કાવ્યરચના એમણે બૂલણા હંદમાં કરેલી. મિત્રમંડળમાં કુમાર વયથી જ એ 'આલુ કવિ' તરીકે ઓળખાતા. દાદી એદલજી તારાપોરવાળા તથા સોહરાબજી લીમજી પાલમજી એ જમાનામાં 'માસિક મન્નહ' નામનું સામયિક ચલાવતા. એમણે આ સામયિક માટે 'સો દર્શાતિક દોહરા'ની રપર્થા થોળ.

૧૫-૧૬ વર્ષના ખબરદારે એમાં ભાગ લીધો. થોડા જ દિવસોમાં એમણે સો દોહરા બેડી કાઢી મોકલાવી દીધા. પ્રથમ પારિતોષિક એમના કાળે આવ્યું. પંદર વર્ષનો પારસી 'ખૂયો કવિ' એવા શીર્ષક નીચે તે દોહરા એ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયા. આ કિશોરમાં રહેલો કવિ આમ પ્રગટ્યો, પોપાયો, પોરસાયો. ઉત્તરોત્તર કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ પાંગરવા લાગી. ઈ. ૧૯૦૧માં એમની ૧૯ વર્ષની ઉંમરે પ્રગટ થયેલ કાવ્યસંગ્રહ 'કાવ્યરસિકા' એનું પહેલું સુદ્ધ. પણ એમને પ્રસિદ્ધિ અપાવી ૧૯૦૫માં પ્રગટ થયેલ ખીન્ન કાવ્યસંગ્રહ 'વિલાસિકા'એ. કવિ-વિવેચક નરસિંહરાવે લગભગ સાઠ પૃષ્ઠોનો વિવેચન-લેખ લખી ખબરદારને પુરસ્કાર્યા. એમની લેખિનીએ હવે એક પછી એક ચર્ચાતાં કાવ્યો ફાળાવવા માંડ્યાં. 'પ્રકાશિકા', 'ભારતનો ટંકાર', 'મંદેશિકા', 'કલિકા', 'ભજનિકા', 'દર્શનિકા', 'કલ્યાણિકા', એમ કાવ્યચંદોના પ્રાકટ્યનું પૂર ભિમટ્યું. એમના પ્રગટ-અપ્રગટ પદ-ગદ્ય ગ્રંથોની સંખ્યા પચીસથી પણ વધારે થવા જાય છે. આમાં ત્રણેક અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહો પણ છે- 'ધ સિલ્કન ટેસલ', 'લીફ ઓફ ફલાવર', તથા 'ધ રેટ હાઉસ ઓવ ધ રિપરિટ'. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે એમનું યુદ્ધ-વિષયક અંગ્રેજી કાવ્ય લંડનથી પ્રકટ થતા સામયિક 'રિવ્યૂ ઓવ રિવ્યૂઝ'માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. ૧૯૧૮માં એમણે મદ્રાસથી અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહ 'ધ સિલ્કન ટેસલ' પ્રસિદ્ધ કરેલો જેની ખીજી આવૃત્તિ ૧૯૨૮માં લંડનથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ એમણે દલપત-નર્મદની અસર તળે કરેલો. પ્રાસાદિકતા, સરળતા, સદ્ગોષ્ઠ અને સભારંજનીપણું એમની આરંભની કવિતાનાં આગળ તરી આવતાં લક્ષણો. પરંતુ વર્ડઝવર્થ, શેલી, ટેનીસન, નરસિંહરાવ આદિના અનુશીલનથી એમની કાવ્યચિલાવતા બદલાવા લાગી અને પરિણામે કાવ્યરીતિ અને કાવ્યવિષયમાં અવનવીનતા આમેજ થવા લાગી. પ્રકૃતિ અને પ્રેમ, તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્મ-જ્ઞાન, યુદ્ધ અને સર્જનહારનાં એઓ કાવ્યો રચવા લાગ્યા. પારસી હોવા છતાં ય હિંદુ ધર્મની ફિલસૂફીને એમણે બરાબર પિઞાણી છે એની પ્રતીતિ 'મંદેશિકા',

‘દર્શનિકા’, ‘ક’ શાસ્ત્રિકા’ આદિમા થયા વખતે રહેલી નથી જગતના મિત્રાત્મની અને જગતકર્તાના સર્વો પરિવતી વાત એમણે કા મય રીતે કરી છે તત્ત્વજ્ઞાનને એમણે કવિત્વમય રીતે ગાયુ છે જ્ઞાન ભક્તિ કર્મની એમણે કા ન સરવશી વહાવી છે પ્રા ત-દેશ-વિશ્વ પ્રેમમા એમની પ્રેમભાવનાનો વિકાસ થયેલો છે ઇન્સાન અને ઇશ્વરપ્રેમના એ નિમિત્ત ગાયક છે એમની કવિતામા પ્રસાદ, માધુર્ય અને ઓજસ એમ ત્રણેય ગુણો અનુભવાય છે સમુચિત અનકારો અને સમુજાત કલ્પનાઓમા નાનાવાલીય છાપ વસતાયા વગર રહેલી નથી એમનો હૃદ અને ભાષાશુદ્ધિનો આગ્રહ પણ જમશે હોઈને વિશ્વ સાથે દિન્ય, વીરવિજય, ચક્રાવલિ, મુક્તધારા, વગેરે ના હોય પણ એમણે પ્રયોજ્યા છે એમના રસોમા નાનાલાલ અને ભોગદેવની રચણ અસર કળી શકા ન છે ‘ભારતનો ટકાર’ અને ‘ગાદીકા’મા એમની અન્યેક દેશભક્તિ, ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’ અને ‘કુકુ’ દીક્ષા મા એમની નિર્દેશ મર્મવૃત્તિ ‘ભજનિકા’, ‘કદવાશ્વિકા’ આદિમા અનન્ય ભક્તિ, ‘કલિકા’મા રસિક પ્રેમભાવના અને ‘દર્શનિકા’મા એમના પરિપક્વ તત્ત્વજ્ઞાનના આપણને દર્શન થાય છે મુખ્યત્વે એમના કવનમા વીર હાર્દ, શૃંગાર, ભક્તિ અને શાંત વચ્ચની નિષ્પત્તિ થયેલી છે

ઓણુ પણ સત્ત્વશીલ ગદ્ય એમણે લખ્યું છે વસનભૂષણ વ્યાખ્યાનમાળામા ૧૮૪૦મા ગુજરાતી ‘કવિતાની રચના’મા પરંતુ એમનું વ્યાખ્યાન એમની જોડી કાવ્યસૂત્ર પ્રગટ કરે છે ‘સાહિત્ય’મા એમણે એ

વખતે નાનાલાલની ડોલન શૈલી પર ગુજરાતી ‘કવિતા અને અપદ્યાગદ્ય’ સીંકે હેડા મનનીય લેખો લખેલા ભાવનખર સાહિત્ય પરિપદમા સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ રથાનેથી આપેલું વ્યાખ્યાન તથા વિલેપાને સાહિત્ય સભાએ ઉજવેલ ‘વમતોત્સવ’મા આપેલું વ્યાખ્યાન બંને એમની અભ્યાસનિધાના ઘોળક છે

કદાવર કાવાના આ કવિમા કોમળ કાગજુ હમેશા ધમધી રહ્યું હતું પ્રકૃતિએ એઓ નિખાલસ, નીડર અને નિઃપાન, વ તત્ત્વ છટા, સુમધુર કા અને નર્મ મર્મને એમણે સારી રીતે વિકસાવેલા વિતપ્રેમે એમને સાહસિક બનાવેલા તો નિદાપ્રેમે એમને સમ્રાટાદી એમની જ્ઞાનપિપાસાએ એમને વિજ્ઞાન, જ્યોતિષ, હસ્ત રેખા અને ખગોળના અભ્યાસ તરફ પ્રેર્યા હતા, તો તત્ત્વજ્ઞાનજિજ્ઞાસાએ એમને અધ્યાત્મ ને ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યાસ તરફ દોર્યા હતા સકટને એમણે જીવનસિદ્ધિનું સોપાન ગણ્યું હતું આતિથ્યની જોડી ભાવનાથી સભર કવિ વ્યવહારમા સૌજન્યશીલ અને વ્યાપારમા સત્ત્વ શીલ હતા ‘ગુણવતી ગુજરાત’માથી ‘ભારતનો ટકાર’ કરી વિશ્વપ્રેમની ધૂન મચવનાર ખમરદારનું ૧૮૫૩ ના જુલાઈની ૩૦મીએ મદ્રાસમા અવસાન થયેલું ૧૮૩૧મા એમના વનપ્રવેશ ટાણે કનકોત્સવ ઊજવી ગુજરાતે એમને ગિરદાવેલા ‘આણુ કવિ માથી’ જૂઓ કવિ અને એમાથી ‘અદલ તરીકે’ પ્રગળનાર ખખરદાર ગુજરાતી સાહિત્યને પારસી કોમની પ્રશસ્ત્ય લેખ છે

—ધીરુ પરીખ

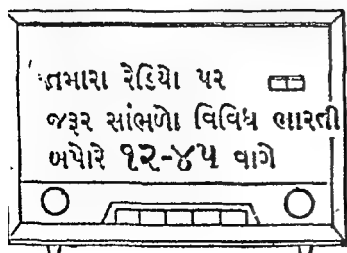
કોહિનૂર

હવે ગૂંબ કુહી આકાશવાણી પર

હા, કોહિનૂર
મનગમતા વસ્ત્રો બનાવનાર
હવે રજૂ કરે છે
તમારા મનગમતા
ગીતોનો કાર્યક્રમ...

કોહિનૂર ગીત ગૂંબ

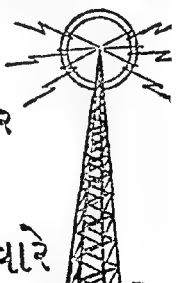
તમારા રેડિયો પર
જરૂર સાંભળો વિવિધ ભારતી
બધેરે ૧૨-૪૫ વાગે

કોહિનૂર નો

આકાશવાણી સુંબઈ પર

સ્પોન્સર્ડ પ્રોગ્રામ

આ રવિવારે અને દર રવિવારે

‘દર્શનિકા’, ‘કદનાશ્વિકા’ આદિમા યાના વગર રહેતી નથી જગતના મિથ્યા વની અને જ્યતકર્તાના સર્વો પરિવની વાત એમણે કા રમય રીતે કરી છે તત્ત્વજ્ઞાનને એમણે કવિત્વમય રીતે ગાયુ છે જ્ઞાન ભરિત કર્મની એમણે કા ન સરવણી વહાસી છે પ્રાન્ત-દેશ-વિષ્વ પ્રેમમા એમની પ્રેમભાવનાનો વિકાસ થયેલો છે ઇન્સાન અને ઇશ્વરપ્રેમના એ વિનમ્ર ગાયક છે એમની કવિતામા પ્રસાદ, માધુર્ય અને ઓજસ એમ ત્રણેય ગુણો અનુભ વાય છે સમુચિત અનકારો અને સમુલ્લસ કલ્પનાઓમા નાનાસાક્ષીય હાથ વરતાયા વગર રહેતી નથી એમનો હૃદ અને ભાષાશુદ્ધિનો આગ્રહ પણ જમરો હોરવિધ્ય સાથે દિન્ય, વીરવિજય, ચક્રાવલિ, મુખાધાર, વગેરે નના હોય પણ એમણે પ્રયોજ્યા છે એમના રસોમા નાનાસાક્ષ અને યોગદ્વંની રપટ અસર કળી શકાન છે ‘ભા તનો દકાર’ અને ‘રાદ્ધિકા’મા એમની અન્નેક દેશભાવિ, ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’ અને ‘કુકુટ દીક્ષા’મા એમની નિર્દેશ મર્મવૃત્તિ ‘લજનિકા’, ‘કદનાશ્વિકા’ આદિમા અનન ભક્તિ, ‘કલિકા મા રસિક પ્રેમભાવના અને ‘દર્શનિકા મા એમના પરિપક્વ તત્ત્વજ્ઞાનના આપ જુને દર્શન થાય છે મુખ્યત્વે એમના કવનમા વીર હાસ્ય, શૃંગાર, ભક્તિ અને શાત રસની નિષ્પત્તિ થયેલી છે

ઓછુ પણ સત્ત્વશીલ ગદ્ય એમણે લખ્યું છે વસન્તજી મ્હર વ્યાખ્યાનમાળામા ૧૮૪૦મા ગુજરાતી ‘કવિતાની રચનાકલા’ પરનું એમનું વ્યાખ્યાન એમની જોડી કાવ્યમૂળ પ્રગટ કરે છે ‘સાહિત્ય’મા એમણે એ

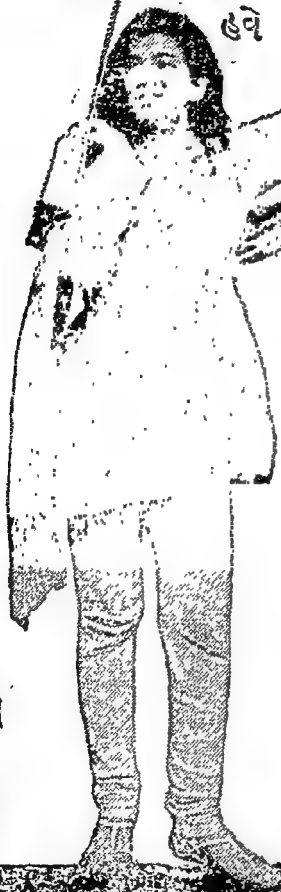
વખતે નાનાસાક્ષીય ડોહન શૈલી પર ગુજરાતી ‘કવિતા અને અપદ્યાગલ’ સીધક દેકા મનનીય સેઓ લખેલા ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદમા સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ રથાનેથી આપેલું વ્યાખ્યાન તથા વિદેષાપે સાહિત્ય સભાએ ઉજવેલ ‘વમતોત્સવ’મા આપેલું વ્યાખ્યાન બને એમની અભાસનિધાના હોતક છે

કદાવર કાનાના આ કવિમા કોમળ કામગુણો હમેશા વમકી રજુ હતુ પ્રકૃતિએ એઓ નિખાલસ, નીડર અને નિભાવાન, વસ્તુત્વ છટા, મુમધુર કં અને નર્મ મર્મને એમણે સારી રીતે વિકસાવેના વિત્તપ્રેમે એમને સાહસિક બનાવેલા તો વિદ્યાપ્રેમે એમને સમભાગી એમની જ્ઞાનપિપાસાએ એમને વિજ્ઞાન, જ્યોતિષ, હસ્ટ રેખા અને ખગોળના અભાસ તરફ પ્રેર્યા હતા, તો તત્ત્વજ્ઞાનવિજ્ઞાસાએ એમને અધ્યાત્મ ને ધર્મશાસ્ત્રના અભાસ તરફ દોષ્યા હતા સકટને એમણે જીવનસિદ્ધિનું સોપાન ગણ્યું હતું આતિથ્યની જોડી ભાવનાથી સખર કવિ વ્યવહારમા સૌજન્યશીલ અને વ્યાપારમા સત્ત્વ શીલ હતા ગુણવતી ગુજરાત ‘માથી ‘ભારતનો દકાર’ કરી વિધપ્રેમની ધૂન મયવનાર અખરદારનું ૧૯૫૩ ના જુલાઈની ૩૦મીએ મદ્રાસમા અવસાન થયેલું ૧૮૩૧મા એમના વનપ્રવેશ ટાણે કનકોત્સવ જીજ્ઞની ગુજરાતે એમને ગિરદાવેલા ‘આતુ કવિ માથી ‘ખૂચો કવિ અને એમાથી ‘અદલ તરીક પ્રખ્યાતાર ખખરદાર ગુજરાતી સાહિત્યને પારસી કોમની પ્રશસ્ય ભે’ છે

—ધીરુ પરીખ

કોહિનૂર

હવે ગૂંબ કિંચે આકાશવાણી પર

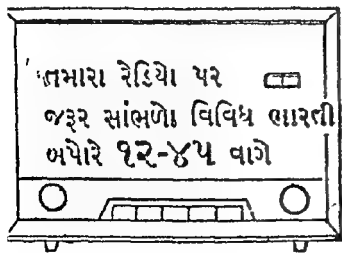
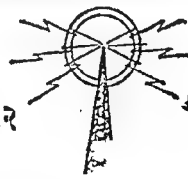

હા, કોહિનૂર
મનગમતા વસ્ત્રો બનાવતા?
હવે જુઓ કરે છે
તમારા મનગમતા
ગીતોનો કાર્યક્રમ...

કોહિનૂર ગીત ગૂંબાર

કોહિનૂર નો

આકાશવાણી સુંબઈ પર
સ્પોન્સર્ડ પ્રોગ્રામ

તમારા રેડિયો પર
જરૂર સાંભળો વિવિધ ભારતી
બપોરે ૧૨-૪૫ વાગે

આ રવિવારે રવિવારે

૧૬-૮-૧૭૭૭

કવિ દયારામ

૨૮-૨-૧૮૫૩

[દયારામ સ્મારક સમિતિ ડબ્બાઈ ના મંત્રી શેઠશ્રી
આચ્છવલાલ જમનાદાસ મહિયાના સોજન્યથી]

ભગવન્મહિમામાં રાવતા દયારામ પૂરેપૂરા સંસ્કૃતજ્ઞ પાણી હતા. સ્વાદિષ્ટ ભોજન, રોજનાં ૩૦-૪૦ પાન ચાવવાથી રાતા ચટાક હોઈ, ચાપીચાપીને વાળેલી ધોતિયાની પાટલી, ઢાકાની કોચી મલમલનું ગળું અને બાંધે બળીવાળું, એ માં દરરોજ બે-ત્રણ રૂપિયા ચિલાઈ આપીને તૈયાર કરાવેલું તસતસવું અંગરથું, લાલકરુંબલ વાંકી સોડાકાં મરોડદાર મૂઠું, માથે ગોરાઈલું મહારાજ જેવા વાળ, સુગંધી કેરોતેલ, અંગની સંભાળપૂર્વકની ટાપકી એમની હૃદયગત સંસ્કૃતાનાં ધોતક સ્થૂળ ચિહ્નો. એકવડી દેહચણિ, પાતળી આળીદાર નાસિકા, લાં માંજરી ચપળ આંગિયો, વિશાળ હાલ, ગોર વાળું અને માંજરી નાગચમડાજ વાગ્યામાં મળેલી

વૉટર સેવેજ લેન્ડર
 (૧૭૭૫-૧૮૬૬)

મુઝા આ આક્રમા નિરજન બગવના શ્રેણ

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविर्भावी मे एभि ।

કાવ્યમાં લય

છંદ એ કવિતાની અતિ આવશ્યક આધારભૂમિ છે, કે જેના ઉપર કવિતાની વિકાસયાત્રા અંતિમ સિદ્ધિને વરે છે. એ છંદનું સ્વરૂપ મૂળ તો લયમાંથી વિકસ્યું છે. લાગણીના સહ-જોડગાર સમા લયે જ અંતે છંદનું શાસ્ત્રીય રૂપ ધારણ કર્યું છે. એ વિષે એક અંગ્રેજ વિવેચકે પોતાના ‘અન એસે ઓન ક્રિટિસિઝમ’માં દર્શાવેલા વિચાર નોંધપાત્ર છે. એ લખે છે :

‘આનંદના સ્વતંત્ર સાધન તરીકે આવતો લય તરત જ અભિવ્યક્તિના હેતુ માટે લેવાઈ જાય છે, પરંતુ માત્ર અંશતઃ જ. એનું સ્વતંત્રતાનું તત્ત્વ તો રહે છે જ. ભાવોદ્રેક કે ભાવનિયંત્રણના પ્રયાસમાં પદ્યના લયનું પગેરું શોધનાર કોલરિજ જેવાઓ પોતાની તપાસમાં પાછે પગલે પૂરતા પ્રમાણમાં જતા નથી. લય ભાવાભિવ્યક્તિ અને ભાવ-સંયમનું સાધન જરૂર બને છે, પરંતુ સર્વ પ્રથમ તો એ સંતોષનું સ્વતંત્ર સાધન છે.

લયસૂઝ એ ભાવોદ્રેકની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ કેવી રીતે બને છે તે જાણવું સહેલું છે. દેખીતી સ્પૂલ રીતે જોઈએ તો સામાન્ય કરતાં વધુ દ્રુત લય (વધુ દ્રુત એટલે કે હૃદયના સામાન્ય ધબકાર કરતાં વધુ દ્રુત) એ આનંદ, પ્રવૃત્તિ કે અતિઅગત્ય સૂચવે છે; સામાન્ય કરતાં વધુ વિલંબિત લય ફલાન્તિ, ગ્લાનિ કે થકાવટનું સૂચન કરે છે. લયનાં આવાં અપરિષ્કૃત પરિણામો પછીથી વિકસતાં, સંમાર્જિત થતાં જઈ જે સૂક્ષ્મતા ધારણ કરે છે તે પદ્યના શાસ્ત્રીય ઇતિહાસનો ઠીકઠીક ભાગ રોકે છે. સમયના વહેણ સાથે કેટલાક લય રૂઢિગત બને છે અને સ્થાપિત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, પછીથી આપણે એમને છંદ કહીએ છીએ, અને મૂળમાં જે સહજ સ્ફુરિત પ્રયાસ હતો તે અંતમાં સલામ માપની બાબત બની રહે છે. આવા પ્રસ્થાપિત છંદો અંતે એવી સ્થનાઓ બને છે કે જેમાં રહીને કવિતા પોતાનો અર્થવિકાસ સાધે છે.’

રાજેન્દ્ર શાહ

!

મિલનવિરોધની આ હીલાતુ વૈચિત્ર્ય
નીલાંજના !

હાહુ !

એના આવેગમાં વર્ડુ...

નિત્ય મારી સંગ આ તે કેવી પ્રવંચના !

એકલના અંતરની વિષતવ્યાપિની
શૂન્યતા

હું બાણું !

મલયમુરછેના ટાણે...

તવ સયોગની પાત્રુ સંમુદ ધન્યતા !

ને તુ જવ કપરી કરે કોડતે અંચલ
માયામય,
હે ચંચલા !

બાહુપાશે તુ ન, મારી છાયા...

સાગીધ્યસંભવિષ્ઠ હૃદય વિહ્વલ !
નીલાંજના !

ઉશનસ

ખંડેરમાં

હવ તિરાડની
પાછળ કોઈકે આખ
સ્થિર,
સૂજને હેરે;
હર દીવાલને
ખૂણે કોઈકે મૌન
ખૂણે પાળતુ
કણસે;

ઘૂટીકૂટલી
બળીના બે સળિયા વચ્ચે
અંધકારનુ
બાળું ખૂણે
સુકા સૂર્યશ;

બળા વચ્ચે
કરોળિયાની લાળ-બીટેલા
ચૂર્યા-હુખ્યા
મરી ગયેલી
માખાનાં ભાખાંચો જેવી

પાંગરી

શમણામાં સાંલણું ને જાગીને જોઈ
 વહાલો થોડોથોડો આંખમહી ચોળું,
 આમતેમ ઊઠતું તું રૂનું હું તો પૂમહું
 અતરની કુપીમાં ઝબોણયું.

દીવડાની જ્યોત થકી આંલ લીધી આંખડી
 કાજળનું શું રે હવે કામ?
 પલપલનાં પીવામાં અમરતનાં આચમન
 ગંગાને તીર ગોત્યું ગામ.

શ્વાસના સમીરથી ડાલે મારા હુંગરા ને
 ડાલે મારા વડલાનાં પાન,
 વેલડીથી છૂદું પડયું કોરું ધાકોર થુંથું
 વૂંઝડામાં ગૂંલ ઊઠયું પાન.

આંસુમાં ઓળવોળ દરિયો દૂખી ગયો ને
 નાનકડી નાવ ત્યારે નાંગરી,
 વંકાતી અંકાતી એક કેડી એકલી
 પગલાંનાં પાન થકી પાંગરી.

વીતી ગયેલી
 ઘડીએ ઝૂલે;
 વૂટી પડેલી
 છતના ખૂણે, ભૂતકાળની
 વણબોલાયલ
 વાતો કેરો
 જુવનર જામ્યો છ
 મધપૂડો
 કાળો ભમ્મર;
 ઘડીએ ઘડીએ
 જૂની વાતના
 ભીતો પરથી
 ઊખડી ઊખડી
 ખરે પોપડા;
 ખખેલમાંથી
 ઘડીએ ઘડીએ
 ચામાચીડિયું ઊડીઊડી
 અંધકાર પર
 ઊભી-આડી
 મૂકી ચોકડી
 ચીર.

હોભા રહીને વહેંચ્યા હતા આ અને આવા
અન્ય પ્રસંગે ક્રેડેન્સા સામસામે દાવા પચ્ચ
થયા હતા આમ ને આમ દક્ષિણ વેષલ્સ
ની પ્રગ્નની સાથે લડવામા ને લડવામા
એની વારસાની સમગ્ર મિલકતનો નાશ તો
થયો પચ્ચ ઉપરાંત દેવુ પચ્ચ થયું હતું એ
દેવુ એ ચુકવી શક્યો ન હતો પરિણામે
એણે ૧૮૧૪માં ઈંગ્લેન્ડનો ત્યાગ કર્યો હતો

ઈંગ્લેન્ડનો ત્યાગ કરીને ૧૮૧૫થી ૧૮૨૧
લગી કુર, કોમો અને પીસામા તથા ૧૮૨૧
થી ૧૮૩૫ લગી ફ્લોરેન્સમા વસ્યો હતો
ઈંગ્લેન્ડનો ત્યાગ કર્યો ને તરત જ શાન્સ જતા
અધવારે જ જસ્ટીમા હામેશ માટે ઈંગ્લેન્ડનો
આમ ત્યાગ કરવાની સામે પત્નીનો વિરોધ
થયો ત્યારે પત્ની સાથે લડ્યો હતો અને
પોતે પત્નીને કઠી નહિ મળે એવી પ્રતિજ્ઞા
સાથે છૂટા પડ્યો હતો પચ્ચ વળી પત્નીની
માફગીના સમાચારથી સમાધાન કર્યું હતું,
અને ત્યાર પછી વીસેક વરસ લગી લામ
નઆવ્યું હતું બ્યારે જોષન સ્વિકૃત ૧૮૨૯
મા ફ્લોરેન્સમા વસી ત્યારે એની સાથેનો
પ્રણયસબંધ પુનર્જીવન પામ્યો હતો પત્ની
આ સમય સમજાવે સહી શકી નહિ એથી
ચાર સંતાનો હોવા છતાં પરિણામે ૧૮૩૫
મા એની સાથેના લગ્નજીવનનો અંત આવ્યો
હતો પછી એ ૧૮૩૮મા ફ્લોરેન્સથી
એકલો ઈંગ્લેન્ડ પાડો આવ્યો હતો અને
૧૮૫૮ લગી બાયમા વસ્યો હતો

અહીં બાયમા ૧૮૫૮મા પોતાના પ્રકા
શન 'Dry Stocks મા એણે કોઈ એક
મિલિસ યસકુઅ સામે કેટલાક વિધાનો
કર્યા હતા પરિણામે એની સામે બદ્દનામીનો
દાવો થયો હતો અને એણે ૧૮૫૮મા
ફરીથી ઈંગ્લેન્ડનો ત્યાગ કર્યો હતો

૬] કવિશ્રીક ન.ચુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૧

મકરન્દ દવે

ત્રિમૂર્તિ પાસે

ત્રિમૂર્તિ પાસે
હરેક પગલે, હરેક શ્વાસે,
અકશ્ય નાસે થતુ કે સ્વામી, હંજુ તમારી,
અનેક પડદા હટાવનારી,
રહસ્યગોપન,
અહુ વિલે પન,
કશ્વ સુણી ના, અને અહીં તો સુણાય કશ્વરે ?
મચી શી ધાધલ ધમાલ ભારે !
અવાજ, વસ્રા, હસનચલનની નહોતી હસતી
દરિદ્ર, ક્ષુદ્રક, વિરૂપ, સસ્તી
કરી રહી છે પ્રહાર, અ ધક તાણી અવશા —
પળે પળે હું નિહાળુ મૂર્તિ વિશેષ લગ્ના

અરે, તમે કયા હોમા ગદ્યા હો ? ભરી નિગાહો
જુઓ, જુઓ આ વિરાટ સૃષ્ટિ તણા પ્રસાદે
અપાગ અદ્ભુત અહીં સમાયા,
અહીં શિલાના ક્યે કણે એ
અમૂર્ત છાયા છતી થઈ શી ?
અહીં ભગીરથ હોમો ફરીને
અનામી શિલ્પી થઈ, શકોત કહેત પથ્થર તણુ ધરીને
અને મહેશ્વર તણી કૃપાની અસીમ ગળા મતુલ્ય હવે
ફરી વહી આ, વય હંજુયે
કદાચ હોભા તમે જ ત્યાથી
મહિમસ્તોત્રે સંહજ હવ્યના ઝાડાણુમાથી
ગજવતુ હો ? નયુ હળે આ ગદ્યા, સ્મરીને
અનતને, આ અનત આદોલનો ભરીને,
જરા સુણો તો, પગ્ગુ કોઈ કહ્યું શુ માને ?
ધમાલ ધાધલ મહીં સુરાવટ પડે શુ કાને ?

વિષાદ મનમા,
ધુણ નયનમા,

અજંપ ટોળાં મંહી ફરું હું, અહીં ઘવાતા જતા ઉમંગે
જરાક સ્થંભે જઈ અઢેલું, જરાક ટેકો લઈ હું અંગે,
અને નજરમાં રમી રહી ત્યાં અપૂર્વ જ્યોતિ,
અહીં થયું શું? અહીં તો આવી ધુતિ નહોતી.

મુખ પરે ભરી

મધુરતા નરી,

શિલા તણા આ પ્રશાંત, નિર્મમ, અકંપ દેહે
ક્ષણિકમાં આ હસી ગયું કો' અમાપ સ્નેહે,
કહી ગયું કો' ક્ષણિકમાં, 'ખસ!' — ઘણું કહીને,
હવે તરે એ સ્વરૂપ એક જ રહી રહીને.

ભલા, થયો ખસ ખરો તું વ્યાકુળ વડીક ત્રાસે,
જુગાજુગાથી અને રહ્યા એ અહીં હુલાસે,
ત્રિમૂર્તિ પાસે

હરેક પલકે નિહાળું નૃત્યો નિહારિકાનાં
અને છતાં આ નયન સમાધિભર્યા સદાનાં.

અંતિમ વર્ષોમાં એ ફ્લોરેન્સમાં જ રહ્યો
હતો. ૧૮૬૪ના સાપ્ટેમ્બરની ૧૭મીએ
ફ્લોરેન્સમાં એનું અવસાન થયું હતું. આ
છે લૅન્ડરના જીવનચરિત્રની હકીકતો.

સમકાલીનોએ લૅન્ડરની કવિપ્રતિભાનો
સ્વીકાર કર્યો હતો. વર્ડઝવર્થ, સધે, શેલી,
સ્વીન્બર્ન, આર્લિંગ, હોપકિન્સ (તથા અનુ-
ગામીઓમાં થેટ્સ, ફ્રાસ્ટ, પાઉન્ડ) આદિ
કવિઓએ લૅન્ડરની કલાસિકલ કલાનો
આદર કર્યો હતો. પણ એના સ્વભાવ વિષે,
વ્યક્તિત્વ વિષે, એમાનાં ખિન-કલાસિકલ
અથવા રોમેન્ટિક તત્ત્વો વિષે, 'such
strange tempers and croch-
ets and waywardness'—વિચિત્ર
મિજબજ અને વક્તા અને મનસ્વિતા—વિષે
એટલું જ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું હતું. વૃદ્ધ
વર્ડઝવર્થે વૃદ્ધ લૅન્ડરને 'a man so
deplorably tormented by
ungovernable passion'—અદૃશ્ય
આવેશથી કરુણપણે પીકાતો મનુષ્ય કહ્યો
હતો. અને વર્ડઝવર્થે રાજકવિ થયા અને
એક સ્વનિયુક્ત બહેર સંસ્થા જેવા જની
ગયા હતા તારે લૅન્ડરે એમની કવિતામાં,
કાવ્યખાનોમાં જે શિથિલ અંત્ર હતું એ
પર વિવેચન કર્યું હતું. એના પ્રત્યાઘાતમાં
વર્ડઝવર્થે લૅન્ડર વિષે કહ્યું હતું કે લૅન્ડરનું
વ્યક્તિત્વ બે કે ત્રણ શબ્દોમાં પ્રગટ કરી
શકાય: a mad man, a bad-man,
yet a man of genius, as many
a mad man is.'—પાગલ મનુષ્ય, દુષ્ટ
મનુષ્ય, છતાં અનેક પાગલ મનુષ્યો હોય
છે એવો પ્રતિભાપુરુષ.

આ છે લૅન્ડરના સ્વભાવ વિષે, વ્યક્તિત્વ
વિષે સમકાલીનોની સાક્ષી.

લેન્ડરના જીવનચરિત્રની આ હકીકતો અને એના સ્વભાવ વિષે, વ્યક્તિત્વ વિષે એના સમકાલીનોની આ સાક્ષી પરથી ન્ને ઢાઈ એવા નિર્ણય પર આવે કે લેન્ડરે એના જીવનમાં ઘણા સિવાય કંઈ જ નથી કર્યું તો એણે લેન્ડરના પ્રેમ અને મૈત્રીની જે અસાધારણ શક્તિ હતી એનો સામનો કરવાનો રહે નેન્સી જોન્સ ('Ione'), રોજ એધમર અને જોઈન રિફ્ટ (Ian the) ને સંબોધીને એણે જે પ્રેમકાવ્યો રચ્યા છે એમાં એના હૃદયની કામળતાનું દર્શન થાય છે જેઈન સાથેનો પ્રેમ એ પ્રેમથી યે કંઈક વિશેષ એવો 'પ્રેમ', જેને નામ ન આપી શકાય એવો પ્રેમ હતો આ 'પ્રેમ' વિષે લેન્ડરના પ્રથમ ચરિત્રમા ફોર્ટરે ૧૮૬૯માં કહ્યું હતું, 'It was to see Landor at his very best to see him in the presence of this lady In language, manner, look, voice, even in the minutest points of gesture and bearing, it was all that one could possibly imagine of the perfection of chivalrous respect' -આ સમારીની હાજરીમાં લેન્ડરને ભેવે એણે એના અત્યુત્તમ સ્વરૂપમાં ભેવે વાણીમાં, વર્તનમાં, આદર્તિમાં, અવાજમાં, હાવમાવ ને હલનચલનની ઝીણામાં ઝીણી વિગતમાં સ્ત્રીદક્ષિણની પૂર્ણતા વિશેની જે કંઈ શક્ય એવી કલ્પના હોય તે સમગ્રપણે સાકાર થતી હતી એ ભાવમાં વસ્યો હતો ત્યારે ૧૮૦૮માં સદે સાથે એને પ્રથમ પરિચય થયે તે પછીથી જીવનભરની પરમવિરલ મૈત્રીરૂપે વિકસ્યો

૮] કવિદોષ બન્યુઅરી ફેબ્રુઅરી ૧૯૭૧

હરિકૃષ્ણ પાઠક

પડવો ને પડછાયો

પડવો ને પડછાયો

માગા સુ ૧૬ યના અગાધી,

પડવો ને પડછાયો

માગા જનમજનનના સાથી!

પડછાયોના જળમાં ટુરે પડ્યાનો પગપોટો,

પડછાયોનો સૂઝ જીરે

-રોજ સવારે-

મોરી ઊઠે પડ્યાનો ગનગોટો

પડછાયોના હૃદયલિપી જગલમાં

પડવો ગતોમાતે મહાન,

પડછાયોના પાન વિનાની

સૂની સૂની વારે

પડવો એમલ દોકન સાથે

પડવો ભેદ ભગમની વાત

કદી આ પડછાયોને પૂછે,

પડવો ભવાટવીનો પાગ પામવા

પડછાયોને વૂછે!

પણોની મનરમા પડવો પડછાયોને રોધે,

પડછાયોના પૂર વહે તના અજવાળા અરોધે

સમય ભોળેને લાભો-દુઃકો થયા કરે—

પણ મૂળ ઠગોને રેડે,

અથડાતો પહાડાતો ફૂરશે પહાડ અને ટાલગમા—

તો ય કેમ કરીને કરજ એ કાના મ તગમા ફેડે ?

પડવે ય પડછય મ્યાક

ને કયાક વળી પડછાયો પડવે,

આઘા અજગા લા ૧

તો યે આમ ભેઈ તો અડભેપડમે!

પડઘો ને પડછાયો
મારા સુખદુઃખના સંગાથી,
મારા જનમજનમના સાથી,
આ પડઘો ને પડછાયો-
હું પડઘો ને પડછાયો!

ખામોશ

ગઝલ

આ સતતનો સૂર આથમતો નથી,
ને તિમિરનો છાંયડો ખનતો નથી.

નિત્ય વાસી ઈંડું ફૂટે રાતનું,
ને કદી પણ સૂર્ય નીકળતો નથી.

બંગડી માફક ફૂટે છે સોણલું,
એક ટુકડો પણ પછી જડતો નથી.

હું ખરફની જેમ જળમય થઈ ગયો,
જાતને જુદી કરી શકતો નથી.

અધિ લગ રેલાઈને ખોંચી શકે,
પણ ખરફ તો આજ ઓગળતો નથી.

કેંકે તો ખામી હશે 'ખામોશ'માં
એ હિમાલયમાં હજી ગળતો નથી.

વિલસ્યો હતો. વૃદ્ધ વયે એને ડિફન્સ અને
ફોરેસ્ટરની મૈત્રીનું સદ્ભાવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું.
ડિફન્સે એની 'હલીક હાઉસ' નવલકથામાં
લેન્ડર સાથેની આ મૈત્રીના અનુભવની
પ્રેરણાથી લોરેન્સ બોયથોર્નના મતરત્રી ને
પ્રીતિપ્રેરક પાત્રનું સર્જન કર્યું હતું. ફોરેસ્ટરે
૧૮૬૯માં લેન્ડરનું પ્રથમ જીવનચરિત્ર રચ્યું
હતું. અંતિમ વર્ષોમાં એને બ્રાઉનિંગ અને
રિવનથર્નનો આદરપ્રાપ્ત થયો હતો. લેન્ડર-
ના મૃત્યુ પછી એની રમૂતિમાં રિવનથર્નને
એનું 'એટલાન્ટાઈન કેલીડોન' નાટક કૃત-
જતાપૂર્વક લેન્ડરને અર્પણ કર્યું હતું.

લેન્ડરે જીવનભર લડ્યા કર્યું હતું. માતા-
પિતા, ગુરુજનો, પડોશીઓ, પત્ની-સૌનો
સાથે લડ્યા કર્યું હતું. પણ તે એણે કોઈ
એક મહાન આદર્શને, 'કોઈ એક મહાન
ભાવનાને, કોઈ એક મહાન હેતુને, કોઈ
એક મહાન લક્ષ્યને, કોઈ એક મહાન સ્વપ્નને
એની અંતિમ નિષ્ઠા અર્પણ કરી હતી એ
કારણે. આ નિષ્ઠા દ્વારા એનામાં ચિત્તની
ઉદ્ધતતા અને હૃદયની ઉદારતા પ્રગટી હતી.
એથી એના સૌ મંથર્ષોમાં ક્યાંય ક્યારેય
સ્વાર્થનું, સંકુચિતતાનું, હુદ્રતાનું કે પામર-
તાનું દર્શન થતું નથી. અલખત, અહમ્મનું,
અલિમાનનું દર્શન થાય છે. તો સાથે સાથે
નમ્રતાનું પણ દર્શન થાય છે. એનાં અનેક
કાવ્યો, સવિશેષ તો એનાં મુક્તકો એના આ
અલિમાન અને નમ્રતાના સંવાદ-સંધર્ષને
કારણે એના સંકુલ વ્યક્તિત્વના સાક્ષી છે.
એમાં એમની વિરલતા છે. પરમેશ્વર સાથે-
ના સંગ્રંધમાં જેમ જેમ હર્ષદર્શનમાં એક વિરલ
અલિમાની નમ્ર આત્મા પ્રગટ થયો તેમ
મનુષ્યો સાથેના સંગ્રંધમાં લેન્ડરમાં એક વિ-
રલ અલિમાની નમ્ર આત્મા પ્રગટ થયો.

અને છતાં આ મુક્તાકની પ્રથમ પક્ષિના પૂર્વાર્ધમાં લેન્ડર કહે છે, 'I strove with tone...' (લડ્યો ન) કારણ કે સત્ય છે, એક અર્થમાં આ અક્ષરણ સત્ય છે કવિ તરીકેની એની દીર્ઘ, લગભગ ૭૫ વર્ષ નેટલી દીર્ઘ, મુદીર્ઘ, અતિદીર્ઘ કારકિર્દીમાં લેન્ડર એક પણ કવિ કે સર્જક કે સાહિત્ય કારની સાથે એક ક્ષણ માટે પણ લડ્યો ન હતો. આ સત્યનું લેન્ડરે વારંવાર ગવ અને પવમાં ઉચ્ચારણ કર્યું હતું પરમ મિત્ર સર્વેના મૃત્યુ સમયે એણે ગવમાં એનો અનુસેખ રચ્યો ત્યારે એમાં પણ એણે મોતના જ કવિજીવનનું સત્ય ઉચ્ચાર્યું હતું. 'Rarely hath any author been so exempt from the malady of emulation' (હરીફાઈના રોગોમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ સાહિત્યકાર આવેા મુક્તાકરો) એના 'Imaginary Conversations (કાલ્પનિક મવા દો)માંના એક સંવાદમાં એક પાત્રને મુખે એ ઉચ્ચારવે છે 'Authors are like cattle going to a fair, those of the same field can never move on without butting one another' (સાહિત્યકારો કોઈ મેળામાં જતા હોય તો એકમેકને ધક્કો માર્યા વિના ચાલી જ ન શકે) સાહિત્યકારો વચ્ચે પરસ્પરની ઈર્ષ્યા, અસૂખા, એકમેકની હરીફાઈ, હોંસાતુસી કેટલી તો સુપરિચિત છે અને ઈર્ષ્યા જેવી અસુન્દર કે અધમ કોઈ જિમિ નથી અસૂખા જેવો પાત્ર કે પણ કોઈ જાવ નથી હરીફાઈ અને હોંસાતુસી જેવો સ્વતંત્રતાનો કોઈ હાસ નથી સરખામણી કે

] કવિચંદ્ર બાનુઆરી ૬ જુલારી ૧૯૭૧

માધવ રામાનુજ

ધરતીની ધારે

પાપણુમાં ખાલીગમ ધસમસતો પથ લોઈ
નજરો ભોળાઈ જતી ત્યારે,
આલ લીતરતુ ધરતીની ધારે

નેજવાને પડછાયે રોકણ રોકાય કેમ
અધારી વેળાનુ આવવુ ?
આથમતા સૂરજનુ લાલધૂમ અજવાળુ
જોખામાં કેમ કરી પાવવુ ?
ઔરકે એ પાણુ નોઈ ભગ્યાનુ ગત પથી
કમતો અધાગ પાણિયારે,
આલ લીતરતુ ધરતીની ધારે !

પાખો મળે તો મળે આખુ અઠાશ
કોઈ કેડીનુ લેનું નૈનામ,
વાયગની જેમ પડી આવવુ જણુ ને
કોઈ માળામાં શૂંચવો મુકામ,
તરણના તોગણુની આકલ લે
આલ લયે લીતરતુ ધરતીની ધારે

તારા હોઠભર્યા બે કાંઠા

તારા હોઠભર્યા બે કાંઠા : મારું તરસરિખાયું નામ
નહી જોઇને વસી ગયું મારી બે આંખોનું ગામ.

ગામપાદરે ઊગ્યું રે તગતગયું નામે ઝાડ,
છાતી સુધી ડાળ ઝલે તે વહેતો લાગે પહાડ,

ખરફ ચીંધવા હંખાતી આંગળીઓ અચરજ પામે
અરે, ગયા ક્યાં પહાડ, હજી હમણાં જ ઊભા'તા સામે;

મને મૂકી ક્યાં પગના રેલા ચાલ્યા ખળખળ આમ
તારા હોઠભર્યા બે કાંઠા : મારું તરસરિખાયું ગામ.

સરે માછલી એનું લિસ્સું મને ઘસાતું ભાન,
ખરખચડા જોણાને ફૂટ્યા કંચનવરણા વાન,

છાતીના સથતારા ધીમા ધીમા ફૂલ્યા હો જ રે
પૂરે લાંબળાં ચારે બાજુ ફરી વળ્યાં હો જ રે

છાતી સાથે ફૂળી ગયા મારા જનમજનમના ડામ,
તારા હોઠભર્યા બે કાંઠા : મારું તરસરિખાયું નામ.

તુલનાજેવો સ્વમાનનો કોઈ પરિહાસ નથી.
કવિનું જો કોઈ પાપ હોય તો તે ઈર્ષ્યા.
કવિનું જો કોઈ પાતક હોય તો તે અસૂયા.
સર્જક કે સાહિત્યકારનો સર્જકતા અને
સાહિત્યની સામે કોઈ દ્રોહ હોય તો તે
હરીદ્રાઈ, હોંસાતૂસી. લેન્ડરે કદી આ પાપ,
આ પાતક કર્યું ન હતું. આ દ્રોહ કર્યો ન
હતો. એણે કદી કોઈ કવિ કે સર્જક કે
સાહિત્યકારની ઈર્ષ્યા, અસૂયા અનુભવી ન
હતી. કોઈની સાથે હરીદ્રાઈ, હોંસાતૂસી
અનુભવી ન હતી, એણે કદી, ધન, સત્તા કે
કીર્તિ માટે એક અક્ષરે લખ્યો ન હતો.
એને આરંભથી જ પાકી પ્રતીતિ હતી કે
સાચો કવિ કે સર્જક કે સાહિત્યકાર એકલ-
પંથી હોય છે. કમમાં કમ પોતે તો હતો
જ. એકલો, અટૂલો, નિરાલો, નિજમાં
નિમગ્ન. એટલે આ અર્થમાં એ સોચે સો
ટંકા સાચું કહે છે : 'I strove with
none, for none was worth my
strife' (લડ્યો ન, લડવા સચું ય મુજને
ન કોઈ મળ્યું.)

'Nature I loved...' (સદા કુદ-
રતે) નીઓ-કલાસિક અને રોમેન્ટિક બને
અર્થમાં એણે પ્રકૃતિને પ્રેમ કર્યો હતો.
દક્ષિણ વેષ્ટસમાં મનમાઉથશાયરમાં લેન્થ-
ની એબીની આસપાસના પડતર અને
પછાત પ્રદેશમાં એણે વતો અને પશુઓનું
સંવર્ધન તથા ઘરો અને રસ્તાઓનું સર્જન
કર્યું હતું, ફ્લોરેન્સમાં પણ ફીએસાલીમાં
એણે એની ગ્રામકુટિરમાં એક ઉપવન
ઉછેર્યું હતું. એમાં એનો પ્રકૃતિપ્રેમ પ્રગટ
થાય છે. પ્રકૃતિનો એક મહાન ગુણ પ્રકુલતા
-તાજગી, એ એની કવિતાની ભાષા તથા
શૈલીમાં સર્વત્ર પ્રગટ થાય છે.

' and, next to Nature, Art ' (કલારસ વિષે જ દૈર્ઘ્ય દર્શ્યું) એણે કલાને, અલગત પ્રકૃતિ પછી બીજે નમરે કલાને પ્રેમ કર્યો હતો એનું આ મુક્તક સ્વયં એક ઉજ્જવલ અને ઉત્તમ ઉદાહરણ છે એની ગદ્યરૂપિ 'પેન્-ટામેરૉન મા એલે બોકાશીએના મુખેથી પ્રથમ પૂછ્યો હતો, 'What is there lovely in poetry?'—કવિતામાં સુન્દર શું છે? એનો એ પ્રશ્નના જ ઉત્તરાર્થમાં એણે ઉત્તર આપ્યો હતો ' . unless there be moderation and composure (સિદ્ધાંત કે એમાં સંયમ ને સ્વસ્થતા હોય) અને પછી હમેશું હતું 'Whoever has the power of creating has likewise the inferior power of keeping his creation in order The best poets are most impressive because their steps are regular for without regularity there is neither strength nor State' (જેનામાં સર્જન કરવાની પ્રધાન શક્તિ છે એનામાં એના સર્જનને સમર્પિત કરવાની ગૌણ શક્તિ પણ છે ઉત્તમ કવિએના પ્રભાવ એમની આપમાં જે નિયમન-નિયંત્રણ છે એને કારણે છે નિયમન-નિયંત્રણ ચિન્તા શક્તિ કે રાજ્ય શક્ય નથી) આ મુક્તકમાં, એની પદ્ધતિએ પદ્ધતિમાં, એના શબ્દે શબ્દમાં એના અવાજમાં, અરે, એના મૌન વિરામ સુધ્ધા મા કેન્દ્રસો સંયમ છે, કેન્દ્રદલી સ્વસ્થતા, ફંપદતા અને સરસતા છે ૩૫ શબ્દોના આ મુક્તકમાં ૩૦ શબ્દો એક સ્વરમુખ્ય monosyllabic છે, માત્ર ૫ શબ્દો જ

ભીખુ કપોડિયા

આકડો

તડકાના જળ પીને
ફાટયા છે આકડો
અડકુ ને અણુગમે થઈ બીડી બંધ
ઝીણા મગતર
પાનઝાવે જ લા ખાતો તીતીધોડો
કળાય નહિ ઝટ એનું અગ એવો ગગ
પાનને તોડુ ત્યાં ઘોડો
—'લાપ'
થાનથી વઢાડયુ ગડે ખાળ
એમ ગડે પાનથી આ દુધ
જાણે તડકાના આનુ ?
એળા મળી લેગ અમે
ફાટેલા પતંગ કે સાધી એના દુધથી
ઉડાડયાનુ ચાદ
કોઈ એ કંઠેલુ
આકડે રેડાય નહિ જળ નિન્નમિત
નહિ તો દાત ભસરડી પ્રગટે બરુણ દેત
દેતના દાત બેઈ ભયની ભાત બેવી ગમે
પ્રિયાએ હીધેલી
ડીરે જડી વીંટી જેવી
ખીલુ ખીલુ થતી એની કળી
કળી ઉઘાડી બાણુડી ચ ધારુ બેનુ ગમે
કેળીને અડકુ ને
—મોમાં વળતો ગ્વાલ ગમે અણુજાણુયો
પ નને સુડ તો
તડકાની આંખે લીટી લીટી વાસ
—તડકાના જળ પીને
ફાટયા છે આકડો

કામની વચ્ચેથી

પળેપળે અંટેવાળે આવતી
આ ને તે કામની
ચોગમ
ફટફટલી છે કલબલ ?
ઘેરોયેલી તો છું ને
છતાંય.....
હું કયાં કશું બે જાઉં છું
સાંભળું છું
સ્પર્શ ? છું
—એમની વચ્ચે તો છું જ નહિ.

ચરણની હરણફાળે નહિ,
પવનની પાવડીએ પણ નહિ,
એથી બે અદકેરી
સમગ્રનો તિરોણાવ કરતી ગતિ
લીધી છે મને
સ્થળમાં ને સમયમાં.....

તારા બાહુની મર્યાદામાં

ને
વિરમય વિપુલ
મકુલ તારાં નયનોનાં ગહનોમાં
સૂરી જાઉં છું
નિજ વિલોપને.

દ્વિસ્વરયુક્ત-disyllabic-છે. આ અને
આવાં અનેક મુક્તકો તથા કાવ્યોમાં લેન્ડર-
ની કલાસિકલ કલાનું દર્શન થાય છે, એની
કલાના ગ્રીક આત્માનું દર્શન થાય છે. આ
કલાની લગભગ ૭૫ વર્ષ જોટલા દીર્ઘકાળની
એની એકનિધિ અને એકાગ્ર સાધના હતી.
એમાં એનો કલાનો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે.

'I warmed both hands be-
fore the fire of life' (તાપો સતત
તાપ, હાથ મુજ ખેઉ હંદે ભર્યા.) જીવનનો
ફટફટલો આનંદ અનુભવો હતો એની
પ્રતીતિ આ એક જ પંક્તિમાં પ્રગટ થાય
છે. જીવનનો અગ્નિ. સુન્દર રૂપ છે. હું
તાપો. ફટફટલી ઉષ્મા છે ! I warmed.
સુન્દર ક્રિયાપદ છે. અને કશું તાપો ?
બને હાથે. ફટફટલો સંતોષ છે, ફટફટલી
ધન્યતા, સાર્થકતા, ચરિતાર્થતા છે ! બન્ને
સ્વર પર ભાર છે : both hands. I am b-
—આયેગ્મ-ગણને રથાને અહીં ગણવિકલ્પ
છે. એથી એકસાથે ત્રણ ભારયુક્ત સ્વરો
દ્વારા જીવનનો આનંદ, સંતોષ અનુભવો
છે; જીવનની ધન્યતા, સાર્થકતા, ચરિતાર્થ-
તા અનુભવી છે એની રૂપરૂ અને સચોટ
પ્રતીતિ થાય છે.

'It sinks, and I am ready
to depart.' (શમ્યો, ઊપડવું, પ્રયાણ
અથવા પ્રાણ ગંધે નર્થા.) જીવનની ક્ષણિકતા,
ક્ષણભંગુરતા આ પંક્તિના પૂર્વાર્થમાં 'sin-
ks'—શમી જાય છે—ક્રિયાપદ દ્વારા પ્રગટ
થાય છે. એમાં મૃત્યુની અનિવાર્યતા પ્રગટ
થાય છે. અને મૃત્યુ પછી ને શાશ્વત મૌનનો
અનુભવ થવાનો છે એ મૌનનો અનુભવ
એક ક્ષણ માટે અહીં 'sinks' પછીના
મૌન-વિરામ(pause)દ્વારા અનિવાર્યપણે

ધાય છે. આ મૌન—વિરામ થઈ તરત જ પોતે વિદાય માટે સંપૂર્ણ તૈયાર છે. એમાં મૃત્યુની સાહસપૂર્ણ સ્વીકૃતિ પ્રગટ થાય છે. આ મુક્તકને ટૅનિસનના પ્રસિદ્ધ ભિમિકાવ્ય 'Crossing the Bar' સાથે સરખાવવું એ રસિક અતુલ્ય છે

પંક્તિ ૧,૩ અને ૪માં મનુષ્યની અ-પ્રાપ્તતા, જીવનની ક્ષણિકતા અને મૃત્યુની સાહસપૂર્ણ સ્વીકૃતિ દ્વારા મનુષ્ય, જીવન ને મૃત્યુની મર્યાદા, તથા પંક્તિરમાં પ્રકૃતિ અને કલાની અમરતા દ્વારા પ્રકૃતિ અને કલાનો મહિમા પ્રગટ થાય છે. લેન્ડરે એના ઉજમાજન્મદિનની રાત્રે બે મિત્રો ક્રિકેટ ને ફોર્સ્ટર-સાથે સાજનું ભોજન કર્યા પછી આ મુક્તક રચ્યું ત્યારે એણે એને શીર્ષક આપ્યું હતું: 'The Dying Speech of an Old Philosopher.' આ મુક્તક 'Finis' તથા 'On His Seventy Fifth Birthday'ના શીર્ષકથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ મુક્તકની ભાષા, એના શબ્દો, શબ્દોનો ક્રમ, એનો અવાજ—આ સૌ દ્વારા આ મુક્તક એ speech છે એવી સવ પ્રતીતિ ધાય છે. આ મુક્તક એ એક વૃદ્ધ ચિંતકનું મૃત્યુવચન છે. એમાં ચિંતન છે એમાં માત્ર લેન્ડરના જ સમકાલીન મનુષ્યો અને જીવન મૃત્યુ તથા લેન્ડરના જ પ્રકૃતિ અને કલા પ્રત્યેના પ્રેમ વિષેનું ચિંતનનથી પણ એમાં આપણા સૌના સમકાલીન મનુષ્યો અને જીવન-મૃત્યુ તથા આપણા સૌના પ્રકૃતિ અને કલા પ્રત્યેના પ્રેમ વિષેનું ચિંતન પણ છે. એમાં રસાતુલ્યતા છે જ. પણ એમાં સર્વોત્તમ પણ છે એથી આ એક અતુલ્ય વૃદ્ધ ચિંતકનું મૃત્યુવચન છે એવી સવ પ્રતીતિ

ગની દહીંવાળા

અલો મંજૂર

હૃદય! થાકી ગયું આ પંથની આબોહવાથી શું ?
સમયને આ દિશામાં ધૂળ ખાતો રાખવાથી શું ?

ભરીને આખમા પાણી ધૂરજને દેખવાથી શું ?
કં એ છલનાનો સર્જક કમ હશે કંઈ ઝાઝવાથી શું ?

પડયા તો ઠો પડયા અહીં ધૂજતી ધીરજના પકડાયા,
લથડતી ચાલ, ઠાડું પાત્ર, સયમ રાખવાથી શું ?

ફલક પર જિંદગીના ભૂલથી ભટકયા, અલો મંજૂર
બડો નબળા કહી, નસને ઉતારી પાડવાથી શું ?

નમન સાહેર વસતોની નરી નિર્દોષતાને, પણ
હૃદયને છેડે દઈ અમથી નજર ખડેલાવવાથી શું ?

ભયા, આ તે સભા છે કે કોઈ તસ્વીરખાતુ છે ?
ખમ્બુ છે આ મહેફિલમાં અમારા આવવાથી શું ?

'ગની', ગીતોની—ટહુકાની તગડ બદલાય ઉઘાને
પુરાણી કાળના પખા બનીને બેસવાથી શું ?

ભગવતીકુમાર શર્મા

વીજળીના ચમકારે

વીજળીના ચમકારે છાતીનાં ઘૂંટણાંમાં
રાધાએ ભેઈ લીધું માધવનું નામ.
ખાથમાં સમાવી લેવા રાધાને રામરોમ
ઝૂકયું હેઠું આ રહેજ આલ ઘનશ્યામ.

મેરઠીમાં સાંલઠ્યાનાં સ્રોવર લહેરાય,
જેમ અમરાઈ કાચલને ટહુકે.
સ્પર્શી સ્પર્શીને પવન પૂછે છે રાધાને,
‘તારી સુગંધ રહેજ લઈ કે?’
ઝૂક્યા કદમ્બની ડાળીએ ડાળીએ
વાદળનાં ગીત મધ્યાં ટોળે અલિરામ...

કેારાં હતાં તે ફૂલી ફાળકો થયાં
ને ઝીણી ઝરમરમાં ખાર મેઘ છાયા,
કેારી તે કેમ રહે રાધા ?
કે ફાળજડે ગોવર્ધનધારી સમાયા;
ગેારી રાધાને અંગ અંધારી રાતડીએ
ઘૂંટણાંમાં ઝૂમતું ગોકુળિયું ગામ...

થાય છે. માત્ર ચાર જ પંક્તિના આ સરલ
મુક્તકમાં લેન્ડરે એના ૯૦ વર્ષ જેટલા
સુદીર્ઘ કાળના અંગત સંકુલ જીવનની કથા,
એની આત્મકથા રચી છે; એટલું જ નહીં
એમાં એણે મનુષ્યમાત્રની કથા, મનુષ્યની
આત્મકથા રચી છે. એમાં આ મુક્તકના
ગ્રીક આત્માનું દર્શન થાય છે. ધ્રુપ્તે ‘ઓડ
દુ ઓટમ’માં જેમ અંગ્રેજી ભાષામાં ગ્રીક
ઓડ રચ્યું છે તેમ લેન્ડરે ‘ધ ડાઈંગ રૂમીય
ઓવ એન ઓલ ફિલોસોફર’માં અંગ્રેજી
ભાષામાં ગ્રીક મુક્તક રચ્યું છે. સમકાલીન
અંગ્રેજી કવિતા ચેમ્સેન્ડિસીઝમના ખોટે માર્ગે
છે એમ લેન્ડરની પ્રતીતિ હતી. લેન્ડરના
અનુગામી એઝરા પાઉન્ડની પણ એવી જ
પ્રતીતિ હતી. આ સંદર્ભમાં લેન્ડરે પોતાની
કલાસિકલ કવિતા વિષે વિવેકપૂર્વક કહ્યું
હતું, ‘I shall dine late, but the
dining-room will be well lig-
hted, the guests few and sel-
ect.’ (હું ભોજન મોડેથી કરીશ, પણ
ભોજનખંડ ખરોખર અજવાળ્યો હશે, અ-
તિથિઓ અદ્યપસંખ્ય અને સુપાત્ર હશે).
કેટલું સાચું છે!

દયારામ

સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ

અંક ૨૩૨ ભટ્ટ

ગુજરાતી સાહિત્યને મધ્યકાલ જેમના કવિત્વથી તેને મધ્ય યુગ છે તે પૈકી દયારામ એક છે. સાક્ષરપ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ દયારામના કવિત્વ માટે દેવ્યા રેલા શબ્દો આજે પણ એટલા સાચા છે કે તે સર્વ સ્વીકાર્ય છે:

'So far as poetical powers are concerned he (Dayaram) is undoubtedly the greatest genius since the days of Premchand'

આપણા અનેક કવિઓ-વિવેચકોએ દયારામના કવિત્વને ભણી હૃદયની અગ્નિ આપી છે કવિ લેખે સત્ત્વશીલ સર્જક-ગણ દયારામની કવિતાને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં તપાસવાનું કાર્ય અવશ્ય રસપ્રદ છે.

એટલું તો સૌકાર્ષ સ્વીકારશે કે તેમની 'રસિકવદન' જેવી સાપ્રદાયિક રચનાઓ બાદ કરતા, જેમાં તેમનું કવિત્વ ગદ્યોં છે તે કૃતિઓને આસ્વાદ, તેનો સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અથવા વિના પણ સર્વ સ્વીકાર્ય તેટલી ક્ષમતા તે કૃતિઓ ધરાવે છે કાર્ષ એમ કહે કે ભક્તિનું હાર્દ સમજનાર ભાવક એ કૃતિઓ જેટલી તીવ્રતાથી આસ્વાદી થશે તેટલી તીવ્રતાથી, ભક્તિના હાર્દથી અનલિપ્ત ભાવક એ કૃતિઓને આસ્વાદ પૂરેપૂરો ન લઈ શકે! ખરેખર એમ ન પણ બને, કાવ્ય જો કવિત્વના—સર્જકના અને કલાના અતોષી અજકતુ હોય તો કાવ્યકલા-રસિકને તે સ્વસ્થ વિના રહે નહિ તો કેટલીક વખત એમ પણ બને કે કાવ્યમાં

૧૬] પ્રવિષ્ટ મ. યુ. આર. કેન્દ્ર આર. ૧૯૭૧

પ્રાણજીવન મહેતા

મને કહો તો!

પીપળાને જેમ કૂંપળ ફૂટે
તેમ તમારા હોવાના આભાસની ફૂટે છે હવે કાણો.

ગુમડા કેમડાના ફૂલ નીચે
માટી પણ મહેકી ઉઠે બપોરને સમય.
દર્પણ બનીને છાસ પવનમાં
દિશાઓ તાકતી એકએકને.
છાયા સૂચીને ઠાં પખી ઠાળ પર બેસતું કે
ટેલુકાની ભેળુ મગન હેઠ પથરાતું જાય,
પડછાયો પાણીના રેલાની જેમ સૂકાય,
આસ લઉં ધીમે ધીમે તે પણ પડવાય.
હવે મારે રામ રામ એકલપણનું ભાન હિંમોળાય

તને એકાન્ત ઓડીને ક્યારે નીકળશે
વગ્ની બહાર ?
મને કહો તો...
પીપળાને જેમ કૂંપળ ફૂટે
તેમ તમારા હોવાના આભાસની ફૂટે છે હવે કાણો...

તાકી રહેવું ..

કપાસના કાલા જેવા
ફાટફાટ થતા આકાશને તાકી રહેવું કયા સુધી...?
આમ નિર્બેધ છોડતા પખીઓની મતિને
આલેખવી ચિત્તમાં કેમ કરીને...?
કેમ કરીને કિતિબળને પામવી
દેને માપડકથી ?
ધૂપમળીની સુગંધ જેવી મહેકી ગઈ
હરીસરી સીમ.

મારા થંભી ગયેલા વિચારની સાથ
અફળાઈ તૂટી ગયેલું વાદળ
ટપ ટપ ટપ ટપ કચારનું
ગળી રહ્યું છે આંખથી...ને...આલથી;
હું સાવ સૂનમૂન
...ને રક્ત મારું કચારનું ય તાકી રહ્યું
ટગર ટગર
તમે આવનાર છો એ તમારી સૈંથી જેવી વાટને.

માણિકલાલ પટેલ

તાજમહાલે

તાજમહાલે
છેકે ગરલના ખંડે
આરસમાં ખોવાતા
એકમેકના ઓછાયાઓ પંડે.

નજર નજરના
હીના અંધારાને વીધે,
પગરવ છાનો
સળવળ થાતો મારગ ચીધે.
આભાસોની પલકે
લૂખીસૂકી રેખરેખને લૂટે;
ખૂણે ભીમે!
સૂનકાર સૌ આવનજવન પૂટે.

હોલકંડોલક
ઝાંખે ઊઠે લાતલાતની ફાળ;
વેરણુઠિરણુ
પડવે ત્યાં તો ખાય ખગાસાં કાળ!
ભીતર ભીડયા
અવકાશે ભમતાં મહોખતનાં મીત,
દ્વાર પરે ત્યાં
સૂર્ય ખડો જે સાવ આંધળો ભીંત!

તેના અનિવાર્ય અંશ રૂપે સ્થાન પામેલો
કોઈ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ સમગ્રમય તો કાવ્યના
તે સ્થાને રહેલા મર્મને વધુ સારી રીતે પકડી
શકાય. અથવા કચારેક એમ પણ બને કે
સમાજના કોઈ વ્યવહારનું હાદ, પ્રણાલિ-
કાની જડતામાં ખંધાઈ જવાથી સંસાર-
જીવનમાં સમગ્રમય નહિ, તે કાવ્ય દ્વારા વધુ
સમગ્રમય અને તેની રસાત્મકતા વિશેષ
આસ્વાદ્ય બને. અલગ્યત, કવિની સર્જન-
શક્તિ વિના આમ બનવું શક્ય નથી.
આમ કવિતામાં સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અંગે,
તેના સ્થાન, ઉપયોગિતા અને કાર્ય વિષે
કશે ચોક્કસ, કે કોઈ એક નિયમ કે ધોરણ
ખાંધી શકાય નહિ. એનો સઘળો આધાર
કવિની સર્જકતા ઉપર છે. સામાજિક
રીતરિવાજો કે માન્યતાઓ ઇત્યાદિ પ્રતિ-
બિંબ કવિતામાં ફેટલું અને ફેલું ઝિલાયું છે
એ રીતે સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ જેવાની એક
સરળ પદ્ધતિ છે. પોતાના યુગનાં સામાજિક
પરિચિત્તાથી કવિ સુક્ત ન હોય એ કેટલાક
કવિઓની બાબતમાં સાચું છે તે સ્વીકારીએ
તો પણ, કેટલાક કવિઓ નિરાળા ગતિએ
ચાલનારા પણ હોય છે. પરિણામે કેટલાક
કવિઓની કૃતિઓમાં સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ
પ્રગટ હોય તો કેટલાક કવિઓની કૃતિઓમાં
તે સૂક્ષ્મ રીતે પણ હોય.

તા. ૧૬ ઓગસ્ટ ૧૭૭૭ના રોજ જન્મ
અને ૯, ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૨ના રોજ અવ-
સાન, એ દયારામનો જીવનકાળ. ૧૮૫૭-
ની ક્રાંતિ થવાને અને યુનિવર્સિટીની
સ્થાપના થવાને માત્ર પાંચેક વર્ષની વાર
હતી ત્યારે તેમનું અવસાન. અંગ્રેજીકેળવણી
શરૂ થઈ ગઈ હતી, 'ચાલુક' અને 'ગનેશાન
પરસારક' પત્રો શરૂ થઈ ચૂક્યાં હતાં. કવિ-

ના અવસાનના બાર વર્ષ પૂર્વે ૧૮૪૦માં દુર્ગામ મહેતાજીએ સરતમા 'માનવ ધર્મ સલા'ની રચાવના કરી હતી, અને ચારેક વર્ષ પહેલા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયેટી (આજની વિદ્યાસભા)ની રચાવના થઈ હતી ૧૮૫૧માં નર્મદે મુબઈમાં બ્રિટિશ સભાને આશ્રયે 'અહીં મળવાથી થતા લાભ' એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ લાખણ કૃત્ય હતુ ગુજરાતી ગદ્યનો સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રયોગ શરૂ થયો હતો આ બધી સામાજિક હકીકતોને આધારે કહીએ તો અવધીન યુગની ભગ્નતિનો અનુલોધ દ્વારામના ઉત્તર કાળમાં થતો દેખાય છે પરંતુ દ્વારામની કવિતામાં આ આરુણી રંગકિરણોની રેખા પણ દેખાતી નથી એમની કવિતાનો સારકૃતિક મંદર્ભ -બરાબર સ્પષ્ટ વાપરીએ તો લાભમંદર્ભ -પુરોગામી સમય સાથે છે અને તે પણ સવિશેષ તો મજબૂત અને કૃષ્ણભક્તિની કવિતાપરપરા સાથે છે

સમગ્ર ભારતમાં ન્યાયક બનીને ફરી વળેલા કૃષ્ણભક્તિના મોતથી ગુજરાત પણ અલિપ્ત ન હતું સમગ્ર મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય પર આ અસર ઓછાવતા પ્રમાણમાં લગભગ દરેક સંક્રાંતિમાં જોવા મળે છે દ્વારામની કવિતામાં કૃષ્ણભક્તિનો મંદર્ભ જ પ્રધાન લેખક છે તેના એકએ મંદર્ભના કારણે છે કુટુંબના પુષ્ટિપ્રાપ્તિ મરકારે તેના મૂળમાં છે ઉપરાંત જીવન કાળ દરમિયાન દ્વારામને ત્રણ ત્રણ વખત ભાગતની યાત્રા કરેલી, મજબૂતિમાં તે ત્રણેલા તેથી કૃષ્ણભક્તિનો વધારાત્રતતાત્સો સધન બનેલો મજબૂતિમાં તેઓ દ્વારા ત્યાની ભક્તિ અને પૂજાવિધિ ઇલાદિનો જાતઅનુભવ પામ્યા મજલાપાની કવિ

આશ્લેષ ત્રિવેદી

અલિસાર

૪ ૧

પ્રિયે આવો મારા કવિતમંદને મગલ પટે પ્રતીક્ષાના ગાદા વિમલતમ -ગો કર ધરી અહીં આશાઓએ મધુ જીવનના સ્વપ્ન ચીતરી પૂરી છે ગોળી મુજ સદનદારે જ વરદે! અહીં ભક્તિ કેરુ અવિરત મૂલે તોગણ રૂકે, સજી છે હીવાલો પ્રભુચક્રિરણ, ને નયનમાં જલે શ્રદ્ધા હીવો, મુજ હૃદયનુ આસન ફૂલ બિંદુ વી ખેઠો છું તલ્પિ દીન કા આગમનમાં? તમે ના આવો કા? હીરુપ કઈ આગધન વિરો? તમારી મૂર્તિનુ નિશાદિન તાણુ પૂજન અને થતુ શ્વાસેશ્વાસે તમ ગટગટ નિબંધન જશે? તમોને ઝળું છું પ્રતિપળ પ્રિયે એ જ ભૂલ ને? નહી આવો તો યે સતત અલિસારે રહીશ હું, તમારા અપ્પોને યુગયુગ સુધી યે રહીશ હું

૪ ૨

ધારે ખોલી તાણુ મુજ ઘર તણુ અદગ સરુ, મને આલિંગે ત્યા ગજ તુજ સમી રેશમ બની ગે ખૂણેખૂણે, ફરફર બધા કાગળ ઊડી મને ઘેરે જાણે, કરણ કથની ત્યા ય સ્મૃતો ખોટેલા સ્વપ્નોની કબર સગખી ભોય ઉપર જગ મૂંગો ચાલુ વ્યથિત હૃદયે છિદ્ર છતનુ ચૂએ ત્યા આપાલીજલ, હ ય આગે બળી જતુ મૃતી તે કેવી મુજ સંભનની હોલત થઈ! પંજે મેલા વસ્ત્રો ખૂણ લટકતા હુંગ પર, મૂરે ડબ્બા ખાલી, અગ્ન મૂરતા વાસણ, પંજે વીખાયેના માળો કબૂતર તણે લોત-ઘડી પે, સુ યેને પેલો મધુરજનીને હાગ લઈને પંજે લીતે તારી છવિ લટકતી એમ જ, અને હવે એની એથે નિજ ઘર રચે કોઈ ચક્રુ!

સંમોહને તિમિરના થઈ જોતપ્રોત,
જંપી જતું નિખિલ આ જગ કલાંતિહીન;
ને વાયુની હજી લહેર મહી પ્રશાંત,
આ રાતરાણી તાણી સૌરણ થાય લીન.

ત્યાં વાયુ પે સરકતો સ્વર ઝાંઝરીનો,
ને કંઠથી ઢવત મંજુલ ગીતિકાનો;
આવી રહી ક્ષિતિજની ઇહ પાર ધીરે,
જાતો સમાઈ મુજ સ્પંદન માંહિ છાનો.

તાજ થતા હૃદયના સહુ રિક્ત લાવો,
અંગાંગમાં વસતી વ્યાકુળતા અપાર,
ને રાસ જે ચળી રહ્યો મૃદુ કામનાનો
તે ખોલતો અતીતનાં સહુ બંધ દ્વાર.

હું મ્હેલમાં સ્મરણના કડું જ્યાં પ્રવેશ
તો મુઘ્ધ થૈ રમી રહ્યો મુજ વર્તમાન,
ને વ્યસ્ત સૌ હૃદયનાં મૃત ઝંખનોમાં
માણી રહ્યો પ્રણયનું લયવંત ગાન.

હિંડોળ પે મૃદુલ આ મુજ પાંપણોના
આંદોલતાં સ્વપન ઇપ્સિત છન્નવેશે;
પાંખો પરે જોડી રહી ઋણ કલ્પનાની
હું સંચરું મૃદુ લયે અવ રમ્ય દેશે.

તાનો સંપર્ક થયો. આ બધાંની અસરો
તેમનાં કાવ્યોમાં વરતાય છે. ખાસ કરીને
તે પૂર્વાવધિમાં સંગીતનું જે સ્થાન છે તેનો
લાલ દયારામની ગરબીઓને મળ્યો લાગે
છે. તેમાંના લયાંદોલન, ગેયતા, વિવિધ
ઢાળોની હલક અને ગેયતાને પોષક માધુર્ય
અને સારલ્ય, ભાષાની ઋજુતા અને પ્રાસા-
દિકતા વગેરે લક્ષણો વ્રજલક્ષિતાના સાંપ્રદા-
યિક સંગીતને અને વ્રજકવિતાને આસારી
ગણી શકાય. આને આપણે સાહિત્યસંપર્ક-
નાં પરિણામો ગણીએ છીએ તે સ્વીકારીને
પણ કહી શકાય કે એના મૂળમાં કૃષ્ણલક્ષિન
અને વ્રજભૂમિની યાત્રાનો સંદર્ભ રહેલો છે.

આ યાત્રાને લીધે દયારામ ભારતની
જુદીજુદી ભાષાઓના સંપર્કમાં આવે છે.
વ્રજ અને મરાઠી ઉપરાંત ઉર્દૂ, મારવાડી
વગેરે ભાષાઓ તેમને આવડતી અને તેમાં
પદો પણ રચ્યાનું અતુમાન કરવામાં આવે
છે. એના સમર્થન માટે નીચેના છપ્પાને
(જેમાં છપ્પાના ચરણોધિને બાર ભાષામાં
દયારામે રચ્યા છે.) રજૂ કરવામાં આવે છે.
ગિરિધર મુંજે પ્રાણ (કચ્છી)
તુ હિ સામલડા પ્યાસ (પંજાબી)
માદર પિદર બિરાદર (દારસી)
દુશ્મન ખલક બિસારા (ઉર્દૂ)
માટા મચી બિનીપુ (તેલુગુ)
સામી ઈકડાશી (તામિલ)
બાની બિય ટી પીર (હિન્દી)
મનોરથ પૂર્યા મારા (ગુજરાતી)
હરિ નંદા જોણા આ પ્રેમ (મરાઠી)
વૈ ત્વમેવ સ્વામી નિરંતર (સંસ્કૃત)
નંદ મહેર ક્ષે પુતતા દયા પ્રણુ (પૂરબી)
થાંદ્રી દાસી મોકે કાંઈ કર ? (મારવાડી)
દયારામે આ બાર ભાષાઓમાં અર્ધપ્રકૃત-

રચના કરી હોય એમ સ્વીકારીએ તો
પણ એનો અર્થ એમ તારવવો કે તે બારે
ભાષામાં કાવ્યરચના કરવા જેટલું પ્રયત્ન
તે ને ભાષા પર તેમને હતું, તો તે વધુપડતું
અનુમાન ગણાય, કારણ એ છે કે વજ્રભાષા
સિવાય અન્ય ભાષાઓમાં ગણનાપાત્ર
(વજ્રભાષામાં જ અને મરાઠીમાં કે કૃતિ
તેમણે રચી છે) કાવ્યરચનાઓ તેમણે કરી
હોય એવો સ્પષ્ટ પુરાવો મળતો નથી.
તેથી એમ માનવું સુકત ગણાય કે પોતાની
યાત્રાઓ દરમિયાન જુદાજુદા પ્રદેશની
ભાષાની આવી પશ્ચિમ-અધ્યક્ષિત કે ચોક્કસ
શબ્દો તેમને યાદ રહી ગયા હોય તેને આ
રીતે રજૂ કરેલ હોય એટલે આજે એકાદ
અનિશ્ચિત દાખલાથી દયારામને આ બધી
ભાષાઓ આવડતી હતી અને કાવ્યરચના
કરતા હતા એવો આતરપ્રાતીય ભાષા મમ
ધનો સાર્થક સર્લ્સ તારવવા ઉચિત નથી.
આ ભાષાઓ પૈકી વજ્ર ભાષા પર તેમણે
પ્રયત્ન નોંધપાત્ર હતો એ સ્વીકાર્ય બને છે
તેનું કારણ તે ભાષામાં જ જેટલી કૃતિઓ
તેમણે રચી છે તે છે આ હકીકતભાષી એક
તારણ એ નીકળી શકે કે યાત્રાઓને લીધે
દયારામની કવિતા અને પ્રાન્તોની તે
સ્વરૂપની કવિતાના મરકારો પામી હશે,
જેમાં પ્રાધાન્ય વજ્રકવિતાનું દેખાય છે.

સાપ્રવાયિક ગણાય તેવી દયારામની
રચનાઓમાં વેદાલપ્રાસની બે પાસાઓ
વચ્ચેના એ યુગમાં પ્રવર્તતા વિચારબદ્ધનો,
કર્ણક અથવા ઉચ્ચતાવાળો ગણાય તેવો સાર્થક
તિક મર્લ્સ દેખાય છે તે આસ નોંધપાત્ર છે.
પોતાને અગમિત પુષ્ટિમાર્ગનું સિદ્ધાંત
નિરૂપણ અને ચક્રરાચાર્યના કેવલસૂત્રનું
ઉચ્ચતાથી ખડન તેમાં દેખાય છે એકાવચ

[કવિત્રેક બ યુગારી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩]

વીક પુરોહિત

ફરીફરીને...

ખરી પેલા પોડાની હીવાલ સરીખો સમય
આગણે મદજરતા હાથી શુ ડાલે.

તોણુમાં બાધેલી પેલી દત્તકયાની બત્રીસ પૂતળી
હાઠે ગળી હ થ હવે તો સાવ અચાનક ચૂપ,
બાગસાખના સિંદરગ્યા શ્રીમલ્લાના અક્ષર આજે
આખોમાં ભગતા કે ફિરસા ખડખડાટના કૂપ,
કોણુ નિર્થક અતીતના બીડેલા દારે
ઘટ ચડે ના આગળિયાને આજ ફરીને જોને ?

ખરી ગયના પોડાની હીવાલ સરીખો સમય
આગણે મદજરતા હાથી શુ ડાલે

ઘડ જોડયાના મગ સોપારી કપ મધુરો હલ સાચવી
સપના જોતા ઘર વચ્ચેવચ હલ ય પડયા,
વગમવી તૂટી ગયેના નળિયા જેવી પાપણુ પર-
અટકેલા બિન્દુ આજ અચાનક બની અધીર રડયા,
ફરીફરીને અધાગમાં જુલો જેવા યુવાકાળના
સ્મજો મારી કરચલિયાળી આખે ખડિયા જોલે
ખરી ગયના પોડાની હીવાલ સરીખો સમય
આગણે મદજરતા હાથી શુ ડાલે

રચના કરી હોય એમ સ્વીકારીએ તો પણ એનો અર્થ એમ તારવવો કે તે બારે ભાષામાં કાવ્યરચના કરવા જેટલું પ્રયત્ન તે તે બાના પર તેમને હતું, તો તે વધુપડતું અનુમાન ગણાય, કારણ એ છે કે વજ્રભાષા સિવાય અન્ય ભાષાઓમાં ગણનાપાત્ર (વજ્રભાષામાં ૪૭ અને મરાઠીમાં ૩ કૃતિ તેમણે રચી છે) કાવ્યરચનાઓ તેમણે કરી હોય એવો સ્વયં પુરાવો મળતો નથી તેથી એમ માનવું મુશ્કેલ ગણાય કે પોતાની યાનાઓ દરમિયાન જુદાજુદા પ્રદેશની ભાષાની આવી પશ્તિ-અર્ધપશ્તિ કે ઘોડા શબ્દો તેમને યાદ રહી ગયા હોય તેને આ રીતે રજૂ કરેલ હોય એટલે આવા એકાદ અનિશ્ચિત દાખલાથી દયારામને આ બધી ભાષાઓ આવડતી હતી અને કાવ્યરચના કરતા હતા એવો આતરપ્રાતીય ભાસ મન પ્રતો સારકૃતિક સંસ્કૃત તારવવો ઉચિત નથી આ ભાષાઓ પૈકી વજ્ર ભાષા પર તેમનું પ્રભુત્વ નોધપાત્ર હતું એ સ્વીકાર્ય બને છે તેનું કારણ તે ભાષામાં ૪૭ જેટલી કૃતિઓ તેમણે રચી છે તે છે આ હકીકતમાંથી એક તારણ એ નીકળી શકે કે યાજ્ઞોને લીધે દયારામની કવિતા અને પ્રાન્તોની તે સ્વરૂપની કવિતાના મરકારો પામી હશે, જેમાં પ્રાધાન્ય વજ્રકવિતાનું દેખાય છે

સાપ્રદાયિક ગણાય તેવી દયારામની રચનાઓમાં વેદાત્મકતાની એ ધારાઓ વચ્ચેના એ સુગમ પ્રવર્તતા વિચારભોગો, કઈક અંશે ઉમતાવળે ગણાય તેવા સારકૃતિક સદર્ભ દેખાય છે તે ખાસ નોધપાત્ર છે પોતાને અલિખત યુદ્ધિમાર્ગનું સિદ્ધાંત નિરૂપણ અને સ્વરાચાર્યના કેવલાદૈતનું ઉમતાથી ખડન તેમાં દેખાય છે એકાગ્ર

૨૦] કવિઓ ના સુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

વીક પુરોહિત

ફરીફરીને...

ખરી ગયેલા પોતાની હીવાલ સરીખો સમય
આજે મ ગગ્ગતા હાથી શુ ડાહ્યે ..

તોડણમાં બાધેલી પેલી દલકયાની ખતીમ પૂતળી
હોઠે ગાળી હ થ હવે તો આવ અચાનક સૂપ,
બાગસાબના સિ રગગયા શીમલવાન અક્ષર આજે
અ ગોમાં ગગ્ગતા કે ફિરસા ખડખડ ટના કૂપ,
કોણ નિરથક અતીતના ખીડેના દરે
જાત ચહેલા આગળિયાને અ જ ફરીને જોણે ?

ખરી ગયેલા પોતાની હીવાલ સરીખો સમય
આજે મ ગગ્ગતા હાથી શુ ડાહ્યે .

ધન છોડયાના મગ સોપારી કપ મધુરો હજી સાચવી
સપના નોત ઘર વચ્ચોવય હજી ય પડયા,
જે વગસવી તૂટી ગયેલા નળિયા જવી પાપણ ધર-
અટકેના ઇન્દુ આજ અચાનક ખતી અધીગ ગડયા,
ફરીફરીને અધારમાં તૂટી જેવા યુવાકાળના
રમગણા મારી મગલિયાળી આજે ચડિયા એ છે ..

ખરી ગયેલા પોતાની હીવાલ સરીખો સમય
આજે મ ગગ્ગતા હાથી શુ ડાહ્યે .

રચના કરી હોય એમ સ્વીકારીએ તો
પણ એનો અર્થ એમ તારવવો કે તે ખારે
ભાષામાં કાવ્યરચના કરવા જેટલું પ્રયત્ન
તે તે ભાષા પર તેમને હતું, તો તે વધુપડું
અનુમાન મજાસ; કારણ એ છે કે વ્રજભાષા
સિવાય અન્ય ભાષાઓમાં રચનાપાત્ર
(વ્રજભાષામાં જહ અને મરાઠીમાં ડ કૃતિ
તેમણે રચી છે) કાવ્યરચનાઓ તેમણે કરી
હોય એવો સમગ્ર પુરાવો મળતો નથી
તેથી એમ માનવું યુક્ત ગણાય કે ચોનાની
યાચાઓ દરમિયાન જુદાજુદા પ્રદેશની
ભાષાની આવી પદ્ધતિ-અર્ધપદ્ધતિ કે થોડા
શબ્દો તેમને યાદ રહી ચ્યા હોય. તેને આ
રીતે રજૂ કરેલ હોય. એટલે આવા એકાદ
અનિશ્ચિત દાખલાથી દયાગમને આ બધી
ભાષાઓ આવડતી હતી અને કાવ્યરચના
કરતા હતા એવો આતરપ્રાતીય ભાષા મંત્ર-
ધનો સારકૃતિક મંદલ તારવવો ઉચિત નથી.
આ ભાષાઓ પૈકી વ્રજ ભાષા પર તેમનું
પ્રયત્ન નોંધપાત્ર હતું એ સ્વીકાર્ય બને છે
તેનું કારણ તે ભાષામાં જહ જેટલી કૃતિઓ
તેમણે રચી છે તે છે. આ હજીકનમાંથી એક
તારણ એ નીકળી શકે કે વાગ્યોને લીધે
દયારામની કવિતા અન્ય પ્રાન્તોની તે
સ્વરૂપની કવિતાના મશકારો પામી હશે,
જેમાં પ્રાધાન્ય વ્રજકવિતાનું દેખાય છે.

સાંપ્રદાયિક ગણ્યાય તેવી દયારામની
રચનાઓમાં વેદાંતમાનની બે ધારાઓ
વચ્ચેના એ યુગમાં પ્રવર્તતા વિચારભેદનો,
કંઈક અંશે ઉપતાપગ્રાણ ગણાય તેવો સારકૃ-
તિક મંદલ દેખાય છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે.
પોતાને અભિમત પુષ્ટિમાર્ગનું સિદ્ધાન્ત-
નિરૂપણ અને શકરાચાર્યના કેવલદ્વિતત્ત્વ
ઉપતાપી ખંડન તેમાં દેખાય છે. એકાવન

[કવિગ્રંથ - બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૧]

વીર પુરોહિત

ફરીફરીને...

ખરી ગદેલા પોડાંની હીવાલ સરીખો મમમ
આગણે મદહરતા હાથી શુ ડોલે... ..

તોગણુમાં બાધેલી પેલી દંતકથાની બત્રીસ પૂતળી
ટોઠે ગાખી હાથ હવે તો માવ અચાનક ચૂપ,
બાગસાબના સિંદૂરરચ્યા શ્રીમત્વાના અક્ષર આજે
આમોમાં ભરતા દે ફિગસા ખડખડાટના કૂપ,
કોણુ નિરર્થક અતીતના ખીડેલા દ્વારે
કાટ ચડેલા આગળિયાને આજ ફરીને ઝોલે ?

ખરી ગદેલા પોડાંની હીવાલ સરીખો મમમ
આગણે મદહરતા હાથી શુ ડોલે...

ધર છોડવાના મગ-સોપારી કપ મધુરો હળ સાચવી
સપના ભેતા ધર વચ્ચોવચ હળ સ પડયાં,
ડેવ પરસંધી પૂરી ગદેલા નળિયા જેવી પાપણુ પર-
અટકેલા ખિન્દુ આજ અચાનક બની અધીરાં રકયા,
ફરીફરીને અધાગમાં વૃષ્ટિ જેવાં યુવાકાળના
રમગણે મારી કરચલિયાળી આખે ચડિયાં એ લે...

ખરી ગદેલા પોડાંની હીવાલ સરીખો મમમ
આગણે મદહરતા હાથી શુ ડોલે...

ગીત

શમણામાં શ્યામ કંચાંક મળશે. એ આશનું
ગોકુળ લઈ પોપચે હું પોહું,
જગીને જમનામાં ઝળકાળી રાતનાં હું કાળાં મલ્લીર ઉર ઓહું!
વાતુંના વન ખધાં વેરી 'ગ્યા વાયરા,
મેં કીધી ના કોઈને ય ખાધું!
જમનાની ખેય પા આ ખળખળતા ખીડમાં
ભૂખી ભાંભરતી મારી ગાયું!
હીલી સળેખ ડીન મળે અણસારની, ખાલી ગમાણુ, સૂની કોઢડું!
ભીતરમાં ગીતોના સાતસાત સાગર,
ને વાંસળીના હોઠ તો ય મૂંગા,
ખીછાના અડવા શું સુંવાણું સ્મિત દર્ષ.
હીધાં ખરછટ અમે ફૂંગાં!
હું'ગે વળીને મને દેલડિયું પૂછતી: 'વીકું' તે ખાઈ! શેણે મોહું'?

વર્ષની વયે રચાએલા 'રસિકવલ્લભ'માં
શુદ્ધકૈતવું મમત્વથી પ્રતિપાદન કર્યું તે સાથ
'આદ્યશુભકતવિવાદ નાટક' એ, ખેખાદ્યો
વચેના સંવાદ રૂપે રચાએલી કૃતિમાં તેમણે
એકને મુખે, લગવદ્ વિમુખ આદ્યશુ કરતાં
લકત ચાંડાલ ચઢિયાતો છે એવું કહેવડાવ્યું
છે. દયારામનું સુસ્ત સાંપ્રદાયિક વલણ અહીં
તીવ્રતાથી પ્રગટ થઈ નય છે, એ જોતાં
એમ કહેવાય ખરું કે આ ખે જ્ઞાનધારા
વચે એ સમયે ઉગ્ર વિરોધ અને તીવ્ર
સ્પર્ધા જેવું હશે, જેનું પ્રતિબિંબ આ રીતે
દયારામની કૃતિમાં ઝિલાયું છે. કદાચ એક
સંપ્રદાયનો માણસ ભૂલથી પણ શિવનું નામ
રખે લેવાઈ નય એ વિચારથી દરજીને
'કપડાં શીવ' એમ ન કહેતાં 'કપડાં તૈયાર
કર' જેવા ભાષાપ્રયોગ કરતો હશે! દયારામ
જેવા કવિમાં શૈવ મત પ્રચેની આ ઉગ્રતા
તેની સાંપ્રદાયિકતાને આભારી છે, અને તે
સાચા લક્ષનું હાર્દ પ્રગટ કરતી નથી.

સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ કવિતામાં
પડ્યા વિના રહે જ નહિ એવા સાંસ્કૃતિક
મંદર્ભના એક ચોક્કસ ખયાલથી જ દયા-
રામની કવિતાનો વિચાર કરીએ તો તેમની
લકિત-કવિતામાં દેખાતા શૃંગારને આધારે
એવું તારણ નીકળે કે તેમના સમયનું સમાજ-
જીવન શૃંગારપ્રચુર હશે. હકીકતે એમની
લકિતશૃંગારની કવિતા, પ્રેમલક્ષણા લકિત-
ની પરંપરાના અનુસરણમાં છે.

એકંદરે જોઈએ તો, પ્રેમાનંદ અને
અખાની કવિતામાં નેટલા પ્રમાણમાં અને
જે રીતે સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ ઝિલાયેલું
જેવા મળે છે તેટલું અને તે રીતે દયારામની
કવિતામાં ઝાઝું જોવા મળતું નથી. કૃષ્ણને
રસિકવલ્લભ સાની-સ્વીકારી, ગોપીભાવે

રચના કરી હોય એમ સ્વીકારીએ તો પણ એનો અર્થ એમ તારવવો કે તે બારે ભાષામાં કાવ્યરચના કરવા જેટલું પ્રભુત્વ તે તે ભાષા પર તેમને હતું, તો તે વધુપડતું અનુમાન ગણાય; કારણ એ છે કે મજાભાષા સિવાય અન્ય ભાષાઓમાં ગજુનાપાત્ર (મજાભાષામાં ૪૭ અને મરાઠીમાં ૩ કૃતિ તેમણે રચી છે) કાવ્યરચનાઓ તેમણે કરી હોય એવો સખગ પુરાવો મળતો નથી તેથી એમ માનવું સુમત ગણાય કે પોતાની માનાઓ દરમિયાન જુદાજુદા પ્રદેશની ભાષાની આવી પમ્તિ-અર્ધપમ્તિ કે થોડા શબ્દો તેમને યાદ રહી ગયા હોય. તેને આ રીતે રજૂ કરેલ હોય એટલે આપા એકાદ અનિશ્ચિત દાખલાથી દયારામને આ બધી ભાષાઓ આવડતી હતી અને કાવ્યરચના કરતા હતા એવો આતરપ્રાતીય ભાષા મગધનો સાર્વત્રિક સર્વસંતારવલોહિતનથી આ ભાષાઓ પૈકી મજા ભાષા પર તેમનું પ્રભુત્વ નોંધપાત્ર હતું એ સ્વીકાર્ય બને છે તેનું કારણ તે ભાષામાં ૪૭ જેટલી કૃતિઓ તેમણે રચી છે તે છે આ હકીકતમાથી એક તારણ એ નીકળી શકે કે યાનાઓને લીધે દયારામની કવિતા અને પ્રાન્તોની તે સ્વરૂપની કવિતાના મરકારો પામી હશે, જેમાં પ્રાધાન્ય મજાકવિતાનું દેખાય છે.

સાપ્રદાયિક ગણાય તેવી દયારામની રચનાઓમાં વેદાત્મકતાની બે ધારાઓ વચ્ચેના એ યુગમાં પ્રવર્તતા વિચારભેદનો, કંઈક અંશે ઉમતાવાળો ગણાય તેવો સાર્વત્રિક મદર્સ દેખાય છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે પોતાને અભિમત પુષ્ટિમાર્ગનું સિદ્ધાંત નિરૂપણ અને શકરાચાર્યના કેવલાદૈત્ય ઉમતાથી ખડન તેમાં દેખાય છે એકાવન

] કવિનેક બન્યુઆરી કે યુઆરી ૧૯૭૬

વીર પુરોહિત

ફરીફરીને...

ખરી ગયેલા પોડાની હીવાલ સરીખો સમય
આગણે મદઅરતા હાથી શુ ડાલે ..

તોગણુમાં બાધેલી પેલી દત્તકથાની બનીસ પૂતળી
હેઠે ગામી હાથ હવે તો સાવ અચાનક ચૂપ,
બારસાખના સિંદૂરગયા શ્રીસત્વાના અક્ષર આજે
આખોમાં ભગ્તા કે ફિરસા ખડખડાટના કૂપ,
કાણું નિરર્થક અતીતના ખીડેલા દ્વારે
કાટ ચડેલા આગળિયાને આજ ફરીને ખેલે ?

ખરી ગયેલા પોડાની હીવાલ સરીખો સમય
આગણે મદઅરતા હાથી શુ ડાલે ..

ધગ છોડ્યાના મગ-સોપારી કપ મધુરો હજી સાચવી
સપના ભેતા વર વચ્ચોવચ હજી ય પડ્યા,
ટૂંક વગમચી તૂટી ગયેલા નળિયા જેવી પાપણ પર-
અટકેલા ખિન્દુ આજ અચાનક બની અધીરા ગડયા,
ફરીફરીને અધારામાં નૃસિંહ જેવા યુવાકાળના
સ્મગણે મારી કરચલિયાળી આંખે ચડિયા ડાલે .

ખરી ગયેલા પોડાની હીવાલ સરીખો સમય
આગણે મદઅરતા હાથી શુ ડાલે ..

કરસનદાસ લુહાર

ગીત

શમણામાં શ્યામ કયાંક મળશે. એ આશનું
 ગોકુળ લઈ પોપચે હું પોહું,
 જમીને જમનામાં ઝળકાળી રાતનાં હું કાળાં મલ્લીર ઉર ઓહું!
 વાતુંના વંન બધાં વેડી 'ગ્યા વાયરા,
 મેં કીધી ના કોઈને ય બાણું!
 જમનાની ખેય પા આ બળબળતા ખીડમાં
 ભૂખી ભાંભરતી મારી ગાયું!
 લીલી સળેખ ફીન મળે અણસારની, બાલ્કી ગમાણુ, સૂની કોઢયું!
 લીતરમાં ગીતોના સાતસાત સાગર,
 ને વાંસળીના હોઠ તો ય મૂંગા,
 ખીછાના અડવા શું સુંવાળું સ્મિત દઈ.
 લીધાં બરછટ અમે ફૂંગાં!
 ફૂંગે વળીને મને ઢેલડિયું પૂછતી: 'વીહું તે બાઈ! શેણે મોહું?'

વર્ષની વગે રચાએલા 'રસિકવલ્લભ'માં
 શુદ્ધદૈતનું મમત્વથી પ્રતિપાદન કર્યું તે સાથ
 'બ્રાહ્મણસક્તવિવાદ નાટક' એ, બે બ્રાહ્મણો
 વચ્ચેના મંવાદ રૂપે રચાએલી કૃતિમાં તેમણે
 એકને મુખે, ભગવદ્વિષ્ણુ બ્રાહ્મણ કરતાં
 ભક્ત ચાંડાલ ચઢિયાતો છે એવું કહેવડાવ્યું
 છે. દયારામનું સુરત સાંપ્રદાયિક વલણ અહીં
 તીવ્રતાથી પ્રગટ થઈ બન્ય છે, એ જોતાં
 એમ કહેવાય ખરું કે આ બે જ્ઞાનધારા
 વચ્ચે એ સમયે ઉગ્ર વિરોધ અને તીવ્ર
 સ્પર્ધા જેવું હશે, જેનું પ્રતિબિંબ આ રીતે
 દયારામની કૃતિમાં જિલ્લાયું છે. કદાચ એક
 સંપ્રદાયનો માણસ ભૂલથી પણ શિવનું નામ
 રખે લેવાઈ બન્ય એ વિચારથી દરજીને
 'કપડાં શીવ' એમ ન કહેતાં 'કપડાં તૈયાર
 કર' જેવા ભાષાપ્રયોગ કરતો હશે! દયારામ
 જેવા કવિમાં શૈવ મત પ્રત્યેની આ ઉગ્રતા
 તેની સાંપ્રદાયિકતાને આભારી છે, અને તે
 સાચા ભક્તનું હાર્દ પ્રગટ કરતી નથી.

સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ કવિતામાં
 પડ્યા વિના રહે જ નહિ એવા સાંસ્કૃતિક
 સંદર્ભોના એક ચોક્કસ અયાલથી જો દયા-
 રામની કવિતાનો વિચાર કરીએ તો તેમની
 ભક્તિ-કવિતામાં દેખાતા શૃંગારને આધારે
 એવું તારણ નીકળે કે તેમના સમયનું સમાજ-
 જીવન શૃંગારપ્રચુર હશે. હકીકતે એમની
 ભક્તિશૃંગારની કવિતા, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ-
 ની પરંપરાના અનુસરણમાં છે.

એકંદરે જોઈએ તો, પ્રેમાનંદ અને
 અખાની કવિતામાં જેટલા પ્રમાણમાં અને
 જે રીતે સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ જિલ્લાયેલું
 જેવા મળે છે તેટલું અને તે રીતે દયારામની
 કવિતામાં ઝાઝું જેવા મળતું નથી. કૃષ્ણને
 રસિકવલ્લભ માની-સ્ત્રીકારી, ગોપીભાવે

ચોતાનાં વિવિધ ભાવસ્ફુરણોને વૈવિધ્યભરી
રચનાઓ દ્વારા પ્રેમ-ચક્રવારની પરિભ્રાષામાં
માનાર દયારામ સાંસ્કૃતિક સદ્દર્શની દૃષ્ટિએ
ભ્રેષ્ઠ એ તો નિરાળો અને સવિશેષ તો
નિર્મનદનો ઉદ્દગાત્ર છે.

મનહર ચરાડવા

ગીત

આ તો અંકાશી રગ! વાતો અકાશી રગ!
એને ભ્રેષ્ઠ ભ્રેષ્ઠ ના રે સમાતો ઉમંગ—
રાતોમાતો ઉમંગ! આ તો અકાશી રગ!

લીંત્યુની ભાત્યુમા સળવળતી રેખ્યુમા
રોતી આગળિયુ ને ભેતી આગળિયુ
ને આગળીના તરસ્યા ઈ હુણુના ચરણેને
ઝાઝવાઓ ફાડે ને ઝાઝવાઓ દોડે
ને ઝાઝવાના આસુઓ ખાલીખમ દોટચુની
ભમ્મરિયા ભૂમિના ભૂખ્યા સૂનકારતણી
ધખધખતી કાળેરી આખ્યુમા ફૂટે, ને—
ધખધખતી કાળેરી આખ્યુમા ફૂટે ને
ધાધમાર પાણી કૈં ફરફરતા ફવામા

અરવિન્દ બોધી

અમાસની રાત

રાત . અમાસની મધરાત
હોધ ટકતી નથી,
આવીને છોડી જાય...
કોઈ કરતુ નથી,
આવીને ચાલી જાય...
ઘરના ટાક ના નળની
ચકલી ઢીલી—
ટપ્ ટપ્ ટપ્ ટપ્
નીચેનું વાસણ કાણું,
ભરાય નહીં પણ ભીનું ભીનું.
અગાશી પરનું આ આકાશ
કાળો છાણું તપૂ—
કેટકેટલાં છિદ્રમાથી
(કોઈની ભિકળતી યાદ જેવું)
અજવાળુ ચળકે, ચૂએ...
કોઈ કેમ કરીને સૂએ...?

ફરી ફરી રશમિયો સ્નાદ ભરી છૂટે ને
એકધારુ બોલે બોલે ઈ રમજૂમ!
ભાગો તો આમ ભાગે ભૂરાભટાક, તમે—
ભાગો તો આમ ભાગે ભૂરાભટાક તમે
રૂઓ તો આમ ભાગે ભાભભાભૂમ!
ચાખો તો આમ ભાગે કોરિકટાક, તમે—
ચાખો તો આમ ભાગે કોરિકટાક તમે
જુઓ તો આમ ભાગે કંસર કુંકુમ!
એનો છોડેરા પાશ કાઈ છોડેરા પાશ
બેઠો એકૂકે અંગ બેઠો એકૂકે અંગ!
આ તો અંકાશી રગ! વાતો અકાશી રગ!
એને ભ્રેષ્ઠ ભ્રેષ્ઠ ના રે સમાતો ઉમંગ—
રાતોમાતો ઉમંગ! આ તો અંકાશી રગ!

શમણીની શેરીમા ફૂંભેરી પગલીઓ
પાપણુમા છોગે ને પાપણુને શૂગે
ને પાપણુના વણુબોયા મોર ઈ કુંનરીના
કમખામા નાચે ને કમખામા રાચે

ને કમખાના મ્હેક મ્હેક લીલાકુંબર એવા
 ભરતાળા ગ્હેક ગ્હેક ઊંચેરા દેશતાણાં
 તરવરતાં પંખીની પાસે જૈ પૂગે ને
 તરવરતાં પંખીની પાસે જૈ પૂગે, ને—
 વંન પછી ઘૂઘવતી લીની હથેળિયુંના
 ભાદરિયા ગામમહીં એચિંતું ઊગે, ને—
 એકધારું લહેરે લહેરે ઇ ધૂમઝૂમ !
 જાગે તો આમ લાગે કાળોડિયાણુ તમે—
 જાગે તો આમ લાગે કાળોડિયાણુ તમે
 હાલો તો આમ લાગે હાલે ધૂમધૂમ !
 ભાખો તો આમ લાગે પીળોપટાક, તમે—
 ભાખો તો આમ લાગે પીળોપટાક તમે
 ઝાલો તો આમ લાગે થૈ જાતો ગુમ !
 એને મીઠેરો શોર કાંઈ મીઠેરો શોર
 વહે પળપળમાં તંગ વહે પળપળમાં તંગ !
 આ તો અંકાશી રંગ ! વાતો અંકાશી રંગ !
 એને જોઈજોઈ ના રે સમાતો ઉમંગ—
 રાતોમાતો ઉમંગ ! આ તો અંકાશી રંગ !

કવિલોક પારિતોષિકા

‘કવિલોક’માં વર્ષદરમ્યાન પ્રકટ થતાં કાવ્યોમાંથી
 શ્રેષ્ઠતાના ક્રમમાં પ્રથમ ત્રણ ક્રમ પ્રાપ્ત કરનાર
 કાવ્યોના કવિઓ માટેનાં ઈ. ૧૯૭૦ના વર્ષનાં

ઠક્કુરપારિતોષિક

નીચેના ત્રણ કવિઓને મળે છે :

પ્રથમ પારિતોષિક રૂ. ૨૦૧

શ્રી હીરા રા. પાઠકને
 તેમના કાવ્ય ‘પરલોકે પત્ર-૪’ માટે

દ્વિતીય પારિતોષિક રૂ. ૧૦૧

શ્રી માધવ રામાનુજને
 તેમના કાવ્ય ‘પછી’ માટે

તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૫૧

શ્રી ભગવતીકુમાર હ. રામાને
 તેમના કાવ્ય ‘તારા વિજેગે’ માટે

નિર્ણાયકા :

નગીનદાસ પાદેખ અને નિરંજન ભગત

સર્વને અમારાં અભિનંદન

કવિતા એ કાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય
વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી
શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રજ્વલન છે, સત્ય એનું કવચ છે.
જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસોનસમાં તે પ્રસરે
છે અને પોતાની શૂઠ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને
ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

સુન્દરમ

સમર્પિત

મર્ચન્ટ એન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

જનતા ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કોમ્પાઉન્ડ સેનાપતિ બાપટ માર્ગ (હાફાલુ)

મુંબઈ ૧૩

ગોસ્વામી છોટાજી મહારાજને ચરણે ભક્તકવિ દયારામ .

કવિશ્રીના પટ્ટશિષ્યના પ્રપૌત્ર
શ્રી હવણલાલ હગનલાલ જોશીના સૌજન્યથી

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

આ એન.સી.સી.

વત્નોક

શુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વસંત ૨૦૨૭ • માર્ચ-એપ્રિલ '૭૧ • સળંગ

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર વસંત-વિક્રમ સંવત ૨૦૨૭-પરંપરિત અંક ૮૦-દ્વિજ અંક ૮

માર્ચ-એપ્રિલ ઈ. ૧૯૭૧

કાવ્ય

રાજેન્દ્ર શાહ	૨૬	સાગ્યો કેસડો
મોન બલોલી	૨૬	હલેને બધાયા
હસિન બૂચ	૨૬	શમલું પીડું
મુકુન્દગ્ય વિ. પારાશર્ય	૩૦	મનડાનું મોતી
મકરન્દ દવે	૩૧	મંમેષનો મુર
રમેશ પારેખ	૩૨	એક નવોદાનું મરશિયું
ભાખુ કપોડિયા	૩૩	તીડ
બુધીર દેસાઈ	૩૪	વમંતની સવાર
યયાતિ	૩૪	પ્રભાત
મનોહર ત્રિવેદી	૩૫	વિદાય અલિશાપ
મનહર તળપદા	૩૬	પત્ર
કરસનદાસ હુહાર	૩૬	ખાલી ઓરડા
બજદીશ ભેપી	૩૭	છતાં થ નહીં
કમલ વૈદ્ય	૩૮	હે પિંજરના પોપટ
મહેશ દવે	૩૯	મન
તૃપિત પારેખ	૩૯	માને
‘માસુમ’ વિસનગરી	૪૦	ગાન

અથ

કવિ નાનાલાલ	૨૫	પ્રેરણા અને કલા
કલા પાટક	૨૭	કવિ જહોન કીટ્સ
ધીરુ પરીખ	‘પૂર્તિ’	ક. દ. ડા.
સંપાદકીય ચિત્ર સાથે	જહોન કીટ્સ	

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠા પર: વસંત (વાસુદેવ સ્થાપત), કૃષ્ણભુજો કાલ (ચિત્રકર: ચન્દ્ર) કવિ દલપતરામના હસ્તાક્ષર, કવિ જહોન કીટ્સના રકેચ (જોસેફ સેવર્ન અને ચાર્લ્સ માકેનો), જહોન કીટ્સ, બાઈ ન્યોર્થ કીટ્સ, બાઈ ટોમસ કીટ્સ, બહેન કેની કીટ્સ, ગ્રેયસી કેની આકન, કીટ્સના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય.

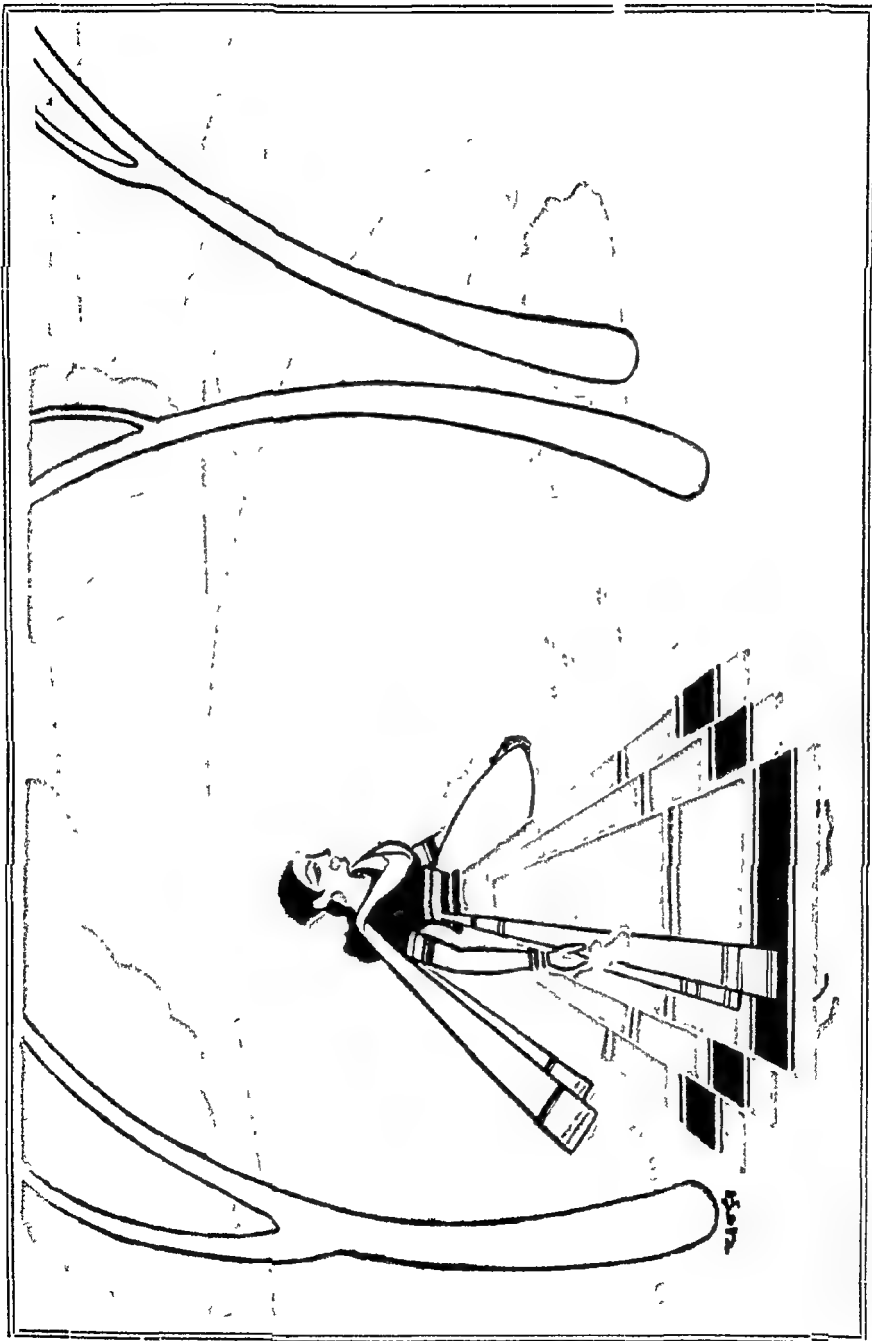
¶ ‘કવિસેક’ દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા પા. રૂ. અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુવાર્ષિક સ્વાજનની સજવડ રૂ. ૩; છૂટક નકલનો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને કૃતિ વિષેનો નિર્ણય ભણુવા અથવા અદરીત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું ફરેલું તથા પૂરું પોસ્ટલ ઓડેલું માર્ટ કેન્કર પોસ્ટલ વિનવિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા સ્વાજન મોકલવાનાં સ્થળ: ‘કવિસેક’ C/o સિપિની મિન્ટરી, ૩૮૦ ગિર ગામ રોડ, કાકુરકાર, મુંબાઈ ૨; થા કુમાર કાર્યાલય સિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧ તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બાધુભાઈ શવત સહયોગ: જયત પારેખ

સ્વાજન ભરવાનાં અન્ય સ્થળ: ત્રિશાહી મા. સિ., મિન્સેસ રફીડ, મુંબાઈ ૨

વીનસ સપ્લિકેશન એજન્સી
શામસદન, ૧૬ માગે, ભારતમાજે લેન,
ગામદેવી, મુંબાઈ ૭

એલ. કે. મેથાણી • ૧૪ અમરતલા રફીડ
કલકત્તા ૧

મુકે અને પ્રકાશક: બેચુભાઈ શવત, કુમાર
મિન્ટરી, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ-૧

કાગળનો ફાલ

કાગળ ફટકો ફરતે ચગે સહાગી શગ,
કંઠે વ્યાની બિછાને હ્રદય કચેરી ને રાગ.
(કિશોરીકર)

ચિત્રકાર : ચન્દ્ર

મોજોના ચપ્પનો પીત્તહાસ
મહાકાવ્યોને ગરીબોના રોજોમાંથી પહેલો
ઉઠાવીને કાઢી કાઢી દેવા દરખાસ

પીત્તહાસ

૨૧૦૧૨૦૧ ની સાલમાં કુનોતમાંથી રાય સોનામજીના બેટા
શીયાળુ નામે પોતાના સ્થાનથી દુર પડેલાં નાના કુટુંબ
ની કુટુંબ તેનો યુકામ પાડવા પડ્યો. એ પાડવા - મળીને પુર
પાડવા કહેવાયું. એ પાડવા સંપાદનના મહાચુક્રીશાહિ
બાને પિયરે પાડી પુત્રના વહાલો પતરાલ સાપડ
વસાડ્યું. એ પાડવા સંપાદન પુત્રની સાલમાં ઉઠ્યું
તરૂંથી - એક ગાઉ ઉપર - આજ પીયાળ પાડવાને વરૂં.
એ પાડવા શીયાળુના યુકામ દાતાં, તે વખત સાપડાનો
- નમલની કુહીને સોંકી પુત્ર રાજ, તેથી ગાડી પર પુછાઈ
સોમકી હતો. તે સમયે મુખના ઉપર તેનો કુનાઈ સમયે
નાઈ સાપડાને લુગનો રાય લાખાનો નાણો નુનથી
બેસે રાજના નાણાં વાસે કુટુંબ હતો. તેણે તે દિવસ પાપા
કુહી ઉપર ગામની ગામો વાહી. તેની વછપડો વારુ ગામો
ની પાડવાસો પાડવાના રાજા મુજી રાજ - નામે
રાય શીયાળુ પાડવા પડ્યો. તે નાનાં નાનાં કુટુંબનાં કુર
કોર ગયા. તેનાં રાય લાખાના કોઈ પડેલી - તેને જાણે - એ
- મોજોનાં નાના રાય લાખાની કુર નામે મોજાવે પતાં લાખ
પડ્યું. એ રાય લાખાને શીયાળુ ને નાચી તે સાલના શી
ની પીઠ ઉપર પુછાવે પોતાની પિંડી રાય શીયાળુને નાચે.

કવિ દલપતરામના હસ્તાક્ષર

થાણા મથળ છતાં કવિ દલપતરામના હસ્તાક્ષરમાં એમનું કાવ્ય મેળવી શકાયું નથી. દરમિયાન આ વધે આવેલી
કવિશ્રીની ૧૫૧મી જયંતી નિમિત્તે એમની પૂર્ણરૂપી તસ્વીર તથા ચરિત્રરેખા સાથે એમના હસ્તાક્ષર આપાને સતેષ
સહજે હોય. હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય માટે હજી મથળ આજુ બે છે કવિચમમાં થયું મળ્યું આવશે કે તરત એ આપીશું.

તરબૂ વસે કવીશ્વર દલપતરામ રાઠોભાઈ સી.આઈ.ઈ.

જેમના જન્મનું આ એકસો બોક્ષવનનું જયંતીવર્ષ છે

(આમદાવાદ હીમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાંની તસવીર • બોક્ષ : મહાકવિ નાનાલાલ રમરાક દેસડના સોજન્મથી)

ટામરે લેડનમાં જન્મ. પિતા ટોમસ ક્રીડસ
પેડારના રખેવાળ હતા ને પોતાના રોકની
કાન્સિસ બેનિયસને પરણેલા. જહોને
મકે શિક્ષણ એનકીડમાં લીધું. જ્યાં
સે કાઉન ક્લાર્ક સાથે એને શાદ મેત્રી થઈ.
૪મા થોડેથી પડી જતાં પિતાનું અને તે
ફરી પરણીને પાછી આવેલી માતાનું ક્ષય
1. ૧૮૧૦માં અવસાન થતાં જહોનને તેના
બહેન જ્યોન્ અને ટોમ સાથે રિચાર્ડ
ના વાલીપણમાં રહેવું પડ્યું. રિચાર્ડ
નને એડમોન્ટના સર્જનને ત્યાં શિક્ષક
નીરા તરીકે રાખ્યો. જ્યાંથી ક્લાર્કને મળવા
ન છેક એનકીડ સુધી ચાલીને જતા
તો. આ ક્લાર્ક એક દિવસ તેને રખેસરનું
પહેલેમીઅન વચાવ્યું ને ત્યારથી જહોનને
1. વિના છવતું કઠિન બની રહે તેનો કવિ
નાદ લાગ્યો. આ નાદથી પ્રેરાઈને એ લેડન
ને ત્યાં 'આયઝ એન્ડ સેન્ટ ટોમસ ઓરિપ
માં પાઠાપી કરવા રહ્યો ને ત્યાંથી ઓપધ
ની વેચવાની લાયકાતનો પરવાના મેળવ્યો.
1. ૧૮૧૬માં ક્લાર્ક દ્વારા વડન નજીક હેંચ
માં તે સે હાન્ટનો ને ત્યાંથી હેંચડન. હેંચ
શેથી, વડેઝવર્થ, લેંગ્થ આદિ કવિઓ
સેખરેનો પરિચય પામ્યો. ફરમિયાન એનું
સેખન ચાલતુ જ હતુ. ઇ. ૧૮૧૭માં એનો
1. કાન્યસમહ 'પોએસ' પ્રકટ થયો. હવે
ને ઘોડા વારસો મળ્યો હોઈ એણે વેદક
ને કાન્યસેખનને જ અપનાવ્યું. ૧૮૧૮માં

ક્રીડસ : કલાકાર મિત્ર જોસેફ સેવર્ને કરેલું ચારકોલ ડ્રૉઇંગ (વિક્ટોરિયા આલ્બમ ઓફ ઇંગ્લિશ)
ડાબી બાજુ, ચાલ્સ બ્રાઉને કરેલો ક્રીડસનો રૂઝે

એક પુત્રાણી ચદદેડીનું 'એડીમીઅન'નામે
વીરસભરું એનું લાલુ કાન્ય પ્રકટ થયું. એ પર
'કવાર્ટર્લી રિપ્' અને 'સેંકવડસ' નામના બે
સામયિકોએ એની એટલી તે આકરી ટીકાઓ
કરી કે બાપરન અને બીજા કેટલાકના મતે એથી
જ ક્રીડસની જિંદગી ડુકઈ ગઈ હતી. પણ
ચહેરાની મુદ્રતા તથા નાજુક દેહને લીધે મુલા
યમ, આજા કવિ તરીકેની એને વિધેની એ
કિવંતી સાચી નથી. સર્વિંદ તે ખડતલ હતો ને
સાળામાં તે લડાયક તરીકે એની નામના હતી.
એની આવસા દુકવાનુ કારણુ તે બીજી જ
હતુ. એના બાઈ ટોમસને પણ માતાની પેટે ક્ષય
થયો હતા. એની ચાકરી કરતાં બીજા બાઈ જ્યાં

પરણીન અમેરિકા જતાં જહોને એની ચાક
કરી. તેમાં એને ચેપ લાગેયો. આ પછી એક મિ
ચાર્સ બ્રાઉન સાથે એ રજાઈવેન્ડનો પહો
મહેરા ખૂંદવા પગપાળો નીકળ્યો. આ મવાસ
અતિશયથી એને વચ્ચેથી જ પાછા ફરવું પડ
ને આવીને મરણપથારીએ પડેલા ટોમસ
સારવારમાં લાગતુ પડ્યું. ડિસેમ્બરમાં ટોમસ
અવસાન થયું એકલા પડેલા જહોનને ક્રાર્ક
હેંચપરેટ રહેવા બોલાવ્યો. ત્યાં એ પડોશ
રહેલી ફની કાઝનન પ્રેમમાં પડ્યો. ફની મ
યાળુ ને વિવેકશીલ હતી, પણ કવિની લાગણ
શીલ ને હૃદય મૃદુતિને છરવવાની એની.
(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦)

કવિત્નોક

વસંત - વિ. સં. ૨૦૨૭

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૧

। ॐ વાઙ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં પ્રાવિર્જીર્વાર્મ રપિ ।

પ્રેરણા અને કલા

કવિતાની પ્રેરણા ઈશ્વરદત્ત છે, કવિતાની કલા માનવસાધ્ય છે. પ્રત્યેક કલાતા કલાસ્વામીને પાવરધાયણું તો હથેાટી બેસતી જાય તેમ તેમ આવે છે. ચિત્રકારને પ્રથમ વર્ણો મેળવતાં શીખવું પડે છે, એમ કવિને પણ પ્રથમ વર્ણો મેળવતાં શીખવું પડે છે. ફૂલવેલના ખીજમાં જેમ ઓછુંવધતું કરી શકાય નહિ, તેમ કાવ્યપ્રેરણાનું પ્રાગટ્ય-અપ્રાગટ્ય કવિની શક્તિ-પારની વાત છે. પણ ફૂલવેલ ફૂટી નીકળ્યે પાણી પાઇને ઉછેરાય, કૂલ્યેફાલ્યે એના મનગમતો મંડપ રચાય, અને મ્હોર્યેકૂલ્યે ફૂલડાંનાં ગજરા, હાર કે વેણી ચૂંથાય, એવું જ કવિતાવેલીનું છે. પ્રેરણા પ્રગટયા પછીના સૌન્દર્યસંસ્કાર તે કલા. કાળા આરસને પ્રતિમા ઘડનારો ઘોળો કરી ન શકે, પણ સાંપડયા આરસની કેવીક રૂપમૂર્તિ ઘડવી એ ઘડનાર કલાકારની કલા છે. પ્રેરણાનો દેવતાણુજો પામ્યા પછી એને બહલાવવો તે કલાધર્મ છે.

પ્રેરણા અને કલાનો આવો વિકાસસંબંધ હોવાથી પ્રેરણા શિક્ષણ પર છે, ને કલા શિક્ષણસાધ્ય છે. સૌ કલાઓની પેઠે કાવ્યકલા પણ શિખાય. છન્દશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશુદ્ધિ, ભાષાભંડોળ, શબ્દચમત્કૃતિ, જીડતાં વિમાનો જેવાં કલ્પનાનાં ઉદ્ભવન : એ બધાંમાં અભ્યાસથી પ્રવીણતા પમાય છે. પ્રેરણાના નિયમો નથી; કલાના નિયમો છે. પહેલા ચીલાના પરિચિત થઈને જેમ નવી કેડીઓ કોરાય, તેમ કવિતાના ય તે રસનિયંમનો શીખી, પાળી, પછી નિયમ-પર થવાય.

કવિ નાનાલાલ

રાજેન્દ્ર શાહ

લાગ્યા કેમડો

કાણુ કુવગ્યા કલિ, સવગવ,
 કાણુ નજગ્યા? લાઈ, લા યો કેમડો
 અગન અગન વનવનમા ફાગુન
 કાણુ વિહગ્યા બાઈ? લાગ્યા કેમડો
 હરે વાન ધરી બાણુ, ભમે
 મનમથ પોપટની પામે,
 ભીતગના પડ ભેદી ચટકે
 લ લ ભિભગતો આમે,
 અગ અગની ભીડી ગગનમા
 ગંગરાગણી છાઈ લા યો કેમડો
 મહક પિનાય અવશ થઈ, એની
 ચહ ખીલી સહુ કહે,
 ચહક ભની કેસગ્ભીની,
 રતભીનુ બેળન વડે,
 એના પૂર ચડયા, તપ દૂબ્ય,
 કોરી કહી ન હાઈ લાગ્ય કેમડો

મૌન બલોલી

ભલેને બંધાયા

ભલેને બંધાયા ભવને ખોલે હો જી
 તગણુ અડે તો (જેમ ખાલી નીડ ડગે
 તેમ હુ ગહુ ને) મન મારુ છીના હાળે,
 હગ્યાબી છલકતુ વન તમને રૂછી લે હો જી
 હગણુની દોડમા આગોટયા કરે આખ,
 પખીઓને બોઈ નખે ફગુગતી પાખ,
 બહુ હુ તો નિજથી ય દૂર ડનરવના ચીલે હો જી

હસિત બ્રુચ

શમણુ પીધું

અમથી નીંદર મીઠકી લેતા
 મુખ ટાળુ તે
 મુજ ખમે,
 એ આજ હવે સભાગુ ગમે,
 વેણુ અપૂરા વિરમ્યા, તેવુ
 ટહુકતુ વેરુ
 મૌન, હવે અકારતુ ગમે

આજ મોબની ભીડ તરીને
 મન મારુ
 દુગ દુગને ગગન ફગુ ભમે,
 કાણુ બાણુ પળ કઈ ફરી એ
 છલકી ગીચ
 મલકી ગીચ
 અહી હવાએ ઝગતુ ગમે

ભિલકી મુદ્દલ મીઠની ધારે
 સળકતુ પેલુ
 ઝળકતુ વેલુ
 સ્મિત, મીતે અકારતુ ગમે,
 એક ઘડી આસ્થેષ લઈ જે
 શમણુ પીધું,
 આજ હવે મભાગુ ગમે

કવિ જહોન કીટ્સ

ઇલા પાઠક

ધો હારના રમેવાળનો દીકરો, દાકતરીની—સર્જન થવાની તાલીમ પામેલો, એ કવિ થવાના કોડ સેવે, અને શેક્સપીઅર સમોવડો કવિ થઈ બેસે એ વાત જ આશ્ચર્યપ્રેરક છે. એથી પણ વધુ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ઘટના એ કે તેની કવિતા પ્રવૃત્તિ ખૂબ ટૂંકા ગાળામાં થઈ. બાવીસ વર્ષની વયે તેનું પહેલું કાવ્ય છપાયું ને પચીસમા વર્ષે તો એ મૃત્યુ પામ્યો. તેમાં યે છેલ્લા તેર મહિના તો તે ક્ષયની પીડા અને ઉત્તરોત્તર વધતી જતી નિરાશાને લીધે કંઈ લખી જ શક્યો નહિ, સિવાય કે એક સૉનેટ. છતાં એકએકથી ચડે તેવાં ખેનખૂન રત્નોની ભેટ તેણે કવિતાલેખીને ચરણે ધરી.

કીટ્સની કલાના પ્રતિનિધિત્વ માટે કોઈ એક કાવ્ય પસંદ કરવું હોય તો મૂંઝવણ થઈ પડે; કેમ કે દરેકમાં તેણે અવનવી રીતિ અપનાવીને પ્રયોગો કર્યા છે. તેણે રચેલાં લાંબાં કથાકાવ્યોમાં ત્રણ ‘Lamia’, ‘Isabella’ અને ‘The Eve of St. Agnes’ સંપૂર્ણ; Hyperion મહાકાવ્ય એ લખવાનો અધૂરો રહેલો પ્રયત્ન છે કેમ કે કીટ્સને ફિલસૂફી માટે કાવ્ય પ્રયોજવાનું કાવ્ય જ નથી. કવિતા અર્થે જ કવિતાની પોતાની ધૂનને સાકાર કરવા માટે તેણે ચાર સર્વાંગસુંદર ‘સૉનેટ’, પાંચ સર્વોત્તમ ‘ગ્રોસ’ ને એક સૌંદર્યયુક્ત અનુપમ ‘બેલડ’ રચ્યાં.

એમાં ‘લા બેલ દામ સાં મેસી’નું સ્થાન કીટ્સનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં તો છે જ, ઉપરાંત અંગ્રેજ સાહિત્યમાંની અત્યંત મનોરમ ‘બે-

માત્ર પચીસ વર્ષની વયે જ અવસાન પામનાર આ કવિની મહત્તાને પ્રીછવી અઘરી છે. એ વયે તો ધણાએ કશું નોંધનીય એવું લખ્યું યે નથી હોતું, પણ કીટ્સની પ્રતિભા અનેાખી હતી. કાવ્ય ‘સરળ, ઇંદ્રિયજન્ય અને હૃદયમ’ હોતું જોઈએ એવા મિલ્ટનના ખયાલને એણે બીજા કરતાં વધુ સાચું કર્યો છે. ઉપદેશ આપવાનો કે કોઈ નવો વિચાર સ્થાપવાનો એનો પ્રયત્ન નથી. જ્યાં હોય ત્યાંથી સૌંદર્યને શોધવાનો એનો પ્રયાસ છે. એની કલ્પનાઓ શેલી કરતાં કૉલરિજની વધુ નજીક છે. એનામાં યે કેલ્કટ લોહી વહ્યું છે. લે હન્ટનાં મધ્યકાલીન ઇટાલીનાં કાવ્યોની એના ઘડતર પર અસર છે, તો સ્પેન્સરની ગ્રામજીવનની મીઠાશ તેણે ગ્રીલી છે. ગ્રીલી તો એ જાણતો યે નહોતો, પણ ચંપર્નેનના લાપાંતરિત હોમર પછી તેણે પોતાનાં સર્જનોમાં ગ્રીક પ્રેરણા મેળવી છે. પણ આ બધી અસરો તળે યે એની આગવી પ્રતિભાએ એને તત્કાલીન સર્જકોમાં અગ્ર સ્થાન અપાવ્યું છે. વર્ડઝવર્થની શૈલીની નૈસર્ગિક રજૂઆતમાં એનાં જોડાં નિરીક્ષણોની અનેાખી નજીક લગતાં એનાં દરશાલેખનોમાં એક અદ્વિતીય મોહકતા ઉમેરાઈ છે.

પોતાની કાવ્યસૃજનની સમૃદ્ધિથી લેખનના આરંભમાં થોડી વ્યાકુળતા ને મૂંઝવણ અનુભવ્યા પછી ધીરેધીરે એની વાચા સ્ફુટ થતી જઈને અવારનવાર લાગણીના ઉભરાથી છલકાતી છતાં અંતે કલાકોશલની ભવ્યતાથી જે ટાંચ સાધે છે ત્યાં બીજા ભાગ્યે જ પહોંચી શક્યા છે. એનું પદ સીધું લાગણીને સ્પર્શે છે. કંઈ પણ મૃત્યુ પ્રતિ લઈ જનારા દુઃખમય જીવન છતાં એણે સાધેલા સરળ મધુર્યથી આજે અંગ્રેજ સાહિત્યમાં એ એક ઉત્તમ ચાહના પામનાર કવિ બની રહ્યો છે. □

હાડ માની પશુ તે એક ગણાઈ છે 'મલક
નુ કાન્યવરૂપ મધ્યયુગની કવિતામાથી રો
મેન્ટિક કવિઓએ અપનાવેલું કોટસ જેવો
નાર્મન્ટિક કવિ એકાદ 'બેન્ડ' તો લખે જ
ને? અને એ એક જ અનોખું રત્ન અને તે
કોટસની કવિતાકલાની સિદ્ધિ

પોતાના ભાઈ જોર્જ કોટસને ઉદ્દેશીને
કવિ કોટમે લખેના અચરી પત્રમા આ કાન્ય
સન્નયુ એ પત્રમા ધણા કાવ્યો અને કાવ્ય
ઠડીઓ છે ૫૧ પૃસ્તી તારીખ છે રવિ
વારની સવાર, ૧૪ ફેબ્રુ — સોમવાર ૩ મે
૧૮૧૬ આ કાવ્ય પહેલા પત્રમા ૧૫ એપ્રિ
લનો અને પછી શુક્રવાર ૩૦ એપ્રિલનો
છે લેખ છે એ પદ્ય દિવસમા મ્યાક (૨૧ ?
૩૨૮ ? એપ્રિલ) ૧૮૧૬ની મીઝમ કાન્યમા
આ કાન્ય રચાયું ને ૧૦ મે ૧૮૨૦ના
લેડન્ના 'ઇન્ડિકેટર'ના અકમા કોટસના
તખતુસ 'કેવીઆર' નીચે, ઘોડા સુધાગ
સાથે એ હપાયુ તેની હસ્તપ્રતો પર કોટસે
પેતાના હસ્તાક્ષર પશુ આપ્યા છે છતા
અત્યારે તો પત્રમાનો જ પાઠ વારવાર
હપાય છે, 'ઇન્ડિકેટર' વાળો નહિ

એ મીઝમમા કોટમે પોતાના સર્વોત્તમ
કાવ્યો રચ્યા હતા એની કવિતાકલાનો ખુ
માઝ એકાએક જ આ મેસમમા હલકથો
ઈ ૧૮૧૮ના મેથી ફિસે સુધી તો એ અણે
કવિ જ ન હતો પછી ઘણું અણે કપાથી
એકાએક ૧૮૧૬ની વખતમા પ્રેરણા સ્ફુરી!
પોતાને યએલા જીવલેણ રોગની અણુ યઈ
તેથી તેઓકો હાથોરક કાર્તિકમાઈ લેવા
ની ઉતાવળ હતી? કે પોતાના પાછાઈ
ગેરી પ્રજાપતિ ઉ કન્યાનું પરિણામ છેવટે
૨ વૈદ્ય છે એ સમાનતાથી એ કવિના
અિમુખ બ્ય મો? તેની પ્રિયતામા ફેનીચે તેના

La belle dame sans merci—

O what can ail thee Knight at arms
Alone and palely loitering?
The sedge has withered from the Lake
And no birds sing!

O what can ail thee Knight at arms
So haggard, and so woe begone?
The Squirrel's granary is full
And the harvest is done

I see death on a lily on thy brow
With anguish moist and fever dew,
And on thy cheeks death a fading rose
Fast withereth too—

I met a Lady in the Meads
Full beautiful a faery's child
Her hair was long her foot was light
And her eyes were wild—

I made a Garland for her head,
And bracelets too, and fragrant Zone
She look'd at me as she did love
And made sweet moan—

I set her on my pacing steed—
And nothing else saw all day long
For sidelong would she bend and sing
A faery's song—

કોટસનુ કાવ્ય લા બેલ દામ સા મેસી તેના

પ્રત્યે કેસો અનુરાગ હતો તે અણી શકાતું નથી, પણ કોટસ તો
તેની આરાધનામા ગરકાવ હતો જ કપાની એંધાણી એને વ્યા
કુગળનાવે જ પ્રિય વ્યવસાય કવિતામાથી ગાડી પણ ન મળે ત્યા
લગ્નનો પ્રસ્તાવ કેવી રીતે મૂકે? આ બધી વિગતજ્ઞાના તાપમા તપી
ને પોતાના રાગાવેગોને પત્રમા મલવીને કોટસે 'રજે રહા, રૂપે પૂરા'
કાવ્યો સન્નયા એમાનુ લા બેલ દામ સા મેસી' એક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય
આ કાવ્યનુ સ્વરૂપ બીજા રોમેન્ટિક કવિઓની જેમ કોટસે

She found me roots of relish sweet
 And honey wild and honey mauna dew
 And sure in language strange she said
 I love thee true—

She took me to her elfin grot
 And there she wept { and sigh'd full sore
 and there she sighed full
 sore.
 And there I shut her wild wild eyes
 With Kisses four.

And there she lulled me asleep
 And there I dream'd Ah Woe betide!
 The latest dream I ever dreamt
 On the cold hill side

I saw pale Kings and Princes too
 Pale warriors death pale were they all
 They cried La belle dame sans merci
 Thee hath in thrall.

I saw their starv'd lips in the gloam
 All tremble-
 gaped
 With horrid warning/wide agape
 And I awoke and found me here
 On the cold hill's side.

And this is why I ~~am here~~ sojourn here
 Alone and palely loitering;
 Though the sedge is wither'd from the Lak(e)
 And no birds sing—

પ્રથમ પાઠ પર કીટ્સે કરેલા સુધારા સાથે

મધ્યયુગની કવિતામાંથી સ્વીકાર્યું, તે સાથે કાવ્યની કથા અને શી-
 ર્ષક સુધ્ધાં તેણે ફ્રાન્સની મધ્યયુગી કવિતામાંથી લીધાં છે. ચાર્ટિયર
 નામક કવિએ પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં ‘બેલ દામ સાં મેસી’
 નામક લગભગ એંશી કડીના કાવ્યમાં એક રૂપાળી કૂરહદયા સ્ત્રી
 અને તેના પ્રેમમાં છેવટે ફના થઈ જતા પ્રેમીની કથા કથન અને
 સંવાદો દ્વારા નિરૂપી છે. તે કાવ્ય અને કીટ્સના કાવ્યમાં શીર્ષકથી
 પણ વધારે સાચું છે તે દેખીતું છે. ફ્રેન્ચ કાવ્ય કીટ્સના મનમાં

થોડાક વખતથી ઘોળાતું હતું એમ માન-
 વાને પણ કારણ છે. ઈ. ૧૮૧૯ના નવ્યુ-
 આરીમાં ‘ધી ઈવ ઓવ સેન્ટ એંજનસ’
 કીટ્સે સંબંધે તેમાં કાવ્યનો નાયક સૂતેલી
 પ્રિયતમાને આ જૂનાજાણીતા ગીતથી
 જગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારથી મ-
 નમાં ઘોળાતા આ શબ્દો ને કથાને ત્રણેક
 મહિના પછી તેણે શબ્દદેહે કંડાર્યા.

કઠોર હૃદયની પ્રિયતમા પર પ્રાણ ન્યો-
 છાવર કરતા પ્રેમીની વાતો મધ્યયુગના સા-
 હિત્યમાં અનેક છે. શેક્સપીયરના સોનેટ
 મંત્રહમાં પણ આ રૂઢરીતિનો સ્વીકાર દે-
 ખાય છે. મેં ફ્રેન્ચીને બેસતી પ્રિયતમા અને
 તેને રીઝવવાના કોડ સેવતો, તેનાં ચરણો-
 માં ધરવા દુઃસાધ્ય સાહસો કરી ખતાવતો,
 પ્રાણાન્તે પણ નેની સેવા કરવાનાં વચનો
 આપતો પ્રેમી, Knight-at-arms એ
 કવિઓનાં પ્રિય પાત્રો હતાં. જૂનકાળમાંથી
 પ્રેરણા ઝીલીને રોમેન્ટિક કવિઓએ ઍલ-
 કનું સ્વરૂપ જ પોતીકું કર્યું હતું, ત્યારે કીટ્સે
 એક ડગલું આગળ વધીને તે સમયની જ
 પ્રણાલિકા અને પાત્રસજ્જિમાં પ્રાણ પૂર્યાં.

‘લા બેલ દામ સાં મેસી’ (દયાહીન રૂ-
 પાળી રમણી)નો નાયક એક Knight-
 at-arms છે. પ્રેમનું વૈકલ્ય અને તેમાંથી
 નિપજતો વિપાદ એ કાવ્યનું વસ્તુ છે.
 કીટ્સના વિકલ પ્રેમની વાત જાણનારને
 ધડીક એમ થઈ જાય કે એ Knight-
 at-armsમાં કવિએ પોતાનું પ્રતિબિંબ
 જોયું હશે. બેઝીની નિષ્કળતાનાં કારણો ભૂદાં
 છે, પણ પરિણામે સર્વત્રી પરિસ્થિતિ એક
 જ છે. આમ છતાં યે આખા કાવ્યમાં ક્યાં
 યે કીટ્સ દેખાતો નથી આ કાવ્ય આત્મ-
 લક્ષી કાવ્ય બન્યું નથી. પોતાના રાગાવેગો-

ને પાત્રમાં આરોપીને સંપૂર્ણપણે કાવ્યથી અગ્રગણ્ય રહીને પાત્રની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર કવિની મહત્તા આમાં સ્વયંસિદ્ધ છે. એકમત્ત ઇન્ટરન પછી નોંધે છે કે 'La Belle Dame Sans Merci' is another celebrated poem, a delayed excursion of his journey through the region of the Scottish Border minstrelsy, as well as an allegory of his life.'

નાઈટ એન્ડ-આર્મ્સને કવિ સાથેય પ્રભો પુછે છે ત્યાંથી કાવ્યનું મહાશ્વ ચાલે છે. એકલા, ફિક્કે ચહેરે રખડતા આ સાહસ-વીરને શા દુઃખ હતો કે નથી વર્મનનો કલ્લોલ કે નથી માંભમી હરિવાળી, તો પે તે અહીં ભટકે છે? સરોવરમાની લીલાતરી પછુ કન-ભાઈ ગઈ. કોઈ પંખીના ગીતનો કલરવ સારખો વ અંબળાતો નથી એવે ટાણે ભેંકાર સુના મેદાનોમા આચાચાનું શું કારણ? નાચ કના તરત ને દુઃખ પૂર્ણ મુખ સામે જોઈને ખીજી કડીમા કવિ સવાલનું યુનરેઆરણ્ય કરે છે. પાનખર એસી ગઈ છે, ખિસકોડીએ પોતાનો કોકાર ભરી લીધો છે, માનવમાત્ર પોતાનો પાક લણીને કડીથી બચવા ધરમા ભરાઈ બેઠો છે તેવે સમયે શા દુઃખે અહીં એકાકી વિચરવું? કવિની કલ્પનામાં ઘેરાયેલા ધારણ્ય કરતી કવિની સમભાવના સાહસ-વીરના મુખભાવોનું વધુ ભારીકાઈથી ત્રીજી કડીમાં અવલોકન કરે છે. એત પોયલું ગળે કે તેના કપાળ પર ખીંછી રહ્યું છે! તે પર ગૂંચળાવતી વેદનાના પ્રસ્વેદબિંદુ ચમકે છે. તેના ગાલ પર ફોજી થતા ચુસાળ ઝડપથી કરમ તા અચ છે. કવિની આશ્ચર્યમિશ્રિત

મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

મનકાનું મોતી

એની ગાઠે ત્રણ સોમનું નાણું
સાધુડા! જેના મનકામા મોતી બંધાણું.

મોતી બંધાણું એનું દળદર દળાણું, બહાલા!
છૂટેયું સંમારનું સરાણું;
હુ પદન. બધવાણું, કંચન-કામિનીવાણું,
જીવતર છે રાખનું છાણું... સાધુડા! જેનાં

મોતી બધાણું એનું સગપણ સધાણું, બહાલા!
લાંધુ અનન્યનું દહાણું;
અમરત જીવનનું એને સહજ સમાધિમાં
વાયુ કાલાતીત બહાણું... સાધુડા! જેનાં

મોતી બંધાણું એથી ગોકુળ વસાણું, બહાલા!
જમુનાના નીરમા નવાણું;
માધવની સંગે મજમાં રાસે રમાણું, કેવળ
માધવના રહીને જિવાણું... સાધુડા! જેનાં

મોતી બંધાણું એનું અંતરે છલકાણું, બહાલા!
દધે ચગચરે ધરાણું;
એની પદરજને છોડી, મનને વૈકુંઠે બેઠી
નહિ રે મુકુન્દથી જવાણું... સાધુડા! જેનાં

સંબંધનો સૂર

પંખીના ટહુકાનું તોરણ ખાંધે છે કોઈ
 ઊગતી પરાઈને ખારણે...
 આ તેજની સવારી કોને કારણે?

નાનકડા માળામાં પોઢેલા કંઠ, તારે
 આલના સંબંધનો સૂર?
 એકાદો તાર જરા હીલો પડે તો થાય
 આખું બ્રહ્માંડ ચૂર ચૂર;
 એવી ગૂંથેલ અહીં સાચની સગાઈ
 એક તારાથી પંખીને પારણે...
 આ તેજની સવારી કોને કારણે?

પંખીના ટહુકાની ખ્યાલીમાં પીઠે આજ
 ઊગતી સૂરજની લાલી,
 કોણ જાણે કેમ, એવું સારું લાગે છે, મારે
 અંગ અંગ ખેલતી ખુશાલી,
 આદિ-અનાદિનો ઝૂલે આનંદ કોઈ
 ભૂલ્યા-ભુલાયા સંસારણે...
 આ તેજની સવારી કોને કારણે?

સહાનુભૂતિનો બાણ કે પાર નથી! કવિની
 સાથે કલ્પનાશીલ વાચક પણ વ્યથિત હૃદયે
 નાયકનું વૃત્તાંત આણવા તત્પર થાય છે.

ચોથી કડીથી નાયકના મુખે જ આપ-
 વીતીનું કથન શરૂ થાય છે. ‘અહીં લીલા-
 કુંભર વગડામાં એરપરાણીને હું મળ્યો હતો.
 એના સંદર્ભમાં તે શાં વર્ણન કરતાં? પરીની
 પુત્રી જ જોઈ લો!’ કીટ્સે અહીં પ્રયોજે-
 લો શબ્દ છે ‘faery’, નહિ કે ‘fairy’.
 Fairy તો બાળવાર્તામાં આવતું નિર્દોષ
 સર્જન; જ્યારે faery તો કામચૂપારી કા-
 મિની, મોહાંધ બનાવે તેવી મોહિત્રી, જાદુની
 માયાગ્ન કૈલાસે તેવી જાદુગર, એના રૂપથી
 મોહ પામેલો નાયક એનું વર્ણન કરે છે :
 ‘લાંબો કેશકલાપ, મંથર ચાલ અને બાવરાં
 બાવરાં નયન’. કયો સાહસવીર એને રક્ષણ
 આપવા તૈયાર ન થાય? કયો નર તેને પ્રણય-
 નો અર્થ ન ધરે? સ્વાભાવિકપણે જ કવિને
 નાયક તેના કેશકલાપને શોભાવવા પુષ્પોનાં
 આભરણ ગૂંથે છે. તેનાં નાજુક કાંડાં અને
 કમર માટે સુગંધિત કુસુમોનાં ફંકણ અને
 કટિએખલા બનાવી તેને ધરે છે. તે સ્ત્રીકા-
 રતાં તે રૂપરાણીની આંખમાં પ્રણય છલ-
 કતો લાગે છે, તેના મધુરા નિઃશ્વાસમાં નાયક
 પોતાનું વિશ્વ સમાવી દે છે.

પ્રથમ મિલન પત્તી સહચાર. સાહસવીર
 પોતાના ઘોડા પર પ્રિયતમાને બેસાડે છે.
 એક ક્ષણ તો પૃથ્વીરાજની અદાથી મંયુષ્માનું
 હરણ થવાનું હોય એવી આકાંક્ષા વાચકના
 મનમાં બાજે છે. પણ ના; સાહસવીરની
 આંખો રસ્તા પર મંડાયેલી નથી, એ તો પ્રિય-
 તમાના રૂપાળા મુખ પર જડાયેલી છે; કેમ
 કે તે તેના તરફ દ્રષ્ટાને ‘faery’નું ગીત
 ગાય છે. કવિ વાચકનું ધ્યાન તે ‘faery

song ની મોહિની પ્રયે દોરવા માંગે છે
ખરા? આ ગીત તે સ્વરોનો મોહપાશ જ
હશે? વાયકના મનની સ્વસ્થતા છૂટાતી
જાય છે પ્રશ્ન જોડે છે નાયક અમરનો જ
શે? યશ છે કે શુ?

અમરનો હોય તો યે, નાયક થેલો છે,
તમય છે પ્રિયતમાના આપેલા મધુરા
મદમળ ખાય છે, જગલન મિષ્ટ મધ આ
સ્વાદે છે અને તેથી ય મીઠા પેય પીએ છે
તેની હૃદયસાક્ષી તો તે અમણી ભાષામાં
કંક કંઠે છે હું તને ખરા દિલથી ચાહું છું
એમ જ કહેતી હશે ને? મોહનશ નાયક
માની લે છે, પણ વાયક વ્યથિત હૃદયે આ
જળ વધે છે અમણી ભાષાનો સાહસરીરે
માની લીધેલો અર્થ સ્વીકારી લેતા વાયક
અસમજસમા પડે છે, કેમ કે તે નાયકના
કપાળ પરની ચત્ર પોયણાણા ફિક્કાશ અને
ગાલ પરના મુગ્ધાએના ચુપામ ભૂલ્યોનથી

કથાના નાયકને રૂપાળી રમણી પરીઓ
ની ગુફામાં લઈ જાય છે પણ એ અપાર્થિવ
જગ્યા 'lofting ground' નિહાળવાનો સમય
તેને ક્યા છે? જોડા નિ શ્વાસ નાખતી
પ્રિયતમાની આખમાથી ચોંધાર આસુ વહે
છે આસુ નીતરના બાવરા નરનોને નાયક
ચાર ચુમનોથી વધાવી લે છે નાયકને
તેમના પ્રેમની અહો પરાકાષ્ઠા આવી લાગે
છે સ્વસ્થપણે તે પ્રણયિનીના હાલરડા
સામળતો નિરાવશ થાય છે

પણ એ નિદ્રા સુખશાંતિમયિની નથી
નીવડતી એમા તો ઉલ્કાપાત મચે છે
સ્વાનદેખાવ છે અહા, કેવું હૃદયલાવક! એ
સ્વાન જોવા પછી નાયક ફરી કદી નિદ્રાને
આશરે જઈ શકે નહિ એવું તેનું અતરંગમ
હાલી જોડે છે એની મોહાધ આજે એવી

૩૨ | કવિશોક માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૧

રમેશ પારેખ

એક નવોદાનું મરશિયું

તમને મગતક આવ્યા અમને આખે આવ્યા મૉર
લોહી ભીમમા
વોંછી હમે
શેરી પગગવ
કોણ અમગ્નુ
દૂ પા દૂ પે
છાળ માગત પખીના કનૌર
તમને મગતક આવ્યા અમને આખે આવ્યા મૉર

બધ એ રડા
હાવળય દેતા
તગ ડાબલા
ફૂળ ડીકતી
જીવપણામા
સાસ તતડતા
ન્હોર ભગવે ન્હોર .

તમને મગતક આવ્યા અમને આખે આવ્યા મૉર

બવ, પથને
દેશવટા લો
આખુ બટકે
છાતી બટકે
રેશમ સાજ અટારી બટકે
વાત બપૈયા બારી બટકે
ગવાબને
ભોગળ ભીડો
ભીડો ભીડો
ભોગળ ભીડો
સૂજ નીચે
બળના મેળો
લડબડ આઠે પ્હોર
તમને મગતક આવ્યા અમને આખે આવ્યા મૉર

ભીખુ કપોડિયા

તીક

તીડોનું અંધારું ટોળાનું ઘેરાતું દૂરથી
આવતું જોઈ છું મારા લીલેવાન ખેતર પર.
નીરવ છે બધું ય
નીરવ.

અવાજ નથી લડાયક વિમાનો જેવો.
મારી આંખોનાં ઊંડાણમાં
આજ સુધી ઊડાઊડ કરતાં
કબૂતરો ખેતખેતમાં તો ભૂખરું વાદળ થઈ
તીડમાં ભળી જતાં જોઈ છું
અહીંની લીલી ચૂપકીદી પર.
હવા સૂમસામ ધીરે ધીરે
ઘટ્ટ થતી જાય છે,
આગિયાને! તો ટમકાર
ક્યાંથી દેખાય...!
વીત્યા સમયની હહેરખી ઢૂંકે નહિ ક્યાં ય.

હજી હમણાં જ
ઢાદીની બાળવાતો સુણી
બાળકો જેમ ડોલતાં કણસલાં ઉપર
બાઝતા જાય છે પળેપળ
તીડના થર ઉપર થર હવે.
મારી નસેનસમાં રક્ત જેમ નીકળું
કલબલતું નથી જલઃ
અસીમ આળોટતું આસ જ્યાં—
ત્યાં હવે તીડ ઊડ્યા કરે
તીડ ખૂડ્યા કરે...
પાંપણે ફરકતા લીલા ખેતરને
શુભાવતો જઈ છું
ચાડિયો માણસ છે ભલું
નીરવ.
નીરવ માત્ર.

તો ઊઘડી ગઈ કે ફરી આરામ લેવા માટે
બંધ થઈ શકી જ નહિ. લીલોડુંખર વગડો
હંડા પવન ફૂકાઈને વેગન મેદાન બન્યો
તો યે નહિ!

એસ્વપ્નમાં જોએલાદૃશ્યનું વર્ણન કવિ-
નો નાયક કરે છે: ‘મેં ફિક્કા ચહેરાવાળા
રાત્રિઓ અને રાત્રિ કુમારો જોયા. એવા જ
ફિક્કા સાહસવીરો જોયા. સૌના ચહેરા પર
મૃત્યુની ફિક્કાશ હતી. એ સૌએ કહ્યું:
‘રૂપાળી પરંતુ નિધુર રમણીએ તને શુભામ
બનાવ્યો છે.’ એ આજી અંધકારમાં મેં
તેમના ભવંકર ચેતવણી આપતા ખૂલેલા
શુધિત હોઠ જોયા. અને હું જાગ્યો. મેં જોયું
તો આ હંડી ટેકરીનાઢોળાવ પર હું હતો.’

કવિના પ્રશ્નોનો પડઘો પાડતા શબ્દોમાં
જ એ પોતાનું કથન પૂરું કરે છે: ‘મારે
અહીં રોકાવાનું આ જ કારણ છે. સરો-
વરમાંની લીલોતરી કરમાઈ ગઈ તો યે, એકે
પંખીના ગોતનો કલરવ સંભળાતો નથી
એવે ટાણે, ભેંકાર સૂતા વાતાવરણમાં, ફિક્કે
ચહેરે એકાકી હું અહીં અટવાયા કરું છું.’

છેલ્લી કડીમાં પહેલી કડીનો પડઘો એવો
છાટે છે કે વાયકના માનસપટ પર આખા
કાવ્યનું સૌંદર્યપૂર્ણ રેખાંકન થઈ જાય છે.
તેથી બાહ્ય આકૃતિની દૃષ્ટિએ પણ આ
કાવ્યની રચના સંપૂર્ણતાએ પહોંચે છે.
કથાનું મંડાણ સાહસવીરને ‘કવિએ પૂછેલા
પ્રશ્નથી થયું છે; તેનો અંત તે પ્રશ્નના પ્રત્યુ-
ત્તરમાં આવે છે. શરૂઆતથી વાયકના
મનમાં ઉદ્દેગ છે; અંતમાં નાયકની હતાશા
તે ઉદ્દેગને ઘેરો બનાવે છે. કામણગારી
ચુંદરીના મોઢક વર્તનમાં વાયકનો અગ્નિપો
તો વધતો જ રહે છે. ‘Faery child’,
‘faery’s song,’ અને ‘elfin grot’-

મા અભિપ્રેત અમાત્યી શક્તિએ વિરો તે સમગ્ર છે વાયક જે મન રિધિતિમા કાવ્ય શર કરે છે તેમા વધુ ઘેરા રગ પુરાઈને વાચન પૂરુ થાય છે કીટસે એક જ ભાવનો રસ આપા કાવ્યમા ઘૂટ્યો છે તેથી તેનો આસ્વાદ અત્યંત રસયક બને છે કવિ વિવેચક કોલરિજે આવા ભાવ આપરણને કાવ્યનુ ઉત્તમોત્તમ અગ્ર કહ્યુ છે Pre dominant passion-કવિનો ઉત્કટ ભાવાવેશ જ કાવ્યને purity પૂરી પાડે છે કીટસનુ આ કાવ્ય તેવા ભાવાવેશથી સર્ગતી purityનો ઉત્તમ નમૂનો છે

કવિ રોડેગીએ કીટસના આ કાવ્યને તથા તેના પુરોગામી 'ધી ઇવ ઓવ સેન્ટ એમિસને કીટસની કવિનારીતિના choicest અને chastest ઉગરણો ગણાવ્યા છે આ કાવ્યને તેના પુરોગામી સાથે વારવાર બેસાડવામા આવે છે તેના બે કારણો છે તેમા આવેલા પ્રમંગ અને કથા એકબીજાના પૂરક છે અને કીટસની કવિતાકલાના તદ્દન જુદા પામા એ બેઉમા બોઈ શકાય છે આરણ કાવ્યમા રંગન માથી ભરતી નાવિકા સ્વપ્ન સાચુ પડેલુ જુએ છે, પ્રિયતમને સામે જિજ્ઞેસો જુએ છે, તેનો એક નિર્ણય અને સુખનો જ્વ હલતો પ્યાસો હાથરેતમા છે નાવિકા તે નિર્ણય કરી પણ સે છે પ્રિયતમ સાથે ભાવિ સુખના સ્વપ્ન ભેટી તે પ્રાણુ કરે છે વાહ હૈવ ! કેની અકળ આશોવાદ્યુક્ત તારી ત્રિતિ ! એમ વાયક અને વિચારે છે આ કાવ્યમા દુ સ્વપ્નમાથી અજેયો નાયક સુખમાત્રના ત્રાસને જલી ભવ છે તેની આખ આગળ રાજકુમારોના ફિક્કા ચહેરાઓની ભૂતાવળ રમે છે, દુખનો કાવ્યો

૩૪] કવિનોઃ માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૭૧

સુધીર દેમાઈ

વર્મતની મવાર

ફૂલગુલાબી સવારની પાદડીએ ઉપર કેમગલીના પગલાઓની નકશી, સાવ મુલાયમ હાહુ હાહુ મધમલતી મલમલ ઝાકળ-કાયા અગાને ગઈ પગથી
ઝળહળ ઝળહળ મિનખાબી આ સૂર્યતેજના પરત્તા ઉપર આળસ મરડી
ધુમ્મસ્તીથ ચિત્ર હવે સળવળે,
ફાગુમોહી વખતના પાલવને સૂવી પલાર વનની ટોચ પર સૌ ફૂકડાઓની કલગીએ હલ મથે

ગડકટા આ ગગનતેજને એકીશ્વાસે ગટગટ પીતી ધરતી ઉપર પીડી ગદ્દા પગપોટા,
લીલમલીતા ટહુકઓના પગનામાથી હસતા રમતા ચડેગાઓન ખીલી રદ્દા ગલગોટા

યયાતિ

મસાત

પછી પખીની પાખોમાથી પ્રભાત ફૂટેયુ
ધારણુ ઘોર નિશાના ઓઢી દૂર સીમમા
દૂર સીમ આળોટયા નળનુ મધ મીઠેરુ મનકું વૂટયુ,
પછી પખીની પાખોમાથી પ્રભાત ફૂટેયુ
વનરાવન સહવાસ તણને
હાહર સહગ મલયાનિલ
પગપોટ ની ભીતર પ્રકટયો
પ અમ સુ અનાવિલ
તાગક છટે છલકયા લયમા લયોલગના
સોનલ કિંગ્લે કિંગ્લે પડેલુ પાગિભતનુ ફૂલકું વૂટયુ,
પછી પખીની પાખોમાથી પ્રભાત ફૂટેયુ

મનોહર ત્રિવેદી

વિદાય અભિશાપ

પગની તળે પન્થ હશે ને જોખલે હશે વાવ,
કેમ ભૂલી તું જઈશ એ કહે
સીમને પી સમી સાંજની કાંઠેલ છાંવ?

કઈ રીતે તરછાડશે કહે,
કણ્ઠમાં ટાંકેલ મોર છૂપી ગુપચુપના ચૂંથેલ મોર ?
કા'ક છીડેથી ચાલતાં જશે
સાંભરી મારી વાડનો લીલો એ જ કાંટીલો થોર,
પછી તો ટપક...ટપક...ટપકશે રે
કાઈ ન દેખે એમ તારી બે આંખથી આદરસાવ :
પગની તળે પન્થ હશે ને જોખલે ભરેલ છાંવ.

ગામની દૃશ્યે આંખ ઉઘાડી દેખશે ત્યાં તો
ખૂલશે પાછું બંધ આંખાળું ગામ,
એ જ દૃશ્યથી ઊડતું આવી ખૂલતું આવી
ખેસશે તારા હોઠપેં માટું નામ;
પછી તો ફળિયે તારે કાઈ સૂની બાપોરને ટાણે
વંડીએ ચડી કાગડો ખોલી ઊઠશે
મારી યાદને કહી 'આવ':
પગની તળે પન્થ હશે ને જોખલે ભરેલ વાવ.

હલકાય છે. હા દૈવી કેવી અકળ તારી ગતિ !
પ્રેમ એ શાપ ! જીવન એ છિન્ન સ્વાનોનો
સરવાળો માત્ર ! આમ, જીવનનાં બે વિરુદ્ધ
પાસાં બે કાવ્યોમાં રજૂ થાય છે. રજૂઆત-
ની રીત પણ ખેડમાં અનોખી છે. પહેલા-
માં ચમકતાં આભરણો ને નવનરમ્ય રંગો-
થી ઓપતું વર્ણન છે; ખીજમાં ભયાનક-
તાના મૌનમાંથી ઝૂટક ઝૂટક સરતી વાણી
ને સૂતકાર વાતાવરણ બમાવતાં ચિત્રો છે.

ચિત્રાત્મકતા કીટ્સનાં કાવ્યોનું આગવું
લક્ષણ ગણાય છે. તે એમ માનતો કે કવિ-
ની કલ્પના એવી તો સઘન ને જીવંત હોવી
જોઈ એ કે તેના શબ્દશબ્દમાંથી કલ્પના-
ચિત્રો ઉદ્ભવવાં જોઈ એ અને તે દરેક
કથિતવ્યને પુષ્ટિ આપનારાં હોવાં જોઈ એ.
વર્ડ્સવર્થ કે શેલીની જેમ તે કવિતાને ફિલ-
સૂફીનું વાહન બનાવવામાં માનતો ન હતો.
તેણે શેલીને એક વખત સૂચન પણ કરેલું
કે કાવ્યગૂંથણીમાં બ્યાંબ્યાં પાકારાં પડતાં
હોય ત્યાં ત્યા તે કલ્પના વડે પૂરવાં જોઈ એ.
તેમ છતાં કલ્પનાચિત્રોના અતિરેકમાં તે
માનતો ન હતો. દરેક કલ્પનાનું ઉડ્યન ક-
થિતવ્યના તર્કથી બંધાયેલું હોવું જ જોઈ એ
તેમ પણ તે માનતો. કવિ ફક્ત સ્વપ્નદ્રષ્ટા
નથી. Poet is no dreamer. આથી
કીટ્સની કવિતાકલા સઘનતાની કલા બની
રહી છે, વૈપુલ્યની નહિ.

કીટ્સનાં કલ્પનાચિત્રો સામાન્યરીતે
રંગીન જ હોય. ઉપરાંત કીટ્સ તો સંવેદન
પણ ચિત્ર દ્વારા જ રજૂ કરે. આ કાવ્યમાં
પણ એકાદી સાહસવીરના ચિત્રથી માંડીને
દુઃસ્વપ્ન સુધીની સઘળા વિગતો એક પછી
એક સ્વરસેલાં ચિત્રો દ્વારા જ રજૂ થાય
છે. કાવ્યની કથાના નાયકના વીલાએલા

મુખ પર કરમાતા યુવાનના રંગ રૂપરાણીની પ્રભુત્વ છબકતી આખો, નાવક તરફ ઢળાને ગાતી ગમણી આસુ સાગની આંખોને ચૂમી લેતો નાનકે અને છે લુ કાગમુ સ્વપ્ન આ બધા ચિત્રાના એક એક રેખાકનમા અને કાનેક સૂચનો સમાધા છે સામાન્યરીતે કીટસના ચિત્રોમા હોય છે તેવી રંગોની ભલક અહીં નથી, કેમ કે કથાવસ્તુને તે અનુરૂપ નથી કરમાતા યુવાનનો રંગ જ આ કાવ્યનો ઘેરામા ઘેરા રંગ છે અપાર્થિત મો હિનીથી તરબોળ ને સૂતકાર વાતાવરણ મા ભરકાચેલી આ કથાને પાછે સ્થિતપોયણના અને મૃત્યુની ફિઝાશના જ વર્ણનો હોય ને! પોતાની ઇશ્વરોથી અસ્થાદિન સંહિને કીટસે ખેંચે કે વેત્તળા મુશી દીધા છે! નસ જ સહે તે આખો છે, જુદા જ પ્રતીકો તેણે ચોળ્યા છે આમ કીટસના કાવ્યોમા ભાગ્યે જ પુનરાવર્તન જોવા મળે

બેસક કાવ્યસ્વરૂપની વિશિષ્ટતા છે પદમા વાનાંનું કથન પદનો પ્રકાર પથ નિશ્ચિત ચાર લીંગીની કડી, જોમા પહેલી ને ત્રીજી નું માપ સરખું, બીજી ને ચોથીના અત્ય શબ્દો પ્રાસથી બદ કીટસના આ કાવ્ય માનું પદસાહિત્ય અનેક વિવેચકોના મુખે પ્રશ્નના ઉદ્ભાર કઠોરી ગયું છે તેમા થે પહેલી ને છેલ્લી કડીની ચોથી લીટી And no birds sangની ધીમી સૂચવલિની પ્રશ્ન કરતા તે વિવેચકો થાકતા નથી આખા કાવ્યમા વિષાદભર્યા સૂરો છે અને દરેક કડીનેઅને આવતી ધીમા લવનીટકી લીટી કાવ્યની ગતિને થભાવે છે, બાણે કે રહસ્યરેષ્ટને પથ લખાવતી હોય તેમ!

જેમ શબ્દના ધ્વનિ પ્ર થે કીટસ સ જાગ છે તેમ તેના અર્થ પ્રત્યે પણ તેજો

મનહર તળપદા

પદ્ય

તમે જીભા રે'બે ફૂકરિત કો' સ્વપ્ન સદને બની કીકી મારા થનગન થત ચાતક તણી, અને કાને જ્યારે રૂપનગરના પથ થઇને તમારી વાડીના કાણ મધુર મે'માન બનીએ

તમે 'આવો' કે'તા નીચવપળના ઉષ્ણ ગગને તમાગ ડોહોમા ભરી દઈશ

અન બાણે 'કે'તા નગર સવશુ એક કાણુમા તમા, હ થોમા જીચકી લઇને ઘેર મુજના દબૂરી, ગિશાના કબૂતર હું ઉરાડી દઈશ

પરંતુ જીમીને નિત પછી તમે 'ફૂક' કગલે અમાગ ચુલને, ખીલુખીલુ થતી નીલવગણી સ્વરો લીનેમા નધન થતું હું જાકી લઈશ, તમે કંક કેગ વન-ઉપવને આતરી મને પડી લીલા નાગો તણી પકડમા કેદ કગલે

કરસનદામ લુહાર 'નિરંકુશ'

ખાલી આરકા

રામરામે નીક ખાલી હર્ષના, ટંગવે ટહુકયા વિકુળો ગર્ષના આ વિભોગણ આખડીના આલમા-આથમ્યા છે સૂચ તારા દર્શના કેઈ વસનારા હવે મળતા નથી, એટલે ખાલી પડયા આદર્શના શાસની શગલુઈ વાગે શી રીતે મડપે તોગણ તૂટયા છે વર્ષના! કેમ પગલાઓ ચડેગ નીચે? આધળા છે આયનાઓ ફર્શના!

જગદીશ બેળી

છતાં ય નહીં

આજની આ રાત ભલે દુખે

છતાંય નહીં આંખે અજંપાની કોર :

આવતા પરોઢિયામાં ફરીફરી ભંગ

એવો સપનાનો આછકલો તોર.

બુમ્મટ પર સોનેરી નીસરણી મૂકીને

ભિતરે ભે કિરણોનું ટોણું,

તો તો પથરાતી આ રાતના અંધારને

પળપળની પાંપણ પર તોણું;

દૂર દૂર દૂર રહ્યું આભ, તો ય તારલીનાં

તેજ ચૂમે આંખડી વિભોર.

શીતરનાં વહેણ ભે કપાય એક શ્વાસે તો

ઉપરનાં વહેણ બધાં ટાણું,

ભવની ભરઢોળ છોને થાતી, હું એકાદા

ક્યારામાં અમરતને વાણું;

જળની આ જળમહીં સોનાનું માછલું : ને

સમઢરનો એ જ છે હિલોળ.

જ રલાન છે. મધ્યકાલીન શબ્દ 'જર્જરી' તે સમયના જ અર્થમાં ચોસર વાપરતો તેમ 'very'ના અર્થમાં તેણે ચોટી અને આક્રમી કડીમાં વાપર્યો છે; બ્યારે બીજી કડીમાંનો full શબ્દ આધુનિક અર્થમાં વપરાયો છે. મહાકવિ દાન્ટેના અભ્યાસી-ઓને, ક્રીટ્સ દાન્ટેનું મહાકાવ્ય તે સમયે વાંચતો હતો તે જાણીને, ફિક્ષા ચહેરાવાળા રાજકુમારોના વર્ણનમાં દાન્ટેના કાવ્યના પડઘા પણ સંભળાયા છે. છેલ્લી કડીની પહેલી લીટીમાંનો શબ્દ sojourn પણ ખૂબ સચક છે. Sojournનો અર્થ છે : કોઈના સાથમાં રોકાવું. નાયક રોકાયો છે : કોના સાથમાં? હતાશાના? ભગ્ન હૃદયના? જિન્ન રવનના? ભયાનક સૂતકારના? એ શબ્દ વાંચીને વાચકના હૃદયમાંથી સહેજે નિઃશ્વાસ સરી પડે એવો એનો ઉપયોગ અહીં થયો છે. ક્રીટ્સે પહેલાં wither શબ્દ પ્રયોજ્યો તો છેકીને sojourn મૂક્યો એવું મૂળ કાવ્યવાળા પત્રની હસ્ત-પ્રત સૂચવે છે. એક નાનકડો ફેરફાર કરીને ક્રીટ્સ વાચકના હૃદયાના તાર અનેકગણા વધુ રણજણાવી મેલો.

ચોસર, રપેન્સર, દાન્ટે અને ગિલ્ટનનાં કાવ્યો ઉપર પોતાની કાવ્યભાવનાને ઘડતાં ઘડતાં ક્રીટ્સે પોતાનાં કાવ્યો રચ્યાં. પણ તેમાં તેણે સિદ્ધિ તો એવી મેળવી કે તેના ચક્ષી આવતા કવિઓ માટે તે પોતે જ કવિઓનો કવિ બની ગયો. અંગ્રેજ કવિ-ઓએ રપેન્સરને હમેશાં શુરુ તરીકે લેખ્યો છે. ક્રીટ્સનું નામ હવે તેની હરેશમાં સુકાય છે. ટેનિસનની ચિત્રાત્મકતા, સંવેદનને ચિત્રમાં રમૂ કરવાની રોઝેટીની રીત, અને તેમનાં પદલાલિત્સ ક્રીટ્સની

કવિતામાંથી મળેલી ઈરણ્યને આભારી છે.

આ કાવ્યનું સર્જન પૂરું થતાં જ એ પત્રમાં ક્રીડસ આગળ લેખ છે: 'તમે પૂછશો કે ચાર ચુંબનો કેમ? કહું, કેમ? હું મારી કવિતાદેવીને નિરંકુશપણે વિહરવા દેવા કરતાં સંયમપૂર્વક તેને કાવ્યમાં મઢી દેવા મારું છે. કવિતાદેવીએ તો fowની જગ્યાએ score જ કહ્યું હોત, અને હંદને જગ્યાએ અર્ધ ન આવી હોત. પણ વિવેચકો કહે છે તેમ કલ્પનાને વિવેકની લગ્નમયી દાળમાં રાખવી જોઈએ. —but we must temper the Imagination, as the critics say, with Judgment. તે પ્રમાણે મારે બેથી વિસ્માજ્ય આંકડો પસંદ કરવો જોઈતો હતો કે જેથી બેથી આંખને સરખું મળી રહે. અને સાચું કહું તો દરેકને બે ચુંબન મળે તે મને પૂરતાં લાગ્યાં. જો મેં સાત કલાં હોત તો દરેકને સાડા ત્રણ મળત તે બહુ કંટાળાજનક તોમાંથી હું બચી ગયો છું.'

ક્રીડસની આ સમ્માનતા, કલ્પનાને વિવેકની લગ્નમયી દાળમાં રાખીને કાવ્ય-સર્જન કરવાની તેની રીતિ જ તેને સર્વોત્તમ કવિઓની હરણમાં બેસાડે છે. ફક્ત કલ્પનાવ્યાપારમાં સરી પડેલા કવિની શબ્દાલુતા રોચક લાગતી નથી. કવિના કવિત્વને મોપતી કલ્પનાસંપ્રિત વાચકના મનને આનંદવિભોર કરી મૂકે છે. સ્વચ્છિત કલાનો હિપાસક ક્રીડસ એકએકથી અદકો સુમધિત સકલનાચાળી કાવ્યકૃતિઓ સર્જી ગયો છે. □

કમલ વૈદ્ય

હે પિંજરના ચોપટ

હે પિંજરના ચોપટ!

તને અહીંના બૂલણે હોંચવા, બેઠેં,
આવી ગઈ કોપટ!

તું ખોલાવ્યું બધું' ય ખોલે,
અમથી પાંખ લહે તું ખોલે,
ભારી કરી ન કટકટ.

તને ચૂગવા અઃપ્રમંજરી મળે
મોઠિરા ખોર

પાણી નિર્ઝરનાં
તું બડલાગી નહિ—
હને સૌ આવી પડે બે આમ
વિના કંઈ ખટપટ!

હે પિંજરના પંખી!

જરાક બારી રહી ગઈ જ્યાં ખુલ્લી;
હોડી ગયું તું દૂર મનમાં
વિદાયનો હિરચાર કયાં વિણ
ઝટપટ!

મન

દૂરથી જુઓ દોડતી આવે હોડી,
દરિયો આ વેરાન અહીં
શું ભાળ નહીં હોય થોડી ?
આમ તો પેલાં જળનાં ઊગ્યાં ઝાડ
ઊભાં જાણે ક્ષિતિજનો લઈ ભાર.
એકધારું કંઈક વહેતું એવું જાય
કે એને નામ નહીં કે ગામ નહીં કે ઠામ,
તો ય હવામાં શુંજતું રહે
રાત પડે ને પૂછતું રહે
પાંખ નહીં તો ય ઊડતું રહે
—મન.

દૂરથી જુઓ દોડતી આવે હોડી
કાણની છાયા ઓઢતી ઊડે પાંખ વિનાની ઘોડી.

તૃપિત પારેખ

માને

મા, તું સોઈગમશિન,
ને હું ખરખર ખરખર
મશિનકેરો અવાજ પીને ઊછર્યો, મીન
અવાજનું થઈ તર્યો...

ખરખચડાં સ્વપ્નોની ઉપર
ચીલા પાડતું
શ્વાસ વગરનું ચક્ર દોડતું...
મશિનનો ગગડાટ
સ્વપ્ન છેદીને નીકળે બહાર
અચાનક, હલે
લીંતની વાંકીચૂંકી તિરાડ...

તું જ્યારે ખાંસતી—ઘરમાં—
ધૂસર પીઠ ઉપરથી
ખાંસીના પડ હલ્દીહલ્દી ખેરવતો વાયુ...
સોયની અણી જેવું રેતાં
મેં સાંભળી તને કદીક...
સૂક્ષ્મ ડાળ બની તું ઊગી આંગણે,
તોય પાતળી છાંયે તારી
ભવનો થાક ઉતાર્યો...

આજ પણ—

મારા ભૂખરા ને રેતાળ ભૂતલમાં,
તૃણ તૃણ થઈ ચોમેર બધે
પસર્યું છે તારું લીલુંલીલું હાલ.

કવિ જોહાન કીડ્સ
(અનુસધાન પહેલી ચિત્ર ખેટથી)

નહેતી એટલે એ પ્રેમસંગમ બાગી પાપો
ઈ ૧૮૨૦માં પોતાના વૈદ્યકીય જ્ઞાન વડે એ
પ્રાચીન એકાદે પોતેણીમાં જડાયેલા છે હ ના
ફેર માટે રોગીએ એને પીસા બોલાવ્યા, પણ એ
ચિત્રકાર મિત્ર સેવન સાથે નેપથ્ય અને પત્રી
રોમ જઈ રહ્યો અને સેવનની ઘણી સાગલી
ભરી સારવાર છતાં ૧૮૨૧ની ૨૩મી ફેબ્રુઆરી
એ એનું અવસાન થયું રોમના પ્રેટિરેટ્ટ કમ
સ્તાનમાં એનો દફનાવવા થયો ને એની કબર
પર એણે પોતે જ લખી રખેલા મૃત્યુસેખના
શબ્દો સેવન કોતર્યા 'હીયર લાઈઝ વન હુઝ
નેઈમ વોઝ રિટ ઈન વોટર' (જળ પર એનું
નામ સખાયું છે એ અહીં પોતથી છે)

'માસુમ' વિમનગરી

ગાન

ઓરડામાં લમતી એ કળી ને વેલને

ફળિયામાં લમતી નિંદર હો જી.

લીલાછમ પોતણા નીધા ન દીધા

રથાય આખમાં કોન્ય છે પીળા ગોખર હો જી

વાડામાં પૂર્યા છે કાળમીઠા ટેવવાને,

પીઠી ચોળીને પીરયા પાસળા હો જી,

સાથિયા નાં છે એટલા વીતકના પાળિયે ને

દસના દરવાજે દીધા આગળા હો જી

અરણીની જેમ કોન્યા પગરવની પાખમાં

ઝાઝવાના તડકા અવાવર હો જી.

ઓરડામાં મમતી એકળી ને વેલને

ફળિયામાં લમતી નિંદર હો જી

આખિમાં એવા તો અધાર્યા વાળા કે

શમણે ટહુકયા છે મોર સામદ્ર હો જી

ફાગલુથી ઝાળઝાળ બળતી આખ્યુમાં પડયું,

છપતગ્નુ કડકડતું ઝપડું હો જી

ટોડલામાં ચીતરેલા હોલાની પાખ સમ

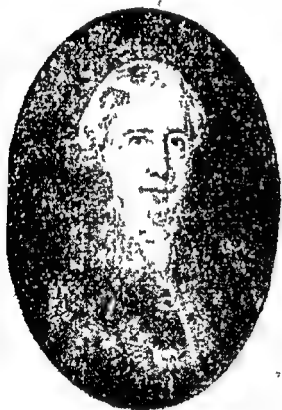
મૂઝાતુ છાતીનું પાજર હો જી

ઓરડામાં લમતી એકળી ને વેલને

ફળિયામાં લમતી નિંદર હો જી.

- ૨ ભાઈ મર્ચાન્ડ કીર્સ
- ૩ ભાઈ ટોમસ કીર્સ
- ૪ બહેન ફેની કીર્સ
- ૫ પ્રેચસી ફેની ગ્રાઉન

▽કવિ કીર્સના હસ્તાક્ષરમાં એના બાણીતા દ્રાવ્યનો શરૂનો ભાગ

ક દ ટા (કવિ દલપતરામ દાહ્યાભાઈ)ની સહીવાળી મંવિતાઓથી શુભચાલીઓમા મિથ અને આદરપાત્ર થએલા

કવિ દલપતરામ

ઉત્તરાવસ્થાએ

‘સજન! સંભળાવજો ધીરેધીરે સુધારાનો સાર.’

અ. પંકિતમાં પોતાની ધીર-ગંભીર વ્યક્તિત્વયુક્ત અભિ-
વ્યંજિત કરનાર ક. દ. ડા.—કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ—નો
જન્મ ઈ. ૧૮૨૦ના નવ્યુઆરીની ૨૪મીએ વઢવાણમાં શ્રીમાળી
બ્રાહ્મણ ડાહ્યા વેદિયાને ત્યાં થયેલો. વેદવિદ્યાના અજબ હવાસક
પિતાએ પુત્રમાં વેદ અને સંહિતાના જ્ઞાનનું તથા શિસ્ત-સંસ્કાર-
નું સંચય કર્યું. આમ પિતાના ગુરુપદે પુત્રે જ્ઞાનોપાર્જનના
શ્રીગણેશ માંડયા. માતા અમૃતબાએ વાત્સલ્યવર્ષાથી દલપત-
દિલની ધર્મસંસ્કાર-સંપત્તિ કંઠાવી. પછી તે પ્રભુરામ પંડ્યાની
ગામડી શાળામાં દેવનાગરી કક્કો શીખ્યા ને એમની જ પાસે
ગ્રંથીપાઠ તેમજ હામોદર જની પાસે ન્યૈતિપત્તને પણ અભ્યાસ
કર્યો. રત્નને દિવસે જૈન મિત્રોની સંગતમાં શામળની પધવાર્તા-
ઓનું વાચન થતું. દલપતરામમાં સામાજિક સલાનતા ત્યારથી
પ્રગટેલી. આ રીતે આ ધ્રુવી શાળામાં/થોડું ભણ્યા ના ભણ્યા
ત્યાં તે નિશાળ બંધ પડી અને કવિનું શિક્ષણ અટક્યું.

હવે પિતા પાસે વ્યવસ્થિત વેદાધ્યયન આરંભ્યું. ઉચ્ચાર-
શુદ્ધિના દહાગ્રહી પિતાની કંઠક શિસ્ત દલપતને માટે અસહ્ય થઈ
પડી. કોષાંધ પિતાની મારગદર્શી કંટાળી કિશોર દલપત એક
દિવસ તે ધરજોડી કાશીએ લાલુવા નીકળી પડ્યો. અનાથ કિશોર-
ને જોયો મૂંડવાના ઇરાદાથી કોઈ સાધુએ તેને પોતાની સાથે લીધો;
પરંતુ યોગકામાં એક ખોલએ એને ઉગાર્યો અને મામા પ્રેમાનંદને
હવાડે કર્યો. દલપતરામને આ મોસાળવાસે જુદો જ બાઝ આવ્યો.
સંસ્કૃત ને ન્યૈતિપત્તને અભ્યાસ અહીં ભરી રહ્યો. તેર વર્ષની
વયે મામાએ દલપતનું મૂળીખાઈસાથે લગ્ન કરાવી આપ્યું. આ એ-
મનો સંસારારંભ. આ સાથે જ એમનો સંપ્રદાય-આરંભ પણ થયો.
મોસાળનો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય કિશોરને સ્પર્શી ગયો. ચો-
દની વયે મૂળીમાં ભૂમાનંદ સ્વામી પાસે ધર્મસંબંધી પંચ સંશય
પ્રશ્નાવલિ રજૂ કરી. સ્વામીએ સંતોષકારક ઉત્તરો આપ્યા અને
સુરત વેદધર્મી ડાહ્યાભાઈનો પુત્ર શુદ્ધ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયી
બન્યો. ૧૪થી ૨૧ વર્ષને ગણી દલપતે મૂળીના સ્વામીનારાયણ
મંદિરમાં કાવ્યજ્ઞ દેવાનંદ સ્વામી પાસે પિંગળાહિનું જ્ઞાન યોગવ-
વામાં ગાળ્યો. પ્રજા ભાષામાં કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. તેથી
એમની નિર્સર્ગદત્ત કવિત્વશક્તિ પાંગરી બીડી. એ જ કવિત્વ-
શક્તિથી આકર્ષાઈ સાધુ અયોધ્યાપ્રસાદે એમના કુટુંબખર્ચની
જવાબદારી પોતે સ્વીકારી દલપતને અમદાવાદના સ્વામીનારાયણ
મંદિરમાં સંસ્કૃત ભણવા મોકલ્યા. કાવ્યગુરુ દેવાનંદ પાસે કાવ્ય-
દીક્ષિત થઈ સંસ્કૃત-શિક્ષિત થવા એએ પ્રથમ જ વાર અમદા-
વાદ આવ્યા. ત્યાં સ્વયંપાત્રી રહીને દલપતે અથાક શ્રમ કરી
વિદ્યાસિદ્ધિ પણ હાંસલ કરી. ઈ. ૧૮૪૫ના એ ગાળામાં ભોળા-
નાથ સારાભાઈ દલપતરામ પાસે પિંગળપાઠ શીખતા હતા.

બેએક વર્ષ આમ અભ્યાસ કરી દલપતરામ વતન વઢવાણ-
માં પાછા ફર્યા. કોઈક વ્યવસાયમાં સ્થિર થવાના એમના પ્રયાસો
ચાલુ હતા ત્યાં જ અમદાવાદથી એક ખેપિયાએ આની દલપતદ્વાર
ખખડાવ્યું. અમદાવાદના કલેક્ટરકલેક્ટર ફ્રાન્સેનું આમંત્રણ લઈ-
ને એ આવ્યો હતો. ગુર્જરદત્તિહાસજ્ઞભણવાની અદ્યય આરતવાળા
ફ્રાન્સેને કોઈ સત્રિષ સહાયકની જરૂર હતી. ભોળાનાથસાઈએ
સૂચવ્યું દલપતરામનું નામ. ભોળાનાથનું આ સૂચન ગુરુની ઝણ
મુક્તિ સાથે ગુજરાતના નવસંસ્કારદાયનું શુભ ચિહ્ન બની રહ્યું. રંક
બ્રાહ્મણ ખસે જોળી ભરાવી શિક્ષિસિદ્ધિ અર્થે અમદાવાદ આવી
પહોંચ્યો. એ વર્ષ તે ઈ. ૧૮૪૮નું અને દલપતવય અઠ્ઠાનીસનું.

દલપત-ફ્રાન્સેનની આ જોડીએ ગુજરાતના સાહિત્ય-સંસ્કાર
ક્ષેત્રમાં નવતાની નોખત વગાડી. ફ્રાન્સેન-હૈયે ગુજરાતની ‘શસ-
માળા’ રચવાના મનોરથો બીજળતા હતા તેને સાકાર કરવામાં
દલપતરામે રાતદિવસ એક કરવા માંડયાં. તદર્થે એમણે સમગ્ર
ગુજરાતનો પ્રવાસ ખેડ્યો. ફ્રાન્સેન-પ્રયાસે ૧૮૪૮માં ‘ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ની સ્થાપના થઈ તેમાં પણ દલપતઝણ
એણું નહોતું. દલપત-ફ્રાન્સેન સેવક-રોઠમાંથી ગુરુશિષ્ય અને
અંતે મિત્રો બની રહ્યા. ફ્રાન્સેનની બહલી સૂરત થતાં દલપતરામ
ત્યાં ગયા. સૂરતમાં એમણે ટેરટેર ભાષણો આપ્યાં અને સૂરતી-
ઓને નવકવિતાનો રસચટકા એમણે જ પ્રથમ લગાડ્યો. તે
પછી ફ્રાન્સેન સાથે મુંબઈ, ભાવનગર, વીરમગામ, પાટડી, બનલુપ,
લાખતર, લીમડી, ધંધુકા, ઘોધા, પાલીતાણા, મોઢેરા, અંબાજી,
ઈંડર ઇત્યાદિ સ્થળોએ ફર્યા. ભાવનગર, ઈંડર, ધ્રાંગધા આદિ
રાજ્યોએ તે એમની કવિત્વશક્તિની કદર કરી વર્ષાસન બાંધી
આપ્યાં અને શાલપાઘથી નવાજ્યા.

ત્યાં જ ફ્રાન્સેને ત્રણ વર્ષની રત્ન પર સ્વદેશ પાછા જવાનો
નિર્ધાર કર્યો. દલપતરામને માસિક રૂપિયા પચીસની ફ્રેજદારી
કરકુનની સરકારી નોકરી મહીકાંકામાં એ આપવાતા ગયા.
કરકુનમાંથી સરકારકુનના પદે એમની બઠતી થવાની હતી એ-
વામાં જ કસોડીકાળ આવ્યો. ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’
હમમગવા લાગી. એ વખતના મંત્રી કર્તેસે સોસાયટીમાં જોડાઈ
જવા દલપતરામને વિનંતિપત્ર લખ્યો. પ્રથમ તે દલપતરામે
નામરજૂ દર્શાવી, પરંતુ આખરે ફ્રાન્સેનદોષો દલપતરામે દઢ નિશ્ચય
કરી લીધો: ‘સ્વદેશનું શુભ ચાહીને આવીશ અમદાવાદ.’ આમ
૧૮૫૫ની ૧લી જૂને રૂ. ૩૦ના માસિક વેતનથી દલપતરામ
સોસાયટીના સહમત્રી બન્યા. ધડપડું સોસાયટીને દલપતરામ-
ની વ્યવહારકુશળતાએ બચાવી લીધી. એ જ વર્ષ પોતાના સં-
પ્રદાનનીયે પ્રગટ થયેલા જુલાઈના પ્રથમ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં એમણે
જહેરાત કરી: ‘આપણા દેશના સુધારા અર્થે મારાં તન, મન ને
ધનથી હું ખૂબ મહેનત લેવા ચાહું છું.’ ને પછીનાં પચીસ વર્ષની

એમની એકધારી સોસાએટી-સેના આ વાતની સાહેદી પૂરે છે

એમણે 'બુદ્ધિમંત્રણ'ની પ્રતિષ્ઠા, ધધારી, ધનાઢ્યો ખાસે થી સોસાએટી માટે ધન ઉધરવ્યુ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને વેગવાન બનાવી અને બહોર મરુત્તિ દ્વારા સસારસુધારાના કાર્યો કર્યો આ રીતે સોસાએટીમા રહ્યા રહ્યા એમણે અતુવિધ મરુત્તિ કરી મુખાઈમા થએલી દસપત નર્મદ સાહિત્ય સ્પર્ધાએ એમને વધુ મસિદ્ધિ આપતી કટિસની પ્રેરણાથી ઈ ૧૮૬૩મા વડોદરામા વિદ્યા પ્રવૃત્તિના મારંભ કરાવડાવવા દસપતરામ ખડેરાવ મહા રાજાના દરબારમાં 'મહારાણી ગુજરાતી વાણી'ના વર્ગીક ઘઈને ગયા વળી, અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમા અને ખજીથી ટ્રેઇનિંગ કૉલેજમા એમણે કવિતા શિક્ષણુ પણ આપવા માડેલુ 'બુદ્ધિ મંત્રણ'મા લેખો લખી એમણે સસારસુધારો પણ કરવા માડેલો ગુજરાતમા થએલો નૂતન શિક્ષણુનો પ્રચાર અને સસારસુધારો એ બને સોસાએટી અને દસપતરામના અદ્વેતનુ જ સુભગ પરિણામ જણાય 'સોસાએટીની એકધારી સેવા કરી, અજ અને આખની નબળાઈ વધતા ઈ ૧૮૭ મા એઓ ત્યાથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે એમને રોધ્ય કીર્તિચંદ્રકથી નવાજવામા આવેલા

સ્વામીનારાયણ સમદાયની સહાયારે એમના સાહિત્યને ધ્યેયમાથી બનાવ્યુ હડુ વિધવાવિવાહ, બાળલગ્ન અને મલ પાનનિષેધ, નવા હુમરોને કલેજન, પરદેશપ્રમન, વિદ્યાપ્રચાર, સ્ત્રી કેળવણી, વહેમો અને અવધ્યકનો વિરોધ, રાષ્ટ્રભાવનાનો વિકાસ' આ બનુ સસારસુધારનુ કાર્ય એમણે સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા કર્યુ છે 'અત નિબધ' લખી, એમણે સોસાએટીનુ ૩ ૧૫૦નુ પ્રથમ પારિતોષિક માપ્ત કરેલુ જ્ઞાતિપ્રથા વિષેનો એમનો નિબધ પણ છનામપાત્રગણએરો મુખાઈનીજ્ઞાનપ્રચારક મડળીએ થોભેલી સ્પર્ધામા 'પૂનર્વિવાહ પ્રબધ' લખી ૩ ૧૫૦ નુ પારિતોષિક મેળવેલુ 'દુતરપાનની ચડાઈ' (જેની ૪૦ એટલી આવૃત્તિઓ અને દોઢ લાખ એટલી નકલો છપાઈ છે), 'સપ્તક્રમી સદાઈ', 'ઉકનિષેધ ગરબાવળી', 'મદવાસપળી', વગેરે એમની તે કાળની કીર્તિદા કૃતિઓ 'હોપ વાચનમાળા' ને 'કાવ્યદોહન' ના સ પાદનમા પણ દસપતરામનો પ્રસાર મળેલો રહેલો છે 'લક્ષ્મી' નામનુ આપણા સાહિત્યનુ પહેલુ નાટક એમણે સૂરતમા રચેલુ ને 'મિથ્યાભિમાન નાટક'થી તે માણુ અગ્રણુ છે ૧ એમની વાર્તાઓ 'તામ્રિક પ્રિય' અને 'દિવસદર્શણ'મા સ ગૃહીત યઈ છે એમના ૬૦ મા રમે મગડ ઘણેલ ૪૭૦ પૃષ્ઠના દળણ અથ દસપતરા યમા

એમની હિંદી તથા સામદાયિક કવિતા સિવાયની લખમજ સર્લ કૃતિઓ સમાવવામા આવેલી ઈ એ મગડ થતા પહેલા કઈજ અગાડથી ભરીને ગ્રાહક નોધવાની બહેરાત થતાં જ ૬૦ ગ્રાહક નોધાઈ ગયા હતા એ એમની લોપ્તમિયતાનો કઈ એરે પુરાવો નથી 'ફાળંસ વિરહ', 'ફાળંસ વિલાસ', 'સામગ્રસતરહ', 'જસવત રાજનીતિ', 'વેનચરિત', 'ભરૂચ રામહર્યાન', 'શ્રવક ખ્યાન', 'દસપત પિચળ', 'પુરુષોત્તમ ચરિત' અને 'હરિવીર મૃત' એમના સર્જનનો મહત્વનો અન્થ ફાલ છે

જનતાના લાક્ષીલા આવા 'કવીશ્વર' પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ મારખ કિશોર વયથી બેડકણા બેડીને કરેલો પછી તે બપાઈ, હડૂલા, ગરબી અને પદ રચવા માડયા દોહરા ચોપાઈએ પદ્યવાર્તાઓ પણ રચી તેર વર્ષની હમરે શામળની અફ નીએ અનુક્રમે ૨૫૦ ને ૩૦૦ દોહરા ચોપાઈની 'હીરાદંતી' અને 'કમળ યોચની' વાર્તાઓ રચી, પરંતુ સમદાયચીદા નીતિઓ આ શુ ગારી રચનાઓનો ઘછળથી એમણે સ્વહસ્તે જ નાં કરેલો આમ એમની કવિતા 'આકાર' પરલે મજબ પાની, તે 'અતરેતત્ત' પર લે આરંભમા શામળની અને પછી સહજન સમદાયપ્રબોધી નીતિમતાની અસર મહશિત કરે છે

પ્રસાદ ને મારુવું એમના મુખ્ય કાવ્યગુણુ અનાધારસ છત અતિ પ્રાસનુપ્રાસ, ગતિશીલ પ્રચાલી પદ્ય નેસર્ગિત નર્મ, નિર્દે મર્મે છદશુદ્ધિ, આ એમની કાવ્યબાનીના પ્રધાન લક્ષણો નજ કંપના, સમુચિત અવકારો, સીચો લપદેશ અને સહાર જળીપલ પણ આગળ તરી આવતા ગુણો ગણુવી શકાય એમા સરળતા છે ચાતુરી છે, લયાનમ્રતા છે સુવારાના શાણા શિક્ષક, દેશખલ વલ્લય નીતિ-સહાયરના આમણી મનામિયકવીશ્વરને અમેજ સર કારે ૧૮૮૫મા સી આઈ ઈ ના ખિતાબથી નવાછને બુધામનકેલુ

મૂળીમા, ક્ષરણીમા અને રેવાળા એમ ત્રણ પત્ની, થયકુ વર હરિકુવર, વીજકુ વર અને મણિળા એમ ચાર પુત્રીઓ, તથ મોહનલાલ મગનલાલ, છોટાલાલ નાનાલાલ ને અમનલાલ એમ પાચ પુત્રોનો વિરાળ કુટુંબકડોલા ધરાવતા દસપતરામે સ્વપ્રયને અમદાવાદમા બેસી કરેલી 'કવેશ્વરની હવેલી'મા ૧૮૯૮ના માર્ચ ની ૨૫મી તારીખે દેહોલસ ૧ કર્યો આ સ્મલ એમની ૧૯૧૨ જન્મજયંતી છે ત્યારે અર્વાચીન ગુજરાતના આ આદ્ય સર્જ એને સુધારનુ સમસલ આદરને આનંદ જમાવે છે

ધીરુ પરીખ

પ્રફુલ્લચૂતાઙ્કુરતીશ્ણસાયકો
દ્વિરેફમાલાવિલસદ્નનુર્ણઃ ।
મનાંસિ મેત્તું સુરતપ્રસક્તિનાં
વસન્તયોદ્ધા સમુપાગતઃ પ્રિયે ॥૧॥

દ્રુમાઃ સપુષ્પાઃ સલિલં સપદ્મં
સ્ત્રિયઃ સકામાઃ પવનઃ સુગન્ધિઃ ।
સુલ્લાઃ પ્રદોષા દિવસાશ્ચ રમ્યાઃ
સર્વે પ્રિયે ચારુતરં વસન્તે ॥૨॥

વાપીજ્જલાનાં મણિમેસ્થલાનાં
શશાઙ્કભાસાં પ્રમદાજનાનામ્ ।
ચૂતદ્રુમાણાં કુસુમાનિતાનાં
દદાતિ સૌભાગ્યમયં વસન્તઃ ॥૩॥

ઋતુમંહારઃ કવિ કાલિદાસ

વાસુદેવ સ્માતૈ

વસન્ત

પૂજા પરતું ચિત્ર

પ્રિયે, લસંતી અસિપંક્તિ-જ્યા પરે,
સુતીક્ષ્ણ, ખીલી સહકાર-મંજરી
તાણાં ધરી તીર વસન્ત-વીર લ્યાં
સરે છ કામાતુર ચિત્ત ભેદવા.

વૃક્ષો સુપુષ્પે, જળ પંકજેથી,
સ્ત્રીનાં રામા, મરુતો સુગંધે,
સુખી દિનાન્તો, દિવસો સુચારુ-
પ્રિયે, વિશેષાં વિલસે વસન્તે.

કુણ્ડોદ્ધકો ને મણિમેષ્ઠલાઓ,
મયંક-આલા, રમણી સકામા,
આત્રદ્રુમો આ કુસુમે લગ્યાંને
વસન્ત અર્પે અધિકી જ શોભા.

અનુ૦ ધીરુ પરીખ

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[૫ રજિસ્ટ્રેશન નંબર ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અનુચિત (સર્મ નં. ૪, રૂલ નં ૮)]

- ૧ પ્રકાશન સ્થળ : કુમાર કાર્યાલય લિમિ૦ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૨ પ્રકાશન સમય : દ્વિમાસિક, દર ખીન્ને મહિનાની છેલ્લી તારીખે
- ૩ મુદ્રકનું નામ : બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : કુમાર કાર્યાલય લિમિ૦ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૪ પ્રકાશકનું નામ : બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : કુમાર કાર્યાલય લિમિ૦ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૫ સંપાદકોનાં નામ : (૧) રાજેન્દ્ર શાહ; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદ્વાર, મુંબઈ-૨
(૨) બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ-૧
- ૬ માસિક કે માસિકોનાં નામ સરનામાં : ભૂપતભાઈ વસા, જગન્નાથ ડોહર, મહેન્દ્ર ભગત, રાજેન્દ્ર શાહ, સુધીર દેસાઈ
વાઠીલાલ ડગરી, સુરેન્દ્ર વઘીલ, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદ્વાર, મુંબઈ-૨
- હું બચુભાઈ રાવત આથી નહિર કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ નાણુ અને સમજ મુજબ સાચી છે.

બચુભાઈ રાવત

પ્રકાશક

અમરઆશી.

ગામકી - મેંચલ

કહીં હાલો તિરાડામાં અમર આશી પુષાઈ છે !
અફા મેંચર સંગમનામાં રૂપ ઉડી સમાઈ છે ! - કહીં-૨
પુલાઈ આંહાંભરની, કહીં રો રો બધા કહીં,
રહીં ગઈ વરસની આશી, અગર ગરબન પાઈ છે - કહીં-૨
બકી ના વસતી માણ, સંગમ પુષા ઘેગરીયામાં,
દેખરો રાત બાનો માં ગામણ મેં પમાઈ છે - કહીં-૩
સંખમ ફુલમાં મેંબાતેના કુશળન બોલોનાં મેંચર,
કનકમાં એ કદમબોરીને ઉપર મેંબાત પુલાઈ છે - કહીં-૪
શીખમર ભય મલકાના, મરે શરીરે ઉપર ફરહાદ,
અગમ ગામના ખાડાનામાં મલકારો કુલાઈ છે - કહીં-૫
ફાના મેંચું ફાના પાચું, ફાનામાં શીખ સમાઈ છે,
મરીતે ખલવાતો મેંચ; લલિબરની કુલાઈ છે - કહીં-૬
અલરનું ભય મેંચરે શોખ, ગુરન પરીતે મુશરફનું,
સંગમના દાદના ઉલે દરીકાના. રહાઈ છે - કહીં-૭
સદા દિલના અપવામાં સંગમના રહીં રોશિન છે,
ભાવને ભૂગાં અંદર બરી મારીત સાંઈ છે. - કહીં-૮
અમનમાં આપતે ઉભો ગુલોપર આફરીં ચઈનું,
ગુલોના ખાડા બલતાં બલગુલને નપાઈ છે. - કહીં-૯
દેખ રો એણીયા મુરજીદે ગયા મારીતમાં ફૂલી,
નફરયા ને-મુંબા એજા પાંકાનો સખા ગાઈ છે. - કહીં-૧૦

નીચે: મણિલાલની મુદ્રા

ઈ. ૧૮૮૮ના જૂનમાં સ્વછવનના
આદર્શનું તેઓ સુનિશ્ચિત સ્વરૂપ
મુદ્રાલેખ રૂપે આંકે છે. તેઓ કહે છે:
'શરીરથી, સંબંધીઓથી, પૈસેથી,
આજીવિકાનાં સાધનથી જે વેળે હું
છેક ખેનર થઈ કેવલ પરમાત્મા પર
શ્રદ્ધા કરી નિભાવ કરતો હતો તે વેળે
મેં એક 'સુખર સ્ટેમ્પ' કરાવ્યો. તેમાં
કુદાળું છે તે સૂચ્ય છે. મતલબે સૂર્યોપાસક
બ્રાહ્મણ છું. મધ્યે પુસ્તક છે એ મારો
નિરંતરનો અભ્યાસ સૂચવે છે. ઝૂં
શબ્દ સર્વ વેદના સારરૂપ પરમાત્માના
પ્રતીકરૂપ પ્રણવ છે. એ મારા અદ્વેત-
માર્ગનું સૂચક છે. તે મારું ચાલતાં
ચાર સિદ્ધાંત કરાવ્યા છે: પ્રેમ
અર્થાત્ બ્રહ્મભાવ-સમાનતા-અભેદ.
કશામાં દુઃખ ન માનતાં પ્રેમ-અભેદ-
રૂપ આનંદમાં રહી, સર્વદા ગમે તે
દુઃખમાં નિરાશ ન થતાં સારાની
આશા ચક્રાણુ કરી, પ્રયત્નશીલ રહેવું
અને જે પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થાય
તેમાં સંતોષ માની બેચે તગવું નહિ;
અને આ બધું થવા માટે સર્વદા શાસ્ત્ર,
સુવિચાર અને તત્ત્વજ્ઞ પરમજ્ઞાન
ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા જવી. આ કહ્યા
પછી સર્વદા હારી ન જતાં આનંદથી
જ રહેવાનું મારા અનુભવે જે સખલ
કારણ બતાવ્યું છે તે કહ્યું છે, કે પુરુષને
હાથ કાંઈ નથી, હરિ, પ્રારબ્ધ કરે છે
તે જ થાય; માટે શોકનો સર્વથા અવ-
કાશ નથી, સદા બ્રહ્માનંદ—આનંદ!
અહો, એ જો મને ન મળ્યો હોત,
તો આજ આ લખનાર કોઈ ન હોત !'

મણિલાલ નભુલાઈ દ્વિવેદી

સાંભળું જાન
શીરડે પડ્યા
(‘કુમાર’ના મોંજન્યથી)

ગ્રીષ્મ • (વ. સં. ૨૦૨૭)

કવિત્નોક

મે-જૂન ઈ. સ. ૧૯૭૧

। ૩૦ વાડ મંમનમિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં ત્રાવિર્ભાવોર્મિ રણિ ।

કાવ્યનું સત્ય

યુગની પરિસ્થિતિ સાથે અન્ય સત્યો બદલાતાં રહે છે, પરંતુ કાવ્યગત સત્ય કદાપિ બદલાતું નથી. એનું મૂળ સ્વરૂપ શાશ્વત છે; બદલાય છે માત્ર સૂત્ર. એક યુગમાં એ સૂત્ર કરુણાનું તો અન્યમાં દેશપ્રેમનું, એક યુગમાં એ સામાજિક સુધારાનું તો વળી બીજામાં સામ્યવાદનું. કાવ્યના સત્યની પણ આવી જ દશા છે. એની અભિવ્યક્તિના મૂળમાં ભાવના તો એ જ રહે છે, પરંતુ વિશેષ યુગસંદર્ભમાં એનું રૂપ બદલાય છે. દાર્શનિક તથા વૈજ્ઞાનિક સંત્ય જે આગામી યુગમાં અસત્ય સાબિત થાય તો એમનું કોઈ મૂલ્ય રહેશે નહિ. પરંતુ હંસનો નીર-ક્ષીર વિવેક, ચન્દ્રમાનું અમૃત, આકાશની ગંગા, યશનો શ્વેત અને અનુરાગનો લાલ રંગ વગેરે કાવ્યગત સત્ય આજ પણ શાશ્વત છે.

‘કલા ખાતર કલા’ના વાદના પ્રચારકોએ કાવ્યના અહિરંગ ઉપર વિશેષ ઝોક દઈને કાવ્યગત સત્યનું ઘણું અહિત કર્યું છે. સાથેસાથે કાવ્યના લક્ષણકારોથી પ્રભાવિત થઈને અનેક પ્રતિભાશાળી કવિઓ કેવળ વાક્યજ્ઞાનમાં ફસાઈને આ સત્યથી વિમુખ રહ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે ઉપર્યુક્ત માર્ગ સરળ છે. પરંતુ સત્યની ખોજ એટલી સરળ નથી. આ માટે અથાક સાધના કરવી પડે છે. કવિ જ્યાં સુધી મરજીવો બનીને જીવન-સાગરમાં ડૂબી ડૂબકી લગાવતો નથી ત્યાં સુધી એના હાથમાં મોતી નથી આવતું. આથી જીવન્ત કલાકાર જ કાવ્યગત સત્યની રક્ષા કરી શકે છે.

રાજનાથ શર્મા

નિરંજન ભગતની

કવિતા

ભાળાભાઈ પટેલ

(૧)

ઈ. ૧૯૪૦ની આસપાસ ગુજરાતી કવિતામાં બહિર્મુખી રાષ્ટ્રચેતના કે સમાજચેતનાનું સ્થાન સૌન્દર્યચેતના લે છે, પ્રહલાદ પારેખ બારી ઉઝાડે છે, અને પછી હરિશ્ચંદ્ર, રાજેન્દ્ર, નિરંજન વગેરે કવિઓ આ નવા વલણથી પ્રેરિત રચનાઓનું વિશ્વલ્લખને આવે છે. પ્રાગતિક રચને સ્થાને પ્રાકૃતિક રમણીયતાનું મોહક માધુર્ય હલકાય છે, પ્રભુમની અનુભૂતિ ઘેરા ગંગા પ્રગટ થાય છે, અભિનવ છદોલય સંભળાય છે, કલ્પનો અને પ્રતીકની ઐત્તરિક સઘનતા અને ગીતોના અભિનવ લગાતરક સ્વરૂપ સાથે સિરિક સૌન્દર્ય અને ભાવમાધુર્યની શુચિતા સિદ્ધ થતાં જોવા મળે છે નિરંજનની કવિતાનો આ પર્વિવેશ છે.

૧૯૪૬માં પ્રગટ થતું 'હૃદોલ્લસ' કે ૧૯૫૦માં પ્રગટ થતું 'કિન્નરી' છેક ૧૯૪૩ના ગાળાથી શરૂ થતી રચનાઓ લખીને આવે છે હાથબનાવના કાગળ પર, નવી નાગરીમાં મુદ્રિત, લાલ પૂંખા લખેટાઈ આવતું 'હૃદોલ્લસ' અને પીળા પૂંખા લખેટાઈ આવતું 'કિન્નરી' આ બહિર્ગમ પરત્વે જ નહિ, એના અંતરગમ જ ધણું વિભિન્ન લખીને આવે છે આમ તે પોતાના સમકાલીનો સાથે સાથે છતાં આગવી મુદ્રા ઉપસાવીને કવિ નિરંજન પ્રગટ થાય છે 'હૃદોલ્લસ' 'કિન્નરી'ના આ સંકલ્પક્રમમાં ગુજરાતી કવિતાના નવા વળાંકના ચિહ્નો છે, જે ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ

૪૨] કવિતા ૩ મે ૧૯૭૧

રાજેન્દ્ર શાહ

વિરહને હું વરી

('તુ'ને વરીને હું નિરંજને વરીશ' પરોક્ષ પદ ૧૧ હીરા ૮ પ ૬૬)

વિરહને હું વરી:

તાગ લીતવળ્યા નેણી આગળ

હૃદયને મુજ ધરી ..

હોઠને આરે હીછળી આવે

ઉમળકાના વેણ,

લાગતા મૂળા, મોતપછાડે

મન મારું જોયેન,

તોયે વીળની વાળ લઈ તને

આવતી ફરી ફરી

વિરહને હું વરી:

મ રે ઊવડતે દલ ગીલતી આતપ

આકરો, હોયે ફરી

મેં ય મોચી છે આખ,

હું અવગ જોઉં નહિ કોઈ સણી,

નમેરના સહચારમાં નજી

લાગણી લીધી વણી,

મ રી સમયને જલ બાય રે તરી

દવની અગનતરી

ધી એરકેઇપ

(દેવલાલી જતાં ડાંગવનમાં સ્ફુરેલી સાનેટમાળા)

૧ • શ્વાસને હુમલો

રજની શ્વાસી કે વાવાઝાડું ફૂંકાયું નસે નસે,
શ્વાસનનળી યે ફાટું ફાટું ફૂલેલ તણાઈને;
ધમણ સરળી છાતી હાંફે- ઊંચુંનીચું કેફરું,
ઉભડું ઉભડું ખેડું હાંફે મહોદર દેડકું.
શિશિર-રજની ચારે કારે, હવા કચહીં યે નથી;
અચલ ભીંતમાં થપ્પી થપ્પી મૂકી ચણી છે દિશા,
નસની પતલી ગટલીઓમાં ભીંસાઈછ આંધીઓ,
અધધ અશું આ વાવાઝાડું, અને ગૂંગળામણ!
ટચુંમચું થતી પ્રાણેની શી દૂંપાતી ધી-દીવડી
કજળતી જતી-આ હોલાઈ, ગઈ, હમણાં ગઈ...
ખચી જ ગઈ, દયો-આયુ પામી વળી દિન એકનું;
સૂરજ દીકડી એફિરૂનની ગયો ગળી દૂંટડે.
તરત શમવા લાગી આંધી પ્રચાન્ત ઢીલી નસે;
નયન ઊંઘમાં જંપે—કાયા સુમંદ પડી શ્વાસે.

૨ • શ્વાસ ઝંઝા

અહીંથી વછૂટે આંધી આ જો (અહીં જ ભલે રહી)
પૃથિવી પર આ પહોડોની યે સલામતી જોખમી,
જડ થકી ઉખેડી ફંગોળે જોયે તરુનાં તરુ,
ફળફૂલ ખવાં ઝંઝેડી લે, વીણી વીણી પાંદડું;
ગઈ અગર જો આંધી સીધી અહીંથી મહોદધિ,
તટ ઉપરનાં ખાંધેલાં તે પટપટ દોરડાં,
ડબક દઈને દૂખે જ્યાં ત્યાં તણાયલ હોડકાં,
જલધિ જોછળી રૂઢે જોયા ને ફીણાયલ લોઢથી;
અહીંથી વછૂટી આંધી આ જો (રહેમ ખુદા કરે)
દૂમતી ગુમરાતી જો આભે અડી ગઈ આંધળી
કંઈકે ઉડુનાં કાચાંપાકાં પડે દૂમખાં ખરી,
નિશીથિની તણાં છુદાં મેલ્યાં ધૂળે લટિયાં ભરે.
ભલો જ રહી તો આંધી મારે અહીં જ દુંધાયલી,
ભલો જોછરતી ડાળે કોઈ આભે કળી ખાપડી.

માં જોનારને સુન્દરમ-ઉમારાંકર યુગ પછી
રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગ તરીકે ગુજરાતી
કવિતાના તે ગાળાને ઓળખવા પ્રેરે છે.
૧૯૫૪માં 'અલ્પવિરામ' પેલા વળાંકને
૨૫૬ વેખાઓમાં ઉનારી આપે છે, જેનો
ખરો આરંભ તો 'છંદાલય'ના 'મંદમતિ'
નામના દીર્ઘકાવ્યથી થઈ ચૂક્યો હતો. 'સ્વ'.

ના વિશ્વમાથી પ્રવિ બહાર નીકળે છે અને આસપાસના વિશ્વમા 'સ્વ'ની અનુભૂતિ ભેગવે છે કહો કે, સ્વને આલેખતા આ લેખના પોતાના સમયને આલેખે છે 'પ્રવાસી'ની કેન્દ્રીક રચનાએ આ સમયાન્તરકાલમા લખાઈ હતી ૧૯૫૭મા છેરો લ્યની મનવિંત અવૃત્તિ 'પ્રવાસી'ના કાન્યગુણ સાથે પ્રગટ થાય છે, જેમા છેરો લ્ય, 'કિન્નરી'ને 'અલ્પવિરામ'માંથી ચૂટે લાકાઓ સમાવિષ્ટ છે આ મગ્ન પ્રગટ થતા નિરંગન ગુજરાતી ભાષાના એક મેજર' કવિ તરીકે સ્થાપિત થાય છે એમની સર્વકતાનુ એ લિયુ શિખર છે, કેમકે ૧૮-૫૮મા પ્રગટ થતા '૩૩ કાવ્યો'મા સર્ગ કલાત્મકી એટલે સ્પષ્ટ વરતાય છે

આ સમયગાળા દરમ્યાન હરિશ્ચંદ્ર ગાંધે દ્ર, બાલમુકુન્દ, હિશનસ, જયત, પિના કિન્ વગેરે કવિઓના કાન્યમગ્નહોની સાથે જ પ્રિયકાન્ત, હસમુખ અને નલિનની રચનાઓના લઘુ મગ્નહો પયુ પ્રગટ થતા નિરંગનની કવિતા એમનાથી જુદા એના રાજેની કવિતાની સમાન છે- 'જનિ' 'આદોલન'ના પ્રકાશન કાળમા પયુ નિરંગનની કવિતા નવો વળાંક લઈ, પ્રિયકાન્ત હસમુખ અને નલિન જેવા કવિઓને પોતાના સંગ્રામ જ્ઞાની કવિતાના એક નવ્ય આદોલનને જન્મ આપી રહે છે આ નવ્ય આદોલન તેમણે સક્રિય રીતે પ્રગમન્ય અને પોષ્ય છે-એક યુધ્ધ મુના આ વેગ અને ઉ સાહથી એમણે નવ ગીતિની ચનાઓ લખી એટલું જ નહિ, એ માટેના ભાવક સમાજની દુષિ ઘડવાનુ કાર્મ પયુ કર્યુ આ નવ્ય ગીતિ તે આધુનિક ભાવમોહનો તીવ્ર અનુભૂતિને કારણે પ્રસવિત

૩ નામી છુટ્ટુ

હવડ ૧૭મી, ભારે ભારે હવા થકી, ભેજથી લીની નગરીની લીની બીની લીતો તણી ભોમથી નગરી ય જે નાહી, એને મૂકી ભગ ભિવમા રાગધ દુગટે નાસી ૧૭ટ વહેલી પરોતમા, જગી રૂગેને પાછો ભોઈ લઈ ઘર ગામને વિપુત જવુ જાણુ કેઈ મહાદલ ગણસી કુલુમ વાડ ઉ બાડ તુ મહ શૂ દલેન નરીક ફ-લાણી બાવી ને મને શ્રવણ મધે, ગી લઈ મને આમે આભો, બીડી દઈ ડાખમા પૂગી દઈ ગળે દૂ પો દેવા ચહે સુગળાવીને, પયુ હ છટકી જતો ઘોડાકમા બચી રે જતો, અવ્ય દનની મુકી કરા ગ્રહેથી ભયકર, વગર નીગળે આનુ પાણુ-સીધી હડી મૂકતો, ગિગિગ તણી છુ લાશે જે કિભે ગહી, હાફતો

૪ - સુકી હવામા

(એક એફરન્સી)

ગિગિવન તણી છુટલાગેમા કોભો ગહી હાફતો અઠળકપણે ટકેરે સુકી હવામય સાગરો, ચંદુ તરફ લે કહેડા, જ્યા ત્યા હવા જનરેટરો! પ્રગટતી હવા પહોડા ડેરી નીલી નીલી ડોકથી, પ્રગટતી હવા ગાડો મૂકી લીલી લીલી નોકથી! પ્રગટતી હવા તડકાઓની લીણી લીણી દૂકથી! પવન પગરો અ ઝકરો, નૂરે તરમ્યા હુ તે પવન તડકે આગેહ ને ભરી ભરી પોશને, પવન દૂગે ઘટે પીઉ, દગ દઈ છાનકો, પવન નસકોગ બે પ્કોળા કરી શ્વસુ ઉચ્છ્વસુ, પવન અબધી ચાહું, મુકી ભરી છુટકા ભટ્ટે પવન લટિયામા ઝીંટ ને ભરી અવણુ લઈ, ફરી ન ય મળે, છુટ્ટુ મોઢે વળે દિશ હુ ધસુ, બીજીનુ ય, અત્યા! આટોને કા મને બીજુ ફેફસુ

૫ . તડકામાં

(એક એક્ઝટસી)

આરોગ્યની ચળકતી તડકા-શ્લેષ્માના
કાઠારમાં અહીં હું પાગલ, વન્ય મધ પી;
આ આટલી ચમકતી ગીનીઓ! હું શું કરું?
ગુફા ગર્ધ અરખ-રાત્રિની પારતાની
બદ્ધથી કોઈ ઊઘડી અહીં આ વનાંચલે!
હું દીનનું, નસીબનું દડી પાંદડું ગયું
સામે જ હા, હીરકના—ગીનીના ઢગેઢગ!
આનંદનું ધન અહો તડકાઈ અશ્રમગ!
પહોડો ખીલ્યા હીરક જેમ ત્રિપાર્શ્વ પહેલમાં!
ઢેળા મહીં ચમક હીરક ઓગળ્યાની,
આકાશ તે હીરક જેમ-હવા હીરા શી,
પથ્થો હીરા, દગની પાંપણમાં હીરાકણી;
હું ભાજ શા દૂંટવી દૌ દીન રાત્રિઓને?
કે ઘેર વૃદ્ધ જઈ ગુણો ભરી...ભરીને ગધેડાં—

૬ . ચાલો

ચાલો, નવેસર બધી નવી ટેવ પાડીએ;
ચાલો, બધાં નગરનાં વસનો ઉતારીએ;
નાગા થઈ નગ-તળેટી દૂંકે ચટાનપે
મેદાન મધ્ય ઊભીએ, તડકાની મધ્ય
લંગોટી પહેરી લટિયાં પવને ઉડાડીએ;
ચાલો, શરીર સજીએ વગડાઉ વલકલે,
ને કર્ણ બે ભરી લિયે કલપર્ણ-મર્મર.
ચાલો, ધીમે તરુ થઈ ઊગીએ પીછે હઠી,
ચાલો. ધીમે તરુથી ચે ડગ બે પૂઠે ભરી
ખોડાઈએ અચલ પહોડ થઈ અહીં કચહીં;
ચાલો, શિરે ચળકતા તડકા ચઢાવીએ
ને ઘટ્ટ અટ્ટ હસીએ પવનો થઈ થઈ;
ચાલો, થઈ ઝરણ ઝાકળ-ધાસ સીવીએ
ચાલોની, કોઈ પણ ટેવ વિનાનું જીવીએ.

થાય છે. ત્રીશીની કવિતાનું વિશાળ પણ
રિશ્ત ફલક, સીમિત પણ સધન અને
બહિર્મુખ ઘોષણાઓને રથાને અંતર્મુખ
સ્વગતોક્તિ રૂપે બળે આ કવિઓમાં આવે
છે. આ નવ્ય વાસ્તવવાદ છે, જેમાં વ્યક્તિ
કેન્દ્રમાં છે, સમાજ નહિ. આ ભાવબોધની
કવિતાની સિદ્ધિ તેમની પોતાની 'પ્રવાલ
દ્વીપ'ની કવિતાઓમાં તો છે જ, હસમુખ-
ના 'નમેશી સાંજ'માં, પ્રિયકાન્તના 'પ્રતીક'-
માં અને નલિનના 'ઉદ્ગાર'માં એનો સ-
હજ સ્પર્શ આવિષ્કાર છે. 'પ્રવાલદ્વીપ'
ગુરુજીમાંની 'ગાયત્રી' રચના આ નવ્ય આ-
લોચનનું ચરમ શિખર છે, પરમ ઉપલ-
બ્ધ છે.

૨

જૈંદોલ્લયની મુખ્ય અનુભૂતિ પ્રણયની છે.
મુખ્ય પ્રણયનો આનંદ અને ઉલ્લાસ, પણ
વિશેષે તો વિષાદ તેમાં છલકે છે. આ પ્રણુ-
યાનુભૂતિ પ્રકૃતિથી પરિવેશિત છે. રાજેન્દ્ર-
ની કવિતામાં પ્રણયના સુકુમાર મોહક ભાવ
છે, આનંદકતા પણ છે, પણ તેમાં પ્રણયની
સંતૃપ્તિનો કલનાદ છે—એનો આ એક આ-
યામ હોવાથી તેનો ભાવમુદ્રા અપરિવર્તિત
રહે છે. નિરંજનની કવિતામાં પ્રણયની વિ-
ફલતા અને વિકલતા વિભિન્ન ભાવમુદ્રા-
ઓમાં પ્રગટ થતાં માત્ર એક જ આયામમાં
સીમિત નથી રહેતી. પ્રણયની ગાદ અનુ-
ભૂતિનો ઉલ્લાસ જેમ રંગસભરતાનો અનુ-
ભવ કરાવે છે તેમ પ્રણયવૈકલ્યનો વિષાદ
ઘેરી ઉદાસીનતાનો. રાજેન્દ્રમાં તો પ્રણયની
'બારમાસી' છે :

આ શાશ્વતી તદ્દપિ નિત્ય વિવર્તશીલ
સંસૃષ્ટિમાંહિ ઋતુએ ઋતુએ વિભિન્ન
ધારી સ્વરૂપ, પ્રિય! સ્ત્રી સ્થિતિમાં પ્રસન્ન
ખીલી રહ્યાં કુસુમ આપણ બે પ્રકુલ.

ના વિશ્વમાથી કવિ બહાર નીકળે છે અને આસપાસના વિશ્વમા 'સ્વ'ની અનુભૂતિ ભેગમે રે, કહો કે, રતને આલેખતા આ લેખતા પોતાના સમયને આલેખે છે 'પ્રવાસી'ની કેલીક રચનાઓ આ સમના ન્તા લક્ષમા લખાઈ હતી ૧૯૫૭મા છદો લ્યની મવર્ધિત આદૃતિ 'પ્રનાન્દાપ'ના કન્યગુણ સાથે પ્રગટ થાય છે, જેમા છદો લ્ય, 'કિન્નરી'ને 'અત્પવિરામ'માથી ચૂટે લાકાઓ સમાવિષ્ટ છે આ મગ્ધ પ્રગટ થતા નિરજન ગુજરાતી ભાષાના એક મેજર' કવિ તરીકે સ્થાપિત થાય છે એમની સર્જકતાનુ એ લિયુ શિખર છે, કેમકે ૧૯-૫૮મા પ્રગટ થતા '૩૩ કાવ્યો'મા સર્ગ કતાની ઓટ સ્પષ્ટ વરતાય છે

આ સમયગાળા દરમ્યાન હરિશ્ચંદ્ર ગાંધે દ્ર, બાલમુકુન્દ, ઉશનસ, જયત, પિના કિન્ વગેરે કવિઓના કાવ્યમગ્ધોની સાથે જ પ્રિયકાન્ત, હસમુખ અને નલિનની રચનાઓના લઘુ મગ્ધો પણ પ્રગટ થતા નિરજનની કવિતા એમનાથી જ્યેષ્ઠ એના રાજેન્ની કવિતાની સમાન છે- 'ધ્વનિ' 'આદોનન ના પ્રકાશન મગ્ધમા પણ નિ જનની કવિતા નવો વળાંક લઈ, પ્રિયકાન્ત હસમુખ અને નલિન જેવા કવિઓને પોતાના સંગોત્ત જનની કવિતાના એક નવ્ય આદોનનને જન્મ આપી રહે છે આ નવ્ય આદોનન તેમણે સક્રિય રીતે પ્રગત્યું અને પોષ્યું છે-એક યુધ્ધ સુના આ વેગ અને ઉસાહથી એમણે ન ન ગીતિ ની રચનાઓ લખી એમણે જ નહિ, એ માટેનાં ભાવક સમાજની પુચ્છવાનુ કાર્ય પણ કર્યું આ નવ્ય ગીતિને આધુનિક ભાવમેલનો તીવ્ર અનુભૂતિને કારણે પ્રસ્થાવિત

૪૪] કવિગોક મે જૂન ૧ ૭૧

૩ • નામી છૂદ છુ

ઉવડ વગ્ધી, ભાર ભારે હવા થકી, ભેજથી લીની નગરાની લીની લીની લીતો તણી ભીમથી નગરી ય કો નાહો, એને મૂકી ભર હો ધમા અગ્ધ વગ્ધે નાસી છૂદ વહેલી પરાંદમા, જગી રંગેને પાછો ભેઈ લઈ ઘર ગામને વિપુન જન્મુ બાણ કોઈ મહાદલ ગણસી કુસુમ વાડ ઉ ખીડાતુ મદજૂ દલેન જરીઠ હ-ભગ્ની ખાવી ને મને ગ્રહવા મધે ગ્રહી તઈ મને આખે આખો, ખીડી દઈ કોષમા પૂરી દઈ ગળે દ્રવો દેવા ચડે ગુળાવાને, પાપ હુ છટકી જાતો થોડાકમા ખચી રે જતો, અવ્ય દનની મુઠી કેરા ગ્રહેથી ભયકર, વગગ નીગળ્યે આનુ પાણુ-સીધી હડી મૂકતો, ગિગિવન તણી ખુવાશે જૈ હોભા ગ્હી, હાફતો

૪ • સુક્ષ્મ હવામાં

(એક એક્ટની)

ગિગિવન તણી ખુલ્લાશોમા હોભા ગ્હી હાફતો! અઢળકપણે ટહેરે સુક્ષ્મ હવામય સાગરો, ચહુ તરફ લે ડહેકા, જયા ત્યા હવા જનરેટરો! પ્રગટતી હવા ખડો કેરી નીલી નીલી ડોકથી, પ્રગટતી હવા ગાડો મૂકી લીલી લીલી નોકથી! પ્રગટતી હવા તડકાઓની તીણી તીણી દ્રકથી! પવન પગલો આયકેરો, મૂખ્ય તરંગ્યો હુ તે પવન તડકે આળાડ ને ભરી ભરી પોશને, પવન ઘૂંટે છટે પીઈ, દગે ટઈ છાલકો, પવન નસકોગ બે ખોળા કરી શ્વસુ ઉચ્છ્વસુ, પવન જીભથી નાદ, મુઠી ભરી ખુકડા ભરુ પવન લટિયામા ઝીંદ, ને ભરી શ્રવણ લઈ રૂરી ન ય મળે, ખુલ્લે મોઢે વ્ગે દિશ હુ ધસુ, િછીનુ ય, અત્યા! આડોને કો મને ખીજુ ફેફસુ

૫ • તડકામાં

(એક એક્ટસી)

આરોગ્યની ચળકતી તડકા-શ્લેષાના કાઠારમાં અહીં હું પાગલ, વન્ય મધ પી; આ આટલી ચમકતી ગીનીઓ! હું શું કરું? ગુફા ગઈ અરખ-રાત્રિની વારતાની બદુથી કોઈ ઊઘડી અહીં આ વનંચલે! હું દીનનું, નસીબનું દડી પાંદડું ગયું. આમે જ હા, હીરકના—ગીનીના ઢગેઢગ! આનંદનું ધન અહો તડકાઈ અગમગ! પહોડો ખીલ્યા હીરક જેમ ત્રિપાર્શ્વ પહેલમાં! વેળા મહીં ચમક હીરક ઓગળ્યાની, આકાશ તે હીરક જેમ-હવા હીરા શી, પર્ણી હીરા, દગની પાંપણમાં હીરાકણી; હું ભોજ શો લૂંટવી દૌં દીન રાત્રિઓને? કે ઘેર વૈ જઈ ગુણે ભરી...ભરીને ગપેડાં—

૬ • ચાલો

ચાલો, નવેસર બધી નવી ટેવ પાડીએ; ચાલો, બધાં નગરનાં વસનો ઉતારીએ; નાગા થઈ નગ-તળેટી દૂંકે ચટાનપે મેઢાન મધ્ય ઊભીએ, તડકાની મધ્ય લંગેટી પહેરી લટિયાં પવને ઉડાડીએ; ચાલો, શરીર સજીએ વગડાઉ વલ્કલે, ને કર્ણે બે ભરી લિયે કલપર્ણ-મર્ગરે. ચાલો, ધીમે તરુ થઈ ઊગીએ પીછે ઊઠી, ચાલો, ધીમે તરુથી યે ડગ બે પૂંઠે ભરી ખોડાઈએ અચલ પહોડ થઈ અહીં કચહીં; ચાલો, શિરે ચળકતા તડકા ચઢાવીએ ને ઘટ્ટ અટ્ટ હસીએ પવનો થઈ થઈ; ચાલો, થઈ ઝરણ ઝાકળ-વાસ સીવીએ ચાલેની, કોઈ પણ ટેવ વિનાનું જીવીએ.

ચાય છે. ત્રીશીની કવિતાનું વિશાળ પણ રિસ્ત ફલક, સીમિત પણ સઘન અને બહિર્મુખ વોષણોએને રથાને અંતર્મુખ સ્વગતોકિન રૂપે બાણે આ કવિઓમાં આવે છે. આ નવ્ય વાસ્તવવાદ છે, જેમાં વ્યક્તિ કેન્દ્રમાં છે, સમાજ નહિ. આ ભાવબોધની કવિતાની સિદ્ધિ તેમની પોતાની 'પ્રવાલ દ્વીપ'ની કવિતાઓમાં તો છે જ, હસમુખના 'નમેલી સાંજ'માં, પ્રિયકાન્તના 'પ્રતીક'માં અને નલિનના 'ઉદ્ગાર'માં એનો સહજ સરસ આવિષ્કાર છે. 'પ્રવાલદ્વીપ' ગુરુભમાંની 'ગાયત્રી' રચના આ નવ્ય આંદોલનનું ચરમ શિખર છે, પરમ ઉપલબ્ધિ છે.

૨

છંદોલ્લસની મુખ્ય અનુભૂતિ પ્રણયની છે. મુગ્ધ પ્રણયનો આનંદ અને ઉલ્લાસ, પણ વિશેષે તો વિષાદ તેમાં છલકે છે. આ પ્રણયનુભૂતિ પ્રકૃતિથી પરિવેશિત છે. રાજેન્દ્રની કવિતામાં પ્રણયના સુકુમાર મોહક ભાવ છે, ઐન્દ્રિકતા પણ છે, પણ તેમાં પ્રણયની સંતૃપ્તિનો કલનાદ છે—એનો આ એક આયામ હોવાથી તેની ભાવમુદ્રા અપરિવર્તિત રહે છે. નિરંજનની કવિતામાં પ્રણયની વિફલતા અને વિકલતા વિભિન્ન ભાવમુદ્રાઓમાં પ્રગટ થતાં માત્ર એક જ આયામમાં સીમિત નથી રહેતી. પ્રણયની ગાઢ અનુભૂતિનો ઉલ્લાસ જેમ રંગસભરતાનો અનુભવ કરાવે છે તેમ પ્રણયવૈફલ્યનો વિષાદ ઘેરો ઉદાસીનતાનો. રાજેન્દ્રમાં તો પ્રણયની 'બારમાસી' છે :

આ શાશ્વતી તદપિ નિત્ય ચિવર્તશીલ
સંસૃષ્ટિમાંહિ ઋતુએ ઋતુએ વિભિન્ન
ધારી સ્વરૂપ, પ્રિય! સ્તિપતિમાં પ્રગટ
ખીસી રહ્યાં કુસુમ આપણે બે મદુલ્લ

પરતુ નિર્ગજનની કવિતામા પ્રણયનું ચ
ચલ અને હલનામય રૂપ છે

દે પ્રીત ભર્તૃહરિના ક્વમા ત મૂર્તે!
દે ધિક્ક તને હલમયી! છદ્દ હા ત મૂર્તે!
ભર્તૃહરિના ક્ષણે મિથે લાધવથી સનાતન
પ્રણયવચનાનો વાતનો મંત્રેન કરો, ભર્તૃ
હરિના 'ધિક્ક તા ચ તૈ ચ મદન ચ હમો ચ
મો ચ'નો આકાશમયો પ્રતિધોષ પાડે છે
વાણીનો, કામૂનો, નાટ્યાત્મક ઉદ્દગારનો
કેવો આરોહઅવરોહ!

આ પ્રીત-પ્રણયનું પ્રથમ સ્વરૂપ તો મુ
ખ્યાવસ્થામા પાપણને પલકારે' અને 'અ
તરને અણુસારે' સોણુધું બનીને આવે છે
બ્યા—

પાપણને ધરદેથી આહુડું પલકે
મનનું કે માનવી દે મધમીકું મલકે
મગ્ધુમાડું લ્યા આમ અધારા છલકે

હો રજા! મેં તે દીકું'ત સોણુધુ.
સમગ્ર ગીતનો પકિતઓમા એક પ્રકારના
રોમાન્ટિક ઉદ્દેગનું આધર્મન છે ઉપમાસૃષ્ટિ
અતીન્દ્રીયતાની, પેલેપારનો, દૂર-સૂદૂરની
અખન્ના સૃષ્ટિ સરને છે

અદીકા સ્વપ્ને શા નયન સરતા દૂર મુલકે
કિશોરાવસ્થાની આ અગ્નુ મોહક કલગી
તિ છે, અને એમાથી 'મદિરામયજવાની'નો
માદક સ્વર રકુટ થતો નય છે, એક
ભયરહિત આવેગ અને પણ્યપ્રેરિત ચચલ
પ્રણયોનું અવિરામ સ્પદન-મથન અને
સીમોત્સાહનની આકાશ આ પકિતઓમા
જુઓ.

સ્વપ્ને હલકે મુગ્ધ ધન્ય જિન્દગાની
આ શો નરો! નયનમા મુરખી છવાઈ
હન્મદ શો! સ્વરને રટના મવાઈ
શો મત પ્રાણ! મદિરામય શી જવની
આ મોહકમાનું બીજુ, ત્રીજુ અને ચોથુ
રણ-પ્રત્યેકના પૂર્વાધમા પ્રચુકત શો'

મવિદ્યોક મેં જુન ૧૯૭૧

૭. ગિરિસમાજમાં-તરુસમાજમાં

આ પહાડી, આઘ ગિરિઓની સમાજ-સ્થ,
આ ઝાડી, આઘ તરુઓની સમાજ નતીઓ,
રૂઢેતા અગ્નિપરમ સઘ વિરો હળીમળી,
કધારે ય કો કલહની નહીં વાત સાલગી,
આ પહાડ પૃથ્વી પર ચોસર સોગટીઓ!
આ ઝાડ પૃથ્વી શતગજ મૂકેલ' ૧૫ દા,
વેડાયના ઉજડ ખેતરના ઘરોમા
બાળ પંડેલ અધૂરી મૂકી કો છીકી ગતુ',
આપોપુ કોણુ વળી એકલુ એકલુ આ ગમી ગણુ?

જે હોય તે, અગર પહાડ ન હોત પૃથ્વીને,
આકાશને મળત આવી ન ફેમ ફૂટકી,
જે હોય તે—અગર ઝાડ ન હોત પૃથ્વીપે
કયા સધિકા પડત? હોત ન પખીઓ આ
તો આચથી જી ચકી ચૂથત કોણુ કાળીઓ?

૮. પંખીઓમાં

હો, પખીઓ ન હત તો, પડી રૂઢેત ૨ તરુ
મેદાનમા અગ્નિ પાથરી બળ જેતુ જ;
આ પખીઓ જ ચણી બંધ ચપ્પૂતગની
જીવાર જમ, નિજ ચચૂધી ચચરને
ઝીણા ઝીણા ક્યરવે ચૂધી તતુ તણુને
આગાશમા જીંચકી અધધગ બંધ બળને,
આ પંખીને કતરવો નવ હોત, પ્રાતનુ
તો શું થતે? નાનનુ પ્રાત અરૂપ કેવન,
પૃથ્વી વિશે પડતુ પ્રાતનુ પખીઓથી;
આ પખીના કતરવો તણુ રૂપ પ્રાતને,
આ પખીઓ જ નિજ ચચૂધી ક્યરવો તી
આકાશ ને ધરતી એક મ્હરી મકે અને
મત્કૂષ ને ગજનને કંરી સેળસેળ
વેરે નીડેનીડ તરુ મહી—લેગેર

૯. વિવર્ત

થોડા દિ'નો જ વસવાટ અને વિવર્ત:
આ આયખું ઘડીકમાં થયું વર્ણુ વર્ણુ,
આ આયખું પલટીને થયું પહાડ પહાડ!
થોડુંક જંગલ અને ફેંઈ ઝાડ-વાડ!
થોડું વિહંગ-ફેંઈ થોડુંક પંખી ગાન,
થોડુંક તાજું ઝરાણું-ઝમ્મું આસમાન;
આ આંખનો કચકડો પરિપૂર્ણ મુદ્રિત
પહાડો વડે, તરુ વડે; શ્રુતિ પૂર્ણી મર્મરોથી
એવી ખીચોખીચ ભરી; અવ કેટલાય
જન્મો સુધી અઘરું અન્ય છપાતું એ પ્રતે;
હાવાં હું તો મનમણિ* મુજ ખંડાર કાઢી
સામે મૂકી ઘડી ઘડી ટપકારું ટેરવે,
ને નિત્ય-પૂતન નીલી લીલી આકૃતિઓ
જોયા કરું રૂપની મિશ્રિત અંકુતિઓ.

* કેડિડારકેપના અર્થમાં

૧૦. મનમણિની પેલેપાર

મણિ મન તણો આંખો સામે ખરાબર મૂકીને
નજર કરું છું આરેપારે; અવસ્તુ અહો ખણું;
નગ નીરખું છું પોલાપોલા રહસ્ય ભર્યાં ભર્યાં
પીગળી ગળીની પરોટીઓ: ફૂટું ફૂટું ડુંગરા!
ખરડ પરપોટી પારે કો ધુ-લોક પ્રભામય!
નગરી પરીની! જ્યોતિર્મર્ગી! સુવર્ણ મહાલય!
ભિલું ભિલું સોના-છંદે સુપંખ વિહંગમ!
ફરી ફફડતી પાંખો, ભિલા પહાડ ભિલું ભિલું!
પરી થઈ જતા ચાલ્યા આ તો પહાડ પ્લવંગમ!
અગમ પરીને લોકે મારું પ્રવેશવું આફૂલું;
ખડુ વરણુ આ લોકે-જ્યાં ત્યાં અહો ધનુ ઇન્દ્રનાં
ભિલડ-ખીડતાં પહાડે-ઝાડે પ્રચંડ પતંગિયાં!
ડરું હું: મનને ખેઠી પાંખો ભિડાભિડ કંપમાં,
નયન મહીં ખે ખેંચાતું કો ધનુષ્ય વળાંકમાં!

શબ્દથી કેવું ભાવસાધક બની રહે છે, 'શો'
નું આવર્તન ભીતરના ઉદ્વેગને પ્રગટ કરી રહે
છે. પ્રણયની આ ખેલભિચારીની કવિની ક-
વિતામાં આશા-નિરાશા, ઉલ્લાસ-વિષાદ-
ઔત્સુક્ય-ભય આદિ 'પરેડો'કિસકલ'
ભાવાવશ્ય લાવે છે. આ પંક્તિઓમાં એક
મધુર ઉદાસીનતા છે:

આજ વસંતવેણુ વાઈ રહી
મારે હર હાસી જાઈ રહી!

આ ભાવમાંથી જન્મે છે એક સમાધાન-
સહજ વિષાદ, જેમાં લાગણીઓનો ઉદ્વેગ
સંયત છે:

અહીં પલકવાર રૂઢે નજર ખંડાર ચાલી જશે,
છતાંય મન વેદનામુખર થૈ ન ખાલી થશે,
હશે નયનમાં ન નીર, નહિ હોઠ થૈ જલ્પના.

અને 'એક ફૂલ' જેવા કાવ્યમાં પ્રણયની
વેદનારહિત સ્મૃતિ છે. પ્રણય અને પ્રણયે
કરેલી વંચનાનો આલેખ 'તું હતી સાથમાં'
કાવ્યમાં છે. અત્યંત પ્રતીકાત્મક રીતે કવિ
પ્રણયની ચચલતાનું નિરૂપણ કરે છે-કોઈ
મુગ્ધા સમી મંજરી ડાળથી મ્હાન થઈ ખરી
પડે છે, કે કોકિલના કંક પર કોઈ શિલા
મૂકી દે છે, કે ચંદ્રી મેઘનું અંચલ મુખ પર
ધારી લે છે, કે વાયુની લહર વેર વાળી જાય
છે. આ બધાં તરવે એટલે સમગ્ર સમાજ-
પ્રણયમાં બાધાકર છે, તેઓ ઇર્ષ્યાદગ્ધ
અને શેષદગ્ધ છે. 'જાણું ના' એ શબ્દો-
ના આવર્તન દ્વારા કવિ સહજ રીતે એક
પછી એક વિધનકર્તાને આલેખતા જાય
છે, અને એક કુશળ વળાંકથી એ જ
શબ્દોના આવર્તનથી અંતમાં વિરોધભાવ-
થી સમાપન કરે છે:

જાણું ના એવી તે કઈ ક્ષણે
વાયુની લહેર થું તું ચ ચાલી ગઈ

ને અચાનક મને શરૂવાતી શીંગ આવી ગઈ
એ જ સ્થાન નબળું કે તુ ન તી સાધમા ।

આમ પ્રણયની અનેક ભાવજીવિઓ
અહીં છે કવિ હરિશ્ચંદ્રમા પ્રણયવૈધ્યની
કુરુણ ગીતિ છે, તેમા એક ધ્યાયેથી વેદના
છે, નિરજનમા આ વેદના પ્રતિક્રિયાત્મક
અધિક હોઈ સ્થાપત છે હરિશ્ચંદ્રમા 'અણે
કોઈ ભીતરના મર્મમા મુગ રદન કરી રહ્યું
છે, જેમા આસુ નથી, એટલે હૃદય ભાગી
નાખતી વ્યથા છે, તેમના અંધેરા મર બાણે
અશ્રુધીત સ્વરથતા છે

વિધિવશ મને સૌ થે

સોએ પ્રતા વિધિથી યત્ન

તેમ છતાં, રાજેન્દ્ર કે હરિશ્ચંદ્રમા પ્રણયનું
એક આદર્શીભૂત સ્વરૂપ છે, જેની નિશ્ચિત
એવી 'દેમ' છે, જ્યારે નિરજનમક સંકળ,
તરલ આત્મપ્રકાશન છે, જે ગદન નથી, પણ
અત્યંત સાદૈર્ગિક છે

કવિચિત્ત વિરહની સકુરુણ ક્રોમણતાના
ભીતરનિશ્ચયાથી બહાર વિહરવા ક્ષાત્રે છે
રોમાન્ટિક નજરની મોહમુગ્ધિ આસપાસના
યથાર્થ પર જવા પ્રેરે છે એ કવિચિત્તને
અશાન્ત, કલાન્ત આવેગ અસીમિત નહિ,
દિશાન્તરિત થાય છે આમે ય તે, પ્રણયા
નુશ્ચિતને સમાતર એક બીજો ભાવ વહેતો
રહ્યો છે ૧૮૪૬ ૧૯૫૬ એક દાયકા સરો
મુખાર્ષના અનુભવે કવિના મનને । કબજે
લીધો હતો એક નવી ભાવ અંવિષ્ણિનો આ
રભ, આમ ૧૯૪૬ થી જ શરૂ થયેલો જો
ઈએ છીએ, એ સંવિધિ જ કવિને ધીરે
ધીરે બહાર કાઢે છે-માણ ઘટના રૂપે તે
તેમા, સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ, દેશપિજાગરન,
દેશી સ્વતંત્રતા, સંધીજીની હત્યા, અમણી
આનું ચારિત્ર્યદેન્ય આદિ છે, તેની સાથે

૪૮ કવિવ્રોક એ નવ્વ ૧૯૭૧

૧૧ - હવે ઊછળ, નાય, ફેદ

હવે ઊછળ, નાય, ફેદ અહીં મોકળાશો મહી,
અને ઊજવ એમ કોઈ વગડાઉ રીતે મન
મહોત્સવ ઉડાઉ મુકા પાપુ છુટકાગ તણો,
ટૂક ટૂક સહી ખીણે ખીણ તુ માગ, લે મૂંઝા,
ફગી ફરી, ન રોકે ટોક, નહી તર્જન ન ય કો,
મીરયુ નયન જાલ-દેજ વન-પહાડ સૂર્યજગન
મધુ નગર, ખમ, લે, ઊઘડ તુ દિશાનો સમે.
હવે અહી ન બીત, હીરેતમ આસુ યેઈ શસ
તુ ડીલ-દિલ ખોલી નાખ-કરી ર મ અંગો છૂટા
મલાત તડકા મહી ચકવને ટૂંક પાથરી,
નિમલ તપ ફેફસુ નગર દામ્પી ટો' છ,
નવા પવનથી ફગી તુ ભગી લે સમાઈ કરી,
હવે હગળ, નો અહી પ્રીતની બેવફાઇ નથી,
હવે જગુ ન વ્યક્રિમા અહીની આમ રોજી છની

૧૨ - પુન નગર-અપહરણ

અને હું એ મારો મનમણિ ઊંડે ગાપવો લઈ
ફર પાછે પેલા નગર મહી જીના, ડરી ઊંડા
ભરી લો છું સુઝે પવન જુનુ એ ફેફસુ શસી
મહો ૧૧-૧૨વાસે-રણુ મહી યથા ાટ જળને
ભગી લે આગાધુ-સણુ શણુ તપ્પા લોમી કૃષણુ,
અરે ત્યા મારે આ ઉપર નસવાનુ કણુકપુ
હન અગાધી વન ઊંડલુ બધ સિપટલુ
હગી લે છે કોઈ શતપટ ૧ દુ શાસન ગહી,
હરે છે આ કોઈ મુજ તનય કેટલુ ય પરણુ,
અરેરે આ મારુ નગર મહી લાવાર-કુટૂ,
અહો, મારે આખે શરંગ વનની છાપા લઈ એ
પ્રવેશ જ્યા પાહો નગર મહી-પૂઠ ગીરુ તો
નિકાકુ છું મારુ કશુ કશુ જ ટાઈ ગણુ રડી
પહાડે ની ટોચો ઉપર તરુઓની ટીશી મહી

રમેશ પારેખ

જતાં જતાં પાટેલી ખૂમ

હેય...

ધારે કે ડાળથી સૂકું પાંદડું ખરી જાય

ને ફરી ડાળીએ લીલું ખૂલવા આવે

ખૂલવા આવીશ હું ય તે ફરી કો'ક દી'

તારી આંખની ડાળે, આંખની ડાળે, આંખની ડાળે હો...

અરધા કાચા ખરશું થોડા અરધા કાચા ફળમાં

લીલા ભારથી લચી પડશું, સોનલ હો...

આવતાજતા વાયરે ડાખીજમણી કોઈ છાંય-શું

તારી કેડીએ સરી પડશું, સોનલ હો...

હળવે હાથે વાવજે રે તું આવતી લીલમલોળને

તારી વાતની પાળે, વાતની પાળે, વાતની પાળે હો...

વગડો મૂકી બહિં છું, મારા વગડાને તો આંખના

ખૂણા જેટલી જગા જોઈએ, સોનલ હો...

ગામછેડેથી છાતીએ પાછાં વળજે, જેવું એકખીજમાં

આપણે વળ્યાં હોઈએ, સોનલ હો...

અમથું આ તો અમથું મારું આસલે ટાંકચું કોડિયું

તને કેટલું ભાળે, કેટલું ભાળે, કેટલું ભાળે હો...

ખૂલવા આવીશ હું ય તે ફરી કો'ક દી'

તારી આંખની ડાળે, આંખની ડાળે, આંખની ડાળે હો...

છે આધુનિક નગર-સભ્યતાની ચેતના. ત્રી-
શીની મુખરિતતા અહીં નથી, કેમ કે દર-
મ્યાનમાં કવિતાની ભાષા—ઈબ્નારત બદલાઈ
છે, અભિન્યક્તિની ભંગિમા બદલાઈ છે.
અગાઉની કવિતાની ભાષામાં એક કૃત્રિમ-
તાનું આવરણ ભાગ્યે જ ફેટલાક કવિઓ
ભેદી શક્યા હતા-અભ્રેક કવિતા એક 'kon-
stsprache'—'કવિતાની ભાષા'માં ભ-
ખાતી. નિરંજન વગેરે કવિઓએ ભાષાના
ચહેરાનું સ્વાભાવિક-અકૃત્રિમ સૌન્દર્ય છતું
કર્ચું. રેટમેન્ટ દ્વારા નહિ, મંકેત દ્વારા-પ્ર-
તીક દ્વારા, કલ્પનોની સધનતા દ્વારા કવિતા
પ્રગટ થવા લાગી. આ નવી સંવિત્તિનો જે
ઉદય થયો તેના અગ્રણી છે નિરંજન. રા-
જેન્દ્રની કવિતાથી તેમની કવિતાની ધારા
અલગ રીતે-આગવી રીતે વહેવા લાગે છે.
નિરંજન આમેય બહુશ્રુત કવિ છે. તેમની
કવિચેતના બોદલેર, પાઉન્ડ, એલિઅટ,
ઓડેન, રિલ્કે જેવા કવિઓની સગોત્ર થ-
વાની દિશામાં પ્રયાણ કરે છે. વિશ્વકવિઓ-
ની આ સગોત્રતા આધુનિક ભાવબોધની
ભૂમિ પર કવિ નિરંજનને સ્થાપે છે, અને
યુગ્મશતી કવિતામાં નવો યુગ શરૂ થાય છે.
એ દિશાની મહત્વની ઉપલબ્ધિ સૌ
પ્રથમ 'સંસ્મૃતિ' કાવ્યમાં જોવા મળે છે.

આ કવિતામાં, નિરંજનની 'પ્રવાલદ્વીપ'
આદિ કવિતામાં જે પછીથી ઉત્તમ રીતે
સિદ્ધ થાય છે, જે આધુનિક કવિતા માત્રમાં
સૃષ્ટિશીલ છે તે irony—વક્તા—નું તત્ત્વ
આંશિક રૂપે જોવા મળે છે. અને આજ
સુધીની કવિતામાં જે હંદ અને લયની
સિદ્ધિ તીવ્ર, તીક્ષ્ણ થતી ગઈ છે તેનો
લાલ આ કવિતાને મળે છે.

૧૫-૮-૪૮-ખીજો સ્વાતંત્ર્યદિન, એનું

કવિશોક • મે-જૂન ૧૯૭૧ [૪૯

આ સ્વાગતગીત છે, પણ 'આવ હે મુક્તિ-
દિન' કહીને એનું સ્વાગત કરતાં તો
'સંસ્મૃતિ' જાગે છે. કવિ કહેતાં તો કહે છે
'આવ', પણ હવે પેલો ઉમળકા કે ઉત્કે-
શથી, આ એક વરસમાં એવું તે શું બની
ગયું?—જે બન્યું છે—જે બની રહ્યું છે—
તેનાથી જાગેલો અર્ધપો કાન્યની સામગ્રી
બની રહે છે:

આવ હે મુક્તિદિન!

આજ તું ભેઈ છે ભગ્ન આમ સ્વખખીન!

એક બાલુ સ્વાગત, બીજી બાલુ ભગ્ન
સ્વખખીન. દેશનું વિભાજન, છતાં ઉલ્ક-
માં તો એ જ અચલ નકશો. પણ,

એમ જ્યાં સપ્તના એકથનો
અગ્નિસંસ્કાર પૂરો થતો
ત્યાં જ એની ચિતામાંથી,
હે મુક્તિદિન, તુજને જન્મતો જોઈને,
આંધુ નહોતું છતાં નયનને ધોઈને,
મત્ત ઉન્માદમાં કોઈ કંઈ કશું જાન ગાઇ લીધું!
કવિની ઉક્તિમાં વક્તાનું તત્ત્વ અનુભવાય
છે. દીનિદાસ પંખી પોતાની ભરમમાંથી પુન-
ર્જન્મ પામે છે, નવો અવતાર પામે છે, પણ
રાષ્ટ્રએક્યના અગ્નિસંસ્કારની ચિતામાંથી
જન્મતો આ બીજો મુક્તિદિન—એનો
અવતાર કેવો વિરૂપ છે! કવિ તે પછી
'આવ હે મુક્તિદિન'ની ચક્તિને વારંવાર
આલાપના, દેશમાં ચાલી રહેલ હિંસાના
દૂર તાંડવની, ગાંધીજીની શહાદતની ઘટના-
એકાદે સંક્રિતિક રીતે નિરૂપી વિપાદની
માયાને તીવ્રતરે રૂપે આલેખે છે. દેશના
અતીતનું સંકલન, સામગ્રતાના સન્દર્ભમાં
તીવ્ર વિરોધ ઉપસાવી રહે છે:

પાંચ પાંડવ છતાં ચે હતી

જેની પાંચાલીને મન ખાતિ

લાખ પાંચાલીની અજ તે

૫૦] કવિવોદક - મેન્-મુલ ૧૯૭૧

જગદીશ ઓઝા

ત્રણ (ખારવણ) ગીત

§ ૧

હૈયાની હિંડોળા ખાટ

માલમી! કિચૂડ કિચૂડ!

તારું નાવડું સમદર મધ

એકાશમાં રનું ગરડ!

મારે કાપડે ચાતક

માલમી! જો ઉલડ ઉલડ!

તારો દૂર દૂર દરિયે સઠ

ફટકે ફરડ ફરડ!

પૈશાખી વાયરા, આમ

સૂકાણુ તુ વાળજે સખળ!

મારે હૈડે ખૂટયાં તેલ,

હિંડોળો ચરડ ચરડ!

§ ૨

છવનભર હું જળી

સજણને ઈધણુ ઓછાં પડયાં.

નયણું રંગધનુને ગીરવી

આસુપડિયો રળી,

સાકર એમાં ઝીણી બેળવી

રુદિયો દળી દળી,

સજણને ગળપણુ ઓછા પડયાં...

કાયાની કોરાવી મુરલિયા

શતશત પ્રેહવતી,

મિલાપની આરતમાં, વિરડી

અધરે અધરે લળી;

સજણને ઈજન ઓછાં પડયાં...

સતત ઝગી આતમને ટોડે
 શાંત વેદના-દીવી;
 દિવેલ એમાં ખૂટયાં, હવે તો
 વાટ રહી છે જળી;
 સજણને જીવન ઓછાં પડ્યાં...
 ઘટ ઘટ મારા ખલ્યા
 સજણને ઈંધણ ઓછાં પડ્યાં;
 સજણના જગન કેવડા પડા ?

§ ૩

જમણે નેણે હેણું ને હું ડાબે ભરું ઘૂંટ :
 આવ રે બાઈ! તું ય ભરી લે
 જમણું છે લખલૂટ.

વેદનાનાં મારાં નેવલાં ચૂવે
 ભરું નેણલાંકુંડી,
 પ્રીતની એમાં રૂપટખૂડી
 થાય છે ખૂડાખૂડી.
 ડાબે ખોસ્થો છેડો

પાલવ જમણે હેરે છૂટ;
 આવ રે બાઈ! તું ય હેરી લે
 જમણું છે લખલૂટ.

તુલસી પ્રીતમનેણમાં,
 મારાં નેણમાં જલે દીપ,
 નંદને આંગણ ઢોલિયો, તો યે
 ઉર મારું અણછીપ
 ડાબે રેલ્યું રણ, ને આતુર
 જમણે ઊભાં ઊંટ;
 આવ રે બાઈ! તું ય ખેડી લે
 જમણું છે લખલૂટ.

નાંગર્યાં કેડી જહાજી, ક્યારેની
 ખેડી રહી તીર,
 નેણમાં ભાર્યા સાથર સાતે
 આવતી નહીં વીળ.

હેહની દીન કે નમતાની સ્થિતિ;
 જાહેરે પગિની અગિને અર્પતી
 માણની આહુતિ
 ભાહરે માણતી વિક્રમી પુરુષના
 મધુરવા સ્મરણને,
 આજ પુરુષાર્થનું તેજ જોયા વિના
 સાખ પગિનીઓ સોંપતી
 નિજ તણા માણુ નેં મરણને
 કે પછી શોધતી દાનવોના પ તે સરણને!

અંતમાં કવિ ગાંધીજીની હૃદયાની કરુણતમ
 ઘટનાને કેવા વેધક રૂપકથી આલેખે છે!—

વૈરના અગ્નિએ તણુ જ અક્ષર વડે
 રક્ત રંગીન એ ગ્રેમના હૃદયપત્રે લખી,
 સત્યાના વક્ષસ્પલ ઉપરે
 જે અહિંસા તણા મમેમાં થે લખી,
 જે કયા...
 રે વૃથા !

વેદનાને નહીં આજ વાણી જડે.
 શબ્દને શૂન્યતા શી નડે!
 મૃત્યુ પણ મૌન ધારી ગયું જે ફાણે
 એ ફાણેને વૃથા વાણી તે શું વણે?

કવિ આ આખી પરિસ્થિતિનું—આ વિ-
 ઘાતક રોગનું લક્ષણ પારખે છે. રાષ્ટ્રની
 કાયાના સકલ અંગાંગમાં વિપ વ્યાપી ગયું
 છે, વિપનું વમન કર્યા વિના જહરનું ચાંદું
 બે રૂઝે નહિ તો શું? કવિનો કટાક્ષ વેધક
 બને છે ‘શ્વેતબગ’ની ઉપમા દ્વારા. દેશને
 આ સ્થિતિએ લાવી મૂકનાર આ ‘શ્વેત-
 બગ’નું પ્રતીક ઘણું બધું વ્યક્ત કરી રહે
 છે. આમ છતાંય, અંતમાં કવિ આશાવાદી
 સૂર પ્રગટ કરે છે. સમગ્ર કવિતાનું ફલક
 વ્યાપક છે, જેટલી વ્યાપક કવિની સંવે-
 દના છે. પાંપણને પલકારે સપનું બેનાર
 કવિ, મુક્તિદિનને ભગન સ્વપ્નખીન બોલા
 કહે છે, તેમાં કવિનું પરસ્પૃષ્ટી દર્શન છે.
 આ પરસ્પૃષ્ટી દર્શન, તે પછીની રચ-

નાઓગા વિશેષ સ્કંટ થાય છે 'નવા આક'
કવિતામાં મત્સ્યપરિવર્તનની વાત કવિ
વ્યંગપૂર્વક, એક જૂના ગેડકણના લયમાં
કહે છે -

એકડે એકા
પરમેશ્વરને નામે ખેંચે મેડો મેડો છેકા

આઝાદી દિનના કાવ્યો કે પ્રથમ પ્રગ્ન
સત્તાક દિનનું કાવ્ય 'સંસ્મૃતિ'થી બિતરી
લિના છે, એમાં *irony*નું તત્ત્વ વિશેષ
રૂપમાં છે ૧૫ ૮-૧૯૪૮-નોન સ્વાતંત્ર્ય
દિને કહે છે.

હે 'આર્ચ'ની અપમાનિત્રા તુ ય્યા જયો ?
તુ માનવીનું સ્વજન, તારું સ્થાન, ભૂકિત
સ્વર્ગમાં તો ના હશે !

શકુન્તલાના મદર્ભમાં આ મદર્ભ કેવો વિશે
ધ રમે છે ! આજે ૫ 'દેહિ મે વિવરમ્'ની
રિથિતિ છે કવિ અભિવ્યક્તિને, પ્રાચીન
સંદર્ભોની નવી ધાર આપે છે, તેઓ આસ્વા
તત્ત્વદિને-

હડાપ એવી હડાપ
કે બસ લેપ નહીં, કલમરમાં રાત સારીભય
હું તો સ્વપ્નનો સુરમે સર્ધ જગરો હતો
પાલ હવે તો મેરા પાણી મળતી નથી
વૈરાગ્યના આકારમાં જેવી ત્યાગ કેરી કીર્તિઓ
અ પાકતી છાયા જહાં દગતી નથી

-આ પત્નિઓમાંનો નિરાશા નિવેદ અ
છતા રહેતા નથી (કમલ)

હામે ગાલે મશ, ને જમણે
રૂપતીલિરી તૂટે,
આવ રે બાઈ ! તુ ય હૂટી લેં

પીઠી મારે અજ અલોળી
લહે લમ આલ્યા નેસ,
નેણુ તો મારા મણકિયા, એને
પાપણુ હાકુ વેશ

હામે તમે પારવતી,
શિવ જમણે જટાબૂટ,
આવ રે બાઈ ! તુ ય તપી લેં

કરમનદાસ લુહાર 'નિરંકુશ'

સૂકા બાવળની છાયા

સૂકા બાવળની હું છાયા !
હો સૈયર ! સૂકા બાવળની હું છાયા,
આંખોમાં આજ્યા મેં કૂતોના શમણા
ને અગ અગ કાંટે વિધાયા !-હો સૈયર !

વગડાની બળબળતી શર્યામાં નહું
ને શીતળ છાંછાઓ ઊગે મનમાં,
ચાકલો પાથ કોઈ આવીને બાધે મને
'હા શા' તારા લીલાછમ વનમાં !
તડકાના પોષમાર ધસમસતા દૂરે મારી

આશાના પાળા પોવાયા !
હો સૈયર ! સૂકા બાવળની હું છાયા

શબરીનું ઉર બની મારા આ વાસ હવે
રોમ રોમ અમે છે ગમને,
છાતીએ છૂ દેલા મોર હને ટહુકાલુ

(હું) સાંઘાળાના વાસતી નામને !

* ટાની લેખણે જ માગ નતીબતર !

લેખ હશે નકો લખાયા !
હો સૈયર ! સૂકા બાવળની હું છાયા !

બલાકા ૨૯: પ્રીતિ પરસ્પર હોઈ

જે દિવસે તમે એકલા હતા
ત્યારે તો તમે તમને જોઈ નહોતા શકતા
તે દિવસે કોઈને કાજે પથ જોવાનો નહોતો;
આ પારથી પેથે પાર વહેતી
ધસતી નહોતી રહેતી
હંદનભરી બંધન-મુકત હવા.

હું આવ્યો ને તમારી ઊંઘ ઊડી ગઈ,
શૂન્યે શૂન્યે પ્રકાશનું આનંદ-ફૂલ ખીલી ઊઠ્યું.

મને તમે કૂલે કૂલે
ખીલતો કર્યો,

વિવિધ રૂપના જૂલામાં જૂલતો કર્યો.
મને તમે તારા યે તારામાં છૂટો મૂકીને ખોળામાં ખેંચી લીધો.
મને તમે મરણમાં ઢબૂરી દઈને
ફરી ફરી નૂતન કરી મેળવ્યો.

હું આવ્યો ને તમારી છાતી કંપી ઊઠી,

હું આવ્યો ને તમારું દુઃખ આવ્યું,

હું આવ્યો ને તમારો આગભર્યો આનંદ આવ્યો,
જીવન-મૃત્યુના તોફાનથી ઊછળતી વ્યાકુલ વસંત આવી.

હું આવ્યો, એટલે તો તમે આવ્યા,

મારા મુખ સામે જોઈને,

મારો સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરીને

તમે તમારો સ્પર્શ પ્રાપ્ત કર્યો.

મારી આંખોમાં છે લજ્જા, મારી છાતીમાં ભય,
મારા મુખ પર ધૂમટો પડ્યો રહે છે;
તમને જોવામાં આડશ આવે છે જાણી આંખુ ઝરે છે.

એ મારા પ્રભુ,

છતાં પણ જાણું છું કે

મને જોવા માટે તમારી ઉત્સુકતાનો પાર નથી,
નહીં તો આ સૂર્ય તારા સઘળું જ નિરર્થક છે.

પ્રીતિ પરસ્પર હોઈ

બલાકા-૨૯

મકરન્દ દવે

પ્રેમના બે પ્રકાર છે. એક છે ઉચ્ચ-નીચ
ભૂમિકાનો પ્રેમ (વર્તિકલ લવ). બીજો છે
સમાન ભૂમિકાનો પ્રેમ (હોરિઝોન્ટલ લવ).
ઉચ્ચ-નીચ ભૂમિકાના પ્રેમમાં તો પ્રેમી થા-
યક બની પ્રિયતમને ખારણે પુકાર પાડે છે:
'કબૂલું દીનદયાલકે ભનક પડેગી કાન.'
તુલસીદાસે એ જ પ્રમાણે જ્યારે ગાયું: 'તૂ
દયાલ, દીન હૈ, તૂ દાની, હૈ ભિખારી'. ત્યારે
આવા પ્રેમના ઉદ્દગાર સંભળાય છે. પણ
સમાન ભૂમિકાના પ્રેમમાં 'વિનય-પત્રિકા'
પાઠવવામાં આવતી નથી. રમતનો સાદ
પાડવામાં આવે છે: 'આય રે ગોપાલ,
આય!'—અને સાતમે આસમાને પોઢેકો
સાથી ધૂળમાં ખેલત્રા માટે દોડતો આવે છે.

આ સૃષ્ટિનો પડોઢે ઊપડે છે અને અ-
વ્યક્ત પરમ તત્ત્વ સાથે વ્યક્ત પ્રકૃતિનો
ખેલ શરૂ થાય છે. આ ખેલ ક્યારે શરૂ થયો
એ તો કોણ કહી શકે? ઉપનિષદ કહે છે:
'સ આકામયત' તેણે કામના કરી. 'સ એ-
કાકી નારમત તરમાદ્ દ્વિતીયમ અસ્રજન્'
તેને એકલા ન ગર્યું એટલે તેણે બીજાનું
સર્જન કર્યું. જે સ્વયંપૂર્ણ, સ્વ-પ્રતિષ્ઠિત,
તેના હૃદયમાં આવી સ્ફુરણા કેમ કરી થઈ
શકે? તેનો જ્ઞાનીજનો જવાબ નહીં મેળવી
શકે. તર્કના પ્રદેશમાં એનો કયાંયે મેળ બેસે
તેમ નથી. પણ પ્રેમના રાજ્યમાં તો આવી
સ્ફુરણા કેમ ન થાય એનું જ આશ્ચર્ય. એ-
ટલે તો પ્રેમના હાથમાં હિસાબની પોથી
નથી, જીજ્ઞાસુ દર્પણ છે. આપણે
મહેતા કહે છે: 'બ્રહ્મ લટકાં કરે'

આમ અલિન હોવા છતાં લિન અને
ખે હોવા છતાં એકની અનિવચનીય રમત
શરૂ થાય છે

આપણે ત્યાં આ યુગપત્નિ નામ પાડવામાં
આનું છે અને જુદી જુદી પરપરાઓએ એને
જુદે જુદે નામે ઓળખે છે ઉપનિષદ એને
કહે છે રયિ અને પ્રાણ 'સ તપ તપતા
રયિમ્ ચ પ્રાણમ્ ચ ઇતિ મિથુનમ્ ઉ
ત્પાદયતે' (પ્રશ્નોપનિષદ ૧-૪) તેણે, પરમ
કારણ પ્રભુપતિએ રયિ અને પ્રાણના ભે
ડાને ઉત્પત્ત કર્યું જે મૂર્ત પ્રકૃતિ તેને રયિ
કહે છે, અમૃત ચેતન્યને કહે છે પ્રાણ એ
જ પ્રભાણે શેવ તાત્ત્વિક પરપરામાં તેને
શિવ શક્તિ, વૈષ્ણવ પરપરામાં રાધા કૃષ્ણ
અને બૌદ્ધ પરપરામાં એને પ્રતા અને
ઉપામ તરિક્કે ઓળખવામાં આવે છે આ
નિત્ય યુક્ત અને નિત્ય લીલામય સ્વરૂપનું
પ્રાગ્મ્ય અત્યંત સુદમથી માડી અત્યંત
રથૂળ ભૂમિકા પર થાય છે અનત નક્ષત્રોની
રમણ રૈતી પર નિવંધિ કાળમાં સિવ
પાર્વતીનું આ લાગ્ય તાડવ ચાત્યા જ કરે
છે સમગ્ર માનવજાતિનો ઇતિહાસ તો
કદાચ તેમનું એકાદ પગલું પણ પૂરું જતાવી
ન શકે

આ કાવ્યનો આરવાદ આપના પ ગોપી
નાથ કવિરાજ લખે છે

'મનુષ્યોત્પત્તિ પૂર્વ ઇતિહાસ તો છે? જે
અહપણુ તેનામાં વિકાસ પામ્યું છે અથવા
પામી રહ્યું છે તેનું પ્રથમ ભગવદ્ પણ
અધારે ભવામાં નહોતું આનું ત્યારે તે કયા
હતો? તે કઈ અવસ્થા છે? તેનું સ્વરૂપ
શું છે? કવિ કહે છે તે અન્યક્ત પદ
છે ત્યાં હું તો ભેદ નથી અંગેક પણ
નથી બધા પ્રકાર નથી, અલકાર પણ

ચંદ્રકાન્ત દત્તાણી

હવે આવજો

હવે આવજો

મ જન, હવે આવજો

કાગ આકાશથી ખગ્તા પીછાને બોઈ

રામરામ અમને અભાવજો,

ધેરૂં આશાસના પડતા પગસાદને

આખોમા ખળખળ વસાવજો,

આવજો, સાજન, હવે આવજો

દિવસ ને રાતના ફૂલે કડાવ

એવી વેળાના ધોધમાર પૂર,

શઢથી રહેના ને મોતીએ મટેલા

લીલા દરિયાના વાણુ બંધ દૂર,

માનેરી ફૂલ જેવા આપણો સમય

મજન, આજ હવે કોડરુ કપૂર,

આગણામાં આખલિયો વાવો કયાગેક તો

અમને પણ સ થસાય વાવજો,

અ યજ્ઞમાં ઓછપ જણાય તો સજન,

બીના શમણામાં અમને બોલાવજો,

આવજો, મજન, હવે આવજો

ચોગરદમ લીલીછમ અમથી ના ઝાય,

અમે પટ્ટેરીને ઊંલા લીલાશ,

શમરૂં પણ કંતમલતુ પખી થઈ બય

હવે આખ જાણે કોડરુ આકાશ,

છપતગ આગળુ ય જાણે ઘાસના મેદાનોમાં

ચોગળતા લયનો હિબશ

કાળગાળ એકાન્તે બોખલે અમારી

યાદ પીંજે ને તગસુ છીપાવજે,

કારા આકાશથી ખગ્તા પીછાને બોઈ

રામરામ અમને અભાવજો,

હવે આવજો સાજન માગ, આવજો .

લેણું

તમે ઊંચા ઊંચા મહલ મહીં ઘૂમો, ઝરખડે રહી ઝૂલો; હૈયું પવનસમ રાખી પ્રસરતાં મહેંકી, હાંડાળે મધુહલક લેજો ખુશનુમા-વળી ભીંતો વચ્ચે જરકશી થઇને ફરકતાં રહેજો ને કાયા કણુક સમી ઢાળી મધુરિમા ખીજના ઓશીકે ગળચટી ખની સોડ ઊગજો.

અમે મૂંગા આંહીં કુમકુમથી પૂજ્યા વગરના અજાણ્યા એકાકી પીપલ ખની ઊભા : મૃગજળો હવે પીને પીળાં શખનમ ઉછેરી રઝળતા ઊડીશું-જે જોવા કદી કદી મળે જોડું ખગનું દગોમાં ખેસાડી મનભીતર ભીનું સળવળી, અષાઢી ઓછાથે અરથવિણુ જાણું ખળીખળી...

કહું છું છેલ્લું આ-થઈ અવરનાં જીવી જ જાજો, મને તો આપું છે પરલવનું લેણું સમજાજો.

ત્યાં નથી. કોઈ જાતનું દંડ નથી. તેનું માનવીય ભાષામાં વર્ણન નથી થઈ શકતું. તે અનંત અજ્ઞાન છે. જ્યાં પોતાનામાં જ સ્વયં મગ્ન. ભરતી-ઓટથી અતીત, મં-કાય પ્રસારથી જિંચે, શુભ-અશુભથી ઉપર તે નિત્ય પૂર્ણ રહસ્ય સદા બિગ્જમાન છે. ત્યાં કુઃખ નથી, આનંદ પણ ત્યાં નથી. ખેલતો વાયુ ત્યાં નથી વહેતો, કાળનો પ્રવાહ પણ ત્યાં નિસ્તબ્ધ છે, આધાર-શક્તિ ત્યાં વિલીન છે.

તે ચિર નીરવ ગભીર પ્રશાંતિ-સમુદ્રમાં ન જાણે, કયા અનિર્વચનીય સ્વભાવની પ્રેરણાથી એક દિવ્ય મુહૂર્તમાં સ્પંદન ઊઠ્યું. જેવું સ્પંદન ઊઠ્યું કે તરત જ અવ્યક્ત ગર્ભમાંથી ‘હું’નો ઉદય થયો. ‘હું’ જોલો થયો, ‘તું’ પણ પ્રગટ થયો. અવ્યક્ત રૂપમાં ભગવાન અપ્રકાશ છે; અહંપણની સાથે તે સ્વપ્રકાશ થયા. જ્યાં સુધી પોતાનામાં સ્વયં રૂપીને તે એકાદી રહે છે ત્યાં સુધી તે પોતાને પણ દેખતા નથી, અથવા જાણતા નથી. આ એક પ્રકારની નિદ્રા છે. તેનો ભંગ જ તેમનો આત્મપરિચય કે આત્મબોધ છે—‘હું’ની ઉત્પત્તિ છે. સાથેસાથે મહાશૂન્યમાં આનંદમયી, જ્યોતિર્મયી સૃષ્ટિ-ની ધારા વહે છે :

‘જે દિન તુમિ આપનિ છિયે એકા
આપનાકે તો હય નિ તોમાર દેખા.
આમિ એલેમ, ભાંગલો તોમાર ધુમ,
શૂન્યે શૂન્યે ફૂટલ આલોર આનંદકુસુમ.’

[ખલાકા-રહ]

એટલા માટે, એક રીતે કહી શકાય કે ‘હું’ જ તેમના સ્વરૂપગત નિત્યાનંદનું આસ્વાદન કરવાનું સાધન છે. મધુમાં માધુર્ય હોવા છતાં પણ જો તે ચાખી ન શકાય, અથવા

આખવાની સંભાનતા ન હોય તો તેને 'મધુર' વિગેરેથી આપતુ નિરર્થક છે એ પ્રમાણે અનત અને પૂર્ણ વસ્તુ આનંદ સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ બધા સુધી તે આનંદનું આસ્વાદન નથી થતું ત્યાં સુધી તેની રસવસ્તુના રૂપમાધારથી કોઈ શક્ય નથી એક અનત અદિતીય સત્ત્વની અદ્ભુત બધા સુધી પોતાનામાથી દિતીયનું સ્ફુરણ નથી થતું ત્યાં સુધી તે સત્ પોતે પોતાને ચિંતાની શકતું નથી ત્યાં સુધી તે ચૈતન્ય નામને અયોગ છે આદિતત્ત્વની સાથે આ નવોદિત દિતીયનો જે નીલા વિલાસ છે, તે આનંદરૂપિણી સૃષ્ટિધારાનો ઉછાળ છે ટૂંકમાં સમ્પ્રદાન લાવતું એ રહ્યું છે "

આ નવોદિત, શુદ્ધ 'હું'ની બ્યારે માથું સને આખી થાય છે ત્યારે તે કોઈ બદ, શુદ્ધ 'હું' નથી રહેતો પેલા અવ્યક્ત પ્રકાશને પ્રમદ થવા માટેની ક્ષિતિજ તરીકે તે ચેતાને અનુભવે છે પેલા પરમ સુક્રમ આનંદ માટેની તે પ્રગટ આધાર ભૂમિ બની જાય છે પેલા પૂરણ પુરુષોત્તમને પણ પોતાના વિના નહીં આવે એની તેને પ્રતીતિ થઈ જાય છે આ સૃષ્ટિકર્તાના આજનાખતા રાજમહેનમાંથી અનુભવેલા પ્રેમતા મધુવનમાં ત્યારે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેને અનર પડે છે તે આ કુનિયામાં પોતાના કુખમાં ગાવા કે અરજ હેવાલ રજૂ કરવા નથી આવ્યો જેને તે મળવા યાગે છે તે પરમ આનંદ યજુ તેની એટલી જ હિતસુકતાથી વાટ જુએ છે અહીં સમાન ભૂમિમાંનો પ્રેમ સર થાય છે અને તેથી સાડનો, માન અભિમાનનો વિસાવા મના વાનો અને સદશ્વ સહયોગનો નહતો અનેક રૂપે જોવા મળે છે વૈષ્ણવ, આકેલ તેમ જ

નિરંજન વ્યાસ

ગીત

માણુ હું તો સખી શમણાની જેમ મેં તો ભમણુ મા
સાનભાન ખોવા
કેસડ ખાખગામાં ખીટયા ન હોય છતાં ફાગણની વા મા
જ મોલા

સોનેરી અણસાર અંગણીયે ઉભગતા
ઉભગના પકાડ એવા જોગો
કમગના બાગણા ખૂલી જાય એમનેમ
વાસ્તા'તા માડ કરી ભોગો
ખાણિનારે માંજી કાડભરી હેટય તણા હેતાળા તેજ
મેં તો ન્યા

ધુકનિયાળ અવસગને ભરચઃ જોઈ બાગ
હું તો ભૂમધૂમતી હોયુ મગ્ગલમાં
હળવા કુભર ફૂલ અનગધાગ વગસે
ને મ્હેક મ્હેક લોજી વરસામાં
ફૂલતા કોઈ ઝગણાના બીના સલાગણુનું,
કગતી રે વે'ન

વેર આખોમાં વેન
પડે કયા વે ના વેન
ભીતગમાં સળવળતું એવું કયાક થાય ભોઈ ગતાચોળ
હાથના બનેયા

જયંત ઓઝા

મારા રામ

ટોડલાના દીવાનું પહોંચે જ્યાં તેજ,
ત્યાંથી પાછા વળેા રે મારા રામ,
આંધળા આ અંતરમાં ઉંખર વળોટાયાની
આવશે નહીં રે હવે હામ.
ખરશે અહીં અંધારું છતમાંથી
ખૂંચશે નીંદર-વિડોણી મારી આંખમાં,
ભીંત્યુંની ભીંસ જાણે પારધીની જાળની
દોરિયું ઘસાય પાંખપાંખમાં;
ફાંશે શ્વાસ તો ય હૈયે ને હોઠ પર
રમતું રાખીશ એક નામ...ટોડલાનાં
મોંઘી શી ભેટ એક સેંથીમાં પૂરવાની
આંગળીને ટેરવે જ રહેશે?
આંગળામાં અટકો તો ચીતરેલા સાથિયા
પગલાંને એ જ વાત કહેશે;
પળની તે પ્રીતમાં એવી શી ભૂલ થઈ?
સનું કર્યું છે આજ ધામ...ટોડલાનાં
કનુ મહેતા 'વ્યોમ'

ખાલીયે

રાત્યે ને દિહાળે વધ્યે જાય ખાલીયો
સુનકાર ખેતરિયે રહે.
લીંબડીની છાયામાં જિતરવું થાકનું,
અંખે છે નોધારો હોડા,
ચાડિયાની આંખ્યુંમાં રૈ રૈને વાગે છે
સીમની લીલાશનો ઝાંડો;
અકળાતો વાયરો જઈને ફસડાઈ પડે
ઢગલો થઈ ખેતરને શેઢે.
કાયમનાં વેગળાં ગરેડીનાં ગીત હવે
ફૂવાના ભેડામાં આથડે,
તરસી લીલાશ બેઈ પાણીની વાટ અને
સૂકાતી ડાંગરને પાંદડે;
અધખીલ્યા ખેતરના દા'ડા મુરઝાઈ જાય
રોઈ રોઈ આંગળીને વેઢે.

ઈસાઈ કે સૂફી મરમી જનો તેનું ગાન
ગાતાં થાકતા નથી. વ્રજની વીથિકાઓમાં
તો જે ભક્ત પેતાને નીચો માને અને
ભગવાનને જિયે આસને ખેસાડે તેને સ્વયં
ભગવાન જ દૂર રહેવાનું કહે છે :

‘આમારે ઈશ્વર માને, આપનાકે હીન,
તાર પ્રેમે વશ આમિ ના હઈ આધીન.’

અરે, આપણે જ માત્ર ભગવદ્-પ્રેમના
એક એક બિંદુ માટે મરીએ છીએ? ના,
ભગવાન પણ માનવ-પ્રેમને માથે ચડાવવા
માટે અધીર થઈ જોડે છે. રાધિકાનું માન-
અભિમાન એ માનવ-પ્રેમની કીર્તિધ્વજ
છે. કારણ કે પરમ પ્રિયતમના શુદ્ધ પ્રેમનો
સુવર્ણદંડ એને ધારણ કરી રહ્યો છે. રામ-
કૃષ્ણ પરમહંસ રાધિકાના ‘અહંકાર’ પર
શ્લેષ કરી કહેતા : ‘સહુ કહે છે કે શ્રીમતીને
અહંકાર થયો છે, પણ એ અહંકાર?
(બંગાળીમાં ‘કાર’ એટલે કોનો?) એ કોનો
અહંકાર છે? કૃષ્ણે જ એ અહમ્ રાધિ-
કામાં રહેવા દીધો છે. એ અહમ ન હોય
તો પ્રિયતમને દાસત્વની દોરી બદલામાં
મળે, પ્રેમીનું બાહુબંધન ન મળે. પ્રિયતમ
સંગે સમાન ભૂમિકા પર ખેલતું અને કયાંક
તો ગર્વની છાંટવાળું બાહિલ ગીત છે :

‘આજિ આમાર સંગે તોમાર હોરિ
ઓગો રસરાય!
આમરા એક્લા દાય નહે ગો,
રયે છે ને તોમારો દાય.
તોમાર સુખેર ચાઈતો હાસિ,
તોમાર ફૂંકેર ચાઈતો ખાંસિ,
આમાર અંગે તોમાર વિલાસ,
તારી ઘરતે ને હય આમારો પાય.’

[આજે મારી સાથે તારું હોરી-ખેલન
છે, હે રસરાજ! એમાં કાંઈ મારે એક્લાને
જ ગરજ નથી. તારે પણ ગરજ છે. તારા

સુખને હાથ તો જોઈશે. તારી ફૂંકને
ગાંધી તો જોઈશે. મારા અંગમાં જ તારા
પ્રાણપ્રભો વિલાસ છે એટલે તો તારે મારા
પગ પકડવા પડશે.]

અનંત બ્રહ્માંડના સ્વામી સાથે માનવ-
આત્માની આ કૃત્રી હોડ સાથે છે? જે
અરૂપ, તેને પ્રગટ થવા માટે રૂપની જરૂર.
જે સૂક્ષ્મ, તેને રૂપીયનો આશરો લીધા
વિના સ્પર્શ કે દર્શનનો આનંદ ક્યાંથી
મળવનો? મનુષ્યોએકના તેજ, જળા, માટી
વિના તો પેલા અમૃત-તત્ત્વમાથી કેઈ
આનંદ મુર્તિ ઘડી નહીં શકાય. એટલે તો
માટીના માનવીનો આ કેટલો બધો મહિમા!
હાજાર કહે છે, 'આમાર મુખે એથે આમાર
પરશ પેથે, આપત પરશ પેલે' મનુષ્યના
મુખ સામે જોઈને, મનુષ્યનો સ્પર્શ પામીને
ધર્મચરે જાણે પોતામાં જ છુપાયેલા સ્વ-
રૂપની પ્રાપ્તિ કરી ખર્ષખલના 'જેનેસિસ'
પ્રકરણમાં આવે છે: 'And God said,
Let us make man in our
image, after our likeness...so
God created man in his own
image, in the image of God
created he him; male and
female created he them...
And the Lord God formed
man of the dust of the gro
und, and breathed into his
nostrils the breath of life.'

પોતાને પ્રગટ કરવા માટે આ સૂક્ષ્મ પ્રાણ-
દાયક હવાને માટીના મળખાનો આશરો
લેવો પડ્યો. તાર્કિકનો એક મોંઠ છે:

'સત્યકૃતિએ કસાફત જલવા પેલા કર નહીં સકની,
ચમન જગાર છે આઈ ન-એ જ દે બહારીમ.'

૫૮} કવિચોક • એ-જૂન ૧૯૭૧

વીર પુરોહિત

આંધળા માણસનું ગીત

હોવા ન-હોવાની લાગણીને લોકોએ
ખાલીપો નામ દઈ લીધું,
ને એમ મારા જીવતરનું નામ લઈ લીધું...

અંધારું રાજ મારી દર્પણ શી દુનિયાની
દિશાઓ અડાળીડ લાગે,
શકેનુંની ક્રિયાનું જંગલ ગરમાળાનું
આથડનું ચોપાસે લાગે,
મારા ઘરની બારીને હું એવો છું કાચ
કા'કે ચોપચાંને પડલા શું કીધું...

હોવા ન-હોવાની લાગણીને લોકોએ
ખાલીપો નામ દઈ લીધું,
ને એમ મારા જીવતરનું નામ લઈ લીધું...

પગલું ચૂક ને મને એવું જણાય
જાણે એકાદો જુગ વીતી જતો,
નદિયુની જેમ માટું હસતું ચે રાજ
બની પરપોટો કેમ ફૂટી જતો?

અહલયા શી આંખ મારી અડકો જરાકે રામાં
એવું મેં કિયું પાપ કીધું?
હોવા ન-હોવાની લાગણીને લોકોએ
ખાલીપો નામ દઈ લીધું,
ને એમ મારા જીવતરનું નામ લઈ લીધું...

લીખુ કપોડિયા

રખોપું

આંખે રખોપું તમે માંડયું, દરિયાવ
અમે ડાળીએથી શાખ કેમ લેશું?

અલમલતી તેજ-છાંય હેઠે ખેસીને કાંઈ
વૈશાળી વાયરાની લમતી આ ડમરીને યૂંથા
એકલતાના ગીતમાં,

આંખનો ઉલાળ મળ્યે એક વાર, પાંપણની
પાંખા કરીને હોડી આવીએ ને ગાઈ લિયે
એવું કાંઈ કોયલની રીતમાં

આણીમેર તો અમારી તાતી તરસ જેવું વહેયું
જો ટહુકો તો પથ્થરિયા વહેણમાંયે ટાઢો અબકોળ એક લેશું.

લાલ રે ચટાક મેલી માટલીના શ્યામ એક ઝાખામાં
ત્રોફવેલ ગાલમાંના તલ જેવું અમતું કેં એવું રે ત્રાજવું,
ખડાડોની આડશમાં પોઢયા અષાઢનું ય
મૂંચું મૂંચું તે ફૂટેણ કહી જવું: .

નહોય કદી ખાલીખમ વાદળાંનું ગાજવું.

તસતસતા તડકાનાં પાતળાં ના પોત હવે:
કરડી બે કીકીઓથી અમથા ઢોળેલ જૂઠા
રોષની યે પોશ ભરી લેશું...
આંખે રખોપું તમે માંડયું, દરિયાવ...

['સૂક્ષ્મતા સ્થૂળતાના આધાર વિના
પોતાનો પ્રકાશ પ્રગટ કરી શકતી નથી.
બાળ તો વસંતની હવાના અરીસાની પાછળ
લગાડેલો રોગાન છે.']

આપણે જો બાળ જોઈએ છીએ, એ
તો કેવળ સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યનો આધાર છે,
અરીસાનો રોગાન છે. પણ તેને આધારે જ
વસંતની હવા પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતી
પસાર થાય છે. રંગીન ફૂલો, સુગંધી હવા
ને યંખીના ટહુકાનો આધાર લઈને કોઈ
અશરીરી ચેતના અહીં ખેલી રહી છે. એ
આધાર ન હોત તો અહીં બધું શૂન્ય હોત.
એ આધાર ખરી પડે તો પેલી ચેતનાનું
શું થાય? જીવનની સર્વ મધુરતા, ઉમા,
ભરી ભરપૂરતા ચાલી જાય. પોતાના
અસ્તિત્વનું આયુ ગૌરવ પુકારતું રિલેક્ટનું
એક કાવ્ય છે:

'What will you do, God,
when I die?
When I, your pitcher, broken, lie?
when I, your drink, go stale or dry?
I am your garb, the trade you try,
You lose your meaning, losing me.
Homeless without me, you will be
robbed of your welcome, warm
and sweet.
I am your sandals: your tired feet
Will wander bare for want of me.
Your mighty cloak will fall away.
Your glance that on my cheek
was laid
And pillowed warm, will seek,
dismayed,
the comfort that I offered once-
to lie; as sunset colors fade
in the cold lap of alien stones.
what will you do, God? I am afraid.'

[બોલોને, શુ કરશે હરિ]

મારા વિના એક જ ન્યાયે જઈશ હું મરી
હું તમારો ઘટ બનુ જો ચૂરચૂર
હું તમારા પ્રાણની ડીરી બડ જો સુર,
હું તમારે કસમી હાથ વગાડો જામે
બડે સરી તે હાથ તમારો થાય નકામો
મારા વિના હાથ થશે ધરબાર પિઠોણ
નેહથી તમને નોતરી કરશે કોણ પરેણા?
હું તમારી ચાખડી મારા વિજ હવાડા
થ કયા પાકયા ચરણુ ધૂમરી ટેકરા ખાડા
સરી પડશે અગથી તમ વિસદનો વાધો
અ પહોંસગ ન્યાયોગના ધરો આયોગ્યા
મારા જ લ પે હેતસરી ન્યા નગડું કરી
તમને પાછી મળશે કયા એ દૂક બો હરિ
નગડું નમશે કયાય તમારી સ્થવળી પળે
હિમસિયાની ગેદમા જેની સપ્પા દગે
જવ આ મારો કાઈ મૂલતો કરી કરી
શુ કરશે હરિ]

કવિનો આ 'હું' તે પેલા આદિકાળનો
અને સકળ સૃષ્ટિનો 'હું' છે પણ આ 'હું'
રૂપે જે ગ્રાઈ જો છે તે માનવની વિચિ
જતા પણ તેમા ભગી ગઈ છે આ જર્મન
કવિની જેમ જર્મન મરમી એકખાઈ કહે
છે 'God needs man'—ઈશ્વરને
મનુષ્યની જરૂર છે અને મનુષ્ય કલ્પી શકે
એના કરતા મ્હારે વધારે મનુષ્ય માટે ઈશ્વર
ના હાથમા તાલાવેની છે એમ ન કોત
તો મનુષ્ય કદી ઈશ્વરને પામી શકત નહો
એકખાઈ એનું રહસ્ય દર્શાવતા કહ્યું છે
'ગોપન વસ્તુઓના પ્રથમા લખ્યું છે 'દુ
ખારણે જોમો છુ, ખારણુ અખડાયુ છુ અને
રાહ જોઈ છુ' તારે તેની અર્થો કે ત્યા
શોધ કરવાની નથી તારા હૃદયના ખાર
જાથી તે દૂર નથી, તે ત્યા જોશે છે અને
તું ખારણુ જોસે ને તેને અદર સે તેની રાહ

50] કવિદાસ મે જુન ૧૯૭૧

કાણો

કાણે ને જ કાણે ઘવાતી કાણો,
મગી જિન્મ નીને રાતી કાણો
કશુડે જે આગળ ધર્ય બય છે,
ગડી બય પાછળ રિખાતી કાણો
હૃદયનીમા ટમચતીનો સ્પર્શ છે,
બની માછલી મગડી બંતી કાણો
ચતત રૂપ એનું અલગ હોય છે,
નથી એટલે જોળખાતી કાણો
નથી બપુ પહોં બચો કેટલા,
ફક્ત જોઈ છે મે વિલાતી કાણો
હવે નિ રસમયતાની આશા નથી,
જુઓ, દશ દિશામા છવાતી કાણો

ભૂપેશ અધ્વર્યુ

ગીત

આસુડા ડિચકી મેં કરી'તી બે ફાડ, રે છ, કરી'તી બે ફાડ,
માયથી કસુબલ નીમરો'રે બય, વીગ, નીસરો'રે બય
વેન મનગારી'ને બોતથી છે મોગ, વીરા, મોગની બોડ
વાટમા તે રીછા ખગ્તા રે બય, વીગ, ખગ્તા રે બય
શામળાની સાયળીથી છાયલુ આલ, વીરા, કોણે રે કોણે
ખાધો આલનાનો હાળ, વીગ,
ચડનો જો ચે ન ટોચે જરી જયખાય, ચાહો અડવડા ખાય,
નીચે હડતા દગિય છને મરચતા ખાય
વીગડા જોહીને લીધો રે ની પેર, વીગ, હેલ બેળ સુજ
ન કગ્તા રે ગેલ, વીરા,
થાકોડે પગ વૂટે, હેલ હળે નન, હગ્યા હેલના પાણીય
પગ । ડાઘ, કોરા પગલા છગ્ય
મમટો જોલ તે દેખુ આલતુ ચીકાર, રે છ,
આલતુ ચીકાર,
ધુમટો હાકયે વા'લમ ખૂલી ખૂલી બય, વીરા
ખૂલી ખૂલી બય

મનહર ચરાડવા

તને પામ્યાનું ગીત

કાળા ડિબાણુ મારા લમ્મરિયે આલ
તને પામ્યાનો ચંદરમા ઊગ્યો !
સોણે ય ન જોયેલી રાત રહી મ્હોરી કે
ફૂલફૂલિયો લાગ્યો સૌ લાર !
મૂંગેરા ડુંગરડા ભૂલીને સ્થાન લાન
નાચ્યા રે અણુચંલ અપાર !
પાંખણમાં ખૂલ્યાં કેં ઘાડમિયાં ઝાડ તારા
મલકાટે રોમ રોમ પૂગ્યો ! ...કાળા ડિબાણુ
રંગીલાં ઝુમ્મરમાં રંગાતા વારવાર
સો સો સવાર જાણે આવી !
તારે ભાલ્યેથી મોર થનગનતી લીંત્યું ના
ઊતરતાં લાખ વંન લાવી !
ઊછળતા કાળતાણી વાગ્યે ય થપાટ અહીં
કાચનો મહેલ વણકૂટયો ! ...કાળા ડિબાણુ

જગદીશ જોષી

ગમે નહીં કે ગમે

પાંખડીઓ તો ઢળે સુરભિને ગમે નહીં કે ગમે.
કિરણો પોઢ્યાં જળે સૂર્યને કંઠે ડૂમો દમે.
ફૂવાકાંઠે ગાગર ભેતી સૌંચણિયાની વાટ
ખૂડવું છે પણુ તરી તરીને, ઠરી ઠરી ઉઠળાટ
ખાલીખમ આ ગાગરમાં ફૂટે સૂર્ય કેમ આથમે ?
ટૂંકો માટે ખૂરે કેવું નભનું હૈયું રાંક
રાત પડે ને વળવા માળે ફૂટે પંખા-પાંખ
નિજને જૂલવાડાળઉપરના જગાજરીકે : આલકશું સમસમે !
પગથી પર આ પગલાંલથઢે : પથને કયાં આરમ ?
બંધ હોઠની અંધ કથાને દીધું નિસાસો નામ
થાનકનીરખીઝમેચાંખડી : શિરઊંચું આનમે, અગરનાનમે.

જોયા જ કરે છે. તારે એને દૂરથી પુકાર-
વાની જરૂર નથી. તું પારણું ખોલે ત્યાં
સુધી રાહ જોવી એ તારા કરતાં એને જ
વધુ અસહ્ય લાગે છે. તને એની જરૂર છે
એના કરતાં તારી એને હજાર ગણી જરૂર
છે. તારું ઉઘાડવું અને તેનું પ્રવેશવું એ બંને
એક જ ક્ષણ છે.”

માનવ માટે મહેશ્વરની જે ઝંખના, તેને
જર્મન મરમીની જેમ જ ભારતીય કવિ
પણુ કેટલું આત્મીયતાથી પ્રીતી શકે છે !
એકખાટે જે ભાવ વ્યક્ત કર્યો તેને ચંડીદાસ
એક જ્વંત ચિત્રમાં આંકી દે છે. એક
વિરાટ હૃદયની સાથે એક ખની માનવહૃદય
અહીં ધખકી રહે છે :

‘એ ઘોર રજની, મેઘેર ઘટા
કેમને આહલ ખાટે ?
આંગિનાર માઝે બંધુયા બિજિ છે
દેખિયા પરાન ફાટે.
સઈ, કિ આર નાલિખ તોરે !
કોણુ પુણ્યકૃદે સે હેન બંધુયા
આસિયા મિલલ મોરે.
બંધુર પિરીતિ આરતિ દેખિયા
મોર મને હેન કરે,
કલંકેર ડાલિ માથાય કરિયા
આનલ લેનઈ ધરે.
આપનાર દુઃખસુખ કરિ માને
આમાર દુખેર દુખી,
ચંડીદાસ કહે બંધુર પિરીતિ
શુનિતે જગત સુખી.’

[ઘનઘોર મેઘલી રાત, વિકટ પંથવીધીને
પ્રિયતમ કેમ કરી મારે આંગણે આવી
ઊભા ? જોઈને નજી પાણુ ફાટી જાય.
સખી, તને શી વાત કરું ? કયા પુરયથી
મને આ પ્રિયતમ આવીને મળ્યા ? પ્રિય-
તમનો પ્રેમ જોઈ, તેની ઝંખના જોઈ
મનમાં થાય : માથા પર કલંકની ટેપડી

હિપાડી લઈ! અગ્નિને અંગે લગાડું! પોતાના દુખને જે સુખ સરજે અને મારા દુઃખથી દુઃખી થાય એ પ્રિયતમની પ્રાંતિ વિષે સાંભળીને લગન સાગા અનુભવે છે }

રાગેર કહે છે: 'હું આલ્યો ને તમારું દુખ આન્યું.' પણ સાથે કહે છે કે એ દુઃખમાં જ પ્રિયતમનો આગમ્યો આનંદ રહ્યો છે. પોતાની બધી જ લાજ મરગદ, ભય, આશંકા તોડી ફેડીને આત્મ પ્રેમને વધાવવા માટે બહાર નીકળી પડતાં મન થાય. પણ માનવ-પ્રાણુ તેને કેમ વધાવી શકતો નથી? રાગેર કહે છે તેમ માનવતા સુખ પર ધૂમટા પડ્યો છે. કમીર કહે છે, ધૂધટનો પટ જ પિયા-મિલનની આડે અવરોધ મનીને રહ્યો છે આ જે લગન, જે લય, જે આરામ અને તેથી દર્શનની અધૂરપ તે માનવતા, પોતાની જડતાને અંગે છે. મેંત ઓગણિતે કહેયુ: 'I was swept up to Thee by Thy Beauty, and torn away from Thee by my own weight.' 'તારા સૌન્દર્યે મને તારા બળી છાંયે ખેંચી લીધો, અને મારા પોતાના જ વજનથી હું તારાથી દૂર વિખૂટા જઈ પડ્યો.' માથુસ પોતે જ પોતાની સામે બાધા મનીને જિઓ રહે ત્યારે શુ થાય? પણ પ્રિયતમના પ્રેમને સીમા નથી, તેની કિડકાનો પાર નથી. માનવપ્રાણુ માટેનું તેનું આત્મરૂપ કદી અટકતું નથી, કદી ઓસરતું નથી ફરી ફરી તે માનવની જડતા ખખેરીને તેને કીચકી લે છે. રાગેર કહે છે તેમ વારવાર મનુષ્યના અચળામાં જીવાની દર્શને માનવને નવે જન્મે, નવે રૂપે ઈશ્વર પામ્યા કરે છે—કદાચ આ વેળા તો મનુષ્ય તેમને પિંજાની લેણી,

Eduard Lueders

RODEO

Leathery, wry, and rough,
Jaw full of chaw, and slits
For eyes—this guy is tough
He climbs the slatted fence,
Pulls himself atop and sits,
Tilts back his cowboy hat,
Stained with sweat below
The crown, and wipes a dirty
Sleeve across his brow,
Then pulls the hat down tight,
Caresses up its sides,
And spits into the dust
A benediction
Gracelessly, his Brahma bull
Lunges into the chute
And swings a baleful
Eye around, irresolute
Vision narrower still,
The man regards the beast
There's weight enough to kill,
Bone and muscle fit at least
To jar a man apart.
The cowboy sniffs and hitches at
His pants Himself all heart
And gristle, he watches as
The hands outside the chute
Prepare the sacrificial act
Standing now, and nerving up,
He takes his final measure
Of the creature's awful back.
Then he moves Swerving up
And into place, he pricks
The Brahma's bulsh pride
The gate swings free, and
Screams begin to sanctify
Their pitching, tortured ride.

સાંઠ સવારી

ચવડ, ઉગ્ર અને બરછટઃ
 વાગાળતાં જડબા અને ચકોર
 આંખો સાખ પૂરે છે આ માણસ જખરો છે.
 એ વાડ પર ચડે છે,
 ઉપર પડોચી ખેસે છે,
 પોતાની કાઠિયાય હેટને ઊંચી કરે છે
 અને પાંપણ સુધી નીતરેલા પસીનાને-
 પોતાની ગંદી ખાંચથી લૂછે છે
 પાછી હેટ અક્કડ ગોઠવી
 તેને ખંને બાબુને બરાબર ખેસાડે છેઃ
 અને ધૂળમાં ચૂંકી કહે છે. ‘થવા દો થાય તો!’
 આખલો એના સાંકડા ફાટકમાં રહી છીંકોટા નાખે છે
 અને ચકળવળ આંખે જુએ છે આસપાસ.
 આંખ ઝીણી કરી એ નિહાળે છે આખલાને.
 એના મારકણા વજનને
 માણસના ટુકડે ટુકડા કરી નાખે
 એવાં હાડકાં અને રનાયુઓને.
 કાઠિયાય છીંક ખાય છે-
 પોતાના પાટલૂનને ખેંચે છે.
 ફાટક ખોલવા માટે પ્રવૃત્ત થતા હાથને
 એ જુએ છે-અને એ ઊભો થાય છે,
 તાણ અનુભવે છે.
 પ્રાણીની પ્રચંડ પીઠને
 એ છેલ્લી વાર માપી લે છે.
 પછી
 એક વળાંક લઈ
 આખલાના ગર્વે છેદે છે.
 ફાટક ખૂલે છે-
 ચિચિયારીઓ વચ્ચે
 આરંભાય છે એક પીઠાલરી સવારી.

(અનુ. હરીન્દ્ર દવે)

તેમના પ્રેમને સમજશે, સત્કારશે એમ
 માનીને. આ પરમ પ્રિયતમ તો અનંત
 સૂર્ય-ચન્દ્ર-નક્ષત્રોના દીવા બાળીને પોતા-
 ના પ્રેમીનું નિસવરણ મુખ જોવા ઝંખે છે.
 આ સૃષ્ટિના મૂળમાં જ આવો અગાધ પ્રેમ
 ન હોત તો તેનું માધુર્ય ક્યાં હોત? તેનો
 આનંદ ક્યાં હોત? તેની સાર્થકતા ક્યાં હોત?
 માણસ અનેક વસ્તુઓ પાછળ દોટ મૂકે
 છે પણ તેના હૃદયને બારણે રહી જે સર્વ-
 સ્વાભે તેને ચાહે છે તેના તરફ તો નજરે
 ચનાખતા નથી. પ્રીતિ તો પરસ્પર છે, પણ
 પરમ પ્રિયતમ દેખે છે અને મનુષ્ય દેખતો
 નથી એ જ પીડા છે. રૈદાસ કહે છેઃ

‘હું મોહિં દેખે હું તોહિ દેખું,
 પ્રીતિ પરસ્પર હોઈ,
 તું મોહિં દેખે, તોહિ ન દેખું,
 મહા મતિ સખ બુદ્ધિ ખોઈ.’

પણ માણસમાં પ્રેમના પ્રથમ અગર-
 જીનો આ દૃષ્ટિ પાછી આવે છે ત્યારે આ
 જગત આનંદનું ધામ બની જાય છે, જીવન
 નિત્યનો ઉત્સવ બની જાય છે. જગજીવન
 સાહેબે આ હોરી ખેલતાં ગાયું છે.

‘અહિ નચરી મેં હોરી ખેલ્યાં રી,
 હમરી પિયા તં ભેંટ કરાવી,
 તુમહરે સંગ મિલિ દો રૌં રી
 નાચોં નાચ ખોલિ પરદા મેં,
 અનત ન પીવ હંસોં રી
 પીવ જીવ એકેં કરિ રાખોં,
 સો છવિ દેખિ રસોં રી.’

કવિતા એ કાન્વર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય
વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી
શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે.
જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસોનસમાં તે પ્રસરે
છે અને પોતાની ચૂંદ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને
ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

સુન્દરમ્

સમર્પિત

મર્ચન્ટ એન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

જગતા ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કોમ્પાઉન્ડ • સેનાર્થિત બાપટ માને (દક્ષિણ)

જુનિ ૧૩

નિરંજન ભગત
ઈ. ૧૯૬૬ના રણજિતરામ સુવર્ણચક્રથી પુરસ્કૃત

▷ મહાશય મહાભાઈ કલસરદરથાએ
(નવિય હતા કાવધન રમુતિમદિરમાની તરતીર કપરથી
ફેગા સુમનભાઈ ર. રોઠ)

▷ પ્રો. એલ્બર્ટ વ્યુડર્મ

અમેરિકાના યુગશાસ્ત્રી તુનિવર્સિટીના અમેરિકા વિનાશના
વગ તેમજ ત્યાના ભાષીતા સપ દર અન વિવેચક અને એ ફેરાના
બર અમેરિકા કવિઓમાના એક પ્રો. એ. વ. વ્યુડર્મ તાજેતર
મા ભારત આવેલા ત્યારે મદ્રાસમાં એએ મુખાર્જી કાગડ
ગજરાની મસાડી કવિઓને મળીને તેમણે કવિતા અને અવા
નીન છાનને રૂપગતા મશો વિરે ચર્ચા કરી હતી એ જ માત્ર
તેમણે અમેરિકાના માહિતી કોડીના સમય મુકમાં શાતાની મધિ
નાઓ વા રી હતી અને કવિતાના કેવળ વ્યવસ્થા મીતે ધામી
સાકષ એ વિષ શ્રોતાઓ સાથે ઝાઝા પગ મરી હતી આ
નમ્ય કવિ દર મે ના રી કર્નિતાએ ના મચડી ભાષાવતારને
પાઠ શ્રી મ પ્રો પગાવકર અને યુજરાતી ના રાત નો પાર શી
હરીન્દ દવેએ કહ્યો હતો કવિતાઓ ધરો બધો અથ ધ્વનિમા
જ રમી છે ના મમનવતા આ મધિએ શાતાની તેમજ અ થ
મધિઓની મધિતાના પાઠ કર્યો ત્યાર અમજ જ કોરા જ કવિતા
તેવા મોસરરી જીવરી મધિ હતી એમનુ એમ થ તથા તેને શી
હરીન્દ દવેએ ક યે નાનુવાદ આ અકમા અ થન આપે છે

‘કહીં લાગો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.’

ગુજરાતી કાવ્યજગતની આ ગણે છે કે વિને લોકપ્રિય કર્યા હતા તે મણિલાલ નળુભાઈ દિવેદીના જન્મ ઈ. ૧૮૫૮ના સપ્ટેમ્બરની ૬મી તારીખે નરિયાદની સાહેબરા જ્ઞાતિમાં આર્યિક રીતે સુખી કહી શકાય તેવા સનાતની પિતા નળુભાઈ ને ત્યાં માતા નિરધારની કુખે થયેલો. મોસાળમાં જન્મી ૧૩-૧૪ વર્ષ સુધી નિઃસંતાન મામામામીનાં લાલન-પાલનમાં ઊછરેલા મણિલાલને દ્રવ્યલોભી પિતા અને ક્રોધાંધ માતાનો પૂરતો પ્યાર મળેલો જ નહીં. આથી જિંદગીભર એમણે પાની-પ્રેયસી, મિત્રો-મુરખીઓ, સગાં-રનેહીઓ, શત્રુમાં પ્રભુવસ્થાનની જ ખોળ ક્યો કરી. પાસનાથેયો છવનો-લ્લાસની પરિતૃપ્તિ અર્થે પ્રભુચના છત્ર નીચે થયેલાં આરિય-રખણનો, અવિરત કુટુંબકલેશ, નિષ્ફળ લગ્નજીવન, સ્વાર્થી સગાંરનેહીઓ સામે એમની અદમ્ય લાગણી, એ સર્વનું પૃથક્કરણ કરતાં સહાનુભૂતિ જન્માભ્યાં વગર રહેતાં નથી.

ચાર વર્ષની ઉંમરે દયારાંકર પંડ્યાની ગામડી શાળામાં સાધારણ આંક અને વાચન શીખી, ગુજરાતી પાંચ ધોરણ પૂરાં કરી અંગ્રેજ શાળામાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ત્યારે પુત્રને પિતાની અભ્યાસ કરાવવાની અનિચ્છા સામે ભારે ઝગમગ પડેલું. અંગ્રેજ શાળામાં ગવેરલાલ, છળીલરામ તથા દેરાણજી ગીમી જેવા શિક્ષકોનું માર્ગદર્શન અને સમતા મણિલાલને ધૃષ્ટ જ ઉપકારક થઈ પડેલાં. અંગ્રેજ છટ્ઠા ધોરણમાં છળીલરામની પ્રેરણાથી પિતરાઈ કાકા રવિશંકર શાસ્ત્રી પાસે ‘લઘુકૌમુદી’નું અધ્યયન આરંભ્યું. મૅટ્રિકમાં દોરાખજી ગીમીની સૂચનાથી અનેક અંગ્રેજ પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં. ૧૮૭૫માં એમ્લિક વિષય સંસ્કૃતને લીધે એઓ મૅટ્રિકમાં નિષ્ફળ ગયા; પરંતુ પછી તેા અનેક શતોના હમ-ગરા વેડી ‘અમરકાશ’ અને ‘લઘુકૌમુદી’ તૈયાર કરી ૧૮૭૬-માં યુનિવર્સિટીમાં બીએ નંબરે મૅટ્રિક પસાર કરી આગલા વર્ષેની નિષ્ફળતાનું સાદું વાણી આપ્યું. ૩. ૨૦ની શિષ્યવૃત્તિ મળતાં ઈ. ૧૮૭૭માં ૧૮ વર્ષની વયે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં એઓ જોડાયા. ત્યાં ૩. ૧૦ની બીજી શિષ્યવૃત્તિ પામ્યા. રાજના લગભગ ૧૩-૧૪ કલાક તે મત્યેક વિષયનાં અનેક પુસ્તકો વાંચી ગહન ને ગંભીર અભ્યાસ કરતા. એકે.ઈ.માં ‘લૉજિક’ ને ‘મૉરલ ફિલૉસોફી’માં પ્રથમ આવી ૩. ૧૫ની શિષ્યવૃત્તિ મેળવી. બી.એ.ના પ્રથમ વર્ષે અંતે શિષ્યવૃત્તિ માટેની પરીક્ષા પાસ કરી ૩. ૨૦ની બીજી શિષ્યવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી. બી.એ.માં યુનિવર્સિટીમાં દ્વિતીય નંબરે ઉત્તીર્ણ થઈ ‘ઇતિહાસ-રાજ-

નીતિશાસ્ત્ર’માં જેમ્સ ટેલર પારિતોષિક પણ મેળવ્યું. પ્રો. ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર ને પ્રિન્સ ડેવરના આ પ્રીતિપાત્ર મણિલાલ બી.એ. થઈ ને એ જ કૉલેજમાં માનાઈ ‘કેસો’ નિભાયા.

હવે મણિલાલે નોકરી માટે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. શિક્ષણ-ધિકારી બુલહરની મુલાકાતથી અમદાવાદમાં, તેમજ મુંબાઈ-ના મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાડીની ભલામણથી ભાવનગર રાજ્યમાં નોકરીની શક્યતાઓ ઊભી થઈ ત્યાં જ ૧૮૮૦ની ૩૧મી જુલાઈએ નડિયાદમાં ૩. ૬૦ના પગારથી શિક્ષક તરીકે એ જોડાઈ ગયા. ત્યાંથી ૧૮૮૧ના એપ્રિલમાં મુંબાઈની ગુજરાતી શાળાઓના નાયબ શિક્ષણધિકારી તરીકે માસિક રૂ. ૧૦૦ના પગારથી નિયુક્ત થયા. ૧૮૮૫ના બન્યુઆરીમાં ભાવનગરની તે જ વર્ષે સ્થપાયેલી શામળદાસ ડૉલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે માસિક રૂ. ૨૦૦ના પગારથી નિમણૂક થઈ. ૧૮૮૬માં પ્રીવિયસ, પ્રથમ બી.એ. અને બી. એ.માં સંસ્કૃતના પરીક્ષક નિમાનાર મણિલાલ પ્રથમ ગુજરાતી હતા. ભાવનગરમાં તબિયત લથડતાં ૧૮૮૮ના એપ્રિલમાં નડિયાદ આવી રહેલું ષડયુ. ત્યાંના ૧૮૬૩ના ડિસેમ્બર સુધીના એ નાદુરસ્ત નિવૃત્તિકાળ દરમિયાન પણ એમણે વિવિધ લેખન-પ્રવૃત્તિ આલુ જ રાખી, ને ડિસેમ્બરમાં વડોદરા રાજ્યના ભાષાંતર ખાતામાં નિમણૂક થતાં ત્યાં ગયા. પરંતુ ત્યાંની ખટપટને લઈ ને એ નોકરી ‘કાળજની કોટડી’ જેવી લાગી. અને ૧૮૮૫ના જુલાઈમાં એ ખાતું બંધ થતાં પાછા નડિયાદ આવ્યા તે છેક મૃત્યુ પર્વત ત્યાં જ રહ્યા.

ઉચ્ચ બુદ્ધિ અને લાંબી ભાવનાશીલતાના સુમેળ સાધી સ્વ-દેશપ્રેમ અને સ્વ-સંસ્કૃતિરક્ષાને જીવનમેત્ર એમણે અપનાવેલો. ધર્મ, શુદ્ધ, રાજ્ય, સમાજ અને શિક્ષણના સંસ્કારકેત્રે સ્વધર્મે અને સ્વસંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો પ્રસારનાર પ્રમુખાયક મણિલાલે પશ્ચિમની આંધી સામે પૂર્વે દંડમૂલ રાખવાના પ્રશરય પ્રયત્નો કરેલા. છેક ૧૫ વર્ષની ઉંમરથી ખાલારાંકર કંથારિયાના સહયોગથી ‘પ્રાર્થનાસમાજ’, ‘સ્વયંધારક મંદળ’, ‘સાહેબરા જ્ઞાતિ શુભેચ્છક સભા’ આદિ સંસ્થાઓની સ્થાપના-માં રસ દાખવેલો. વળી, નડિયાદના શિક્ષકજાળથી જોડેલી ધર્મ-નીતિ-સંસ્કારની ઝંખનાને સાચો પરિતોષ તેા થયો મુંબાઈમાં. જીવનનિયતે અનુરૂપ ‘ગીતા’, ‘અક્ષરગુરુ’ તેમજ ‘શારીરિક’ અને ‘પંચદશી’ આદિ વેદાંતગ્રંથોના અભ્યાસ સાથે ત્યાંના વિદ્વાન શાસ્ત્રી ભીમાચાર્યે ઝળપીકર પાસે ‘સર્વે દર્શનસંમર્દ’નું પણ વાચન કર્યું. આમ પૂર્વ-પશ્ચિમના ધર્મતત્ત્વનાના તુલનાત્મક અભ્યાસને અંતે હિંદુ ધર્મ પર કાઢી દેઠું.

પુસ્તકો વાંચી મેરમેરિંગ અને હિપ્પોદિગમ તેમજ માણ વિનિમય સાથે મસ્તિકવિધાના પણ પ્રયોગ કર્યા. આ અંતે એમની શ્રદ્ધા 'ચેત-ચપાદ' પર સ્થિર થઈ. ૧૮૮૨ની વર્ષાઋતુમાં પીઆંદોફિકલ સોસાયેટીના સભ્ય બન્યા અને આર્થે ધર્મના આજીવન સંરક્ષક બની રહ્યા.

ભદેર જીવનની એમની કારકિર્દી પણ નોંધપાત્ર છે. ૧૮૮૬ના ડિસેમ્બરમાં ગુણાઇ ખાતે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહા-સભાના અધિવેશનમાં નડિયાદના પ્રતિનિધિ તરીકે એમણે હાજરી આપેલી. ત્યારથી નડિયાદ તાલુકા તથા ખેડા જિલ્લાની કોંગ્રેસ સમિતિઓ સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરી આંતે ખેડા-ધંચમહાલની સંયુક્ત કોંગ્રેસ સમિતિના એમણે નેડિયા મંત્રી નિયુક્ત થયેલા. ૧૮૯૧ દરનાં વર્ષો દરમિયાન નડિયાદના માનાદે ન્યાયાધીશ પણ નિભાવેલા. ૧૮૯૧માં સરકારે નડિયાદની સુધરાઈના સભ્ય તરીકે એમને નીમ્યા. તે દરમિયાન સુધરાઈની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય તેમજ સાળાસમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે એમણે નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવેલી.

અ. બીજી પ્રવૃત્તિમાં રત રહીને પણ એમણે સરસ્વતીની આરાધના કરી અને ધ્યેયનિષ્ઠ સાહિત્યસર્જન કર્યું. દસપત-શીલીનાં બેાધક ગોરુકુણાંથી એમણે કાવ્ય પ્રવૃત્તિના પ્રારંભ કરેલો. બાલાસંકર કથારિયાની પ્રેરણાથી માર્કસએલી આ કાવ્યપ્રવૃત્તિ પ્રથમ કૃતિ તે ૧૮૭૬માં 'એક વિદ્યાર્થીની સહી-થી પ્રગટ કરેલી ૨૭ પૃષ્ઠની 'શિક્ષારાતક' નામક નાનકડી પદ્યપુસ્તિકા. એમનાં કાવ્યોની ગુણવા સ્વસ્થ છે છતાં ય એમાંનું સ્વત્વ અસ્પષ્ટ નથી. એમના જ રાજદોષમાં કહીએ તો એમનાં આ કાવ્યોનું રુકુરુજુ 'કોઈ હમ અને હૃદયેશોક' અનુભવના પરિણામરૂપે જ થયેલું છે. કવિતા એમની મુખ્ય સર્જનપ્રવૃત્તિ નહોતી, છતાં ય એ એમની અંગત ઊર્મિની અશિલ્પિજિનું સ્પાધન બની રહી હતી. એમની આ કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ એટલે ૧૮૮૦માં પ્રગટ થયેલ 'પ્રેમજીવન'નાં ૧૧, ૧૮૯૪માં પ્રગટ કરેલ 'અમેદોશિ'નાં ૧૧, 'સિદ્ધધ્વનિ' શીર્ષક નીચે ૧૫, 'જવનિર્મા'માં બે અને કપહારનું ૧ તેમજ ૧૮૯૫ થી '૯૮ દરમિયાનનાં બીજાં પાંચ કાવ્યો મળી કુલ ૪૫ કાવ્યો ('આત્મનિમગ્નજન'ની બીજી આવૃત્તિમાં). આ કવિતાઓને હોંડોળે અપ્રમદ પ્રાણી તેમજ 'પ્રાણ' અને 'નૃસિંહાવતાર' નાટકોમાં આવતી કાવ્ય કૃતિઓ એટલે મહિ-લાલનું લગભગ ૧૮ વર્ષનું સમગ્ર કવિકર્મ.

મહિલાલનાં કાવ્યોમાં વિષયવેવિધ નહિ જેવું છે, પણ પદરચનાનું વૈવિધ્ય શ્વાનપાત્ર છે. દસપત શીલીના દોહર-થી શાફલ, વસંતતિલક અને અથતન પૃષ્ઠી હંદેના . સપ્તમી પ્રયોગ કરી બતાવ્યા છે. દેશી બજનના

ઢાળ અને ફરસી ગઝલોનો પણ એમણે સફળતાથી ઉપયોગ કર્યો છે. થયાર્થનામા કાવ્ય સંપ્રદાય 'આત્મનિમગ્નજન'માં આપણને મહિલાલના જીવનના ઉત્તરાર્ધની આત્મવિકાસ દેખા દર્શિતગ્રાસ્ત થાય છે. અધ્યાત્મ-અનુભૂતિ અને પ્રેમેદેક એમનાં કાવ્યોમાં મુખ્ય વિષય બનીને આવે છે. આધિ, આધિ અને હાપાધિથી ઘેરાયેલા જીવન સામે દંડ મનોબળથી ઝઝૂમનાર મહિલાલના જીવનનો યકોષ પાડતી ગદ્યલ 'અમર આશા' એના એ ચિરકાલીન શુભને લઇને જ માંધીછ જેવાને પણ કોલાલી જઈ 'વિવેચન' લખવા પ્રેરી ગઈ હતી. સત્ત્વાદેશમાં આત્મોદ્ધાર જેવાં એમનાં કાવ્યોની સચોટ-તાએ એમને સર્વજનભોગ્ય અને સર્વકાલીન બનાવ્યાં છે.

કવિ તરીકે ગણનાપત્ર હોવા છતાં ય મહિલાલની મુખ્ય સર્જનપ્રવૃત્તિ અથગેને રહી છે. ગુજરાતી મૌલિક ગદ્યપદ્ય અંથે ૧૫, અંગ્રેજી મૌલિક અંથે ૧૦, ગુજરાતી ભાષાંતર, રૂપાં-તર અને સંપાદન ૩૨, અંગ્રેજી ભાષાંતર-સંપાદન ૮, અપૂર્-અંથે ૧૫ તથા અપ્રગટ ૨, એમ કુલ ૮૨ અંથોમાં પ્રસ્તરેલી, મહિલાલના ૪૦ વર્ષના દૃઢ આયુષી સંપૂર્ણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એમનાં બુદ્ધિજીળ અને સર્જનશક્તિ પ્રત્યે માન અને મમતા જન્માવ્યા વગર રહેતાં નથી. 'કાન્તા' અને 'નૃસિંહાવતાર' નાટકો; લૉટ સિંહની 'હેનેલી' પરથી રૂપાંતરિત નવલકથા 'ગુલાબશિલ્પ', 'જાન્યેાજ', 'સિંહાંતરસાર', 'નરીપ્રતિષ્ઠા', 'બાળવિદ્યાસ' આદિ કીર્તિદા નિબંધો; કૉલનટૂત 'લેક્ચર' અને સ્માધકલ કૃત 'કેરકર' જેવા વિચારમંથેના અનુવાદો; 'દયા-શ્રવ', 'ગૌરુસાતક', 'જાજપ્રબંધ' આદિ સંપાદન; 'ગીતા'નું ભાષ્ય તેમજ 'મિયવદા' અને 'સુદર્શન' જેવાં સામયિકો દ્વારા મહિલાલે નાટકકાર, નિબંધકાર, અનુવાદક, સંપાદક, ભાષ્યકાર ને પત્રકાર તરીકે એ પુગમાં સારી ઢવા જમાવી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યને ગુલિષ્ટ નિબંધો ને શિષ્ટ, એજન્ડા અધારેલી આપનાર મહિલાલ પંડિત યુવાન આદર્શણીય સાધક છે. સરકૂ-તના પ્રગટલ પંડિત અને પૂર્વેની સંસ્કૃતિના મર્મત પુરસ્કર્તા-મથારક તરીકે એમની જ્ઞાતિ વિદેશોમાં પણ એવી પ્રસરેલી કે બેએકવાર તે એમને પરદેશ જવાનાં નિમંત્રણો પણ મળેલાં.

આવા કવિ, નિબંધકાર, નાટકકાર, અનુવાદક, રૂપાંતર-કાર, સંપાદક, પત્રકાર ને ચરિત્રકાર; ચિંતક-વિચારક, સ્વદેશ-પ્રેમી, સ્વસંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા, પ્રસાધક, મથારક ને પરિચાતા મહિલાલનો દેહવિલયસાહિત્ય સર્જન કરતાં કરતાં જ પ્રવૃત્તિ-ની ગોદમાં પાઈ, કમળો અને પ્યુરસીથી ઈ. ૧૮૯૮ના આઝે-બરની ૧૧ી તારીખે નડિયાદમાં થયેા ત્યાં એક સમર્પક સાસર, મજુદ્દ પરામરંક, 'મહાનિષ્ઠ અબેદમાર્ગ પ્રવાસી' અને સ્વ-સંસ્કૃતિના ઔરસક શુભાચ્ચના સહુએ અપાર ખેદ અનુભવેલો.

કાવ્ય

રાજેન્દ્ર શાહ	૪૨	વિરહને હું વરી
ઉશનય	૪૩	ધી એરેક્ટપ (૧૨ સાનેટ)
રમેશ પારેશ	૪૯	જતાં જતાં પાડેલી ખૂમ
જગદીશ ઓઝા	૫૦	ત્રણ ખારવણ-ગીત
કરસનદાસ લુહાર 'નિરંજન'	૫૨	મૂકા બાવળની છાયા
સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર	૫૩	બલાકા-૨૯
ચંદ્રકાન્ત દત્તાત્રી	૫૪	હવે આવજો
રામચંદ્ર બ. પટેલ	૫૫	લેણું
નિરંજન વ્યાસ	૫૬	ગીત
જયંત ઓઝા	૫૭	મારા રામ
કનુ મહેતા 'વ્યોમ'	૫૭	ખાલીપે
વીરુ પુરોહિત	૫૮	આંધળા માથુસનું ગીત
ભીષુ કપોડિયા	૫૯	રખોડું
ભગવતીકુમાર હ. શર્મા	૬૦	ફણો
ભૂપેશ અપ્પર્યુ	૬૦	ગીત
મનહર ચરાડવા	૬૧	તને પાર્યાનું ગીત
જગદીશ જોષી	૬૨	ગમે નહીં કે ગમે
Edward Lueders	૬૨	Rodeo
એડવર્ડ લ્યૂડર્સ (હરીન્દ્ર દવે)	૬૩	સાંઠ સવારી

ગદ્ય

ગાંધીજી 'પૂર્તિ'	અમર આશા
રાજનાથ શર્મા	૪૧ કાવ્યનું સત્ય
ભોળાભાઈ પટેલ	૪૨ નિરંજન ભગવતની કવિતા
મકરન્દ દવે	૫૩ બલાકા-૨૯
ધીરુ પરીખ 'પૂર્તિ'	મ. ન. દિ.

ચિત્રચૂંચિ

પૃષ્ઠ ૫૨: ગ્રીષ્મ (વાસુદેવ સ્માને); કવિ મણિલાલના હસ્તાક્ષરમાં લખ્ય; કવિ મણિલાલ અને તેમની મુદ્રા: ગ્રીષ્મનું ગાન (ચરિત્ર પંડ્યા); નિરંજન ભગત, મણિલાલ નયુભાઈ કેનસલરશ્રી, ચે. એડવર્ડ લ્યૂડર્સ

¶ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા ખા. ફ્રે. અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક સલાહમતી સગવડ રૂ. ૩; છટક નફાનો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને કૃતિ વિશેનો નિર્ણય નાણા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું ફરેલું તથા પૂર્વ પોસ્ટેજ ચોટાંકાઈ કેકવર મોકલવા વિનંતિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા સલાહમત મોકલવાનાં સ્થળ: 'કવિલોક' C/o લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબાઈ-૨; યા કુમાર કાર્યાલય લિમિ. ફોરા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧ તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ રાવત સહયોગ: જયંત પારેખ

સલાહમત ભરવાનાં અન્ય સ્થળ
ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ-૨

વીનસ સર્વિસકેશન એજન્સી
રામસદન ૧લે માળે ભારતભાગે લેન
ગામદેવી મુંબાઈ ૭

એલ. કે. મેધાણી • ૧૪ અમરનલા સ્ટ્રીટ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ રાવત,
કુમારપ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

શ્રી અરવિંદઃ જેમના જન્મનું ૧૦૦મું વર્ષ ૧૫મી ઑગસ્ટે શરૂ થયું

કાલિયાંગ દેશભક્ત ને ષષ્ઠી આધ્યાત્મિક માર્ગે મોનવમાત્રના ધર્મોદ્ધાર માટેના સિદ્ધ શ્રી અરવિંદ ધાપનો જન્મ ૧૮૭૨ની ૧૫મી ઑગસ્ટે થયો પિતા ૐ કુપરુષનધોન પૂજ્ય દેશપ્રેમી છતાં અંગ્રેજી રહનસાધનના પ્રેમી હોઈ નાનકડા 'ઑરિંગ' સમૂહ વખતે ૧૪ વર્ષના ઉંમરે બહુલા મોકડેલા લગભગ ૧૪ વર્ષના ઉંમરે વસામ અરવિંદ હોટિન અને ઝીકમા પાનજલ થવા સાથે અનેક પારિતોષિકો મેળવ્યા પણ અંગ્રેજોની નોકરી ટાળવા બહુલી ભેઈને ઑઈરી એસ.મા નાપાસ થયા બહુલા સાથે ત્યાં હિંદી વિદ્યાર્થીમંડળ મજલિસમાં દેશ ખ તર મરી ફીમ્લા તૈયાર એવા સાથીઓનું કમળ ન ખજીર નામે એક મળ રમેતુ ઇંગ્લંડમાં જ એમની ખુશી પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈ વડોદરાના શ્રીમત સયાજીરામચક્રવર્તીએમની પોતાના શબ્દમા નિમણૂક કરી દીધી ૬ ૧૯૮૩માં શ્રીઅરવિંદ હિંદુઆવવા પછય હિંદુ મા વડોદરાની નોકરી દરમિયાન ઇંગ્લંડ પ્રકાશ નામક પત્રમા ત્ય રની કાર્યોસની દી ની નતાગીરી પરના એમના નીખા લેખિએ ખળભળાટ મચાવી દીધેલા ૧૯૦૧મા મુશ્કાલીનીદેવી સ્વામીના લમ પાદ ૧૦૦૨મા એક બાળુ એમણે એક ગુપ્ત કાલિદળ સ્થાપ્યું, ને બીજી બાળુ યોગ સાધનાનો પણ પ્રારંભ ૧૯૦૫મા બજાળ ના ભાગના પ થા પરી થા નેરાનલ હોંગેરનો સ્થાપના થતા વડે દશ છોડી તેમા જોડાયા અને રિપિનચદ્ર પાલના 'વદેમાનરમતુ પણ તમ સમાજવાલામ્યા જેમાના અગ્નિશ્લેષે લખેલા એમના લેખિએ એમને દેશપ્રયત કરી દીધા.

૬ ૧૯૦૦મા સુત્રપુરના બાળપણમા જો એમની ધરપકડ થઈ પણ એમથી નિર્ભય છટકા દરમિયાન જેલમા એમનું ચિંતન અને યોગસાધના વડુ મગાટ બનતા છપ્પા ષષ્ઠી એમને અંગ્રેજમા 'કર્મયોગિન' તથા બચાવની મા ધર્મે નામક અડવડિક પ્રેમ દેરા મા થા આમા દેશનુઓ પ્રત્યે નામક એક રૂપ મટિ એમના પર માર્ટ નીકળ્યું, પણ તેઓ ગુપ્ત રીતે કેવળ હિંદુમા પાટનગર પોડિચેરી ચાલ્યા ગયા ને ત્યાં રાજકીય મત્ર છોડી જીવનસાધના ન્દરી થા વર્ષ પરી નાથ' નામે

જી માસિક શરૂ કર્યું જે ૧૯૨૧મા બંધ કર્યું ૬ ૧૯૨૬ની ૨૪મી નવેમ્બરે એમની પેતાની પ્રાધનાની સિદ્ધિ માર્ગ કરી ને આજના પ્રેમની સ્થાપના કરી ૬ ૧ ૧૦મી પોતાના જન્મદિવસે લખ્ખી પંચમી પગનુ હાડકુ તપાસ પત્ર એમની બધી શાન્તિએ પ્રે ૧૯૫૦ની ૫મી ડિસેમ્બર નૂતપિંડની બીમીરી પરી એમનું અવગ્નન થયું

‘ઑરિંગ’ ૧૧ વર્ષની વયે અંગ્રેજરમા

વડોદરા હોંગેરમા પ્રાથમિક પાઠ શ્રી

રાજકીય અરવિંદના કલકત્તામા અનીપુરના જેલવાસ ને પ્રથમ સાક્ષીભર મળે

પોડિચેરીમા સાધક શ્રી અરવિંદ

પૂર્વપુરુષ મહાયોગી

શ્રી અરવિદનાં બે કાવ્યો

Transformation

My breath runs in a subtle rhythmic stream;
It fills my members with a might divine:
I have drunk the Infinite like a giant's wine.
Time is my drama or my pageant dream.
Now are my illumined cells joy's flaming
scheme

And changed my thrilled and branching
nerves to fine
Channels of rapture opal and hyaline
For the influx of the Unknown and the
Supreme.

I am no more a vassal of the flesh,
A slave to Nature and her leaden rule;
I am caught no more in the senses' narrow
mesh,
My soul unhorizoned widens to measureless
sight,
My body is God's happy living tool,
My spirit is vast sun of deathless light.

Nirvana

All is abolished but the mute Alone.
The mind from thought realised, the heart
from grief
Grow inexistent now beyond belief;
There is no I, no Nature, known-unknown.
The city, a shadow picture without tone,
Floats, quivers unreal; forms without relief
Flow, a cinema's vacant shapes; like a reef
Foundering in shoreless gulfs the world is
done.

Only the illimitable Permanent
Is here. A Peace stupendous, featureless, still
Replaces all,—what once was I, in It
A silent unnamed emptiness content
Either to fade in the Unknowable
Or thrill with the luminous seas of the
Infinite.

રૂપાન્તર

કોઇ ગૂઢ લયપૂર્ણ પ્રવાહમાં સતત વહે છે મારા શ્વાસ;
અંગેઅંગ મારા ભરી દે છે, એનાં અપાર્શિવ બદો:
આનંદયુગ્મ આકાંક્ષે પાન કર્યું દૈત્યજેમ અંગુરી આસવે.
કાલ મારી ખેલા, કિવા શાનદાર રચનાનો આભાસ.
અવ મુજ પ્રદીપ્ત અણુએ લહું આનંદનો પ્રોજેક્શન
વિન્યાસ;

લહું વળી શાખાખુલ સકંપ શિરા વિવર્તને
પ્રહર્ષેનો સુકુમાર સ્ફટિકનિર્મલ બાદપથ બની રહે
પરમ સુંદર અપરિચિતના આગમને કાંજ.
અવ હું ન માંસલ આ પંચભૂતની કાયાને કિચિત
અંધીન,

પ્રકૃતિનો નહિ દાસ, ન માનું હું એનું જડ ધૂંધળું શાસન;
અવ હું ન કરજોની ઝીણી ગૂંથણીની નળે કસાયેલ દીન.
દિગ્ગન્ત બંધનહીન હૈ ભીધે અપરિમેયની ઝલકે,
કાચ મારી બડલાગી, ધૃત્યરત્ન પ્રસુદિત જીવત સાધન,
ને મારો આ પ્રાણુ ઝળહળેતો વિશાળ સૂર્ય અમર્ત્ય
આલોકે.

નિર્વાણ

કેવલ મૌન, તે વિશ્વ સમગ્ર વિલોપું નામશેષ
ચિત ચિન્તનથી મુક્ત, હૃદય આ ત્યજ અવસાદ
અવ કલ્પના-અતીત અનસ્તિત્વે પામે છે વિકાસ;
ત્યાં ને અહંકાર; પ્રકૃતિ ને અપર્યુ-અણુજાણ લેશ.
નગર આ અર્ણવજાંચ વિહીન અંકન છાયામય,
તરે, મરીચિકા શું સકંપ, રેખાભિન્ન રૂપ વગરનું વહે,
પોડળ આકારતણું ચલચિત્ર; વિશ્વ પામી રહે
સમુદ્રના અહંકાર લોહને વમેળ છિન્ન શૈલ સમ લય.
અવ અહીં માત્ર સીમાહીન ચિરંતન.

પારાવાર શાન્તિ, વિલક્ષણ, નીરવના
લિયે સકલનું રચાન; એકદા ભિન્ન
‘હું’ તે મહીં અવ-મૂક એનાની ચિંતતા
તૂપત યદા અજેયમાં પામું વિલોપન.
કિવા રહું અનંતના જ્યોતિર્મય રહેરામણ સહરંપદશીલ.

પ્રેમાર્પણ

પ્રેમરસ

અતઃ કલ્પ તારા વિના કલિભૂત કાપક અં-
 -ત કુંપ. તારા વિના કલ્પ કલિ અને પ્રેમભેદ
 અતરના કલિભૂત કારકુના રસ પાવકેકરે
 ગુણ અને
 ' હવે આ રસમારે ગુણવિદા મહારે શુભરસો "
 તો પ્રિય અપ્રિયરૂપ ભાવના શુભતા પામે છે મ
 ન હોશી અહીં તારાકુલ પ્રકાશ તરફ વળે
 રાજ્ય પ્રિય મા પ્રિય-સારમા સાર ગુણ છે તે
 છી અવર ભાવિત અવર વિમાર-અવર અભિભા
 મા મારે ગાલિત મતે પ્રમાણ રોકે કે સત્ય તો
 છુ તે મા શુભરે વાક્ય મુદ્દા મિત્ર છે વચન ભ
 ગ કલે છે, પણ એ ત કલ્પ અવરના અતરુચાર
 ના કલે રોકે કે રોકે છી વચન ભાવ મારે પ્રસાદ છે
 પ્રસાદને ક્રમા મારે છે આવી મળિતી ગતિ
 કોણ ભાવે કે અને ભાવે તો કલેકે આ રમ
 તિ કે જાતી તિપર-પ્રેમભ-પ્રેમયતી ભાવે મોહકામ
 મળીતો અતર રસ કલે અત કલ્પે મારે તાલ

પ્રેમભ મળે "ભક્તિપ્રેમઅરે અતરે" તેના
 તારા આ પ્રેમભ પ્રમાણે તને- સર્વજ્ઞ તેને કે
 ભક્તિએ, અને તે મે તેમ કલે છે માત્ર ભક્તિ વિદ્ય
 મા છે કે ભક્તિ
 ' અરે જ ન મળી અતર પુરો કલે કલે અતરે રી, "
 અને અરે રાજકી માત્ર એમ ભક્તિ કે કલે
 ભાવને વિદ્યારી, અતરે માત્ર સર્વ ભક્તિ
 ભક્તિ, કલે એકે કલેકે અને તારી અતરે મળે
 રે મળ વિદ્યારી, તો પુ. દૂર રહે રહે પ્રેમાર્પણ
 રિત કોણે - - , તારા પ્રેમભ ભક્તિ
 ભાવે ન

ભક્તિયોગ
 પ્રેમ ભક્તિયોગ
 રાવંત ૧૫૪૧

કવિ બાલાશકરના પરવાશર
 કવિ હલપતરામની પેરે બાલાશકરના બ
 રવામરમા એમનુ કાવ્ય એગરી શામલુ ન
 હોઈ હાલ આ પત્ર આપીને સતેષ થીયે
 છે અને કાવ્ય એગવવાનો મથન કરીએ
 છીએ મળશે એટલે તે પણ આપીએ

। ॐ વાઙ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં જ્ઞાવિર્ભાવીર્મ રથિ ।

કલાનો ઉદ્ભવ

કલામાત્ર કાં તો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા અને બુદ્ધિગ્રાહ્યતામાંથી ઉદ્ભવે છે, અથવા એમના સતત સંદર્ભોના એ સ્વીકાર કરે છે અથવા, ક્રમ સે ક્રમ, પ્રતીક તથા કલ્પનોના સ્રોત તરીકે એમનો વિનિયોગ કરે છે. જ્યારે એ અગોચર પ્રદેશોમાં વિહાર કરતી હોય છે ત્યારે પણ તે આ ધરતી પરથી જ. પરંતુ પ્રત્યેક કલાએ-જેને સાચા અર્થમાં કલા કહી શકાય તેણે-ગોચરને અતિક્રમી જવું પડશે અને જે અપ્રગટ છે તેને આપણી સમક્ષ પ્રગટ કરવું પડશે. અને એનું સમગ્ર પરિણામ પ્રતિકૃતિમાં નહીં પરંતુ નવસર્જનમાં આવવું જોઈશે. આપણે એમ કહીશું કે કલાકાર એક પોતીકું આદર્શ જગત સર્જે છે-અલબત્ત, જેને આપણે સંપૂર્ણ આદર્શ જગત કહી શકીએ તેવું નહિ, પરંતુ એના વિચારમાં, કલ્પનામાં, દર્શનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય એવું. ખરું પૂછો તો કલાકાર પોતે જે સત્યનું દર્શન કર્યું છે તેને સૂચક સ્વરૂપમાં ઢાળે છે, પછી ભલે એ સત્ય નારકીય હોય, સ્વર્ગીય હોય, નર્થ પાર્થિવ હોય કે ગમે તે હોય, પરંતુ કેવળ આ લોકના બાહ્ય વાસ્તવ રૂપમાં તો નહીં જ. એ વિચાર-જન્ય સત્ય અને તેની શક્તિને તેમજ તેના નિરૂપણ અને અભિવ્યક્તિની સંપૂર્ણતા તથા સૌંદર્યને અનુલક્ષીને એની કૃતિનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ.

શ્રી અરવિંદ

(કચૂચર પોએટ્રી)

નિરંજન ભગતની

કવિતા

[ગિતામી ચાહ]

ભોળાભાઈ પરેલ

ઈ ૧૮૫૭માં 'છદોલય'—'પ્રવાસરૂપ'ના કાવ્યગુન્ધો સાથે પ્રગટ થતા ગુજરાતી કવિ તામા આધુનિક ભાવબોધનો પ્રથમ છે મેષ પ્રગટે છે કવિએ આધુનિક નગરજીવનની મકુન ચેતનાનો સરપર્શ તેમા ઝીલ્યો છે આ કાવ્યગુન્ધ કવિ નિરંજનને જર્જરિતક ચેતનાનો વ્યાપ ધરાવતા અન્ય સર્જકોની પક્તિમા ભેસાડે છે લગભગ એક સેકા પહેલા આધુનિક નગરસંબંધનાની વાસ્તવિક કરુણાર્દ છેવિ 'કાદવના કમળ' (Les Fleurs Du Mal)ના કવિ બોદલેરે 'પેરિસચિત્રાવલિ' (Tableaux Parisiens)મા સૌપ્રથમ આકો આધુનિક ભાવબોધનો એ આદ્ય દ્રષ્ટા અને સ્પષ્ટા રોમાન્ટિક કવિઓની જેમ પ્રકૃતિમા નહિ, નગરજીવનની વિરૂપતા, વિ લીનચુતામા એની કવિતાની પ્રેરણા રહેલી છે—અને વિશ્વની આધુનિક કવિતાની પ્રેરણા બોદલેરમા જર્મન કવિ રિલ્કેની ચિત્રપોથી (Das Buch des Bilder)માના ફેટલાક કાવ્યોમા, રપેનિસ કવિ લોકાના 'ન્યૂ યોર્કમા કવિ' (Poeta en Nueva York)મા, એલિયટના 'મરુભૂમિ' (The Waste Land)મા, આઈરિશ નવલ કથાકાર જેમ્સ જોઈસના યુલિસિસમા આ નગરસંબંધતાનું અકન આપણને વિદિત છે

નિ જનના 'પ્રવાસરૂપ'મા મુગર્ષ નગરી છે આમ તો, મુગર્ષનગરીના સ્થળ, કાળ અને પાત્રો હોવા છતા—મુગર્ષની

[૬] કવિશ્રેષ્ઠ જુલાઈ માર્ચ ૧૯૭૧

રાજેન્દ્ર શાહ

વિરહ વાર્ધક્ય ને મિલન મૃત્યુ

સગતી નહિ વેળ પ્રેહની,
મૃમતી પોકળ શૂન્યતા ઉરે,
ગતની સ્મૃતિનો શ્રય ગ્રહી
કશ્ચ ઓશિંગણુ જીવવું હવે !
પરિતાપ પ્રાપ્ત શાપવતુ,
લહુ વર્ધક્ય અગાળ આવતુ

ખગતા પર્ણિતુ આકુ વર્ણવત
પરિતાપની શાન્તિ, સમુ ।
યદિ સયોગમહી વિરોપને
નિજના, ગતમાયિના જીવ
નહિ એકે ય તગ્ગ લોચને
ત્યમ મૃત્યુ શમાવતુ સહુ
દુ ખ, ને અગ્નિની શક્તિ અર્પિતુ

પ્રગટે પ્રાણની જ્યોત સ્વમલ

નીલ આસવ

આકાશનો આસવ પીએ છે માગ નેત્ર
અસીમના કંઠ સુધીનું આનંદ્ય
ઠંડા પેટાળમા હિતરી જાય છે,
કયાય
છલોછનમાથી ઓઠા થાય નહીં લેશ,
એમ એના સતત પાને ચે
ધગન ન પામે પ્રાણુ

કેવન નીલિમા
નીલિમા
નીલિમા

નીલાળના ।
એકલ અનગતભેદને સ્પર્શ
આનંદ આનંદ મોહુ જાન

એનું લયને તરંગ વિસ્તરણ...
 ગાનનો ગારંસ આ ગગનઃ
 નીહારિકાની અગણ્ય શ્રુતિઃ
 શ્રુતિએ શ્રુતિએ આપણું જ વિદોપન
 અને
 વિછોડવેદના...
 વિછોડવિસ્તીર્ણ આ ગગન
 નીલ
 ગગન આસવ
 પીઢિ
 પીઢિ સકલ વેદન.

વરાંસીને

તને આવી તો ક્યારે ય ભેઈ ન'તી!
 ક્ષીણ સ્રોતા
 કલકલ રવહીન;
 હે વરાંસી, તારી લહરું અછતી
 નાદીધ્વજાર જેવી—
 કિંતુ

વેશુવટે—

લય એનો લેઈ
 વાય હવા થેઈ થેઈ—
 તરંગ અંકાય લીલામય રીતે.
 દિનાન્તની હિંગણોડ છાયા.
 શાન્ત જલ,

તલપ્રાન્તે ખેલે મીન;
 કલાન્તિ ધ્રુએ વનવિહંગની કાયા
 પાંખે છબ્બબ...
 સુખે

રેલી સાન્ધ્યગીત

ભીડી જાય;
 જાય અતીતને નીડ
 મન મારું...નલ વિશાળ પ્રતીતિ
 નિભૂતિની.

ત્યહીં શીતલ ઝંકાર
 (ક્ષીણ સ્રોતા?) તવ,
 અંગુઠ માત્રને
 મને આપાદશીર્ષ દેતી અંધોળ!

ભૂગોળ હોવા છતાં, વધારે તો એક ચત-
 સિક ભૂગોળ (Psychic-Geogra-
 phy) છે—‘વ્યક્તિ છે કે નગર છે’—તે કહેવું
 મુશ્કેલ છે. કવિ કહી શકે તેમ છે કે ‘હું જ
 એ નગર છું’—‘I am the city’. નગર-
 જીવન પ્રત્યે અહીં વિતૃષ્ણાનો ભાવ નથી,
 આ તો બાણે ‘dear dirty Dublin’
 છે. એક જ કવિચિત્ત ‘સ્વ’ની વ્યથા-
 (agony)માંથી ‘સંસ્મૃતિ’માં અને ‘પ્રવાલ-
 દ્વીપ’માં સ્પષ્ટિત થઈ રહ્યું છે.

‘પ્રવાલદ્વીપ’ શીર્ષકે જ પ્રતીકાત્મક છે
 —The Waste Landની જેમ અને
 જેવું. એ નિર્મળતાનું (uprooted-
 ness)નું સૂચક છે. આમેય તે ‘ડૂબતો દ્વીપ’
 (Sinking iceland) છે. એટલે તો
 પ્રથમ કાવ્યમાં જ કવિ કહે છે:

અલ મન મુંખઈનગરી
 જોવા પુચ્છ વિનાની મગરી!

x x x

રસ્તે રસ્તે ભોગે ધાસ
 કે પરવાળાં ખાંધે વાસ
 તે પહેલાં જોવાની આશ
 હોય તને તો કાળ રહ્યો છે કગરી!

૧૯૦૨માં નવા વર્ષની આગલી સાંજે
 પોતાના મિત્રને એક પત્રમાં રિલ્કે લખે છે:
 Paris, to my anxious feelings, has
 something unspeakably terrify-
 ing. It has entirely lost itself, it
 hurtles along towards a frightful
 crash like a star that has lost its
 way. Thus must the cities of
 which the Bible Speaks, uprooted
 and destroyed by the wrath of
 God which rose over them and
 overwhelmed them.

રિલ્કેનો આ પત્ર ઉપરની પંક્તિઓનું

રપટ વાર્તિક મની ગહે છે

કવિ મુખને 'આધુનિક અરણ્ય' કહે છે, જે

કદીક નિજ રવળનીજ અહીં વાવિયા રક્ષસે
વિશાલ પરિમકન આરવરૂપમા શુદ્ધ આશ્રયા ર
આ 'આધુનિક અર્ણવ'મા અગરન જન
હિસ પશુ આ ધૂમે છે રપેન્ડેરનગરજનેને
'mechanic ghosts, moving in
a machine-made society'-
યત્રમર્જિત સમાજમા ધૂમતી વાત્રિક
જૂતાવળ-કલા છે, તે એલિયન hollow
કે 'stuffed એવા વિશેષણથી આજના
માનવોને નવાને છે 'પ્રવાલદ્રોપ'ના કવિ
પણ એ નગરજન વિશે લખતા કહે છે
નટો લગભ વેશ સૌ કરે,

ધરે મુખે સુરગ્ય ગહોડું હારવળ
રસાર્દ, ભાર વર્મિ અરગપૂનુ

હોય શું ન એ જ અરવરૂપ અરણ્ય

કવિની irony-વક્રોક્તિ પ્રયોજવ નીરીતિ
'પ્રવાલદ્રોપ'મા ચરમકક્ષાએ એના મગ છે
પ્રાચીન-અર્વાચીન અત્ય પાશ્ચાત્ય તદ્ભો
ની સહોપરિચિતિથી રચાતી ઉક્તિ તેા ધાર
દાર બની રહે છે, પણ વિરોધે અર્થપૂર્ણ બની
રહે છે નિરજન બહુશ્રુત અને વિદગ્ધ કવિ
છે, એના લાભ એમની કવિતાને મળે છે
એમની કવિતાના પાકકે પણ સજ્જત કેળ
વવી રહી 'ફાઉન્ટનના બસ રટાપ પર'નો
આર ભ જુઓ

અહીં વહી રહી હવા મહીં અનન્ય વાસ
એક તેા લઈ જુઓ જરીક શાસ
અનન્ય કે અભાગ્ય ડેન્ટિને ન તી હતો ન પારકી
હતો પ્રવાસ એહનોય તે (સુભાગ્યનતા) ન રહી
ડેન્ટિની 'નરકયાત્રા'નો સદર્શ અહીં જોડેલો
સમુચિત છે, તેટલો સમુચિત મુખિધરના
નરકદર્શનનો સંદર્ભ મધપૂડે પચ્ચર પડતા

૬૮૭ કવિવોક ટુલસી ઓગસ્ટ ૧૯૭૧

મકરન્દ દવે

અજ્ઞાત

આ અધકાર અતિ દુર્લભ ઘટ, ઘોર,
ને સાથ ત્યા નિજ તથો નિજથી યદ્દર,
કોનો સુણુય, ન સુણુય અર્ણવ સર,
અજ્ઞાતનો તિમિગથી પણ તીન દોર

આ સ્થૂળ સ્થૂળ પણ હાથ મર્ડો જ પારો,
આ પારદર્શક છતાં ય અઠી સાથ,
એકાતની ગહન વીધે મર્ડો અનાથ
પ્રાણે કહે 'પ્રિય, સદાય સદાય તારો'

આ કાળ, જ્યાં નજરના કિગણ ન ફૂટે,
ને વિસ્તર્યો સ્વળ પડે સ્વળ તેા અનેક,
દીવો લઈ સમયનો મનુ શુ છોક
તૂટે બહુ,—પણ ન છેક બહુ ય તૂટે

ઓ અધકાર ઘન, નિર્મન ઓ ઉભસ!
તાર મહી મકળ અર્પિત શાસ શાસ

હારી લઈએ !

દાવ જીતાય નહીં એવો વિચારી લઈએ,
પ્રેમને હેડમાં મૂક્યો છે તો હારી લઈએ !
જિંદગીભર અમે તરસ્યા છીએ, તરસ્યા રહીશું,
ભૂલ ક્યાં છે કે હવે એને સુધારી લઈએ !
આજ દાઝ્યા લલે, કાલે તો ઉભળી શકશું,
લાવ, અંગારા બધા રાખમાં ભારી લઈએ.
કાઈ તો કહેશે ઉમેરો કે ઘટાડો એમાં,
એક મનગમતી રકમ ચાલને ધારી લઈએ !
થોડા ચહેરાઓ લઈ આવ્યો હતો, એાઢી લીધા,
ચાલો, મહેદ્દિલમાં હવે મહેરાં ઉતારી લઈએ.

એકલવાયો

મારા એકાન્તમાં
ધસી રહી છે એ સલાઓ
-જેમાં હું ગયો નથી;

મારાં પુણ્યમાં પ્રબળ
રહ્યાં છે એ પાપો
-જે મેં કર્યા નથી.

મારી ગતિમાં
જે વળાંકે વળ્યો ન હતો
એ તરફનો ઝાક છે.

નથી આચરી શક્યો
એવા અપરાધોના સિંદૂરથી રચાયે છે
મારી નિર્દોષતાનો અરીસો.

મને એકાંતપ્રિય માનતા મિત્રોને હવે કેમ સમજવું
કે હું એકલવાયો છું !

જિડતી સહસ્ર મક્ષિકાઓની બ્રાંતિ ફરાવતી
નગરજનોની ભીડ—આદલેર ant heap
city કહે છે—એઈ કવિ કહે છે :

એકમેકની પૂંઢે થતા, જતા ખભેખભા ધસી;
છતાં ન કંપ, સ્પર્શથી ન સેતુ એક બે જ વેત ફર
બે હેરા રચે,
સમીપમાં જ તારઓફિસે રચાય જે કાણેકમાં
હબર માઇલો વચે.

કેવો વ્યંગબિપસી આવે છે, આ ઉક્તિઓમાં!
મનુષ્યની-નગરમનુષ્યની-નિઃસંગતા—એકલ-
તાનો ભાવ બિપસવા સાથે આજની યંત્ર-
વિદ્યાએ જે સુવિધા સાથે વિડંબના સર્જી
છે તેના પ્રત્યેનો આછોતરો અણસાર પણ
પ્રગટે છે. આજે માનવની ગતિ છે, પણ
તે દિશાહારી છે, ઉદ્દિશ્ન છે. કવિ કહે છે :

પાપત્રસ્ત, શાપગ્રસ્ત, સર્વનામહીન.

કાઈનું ન નામ જાણ્યો,

પરંતુ એક વાત તો પ્રમાણિતો :

કદીક બેપતા જહાજના મુસાફરો તણી થશે

પ્રસિદ્ધ નામ-આવલિ

હશે જ એમનાં ય એ વિષે—સમસ્ત દ્વીપ

આ કદીક તો થશે સમુદ્રમાં ખલિ;

કદીક આ વિરાટ ગ્રંથ વિશ્વનો સમાપ્ત તો થશે,
જરૂર એમનાં ય નામ છાપભૂલમાં હશે.

આ પંક્તિઓમાં માનવજીવનની વ્યર્થતા,
નિરર્થકતા, ઉદ્દેશ્યહીનતાને 'બેપતાજહાજ-
ના મુસાફરોની નામાવલિ' કે 'વિરાટગ્રંથ-
ની છાપભૂલ' જેવાં કલ્પનો દ્વારા—આજ-
ના જીવનસંદર્ભમાંથી બિપસતાં કલ્પનો દ્વારા
પ્રગટાવી છે. 'ફોર્કલેન્ડ રોડ'માં રત્નેહલગનની
વિડંબના છે, 'ચર્યગેટથી લોકલ'માં દિશા
વિનાની ગતિનો સંકેત છે. 'પ્રવાલદ્વીપ'માં
ચાલવાના—ગતિના ઘણા સંકેતો છે—તે
કવિએ કરેલી 'યાત્રા'ના સંકેત રૂપ છે.

'પાત્રો' પ્રવાલદ્વીપનું જ નહિ, યુજ-
રાતી ભાષાનું એક વિશિષ્ટ કાવ્ય છે.

હજી

નિગૂંજન કાવ્યની મગ્યનાની સુઘડતાના આગ્રહી કવિ છે. આ કાવ્યમા છ પાનની ઉક્તિઓ છે સાત ઉક્તિઓમા વિલાસિત કવિતાનો પહેલો અને છેલ્લો અંશ ૧૧, ૧૧ પક્તિઓનો, રોષ પાંચ ૧૮ પક્તિઓના છે કવિતાની પ્રથમ લીટીથી કવિતાનું સમાપન થાય છે—એટલે કે એક અનહીન ચક્રાકાર ગતિ ચાનુ રહે છે કવિ, આધળો, વેશના, ફેરિયો, પતિયો અને લિખારી: આ પાત્રોની ઉક્તિઓ છે આ પાત્રો આ નગરનું બાહ્ય અલિધાન છે અધતા, અચ લતા, શરીરપણતા, પત અને અને ભોખ—આજ તો છે આ નગર — The great leprous city

૧૯૦૨મા રિલ્કેનો એક કાવ્યસમહ ચિનપોથી (Das Buch des Bilder) પ્રજા થયો, ૧૯૦૬ની તેની ખીજી આવૃત્તિમા 'ઉક્તિઓ: શીર્ષકપૃષ્ઠ સાથે નવપૃષ્ઠ' (Die Stimmen Neun Blätter mit einem Titelblatt) કવિતા છે, જેમા લિખારી, આધળો, શરાખી, આત્મધાતી, વિધવા, મૂર્ખ અનાથ મિત્રુજી અને પતિયાની ઉક્તિઓ છે આરભના શીર્ષકપૃષ્ઠમા કવિ કહે છે કે અન્ય લોકો બાહ્યે દ્રષ્ટિ જરૂર પદાથી પાસેથી પસાર થાય તેમ તેમની પાસેથી પસાર થાય છે, એટલે તેમનો ગાથા સિવાય—પોતાનો અવાજ રજૂ કર્યા સિવાય દ્રષ્ટિ આરો નથી—passen sie sangen 'પ્રવાલદ્વીપ'ના પાત્રો કવિ નિરજનની દૃષ્ટિથી રસાયેલા—રચા રેલા રિલ્કેના પાત્રોના ભારતીય સંગ્રહ છે રિલ્કેએ પણ બ્યારે પેરિસની મુલાકાત લીધેલી ત્યારે એ નગર એને સ્પર્શોનું નગર લાગેલું આમ, શુ બોદલેર, રિલ્કે, એલિ

નીંદની ના પાખડી ખૂલી હજી
ને સ્વપ્નની ખુશખૂ પળવતી આખને,
બાહ્યે ખટકવું આલ કાઈ પાખને
કથમ વળે અગાગને પ્રસ્નેદ .
કથમ વળે ?
એશીકાને અગુલિ છાનું કંઠે,
મધુગત્રિના આકાશમા
સૂજ હજી હોજ્યો નથી,
બો ટહેરખી અડકે જરા,
સૂર્યવેશી તેજરાશિ મધમધે
રશમતળાઈ અગથી અળગી કરી
ખારી ઉધાડુ
ટીખળી સૈયર સમી
આ ચાદની ચૂટી ખણે
ને કશુ ભીતર લાયું હેલે ચડે
વાતાવરણમા
શુષ્ક ખરતા પર્વની ખરખર
જરા કંઠળી ઊઠે,
ને કશુકીના બધને હળવા કરું,
બાહ્યે હવાની ટહેરખી અડકે હવે,
પણ ફાટગુની કો' ટેકરી સરખા તને
તૂલું અક પણ ફૂંકયું નહોં !
તરખાળ નીલમા ગદી
લયલીન નીરવ વાલુના આશ્લેષમા
ને હજી એવો ને એવો
મોગરો મુજ કેશમા

માધવ રામાનુજ

અમે

અમે તમારા ખેતર વચ્ચોવચ્ચ
યુગોના લઈ અખોલા
એક પગે હોમેલ ચાડિયા,
ભીની ભીની સોડમના પથરાય છાંયડા
ઠોરામોરા અમે વચાળે
ખધી દિશામાં ટગર ટગર તાકીને
રહીએ.

અમે તમારા ખેતર ઉપર
ઢળતું ભૂરું આસ,
ચાસમાં તરખોળાતા પડછાયામાં
રૂપ અમારું જોતાં મોઢાં ઝાડપાંદડે
ખરતું અચરજ ઝીલ્યા કરીએ.

અમે તમારી અડખેપડખે પડતી
સારસ પગલી,
પગલી ખેતરમાં વવરાવો તો
સારસ થૈને હોગી નીકળીએ.

અમે તમારા ખેતર ફરતા શેઠા,
અમને વીંટળાઈ હોયું છે ખેતર
ખેતર ભર્યા સમંદર,
-ખેતર મખલક મોલ તમારા,
શેઠે લીલીસૂકી વાડ,
વાડનું છીંડું ટેલી
રાતવરત આવો તો અમને મળજો.

યટ કે નિરંજન-આખધા કવિઓ દેશકા-
ળનાં બંધનોને અતિક્રમીને સમસંવેદનાની
એક સમાન સૃષ્ટિમાં વિહરે છે, અને પોતા-
ના યુગભોધને-સમયચેતનાને Zeitgeist-
ને શબ્દબદ્ધ કરે છે. નિરંજનનાં ‘પાત્રો’
કાવ્યોની જે સંરચના છે, એવી સંરચના
રિલ્કેને તેની પોતાની કવિતામાં અભિ-
પ્રેત નથી. ત્યાં, પ્રથમ પ્રાસ્તાવિક કવિતા
પછી, વિલિન પાત્રોની ઉક્તિઓ એકા-
ક્રિતિઓ-અલગ અલગ ઉક્તિઓ બની રહે
છે. અહીં અંતિમ અંશમાં પરસ્પર ગુંથાતાં
એક નવું પરિમાણ લાધે છે. જે પાત્રો
અન્ય સભ્ય સમાજની ઉપેક્ષાનો માર
ખાઈને વ્યથિત છે, પીડિત છે, સહાનુ-
ભૂતિની અપેક્ષા રાખે છે, તેઓ પરસ્પરને
તો પાછા એ જ સભ્ય સમાજનાં નેત્રોએ
નિહાળે છે, એટલે આરંભમાં કવિ બ્યારે
આવા લોકો માટે સમાજસેવા, દીન-
દરિદ્રની સેવાના બહાના હેઠળ સુધારકો
લાવણો કરે છે, ત્યારે એ લોકોને કહે છે:
‘બસ ચૂપ રહો, નહીં તો અહીંથી ચાલવા
માંડો!’

પણ અંતે આ પાત્રોને પણ પરસ્પરને
ધર્મ્યાદૃઢ તીરથી વીંધતાંબેધને તે પાત્રો-
ને જ કહે છે:

બસ ચૂપ રહો, નહીં તો અહીંથી ચાલવા માંડો.
કવિતામાં વ્યંગ અને વક્તા (Satire
અને irony) ભરપૂર છે. છતાં કરુણાનો
સ્પર્શ અછતો રહેતો નથી. ફેરિયો ‘ફેરિયા’
શબ્દને અનુલક્ષીને કહે છે:

જો કે મને સૌ ફેરિયા કહે છે છતાં ફરતા નથી,
પણ એમ તો મારું નશીબ કયાં કરે છે?
‘ફેરવા’ શબ્દને ટેકે આગળ ચાલતાં કહે છે:

ફરત જ માં હોય
સે નાપુર અહીં માત્ર છે
બસ સો જ ડગલા દૂર
ખા મરતે નથી—

ફેરિયો કહે છે કે માણસ કરતાં તો વૃક્ષ હોત
તો વસત તો અનુભવતો! આધળાની ઉકિત
મા તો અગિરપરી છે.

કે શું હંજી હું ગર્ભમાથી નીકળ્યો ના બહાર
તો મારા જનમને કેટલી છે વાર!

જન્માની જ અનુભૂતિ નથી, તો જન્મના
પછીના જીવનની કયાથી હોય? રિત્કેનો
આધળો કહે છે તમે આ ગીતો પરખી
શકો છો? એ તમે ગાયા નથી—આ સૂરમાં
તો નહિ જ—

Erkennt ihr die Lieder?

Ihr sanget sie nicht

Nicht ganz in dieser Betonung

વેશ્યાની ઉક્તિ ‘મારી બહાર ફેંકી દેવા
એલા કાગળના ફૂંસા’ના કલ્પનથી અને
પતિયાનો ઉકિત ‘એક ના કલ્પનથી વેષક
બની રહે છે

પરંતુ ‘ગાયત્રી’ ‘પ્રવાલદીપ’નું ચરમ
શિખર છે નિરજનની કવિતરીકેનોતમામ
શક્તિઓનો સ્વરવાળો આ કવિતામાં છે,
એટલું જ નહિ, કવિ નહાનાંભાવના ‘પિતૃ
તર્પણ’ કે સુન્દરમતા ‘૧૩-બની સે કલ
એ એ-એ વિભિન્ન યુગના યુગાતી કવિ
તાની ઉપસાધિ સમા અતુ દુઃખાધિન
કાવ્યોનો જેમ રાજેન્-નિરજનયુગના આ
અનુબંધપ્રચલિત કાવ્ય યુગરાતી કવિતાની
અનુપમ ઉપસાધિ છે (આ કાવ્ય વિશે
હવે પછી સ્વતંત્રપણે લખવાને ખ્યાલ છે)

‘પિતૃતર્પણ’માં ૧૦૧ અનુષ્ટુપ (૨૦૨
પદ્ધતિઓ) છે, ‘ગાયત્રી’માં ૧૦૦ અનુષ્ટુપ
કાવ્ય ત્રણ ખડમા વિભાજિત છે પ્રાગ,

૭૨] પ્રવિદ્યોઃ જુલઈ-આગસ્ટ ૧૯૭૧

હરિમુખ પાઠક

હાંઉ હવે તો

ગીતમાં ગૂંથુ વાયરે વાણુ,
વાત ઝીણી અમરની એવી
આમથી વાણુ, આમથી લાણુ

પીગળ્યા રૂના પોલ ટપોટપ
પીગળ્યા સીમ ને તાટપ,
એગળી ચાલ્યા હુ ખના દા ડા
ગણુતા થાક્યા વેદા

હાંઉ હવે તો એમ થતુ કે—
ટાડના લીજે એટલુ પાણી અમને ઘણું

વનગને અકાશ ચગે
કોઈ ઝમઝમતી ઠંડગત
ભોજતો બીના સૂગથી ભીતર,
ઝમતી ઝીણી ગત
હાંઉ હવે તો ભિમટયા લીના દૂર—
ઘડીમાં ફેલો ઘે કુ ફેગશે ઘણું
ગીતમાં ગૂંથુ ન ચરે વાણુ

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

પગલાં

રજા પરે માળી ગયો હશે અને
ગ્રંથાલયે લોન કપાઈ ના, બચી
સમુદેના ધ્વંસ થકી, સુલાગ્ય!
સમીરસ્પર્શે સ્ફુરતો ઉમંગ.

ત્યાં ભૂલકું મધુર તાલ મિલાવી તા તા
પા પા પગી મૃદુ ડંગે ચરણો ચલાવતું.
'તું આવ આવ' કહીને જનની ચગાવે.

સંધ્યા ઢળી તિમિરમાં-તૃણને નં નિંદ
(ભારે પડ્યાં ચરણચિહ્ન સખૂઝ તારવી)
જે દૈ' પડ્યાં મૃદુ તહીં પગલાં ખુલાવે
કાલે જ જો માળી રજા પરેથી...

'શિલ્પિનું'—લલિત થાનકી

અંકુરણ

આપણી તત્પર નવિલ આ કલ્પના
સર્જનાની કેડીએ અપનાવીએ.
રિક્ત મિનારા ચણીને મૌનના,
શબ્દનાં પિન્જર બધાં દફનાવીએ!
રૂપ-ભીનાં લાગણીનાં શિલ્પ સૌ
તર્ક-સંયુત ભૂમિ પર અથડાવીએ!
ને પછી સૌ ચોસલાં અસ્તિત્વનાં
શૂન્યતાની ખીણમાં ગળાવીએ!
આખરે હળવે રહી રણ-રેતમાં
શેષ સિસૃક્ષા પુનઃ લહરાવીએ!

મધ્યાહ્ન, સાયં. ગાયત્રી બોલતાં જ ગાયત્રી
મંત્રના આદિ સંસ્કાર ભાવકના ચિત્તમાં
જગે છે. સૂર્યોપાસનાનો એ મંત્ર છે. સૂર્યને
કારણે તો આ વિશ્વ છે. અહીં પણ સૂર્યો-
પાસના તો છે, પણ એની ઉપાસના કર-
નાર 'અમૃતસ્ય પુત્રાઃ' નથી. એટલે શર્પિક-
થી જ એક લિન્ગાર્થ કે વ્યંગ્ય સૂચવાય
છે. આજના મનુષ્યમાં જે અભાવ છે, જે
રિક્તતા છે તે 'વેઈરટેલેન્ડ'નો કવિ વરસાદ
—Rain—ના પ્રતીકથી સૂચવે છે, ગાયત્રી-
નો કવિ 'સૂર્ય'ના પ્રતીકથી.

કાવતાના આરંભમાં સિન્ધુશય્યા પર
સૂતેલી નગરદ્વીપસુન્દરીનું ચિત્ર છે:

મુએ છે મૃત્યુનો લેપ, ગીતનો સૂરમે દગે

સવાર થવામાં છે, એટલામાં તો ટ્રેન
અને ટ્રામના ચક્ક નીચે 'રાત્રિના ભેજથી
ભીની, રિનગ્ધ શ્યામ શાંતિ' ચગદાય છે;
માર્ગ વચ્ચે 'શાન્તિનું શય' પડેલું છે તેની
કોઈને જાણ નથી; પથના દીવા નેત્રો
મીંચી જતાં છુગાય છે; ત્યાં

ક્ષિતિએ ડોકતો સૂચે, ગ્રેયો માત્ર કુતૂહલે
(એક વાર ફરી કોઈ ખ્યાલે બગ્યો જ, તો ભલે!)

'બગ્યો જ' પછી 'તો ભલે'નો થડકા
અનુભવો. પછી કવિ ક્યું ઉપમાન યોગ્ય છે:
તાળવું ફાટતાં વેંત લોહી ફેલું ફેલું
આખા ચે આલમાં રાતા રંગનું તેજ ફેલું;
ભાવપોષક આ ઉપમાન દ્વારા જ કવિએ
ધણું બધું સૂચવ્યું છે. પ્રથમ ખંડમાં કવિએ
એક દિશાબીન મનુષ્યનું ચિત્ર આંક્યું છે.
કદાચ એ બેકાર છે. સવારમાં બીડીને એ
નીકળી પડે છે : ક્યાં—?

'નકી ના લદ્યનું સ્થલ.'

સવાર થતાં પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થતાં 'નગર-
દ્વીપસુન્દરી' જગે છે, આરંભમાં આવેલી

પક્ષિનો વિપર્યય થાય છે :

મુખે છે ચીતનો રાખ, મૂચુનો સુરમો દે.
બ્યારે સંસ્કાર રક્ષિત માણે છે ત્યારે કવિ
અને વેશ્યા નિશ્ચિત માણે છે.

કવિતાના ‘અધ્યાદ્ય’ ખંડમાં ‘ગિપ્સી
મધ્યાદ્ય’નું ચિત્ર છે. બપોરનું આતુ વર્ણન
વિરલ છે—(પહેળા સૌ પંથ ને બ્યારે થવનો
પાતળા થતા.) એ ગિપ્સીએ આ શહેરનું
ભાવિ જોઈ લીધું છે—અને એ જોઈને :

આંખિને સ્તબ્ધ ને મૂઠ
સોંઘતો, વચ્ચે, ઠરી ગયો
રોષયો સોંઘમાં ટીસે,
કરી આંખે કરી ગયો.

કવિતામાં કવિ નિરબ્ધની ઉપમા-
વિશ્લેષની સર્ગકલાની બાદ દેખાતો. નિર્બ્ધ
બપોરના, બ્યારે આંધુ નગર કચેરી-
કારખાનામાં છે ત્યારે :

કોઈમાં સામસામા બે અરીસા નિગ્રને લહે
શ્વયંત્ર એકબીજાનું અનંતે વિસ્તરી રહે.

‘સાથે’ ખંડની શરૂઆત કરતા કવિ કહે
છે : ફરીને આશર્યો સૂર્ય. ફરીને — જાણે
કેટલામી થ વાર. આજે પણ માનવના
આત્માનો એજ સૂકવવા વ્યર્થ મશ્યો. કવિ
માયાની જાદુની, મંત્રતંત્રની—દુનિયાનાં ક-
લ્પનો દ્વારા સાચ્યચિત્ર આલેખે છે : શહેરના
રાજમાર્ગો જાણે પાતાળોને મળી ગય છે,
છિયાં ભવનો જાણે કે રાક્ષસો પહેરો બરે
છે, ‘બજે સૌ બારીઓ’—એ અર્થમિઝરતાં
ચમ્પુ છે, એક તલીમાંથી બીજી તલીમાં
જતી ગિલ્ડી એ જાણે કે આ પ્રેમનગરની
અધિષ્ઠાત્રી ડાકણ છે...કવિ વારે વારે
સૂર્યના આયમવાની પાત કરે છે તે પ્રતી-
કાત્મક બની રહે છે. સૂર્યના આયમતાં
એના તેજમાં પડેલી, ઘેર પાછા ફરેલા

ખામોશ

માણસ વિષે

દૂરતા કયાં આપણી વચ્ચે હતી,
જે હતી એ પારદર્શકતા હતી.
ભૂલેભૂલે મુગજબમહી ફણમી રદ્યા,
ને હવે બોયા કરું છું જલપરી!
માત્ર ના લોહી ટપકતુ, પણ હવા
આવ જા કરવત સમી કરતી રહી!
બંધ મુકી કયાં લગી રાખી શકું?
લ્યો, હાથેથી બહાર રેખા નીકળી.
મૃત્યુ પણ પૂછી રહ્યું આજે મને,
મુજ પહેલાં ડાણ આશ્વિંદ્ર અહીં!
એ તરસને ટાણુ છે, માણસ વિષે
ખમ કશું એથી વધુ કહેવું નથી.
આખર ખામોશ પણ બોલી ઊઠ્યો,
‘માણસી પાણીમહી કૂળી ગઈ!’

અમૃતપાન

વિહંગાતા સૂરે સરગમ ઊઠે મત્ત વિટપે,
ભર્યા હૈયાહાસે કળિ કળિ પરાગે છલકતી,
સુગંધોના સ્પર્શે મધુર ગરવી સ્ફૂર્તિ ઊભરે,
દિશાઓ અંગાંગે મનહર સુહાગે મરકતી.

નયીં સૌન્દર્યોની પુલક પરશે કૌતુક ભરી
ઠરું ઇચ્છા સ્ફેજે વન વિહરવા; મુગ્ધ મનથી
ડંગો માંડું છું ત્યાં શિશુક રવ ઊઠે કલકલી-
‘હું આતું’-ને એ તો ગ્રહી કર થયું આગળ, પછી
અમારી વાતોમાં સરસર વહે વાયુ સ્મિતનો,
ફૂટે પાંખો લાધે નિરવધિ સુખાનંદ વ્રજનો!

વનોની કુંજોમાં સુરભિભર શ્વાસે પુલકતાં
બધે ઔત્સુક્યોનાં મૃદુલ કુસુમો મંદ હસતાં!
હતી ઝંખા પીવા પ્રકૃતિપ્રણયે આસવ અને
મળ્યું આત્મૌપમ્યે પ્રણયરસનું અમૃત.....!

માનવીઓની જાયાઓ એકઠી થતાં અંધ-
કારનાં રૂપ બને છે. આ અંધકારમાંથી જ
એક જાયા છૂટી અળગી થઈ આગવું રૂપ
ધારી જતી થાય છે, (એલિયટના ‘ટ્રેસર
કવોર્ટ્સનાં Little Gidding-પંક્તિ-
૭૮-૧૪૯માં આવે છે તેમ) અને સૂર્યને
સ્તવી રહે છે:

‘આવતી કાલના સૂર્ય! તારું વ્યર્થ જ ભગવું,

તે જો આ સર્વને તારા તેજનો અંશ ના ધર્યો,
અપૂર્ણ માનવીમાત્ર એને જો પૂર્ણ ના કર્યો—
સર્વના મુક્ત આત્મામાં તારું તું વીર્ય સ્થાપજે
આપે તો ભવ્ય કે મૃત્યુ ઇચ્છામૃત્યુજ આપજે!’

આમ કવિતા સંદેહથી શરૂ થઈ, પ્રાર્થ-
નામાં પરિણમે છે. સમગ્ર ‘પ્રવાલદ્વીપ’ની
આ પરિણતિ છે.

‘૩૩ કાવ્યો’ (૧૯૫૮) ‘પ્રવાલદ્વીપ’ પ-
છીની રચનાઓ છે. કવિના ચિત્તની આશા-
શ્રદ્ધા સમન્વિત હળવાશને લીધે હવે અ-
વાજમાં કુમાશસર્યો, મંદ્ર થકો લઈને
આવે છે. કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સમા-
ધાન’ના ભાવ આ રચનાઓમાં વિશેષ છે.
વિચારોની મુખરિતતા રચનાશૈલિલ્પ લાવે
છે અને એકંદરે કવિની સર્જકતામાં ચોટ-
ની અવસ્થા સૂચવે છે. તેમ છતાં ‘પથથર
થર થર ધ્રજે’ અને ‘માઘની પૂર્ણિમા’ જેવી
રચનાઓ નિરંજનની ઉત્તમ રચનાઓમાં
સ્થાન પામે તેવી છે.

‘મેર’ ને ‘કરોળિયો’ એ બે નિરંજનનાં
પ્રતીકાત્મક સોનેટ છે, જેમાં મેર એ
રોમાન્ટિક કવિનું અને કરોળિયો એ ક્લા-
સિકલ કવિનું પ્રતીક છે. આ પ્રતીકોને કવિ
સ્વયં સ્ફુટ કરે છે:

‘અહુ પ્રગટતો ન હોય કવિ કોઈ રોમાન્ટિક’
(‘મેર’)

પકિતનો વિપર્યય થાય છે.

મુખે છે ગીતનો રાગ, મૃદુનો સુરમો દબે
ન્યારે સંસાર સ્ફુર્તિ માણે છે ત્યારે કવિ
અને વેશ્યા નિવૃત્તિ માણે છે

કવિતાના ‘મધ્યમ’ ખડમા ‘ગિરિમી
મધ્યાહન’નું ચિત્ર છે બપોરનું આહુ વર્ણન
વિસ્તરે—(પહેળાસૌ પથ નેન્યારે પવનો
પાતળા થતા.) એ ગિરિમીએ આ શહેરું
ભાવિ બેઠું લીધું છે—અને એ બેઠાં ને:

એ ચિત્રે સ્તબ્ધ ને મૃદ

ચોક્યો, યશો, ઠરી ગયો

સાપાયો લાયમા મીસે,

ફરી આખે ફરી ગયો

કવિતામાં કવિ નિરજનની ઉપમા
વિધાતરી સર્વકલાની બાદ દેખાશે નિર્ગુન
બપોરના, ન્યારે આખું નગર કચેરી-
કારખાનામાં છે ભારે

કાફેમા સામસામા બે અરીસા નિજને લહે
શૂન્યત્વ એકબીજાનું અનતે વિરતરી રહે

‘સાય’ ખડની શરૂઆત કરતા કવિ કહે
છે. ફરીને આથગ્યો સૂર્ય ફરીને — જાણે
કેટલામી ય વાર આજે પથ માનવના
આત્માને બેજ સુકવવા વ્યર્થ મથ્યો કવિ
માયાવી જાદુની, મત્તત્રની—દુનિયાના ક
લ્પનો દ્વારા સાયચિત્ર આલેખે છે. શહેરના
રાજમાર્ગો જાણે પાતાળોને મળ્યા બધ છે,
જિંયા ભવનો જાણે કે રાક્ષસો પહેરો ભરે
છે, ‘બળે સૌ બારીઓ’—એ અસિઝરતા
ચમુ છે, એક ગલીમાંથી બીજી ગલીમાં
જતી બિલ્લી એ જાણે કે આ પ્રેમનગરની
અધિષ્ઠાત્રી કાકણ છે..કવિ વારે વારે
સૂર્યના આથમવાની વાત કરે છે તે પ્રતી
કાત્મક બની રહે છે સૂર્યના આથમતા
એના તેજમાં પડેલી, ઘેર પાછા ફરેલા

૫૪] કવિશિક્ષક સુભાષ આગસ્ટ ૧૯૭૧

ખામોશ

માણુમ વિષે

ફૂગતા કયા આપણી વચ્ચે હતી,
જે હતી એ પાઞ્ચકતા હતી
છુલ્છુલ મુગજળમહો ફણગી રહ્યા,
ને હવે બોયા કરુ છુ જલપરી!
માત્ર ના લોહી ટપકતુ, પણ હવા
આવ જા કરવત સમી ગતી ગી!
બધ સુકી કયા લગી રાખી શકુ ?
ત્યો, હથેળી બહાર રેખા નીકળી
મૃત્યુ પણ પૂછી રહ્યું આજે મને,
મુજ પહેલા કોણુ આવ્યું તુ અહીં ?
એ તગસને ટાપુ છે, માણુસ વિષે
બસ કશું એથી વધુ કહેવું નથી
આખરે ખામોશ પણ બોલી કોઠયો,
‘માણુલી પાણીમહો ફૂળી યઈ!’

અમૃતપાન

વિહંગાતા સૂરે સરગમ ઊડે મત્ત વિટપે,
ભર્યા હૈયાહાસે કળિ કળિં પરાગે છલકતી,
સુગંધોના સ્પર્શ મધુર ગરવી સ્ફૂર્તિ ઊભરે,
દિશાઓ અંગાંગે મનહર સુહાગે મરકતી.

નર્યા સૌન્દર્યોની પુલક પરશે કૌતુક ભરી
કરુ ઇચ્છા સ્હેજે વન વિહરવા; મુગ્ધ મનથી
ડગો માંડું છું ત્યાં શિશુક રવ ઊઠે કલકલી-
‘હું આતું’-ને એ તો ગ્રહી કર થયું આગળ, પછી
અમારી વાતોમાં સરસર વહે વાયુ સિમતનો,
ફૂટે પાંખો લાધે નિરવધિ સુખાનંદ વ્રજનો!

વનોની કુંજોમાં સુરભિભર શ્વાસે પુલકતાં
બધે ઔત્સુક્યોનાં મૃદુલ કુસુમો મંદ હસતાં!
હતી ઝંખા પીવા પ્રકૃતિપ્રણયે આસવ અને
મહ્યું આત્મૌપમ્યે પ્રણયરસનું અમૃત.....!

માનવીઓની જાયાઓ એકઠી થતાં અંધ-
કારનાં રૂપ બને છે. આ અંધકારમાંથી જ
એક જાયા છૂટી અળગી થઈ આગવું રૂપ
ધારી જતી થાય છે, (એલિયટના ‘ફાર
ક્વાર્ટરસનાં Little Gidding-પંક્તિ-
૭૮-૧૪૯માં આવે છે તેમ) અને સૂર્યને
સ્તંભી રહે છે:

‘આવતી કાલના સૂર્ય! તારું વ્યર્થ જ ઊગવું,

તેં જો આ સર્વને તારે તેજનો અંશ ના ધર્યો,
અપૂર્ણ માનવીમાત્ર એને જો પૂર્ણ ના કર્યો—
સર્વના મુક્ત આત્મામાં તારું તું વીર્ય સ્થાપજો
આપે તો ભવ્ય કે મૃત્યુ ઇચ્છામૃત્યુજ આપજો!’

આમ કવિતા સંદેહથી શરૂ થઈ, પ્રાર્થ-
નામાં પરિણમે છે. સમગ્ર ‘પ્રવાલદ્વીપ’ની
આ પરિણતિ છે.

‘૩૩ કાવ્યો’ (૧૯૫૮) ‘પ્રવાલદ્વીપ’ પ-
છીની રચનાઓ છે. કવિના ચિત્તની આશા-
શ્રદ્ધા સમન્વિત હળવાશને લીધે હવે અ-
વાજમાં કુમાશભર્યો, મંદ્ર થડકો લઈને
આવે છે. કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સમા-
ધાન’ના લાવ આ રચનાઓમાં વિશેષ છે.
વિચારોની મુખરિતતા રચનાશૈલિ લાવે
છે અને એકંદરે કવિની સર્જકતામાં ઓટ-
ની અવસ્થા સૂચવે છે. તેમ જતાં ‘પથર
થર થર પ્રજે’ અને ‘માધની પૂર્ણિમા’ જેવી
રચનાઓ નિરંજનની ઉત્તમ રચનાઓમાં
સ્થાન પામે તેવી છે.

‘મેર’ ને ‘કરોળિયો’ એ બે નિરંજનનાં
પ્રતીકાત્મક સોનેટ છે, જેમાં મેર એ
રોમાન્ટિક કવિનું અને કરોળિયો એ કલા-
સિકલ કવિનું પ્રતીક છે. આ પ્રતીકોને કવિ
સ્વયં સ્ફુટ કરે છે:

‘આહ પ્રગટતો ન હોય કવિ કોઈ રોમાન્ટિક’
(‘મેર’)

‘કલ્પતિ રમે શુ’ શ્લોક સમગ્રી મે વિ’
(‘કરોળિયો’)

કવિ નિરંજન ‘મોર’ અને ‘કરોળિયો’ બંને છે આમ, રોમાન્ટિક, કલાસિકલ અને મોડર્ન—કાવ્યલેખનમાં વપરાતી આ ત્રણે સંગ્રામો નિરંજનનો કવિતા માટે થોડા શકાય તેમ છે તેમની આરભનો કવિનામાં રોમાન્ટિક લાવેન્ચરસ છે ક્રમશઃ એ રોમાન્ટિક આવેશની અંતિ ઓછી થતી જાય છે અને આધુનિક લાવ ધારા સ્થાન લે છે આ રોમાન્ટિક અને આધુનિક બંને ભાવધારાઓ કલાસિકલ સયમથી અસિન્ચિત થાય છે રોમાન્ટિક અને કલાસિકલ—આ બંને પ્રકૃતિઓ સામાન્યતા વિરોધી પ્રજ્ઞાતી હોય છે, પણ તેમાં હંમેશા વિરોધ દોષ જ એવું નથી જોઈ અથવા સ્વીકૃતિથી કવિનાનો વિચાર કરીએ, તો જાણ્યારો કે બંને રોમાન્ટિક પણ છે, અને કલાસિકલ પણ મોદલેર તો રોમાન્ટિક છે, આધુનિક છે અને કલાસિકલ પણ પ્રજ્ઞાનુભૂતિની આકૃષ્ટ થયતતા, આત્માનુરાગી દષ્ટિ, સુદૃઢની ઝખના કવિ નિરંજનની રોમાન્ટિકતાના નિદર્શન છે, તો રચનાઓની સુસ્ત હોંઘાળતા, પ્રાસાત્ પ્રાસની લીલા, સોનેટ જેવા સુદૃઢ સ્વરૂપ માટેની આસક્તિ, કાવ્યસ્વરૂપનો સભાનતા કલાસિકલ પ્રકૃતિના સૂચક છે ‘હો-લય’ એ કવિના ‘લેડિમિ લય’ છે અભિનવ હોદપ્રયોગની સભાનતા આ કવિને છે

ત્રીશીની કવિતામાં સરૂત પદ્યવલિ સાથે સરૂત જતો માર્ગો વિરોધ ધક્કાપાત રહ્યો છે માત્રમેગ જતોનો, પર પરિ-તનો હપયોગ નથી, તેમ નથી, પગ એવું પ્રમાણુ વિરોધ નથી ‘પ્રાચીના’નાં સવાહ-

૭૬ કવિલેખ જુલઈ ઓગસ્ટ ૧૯૭૧

કિશન સોસા

કથને કહે

નથી કઈ માવ બાહી હાથ આ-યા, કથને કાઢે, છોછલ સોણ નાની પેઠે લાવ્યા, કથને કાઢે ઘરેથી નીડળ્યા તો રે, અને તો શોધવા ઘરને, અમારા ભા ય અમને લે’ય આવ્યા કથને કાઢે. હીવા પગ ટેરવા મૂકી કો’ બાગી નાખતુ અક્ષર, ઉદાસી આમ બેઠના નિહળના, કથને કાઢે હેજી ગઈ કાલ રમતા’તા અમે મ સુમ ગઈઓમા અશા કરવીણુ આવ્યા ફૂડેણુ, ય વા કથને કાઢે નથી કઈ કેસકા કો’ન, અમારુ તોડી ભાગુ છે ન લીધા વૃણુ, અમે શમણા બિછા-યા, કથને કાઢે અમારી કથ બેના ગામ આખણુ વે ગયુ અ ની હતી જેની મલીકા એ જ ના’વ્યા, કથને કાઢે

આઝમ કરીમી

સુંમઈ આનતા*

કુતિયાણાતુ રૂપ અને માની આજને તલસુ છું લાદગના કાઠા જેની લીનાશ નથી ચોપ દી પર, આબાવડિયાની એ મીઠી ગધ નથી આ માટી પર, હુ સોરઠિયો મોગ અહીં રોગીની પેઠે કણસુ છું સાવજ જેવ બાઈને તગ્છોડીને અહીં આવ્યો છું, મિત્રોના વેધ-શબ્દોની આગ આશમાં લાવે છું, મોહમની મુબઈ નનરીમા આવણુ અઈને વગસુ છું કુતિનાપાતુ રૂપ અને માની આજને તલસુ છું. અમને એ થાય છે કે આ લખ થ. પત્રી મુબઈમા જ ને અવસન થમ્યા

—૧૦૦

ખેતને શેઠે

ખેતને શેઠે લીમડા કેરું એક લીલેરું ઝાડ,
ઝાડને છાંયે એયને લીલાં કેટલાં કીધાં લાડ,
લીલાં નાઘેર ખેતને લઈને બાથમાં ઓલી લાડને
ઊંઘ હસતી લીલા થોરની લીલી વાડ.

માથે સૂરજ આવતાં લગી કાસનાં ભીનાં ગાન,
ગાય થાણું કલબલતું, ઝીલે સીમનાં લીલાં ધાન,
જીવના જેટલા વહાલા થોરી ઝાડના લીલા છાંયડામાં
વાગોળતા ખેસી કાસનાં ભીનાં ગાન.

સોનલ આવે વીધતી સોનલ તડકા કેરી શૂલ,
લીમડા નીચે શુભમહોરનું ખીલી ઊઠે ફૂલ,
છાશમાં અમા ઘોળી લાવી દિલના રંગમાં ચટણી
લાલ ચટાક રે એનાં કેમ રે કરવાં મૂલ?

એક પા લયે ડાળખી ભરી લીમડા ઉપર મૌર,
ઢૈડે ય કાળે નેહડા કેરો લૂંખેશુંખે મૌર,
નેણમાં ઊમટયા મેઘને ન્યાળી એયને એની છાતલડીના,
સીમ ભરીને ગેઢી ઊઠ્યા મૌર,
ને લીલાછમ્મ તડુકાઓના લાલ લીલાછમ્મલાલલીલાછમ્મ
આલ ભરીને પડઘા પાડે પહાડ.

લીલા નાઘેર ખેતને લઈને બાથમાં ઓલી લાડને
ઊંઘ હસતી લીલા થોરની લીલી વાડ.

કાવ્યોમાં પણ સંસ્કૃત વૃત્તોનો પ્રયોગ છે. પ્રહલાદ-હરિશ્ચંદ્રની રચનાઓમાં સંસ્કૃત વૃત્તોના પ્રયોગ પ્રત્યેનું વલણ જ વધારે છે. ‘ધ્વનિ’ (૧૯૩૮-૫૦)માં રાજેન્દ્ર પરંપરિત હરિગીત, પરંપરિત ક્લણ્ણના પ્રયોગો કરે છે, જે ‘લયા-દોલનની દૃષ્ટિએ’ સફળ મનાયા છે. નિરંજનના અન્ય સહયાત્રિક હસમુખ પાઠકની ‘નમેલી સાંજ’ (૧૯૫૨-૫૮)માં ૧૮ રચનાઓમાં એક વસંતતિલકા સિવાય અન્ય તમામ રચનાઓ પરંપરિત માત્રિક છે, તે છંદોની બાબતમાં દિશાન્તર-સૂચક છે. આ જ વલણ પ્રિયકાન્તના ‘પ્રતીક’ અને નલિનના ‘ઉદ્દગાર’માં જોવા મળશે. ત્રીશીની કવિતાની જે લાવધારા છે તેને માટે સંસ્કૃત વૃત્તો પોષક પણ નીવડ્યાં છે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાના સ્વ-લાવને પોષક માત્રિક વૃત્તો તરફ તો પછીની કવિતા વળે છે, જેમાં ત્રીશીના કવિઓનો પણ મહત્વનો ફાળો મળી રહે છે.

સંસ્કૃત છંદોની માધુરી નિરંજને ઓછી પ્રગટાવી નથી, પરંતુ પરંપરિત માત્રિકાની એમની સિદ્ધિ આગવી છે. માત્રિક વૃત્તો ગુજરાતી ભાષાની બોલચાલની લઘુ સુધ્ધાં ઝીલી શકે છે, એટલે માત્રિક વૃત્તોની સાથે જ કાવ્યબાની, કાવ્યભાષાની ઇબારત પણ બદલાઈ. પરંપરિતતા કવિના ભાવની હ્રસ્વદીર્ઘ ગતિ સાથે ચરણ મિલાવે છે. ઉદાહરણ રૂપે ‘સુધામય વારણી’ કાવ્ય લઈએ :

એક ચૂમી,
મત્ત પાગલ મેહુલા જેવું ઝૂમી
બસ એક ચૂમી મેં લીધી;
શી સ્વર્ગની જ સુધા પીધી !
એકેકે જેતું બિન્દુ
એ બિન્દુ નહીં, પણ થોર વડવાનલ જલ્યો સિંધુ

હતો, ને એ જ બિન્દુ

પૂણિમાની ચાંદની ચાંદન સમી વરસાવતો હન્દુ
હતો, બસ એક પણ એ એક તે કેવી ચૂમી
કે આગની ને રાગની જ્યાં એક થે ભતી બૂમી!

અહીં પરંપરિત હરિગીતમાં કવિચિત્તને
જે સમગ્ર અમર્યાદ આવેજ છે તે આવેજ
લઘુદીર્ઘ ચરણોના ન્યાસથી, અંત્ય કે કન-
ચિત્ આદિ પ્રાસથી, આતરપ્રાસથી, શ-
બ્દોના પુનરાવર્તનથી પ્રગટ થાય છે, અને
અંતિમ ત્રણેય ચરણો દીર્ઘ આવતાં સમની
ચરમ સીમા પર જઈ અટકે છે. પરંપરિતને
દીધે સાતમી પંક્તિની ક્રિયા આસમીના
આરંભમાં અને નવમીની ક્રિયા દશમીના
આરંભમાં મૂકી શકી, બાજુ એક શ્વાસે
ગોલાતી જતા પંક્તિઓના સાતત્યનો કવિ
અનુભવ કરાવી શક્યા છે. એ જ પરંપરિત
હરિગીતનો વિશ્લેષિત લય ગીત્યો છે:

‘એ જ આલે એ જ તારા,

એ જ સોની એની એ છે તેજપાસ’—માં

‘કંટકોના પ્યારમાં’, ‘તારણી’ વગેરે કવિતામાં
હરિગીતની આ દ્રુતવિશ્લેષિત ગતિ જોવા
મળશે.

પરંપરિત ગ્રંથણીમાં ‘મીઠમધ્યાહ્નમાં’
‘કે અંરમુતિ’ જેવી દીર્ઘ રચનાઓ કે ‘મન’
જેવી હિતમ લઘુ રચનાઓ લખાઈ છે.
પરંપરિત ગ્રંથણી ‘આવ હે મુકિતદિન’થી
શરૂ થતાં સંસ્કૃતિ કાવ્યમાં શોકગીતિનું
પોષક વાતાવરણ નિર્મિત કરે છે.

સંસ્કૃત હોદ્દામાં શિખરિણી, વસંત-
તિલકા અને મદાકાન્તા પ્રત્યે કવિને પક્ષ-
પાત છે. કોમલ કાન્ત પદાવસિના ગુંજનથી
અનુસૂત મુગ્ધ સ્ત્રીકરચના આ લઘુબંધ
કવિની સિદ્ધિ છે. ‘હોલસય’માં ‘જૂની’માં
માત્ર એક કાવ્ય છે, જે ‘અત્પવિરામ’માં

જટિલ

ગીત

સૂકાં તે પાન જરા ખેસવો તો સરવરમાં
નીલું ગગન તરે આપું!

બૂનાં ખંડિયેર જેવી મંદિગની લીત
એને જોઈ જોઈ નીતરતી આંખો,

એનાં એ પિજર ને એના એ મળિયામાં
ઠંઠવાતી પોપટની પાંખો:

ગોઝારા અંધકાર આધા કરો તો પેલા
ઝગહગતા સરજને ઝાંખું,

સૂકાં તે પાન જરા ખેસવો તો સરવરમાં
નીલું ગગન તરે આપું!

ભૂખ્યા પર્તગિયાની રંગીલી પાંખ પરે
ખાઝ્યા કરોળિયાનાં બળાં

સમદરનાં નીર નીચે મોતીના થાળ
એને ચાણુગમતાં કાદવનાં તાળાં!

મ્હોરી વસંત એને ઘરના કબાટમહી
સાચવી તે કેમ કરી રાખું?

સૂકાં તે પાન જરા ખેસવો તો સરવરમાં
નીલું ગગન તરે આપું!

કરસનદાસ લુહાર 'નિરંકુશ'

માળો ન બાંધ્ય...!

માળો ન બાંધ્ય મારા મન!
કેઈ ડાળ પર માળો ન બાંધ્ય મારા મન!
માળાના છાયાની માયા શું આપણે ?

જ્યાં આપણું છે આખું યે વન!
કેઈ ડાળ પર માળો ન બાંધ્ય મારા મન!

આલ ઊંચાં વૃક્ષોના મ્હેલ તણે
ગોખ ગોખ પેટવીએ દહીંકાના દીવા,
દહીંકાના દીવાનાં અમૃતિયાં અજવાળાં,
પાવાં સંધાયને ને પીવાં!

કાયા વિહોણી સૌ દિશાઓ નહાશે
ને નહાશે કો' ઉરનો ઊનો પવન!
કેઈ ડાળ પર માળો ન બાંધ્ય મારા મન!

કિરણ કુહાડીઓને આમતેમ
વીંછતો તડકાનો કઠિયારો આવે,
ખીએ તે કોણ ભલા! એના રૂઆપથી

છો લાલચોળ આંખો ઘુરકાવે!
બળબળતા બપોરી સૂરજને ઠારવા

ટહુકે ધમરોળશું આખું ગંગન!
કેઈ ડાળ પર માળો ન બાંધ્ય મારા મન!

૧૧ જેટલાં કાવ્યોમાં પ્રયોજ્ય છે. 'પૂર્વા-
લાપ'થી 'ભણકાર' ભણીની ગતિનો એ
દોતક છે. 'પૃથ્વી'ની એમની સિદ્ધિ દુરા-
રાધ્ય બળવંતરાયને પણ પ્રકુલિત કરે તેવી
છે, ખાસ તો 'કરોળિયો' ને 'મોર' તથા,
બલ્લુકાકા વિશેનાં ત્રણ સોનેટમાં 'પૃથ્વી'ની
સિદ્ધિ. નિરંજને ઉપજાતિ જેવા હંદની
અનેક લીલાઓ પ્રગટાવી છે. પંક્તિઓના
ખંડ કરી અનેક વિવર્તોથી વૈવિધ્ય, અને તે
ય ભાવાતુકલ, સાધ્યું છે. 'આગમન'માં
મન્દ્રવજની ત્રણ પંક્તિ પછી, વસંતતિલ-
કાથી પૂરો થતો શ્લોક, કે 'અશ્રુ' કાવ્યમાં
મંદાકાન્તાની ૧૩ પંક્તિ પછી છેલ્લીમાં
સંગઘરામાં અપસૃતિ—ભાવાંતર માટે કાર્ય-
સાધક બને છે, એટલું જ નહિ, આ હંદના
પ્રયોગથી 'ગીત'નું સ્વરૂપ ઘડવાનો પણ
કવિએ 'કિન્નરી'ના 'ખોલો' કાવ્યમાં
પ્રયત્ન કર્યો છે.

'પ્રવાલદીપ'નાં બધાં કાવ્યોની કુલ મળી
૬૮૦ પંક્તિઓમાંથી ૩૦૩ શુલબંકીની,
૧૧૩ હરિગીતની, ૨૦૦ અનુષ્ટુપની છે,
જ્યારે સંસ્કૃત વૃત્તોની ૫૦ પંક્તિઓથી વધુ
નથી. હરિગીત આ અગાઉ પણ કવિએ
યોજ્યો છે, જ્યારે અનુષ્ટુપ પહેલી વાર
અને શુલબંકી પણ આટલી બહુતાયતથી
પહેલી વાર પ્રયોજ્ય છે. આ વલણ સૂચક
છે. લગાના આવર્તનવાળો શુલબંકી મુંબ-
ની ટ્રેનોની ગતિનો લય જાણે કે ઝીલે છે,
એટલું જ નહિ, એનું એ લગાનું આવર્તન
—એક સાતત્ય અને અંતહીન પુનરાવર્ત-
નનું ધ્વજિત છે, 'ફિન્ટનના બસ-રોપ પર'
કે 'અચંગેટથી લોકલમાં' કે હોન્માં રોડ
જેવી રચનાઓમાં શુલબંકીની છટાઓ
ખીલેલી દેખાય છે:

આર્પી વહી રહી હવા મર્હી અનન્ય વાસ
એક તો લઈ જુઓ જરીક થાસ।

વીરુ પુરોહિત

૬

હન્ટરે લખ્યું છે: Next train:

વાંચ વિચાર

Stopping At All Stations,

દે મરે જ વાર વાર

૬

દે મનર

તે હન્ડ જીવી રહ્યા કહી 'હજર, છ હજર!
એમને હન્ડ ન દોઈએ કદુ. 'તમે રજતન,
છા અખડ ચાલતુ ટાઈસ આઈ ઇન્ડિયાનું યત
આ બધી પક્તિઓની બાનીનો લવ લઉં
ફેટો લુદો છે! બાનીમા એક નમનીયતા
અને પારદર્શીતા છે. કવિનાના ત્રીજા ચુર-
ના યુગે ધરાવતી આ ભાષાને આ હદ
ફેટો લેપકારક નીચકો છે!

'ગાયત્રી'ના અનુક્રુપને કવિ ન્હાના-
લાવતા 'પિતૃતર્પણ'ના અનુક્રુપ સાથે,
સુન્દરમની '૧૩૭ની લોકલ'ના અનુક્રુપ
કરતાં વધારે પ્રાસ છે. ન્હાનાલાલની જેમ
નિરમલ પાણી 'કપલેટ'—લોક—ની રચના
કરતા ચાલે છે. મૂળ ગાયત્રીનો ૫૬
'ત્રિશ્તુભ' છે અને આ 'ગાયત્રી'નો અનુક્રુપ.
પ્રાસબદ્ધ એવો આ અનુક્રુપ 'હીરાઈક
કપલેટ'નો સોળની બની રહે છે. સુન્દરમ-
નો અનુક્રુપ 'પર્લેન્ડર્સ'ની જેમ પ્રાસ
ત્યજી પ્રવાહી રૂપે આવે છે. નિરમલ
'કપલેટ'ની જેમ પ્રાસબદ્ધ કડી રૂપ આપીને
પણ, આવસ્યકતાવુસાર પછી આવતી
પક્તિમાં લખવને ઊમગવા દે છે, અર્થાત્
પ્રવાહી રૂપ આવે છે, એટલું જ નહિ કયા-
રેક તો આખો 'પેરેબ્રાફ' રચે છે. (પક્તિ
૫ થી ૧૬). અને આ પક્તિઓ જુઓ:

—નંદાની ઘડિયલની

નળવદી નળવદી ચાવી દીધી એમ નથી ફરી

૮૦] પ્રવિરોહ • જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૧

બપોર

સમજીના માથે પીગળતુ છોડાનું

ઉંઘે લઈ અચાનક પવન દોડતો બાય દોડતો બાય ..

જૂમમે જૂમળાં ગાઈ-ફૂવાનાં આખમહી ચટવાતાં

પાપણુ વરે વારે હિઘડતી ને બંધ,

અ.પરુક્ષની ઘડામહી ફા' મુક પક્ષીના શુંચવ.દેસા

ટીક, ઘી બોડાપો માગ અમયતકું. સંબંધ,

પડછ.યાની ભીંતો વચે મમળાવેલા

અધગીડછી બારી ડેરા મપન તોડતો બાય તોડતો બાય...

સમજીના માથે.....

વચે સૂતો ગાડા-મારગ િની ઊની ધૂળ શરીરે ચોડી

આવે શિતિજની પણુ પ.ર માડતો મીટ,

આસપાસની કાંટાળી વાડુ'ની ને

મૃગજળ ઘેરો આલ વચળે નિભાડે ધગધગતી નાની ઈંટ,

મચેરે તરખે.ળ ટેકરી પરથી મેચી

ચીર છીડુછમ કુર્યોધનતે. કચાય દે.ડતો બાય દોડતો બાય...

સમજીના માથે.....

વિભાગ

હંકુ કેરા થાપા રહ રહ રોતા
તોય તમે અંકાશે રહીને હસતા હસતા બોતા.
હંકુ કેરા થાપા

કયા જનમને નેહ અધૂરો હતો કે તમને મળિયાં
કયા જનમના ઓરતા ઊણા હતા કે અમને ફળિયા.
કેવાં બાઝયાં મોતી પાણીદાર, આંખડી પ્રેતાં!
હંકુ કેરા થાપા

તમે તો, વાલમ, દેવાંશી ફૂલકું કે હસતાં ખરિયા,
તમે તો, વાલમ, આપાલી વાદળ કે સરવર ભરિયાં,
અમે અભાગી, કરમ હીણાં આ જગમાં ખાતાં ગોથાં
હંકુ કેરા થાપા

એ જ ફૂલની ભાત ભરેલી ધડકી, એ જ પથારી,
એ જ દોલિયો, એ જ દીવડો, એ જ હવાની ખારી,
લાખ મનાવું તોય જીવડો ના માને પ્રિય નહોતા!
હંકુ કેરા થાપા રહ રહ રોતા !

જરા મોટી સહેજ ભારપૂર્વક પાઠ કરતાં
વર્ણવિન્યાસ કાંડા ઘડિયાળની ચાવી આપ-
વાની પ્રક્રિયાનો અનુભવ કરાવી રહેશે.
એક વાર પણ પાઠ કર્યા પછી ‘ગાયત્રી’નો
અનુષ્ટુપ ગુંજરિત થયા કરે છે.

કવિતા શ્રાવ્ય કલા છે. જે ચ કવિ વેર્લેન
કહે છે તેમ કવિતા ચોપડીનાં પૃષ્ઠો પર
છપાયેલી વાંચવા માટે નહિ, મોટી
સાંભળવા માટે છે (to be heard
aloud). હંદની જેમ લય પરત્વે પણ
કવિ સલાન છે, કહો કે લયસિદ્ધિ એમને
સહજ છે. શબ્દના નાદતરવ પાસેથી ઘણું
ખંધુ કામ કવિ કઢાવે છે. ‘હંદોલય’ના
‘જગૃતિ’ કાવ્યનો આ પ્રથમ શ્લોક :

હકેલી કલ્પની હલખલ છતા શી પૃથિવીની!
દિશાઓ મૂકીને મન ખિલખિલાટ મલકતી;
વનોની મસ્તાની, મધમધ પરગે હલકતી,
વસંતેજગી રૂહે સકલ કલિ ન્યારે રસભીની;-
‘કાન્ત’નું રમરણ કરાવતા આ શિખરિણીને
તપાસો. ‘હ’ અને ‘હ’ની આવૃત્તિ, આંતર-
પ્રાસ કે અંત્યાનુપ્રાસ શ્લોકની સાથે આપ-
ણને બાંધી લે છે. પંક્તિના આરંભમાં,
મધ્યમાં કે અંતમાં પ્રાસાનુપ્રાસની અન-
પેક્ષિત લીલા નિરંજનની કવિતાનો વિશેષ
છે. દોષ પણ કવિતા એનું ઉદાહરણ છે.

કલાસિકલ પ્રવૃત્તિનું અન્ય લક્ષણ
એમની સોનેટપ્રીતિમાં જેવા મળે છે.
૨૮ જેટલાં સોનેટની સુઘડતા ધ્યાન
ખેંચ્યા સિવાય રહેતી નથી. બલ્લુકાકાના
પરિચયમાં આવ્યા પછી સોનેટ વિશેષ
સંખ્યામાં રચાયાં છે. તેમાં પ્રાસયોજના
આદિની બાબતમાં કવિ સોનેટના ચુસ્ત
રૂપને અનુસરે છે. ખીજી બાજુ, કવિએ
અનેક ગીતોની રચના કરી છે. ‘કિન્નરી’

આર્થી વહી રહી હવા મહીં અનન્ય વાસ
એક તો લઈ જુઓ જરીક ત્યાસાં

વીરુ પુરોહિત

કે

ઇન્ડિકેટરે સખું હ: Next train:

વાંદરા વિચાર

Stopping At All Stations,

ઘોઝરો જ વાર વાર

કે

કે મનુર

ને હલુ છતી રહા કહી 'હરુદ, છ હરુદ'
એમને હલુ ન કોઈએ કહું. 'તમે સ્વતંત્ર,
છા અપાડ વાસતુ ટાઇમ આફ ઇન્ડિયાનુ યત્ર
આ બધી પંક્તિઓની બાનીનો લય લઉંકે
કેટલો જુદો છે! આનીમા એક નમનીયતા
અને પારદર્શીતા છે. કવિતાના ત્રીજા સૂર-
ના ગુણો ધરાવતી આ ભાષાને આ છેદ
કેટલો ઉપકારક નીવડ્યો છે!

'ગાયત્રી'ના અનુષ્ટુપને કવિ ન્હાના-
લાલના 'પિતૃતર્પણ'ના અનુષ્ટુપ સાથે,
સુન્દરમની '૧૩-જી લોકલ'ના અનુષ્ટુપ
કરતા વધારે પ્રાસ છે. ન્હાનાલાલની જેમ
નિરંજન પણ 'કપલેટ'—લોક—ની રચના
કરતા ચાલે છે. મૂળ ગાયત્રીનો ૭૬
'ત્રિષ્ટુભ' છે અને આ 'ગાયત્રી'નો અનુષ્ટુપ.
પ્રાસબદ્ધ એવો આ અનુષ્ટુપ 'હીરાઈક
કપલેટ'નો સોબતી બની રહે છે. સુન્દરમ-
નો અનુષ્ટુપ 'બલે-કપલે'ની જેમ પ્રાસ
લગ્ય પ્રવાહી રૂપે આવે છે. નિરંજન
'કપલેટ'ની જેમ પ્રાસબદ્ધ કડી રૂપ આપીને
પણ, આવશ્યકતાનુસાર પછી આવતી
પંક્તિમાં ભાવને ઊઠાગવા દે છે, અર્થાત્
પ્રવાહી રૂપ આપે છે, એટલું જ નહિ કયા-
રેક તો આખો 'પૌરોહિત' રચે છે. (પંક્તિ
૫ થી ૧૬). અને આ પંક્તિઓ જુઓ:

—કાંડાની ધડિય જની

બળવી બળવી આંધી દીધી એમ નવી ફરી

૮૦] કવિલોક - ૧૯૭૬-આગસ્ટ ૧૯૭૬

બપોર

સમજીના માળે પીગળતુ સોનુ

હાથે લઈ અચાનક પ્રવન દોડતો બધ દોડતો બધ ..

જૂમમે જૂમખાં રાઈ-ફૂલોનાં આજમહીં અટવાતાં

પાપણુ વારે વારે ઊઘડતી ને બંધ,

અ.ગત્વક્ષની ઘટામહીં ફા' મૂક પક્ષીના ઝુંચવ.વેલા

ટૌક થી બેડાવો માગ સમયતથો સબંધ,

પડછ.યાની ભરીતો વચે મમળાવેલા

અધબીડેલી બારી કેરા સપન તોડતો બધ તોડતો બધ...

સમજીના માળે.....

વચે મૂતો ગાડા-મારગ ડાની ઈની ધૂળ શરીરે ચોડી

આવે સિલિજની પણુ પાર માડતો મીટ,

આસપાસની કાંટાળી વાડુ' બેતી કે

મુગજળ ઘેચો આલ વચાળે નિલાડે ધગધગતી નાની ઈટ,

પગસેવે તગેબાળ ટેકરી પરથી ખેચી

ચીર લીલુછમ દુર્યોધન ત. કયાય દોડતો બધ દોડતો બધ...

સમજીના માળે.....

વિભોગ

કંકુ કેરા થાપા રહ રહ રોતા

તોય તમે અંકાશે રહીને હસના હસતા બોતા.

કંકુ કેરા થાપા૦

કયા જનમનો નેહ અધૂરો હતો કે તમને મળિયાં

કયા જનમના એરતા ઊણા હતા કે અમને ફળિયા.

કેવાં બાઝ્યાં મોતી પાણીદાર, આંખડી પ્રેતાં!

કંકુ કેરા થાપા૦

તમે તો, વાલમ, દેવાંશી ફૂલકું કે હસતાં ખરિયા,

તમે તો, વાલમ, આષાઢી વાદળ કે સરવર ભરિયાં,

અમે અભાગી, કરમ હીણાં આ જગમાં ખાતાં ગોથાં

કંકુ કેરા થાપા૦

એ જ ફૂલની ભાત ભરેલી ધડકી, એ જ પથારી,

એ જ ઢાલિયો, એ જ દીવડો, એ જ હવાની ખારી,

લાખ મનાતું તોય જીવડો ના માને પ્રિય ન્હોતા!

કંકુ કેરા થાપા રહ રહ રોતા !

જરા મોટી સહેજ ભારપૂર્વક પાઠ કરતાં વર્ણવિન્યાસ કાંડા ઘડિયાળની ચાવી આપવાની પ્રક્રિયાનો અનુભવ કરાવી રહેશે. એક વાર પણ પાઠ કર્યા પછી ‘ગાયત્રી’નો અનુષ્ટુપ ગુંજરિત થયા કરે છે.

કવિતા શ્રાવ્ય કલા છે. કેવળ કવિ વેદેન કહે છે તેમ કવિતા ચોપડીનાં પૃષ્ઠો પર છપાયેલી વાંચવા માટે નહિ, મોટી સાંભળવા માટે છે (to be heard aloud). હંદની જેમ લય પરત્વે પણ કવિ સલાન છે, કહો કે લયસિદ્ધિ એમને સહજ છે. શબ્દના નાદતર પાસેથી ધણું બધું કામ કવિ કઢાવે છે. ‘હંદલય’ના ‘નગ્નિતિ’ કાવ્યનો આ પ્રથમ શ્લોક :

હકેલી ફલગુની હલબલ છટા શી પૃથિવીની !
દિશાઓ મૂકીને મન ખિલખિલાટ મલકતી;
વનોની મસ્તાની, મધમધ પરાગે હલકતી,
વસંતેનગી રૂહે સકલ કલિ ન્યારે રસભીની;—

‘કાન્ત’નું રમરણ કરાવતા આ શિખરિણીને તપાસો. ‘હ’ અને ‘છ’ની આવૃત્તિ, આંતર-પ્રાસ કે અંત્યાનુપ્રાસ શ્લોકની સાથે આપણને બાંધી લે છે. પંક્તિના આરંભમાં, મધ્યમાં કે અંતમાં પ્રાસાનુપ્રાસની અનુપેક્ષિત લીલા નિરંજનની કવિતાનો વિશેષ છે. કાર્ષ્ણ્ય પણ કવિતા એનું ઉદાહરણ છે.

કલાસિકલ પ્રવૃત્તિનું અન્ય લક્ષણ એમની સોનેટપ્રીતિમાં જોવા મળે છે. ૨૮ જેટલાં સોનેટની સુધકતા ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય રહેતી નથી. બલ્લુકાકાના પરિચયમાં આવ્યા પછી સોનેટ વિશેષ સંખ્યામાં રચાયાં છે. તેમાં પ્રાસયોજના આદિની બાળતમાં કવિ સોનેટના ચુસ્ત રૂપને અનુસરે છે. બીજી બાજુ, કવિએ અનેક ગીતોની રચના કરી છે. ‘કિન્નરી’

આ થોડાંક ઉદાહરણોથી ગીતરચનાના વિવિધ આકારોનો ખ્યાલ આવશે. આકાર અને છંદિતમાં લઘુ હોવા છતાં વિચિત્ર મને. મુદ્રાઓને ઉપસાવવામાં વૃત્તબદ્ધ રચનાઓ કરતા ગીતને વધારે સફળતા મળે છે. ઉમિની તરલ, સરલ અભિવ્યક્તિ સ્વરમાં ઢળતાં અધિક વેધક બને છે. મોટા ભાગનાં ગીતો બે આંતરવાળા છે, પણ એની પ્રાસમરચનામાં વૈવિધ્ય છે.

બળવંતરાયનો ગીતો માટેનો અણુમો બળણીતો છે. ઉમાશંકરે રાજેન્દ્રની કવિતા વિશે લખતાં આ નવીન નવીનતર કવિ-

પા'લ ન... 1
તેનો વસવરો કર્યો છે. પણ ન્હાનાલાલ દયારામથી બહુ આગળ ગવાલાગતા નથી. એમના ગીતો વાચની વિશેષ છે, બ્યારે નિરંજન આદિ આ 'નવોનો'ની અનેક સિદ્ધિઓમાંની એક સિદ્ધિ તે ગીત છે.

નિરંજન એટલે લગભગ ૧૯૪૫થી શરૂ થતા દાયકા-દોઢ દાયકાની શુભરાતી કવિતાનું આદેશન. કલ્પન અને પ્રતીક-ધર્મો કવિતાનો તેમણે પોતાની કવિતા દ્વારા અને કાવ્યવિષયક લેખો દ્વારા ધર્મ-યોદ્ધાના ઉત્સાહથી પુરસ્કાર કર્યો છે. શુભરાતી કવિતામાં કાન્ત-બળવંતરાયના વારસ આ કવિએ સારોત્તરી કવિતાની, કાવ્યભાષાની નકાર ભૂમિકા પ્રસ્તુત કરી છે. 'કવિ નિરંજન'—એ શબ્દથી આજ પછીનો, બે કે ત્રણ દાયકાના આગા પછીનો 'એપ્રેન્ટિસ' કવિ શું સમજશે? એક 'કવિઓના કવિ' બનવાની તેમની કેટલી શુભવશ છે? છે ખરી?

આ પ્રશ્ન જરા વહેલો પૂછી લઈએ

૮૪] કવિહોલ્ક • જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૧

પ્રિય,
રિક્ત બે હાથ ભેગા મળે કે ત્યાં,
ત્યાં જ તો આવીને રહે
આપણું હૃદય?... ..

શાશ્વતી

કેટકેટલી નવીઓનાં વહેણ
દાઢાની વનરાણી ને
લોકમેળાના ઘાટ
વિચોરી આજ્ઞા છીએ આપણે ..

દિનરાત.

આ લોક છાયા
ઋતુ ઋતુના સિંગાર
સહુય કાણું કાણું થતું જાય છે.
મલબ યાત્રાના કેટલાયે વર્ષ
સ્વાન સમ
એક સણુમા સમાઈ જાય છે.

પ્રિયતમ,
અનુસ્મૃત પ્રેમ
સ્વતઃ બની રહે છે હવે
શાશ્વતી.

સુધીર દેસાઈ

અતીતના ખેતરમાંથી ચરેહું ઘાસ
આજે ગળે-આવી ખેસી ગયું છે,
ને પાંપણની છાપરી તળે લંબાવીને પડેલા મેં
વાગાળવા માંડયું છે.

એ ઘાસને ઊગી આવેલા ખોલ
ને એને કૂટેલાં કૂલની સુવાસ-
આજે પણ, મને મોહી લેવા વેરાવા માંડી છે.
એની પાંદડીઓમાં ખીલેલી તારી વસંત
મને જોઈને, આજે પણ શરમાતી હું જોઈ શકું છું.

તું તારાં સ્મિતનાં પતંગિયાં ઉડાડતી હતી
ને હું એને પકડવા કેટકેટલી દોડાદોડી કરતો હતો.
તે આજે પણ આ અપોરના તખ્તા ઉપર
ઓગળતી ને લસરકાંતી હવા પાછળ
પ્રતિબિંબાય છે ને હું સૂંચી રહું છું,
એ પગલાંનો ચિતરાતો લય.

કસુંબાએલી હવા ને હું
મારી પાંપણની છાપરીમાં
તારી બન્ને હથેલીઓની સીપ બનાવી
તેમાં ઘડીક સૂઈ જઈએ તો અમને
હું સાચવી લઈશ ને?

છીએ. પણ વીસમી સદીના આ સાતમા
દશકની કવિતાનો આખોહવા જોતાં એક
પરિપ્રેક્ષ્ય તો સ્પષ્ટ થતો આવે છે કે તેમની
પાસે વસ્તુ અને રીતિના જે વિકલ્પો હતા
તે આજે તો અદૃશ્ય થયા છે-અથવા થતા
બચ છે. આમાંનો એક વિકલ્પ તે સારું કે
નરસું (good or evil) નહિ, પંચ સારું
અને નરસું-એ બન્નેને સાથે નિરૂપિત
કરવાનો હતો. આ વિકલ્પનો વળ હવે છેડે
આવી ગયો છે ત્યારે ય, હવે પછીના કવિને
એક નિરંજનમાંથી એવો વિશિષ્ટ ભાવ-
બોધ અને લય-લહેરો મળી રહેશે, જેમાં,
બદલાયેલ શુભરાતી કાવ્યની ઇબ્સરત,
વાસ્તવિકતા અને વલણો વચ્ચે પણ પોતાનું
અનુસંધાન મળી રહેશે. આ અનુસંધાન માત્ર
રીતિનું જ નહિ હોય, મૂલ્યોનું પણ હશે.

ચોપચાં

લગતી સુરાહી બધ આખો એમની,
કેવા હતા ઉતાવળા આ ચોપચાં !

કે રોકવા શમણ હતા એથી લંબ્યા,
કે બધ આખે એ મને લેતા હતા ?

આજુ હંદુ આક્રમણે કાજળ છતા,
એની નજર લાગી ને વરંચા વાળ્યા.

અરણ્ય વદના' તારણમહીં પણ ખ્યાસના,
એથી હિંમ્યા શુ રેતમા આ ઝાખગ ?

કીડી વચાળે મેં પૂર્યા રહેરા ઘણા,
એ જલને સમજી લીધા તેં આયના !

આ છત નીચે પુત્રમસ છવાયું છે ઘણું,
તેં લાજ છાડી તો મહ્યા આ ઓઢણા

તમારા કાનમા
ધૂધવતા અવાજોના દરિયામા
આદમ અને ઇવે કળ ખાધાની વાતની હોડી
કપારનીય
વ્યર્થ
ગોળ ગોળ
કર્યા કરે છે
-પણ તર્યા કરે છે

પણ,
તમે એ જાણો છો
કે
આદમ અને ઇવની
આખિને
કળ પ્રત્યેના આકર્ષણના
રંગીન ચરમા ઢાંચે પહેરાવ્યા હતા ?

તમે એને જાણો છો
કે
જ
આદમ અને ઇવે કળ ખાધું
ને ખી ખી ખી .કન્તોક હરમે
ને

ધ્યાનમગ્ન
ઈશ્વરના કાનમા સળી કગી-
તેની મશ્કરી કગી ?

એ
હતો એક
સુદર માછલી જેવી
આખોવાળો
ને

હમેશાં
 દોહીથી છલકાતી
 સુવર્ણ પ્યાલીમાં
 પીંછી
 ખોળી-ખોળી
 હાથમાં કલાત્મક મહેંદી
 મૂક્યા કરતો
 આંધળો.
 -અરે! તમારી આંખોને
 તમારા હાખા ગજવામાં તો
 હુપાડી જુઓ—
 હજુ પણ તમારા હાખા ગજવામાં
 ખેઠા-ખેઠા
 દોહીથી છલકાતી
 સુવર્ણ પ્યાલીમાં
 પીંછી ખોળી-ખોળી
 હાથમાં કલાત્મક મહેંદી
 મૂકી રહ્યો છે
 મૂકી રહ્યો છે.

નવીન ત્રિવેદી

ભાર.....

સઘન મેઘના
 શ્યામલ વરણા
 ઘટા-ટોપમાં
 લીનો લીનો
 જૂકી રહ્યો છે ભાર...

મેઘાસ્ત્રેષે
 મુખરિત-પુલકિત
 સભર સુહાગન
 હવા-ઉદરમાં
 ભેજ-ભરી
 કેા' ભારેવાઈ
 નાર શી વ્યાકુલ
 વહે વેદના-ભાર...

ભાર ગગનમાં
 ભાર પવનમાં
 વીજ-ચમકમાં
 મોર-ગહેકમાં
 ને દાદુરના
 ડૂઢિં ડૂઢિંમાં
 પ્રવી રહ્યો છે ભાર...

કવિતા એ ક્રાન્તદર્શન કરવા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય
વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી
શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે.
જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસેનસમાં તે પ્રસરે
છે અને પોતાની ગૂઢ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને
ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

મુન્દરમ

સમર્પિત

મર્ચન્ટ એન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

જનતા ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કોમ્પાઉન્ડ • સેનાપતિ બાપટ માર્ગ (દક્ષિણ)

મુંબઈ ૧૩

ખાલાશંકર કંથારિયા

ધીરુભાઈ પરીખ

‘ગુનરે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે રહેજે,
ગણ્યું જે ખારું ખારાએ અતિ ખારું ગણી લેજે.’

અ ગઝલથી ગુજરાતી વાચક-વર્ગે ભાગ્યે જ અનાજી હશે. એના કવિ ખાલાશંકર કંથારિયાનો જન્મ નડિયાદમાં રિક્તિ-સિક્તિ-સંપત્ત સાઠોદરા નાગર પરિવારમાં પિતા ઉલ્લાસ-રામને ત્યાં ઈ. ૧૮૫૮ના મેની ૧૭મી તારીખે માતા રેવાબા-ની કુખે થયેલો. પિતાને મામલતદારી અંગે એક વાર વીરપુર જવાનું થતાં ત્યાં એક પીરનો પરચો થયો. ત્યારથી પોતાના ધરમાં એની સ્થાપના કરી આસ્થાપૂર્વક પીરના એ દીવા સામે બેસી એઓ ધ્યાન ધરતા. પિતાની આ ધર્મશ્રદ્ધા પુત્રમાં દૃઢમુલબની, તે માતાનાં ભોળપણ, ઔદ્યેય અને રનેહાદ્રતા પણ એમનામાં ઉત્કૃષ્ટ બન્યાં. ‘ખાલા’દેવીની ઉપાસનાના ક્ષણરૂપે, પુત્રી રુક્મણીના જન્મ બાદ બે વર્ષે, આ પુત્રપ્રાપ્તિ થયેલી એટલે પિતાએ એનું નામ રાખ્યું ખાલાશંકર. એમ મનાય છે કે નડિયાદ પાસેના એક નાના ગામ કંથારિયામાંથી કવિના પૂર્વજે ભેતરી આવેલા તેથી એમની અટક કંથારિયા પડેલી. પિતા ફારસીના જોડા અભ્યાસી, એટલે પુત્રના ફારસી અભ્યાસને સારી રીતે જોતર્યો. આમ, પિતાની પીર-આસ્થા અને પરિવારની શક્તિશ્રદ્ધાએ ખાલાશંકરને શક્તિભક્તિ ને સૂરીવાદનો નાદ લગાડ્યો. આનું સુભગ પરિણામ ખાલાશંકર-ના ‘ફલાન્ત કવિ’ તરીકેના નવજન્મમાં જોઈ શકાય છે.

પ્રપિતાએ લક્ષ્મીચંદ તથા ખુશાલદાસ વેપારી અને શરાફ, એટલે ધનપ્રાપ્તિની વણિકવૃત્તિ કવિમાં સહજ રીતે ઓકિયાં કરી જતી. પરંતુ સૂરીવાદ-દીધી જીવનરીતિ અને વશ-દીધી વિદ્યાપ્રીતિને લઈને ધનપરિચ્છેદ કરતાં સંચિત અને ઉપાર્જિત ધનવ્યયે એમને ગર્ભશ્રીમતાઈમાંથી ગરીબીની ગતમાં ધકેલી દીધેલા. આમ છતાં ય એમનું શૈશવ અને કુમારાવસ્થા સુખસાહેબી અને સંસ્કારશિક્ષણ પ્રાપ્તિમાં વ્યતીત થયેલાં. પિતાએ પુત્રને વિવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા નિષ્ણાત શિક્ષકો રોકેલા. સંગીત માટે ઉસ્તાદ સંગીત-કાર પણ રોકેલો. ફારસી-અરબી સીખવવા સુનશીએ પણ આવતા. દર અઠવાડિયે રવિવારે પુત્ર ખાલાશંકરને અમદા-વાદ કવિ દલપતરામ પાસે મોકલી પ્રજ્ઞાપા અને કાવ્ય-અ-લંકારાદિનો અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપેલી. આટલી સગવડ છતાંય મુક્ત અને મસ્ત પ્રકૃતિને લઈને એઓ માંડ માંડ મૅટ્રિક થઈ શકેલા અને યુનિવર્સિટીને અભ્યાસ અધ-વચ્ચી જ છોડી દીધેલો. ઈ. ૧૮૬૪-૬૫માં હાઈકોર્ટ વકીલ-ની પરીક્ષા આપવા એ મુખાઈ ગયેલા, ત્યાં પણ પરીક્ષામાં ચિત્ત નહિ ઓટતાં પરીક્ષાખંડમાંથી બહાર નીકળી ગયેલા. એમની ચંચલ ચિત્તવૃત્તિએ એમને જીવન કે વ્યવસાયમાં

કયાંય સ્થિર થવા દીધા નહિ. અલબત્ત, સંસ્કારી અને સ્વ-રૂપવાન પત્ની મણિલક્ષ્મી સાથેનું એમનું લગ્નજીવન રનેહ-સખરને સુખદ નીવડ્યું હતું. આ દામ્પત્યના પરિપાકરૂપ ત્રણ પુત્રો ને બે પુત્રીઓના હૃદયોહૃદયો સંસાર એમણે માણેલો.

પુત્રનો યૌવનધોલા વિલાસ અને કુહંદ પિતાથી અભણ્યો નહોતો. એમના એ નિર્મય્યાદ વિલાસી જીવન પર નિયંત્રણ મૂકવા પિતાએ પુત્રને સરકારી નોકરીની ધૂંસરી તો પહેરાવી, પરંતુ ખાલાશંકરને જીવ નોકરીમાં લાગે નહિ. ત્યારે પિતાને એમ લાગ્યું કે પુત્ર મુક્તિ ફેળવા આણે ચઢી ખિસ્તી થઈ જશે. પુત્રની આ ચિંતાથી પિતા પોતાની નોકરીમાંથી પાંચ વર્ષની લાંબી રજા લઈ નડિયાદ આવ્યા. આ નિવૃત્તિકાળ દર-મિયાન પિતાએ ખાલાશંકરને વેદાંત અને સૂરીવાદની તુલના કરવા પ્રેર્યા. તંત્રચથોને પણ એમણે અભ્યાસ કર્યો. પરિ-ણામે કુમિત્રોની સોખત થઈ. કવિ સૂફી આલિયા બેવા બની ગયા. પરંતુ પિતાનો પ્રત્યક્ષ કાષ્ઠ દૂર થતાં જ પુત્રના હૈયાની મૂળ વિલાસવૃત્તિ ફરી તીવ્ર બની. ફરી કુહંદ, ફરી દુરાચાર! તે એટલી હદ સુધી કે પિતાના અવસાન સમયે ગાંતના નશામાં ચક્ર્યૂર પુત્ર પિતાને મળી પણ ન શક્યો!

પિતાના મૃત્યુ બાદ પ્રાપ્ત થયેલી મિલકતમાંથી વેપાર ખેડી ધનવૃત્તિ દ્વારા સાહિત્યસેવા કરવાના એમને મનોરથ બન્યા. નડિયાદમાં લોખંડનું કારખાનું નાખ્યું. પણ કવિને જીવ રહ્યો મોંજીલો, એટલે ધધાની અંગત દેખરેખ રાખવાનું એમને ફાવ્યું નહિ. પરિણામે એ વેપારમાં ખોટ ગઈ. હવે એમણે આમોદ તાલુકાની કચેરીમાં રૂપિયા સાલીસના મા-સિક પગારથી ખનનચી તરીકેની નોકરી સ્વીકારી. પરંતુ એમનો હાથ એટલો અચો છૂટો કે આ પગાર ટુંકો પડવા લાગ્યો. આથી નોકરી છોડી ફરી વેપાર તરફ ચિત્ત વાળ્યું. ઈ. ૧૮૮૧-૮૨માં ઘોઘાની કર્કરમ આંકિસમાં પણ એમણે થોડો સમય નોકરી કરેલી. ત્યાં, વળી, વચમાં વિદ્યાસભાના મંત્રી તરીકે અને મિત્ર મણિલાલની બલામણુથી વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાચીન ગ્રન્થોદ્ધારની પ્રવૃત્તિમાં સંશોધક તરીકેની નોકરી કરી. અનેક ખટપટને કારણે એ ભાષાંતર ખાતું બંધ પડતાં લગલગ ઈ. ૧૮૬૫ના અરસામાં એઓ નડિયાદ પાછા ફર્યા. વળી પાછી વેપાર કરવાની વેળા બપડી. હવે એમણે વડોદરામાં લોખંડનું કારખાનું નાખ્યું. ફરી પાછી એમની એ જ બેદરકાર પ્રકૃતિએ એમને ન કાવવા દીધા અને ધધામાં ખોટી ખોટ આવી પડી. એમની આ આર્થિક સંકટાંમણુથી દ્રવિત થઈ કેટલાક શુભેચ્છક મિત્રોએ ‘લુદ્ધિમકર’ ના સંકા-ચક મંત્રીની નોકરી અપાવી. પરંતુ નોકર નિયંત્રણ લાગતું. ત્યાંથી છૂટા થઈ એઓ

વચ્ચા ૩૪ અન્ય અર્થ પર રહ્યો નહિ. દેહુ વધતુ જ વાલ્યુ જીવનથી કદાચી લેણદારને બંધુ લાખી આપી એક ર વર્ષે કુતર બારનની વચ્ચે નીકળી પડયા ત્યાંથી ૬ ૧૯૬૭મા પણ ક્યાં અને ૬ ૧૯૯૮મા એમિલની ગીજી તારીયે મગીના નામથી દિવદાનપથ મા જ મૃત્યુ પડયા. મૃતક કવિ જ લાનકરની ક વ્યપ્રીતિ નાની વયથી જ દેખાવા લાગી હતી મહિલ લ એવા મિત્રના સહવાસમા એ પે યાદ અને પામરી પિતાએ વજ બાપા અને મચ્ચાવક ર શીખવા ક્રિષ્ણવજીતસમને પુત્ર સોપેયા. આમ દસપાનવામને બાલાસાકર મચ્ચાચુ મારતા આ સમગ્રની સીધી અમર તે શીશ્વ કવિત્વશાળિ આ અલગારી યાત્રિને નાનપયથી જ સાહિત્યસાગર ખેડવાના માંડ હતો. 'ગોવાનુ કાષખાનુ કાદી 'ફાનમચુર' મ સિંચ રાક કરી એમા વેલક સગીત રસલકાર, કવ્યો આદિ મગ્ન કરવાનો મનોરપ હતો. આ ઉપરાંત જુતપત્ર કાઢવાના પણ એમને બોરતો હતો. પરંતુ આ કનકલો સહકર બની છેક ૬ ૧૯૯૯મા ત્રેમાસિક 'ભારતીબૃજના ના માંડપથી શેઠ સામ્યવદ મગનવ.લ.સાધે રતી એમણે હપ્તમહે દય નામક મ સિંચુ પણ સપદન કરેલુ. 'ભુક્રિમમરા ના સહાયક મતી તરીકે એના જીવનને એમણે અનુમાલિત કરેલુ. વળી એ સમયમા હિંમત મચા રાધે એમણે હિંદીમા સરસ્વતી સોહર્દે નામનુ માનિકપણ કહેલુ ત્યાર બાદ ૬ ૧૯૬૧ના જુનથી ફારસી એટિકાસિક તથાગીખા મમક કરેલુ ઇતિહાસ લા માસિક પણ લગભગ અગિય ર અઠકો સુધી ચલ રેલુ એમની આ સપદન મજુરિએ જ મહદશે એમની મોક્ષ અને અનુદિત રૂપિએને પ્રકાશ મા આલેશી એમણે પ્રત્યેક માસના પ રિમાસિક શબ્દોનો એક સપસમક પણ રચયો. રાક કર્યો હતો.

કવિનુલ્લસન ૧ સપ કાવ્યસર્જન કુલાન્ટ કવિ ખડમચ, 'હરિપ્રેમ પચદશી તેમજ કેટલીક છંદક રચનાએમા સમર્થ બધ છે આનુ તાપદન શ્રી હમાસાકર જોશીના 'કુલાન્ટ કવિ' મા મળી રહે છે. 'કુલાન્ટ કવિ' ખડકાચમા શુ નારની ભુમિકા પર સંતીવાદની અલોકિત સોહદવતરની કખના અને એના વિવરકલુ સરળ, સરસ સમુલ્લસ ગાન છે મારે જ કવિએ પથાપુખી મીમા કવ્યુ છે.

હશે એ શુ મરી મન મમએ તે યુવાનિલુ, કવિતા નિલ રસી જન સમગ્રએ તે મવિલુ, હશે એ દેશી મજલુ કરશે એ કાવ્યનુ અરુ કુ છે તે તો સરવ મન મારે સમગ્રનુ.

ગોવાના મનમા પે તે કે નુ અણુ આપ છે તે સમગ્ર નાર બાલાસાકરને ન મગજનાર વિવચકો અને વાચકએ કવિની કાવ્ય લ નુ અવમૂલ્યન કરી આપણા સાહિત્યની ખાદે રૂસેવા કરી છે અને કવિને ગોવાને અન્ધાય કર્યો છે. 'કુલાન્ટ કવિ નુ વિવેચન કરવાની ના પા નારનવલરામ અને કુલાન્ટ કવિ ને કુલાન્ટ કવિ' (કુલાન્ટ અવલ વનાર કવિ)

તરીકે નાણુનાર ગ્રન્થાણુ કથારે વ ક્ષ તવ્ય મજુરો રામમા નરસિંહરાવનો પણ આનો જ લાભ. પાપુ એ પ્રમનુ નિરતન થતા એમણે જ મંદિને માળ્યા મણ આ હતા સર્વશી બ ક ઠા, ચ વિ ચાક નમદારસાકર મટેતા વિષ્ણુમચ્ચા રિવેનુ, સુ દેવ, હમાસાકર જોશી અનતરાય રાવળ આદિ એ કવિ ની સચી પ્રતિભા અને સર્જનશક્તિનુ યોગ્ય મુલાકાન કરી કવિયશનુ પુનર્યાપન કરવામા મહામરો કુબો આપ્યો છે.

એ જમાનાની મુખ્ય વે કપદેરામધાન મવિતાનો પાટો ચાતરીને એજો આમળ માધ્યા રગદર્શી 'કોચક અને ર સાર્ક કાવ્યનિરૂપિની એમણે જ પ્રથમ વાર લહાની એમની કવિતાના નાદતરવામા એમનો સચીત્ત્વ મન અકબર રહેને નથી મામાહિ મનુર બાની મત લપડેલન, સાહિત્યક માસ્યનુમાસ ફારસી શબ્દોના સમુચિત કપયે જ સરજ સીધા મ્યનની પછળ ડોકમા કરતી એમની વેલક સચ્ચદ નો રહ કો, શિખરિણી છદ પરનો અસ્થાધારણુ કાળુ નરી આ મલગીતા સાક્ષિભક્તિ અને સોહદયમના, ભાવચુલા તેમજ નિળવ અને નિદેલ નિરૂપણ એમની કવિતાના જમા પ સા છે તે જોશીની અશુદ્ધિ, ભાષાક્રીય તકલેક મમચ સિવ તરત્ત શબ્દોનો કપયે જ મગનમા વજનાદિની ક્યાલ પગેરે સાથે આખ આકા મન પણ કરી રાકાય તેમ નથી.

જ લામકરે ફારસીના સરે અબ્બાસ કરેલો. હાકિરનુ' એમણે રતલુ સરળ ભાષાતર આ બ બતની સામી પૂરે છે. 'સોહદયલહરીનુ' સરળ 'મુચ્છકટિક'નુ ભાવવાહી અને 'કુતર રમચરિત નુ અનગદ ભાષાતર બાલાસાકરનો સરકવ અબ્બાસ સુચવે છે એમના બાવાતરી રસમય રમણીય અને કાચરવાના સ્પર્શવાળા છે.

ફારસી ગજલને શુજાલી વ્યક્તિત્વ આપનાર બાલાસાકર આલ મગ્નલકાર છે એમના સમય કલનથા એમની ગજલો નોખી તરી આવે છે એમના રસભાવના મરતી બિકિનાઈ હંદારતા, એદિલાખણુ નિખાલસતા રસિમતા આદિ મુલો એમની ગજલોમા સુરેરે મગદ થયા છે આમ એમના વ્ય કિતલની વિશિષ્ટ મુદ્રા એમની ગજલો થત.તથ ઉપસાચી આપે છે દસપતના આ શિલ્પે દસપત દી રીનો ભગ કરીને લેશી કવિતાસિદ્ધિ કારા અનેખાળી રીતે ગુરુત્વાયુ વ્યૂત્તી આપ્યુ છે.

કવિની એક બીજી પણ મૂલ હતી કે પ્રતિભાશાળી સર્જકો નિશ્ચિત રીતે કાવ્યસર્જન કરી શકે એ મારે એમને રહેવા ઉપાધિમુજા રમણીય રચળ હોતુ જોઈએ. બાવા રથજેરહેવા જમવાનો સર્વ બચ આપી રામિરશાળી મવિઓને ઉત્તમ કાવ્યસર્જન માટે અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ. એમનો આ વિચાર 'કવિલોકક' નામક રચળ-રચણવામા સાકલ કરવા એમને અદ્યથ કખના હતી. કવિ અને કવિતાના આવા આરાક કવિનુ આજ આ 'કવિલોકક'ના પૂજો. પર રમચ્ચુ કરતા આદર અને આનંદ લેખએ છે.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા
કવિ 'ખાલ'

તરુણવયે

જન્મ ૧૭મી મે ઈ. ૧૮૫૮

અવસાન ૩ એપ્રિલ ઈ. ૧૮૯૮

એ જમાનાની મુખ્યત્વે ઉપદેશપ્રધાન
કવિતાના ઓલો ચાતરીને એઓ આગળ
ચાલ્યા. રંગદર્શી, શાયર અને રસાદ્ર
કાવ્યનિર્ઝરિણી એમણે જ પ્રથમ વાર
ચંહાવી. એમની કવિતાના નાદતરવમાં
એમનો સંગીતજ્ઞ કાન અછતો રહેતો નથી.
પ્રાસાદિક મધુર બાની, મત્ત લયડોલન;
સાહજિક પ્રાસાનુપ્રાસ; ક્ષારસી શબ્દોનો
સંમુચિત ઉપયોગ, સરળસીધા કથનની
પાછળ ડોકાયા કરતી એમની વેધક સ-
ચ્ચાર્થનો રણુકો, શિખરિણી હંદ પરનો
અસાધારણ કાવ્ય, નરી આત્મલક્ષીતા,
શક્તિ-ભક્તિ અને સૌન્દર્યરંજનના, ભાવ-
મૃદુતા તેમજ નિર્ઘેષ અને નિર્દોષ નિરૂ-
પણ એમની કવિતાનાં જમા પાસાં છે
તો જોડણીની અશુદ્ધિ, ભાષાકીય તડ-
બોડ, અમચલિત સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપ-
યોગ, ગઝલમાં વજનાદિની કચાશ વગેરે
સામે આંખ આડા કાન પણ કરી શકાય
તેમ નથી. એમના સ્વભાવના મસ્તી,
ખેડિકરાઈ, ઉદારતા, ઓલિયાપણું, નિખા-
લસતા, રસિકતા આદિ ગુણ એમની
ગઝલોમાં સુપેરે પ્રગટ થયા છે. આમ
એમના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટ મુદ્રા એમની
ગઝલો યથાતથ ઉપસાવી આપે છે. દલ-
પતના આ શિખે દલપત શેલીનો લંગ
કરીને જાચી કવિતાસિદ્ધિ દ્વારા અનોખી
રીતે ગુરુભણ ચૂકવી આપ્યું છે.

કવિ 'ખાલુ'
કંપર કિરોચવરયામા
જમણીબાળુ મોદ વડે

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠ પર: વર્ષા (વાસુદેવ સ્માર્ત); નિસર્ગશ્રી (ઈ. કુમારિલ સ્વામી); શ્રી અરવિંદ વિવિધ વયે; બાલાશંકર કંથારિયાના હસ્તાક્ષર; બાલાશંકર કંથારિયા તરુણ વયે; કવિ 'બાલ' કિશોરાવસ્થામાં અને પ્રૌઢ વયે.

૧ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ૧ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા પા. રૂ. અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સગવડ રૂ. ૩; છટક નકલનો રૂ. ૧. ૧ લેખકોને કૃતિ વિષેનો નિર્ણય જાણુવા અથવા અસ્વીકૃત-કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું કરેલું તથા પૂરું પોસ્ટલ ચોડેલું કાર્ડ કેકવર મોકલવા વિનંતિ છે. ૧ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ: 'કવિલોક' C/o લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરકોર, મુંબાઈ-૨; ચા કુમાર કાર્યાલય લિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧ તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ સવર્ત સહયોગ: જયંત પારેખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ
ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ-૨

વીનસ સંપ્રિન્કશન એજન્સી
શામસદન ૧લે માળે બાસ્કરભાઈ લેન
ગામદેવી મુંબાઈ ૭

એલ. કે. મેઘાણી • ૧૪ અમરતલા સ્ટ્રીટ
કલકત્તા ૧

સુદેક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ સવર્ત,
કુમારપ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

□
કાવ્ય

શ્રી અરવિંદ 'પૂર્તિ' બે કાવ્યો	
રાજેન્દ્ર શાહ ૬૬	વિરહ વાર્ધક્ય ને મિલન મૃત્યુ
રાજેન્દ્ર શાહ ૬૬	નીલ આસવ; વરાંસીને
મકરન્દ દવે ૬૮	અજ્ઞાત
હરીન્દ્ર દવે ૬૯	હારી લઈએ !; એકલવાયો
મૌન બલોલી ૭૦	હજી
માધવ રામાનુજ ૭૧	અમે
હરિકૃષ્ણ પાઠક ૭૨	હાંઈ હવે તો
પ્રિયકાન્ત મણિયાર ૭૩	પગલાં
'શિલ્પિન' - લલિત થાનકી ૭૩	અંકુરણ
ખામોશ ૭૪	માણસ વિષે
માણેકલાલ પટેલ ૭૫	અમૃતપાન
કિશન સોસા ૭૬	કષ્ટને કાંઠે
આઝમ કરીમી ૭૬	મુંબઈ આવતાં
'બાદલ' ૭૭	ખેતને શેઢે
જટિલ ૭૮	ગીત
કરસનદાસ લુહાર 'નિરંકુશ' ૭૯	માળા ન બાંધ્ય...!
વીરુ પુરોહિત ૮૦	બપોર
'મધુબિન્દુ' ૮૧	વિન્નગ
પ્રાણજીવન મહેતા ૮૨	પ્રિય...
કમલ વૈદ્ય ૮૩	ચલો સખા; પ્રિયતમ!
કમલ વૈદ્ય ૮૪	શાશ્વતી
સુધીર દેસાઈ ૮૫	અતીતના...
માસુમ વિસનગરી ૮૬	પોષ્યાં
મનીષી જાની ૮૬	તમારા કાનમાં...
નવીન ત્રિવેદી ૮૭	ભાર...

ગદ્ય

શ્રી અરવિંદ ૬૫	કલાનો ઉદ્દભવ
ભોળાભાઈ પટેલ ૬૬	નિરંજન ભગતની કવિતા
ધીરુ પરીખ 'પૂર્તિ' ૬૭	બાલાશંકર કંથારિયા

શુભશતી કવિતામૃત જાન્યુઆરી • શરદ • ૨૦૨૭
સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૧ સળંગ વર્ષ ૮૭

કવિતોક

પરંતુ ત્યજ્યાગવિષયદ્યથાશરદનાર્ણા

અંધન્દન

રસે: સ્તનમીલન

વારકેલ

નેત્રોલ્લસ્યોદ્ભવદારિમયીધિમાત્રઃ
પ્રહ્લાદકઃ ધિશિરસીઋવાલિર્ધીઃ ।
પત્યુર્વિયોગવિપદિન્ધશરણતાનો
ચન્દ્રો રહત્યતિતરાં તત્તુલ્લેગનાનામ્ ॥૧૧॥

કેર્યાભિતાન્તપનનીલવિકુચિત્રામા
નાપૂર્યન્તિવનિતાનવમાલ્લકીમિઃ ।
કર્મેષુચપ્રવરકાચ્છનકુન્દલેષુ
નીલોત્પલાનીત્રિવિધાનીત્રિવેશયાન્તિ ॥૧૨॥

હારેઃ સ્વચન્દનરસેઃ સ્તનમન્દલાનિ
શ્લોગીતંદ્રમુવિપુલ રસનાકલ્પૈઃ ।
પાદામ્બુજાનિકલ્પનુપુરોલ્લેશ
નાદઃ પ્રહૃષ્ટમનસોઽય વિભૂષયન્તિ ॥૧૩॥

કરકમલમ્બોશઃ કાન્તઠલરકટુક્તા
વદનચિસ્તિચન્દ્રા કાશ્ચિદન્યાસ્તચ્ચન્દ્યઃ ।
રવિદકુસુમગન્ધિ પ્રાપયો ગાન્તિ વેગમ
પ્રવલ્લમ્બદનૈવૈત્યત્ત્વચ્છંદગીતરાગાઃ ॥૧૪॥

કવિ કાલિદાસ
(અગ્રતેહાર)

સામુદ્રેય સ્માતે

૨૧૨૬

પદ્ય પાત્ર વિગ્ર

ને ચંદ્રમા મન ઠરે કિરણાવલીધા
તે, નેત્રનંદન વળી રમણીય, વર્ણ
શીળા કલ્પો સસિધના, અતિ રેલ દાણે
નારી તલ્પો વિરહયા વિષતીરવિહ.

ધાટી લટા અલક બાંકિમ શ્યામ તેમાં
પુષ્પો ધરન્ત કુવલી નવ માલતીનાં;
સોહામણાં કનકપુષ્પલ પ્લેરતી ને
કર્ણે ત્યહો કમલ નાંલ હવે ઝુલ્યાવે.

ઓઝો સને સ્તન પરે અવ આગ્ર માલા
ચોળે હ ચંદન તલ્પો રસ ખેતરો ને
ભારે નિર્મળ સગતી મધુરાં ધરેણે
બાધે પત્રે કમલ સા રવજાંઝરીઓ.

નિમ્ન વદન ઘટી આ ને શશીને હરાવે
ત્યજત સકલ માત્રે તે પ્રકાશાન રામા
કમલકર પરીણી સોહતા કાન્તહરતે
કુસુમખયિત મીઠાં ત્રધરેદે પ્રવેશે.

અનુવાદ
ધીરુ પરીખ

વિદ્યાર્થીઓને ઓછા લવાજમે

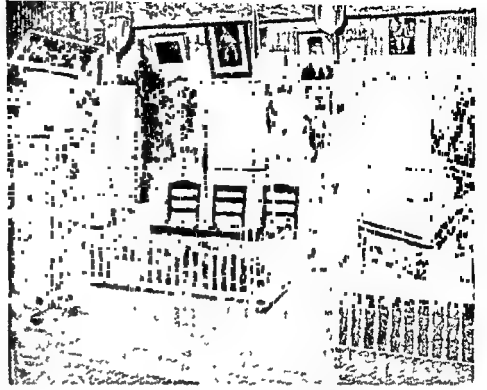
કવિલોક

ને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની શાળા-કુલેજના આચાર્યની સહીવાળુ વિદ્યાર્થી તરીકેનું
પ્રમાણપત્ર મોકલશે તેમને પાલિકા રૂ. ૪ લવાજમથી કવિલોક મોકલાશે.

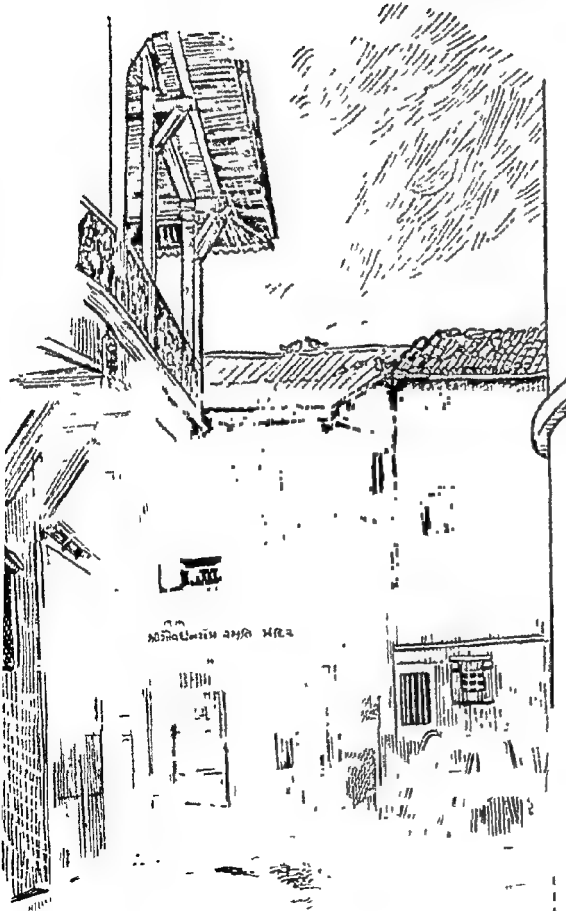

गोवर्धनराम भाधवराम त्रिपाठी

નડિયાદના નિવાસમાં
ગોવર્ધનરામને અભ્યાસખંડ

હાલની પોળમાં સામે આવેલું ગોવર્ધનરામનું નિવાસસ્થાન

मरणमत्रापि रात्री संगमस्यास्मन् मृगान्
नरि सुखमनुभूयतां विरादेव रुधः
करणवराजमेतन्नुदुह्य दूरम्
कमलि परिमितं ते मङ्गलं देवामाप्स्ये ॥१६॥

॥ तन्मृगान्कपयि पुरितं दिनकस्य ।
। संतारमानि रसस्य हि राक्षिकैषा ॥
॥ त्वत्ते हृत्संमरणसंघर्षाणि मे
। आशुषाती प्रशुणभाज्यमनी सदास्ताम् ॥

February 75.

अथर्धनशमना हरताक्षरां तेभना
संसृज मन्त्र 'हृदयप्रतिपत्तम्' नुं ओम् पात्रं

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविर्भावीमै रयि ।

કવિ

ખૂરી વાત છે કે કવિતાનો આત્મા અવલોકન જ છે. પરંતુ જેમ સ્ત્રીની બુદ્ધિ અને મનોવૃત્તિમાં કોઈક જાતની રમણીય નિરંકુશતા રહે છે, તેમ જ કવિતાના અવલોકનમાં છે. શાસ્ત્રો માત્ર પ્રમાણ દ્વારા અવલોકન કરે છે અને પગથિયે નિસરણિ પર ચઢે છે, ત્યારે કવિતા પ્રમાણને ગાંઠવાં હોય તો ગાંઠે છે નીકર રસના વેગથી અથવા કલ્પના દ્વારા ક્ષણ ભરે છે, અને પૃથ્વી પરથી આકાશમાં ને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર એક કુદકે ઉતર-ચઢક કરે છે ! જે જ્ઞાનરહસ્ય જાણતાં શાસ્ત્ર અત્યંત કલેશ પામે છે તે રહસ્યના શિખર પર કવિતા એકદમ ઉડતી ઉડતી બેસે છે. જ્યાં શાસ્ત્ર હજી પહોંચી શક્યાં નથી ત્યાં કવિતા દહેરમાં ને દહેરમાં ચઢી જાય છે. જે ઘણા પ્રયાસથી ઘણા કાળને અંતે ખગોળશાસ્ત્રનું મથન કરી આપણે જાણવા પામ્યા છિયે કે સૂર્યમંડળ જેવાં અગણિત મંડળ છે, અને પૃથ્વીના રજકણ સુધ્યાંત સર્વ સૂર્યમંડળ-સર્વ અનંતતા-મળી એક શરીરના ચન્દ્ર પેઠે ચાલે છે, અનેક શાસ્ત્રોના મથનને અંતે આજ પાશ્ચાત્ય પંડિતો જાણવા પામ્યા છે કે જેને ઇંગ્લિશમાં Free will કહે છે અને આપણે પુરુષાર્થ કહિયે છીયે તે સર્વ સુધ્યાંત માનવીની ભાષા, માનવીના વિચાર, માનવીની કલ્પના-સર્વ એક નિયમથી બંધાયેલે ચાલે છે, અને ‘અનંતતા’માં એ સર્વનો નિયંત્રક કોઈ નિયમ છે, એ સર્વનું રહસ્ય અને ભગવદ્ગીતાના ‘વિશ્વરૂપ’ પ્રકરણનું રહસ્ય એક જ છે એવું જો જાણિયે તો આપણે પણ ઉદ્ધાર નહિ કરિયે કે ‘Poets are the heralds of philosophy’. કવિયો પર્યેષક શાસ્ત્રોના અગ્રધારી હોતો છે ?

ગા. મા. ત્રિ.

(‘કવિતા, કાવ્ય, અને કવિ એ વિષયે મિતાક્ષર’માંથી)

LIFE

Mystic Miracle, daughter of Delight,
Life, thou ecstasy,
Let the radius of thy flight
Be eternity.

On thy wings thou bearest high
Glory and disdain,
Godhead and mortality,
Ecstasy and pain.

Take me in thy wild embrace
Without weak reserve
Body dire and unveiled face;
Faint not, Life, nor swerve.

All thy bliss I would explore,
All thy tyranny.
Cruel like the lion's roar,
Sweet like springtide be.

Like a Titan I would take,
Like a God enjoy,
Like a man contend and make,
Revel like a boy.

More I will not ask of thee,
Nor my fate would choose;
King or conquered let me be,
Live or lose.

Even in rags I am a god;
Fallen, I am divine;
High I triumph when down-trod,
Long I live when slain.

POEMS

Past and Present

જિંદગી

આનંદની ઢે ફૂલિતા, ચમત્કૃતિ
નિરૂદ, ઉલ્લાસમયી તું, જિંદગી,
અરુદ તારા કયનોનું શ્વેત હો
અનંત-ત્રીભુવણનિલ શાશ્વતી.

વિશાળ ને ઉન્નત પાંખે રે સદા
વહી રહે તું મરિમા, મૃચ્છા; તથા
દેવત્વ ને નશ્વર એતું પાશિવ,
પ્રહર્ષની સંગ ધરે નરી વ્યથા.

આશિષને ભીષણ ક્રોધ તું મને
સોમયથા લેશ ન દૂર રાખજો
કરાલ કાયા વશુદ્ધક વશુરને;
મૂર્છાદીધો ના થતી, ના હકીકત રે.

અંખોળું તારો સંધળા અનુગ્રહ,
નિહાળું તું દૂર કરી નિરંકુશ,
બલુતું તું વિહની હિસમર્જના,
માધુર્યની ધીળ તરંગજીલક.

મહું તને દેવની જેમ રેવથી,
ને ભોગતું દેવ સમાન હોશથી,
જૂઝી રહું આનંદ જેમ સર્ગને,
કે બાળ શા એક પ્રસન્ન તોષથી.

તારી કને હું નવ આતું માતો,
ન ભાગ્યની પે પરવા પરાવતો,
નરેશ, કે પામર હું પરાભવે
દોષ, ધડા પ્રાણ 'યવા ગુમાવતો.

રે સંધરેહાલ તથાપિ ઈંદ્ર હું
વિનષ્ટ તોયે પ્રણતાથી પ્રજ્વળું,
ધણદળ્યો ઉન્નતવલ જીત પામતો
ને મૃત્યુમાં જીવિત દીર્ઘકાલનું.

કોલરિજને મતે તરંગ અને કલ્પના

FANCY AND IMAGINATION

ઈલા પાઠક

કવિની અનુભૂતિની હૃદયંગમ રજૂઆત કાવ્યમાં થાય. વાચકનું મન કવિના ચિત્તમાં ઊઠેલા ભાવો સાથે તદ્દલીનતા કેળવે અને પ્રસન્ન બને. કવિના ભાવોનું વાચકના ચિત્તને સચેત કરી મૂકતું કવન અનેક કાવ્યાંશોને આભારી છે. કવિના મનના ભાવ, તે વ્યક્ત કરવા વાપરેલાં ભાષા, અલંકાર, છંદ, પ્રતિરૂપો ઇત્યાદિ અંશોનો સુમેળ સુંદર કાવ્યમાં પરિણમે છે.

પ્રતિરૂપ કવિના ભાવનું વહન કરે છે, તેના વિચારોની વિશદ રજૂઆત કરવામાં મદદ કરે છે તેમ જ કાવ્યમાં ચિત્રાત્મકતા આણે છે. પ્રતિરૂપોની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે : “પ્રતિરૂપ એટલે પ્રતિનિધિ; ચક્ષુર્વિષયક કલ્પનાને સ્પર્શી સંજ્ઞા. વસ્તુ, ભાવ, વિચાર કે બનાવના કલ્પનાને સતેજ કરે એવા કવિનામાં આવતા પ્રતિનિધિને હું પ્રતિરૂપ કહું છું. ‘કલ્પનાને સતેજ કરે’ એટલે પરિચિત, અલ્પપરિચિત કે કેવલ અસંભવિત કે અસલ કદાપિ હોય પણ જૂત, પાતાલ, સ્વર્ગ આદિ ઇત્યાદિ જેમ વહેમરૂપે પરિચિત-વસ્તુ આદિનું સ્મરણ બગૃત કરે, આંખ આગળ તરતું હોય એમ ઉપજવે. બીજી રીતે કહું તો કલ્પનાને રોકે- વ્યાપારશીલ બનાવે એવું, ભાવ કે વિચારનું, વસ્તુ કે બનાવનું ભાષ દ્વારા અનુકરણ તે પ્રતિરૂપ.” પ્રતિરૂપો વિના કાવ્યપ્રવૃત્તિ લૂંટી જ રહે પણ તેમનું ઉચિત આયોજન કાવ્યને

કોલરિજ

ઉત્કૃષ્ટ પંક્તિમાં ખેસાડે :

કવિનો કલ્પનાવ્યાપાર પ્રતિરૂપોની પસંદગી અને તેમનું આયોજન કરે છે. દરેક પ્રતિરૂપ રમાણીય, ભાવપોષક, સ્વપ્રીય શક્તિવાળું હોય તેવું ન બને. કવિનું મન અનેક રીતે ગૂંથાયેલું હોય છે; ચોતાની વાત રજૂ કરવા તે ધણું છાંડીને થોડું ગ્રહીને હોય છે. કવિના મનમાં કાવ્ય રચતી વખતે, પ્રતિરૂપો યોજતી વખતે શી શી ગડમથલો ચાલતી હશે તેનું પૃથક્કરણ કવિ હોમરના સમવર્ધી થતું આવ્યું છે. પ્રતિરૂપના આયોજનતા મૂળમાં

LIFE

Mystic Miracle, daughter of Delight,
Life, thou ecstasy,
Let the radius of thy flight
Be eternity.

On thy wings thou bearest high
Glory and disdain,
Godhead and mortality,
Ecstasy and pain.

Take me in thy wild embrace
Without weak reserve
Body dire and unveiled face,
Faint not, Life, nor swerve.

All thy bliss I would explore,
All thy tyranny.
Cruel like the lion's roar,
Sweet like springtide be,

Like a Titan I would take,
Like a God enjoy,
Like a man contend and make,
Revel like a boy.

More I will not ask of thee,
Nor my fate would choose,
King or conquered let me be,
Live or lose.

Even in rags I am a god;
Fallen, I am divine;
High I triumph when down-trod,
Long I live when slain.

POEMS

Past and Present

શ્રી અરવિંદ

જિંદગી

આનંદની છે કુહિલા, ચમત્કૃતિ
નિગૂંદ, ઇલાસમયી તું, જિંદગી,
અરુદ તારાં કયનોનું છે ન હો
અનંત-તીર્થ્યાકૃત નિત્ય શાશ્વતી.

વિશાળ ને ઉન્નત પાંખ પે સદા
બહી રહે તું ગરિમા, કૃષ્ણ; તથા
દેવત્વ ને નશ્વર એવું પારિવ,
પ્રહર્ષની સંગ ધરે નરી વ્યથા.

આલિંગને લીધણુ ભોંસ તું મને
સંક્રાંચથી લેશ ન દૂર રાખજે
કરાલ કથા વણુદંક વફતને;
મૂર્છાદોહી ના થતી, ના હોઈશ રે.

ખખોળું તારો સધળો અનુગ્રહ,
નિહાળું તું દૂર કશી નિરંકુશ,
બલુમ્બુ તું વિહની હિંસતર્જના,
માધુર્વની વીળ તરંગહિંચલ.

ગ્રહ તને દેત્યની જેમ રોષથી,
ને ભોજનું દેવ સમાન હોશથી,
સૂઝી રહું માનવ જેમ સર્જને,
કે બાળ શો ખેલું પ્રસન્ન તોષથી.

તારી કને હું નવ જાણું માગતો,
ન જાણ્યની પે પરવા ધરાવતો,
નરેશ, કે પામર હું પરાણવે
હોઈ, ધરું પ્રાણ 'થવા સુમાવતો.

રે ચૌધરેલાલ તથાપિ ઈશ હું
વિનષ્ટ તોપે પ્રજ્જ્વાળાથી પ્રજ્જ્વું છું,
ધરાહળ્યો ઉન્નતવલ જીત પામતો
ને અત્યુમાં જીવિત દીર્ઘકાલનું.

કોલરિજને મતે તરંગ અને કલ્પના

FANCY AND IMAGINATION

ઈલા પાઠક

કવિની અનુભૂતિની હૃદયંગમ રજૂઆત કાવ્યમાં થાય. વાચકનું મન કવિના ચિત્તમાં ઊઠેલા ભાવો સાથે તદ્દલીનતા કેળવે અને પ્રસન્ન બને. કવિના ભાવોનું વાચકના ચિત્તને સચેત કરી મૂકતું કવન અનેક કાવ્યાંશોને આભારી છે. કવિના મનના ભાવ, તે વ્યક્ત કરવા વાપરેલાં ભાષા, અલંકાર, છંદ, પ્રતિરૂપો ઇત્યાદિ અંશોનો સુમેળ સુંદર કાવ્યમાં પરિણમે છે.

પ્રતિરૂપ કવિના ભાવનું વહેન કરે છે, તેના વિચારોની વિશદ રજૂઆત કરવામાં મદદ કરે છે તેમ જ કાવ્યમાં ચિત્રાત્મકતા આણે છે. પ્રતિરૂપોની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે : “પ્રતિરૂપ એટલે પ્રતિનિધિ; ચક્ષુર્વિષયક કલ્પનાને સ્પર્શતી સંજ્ઞા. વસ્તુ, ભાવ, વિચાર કે બનાવના કલ્પનાને સતેજ કરે એવા કવિતામાં આવતા પ્રતિનિધિને હું પ્રતિરૂપ કહું છું. ‘કલ્પનાને સતેજ કરે’ એટલે પરિચિત, અલ્પપરિચિત કે કેવલ અસંભવિત કે અસલ કદાપિ હોય પણ જૂન, પાતાલ, સ્વર્ગ આપ્સરા ઇત્યાદિ જેમ વહેમરૂપે પરિચિત-વસ્તુ આદિનું સ્મરણ જન્ય કરે, આંખ આગળ તરતું હોય એમ ઉપજાવે. બીજી રીતે કહું તો કલ્પનાને રોકે- વ્યાપારશીલ બનાવે એવું, ભાવ કે વિચારનું, વસ્તુ કે બનાવનું ભાષ દ્વારા અનુકરણ તે પ્રતિરૂપ” પ્રતિરૂપો વિના કાવ્યપ્રવૃત્તિ લૂલી જ રહે પણ તેમનું ઉચિત આયોજન કાવ્યને

કોલરિજ

ઉત્કૃષ્ટ પંક્તિમાં ખેસાડે.

કવિને કલ્પનાવ્યાપાર પ્રતિરૂપોની પસંદગી અને તેમનું આયોજન કરે છે. દરેક પ્રતિરૂપ રમાણીય, ભારપોષક, સ્વપ્રાય શક્તિવાળું હોય તેવું ન બને. કવિનું મન અનેક રીતે ગૂંથાયેલું હોય છે; પોતાની વાત રજૂ કરવા તે ઘણું છાંડીને થોડું ગ્રહણે હોય છે. કવિના મનમાં કાવ્ય રચતી વખતે, પ્રતિરૂપો યોજતી વખતે શી શી ગડમથલો ચાલતી હશે તેનું પૃથક્કરણ કવિ હોમરના સમવર્થી થતું આવ્યું છે. પ્રતિરૂપના આયોજનતા મૂળ

તરમ (fancy) કે કલ્પના (imagination) હોય ? જેહ હોય ? કે ત્રીલોક જ કંઈ ? કવિનો મનોવ્યાપાર સમજી શકાય ? કે અમર્ય કહી તેને વચુંહિંકર્યો રાખવામાં જ શ્રેય છે ? કવિની કાવ્ય કરવાની શક્તિ ઉચ્ચરહત છે ? કે નર્ત્ય માડપણ ? સામાન્ય માનવ કરતાં કવિ કલ્પનાની આખે કેક વધુ બ્લેઈ શકે છે ખરો ?

હોમરના સમયમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે કવિતાદેવી કવિને પ્રેરણા આપે છે. પ્રેરણાની દેવી રમ્પતિ (memory) ની પુત્રી મનાતી તે સૂચક છે. કવિની રમ્પતિમાં સંગ્રહાયેલા પ્રતીકો કવિની કલ્પનાને પુષ્ટ કરી તેના કવનને પ્રેરે છે એવો ખ્યાલ હતો. સદીઓ પછી રસેટોએ એવો વિચાર પ્રતિપાદિત કર્યો કે કવિતા નથી કલા કે નથી કૌશલ. એ તો દેવી ઉન્માદનું પરિણામ છે ! કયાકથી દિવ્ય પ્રેરણા તેને મળે ત્યારે કવિ ગાવા મહી પડે છે. એરિસ્ટોટલને આ મત, માન્ય ન હતો. તે એમ માનતો કે જેમ બાળકો માત્ર નકલ કરીને શીખે છે એને ખુશ થાય છે તેમ, કેક બ્લેઈ હેય તેને ફરીથી સર્જવાનો માનવ સ્વભાવ છે, તે કવિતાસર્જનની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં છે. એ પ્રક્રિયામાંથી મળતો આનંદ તે કાવ્યના ઉપભોગમાં રહેલો આનંદ છે. એરિસ્ટોટલે કાવ્યસર્જનની આ બાબતુ વધુ વિગતે તપાસી નહીં અને તેથી છેક રેનેસા સુધી કાવ્યના ઉદ્ભવ વિશે આ મત કાયમ રહ્યો. શેક્સપીઅરના સમય સુધી આ જ ખ્યાલોની ચર્ચા થતી રહી, તેનું પ્રતિનિધિ શેક્સપીઅરના પાત્ર થીસિયસની વાતમાં હિંદુ :

The poet's eye, in a fine frenzy
rolling,

રાજેન્દ્ર શાહ

સમય

ચપટીમાં ચાલ્યા ગયા ઉન્માદના દિન.

કામનો આવેગ-

પવન પંખાળો તેજ-

ધરા ને ગગનમાંની રજ ભેડે ચરણની ઠેક.

વિજયપતાકા પર ફરફરે

છૂટયું તીર જ્વાલા-ધૂમકેતુ.

જે નિશાન લીધ,

પણ જાય નહીં વહી,

કીધ વિદ્ધ

કીધ

સિદ્ધ

.

અશ્વ મારો કયાંય ન રોકાય...

પ્રાપ્ત કરવાનું રહ્યું કાઈ નવ બાકી

મઠયુ તે ય

મઠયુ તેમ

હીધું

છૂટે હાથ

સમય સમગ્ર હતો મારે એક સાંપ્રતની ક્ષણ.

ક્ષણ હવે

કામના શૂન્યની

અવધિ વિહંગી

ખાલીનું આ...કા...શ ખા...લી

ખાલી સરપૂર આ આકાશ.

પથોન્મત

અહીં વળી કિયો હોડે? હોડે બલા મુજ આ સમે;
વહી જ જઈ છું ફંગોળાતો, અડચો-ન-અડચો પથે;
હડહડ પવને હેલંહેલા, અચત્ન જ અર્ણવે
તિમિરજળમાં વેલ:ન્દોલે, હવે મુઝધારમાં;
અસીમ છલકે ચારે કોરે, લિયે લયમાં મને,
ઢચક ઢીચી જૈં મોટે ઘૂટે વિલોલ પ્રપૂર્ણને!
પદ મદલયરછંદે કાંપે, જરાક હું અંગૂઠે
વજન દઈને દાખુ*: ઓહો રસ્તો! જરા ઊછળી ફૂકું
કચહીંક જાંચકાયે છે જાણે ઊભો ઊલળી રથ!
કચહીંક દરિયામાં ફૂળે છે નીચો પલળી પથ!
ચરણની ફૂંપે ઓહો, રસ્તા ફટાફટ ફૂટતા!
નયન પથનું તુફાં! વેલા સમા ઝૂંચ-વીંટતા!
ઘરભાણી વળું ખેંચાતા રે, તડાતડ વૂટતા!
ચરણતળિયે ચોંટી ચિત્તે પ્રવેશત ચોરટા!

ગીતા પરીખ

માત્ર શેં?!

અરે, સ્થિર થયું બધું જીવન-નીર હિલોળાતું,
શમ્યો પવન જે કંઈ લાહરી નિત્ય ચક્રાવતો,
વિલાઈ નભથી સુરમ્ય મૃદુ સાંધ્ય-રંગોળીઓ,
સિતાર પરના સુણાય ભણકાર કો સૂરના;
ન બાગમહીં કયાંય કીલું તૃણ ઝીણું કો ભૂલથી,
ન ગેહમહીં સ્તબ્ધતા પ્રવત એવું ચાંચલ્ય કો*
(અહો કલરવેય-છો સમજીન-જે હોત તો...!)
બધું જડ, વિમૂઢ ચેતનહીણું, હવા ના હલે...
...હલે

પળ ન થંભતું

હૃદય-ચંત્ર આ માત્ર શેં?!

* સંતાનવિહીન વૈધવ્ય

Doth glance from heaven to
earth, from earth to heaven;
And, as imagination bodies forth
The forms of things unknown,
the poet's pen
Turns them to shapes and gives
to airy nothing
A local habitation and a name.

પથોડોએ કહ્યો હતો એવો જ ઉન્માદ
કવિનો હોય એમ સૂચવતો થીસિયસ, ઉન્મ-
તજન, કવિ અને પ્રણયી ત્રણેની વાત સાથે
જ કરે છે-કવિની પ્રવૃત્તિ તરંગી છે, જીવન
સાથે તેને સંબંધ નથી એવું માનતા ફિલ-
સૂફે રવાભાવિક જ કલ્પનાવ્યાપારને રો-
ગિષ્ઠ મનોદશા સાથે સરખાવે. કાવ્યપ્રવૃત્તિ
છેક જ ઉપેક્ષા કરતા જેવી નથી તેમ મા-
નતા બેકન જેવા વિચારોક્તા એમ કહેતા કે
કવિના જીવનથી દૂર. આનંદલોકમાં લઈ
જાય છે માટે કાવ્યપ્રવૃત્તિ ખોટી નથી. બેક-
નના મતે કવિની કલ્પનાની પ્રવૃત્તિ ધરછો
પ્રમાણે વિહરે છે, તેને વાસ્તવિક દુનિયાનાં
બંધનો નડતાં નથી; પણ શૈક્ષરપીઅર જેવો
કવિએને પોતાનાં સર્જનો કાલા કલ્પના-
વિહાર ન લાગે, વાસ્તવિકતા સાથે તેનો
ક્યાંક સંબંધ જોડવા તેઓ ઉત્સુક હોય*.
થીસિયસના જવાબમાં હીપોલીટાની ઉક્તિ
કવિનાં પોતાની પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં વિશ્વાસ
અને સૂઝ બતાવે છે:

But all the story of the night
told over,
And all their minds transfigur'd
so together,
More witnesseth than fancy's
images,
And grows to something of great
constancy;

કવિલોક - સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૧ [૬૩]

But, howsoever, strange and
admirable.

કવિનાં સર્ગનો તરંગી ખ્યાલો નહીં
પણ નક્કર વાસ્તવિકતાની ઝાંખી કરાવતાં
દર્શનો છે એવો સાવ હોયોલીટાના જવા-
બમાં જોડે છે.

સ્વતરંગી સદીમાં હોયસે માનસવ્યાપા-
રેનું પૃથક્કરણ કરી ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ગાન-
વાદનું પ્રતિપાદન કર્યું. પોતાની વિચાર-
ધારાથી સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિની છણાવટ કરતાં
તે સૂચવે છે કે ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ એવા
અનુભવ (sense experience) માંથી
રમૃતિ (memory) જન્મે છે. રમૃતિ-
માંથી વિવેક (judgement) અને તરંગ
(fancy) જન્મે છે. વિવેકથી કાવ્ય-
નું કૃતિબંધારણ અને તેની શક્તિ ધણ છે,
જ્યારે તરંગ તેનાં આસરણે પૂરા પાડે છે.
અર્થ મતનો વિસ્તાર કરતા તે કહે છે કે
અસહનના ભોક્ષણે રમૃતિને કવિ-પ્રદેવીની
મદદા બ્રાવી ઉતી તે અયોગ્ય ન હતું.
શ્રુતિ સંદર્ભમાં ચર્ચા કરતાં તે સૂચવે છે કે
તરંગ સામ્ય શોધે તેથી તે વિવેક વૈષમ્ય
શોધે એવી શક્તિ છે. વિવેક વખર તરંગ-
નું મૂલ્ય કાઢી નહીં, પણ તરંગ વગરનો
તો ય વિવેક આપે જ અમૂલ્ય છે. મહા
તરંગ એ એક પ્રકારનો ઉન્માદ જ છે.

તો પછી હોયસને મન સાહિત્યની અ-
મલ શી નીતિની વાતો સમજાવવા પૂરતા
જ કાવ્યવ્યાપાર ખપેનો. રમૃતિમાંથી
પ્રતીક યોગ્યાર્થયોગ્યો તેમની નવી ભાવ
ઉપસાવવાનું કામ કવિનું છે. કાઢી નહું જ
જન્માવવાનું કામ કરવાનું નહીં, કેમ કે
રમૃતિ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અનુભવમાંથી જન્મે
છે. આવા અનુભવની પાર જવાની વાત

૬૪] કવિત્વ - સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૧

મકરન્દ દવે

પૃથ્વીને ઊગતી ભાણું

કયાંક પૃથ્વીને ઊગતી ભાણું તો
ભાઈ, મારા ઘરની લીવાલ સહુ છૂટે.

ઊંડે ધરબેલ મારો પાયો આકાશમાં
તે પથ્થર તો ધરપોટા, ફીણ,
તેજ ઠેરા દરિયામાં તરતી નિહાણું
મારા અતરની અધારી ખાણું,
કયાંક આવે આવેથી મને ભાણું તો
ભાઈ, મારા પડછાયા પંડના છૂટે.

અધખૂલી આંખમાં ઊગે સવાર,
વળી નીંદરનું ઘેન મને ઘેરે,
ઝંખેલા રૂપને ઝીઘું ઝીઘું ને ઝીઘ
રૂપને વિરૂપમાં વિખેરે,
કયાંક એવો ઉભય ભઈ આંખું કે
ભાઈ, મારા સૂતાં કમલદલ છૂટે.

આ નેત્રોમાં

આ નેત્રોમાં વાસના છે
 કે તારી તલાશ—
 એ તું જ નક્કી કરી આપ, મારા પ્રભુ!
 એ તો આપમેળે મીઠાય છે, ખૂલે છે,
 એ ખૂલે ત્યારે દષ્ટિ સામે તારી જ છબી હોય
 એવું તું ન રચી શકે?
 તારી સામે જેની કોઈ વિસાત નથી
 એવી છબીઓ દષ્ટિ સામે ખૂલ્યાં કરે છે:
 તને ભૂલી આ નાનાવિધ ચહેરાઓના જગતમાં
 અટવાતો ભમ્યા કરું છું—
 ત્યારે કોઈ કોઈ ક્ષણોમાં
 તારી યાદ મારા શૈશવના પ્રથમ
 ચોમાસાની માફક આવે છે:
 તારા રક્ષણ હેઠળ છું, એટલે
 ભીંજતો નથી અને મુગ્ધ નજરે જોયા કરું છું
 તારા રંગમહેલમાંથી કંતાઈ પૃથ્વી સુધી
 વિસ્તરતા પારદર્શક રેશમના તાર,
 અને નક્કી કરી શકતો નથી કે
 આ નેત્રોમાં વાસના છે
 કે તારી તલાશ—

હોબ્સ કે એના અનુગામીઓ કરતા નથી.
 હોબ્સનો અનુગામી લોક સહચારી વિ-
 ચારો મનમાં એકસાથે બેઠે છે એવું સ-
 વધી ગયો તે મતને એડિસને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ
 સાથે સાંકળ્યો. સહચારી વિચારો અનેક
 સંબંધોથી જોડાયેલા હોય જેવા કે કાર્યકારણ
 ભાવથી કે પૂર્વ અનુભવથી કે તર્કથી. કવિના
 ચિત્ત પર એકાદ આઘાત થતાંથતાંમાં તો
 સ્મૃતિથી સુરક્ષાયેલા પડેલા અનેક વિચારો
 સળવળા બેઠે છે. કલ્પનાને પૂરતો ખોરાક
 વિચારોનાં આ આદેશનોમાંથી મળી રહે છે.
 અદારમી સદીમાં હોબ્સ ને લોકના અનુ-
 ગામી શૈક્ષ્ટ્રસભરીએ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયપ્રસક્ષ
 અનુભવમાંથી જન્મે છે તે વાત નકારીને
 તેમના વાદને મૂળમાંથી જ ઘા કર્યો. મા-
 નવમન કોરા કાગળ જેવું નથી કે અનુભવ
 થાય તેટલું જ જ્ઞાન તે ઝીલે. માનવનું ચિત્ત
 સર્જક છે અને તેની સર્જકશક્તિ ઇશ્વરદત્ત
 બક્ષિસ છે. પોતાની શક્તિ વિશે બેદરકાર
 એવા કલાકાર કદાચ સ્મૃતિના ટુકડાઓ
 જોડીને તરંગી બેઢંગી રચના કરતો હશે;
 પણ સાચો કલાકાર તો તે જ કે જે
 સર્જક છે. આવો સર્જક તર્કશૂઢ, સમતોલ
 અને સમગ્ર રીતે સુંદર કાવ્યકૃતિ સર્જે છે.
 કવિની સર્જનશક્તિને શૈક્ષ્ટ્રસભરી કલ્પના-
 નું નામ આપે છે. જેમ કુદરત (nature)
 ઇશ્વરનું અનંત સર્જન છે તેમ કાવ્ય કવિની
 કલ્પનાનું સર્જન છે. યંત્રવત્ સહચારી વિ-
 ચારો સાથે મૂકીને બતાવાયેલા કૌશલ કે
 સ્મૃતિમાંથી ખોળીને બતાવાયેલાં જોડકાંથી
 આ સર્જનપ્રવૃત્તિ સાવ નિરાળી જ છે કેમ
 કે તે જીવંત છે.

ઓગણીસમી સદીમાં imaginati-
 on-કલ્પનાને કવિ-વિવેચકોએ ધિયે આ-

સને ખેસાડી. પોતાના દર્શનમાં મસ્તપણે રાચતો રોમેન્ટિક કવિ કલ્પનાશક્તિને અમૂલ્ય ખજાનો સમજતો હતો. ખસેઈક તો કલ્પનાને માનવ આત્મામાં વિચરતા ઈશ્વર રૂપે જુએ છે. કોલરિજ ખસેઈક નેટલી દંદતાથી કદાચ નહીં પણ તેના જ્વેષ જ મતનું સમર્થન કરે છે. તે કહે છે:

The Primary IMAGINATION I hold to be the living power and prime Agent of all human Perception, and as a repelition in the finite mind of the eternal act of creation in the infinite I AM.

આમ કોલરિજ પણ કલ્પનાને ઈશ્વરની શાશ્વત સર્જનની પ્રક્રિયા સમાન જણાવે છે. તેણે કલ્પના પર મનન કરીને પુરાણી માન્યતાઓને ફગાવી દઈ તે વિશે પોતાનો મત બાંધ્યો છે. અદારમી સદી સુધી કલ્પના -Imagination અને તર્જ- Fancy બે જુદી શક્તિઓ છે તેવી ઈર્ષ સમાનતા ન હતી. કોલરિજે મોંધું છે કે હૃદય એકાગ્રી કે એવા એક કાવ્યનું વર્ણવર્ધનું પદન તેમણે સાંભળ્યુંસારે તેની ઉત્કૃષ્ટતાનાં મૂળ યોગવા તરફ તે વળ્યો. ત્યારે તેને સંમર્જનું:

That Fancy and Imagination were two distinct and widely different faculties, instead of being, according to the general belief, either two names with one meaning, or, at furthest, the lower and higher degree of one and the same power.

વર્ણવર્ધના કાવ્યમાં તેણે કદી ન અનુભવેલી જોડી લાગણી અને ગહન વિચારની સમતુલા માણી, આખા કાવ્ય પર છાઈ

૬૬] ૬વિદ્યોત્ક - સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૧

ગની દહીંવાળા

રાત રૂપાળી ન હશે

પાનનું પોત ઝર્યે સૂખરી. જાળી ન હશે, હાય હશે, લાગણી જ્યાં સાવ સુંવાળી ન હશે.

જેણે અંધારની તસ્વીર નિહાળી ન હશે, એ ગગન કાજ કોઈ રાત રૂપાળી ન હશે.

દિલને બાળો તો નિજનનંદ ગણીને બાળો, એ સમે કોઈના આંગણમાં દિવાળી ન હશે.

ઝાંઝવામાંય સદા મીન બનીને જીવ્યા, એવી છલના છીએ જે કોઈએ ભાળી ન હશે

એક અસ્તિત્વ જે અરમાન ઉપર છે નિર્ધર, જે ઘડી પુણ્ય નહીં હોય, તો ડાળી ન હશે.

કેમ લાગે છે સ્મરણ કોઈનું ફીકું ફીકું! આંખ અવળગડીએ પાંપણને પલાળી ન હશે.

સાંભળી સમસમી જઈ એ છીએ સાચે જ 'ગની', લોક ઉચરે છે કે આ બાગનો માળી ન હશે.

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

ઉંખરની ખહાર

ઉંખરની ખહાર મારો નીસરિયો ઓરડો
ઊભે મારગડે ભાગ્યો હો!
ભેળા વસવાટને અચિંતાં ઊતરડીને
પરદેશી ચાકરીએ માગ્યો હો!
ભેળી ગૈ ખાટ અને ઊપડયા રે ઢોલિયા
પાંપણુ સમાણી ઊડી છાયા હો!
વાતુંનો અકબંધ જાતો પટારો મારો
છટે જઇ સંધ્યાં સમાયાં હો!
પગલા આગળ ને પછવાડે જાય ભેતો
નાતો નેણાંનો તરે સામે હો!
હથેળીમાં આળોટાવી હતી જે પાનિયું મેં
હથે હવે તે કિયે કામે હો?
ઊભે મારગ દીધું વિખરાવી ઘર હવે
જીવીએ તે ઝાડ હેઠય પોરો હો!
કયાંક કયાંક ભેવાં રે તરણાં સંભારણાંનાં
ખાકી મલક ખધો કોરો હો!

ગયેલી કલ્પનાની આલા વડે સામાન્યને અ-
સામાન્યમાં પલટાતું નીરખ્યું અને એકા-
એક વીજળીના ચમકારાની જેમ જ તેના
મનમાં વિચાર ઝબકી ગયો કે આવું અ-
લૌકિક પરિણામલાવનારી શક્તિ આત્મા-
ની જ શક્તિ હોઈ શકે. આ સલામતા થતાં
જ જે વાદ મનને કોરા કાગળ જેવો સમ-
જતો હતો તે તેણે ક્ષણે દીધો, સહચારી
વિચારલાવનો ખડકલો ને સ્મૃતિએ ખોળી
દીધેલાં ભેડકાંઓની વાત પણ અવગણી
અને છેવટે તેનો એ મત થયો કે માનવનું
ચિત્ત સર્જક છે અને તેની સર્જકશક્તિ ઈ-
શ્વરદત્ત બક્ષિત છે. વર્ડઝવર્થનું કાવ્ય કલ્પ-
નાનું, સૌંદર્ય સર્જે એવી શક્તિનું પરિણામ
છે એવું તેને સમજાયું. આ કાવ્યથી તદ્દન
જુદી રીતે લખાયેલાં અદારમી સદીનાં કા-
વ્યોમાં જીવંતતા કેમ ન હતી તે પણ તેને
સમજાયું. અદારમી સદીના કવિઓ ધન્વિય-
પ્રત્યક્ષ અનુભવવાદના પુરસ્કર્તાઓ હતા.
તેમનાં કાવ્યોમાં સ્મૃતિ દંડેળીને ભેગાં કરેલાં
પ્રતીકોનાં ભેડકાં, સહચારી વિચારોના
ઢગલા અને કૌશલપૂર્વક નિરૂપેલી છંદરચના
હતાં. કુશળ કારીગરની હથેલી તેમાં વર-
તાય પણ મંહાકવિના સર્જનનું ચૈતન્ય તેમાં
ખોળ્યું ન જડે એવી તે સમયની કાવ્યપ્ર-
વૃત્તિ હતી. કુશળ કવિનાં કાવ્યો Fancy
—તરંગનું પરિણામ હોય અને સર્જક કવિનાં
કાવ્યો કલ્પનાજન્ય સૌંદર્યમાં તરખોળ હોય
એવા ભેદ તેણે પાડ્યા. તરંગ—Fancy
ખે જુદાં પ્રતીકોમાંનું સામ્ય ખોળી બેઠેને
સંયુક્તરીતે પ્રયોજે છે; કલ્પના—Imagi-
nation અનુભૂતિના પાયા પર સમગ્રપણે
રોચક સૌષ્ઠવયુક્ત આકૃતિનું સર્જન કરે છે.
તરંગ અને કલ્પના વચ્ચે ભેદ બતાવતાં

પ્રતિચિત્ત સંબંધે : The IMAGINATION, then, I consider either as primary, or secondary. The primary IMAGINATION I hold to be the living power and prime Agent of all human perception, and as a repetition in the finite mind of the eternal act of creation in the infinite I AM. The secondary Imagination I consider as an echo of the former, co-existing with the conscious will, yet still as identical with the primary in the kind of its agency, and differing only in *degree* and the *mode* of its operation. It dissolves diffuses, dissipates in order to re-create, or where this process is rendered impossible, yet still at all events it struggles to idealize and to unify. It is essentially *vital*, even as all objects (as *objects*) are essentially fixed and dead.

FANCY, on the contrary, has no other counters to play with, but fixities and definites. The Fancy is indeed no other than a mode of Memory emancipated from the order of time and space, while it is blended with, and modified by that empirical phenomenon of the will, which we express by the word CHOICE. But equally with the ordinary memory the Fancy must receive all its materials ready made from the law of association.

કલ્પનાના બે ભાગ પાડી શકાય : પ્રથમ

૬૮] કવિશ્લોક - સપ્ટેમ્બર ઑક્ટોબર ૧૯૭૧

ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

ચણીબોર ચાખીને

ચણીબોર ચાખીને ચાખ્યો સમય,
હવે તો શબ્દે શબ્દે એની મીઠી વાત કહેવી :
આખોમા ખૂંચે છે રજકણ,
આખે ખારા પાણી,
પણ અમને ખુશી ચણીબોર થોડાક મળ્યા-ની :
ઉજાડ ઉજાડ વગડો,
ને હુખ્યુ હુખ્યું આલ,
બગ્છટ બરછટ હાથ,
પણ ચણીબોરનો લાલ
ઝાઝા કળિયા,
ઝંઝી જાલ,
થોડાં લિસસા બોર,
કાટાળી ફૂડી બળ
અમારો રસ્તો ખોટો નથી,
અમારો નિષ્કળ આટો નથી,
ચણીબોર ચાખીને ચાખ્યો સમય,
હવે તો કમલે પગલે ચણીબોરની વ તો કહેવી

તમે તો

તમે કેવાં થોડું હૃદયથી જરા ઝૂકી નીરવ
હતાં સ્પર્શ્યાં ત્યારે હળુ હલકતી વેળ થઈને
થશે મારાં જાણી અતલસ સુંવાળી વણી વણી
વિતાવી દા'ડા હું લસલસતી દહેરોની ગતિમાં
ચડી અબો જોવા મઘ મઘ થતી સૃષ્ટિ રચવા
અધીરો મ્હેકંતો વળી વરસતો આવું મળવા-
-તમે તો વૈશાળી કુમકુમ તણો છોડ કુમળો
થઈ ખેલાં કા અવરની જતી વ્હેલ ઉપર.
પછી ઊંચી વાડો બિચ ગવન-ઓઢચો ઝરાણુ શો
ગયો ડૂબી રહેરો સ્ફટિક સમ રોપી તરસને
ખધે રસ્તે રસ્તે ફરફરતી આ મેઘધનુ શી
ખીલેલી લીલાને પવન ખની હું ખાલી સ્પર્શું.
હવે એકાન્તોમાં નીલમ નલ આંખે ભરી ફરું;
અને વેળુ શા આ સમય પર વંટોળ ચીતરું.

હવે હું

ઘણું સાથે સાથે હળીમળીય વાતેય વળગી
ફરેલાં-આનંદે પળ પળ ખાલી પી, સમયને
કરી સોના જોવા, અઢળક હળી ચાંદની સમાં
થયેલાં બે હૈયાં રખ રખ સદા રાખી સતત
હતાં ઊડી રે'તાં-પનઘટ તમે, પાદર અમે.
નહીએ ભીનેરી સુરલિઝર દહેરો સહ સરી...
જતાં ક્યાંયે ચાલી પથમય ખની ધૂળ-પગલાં
ધીરે રોપી રોપી ચડી લયહિલોળે નયનનાં
હલાવી પ્રાતાળોઃ રુધિરમહીં ઓગાળી વગડો.
-સમી સાંજે પાછાં નીરખી વળતાં ઢેરું ઊઠતાં.
હવે હું એકાકી તમ સ્મરણના કંકુ-ફણગા
ઉગાડી આંખોમાં લઈ સમય એ; ક્યાંક ઊડતો...
ભલે મારું ક્ષમાં બળતું પણ રહેવાતું નથી આ-
ખે છે ફૂવો પાદર પથ નહી સીમ સવળી.

મિક અને ગૌણ. પ્રાથમિક કલ્પના માનવીય
દષ્ટિની પાછળ રહેલી જીવંત શક્તિ અને
મુખ્ય વાહન છે, ધર્મશક્તિ શાશ્વત સર્જનની
પ્રક્રિયાનું માનવ ચિત્તમાં થતું પુનરાવર્તન
છે. સલાન ધર્મશક્તિ સાથે અસ્તિત્વ
ધરાવતી ગૌણ કલ્પના પ્રાથમિક કલ્પનાનો
પડથો છે. પ્રકારે બેઉ સરખી છે પણ તે
વિચરે છે જુદી રીતે. ગૌણ કે દૈતીયિક ક-
લ્પના પુનર્સર્જન કરવા માટે ઓગાળે, વેર-
વિખેરે, છિન્નભિન્ન કરે અને તેમ કરતાં
એકતા અને આદર્શમદ્યું સર્જન કરવા
પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે જીવંત છે, જ્યારે
દૃશ્યમાન સર્વ સ્થગિત અને નિર્જીવ છે.

તરંગનું ક્ષેત્ર સ્થગિત અને નિશ્ચિતમાં
મર્યાદિત છે. દિક્કાલથી પર સ્મૃતિનો
પ્રકાર તે તરંગ. સહચારી વિચારો દ્વારા
સ્મૃતિમાં પ્રગટ થતાં પ્રતીકોને સાથે પ્રયોજ-
વાનું કે એકબીજાની અસર નીચે લાવવાનું
કાર્ય તરંગનું. તરંગ અને કલ્પના-વિશેના
પોતાના ખ્યાલોને સમજાવવા કોલરિજે
શેક્સ્પીઅરના કાવ્ય *Venus and Adonis* માંથી બે ફકરા લીધા છે. પહેલા
દાખલો જોઈએ તરંગનો.

Full gently now she takes him
by the hand,
A lily prison'd in a gaol of snow,
Or ivory in an alabaster band;
So white a friend engirds so
white a foe.

વીનસના હાથમાં પુરાયેલા એડોનિસના
હાથને વર્ણવતાં કવિની સ્મૃતિમાંથી પ્રગટ
થયેલાં બે પ્રતીકો વચલાં બે લીટીઓમાં
યોગ્યાં છે. શ્વેત કમળ એડોનિસના હાથનું
પ્રતીક બને છે, હિમની જેલ વીનસના હા-
થનું પ્રતીક બને છે. એડોનિસનો હાથ અને

શ્રવણ સજે છે : The IMAGINATION, then, I consider either as primary, or secondary The primary IMAGINATION I hold to be the living power and prime Agent of all human perception, and as a repetition in the finite mind of the eternal act of creation in the infinite I AM The secondary Imagination I consider as an echo of the former, co-existing with the conscious will, yet still as identical with the primary in the *kind* of its agency, and differing only in *degree* and the *mode* of its operation. It dissolves diffuses, dissipates in order to re-create, or where this process is rendered impossible, yet still at all events it struggles to idealize and to unify It is essentially *vital*, even as all objects (*as objects*) are essentially fixed and dead

FANCY, on the contrary, has no other counters to play with but fixities and definites The Fancy is indeed no other than a mode of Memory emancipated from the order of time and space, while it is blended with, and modified by that empirical phenomenon of the will, which we express by the word CHOICE. But equally with the ordinary memory the Fancy must receive all its materials ready made from the law of association

હવેનાના બેલાજ પાડી સકાય : પ્રાથ

૬૯] કવિશ્રી : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૧

ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

ચણીબોર ચાખીને

ચણીબોર ચાખીને ચાખ્યો સમય,
હવે તો શબ્દે શબ્દે એની ચીઠી વાત કહેવી
આથોમા ખૂંચે છે રજકણ,
આખે ખારા પાણી,
પણ અમને ખુશી ચણીબોર ઘોડાંક મળ્યાની :
ઉજળડ ઉજળડ વગડો,
ને હુખખુ હુખખુ આલ,
બગ્ગટ બરછટ હાથ,
પણ ચણીબોરનો લાલ
ઝાઝા ઠબિયા,
ઝાઝી જાલ,
ઘોડા સિરસા બોર,
કાટાળી ફૂડી ભળ
અમારો રસ્તો ખોટો નથી,
અમારો નિષ્ફળ આટો નથી,
ચણીબોર ચાખીને ચાખ્યો સમય,
હવે તો ડગને પગલે ચણીબોરની વાતો કહેવી

તમે તો

તમે કેવાં થોડું હૃદયથી જરા ખૂંટી નીરવ
હતાં સ્પર્શ્યાં ત્યારે હળુ હલકતી વેળ થઈને
થશે મારાં જાણી અતલસ સુંવાળી વાણી વાણી
વિતાવી દા'ડા હું લસલસતી દહેરોની ગતિમાં
ચડી અબો જોવો મધ મધ થતી સૃષ્ટિ રચવા
અધીરો મ્હેકંતો વળી વરસતો આખું મળવા-
-તમે તો વૈશાખી કુમકુમ તણે છોડ કુમળો
થઈ ખેડેલાં ડો અવરની જતી વહેલ ઉપર.
પછી ઊંચી વાડો ખિચ ગવન-ઓઢયો ઝરણુ શો
ગયો ડૂબી રહેરો સ્ફટિક સમ રોપી તરસને
ખધે રસ્તે રસ્તે : ફરફરતી આ મેઘધનુ શી
જીલેલી લીલાને પપન ખની હું ખાલી સ્પર્શું.
હવે એકાન્તોમાં નીલમ નભ આંખે ભરી ફરું;
અને વેળુ શા આ સમય પર વંટોળ ચીતરું.

હવે હું

ઘણું સાથે સાથે હળીમળીય વાતેય વળગી
ફરેલાં-આનંદે પળ પળ ખધી પી, સમયને
કરી સોના જોવો, અઢળક ઢળી ચાંદની સમાં
થયેલાં ખે હૈયાં રખ રખ સદા રાખી સતત
હતાં ઊડી. રે'તાં-પનઘટ તમે, પાદર અમે.
નદીએ લીનેરી સુરસિઝર દહેરો સહ સરી...
જતાં ક્યાંયે ચાલી પથમય ખની ધૂળ-પગલાં
ધીરે રોપી રોપી ચડી લયહિલોળે નયનનાં
હલાવી પાતળો : રુધિરમહી ઓગાળી વગડો.
-સમી સાંજે પાછાં નીરળી વળતાં ઢોર; ઊઠતાં.
હવે હું એકાકી તમ સ્મરણના કંકુ-ફણગા
ઉગાડી આંખોમાં લઈ સમય એ; ક્યાંક ઊડતો...
ભલે મારું ક્યાં ખળતું પણ સ્હેવાતું નથી આ-
ખળે છે કૂવો પાદર પથ નદી સીમ સઘળી.

મિક અને ગૌણ. પ્રાથમિક કલ્પના માનવીય
દષ્ટિની પાછળ રહેલી જીવંત શક્તિ અને
મુખ્ય વાહન છે, મધ્યરની શાશ્વત સર્જનની
પ્રક્રિયાનું માનવ ચિત્તમાં થતું પુનરાવર્તન
છે. સલાન ઇચ્છાશક્તિ સાથે અસ્તિત્વ
ધરાવતી ગૌણ કલ્પના પ્રાથમિક કલ્પનાનો
પડઘો છે. પ્રકારે ખેડે સરખી છે પણ તે
વિચરે છે જુદી રીતે. ગૌણ કે દૈતીયિક ક-
લ્પના પુનર્સર્જન કરવા માટે ઓગાળે, વેર-
વિખેરે, છિન્નભિન્ન કરે અને તેમ કરતાં
એકતા અને આદર્શમદ્યું સર્જન કરવા
પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે જીવંત છે, જ્યારે
દૃશ્યમાન સર્વ સ્થગિત અને નિર્જીવ છે.

તરંગનું ક્ષેત્ર સ્થગિત અને નિશ્ચિતમાં
મર્યાદિત છે. દિક્કાલથી પર સ્મૃતિનો
પ્રકાર તે તરંગ. સહચારી વિચારો દ્વારા
સ્મૃતિમાં પ્રગટ થતાં પ્રતીકોને સાથે પ્રયોજ-
વાનું કે એકબીજાની અસર નીચે લાવવાનું
કાર્ય તરંગનું. તરંગ અને કલ્પના વિશેના
પોતાના ખ્યાલોને સમજાવવા કાલરિજે
શેક્સ્પીઅરના કાવ્ય *Venus and
Adonis* માંથી બે ક્રુરા લીધા છે. પહેલા
દાખલો નીચે એ તરંગનો.

Full gently now she takes him
by the hand,
A lily prison'd in a gaol of snow,
Or ivory in an alabaster band;
So white a friend engirts so
white a foe.

વીનસના હાથમાં પુરાયેલા એડોનિસના
હાથને વર્ણવતાં કવિની સ્મૃતિમાંથી પ્રગટ
થયેલાં બે પ્રતીકો વચલી બે લીટીઓમાં
યોગ્યાં છે. ચેત કમળ એડોનિસના હાથનું
પ્રતીક બને છે, હિમની જેલ વીનસના હા-
થનું પ્રતીક બને છે. એડોનિસનો હાથ અને,

થત કમળ ખેડ રૂપાળા છે, ચેત છે, તે સિ-
વાય બેમા કષ્ટ જ સામ્ય નથી એન કમળ
સાથે થયેલી હાથની સરખામણી આ બે
ખ્યાલો સાથે પૂરી થાય છે અને તે કારણ
એડોનિસના હાથને જેવા સમજવાની વા-
ચકની દૃષ્ટિમા કષ્ટ ફેર પડેતો નથી વીન-
સના હાથનો બરફનો જેલ સાથેનો સરખા-
મણી પણ ફક્ત બે નિશ્ચિત ખ્યાલો સુધી
જ વાચકનો દૃષ્ટિને પહોંચાડે છે કે બેઉ
બધનો છે અને સ્વેત છે. બરફનો સ્વાભાવિક
ગુણ હંડકનો વીનસના હાથને લાગુ પાડી
શકાય નહીં વીનસના હાથને જેવા સમ-
જવામા વાચકની સમજમા આ પ્રતીક્ષના
આયોજનથી હિમેરો થતો નથી. આવા પ્ર-
તીક્ષા કે પ્રતિરોપો પણ કાવ્યમા આવે ત્યારે
વાચકનો મનોવ્યાપાર રચનિત બને છે. તેના
ઉપર વારંવાર વિચાર કરવાથી કાવ્ય નિરો-
ની સમજ ઠાઈ રીતે પણ વધુ વિકસતી
નથી. સ્વેત કમળના બીજા કાષ્ટ પણ શુભો-
—જેવા કે તેમા આરોપાયેલો પવિત્રતાને
ખ્યાલ એડોનિસના હાથની વધુ સમજણ
માટે કામ આવે એવા નથી. હિમનો જેલ-
નો નિશ્ચલ સ્થિત બધનો શુભ પણ વી-
નસના હાથને લાગુ પાડી શકાય નહીં શેફ-
રપીઅરે અહીં બેઉ હાથનું વર્ણન માત્ર
કરીને મંત્રાવ માન્યો છે. આખા પ્રમંથને
આત્મસાત્ કરીને કવિનામા ધૂરીને શબ્દ-
દેહે ઉતાર્યો નથી એડોનિસ કે વીનસને તે
વખતે શી લાગણી થઈ હશે, થઈ હશે કે
કેમ, તેવી કાષ્ટ વિગત કવિએ આપી નથી
વાચક પણ પોતાના મનેદનોને જમાડ્યા
વિના હેઠે કોઈ દરશિયત માણે છે.

હવે તે જ કાવ્યમાયો લીધેલો કવિ
નાતો દાખલો છે તે જોઈએ:

૧૦૦] કવિશ્રી સપ્તમ્યર-આગ્રેટાબર ૧૯૭૧

થઈ હું

ભલુ ચો ફાટે ને હડપ દઈ જોડી ભળકડું
ભરી બે આખોમા હરખભર હું ખેતર મહી
પડેલી કુવાનું હીરલ રૂપ ખેંચી ખલાખલ
કરી વહેણ...માટી લહેલહતી મ્હોરાણુ ઘડીમા.

ત્યહાં જોડી આવે રુમપ્રમતી શેઠે સીમ બધી;
મહુડીને છાંયે નહ ફણગતુ બેઈ તરસી
બપોરી વેળાને લઈ દળી જતો તાસળીમહી-
ફરી પાછો જોગી ફરુ ફગફગી સાજ સુધી હું;
પછી ધોરી સાથે હંથુ છીછળતો ઘેર વળતો.
હતી વર્ષોની એ અવળી નૂગરી વેળ ગૂંચળે
પડેલી એવી તો મસ કસી જતા તુ તરફડી
દળી નાખી માથુ મુજ પર, પછી જુદી ન પડી
હવે ચાસે ચાસે રણુ દરડતો હાકું હળને—
વળી વાવાએક થઈ હું ધૂળના રોપુ ઢગલા

પછી

હંતુ માટું મોઢું મળસકું : લઈ જાળ દડખું
પછી હું દાદાના નિકટ જૂલતો જાઉં વગડે
રહે ગાકુ ઊભું જોતરી પડું ને ખેતર તણી
બધી વાડે વાડે ફરી વળીવ પીછા મહૂરનાં
લઇ બીણી વીણી લસણુ સમ ફૂંણા કરમહી
બપોરી ઝાગાળી ઘણી ઘણી હું ફૂલેલ ટહુકે
ગયો જોડી આબે : સહર શહેણાઈ ઊલસતી
બલ એવી મારો સમીરણુ લઈ તોરણુ હંલુ.
ઘરે ફૂટી કંકુ સુરલિ હરિયાળી ફણગતી-
અને રાતે ખાટે મશરૂની રબઈ ઝગમગી
ચડી એના તેજ અવશ બની ધૂમ્મો દશદિશે
પછી એવો આલ્યો સમય ઘર માટું લઈ ગયો.
હું આખોના ટીંખા કરી ફણસવા દાડું શમણા
પછી વીંઝતા આ ચહુદિશ તણા બેરવ ફણા.

શાન્તા શેળકે, અનુ: સુરેશ દલાલ

સંધિ

પ્રત્યેક સુકાયેલી પાંદડીમાં
અંતર્ભૂત હોય છે સુગંધની ગાથા
ખીલવાની વ્યથા

વાયરા પર લખાઈ ગયેલા ઉચ્છ્વાસ
હોંડાણમાં ક્યાંક કદાચ ફળની આશ.

આનંદમાં જૂલતા

તડકા સાથે કરેલો ઓનેરી સંકેત;
તેની પાણ પાછળ વેદના નિરુપાય
ફૂટેલા ક્યાંક ફૂલપંખીના પાય
કાંટાની વેદના, પાણીનો ભેજ;

પ્રત્યેક સુકાયેલી પાંદડીમાં
ઓછવતે

સ્થળકાળની સંધિ કરતો સળંગ
હોય છે ઢંકાયેલો સંસવ અનંત

જેમ પ્રત્યેક શબ્દ અંકાયેલો, ન અંકાયેલો
અથવા જન્મતાં પુઝાયેલો હોઠમાં
જેની આગળ અને પાછળ—
હિલું હોય છે એક વિશ્વ.

Look! how a bright star
shooteth from the sky
So glides he in the night
from Venus' eye.

વીનસના પ્રેમને ઠેકરે માર્યાધી ઓઝો-
નિસની અધોગતિ થાય છે તેનું વર્ણન
આ કાવ્યકડીમાં છે. પ્રતિરોપોનું આયોજન
એવું તો સુંદર, ઉચિત અને જીવંત છે કે
આ બે ક્ષીટી પર વાયકનું મન લાંબા વખત
સુધી ઘોળાતે ને માણી શકે. વીનસે ઓઝો-
નિસની સોળત ઓર્ષ અને એકલતાને
અંધકાર તેને ચોંટાઈ વળેા એ સમયના
વીનસના સંવેદનને આત્મસાત્ કરી કદપ-
નામાં ઘૂંટી શેફરપીઅરે રન્યુ કર્યું છે. દરેક
શબ્દ, દરેક પ્રતીક નવાનવા અર્થ મહીને
જીવંત બની ઊઠે છે. આકાશમાંથી ખરતો
તારો, જુઓ, કેવું આશ્ચર્ય! વીનસનું આ-
શ્ચર્ય! ઓઝોનિસને જતો જોઈને થયેલી
તેની દિઝમૂદાવરયાને પડધો અહીં ઊઠે છે.
તારો પ્રકાશપુંજ, અસરકારક છતાં દૂર,
મનસ્વી; તેવો જ ઓઝોનિસ. આકાશનેજ
લાવનારું પણ અત્યારે તિમિરભર્યું, તેવો
જ ઓઝોનિસનો પ્રેમ. સરકરાની ક્રિયા બેઠેને
—તારાને અને ઓઝોનિસને લાગુ પડે, તેમ
જ રાત્રિના સમયનું સૂચન વીનસના એક-
લવાયાપણાને ઘેરું બનાવે છે. જેમ શબ્દ
શબ્દે રોકાઈ ને વાયક વિચારતો જાય તેમ
નવા નવા ખ્વાસો આરોપાતા જાય અને
કવિની કદપનાના સર્જનમાં વાયક તન્મય
બની જઈ સર્જનનો આદાદ અનુભવે.

તરંગમાંથી મળતો આનંદ અંધારી ર-
સોમાં જવા લેવો છે. ઘોડે જઈને પાછો
જ આવવું પડે, તેમાંથી આરપાર જવાનો
સીધો રસ્તો ન હોય. તરંગની પ્રિ

વત્ છે, જ્યારે કલ્પનાની જીવત અને ચેત
ન્યસમર ચાતીવાળી દીગ્ગતી આપ દિવાડ
બધ કરે અને ચાલે તે ભેરી ગમે પણ તે
વજળ તરંગમાથી મગતો આનંદ એવા છે
તેમા આધારે છતા કૌશલપૂર્વક પ્રયોજિત
પ્રતિરૂપો વર્ણન પૂરતા નિરૂપાયેના નિહાળી
શકીએ કલ્પનાજન્ય કાન્યામા કે કાન્તકડી
મા પ્રતિરૂપોનું આયોજન સહજ લાગે, વા
ચકનો કલ્પના અને તેના મનેદનો તેના આ
સ્વાદમા પળોટાય અને છેવટે સમગ્રનાની,
સૌક્યવધુક્ત આકૃતિનો છાપ એ કાવ્યમુક્તું
ભવ્ય કલ્પનાજનિત કાવ્ય અનુભૂતના
પાયા પર સાઘન ચેતન્યવતું હોય તરુવરની
શાખાઓ ફાલીફાલીને મનોરમ આકૃતિ ધરે
એમ આવા કાવ્યના વિધવિધ અગ્ર ઉપાગો
સ્વસ્થાને સપ્રમાણ ગોઠવાયેલા રહે છે તેમા
કથુ ઊણું જીતરતું નથી, એક અક્ષર પણ
વધારે હોતો નથી, કલ્પનામા ઘૂટાઈને જી
વતપણે યોગ્યેલા પ્રતિરૂપો કાવ્યને ઉત્કૃષ્ટ
પદ્ધતિમા ખેસાડે થી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી
આવા પ્રતિરૂપના આયોજન માટે કહે છે
“ઉચિત, સુંદર, ભાવપ્રેરક પ્રતિરૂપો આણુ
વતુ વિશિષ્ટ કરી શકાય તેવી રીતે કાવ્ય
મા બહુમા આવે છે, કવચિત્ પ્રતિરૂપ તે
કાવ્યવિષય એવા ઓતપ્રોત થયેલા હોય
છે કે સંક્ષિપ્ત શિવપાવતીવત ગણવા ભે
ઈ એ આમપ્રતિરૂપ આખા કાવ્યમા વ્યાપી
ભવ્ય છે, ઓગળી ભવ્ય છે, ત્યારે કાવ્ય ઘણી
જોયી ફાટીનું બને છે”

સાહિત્યકૃતિઓને મૂલવવા માટે પણ
ફેલારિજે કલ્પનાની શક્તિને કેન્દ્રમા રાખી
નિરાંત્ર સૂચન કર્યું છે કવિ પોતાની અનુ
ભૂત દશ્યમાન જગતને અવલોકી પોતાના
દર્શનને કલ્પનામા ઘૂટી પ્રતિરૂપો ચોથ

ગમ હીરાગર

અપીલ

મને ન ઈનકાર, નામુકર હું નથી પ્રિય, કે
અકથ્ય અણુજણુ વેદન સમી હતી પ્રીત ના
હતી અણુધ મૈય અમતિ વિના જ ચાલ્યા કર્યું!
નિગત તમ નામ શ્વાસ પર ગૂંથવાનો શુને!
અસમત મને નથી, ભય નથી સજનો મને
કરો જનમટીપ કે સમયમા ચણું જીવતો,
સહીશ, પણ દેશપાર સ્વર્ગ દેશથી ના કરો,
મને મુજ અવતિ બહાર શ્વસતા નહીં આવડે
ઘડી પતક નાપસદ તમને હશે તો કદી
ઉપાશય નજીકના હવડ નીમ નીચે જઈ
અલ નમય એક અશ્રુવિવતી લખીને નહીં
અમૃત તમ નામ ધૂળ પર ઘૂટતો હું રહું
કરીશ નવ પ્રીત સમતિ વિના, તમાગ સમા
જગક હળવી કરો મુજ સજા, ન દો દૂરતા
-નહીંતર સહેજ વિરમરણુ દઈ દો વિષા!

મૌન પ્યોલી

૩૫

ઓહ,
આયનો છૂટી ગયો
ફૂટી ગયો
ખડ ખડમા અખડ રૂપ એ જ નીતરે,
જે લલ્લુ હતું જ વિષ આયનાની સીતરે
કદ મહીં ભલે જ હોય કેવડાય અક્ષરે,
છતાય વર્ણ કે વજન વિષે
જરાય ફેર કયા?
જે ફરકતું પાનમા,
એ જ વૃક્ષવૃક્ષમાં,
એ જ રાનરાનમાં
શૂન્યતાલિમા પરાગનાં જે,
એ જ બહાર વર્તુલુ અહો! અહો!

અભાવનું ગીત

તને જોવાનાં નેણ કયાંથી લાવું ?
સખિરી, તું તો સોનલ પવનની અંધ...

રોજ રોજ ધોધમાર પડતાં એવાં તો
અહીં પડતાં અભાવનાં ફેરાં,
ચારે દિશાઓને દિવસ ને રાત અમે
ઝોઢીએ છતાં ય નહિ કોરાં,
ફૂલોને ખેરીને ફરવું પડતું રે અહીં
ખાવળની શૂળ જેવાં મ્હોરાં,
તને અડકીને ખચપણું સંભારું
સખિરી, તું તો લાલચોળ ચંપો ને ચાંચ...
સખિરી, તું તો સોનલ પવનની અંધ...

ધૂળ જેવાં ધૂંધળાં આ જીવતર સખિરી,
અમે કાઈ દિ' ના દીઠા ઉઘાડ,
લીલપને શમણાંમાં સારવીને ઝૂરતાં
ના પાંદડું ય પીધાં અમે ઝાડ,
પગલું જ્યાં પાડીએ ત્યાં પોશપોશ રોયાના
ખળખળતા ઊભા છે પ્હાડ,
તને રોયાની રાખમાં હું ભારું,
સખિરી, તું તો ખળખળતા સૂરજની લા'ચ...
સખિરી, તું તો લાલચોળ ચંપો ને ચાંચ...
સખિરી, તું તો સોનલ પવનની અંધ...

કાવ્ય દ્વારા રખૂ કરે છે. વિવેચકનું કાર્ય છે, કવિ કેટલો સફળ થયો છે તે જોવાનું. કવિએ પોતાના દર્શનને ભાષામાં પ્રગટ કરી દઈને સંતોષ માન્યો છે કે પોતાની વાતને કલ્પનામાં એવી તો ઘૂંટી છે કે તેનું દર્શન અને પ્રતિરોપ એકબીજામાં શિવપાર્વતીવત્, છૂટાં પાડી શકાય નહીં, તેમ, ઓતપ્રોત થઈ રહ્યાં છે, એ પ્રશ્ન વિવેચકે પૂછવો ઘટે છે. પોતાની વાતને ભાષામાં ઉતારીને રાચનારો કવિ તરંગની પ્રક્રિયા દ્વારા યાંત્રિક વર્ણનો કરી જાય છે. કલ્પનાબળે પેખેલી દુનિયાને આત્મસાત્ કરી, પોતાના દર્શનની આભા તે પર આરોપી રખૂઆત કરતો કવિ મહાન કક્ષાને પાત્ર બને છે. શેક્સ્પીઅરનાં પાત્રોની ચર્ચામાં કેલરિજ આ વાત વિસ્તારપૂર્વક કરે છે. શેક્સ્પીઅરનાં પાત્રો જીવંત આદર્શો છે કેમકે વાસ્તવિક દુનિયામાં જોયેલી. જીભેલી વ્યક્તિઓનાં વ્યક્તિત્વને આત્મસાત્ કરીને કવિએ પોતાના મનમાં રહેલા ખ્યાલ પ્રમાણે કલ્પનાશક્તિ વડે મરોડ આપ્યો છે. આવાં પાત્રો આથી સર્વસ્વીકાર્ય વિશાળ-વ્યાપક વ્યક્તિત્વવાળાં બને છે.

શેક્સ્પીઅરના સમકાલીનોના પાત્રાં લેખનની વાત કરતાં કેલરિજ એક ઉદાહરણ ટાંકે છે. જેમ એક ચતુર્થાંશ નારંગી; એક ચતુર્થાંશ સફરજન, એક ચતુર્થાંશ લીંબુ અને દાડમને ભેગાં કરીને ગોળમટોળ રંગીન રૂપાળું ફળ સર્જી શકાય નહીં તેમ જીવદા જીવદા ગુણ અવગુણ ભેગા નિરૂપીને પ્રતીતિકર પાત્ર આલેખી શકાય નહીં. એવું આલેખન કરનારા નાટ્યકારો આયાસ-પૂર્વક સહચારી ભાવોનો ખડકલો કરનારા, તરંગ-અનુસારી યોજના કરનારા કુશળ આયોજકોળ કહેવાય. કલ્પનારચ્ચુ, ચૈતન્ય

વતુ, અંદરથી વિકસતું તત્ત્વ તેમા નથી

કોલરિજના આ ખ્યાલને નજર સ
મક્ષ રાખીને સાહિત્યકૃતિ મૂલવી શકાય
તત્ત્વસાર કૃતિમાવાસ્તવિક જગતનું પ્રતિ
રોપ દારા ચિત્રણ હોય, તેમા નિરૂપાયેલા
પ્રસંગ સહજતાવે એકમાથી બીજાને બીજા
માથી ત્રીજાને એમ ક્ષણિત થતા હોય પાત્રો
મા આગવું વ્યક્તિત્વ હોય અને તે સાથે
જ તે માનવ્ય હોય અને છેવટે સઘણ
આયોજન તર્કબદ્ધ હોય એ આવશ્યક છે
કારણ કોલરિજ કલ્પનાને તર્કનું વિવેક
છુદ્ધિનું વાહન સમજે છે કલ્પના કવિનાં
સજ્જત ક્ષમ્બાશકિતના પ્રમાણમા વિચરે છે
કવિ પોતાનું દર્શનભક્ષે તર્કની પરિબાધામા
રજૂન કરે, પણ પ્રતિરોપોની સત્ત્વબાધથી
દારા તે પોતે કરેલ ચિત્તન શબ્દરૂપે સાધાર
કરે છે આવી સૌખ્યવ્યુક્ત સાહિત્યકૃતિના
અંદરથી વિકસેલા સપ્રમાણ ધગેલ તેની
જીવંતતાની સક્ષો પૂરે છે

કોલરિજનો કલ્પનાની વાતોમા તર્કને
સ્થાન છે તેા સાત્ત્વરે કેમ નહીં? કવિમા
સતત જાગ્રત વિવેકછુદ્ધિ, ઉન્નત આવેગ
સાથે આત્મનિરૂપણ અને ગહન તીવ્ર લા
ગણીઓ હોય એમ કોલરિજ માને છે લા
ગણીઓ હોય તીવ્ર હોય પણ કલાના નિય
ત્રણ નીચે જ વ્યક્ત થાય એવું કોલરિજનું
મતવ્ય છે કવિના મનના, હૃદયના સઘળા
પાસા સક્રિય બને અને મંદાકિંતા પ્રત્યાગે
તો ઉત્તમ કાવ્ય સર્જાય

કોલરિજને વાસ્તવિક જગતની વાત કરી
છે તેા તરગી સ્વપ્નેની રજૂઆત કાવ્યમા
હોય ખરી? કોલરિજનો ઉત્તર છે કે હોય,
પણ કવિની કલાના નિયત્રણમા આવ્યા
પછી કલાકૃતિની સમગુલા જાળવે તેગથી

માણિકલાલ પટેલ

પધારો પાછાં

તમારાથી સૂના સકળ ભવને મૌન વરસે,
અનામી ખાલીયે કુત્રહલ વધે, યાદ ભિમટે
તમાગ વાસતી સ્થિતપત્નિમોથી ઝંતમલ
ચહેરાની રેખા અવ નવ ઠળાયે, છલખલ
થતા હૈયાના કો નવલ અરૂણેને પ્રગટતો
અરીસો જે આછા ગજલુ ધરી મૂક ખનતો
ત્રણે પડોરે ઝખી શિશુસમ મુખે વાછટ ખડા,
અલ્લા ઓટથી અચળ રડી જાય કૂતરા,
ઝરખાની ખાતી પરબ તરરુપથી તરફડે,
ખધા ખૂણા જળે કુશવત ખગાસે વલવને
પધારો પાછા હો, સ્મરણ ઝરતા, સ્વપ્ન રચતા
તમારા ચાદા સૌ વીટળાઈ જવા ઉત્સુક ખન્યા

મહેશ બેગી

ખંડેરમા

ખંડેરમા વિચરીને સહ પથકલાન્તિ
બેઠા, મૂકી સકળ બોલ દૂર નિરાતે
પ્રચલન ત્યા ત્રણી ઊઠયા મુદ્દાઓત મં,
વિશ્વલથી ગઠરીને કરી દૂર, તરી-
સમુખ હું પગથિયે પદ પાસ બેસી
ન્યાળી રહ્યો વલ્લની કશી સ્વેચ્છાસા
મદ્યાહનનો પ્રખર ભારકર ચડ-રુદ્ર
વટોળ શા ધૂલિ-લચ્છા સૂસવે ખરેલા
(પ્રતો સમા) પગલુ ટોટ મૂકે હસી હસી
કાન્તારમા ભમૂકતા અનંતોની વચ્ચે
ખંડેરમા ગહસ દાર ખૂલ્યા જરી જ્યા
તારો મળ્યા અધર-સ્પર્શ, સખી, હવે આ
આદેલતુ હૃદય કો લયને હિલોલ-
હે રૂપ, તુ સગસિના તટના નિયુલ જે
મૂકેલ કો ધવલ પદ્ય નિતાન્ત આટ

સ્વ. આઝમ કરીમી

માટીના અક્ષર

માટીના અક્ષર લખાયા-શું સાચા
હવે કોરી કિતાબ જેવું મન.
હરિયાળાં તોફાનો ચાલે છે ખંડાર ફરી.
જગ્યાં છે લીલાં મેદાન,
આવી ધમાલ છતાં હું તો કંગાલ બની
જેઈ રહ્યો ખાલી મકાન,
આંખોની આસપાસ ખુશબોના ઢગલા ને
કાંટાની છાબ જેવું મન.
આથમણી ખારી પર રવિનો પ્રકાશ હવે
જીવશે માંડ બેઠ પળ,
બેઠું મેં આજ કે આ સંતાતી સાંજ બધાં
શીખી છે તારાં જ છળ,
તો પણ સવાલ બની ઊભું છે ખારણુમાં
તારા જવાબ જેવું મન.
માટીના અક્ષર લખાયા-શું સાચા
હવે કોરી કિતાબ જેવું મન.

મહેન્દ્ર ગોહિલ

આયખાની ખેપમાં તું સાથ છે,
આમ તો હું એકલો લમતો નથી.
મોતને પણ એક દિ' જીતી જઈશ,
હારની ખાજી કદી રમતો નથી.
જિન્દગીની વાત ખાજુ પર રહી,
મોતને પણ હું હવે ગમતો નથી.

હટે જ તે આવકાર્ય. સાચું પૂછો તો તરંગ
અને કલ્પના બે જુદી જુદી પ્રક્રિયાઓ માત્ર
છે. કવિના મનમાં આ બેઉ પ્રક્રિયાઓ સાથે
ચાલતી હોય છે, બેઠોનાં સર્જનોને પ્રકાર
જુદો હોય છે એટલું જ. એક કલાકૃતિમાં
તરંગ અને કલ્પના સહઅસ્તિત્વ ધરાવતાં
હોય એ સ્વાભાવિક છે. ક્યારેક ધોષક
સર્જન સો ટકા તરંગનું પરિણામ હોય એવું
બને જેમ કે ડિટેક્ટીવ રહસ્યકથા. કલ્પના-
ના સર્જનનો પાયો વાસ્તવિક દુનિયા છે, પ્ર-
તીતિકર હકીકતો છે. તરંગની માંડણી કપો-
લકલિપત ખ્યાલો કે અસામાન્ય સ્વપ્નો
પર થઈ હોય. દર્પણ સામે જેઈ રહેલી
ખાળા તેની પાર શું હશે એમ વિચારતાં
તેમાં કગલું ભરીને અવનવી દુનિયામાં પ-
હોંચી જાય તે તરંગ. શિલ્પ સામે તાકી રહેતો
ચાર્લ્સ લેવિય ક્યાંક પોતે પૂતળાં જેવો સ્થિર
થઈ જશે કે પૂતળાં તેની જેમ હાલતાં ચા-
લતાં થઈ જશે તેવું કહે તે તરંગ. 'ધી ઇન્ડિ-
યટ'માં ડોરટોયુવ્સ્કીનો નાયક ઉન્માદી અ-
વસ્થામાંથી સાબો થઇને વાસ્તવિકતાની
દુનિયામાં પ્રવેશ તે તરંગ, પણ ત્યાર પછીનું
સઘળું આલેખન તર્કશુદ્ધ સઘન કલ્પનાની
કલાનું કવન. જ્યાં વાચકની છુદ્ધિ વિગતને
માનવાની ના પાડે, જ્યાં આયાસપૂર્વક સં-
શય દૂર રાખવો પડે ત્યાં તરંગનું સંચાલન.
જ્યાં પૃથક્ ઘટકો અને સમગ્ર કૃતિ આહ્વા-
દદાયક હોય ત્યાં કલ્પનાઘૂંટણી દર્શનનું સા-
ત્રાજ્ય. સમગ્રતયા કલ્પનાજનિત કૃતિઓ
જ આદર્શ કૃતિ, એવું ન કહેવાય; કેમકે છેવટે
તો કલાકૃતિને સર્જવાનાં આ બે સાધનો
છે. છતાં કલ્પનાબળે સર્જાયેલી કૃતિઓ વધુ
સંતોષપ્રદ રહે છે એ હકીકત સ્વીકારવી
જોઈએ.

વંતું, અંદરથી વિકસતું તરવ તેમાં નથી.

કોસરિજના આ ખ્યાલને નજર સ-
મક્ષ રાખીને સાહિત્યકૃતિ મૂલવી શકાય.
તદનુસાર કૃતિમાંવાસ્તવિક જગતનું પ્રતિ-
રોપ દ્વારા ચિત્રણ દોષ, તેમાં નિરૂપાયેલા
પ્રમંથ સઠજગતને એકમાંથી બીજી, બીજા-
માંથી ત્રીજી એમ ક્ષિતિ થવા દોષ, પાત્રો-
માં આગ્રવું વ્યક્તિત્વ દોષ અને તે સાથે
જ તે માનવ્ય દોષ અને ઉલટે સપણું
આયોજન તર્કબદ્ધ દોષ એ આચરણ છે.
કોરણ કોસરિજ કંપનાને તર્કનું, વિવેક-
બુદ્ધિનું વાહન સમજે છે. કંપના કવિની
સમગ્ર ક્ષમ્ભાશક્તિના પ્રમાણમાં વિચરે છે.
કવિ મોતાનું દર્શનબલે તર્કની પરિભાષામાં
રજૂન કરે, પણ પ્રતિરોપોની સખનબાધથી
દારા તે પોને કહેણ ચિતન સમજાવે સામર
કરે છે. આવી સૌખ્યવ્યુત સાહિત્યકૃતિનાં
અંદરથી વિકસેલા સમગ્રજી મટલે તેની
જીવનનાની સફા પૂરે છે.

કોસરિજનો કંપનાની વાતોમાં તર્કને
રથાન છે તો લાગણીને કેમ નહીં? કવિમાં
સગન ભયન વિવેકબુદ્ધિ, ઉન્નત આવેગ
સાથે આત્મનિયંત્રણ અને ગૂઢન તીવ સા-
મયીઓ દોષ એમ કોસરિજ માને છે. સા-
મયીઓ દોષ, તીવ દોષ પણ કલાના નિય-
ત્રણ નીચે જ વ્યક્ત થાય એવું કોસરિજનું
મંતવ્ય છે. કવિના મનના, હૃદયના સખર્ગો
પાસ્ય સક્ષિય બને અને મંત્રાકિતા પ્રગટાવે
તો ઉત્તમ કાવ્ય સર્જાય.

કોસરિજે વાસ્તવિક જગતની વર્ણ કરી
છે તો તરંગી સ્વપ્નોની રજૂઆત કાવ્યમાં
દોષ ખરી? કોસરિજનો ઉત્તર છે કે દોષ,
પણ કવિની કલાના નિયંત્રણમાં આવ્યા
પછી કલાકૃતિનો પ્રભુતા ભાવે તેટલી

માણેકલાલ પટેલ

પધારો પાછાં

તમારાથી સૂના મકળ લવને મૌન વરસે,
અનામી ખાલીપે ફૂટકલ વધે, યાદ ઊમટે.
તમાગ વાસંતી સ્મિતપરિમલોથી ઝલમલ
ચહેરાની રૂબા અથ નવ કળાયે, છલખલ
થતાં ઈયાના કો નવલ સ્વરૂપોને પ્રગટતો.
અરીસો યે આછાં રજકણુ ધરી મૂક બનતો.
તણે રૂંદે કંઈ શિશુસમ મુખે વાછતુ ખડાં,
અટલા ઓટેથી અચરજ રડી બાય ફૂતરાં,
ઝરૂપાની ખાલી પરબ તરરૂપથી તરફડે,
ખધારો પાછાં ઠો, સ્મરણ ઝરતાં, સ્વપ્ન રચતાં
તમારાં ચાદા સૌ બોટળાં જવા ઉત્સુક બન્યાં

મહેશ બેગી

ખંડેરમાં

ખંડેરમાં વિગરીને સદૃષ્ય પંથકલાન્તિ
બેઠા મૂકી મકળ બોલ દૂર-નિરાતે
પ્રવચન ત્યાં અવી ઊઠયા મુદ્દબોલ મંદ,
વિશ્વંભથી ગઠરીને કરી દૂર તારી-
સંમુખ હું પગથિયે પદ પાસ બેસી
ન્યાળી રહી વદનની કશી સ્વેદ-ચીલા.

મદવાદનનો પ્રખર ભાસ્કર ચંદ-દુર્લ
વંટોળ શા પૂલિ-બર્ધા સૂમવે-ખરેલાં
(પ્રેતો સર્ગા) પગે હોટ મૂકે હસી હસી
કાન્તારમાં ભમૂકતા અનંગની વચ્ચે
ખંડેરમાં રહસ-દાર ખૂલ્યાં જરી જ્યાં
તારો મળ્યો અધર-રપરી, સખી, ઉવે આ
આઠોલણ હૃદય કો લવને ડિઝોલ-
હે રૂપ, તુ સરસિના તટના નિશુલ જે
મૂકેલ કો ધવલ પદા નિતાન્ત ચાટ.

૨૧. આઝમ કરીમી

માટીના અક્ષર

માટીના અક્ષર લખાયા-સૂંસાયા
હવે કોરી કિતાબ જેવું મન.
હરિયાળાં તોફાનો ચાલે છે ખડાર ફરી.
જગ્યાં છે ક્ષીલાં મેદાન,
આવી ધમાલ છતાં હું તો કુંગાલ બની
જેઈ રહ્યો ખાલી મકાન,
આંખોની આસપાસ ખુશબોના ઢગલા ને
કાંટાની છાબ જેવું મન.
આથમણી ખારી પર રવિનો પ્રકાશ હવે
જીવશે માંડ ખેડ પળ,
જેયું મેં આજ કે આ સંતાતી સાંજ બધાં
શીખી છે તારાં જ છળ,
તો પણ સવાલ બની ઊભું છે ખારણમાં
તારા જવાબ જેવું મન.
માટીના અક્ષર લખાયા-સૂંસાયા
હવે કોરી કિતાબ જેવું મન.

મહેન્દ્ર ગોહિલ

આયખાની ખેપમાં તું સાથ છે,
આમ તો હું એકલો લમતો નથી.
મોતને પણ એક દિ' જીતી જઈશ,
હારની ખાજી કદી રમતો નથી.
જિન્દગીની વાત ખાજી પર રહી,
મોતને પણ હું હવે ગમતો નથી.

હટે જ તે આવકાર્ય. સાચું પૂછો તો તરંગ
અને કલ્પના બે ભુદી ભુદી પ્રક્રિયાઓ માત્ર
છે. કવિના મનમાં આ બેઉ પ્રક્રિયાઓ સાથે
ચાલતી હોય છે, બેઉનાં સર્જનોનો પ્રકાર
ભુદો હોય છે એટલું જ. એક કલાકૃતિમાં
તરંગ અને કલ્પના સહઅસ્તિત્વ ધરાવતાં
હોય એ સ્વાભાવિક છે. ક્યારેક કોઈક
સર્જન સો ટકા તરંગનું પરિણામ હોય એવું
બને જેમ કે ડિટેક્ટીવ રહસ્યકથા. કલ્પના-
ના સર્જનનો પાયો વાસ્તવિક દુનિયા છે, પ્ર-
તીતિકર હકીકતો છે. તરંગની માંડણી કુપો-
લકલિપ્ત ખ્યાલો કે અસામાન્ય સ્વપ્નો
પર થઈ હોય. દર્પણ સામે જેઈ રહેલી
ખાળા તેની પાર શું હશે એમ વિચારતાં
તેમાં કગલું ભરીને અવનવી દુનિયામાં પ-
હોંચી જાય તે તરંગ. શિલ્પ સામે તાકી રહેતો
ચાર્લ્સ લેમ્પ ક્યાંક પોતે પૂતળાં જેવો સ્થિર
થઈ જશે કે પૂતળાં તેની જેમ હાલતાં ચા-
લતાં થઈ જશે તેવું કહે તે તરંગ. 'ધી ઇન્ડિ-
યટ'માં ડોરટોયુવ્સ્કીનો નાયક ઉન્માદી અ-
વસ્થામાંથી સાબો થઇને વાસ્તવિકતાની
દુનિયામાં પ્રવેશે તે તરંગ, પણ ત્યાર પછીનું
સઘળું આલેખન તર્કશુદ્ધ સઘન કલ્પનાની
કલાનું કવન. જ્યાં વાચકની યુદ્ધિ વિગતને
માનવાની ના પાડે, જ્યાં આયાસપૂર્વક સં-
શય દૂર રાખવો પડે ત્યાં તરંગનું સંચલન.
જ્યાં પૃથક્ ઘટકો અને સમગ્ર કૃતિ આહ્વા-
દદાયક હોય ત્યાં કલ્પનાઘૂંટંચા દર્શનનું સા-
બ્રાખ્ય. સમગ્રતયા કલ્પનાજનિત કૃતિઓ
જ આદર્શ કૃતિ, એવું ન કહેવાય; કેમકે છેવટે
તો કલાકૃતિને સર્જવાનાં આ બે સાધનો
છે. છતાં કલ્પનાબળે સર્જાયેલી કૃતિઓ વધુ
સંતોષપ્રદ રહે છે એ હકીકત સ્વીકારવી
જોઈએ.

કોલરિજના સિદ્ધાંતોને ખ્યાલમાં રાખીને સાહિત્યકૃતિની મૂલવણી કરનાર કાવ્યાશો અને કાવ્યતત્ત્વનું મૂલ્ય સહેજ પછે પામી શકે છે. છતાં કોલરિજના સિદ્ધાંતો નિયમોમા પૂરી શકાય તેવા નથી; પણ અધિકારી રસમને તે સહેજ સુરે તેવા છે.

કવિના કેવળ પાછળના માનસવ્યાપારોની ચર્ચા કોલરિજ પછી શેલીએ કરાડે કરી. શેલીએ હોબ્સના સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યા અને કવિતાને કૃતિને તર્કથી છુટી ગણી. રજૂ કરેલા ધર્મ ધર્મ કોલરિજના મતનો ધર્મો હતો કે કવયનાનાં હૃદયન કથયિતવ્યના તર્કથી બધાયેલા હોવા બોલે છે. કવિ કલત સ્વપ્નદ્રષ્ટા નથી, નિરકુશપણે ચિત્રો રજૂ કરવાનું કામ તેનું નથી. મંથનપૂર્વક નિર-પાયેલી કથનાસૃષ્ટિ જ સર્વાત્રસપૂર્ણ સર્જન આપી શકે.

આમ છતાં એંગ્લોસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના એક વિચારક મિલે કવિનાના તર્ક અને સવેદનને છૂટા પાડ્યા. કવિતા, કવિના આત્માના સર્વ પાસાઓએ રચેલી સવાદિતા છે એમ કોલરિજનો મત હતો, તેની વિરુદ્ધ જઈ મિલે કવિતાનું કાર્ય કલત સવેદનો જગાડવાનું છે એમ પ્રતિપાદિત કર્યું. કવિની અનુભૂતિ એવી કલાત્મક ભાત ઉપસાવે કે જે વાચકના બિંમલત્વને રચે.

આ સદીમા આઈ. એ. રીચાર્ડ્ઝ કોલરિજના અને મિલના મતનો સમ-વ્યવસાધી સાહિત્યકૃતિની મૂલવણી કરવાનું સૂચવે છે. આર્નોલ્ડની જેમ તે કવિને જીવંતી બુમિકાએ બેસાડે છે. કવિની અનુભૂતિ દ્વારા માનવીય જીવનના નિત્યનવા અર્થઘટનો થાય તે માનવની આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધાને પ્રેરે. આ શ્રદ્ધાના મૂળમાં તેઓ કવિતાની સવેદન જગાડવાની

‘સલિલ’

ખાંભીનું ગીત

તમે ઉગમણી બાલુથી આવજો,
મારગ વચાળ પછી ભૂંસા પડો તો

મારી ખાંભી પર દીવા મેલાવજો.

કંકુ ઘોળીને રૂંડો કરજો અઘોળ

અને આસુનાં તોરણ પે’રાવજો ।

હીનુડા નાળિયેર ભાલે પ્રેમવાની વાત-

કામરાના ઢુકામાં ગાજશે,

ચારણના શબ્દોથી લોહીઝાણ સૂરજ-

પણ વાચાની એછપથી લાજશે.

પંથક આખીધનેય કેસરિયા વાધાની

સામે તલવારું બંધાવજો ।

જીવલરની ભાષામાં પથ્થર અમ્બાર-

તોય મોંઢળબંધ ધિંગાણે બાજું

ભમ્મરિયા કૂવાને થાળે બેસીને-

બાય ! સિંદરિયો કાળ પછી ગાજ,

કં ધસમસતી વાર કદી સામી મળે તો

એને આણીકાર વાટે વળાવજો ।

જીવ્યાનુ શમાણું પણ અવસર કૈ બાંધ-

મલમે ઝાંઝડું ચે ચાર ચાર નેણું

વૈશાખી બાપોરા ઘોઘમાર વરસી :

અહીં પાનેતર ભીંજીતુ વેચું !

પછી દરએ આગળીઓનુ પોખામણું ડુંગરમા,

કોતરમા, ખીણમા વેરાવજો ।

કંકુ ઘોળીને રૂંડો કરજો અઘોળ

અને આસુનાં તોરણ પે’રાવજો ।

પ્રાણજીવન મહેતા

પત્ર

મિત્ર,

હું અને આપણે શોધવા નીકળ્યા છીએ આહીં;

જવાળામુખી ખોદીને અગ્નિ પ્રગટાવવા

ધરુછીએ છીએ આપણે અને

દીવાસળીને ફૂંક મારીને ઠારી નથી શકતા.

ભાંડી ખાણમાં પડયા પડયા આપણે

શબ્દોને ફેંકીએ ગળડાવીએ છીએ

તળેટી ઉપર પણ

પણ એકેય શબ્દને ત્યાં લગી પહોંચાડી શકતા નથી,

પહોળા થયેલા રસ્તાઓ ઉપર વૃક્ષની જેમ

ખોડાઈ પણ શકતા નથી

કે નથી પવનની જેમ વહી જઈ શકતા કયાંય...

વેંધ્યાના ગર્ભાશય જેવું ખાલીખમ આકાશ

કશું જન્માવી શકતું નથી.

હવે આપણે માટે

વાદળાંઓ પાણીના પરપોટાની જેમ ફટાક ફૂટી

જઈ અલોપ થઈ જાય છે આંખમાં

અને ઘૂમરીઓ ખાતો ધૂમકેતુ લોલકની જેમ ઉત્તર દિશામાં
આવોપાછા થયા કરે છે,

સમય ભીડેલી મુઠ્ઠીમાં વળેલ પ્રસ્વેદમાં ઓગળી રહ્યો છે.

આયુષ્યરેખા આ રીતે હરીસરી થતી દેખાય છે મને અને હું
ખોવાયેલા નક્ષત્ર જેવો સૂર્યની-સમયની-શ્વાસની-આસાસની
આસપાસ નિરંતર ભટક્યા કરું છું; મિત્ર !

શકિતને જ અગત્યની ગણે છે.

કોલરિજે તત્ત્વમીમાંસાની અટવીઓમા
અટવાતાં અટવાતાં સાહિત્યવિષયક જે સિ-
દ્ધાંતો રજૂ કર્યા તેના સંપૂર્ણ સ્વીકાર કે અ-
સ્વીકાર તેના અનુગામીઓ કરના રહ્યા છે.
તેનાથી વિશેષ વિશદતાથી કવિના માનસ
વ્યાપાર પર કોઈએ પ્રકાશ નાખ્યો નથી.
કોલરિજની પહેલાં પ્રતિપાદિત થયેલા સિ-
દ્ધાંતો સાહિત્યકારની દૃષ્ટિએ નહોતા થયા,
તેથી તેમાં જીણપોહતી. કોલરિજે સાહિત્ય-
કાર અને ફિલસૂફ ખેડનાં તાલીમ અને
ગ્લાનનો સુમેળ સાધી, સાહિત્યપ્રવૃત્તિનાં
અગોચર તત્ત્વોનો પાર પામી વિવેચન માટે
નવી ભૂમિકા તૈયાર કરી આપી. તેમાં જે
તેની તરંગ અને કલ્પના વિષયક ચર્ચા
કવિનાં માનસ અને કૃતિ પર વેધક પ્રકાશ
નાખે છે. કોલરિજે પ્રગટાવેલો આ દીપક
વિવેચનના માર્ગમાં સાચે રસ્તે દોરનારો
અદ્વિતીય સાથી થઈ રહે એવો છે.

સંદર્ભગ્રંથો :

1. Coleridge's Literary Criticism-
with an introduction by A. W.
Mackail; 2. Coleridge on Imagina-
tion by I. A. Richards; 3. Fancy
and Imagination by R. L. Brett;
4. The Romantic Imagination by
C. M. Bowra; 5. 'ઉપાચન' શ્રી વિષ્ણુ-
પ્રસાદ ર. ત્રિવેદી ધ્વજીપૂર્તિ અભિનંદનગ્રંથ

કવિતા એ કાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે, એ જગતના સામાન્ય
વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી
શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે.
જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસેનસમાં તે પ્રસરે
છે અને પોતાની જૂઠ્ઠી ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને
ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

મુન્દરમ

સમર્પિત

મર્ચન્ટ એન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

જનતા ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કોમ્પાઉન્ડ • સેનાપતિ બાપટ માર્ગ (દક્ષિણ)

મુંબઈ ૧૩

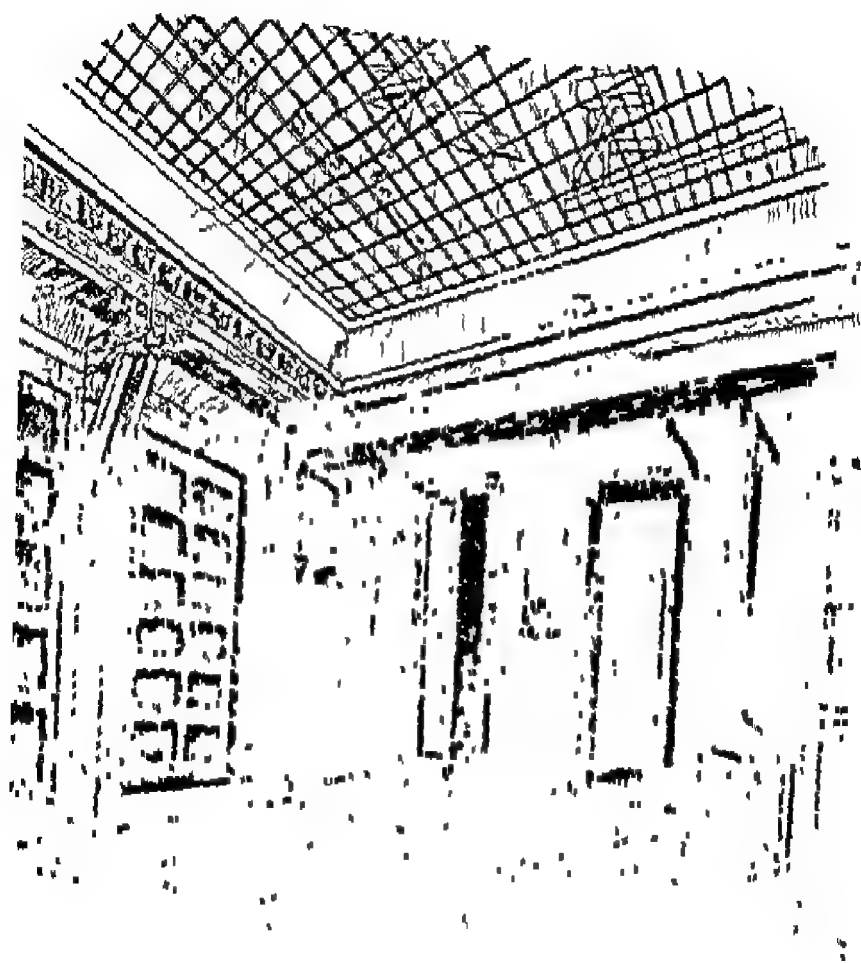
‘સુરવતીચંદ્ર’ નામથી કથા ગુજરાતી વાચક અજાણ હશે? આપણા સાહિત્યને આ ચિદસ્થાપી મહાનવસ આપનાર પંડિતમવર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો જન્મ ઈ. ૧૮૫૫ની ૨૦મી ઑક્ટોબર ને વિજ્યાદશમીને દિવસે નડિયાદમાં વડનગરા નાગર પરિવારમાં થયેલો. પ્રપિતામહ મેહનરામનો ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર મોટો વેપાર ચાલે. પ્રપિતા ધીરજરામ ભલાભોળા, સંસ્કારી-સદ્ગુણી અને નિખાલસ-નિષ્કપટી. ઈ. ૧૮૧૫માં આજીવિકાર્યે એમણે મુંબાઈવાસ કર્યો. પિતા માધવરામ દોલા દિલાના, ભલા વેળુવ ભક્ત. ઠાકોર-સેવા અને ભજનકીર્તનમાં જ આપો દિવસ મસ્ત; રંગેરામાં વીતરાગી પુરુષ; જ્યારે માતા શિવકાશી શાસે-શાસે સંસારી જીવ. એમનું અવહારદક્ષ ને કુશળ વ્યક્તિત્વ સહુ પર અધિકાર ભોગવવા જ નિર્માણેલું. ગોવર્ધનરામમાં આ વ્યાપારી કુનેહ, ગણતરી, અવહારદક્ષતા, ઈશ્વરશ્રદ્ધા, આદર્શભક્તિ વગેરે સંસ્કાર આવા પરિવારપાંગર્યા હતા.

ઈ. ૧૮૫૬ સુધી ખાળપણમાં ચાર વર્ષે નડિયાદમાં ગાળી એમણે મુંબાઈની બુદ્ધિવર્ધક શાળામાં ગુજરાતી અભ્યાસ આરંભ્યો. ૧૮૬૫માં વતનમાં પાછા ફર્યા અને નડિયાદની સરકારી શાળામાં ભેડાઈ ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કર્યો. ઈ. ૧૮૬૬માં ત્યાંની સરકારી અંગ્રેજી શાળામાં ભેડાયા અને એ અભ્યાસ ભરી રાખવા ઈ. ૧૮૬૮માં મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. એ જ વર્ષે સંસ્કારસંપન્ન સ્નેહાદ્રી હરિલક્ષ્મી સાથે એમનું પ્રથમ લગ્ન ગયું. ખાળલગ્નનો વિરોધ કરનાર આ સમર્થ સાક્ષરનો ગર્ભવિવાહ જ થઈ ગયેલો! માતા શિવકાશીએ સગર્ભાવસ્થામાં પોતાની સગર્ભા સહિયર કાશીકેરને વચન આપ્યું કે પોતાને બે પુત્ર પ્રસવે અને એને બે પુત્રી જન્મે તો વિવાહ કરવા. બન્નું પણ એમ જ. કાશીકેરે પ્રથમ સ્વરૂપવાન પુત્રીને જન્મ આપ્યો અને પછી શિવકાશીએ પુત્રને. આમ, ગોવર્ધન-હરિલક્ષ્મીનું ભેટું ગર્ભનિર્મિત થઈ ગયું હતું. હવે લગ્નજીવનમાં મગ્ન કિશોરનો અભ્યાસયજ્ઞ પણ એટલા જ ખેતથી કીર્તિવંત રહ્યો. ઈ. ૧૮૭૧માં પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભાની પ્રતીતિ થતાં એમણે તે વખતના છઠ્ઠા ધોરણમાંથી જ મૅટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી અને સત્તર વર્ષની ઉંમરે ૧૮૭૨માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ભેડાયા. ૧૮૭૩માં એફ.ઈ.એ. પસાર કરી, પણ ૧૮૭૪માં પી.એ.માં નાપાસ થયા. ૧૮૭૫માં ફરીવાર પી.એ.ની પરીક્ષા આપી અને દ્વિતીય વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા. એમની અભ્યાસ-કારકિર્દી ક્યારે ય પ્રથમ કક્ષાની રહી નહોતી, છતાં કૉલેજ-માળ દરમિયાન એમણે ‘વિસ્ટ સ્કૉલરશિપ’, ‘ફૅલો સ્કૉલરશિપ’

અને અંતે ‘એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૉલરશિપ’ પ્રાપ્ત કરી હતી. અભ્યાસકાળ દરમિયાન એમણે અભ્યાસ કરતાં અભ્યાસેતર વાચન પર વધુ ધ્યાન આપેલું. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યનું એમણે વિશાળ વાચન કરી ઊંડું મનન કર્યું. એમનામાં રહેલા સર્જક આ રીતે ખૂબ યોગ્યો.

જીવનમાં સ્થિર થવાનો અવસર આવે તે પહેલાં જ ચિત્તને અસ્થિર કરી મૂકે તેવા માઠો અવસર આવ્યો તે સ્નેહદ્રુદ આપતી પત્ની હરિલક્ષ્મીનું ૧૮૭૪માં પ્રસૂતિ દરમિયાન અકાળ અવસાન. નવખત પુત્રી રાધાએ પણ થોડા જ મહિનામાં માતૃપથ-પ્રસ્થાન આદર્યું અને પત્નીવિયોગના અસહ્ય દુઃખે હમેશાને માટે ગોવર્ધન-ચિત્તમાં સ્થાન કર્યું. ખીજું લગ્ન નહિ કરવાનો એમણે મનોમન નિર્ધાર તો કર્યો પણ સગાંસ્નેહીઓ અને વડીલો પાસે ૧૮૭૬માં નમતું ભેખી લાલતાગોરી સાથે લગ્ન કર્યું. એ પૂર્વે પી.એ. થઈ એમણે ત્રણ મહત્ત્વના સંકલ્પો કરેલા તે (અ) એલએલ.બી.ની પરીક્ષા પસાર કરવી (બ) મુંબાઈમાં વકાલત શરૂ કરવી અને કઠી કોઈની નોકરી સ્વીકારવી નહિ તથા (ક) ૪૦ મે વર્ષે પંધામાંથી નિવૃત્ત થઈ સાહિત્યસેવા અને તે દ્વારા સંસાર-સેવામાં શેષ જિંદગી ગાળવી.

પી.એ. થયા કે તરત જ આ સંકલ્પોને ચળાવે તેવી, રૂપિયા ૩૦૦ના પગારે ભુજની શાળામાં મુખ્ય શિક્ષકના સ્થાનની, દિલ્લયસ્પ દરખાસ્ત કચ્છના દીવાન મણિભાઈ જશભાઈ તરફથી આવી. પરંતુ નોકરી નહિ કરવાના દંઢ નિર્ધારને વળગી રહેવા એમણે આ દરખાસ્તને વિવેકપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો. આ સંકલ્પોના શુભારંભ તરીકે ૧૮૭૬માં એમણે પ્રથમ એલએલ.બી.ની પરીક્ષા પસાર કરી. એ જ વર્ષે ‘ભાષા અને સાહિત્ય’નો એસ્થિક વિષય લઈ શરૂ કરેલો એમ.એ.નો અભ્યાસ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે હમેશ માટે એમને છોડવો પડ્યો. વળી, પિતાની વ્યાપારી ધેડી પણ કાચી પડી ગઈ હતી. આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી ઘેરાયેલ યુવાન ગોવર્ધનરામ વડીલ મનઃસુખરામની સદ્ભાવના ને સાહાયને સહારે સંકલ્પસિદ્ધિ-અર્થે પ્રયત્નશીલ હતા તેવામાં ભાવનગરના દીવાન સામળદાસ મુંબાઈમાં મનઃસુખરામને મળ્યા. વાતચાતમાં ગોવર્ધનરામરચિત વિધિસ્તુતિ કરતું સંસ્કૃત સુભાષિત મનઃસુખરામે સામળદાસને સંભળાવ્યું. યુવાન ગોવર્ધનની બુદ્ધિપ્રતિભાથી આકર્ષાઈ રૂપિયા ૧૨૫ના પગારથી પોતાના ખાનગી મંત્રી તરીકે એમને રોકવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. નોકરી નહિ કરવાનો નિશ્ચય છતાંય પરિસ્થિતિની પ્રતિકૂળતા સામે નમતું ભેખી ક્યવાતે મને એ નોકરીને

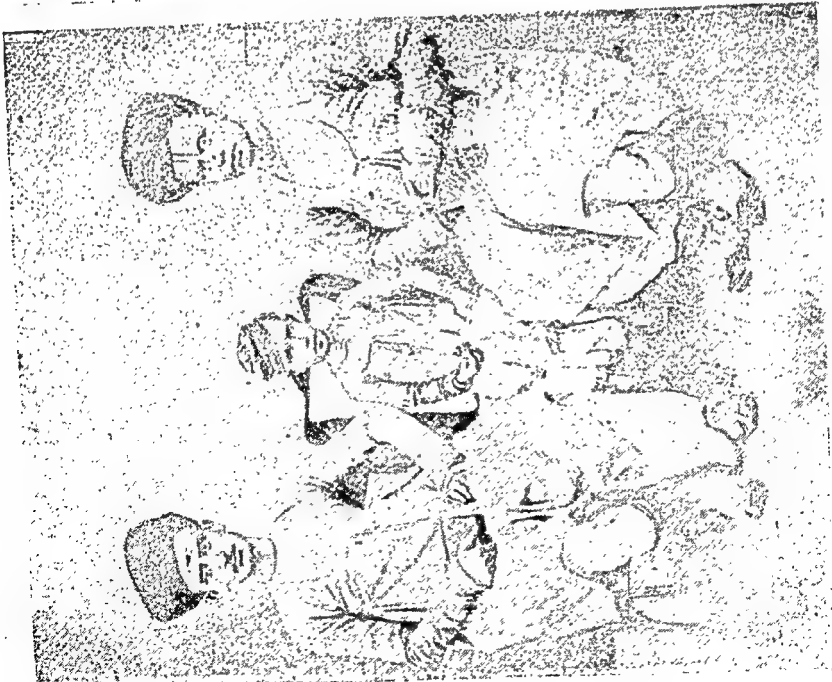

॥ यत्नसिन्धु धरणी ॥

॥ १०० ॥

ગોવર્ધનરામ
તરેણી વયુ

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી
વડાએ
બાળક ગોવર્ધનરામ
પિતા

ગોવર્ધનરામ
 ૩૫૨-૬ ૧૮૭૮માં બી. એ. થયા ત્યાં
 ૪મળી બાજુ નટિયાઈમાં નિગતિ દેશા દે. ૧૯૦૫

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠા પર: શરદ (વાસુદેવ સ્માર્ત); ગોવર્ધન-રામ માધવરામ ત્રિપાઠી; જલક્રીડા (વાસુદેવ સ્માર્ત); ગોવર્ધનરામનું નિવાસસ્થાન; ગોવર્ધન-રામનો અભ્યાસખંડ; ગોવર્ધનરામના સંસ્કૃત અને ગુજરાતી હસ્તાક્ષર; બાળક ગોવર્ધનરામ; ગોવર્ધનરામ તરુણ વયે, ગોવર્ધનરામ બી.એ. થયા ત્યારે અને નિવૃત્તિવેળા.

¶ 'કવિલોક' દૈનિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૧, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા પા. રૂ, અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ આ ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સગવડ રૂ. ૩; છટક નક્કસતો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને કૃતિ વિષેનો નિર્ણય ભણવા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું ફેરું તથા પૂર્વ પોસ્ટલ ચોડેકું કાર્ડ કેકવર મોકલવા વિનંતિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ: 'કવિલોક' C/O લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિર-જામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબાઈ-૨; આ કુમાર કાર્યાલય લિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧. તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ રાવત 'સહયોગ: જયંત પારેખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ-૨

વીનસ સપ્લિસ્કપ્શન એજન્સી

રામસદન ૧૬ માળે બારડરભાઈ લેન
આમદેવી મુંબાઈ ૭

એલ. કે. મેઘાણી • ૧૪ અમરતલા સ્ટ્રીટ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ રાવત
કુમાર પ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

કાવ્ય

શ્રી અરવિંદ	પૂર્તિ જિજ્ઞાસી
રાજેન્દ્ર શાહ	૯૨ સમય
ઉશનસ	૯૩ પદોન્મત
ગીતા પરીખ	૯૩ માત્ર શે ?!
મકરન્દ દવે	૯૪ પૃથ્વીને ઊગતી ભાષું
હરીન્દ્ર દવે	૯૫ આ નેત્રોમાં
મની દહીવાળા	૯૬ રાત રૂપાળી ન હશે
ભાતુપ્રસાદ પંડ્યા	૯૭ ઉત્તરની પહાર
ચન્દ્રકાન્ત શેઠ	૯૮ ચણીભોર ચાખીને
રામચંદ્ર બ. પટેલ	૯૯ તમે તો
"	૯૯ હવે હું
"	૧૦૦ થઈ હું
"	૧૦૦ પછી
સાતા શેળકે	૧૦૧ સંધિ
ગમ હીરાગર	૧૦૨ અપીલ
મોન બંધોલી	૧૦૨ રૂપ
ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત દત્તાણી	૧૦૩ અભાવનું ગીત
માલ્યેકલાલ પટેલ	૧૦૪ પધારો પાછાં
મહેશ જોશી	૧૦૪ ખંડેરમાં
સ્વ. આઝમ કરીમી	૧૦૫ માટીના અક્ષર
મહેન્દ્ર ગોહિલ	૧૦૫ આવાખાની...
'સલિલ'	૧૦૬ ખાલીનું ગીત
પ્રાણજીવન મહેતા	૧૦૭ પ્રિય...

અથ

જો. મો. ત્રિ	૯૯ કવિ
ઈલા પાઠક	૯૧ તરંગ અને કલ્પના
ધીરુ પરીખ	પૂર્તિ જો. મા. ત્રિ.

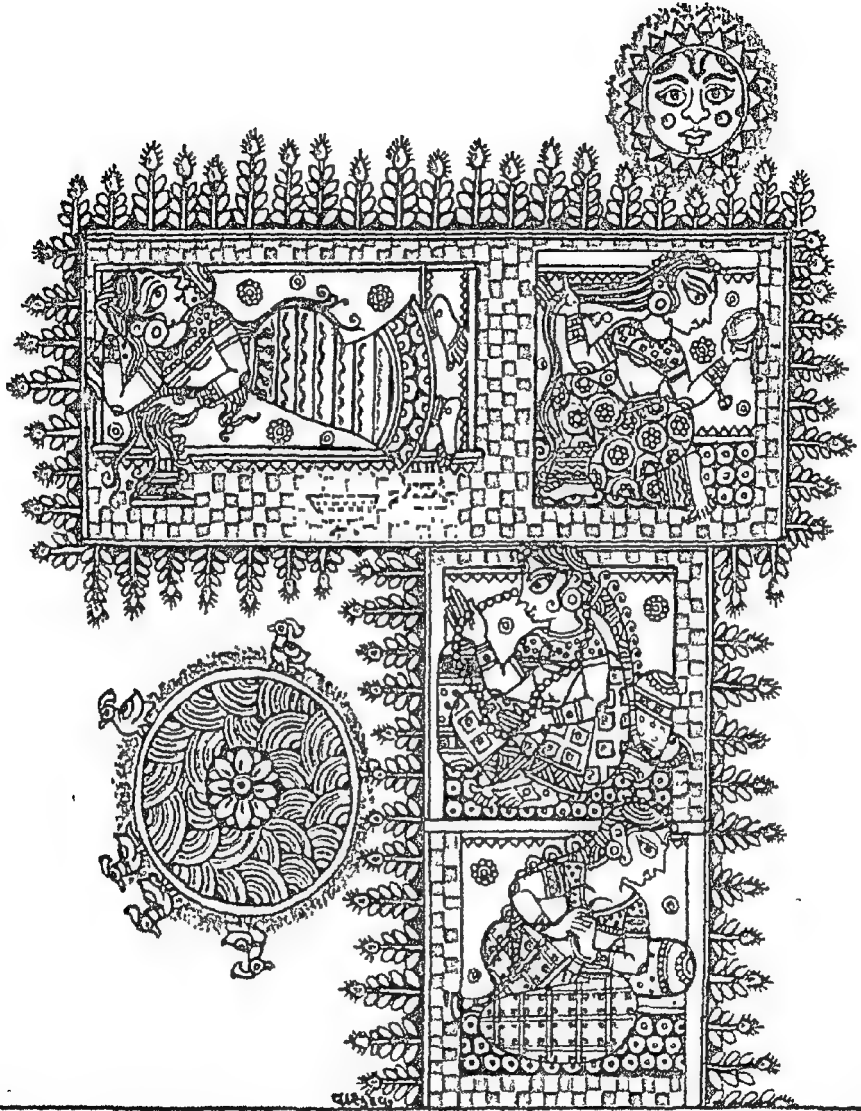
કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્ઝેનો સંપર્કે સાધા

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • હેમંત • ૨૦૨૧
નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૨૦૨૧ • સપ્તાંગ અંક ૮૪

સુમતિબહેન

ગંગતરિણી મહેતા

સુમતિબહેન મારા મોટા બહેન અને ત્રણે બહેનો વેકુંડાઈ ન્યેતીન્દ્રભાઈ અને મારા કતા ન્યેષ્ઠ અમારા પિતાનું નામ લગ્નભાઈ સોમજી સ. માતા સત્યવતીબહેન. પિતા ભાવનગરના અને માતા અમદાવાદના પિતાને વાચન ને —ખાસ કરીને અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત પુસ્તકોના—પુષ્કળ રો ખાસ આપું છવન વિદ્યાભ્યાસથી રહેલ. અમારા માતા બીમશવ ભોળાનાથ દિવેમીઆ એમણે ‘પૃથ્વીરાજ રસો’ લખ્યો હતો એમો)ના પુત્રી નરસિંહર વહિવેમીઆ અમારા માતા મામ થતા, આનંદરાકર જેવ માતાના મામા આમ સુમતિબહેનને મ હિત્યપ્રેમનો વારસો મળેલો અને સાહિત્ય સરકર જન્મથી હતા એમનો જન્મ ૧૮૭૦ના મે મહિના મા અમદાવાદમાં થયેલો, અને એમનું અવસાન માત્ર ૨૧ વર્ષની વયે ૧૯૧૧ના જુલાઈમાં નાસિકમાં થયેલું અમારા માતા એ આઠ વર વર્ષ પર ગુજરી ગયેલા હું એ વખતે સત વર્ષની વયનો, મોટા બે ભાઈઓ ૧૫ ૧૬ વર્ષના કુટુંબ નો માર સુમતિબહેન પર આમ મિશર અવસ્થામાં આવી પડ્યો એમના લગ્ન એ જમાનાના વિરાજ પ્રમાણે બાળ પાણુમાં થયેલા, પરંતુ વર એમને માટે કોઈ રીતે થોડા ન હોતા અને એમનું લગ્ન સુખી ન નીવડ્યું

સુમતિબહેને શાળાનો અભ્યાસ તે પાસ છ અંગ્રેજી ચોરસુ સુધી કરેલો, પરંતુ એમની વિલસણુ બુદ્ધિ જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા અને પિતાના ઉત્તેજનને ધરિણ્યુએ એમનું વાચન —ગુજરાતી અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું—વિશાળ હવ અંગ્રેજી મારા પિતા સાથે તથા મારા ન્યેષ્ઠ બહુ વેકુંડાઈ સાથે વાચતા અથવા એમની સહાય લેતા વેકુંડાઈ અને એ મની વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ હતો અને મેટી હતી રાષ્ટ્રીય નેતા ગ્રામ જૂથલ ગ્રામ્યે મારા પિતાના મિત્ર હતા એમણે ઈજ સનના નાટકો સુમતિબહેનને વચાવવાની સૂચના કરી સુમતિબહેને પોતાની એક નવલકથા ‘કમળકુમાર’નું અર્પણ અંગ્રેજીમાં ગ્રામ્યેને કર્યું હતું ગ્રામ્યેને વેકુંડાઈ પર બહુ મીતિ હતી. વેકુંડાઈ અને કહેતા કે એક વાર ગ્રામ્યેએ એમને કહેલું કે ‘તું ભણ્યો છે એટલે એમ સમજતો હોયશ કે તું બહુ હે રિચાર છે, જણુ તારી બહેન તે તને ન્યા મ ટીથી ભય એવી છે! ઈજસનના ત્રણ નાટકોના ગુજરાતીમાં સુમતિબહેને અનુવદ ધ્યો હતો ‘Dolls House’ તુ ‘સાતિય’, ‘Little Yolk’ તુ ‘કમળકુમાર’ અને ‘The Vikings’ તુ પ્રમાર્થની પ્રતિમા’ આ ઉપરાંત એક રવતર

મહારાજા મહા રૂપાલ દલાલ મારા મારા

બુકુશામને

તેમના કિલ્લા ડુલ્હા રોપા

ધરુ પુલ્લારાલે તેર

હાલો જેની તફા

રવો

સુમતિબહેનના હસ્તાક્ષરમાં

તેમના એક પુસ્તકનું અપલ

નવલકથા ‘સુરેશ અને મયોધર’ પણ એમણે લખેલી. એ સમયમાં પ્રચલિત ‘East Lynn’ના નાટકનો અનુવાદ ‘અર્પિ’કુમાર’નાટકમાં કર્યો હતો એ ઉપરાંત એક રવતર નાટક લખેલું ‘મધુરી’નામનું કવિ ભાનાલ.લગુ જગ્યા અને જયત’ વાચીને અધમય પદ્યશૈલીના લખેલું કવિ નાલ લ એ વાચીને બહુ પ્રસન્ન થયેલા અને સુમતિબહેનને પોતાની ‘સાહિત્યપુત્રી’નું સમર્પણ આપેલું

સુમતિબહેને મારા પિતા અને ભાઈ સાથે તેમજ રવતર રીને અંગ્રેજી કાવ્યો પણ ધણા વાંચેલા મારા પિતાના એક પારસી મિત્ર બરબરેજ પાદશાહે (જે જમરોઈજ તાતાના જમણા હાથ સમા હતા) ઘાડગિંગના કાવ્યો સુમતિબહેનને વચાવવાની સૂચાઈ મારા પિતાને આપેલી ઘાડગિંગ અને મિસિસ ઘાડગિંગના ઘણા કાવ્યો એમણે વાંચેલા, તેમજ શેવી બાયરન ટેનિસન, વર્ડસ્વર્થ, સ્વેડેના પત્રુ જ કે નિજના ‘Sara’ કાવ્યો અનુવાદ ‘પૃથ્વીપતિ રાજન’ અને હિંચ ગ્રેપાઈલ બાલ’ના દીર્ઘ કાવ્યો સુમતિબહેને કરેલો અને એનું અર્પણ અંગ્રેજીમાં બરબરેજ પાદશાહે કરેલું

ગ્રામ્યેએ અને પાદશાહે આ રી સૂચના આપેલી બરણ એ બહુતા હતા કે સુમતિબહેનની શારીરિક સ્થિતિ અ રવરજ હતી અને મારા પિતાને એની અતિશય ચિંતા રહેતી હતી. લગભગ સે બસતર વર્ષની વયના હતા ભાર થી સુમતિબહેનને ક્ષય રોગ હતો અને તે પત્ર આતરકનો ક્ષય. આ થી એ બહુ હેરાન થતા ઘણુ ઉપચારો કર્યા પરંતુ કઈ લાભ નહોતો થતો. ઉપરાંત, દર્દીજ (અનુ પૃષ્ઠ ૩)

સુમતિબહેન

જન્મ . મે. ઈ. સ. ૧૮૬૦

અવસાન . જુલાઈ ઈ. સ. ૧૯૧૧

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं ज्ञाविज्ञावीर्यं एधि ।

કવિ અને કવિતા

ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય જેવી એની સગોત્ર કલાઓની જેમ કવિતા અર્થઁર્ણ પ્રતિરૂપો દ્વારા માનવીના આત્માને પ્રભાવિત કરે છે. એનાં પ્રતિરૂપ ભક્તે ચૈતસિક અને શાબ્દિક હોય છે, ભૌતિક નથી હોતાં; પણ એથી કોઈ મહત્ત્વનો તફાવત પડતો નથી. કાવ્યખાનીની મૂળભૂત શક્તિ તો આપણને દષ્ટિસંપન્ન કરવાની છે, વિચારવંત કે ભર્મિશીલ બનાવવાની નહિ. વિચાર કે સંવેદન આ દષ્ટિમાંથી પ્રગટે કે દષ્ટિમાં સમાવિષ્ટ હોય, પરંતુ આ દષ્ટિ જ કાવ્યખાનીની પ્રધાન નિષ્પત્તિ છે, એની શક્તિ છે; કેમ કે કવિએ તો બહિર્મન અને ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતા સામાન્ય અનુભવને અંતરાત્માના ઊંડાણમાં આપણે પામી શકીએ એવું કરવાનું છે. આ માટે એણે આપણાં આંતરચક્ષુ ખોલવાં પડશે. આપણે ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિદ્વારા જે પરિમિત અને તૂટક સાધારણ અનુભવો કરીએ છીએ તેને એના પ્રકાશ અને ગહનતર દર્શનથી એણે પ્રથમ તો આપણાં આંતરચક્ષુ ખોલવાં પડશે. એ તો છે આપણા પૂર્વજોને પરિચિત એવો દ્રષ્ટા, માત્ર પ્રાસયુક્ત ઇંદને રચનાર નથી, કે નથી એકતારે ગાતો જતો ભરથરી કે પ્રશસ્તિનો ગાયક ચારણ; કે કેવળ પંક્તિ અને શ્લોકમાં વિચાર કરનાર તાર્કિક પણ નથી. બહિર્મનથી જણાતી સૃષ્ટિની પાર એ જુએ છે, ને પામે છે શબ્દના ઊંડા રહસ્યને—કે જે શબ્દ માત્ર સમુચિત કે સાર્થક જ નથી પણ દીપ્તિમંત અને પ્રબોધક, અપૌરુષેય અને અનિવાર્ય છે અને આપણને પણ દષ્ટિમંત થવા મજબૂર કરે છે. એ શબ્દશક્તિને પહોંચવું એ જ કાવ્યરીતિનો સમગ્ર પ્રયત્ન છે.

(પદ ક્રયુચર પોએટ્રીમાંથી)

કાવ્યતત્ત્વ તરીકે

અમુત ઉપાધ્યાય

બાળીના અગ્રેજી વિવેચક આર્થ. એ. રીચર્ડ વાણીના બે વિભાગ પાડે છે: લોક-વ્યવહારમાં પ્રયોજાતી વાણીને તેઓ referential વાણી કહે છે; અને કવિની વાણીને તેઓ 'emotional' વાણી તરીકે ઓળખાવે છે એમને મતે કવિતાનો શબ્દ વર્તાતનિવેદન (reportage)ની માણુ ભાષાના શબ્દ કરતા વધારે કોવત-વાળો હોય છે કાવ્યના શબ્દમાં એવો evocative power હોય છે જે આપણી સંવેદનાને રપેલું છે, ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે. કાવ્યનો વિષય એમ તેટલો કરુણ ગભીર હોય પણ જો એને અભિવ્યક્તિ આપનાર શબ્દ અને અર્થને કુશળ કવિની પ્રતિભાનો સંરપર્શન મળ્યો હોય તો પરિણામ સ્વાસ્થ્ય આવે એ નિર્વિવાદ છે. કવિકર્મની કુશળતાનું આ પાસું દર્શાવવા મંરુતમાં 'વક્રોક્તિ' શબ્દ વ રાખ્યો છે. અને આ શબ્દનો અર્થ કરવાની બાબતમાં વિભાવના અને રજૂઆતનું વિસ્તરણ કરક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

વક્રોક્તિ શબ્દ ગ્રામીન સમયથી લુપ્ત થઈ ગયો. આથી વપરાતો આવ્યો છે બાણુ કૃત 'વક્રોક્તિમાં નિપુણ વિલાસી માણુસો'ની વાત કરે છે, અને ક્રોડાલાપ લેખજ મજકરીમાં બોલાયેલા અર્થપૂર્ણ વચન તરીકે વક્રોક્તિ શબ્દને વાપરે છે. જ્યારે ભામહ વક્રોક્તિને કાવ્યમાં - અર્થકર સાહ્યમાં - અમત્યનું તત્ત્વ ગણે છે. ભામહ તો વક્રોક્તિને કવિની વાણીનો આવશ્યક અંગ ગણે છે. વળી, એ વક્રોક્તિ તેમજ અતિશયોક્તિ

રિક્તાતા

ઉંઘર પર બેસીને જોઈ છું છું આંગણનો તારો ખાલી ખાટ.
તું ન બોલે એનું તો... કે નહીં...
પણ આ બિછાતું, આ હીવાલ, આ ફરસ
આટલા મૂળા તો કપારે યે ન હતા.
તારાથી રિસાયો હોઈ ત્યારે
મારી સાથે એકાન્તમીટી ગાઠડી કરી
ચમકથી પાનો ચડાવનાર
છે જ નહીં એવા થઈ બેઠાં છે-
આંખમાં જાણે પરીવાતાં જ નથી-
મારા ઉચ્છવાસની ગરમીને લગીર પણુ સ્પર્શી ગીટમાનો
જરાય તે અણસાર
નહીં ? !

અહીં
સામસામી હીવાલની વચ્ચેના ત્રણેક વામ
વધીને
ત્રણેક ય હોકને સમાવે એવા બન્યા છે સીમાહીન.
પણુ
નહીં કેાઈ હોક, આવાગમન, કયન.
અવકાશનો પારદર્શિતા પછી યે પમાતી નીલ છાયા જેવું
કાંઈ નહીં...
આ અનત પારાવાર
એક બ્રુદની જેમ બને છે નહિવત્,
હિલાડી આબના
ખાલી ખાલી પાત્ર મહી.
*
ખાલી ખાલી પાત્ર ? - નહીં...
કયાય નહીં
એનો યે આભાસ.
રહી રહી થહરત

ઝળુ
 વૃત્તિશૂન્ય
 કોઈ અમિતાભ મૌન.
 આમ તો ન કંઈ
 અને
 આમ એ જ એક
 ઉદાસિન
 અમૂર્ત અસ્તિત્વ માત્ર.

ઈન્દુકુમાર ત્રિવેદી

કવિતા

અવ્કાશના અર્જુવમાં

—હયામાં

સરંત કે રંગીન મત્સ્ય - શબ્દ,
 મથું મથું પામી શકું ન એકે.
 ઉરોદધિમંથન તીવ્ર બગે.

સરી ગઈ કેંક પળો સવેગે...

છવાય શાંતિ.

અહો! તહીં ઉદ્ભવતી નિહાળું
 સલજજ કો' સુંદર મત્સ્ય-કન્યા.

અંગાંગમાં છાક છલંત કેવો!
 તરંગ જેના પરશે સહુને.

ખન્નેને એક જ ગણે છે. જે રચના અર્થની
 મર્યાદાને અતિક્રમી ન શકે તે ચમત્કૃતિયુક્ત
 ન બને; અર્થાત્ એ કવિતા પણ ન જ બને.
 અતિશયોક્તિ 'લોકાતિક્રાન્ત-ગાયર' વાણી
 છે. શબ્દાર્થે પોતાની સ્થાનિક, લૌકિક મર્યા-
 દાને અતિક્રમવું જોઈએ. આમ ભામહવક્રતા
 અને આતશયોક્તિની વાત કરતાં કરતાં
 કાવ્યના સૌંદર્યના રહસ્યની વાત કરી દે છે.

ભામહ તો રસ તેમજ અલંકારને
 વક્રોક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતા જણાવે છે.
 તેને વક્રોક્તિનો એવો અર્થ પણ અભિ-
 પ્રેત હોય કે જેમાં કહેવાય છે તેના કરતાં
 સમજવાનું વધારે છે. અને એટલે તો એ
 અલંકારશાસ્ત્રમાંથી સ્વભાવોક્તિનો કાંકરો
 જ કાઢી નાખે છે. સ્વભાવોક્તિ તો માત્ર
 અનલંકૃત, અકાવ્યમય, માહિતીદાયક
 વાણી છે. વક્રોક્તિ વગર અલંકાર હોઈ જ
 ન શકે. ને જે તેજ વાણીવૈચિત્ર્યને ઢાંકી
 દે તે ધગર 'દોષ' ગણાય. ભામહ કહે છે:
 સૈવા સર્વત્ર વક્રોક્તિરનયાર્યો વિભાવ્યતે ।
 યત્નોઽસ્યાં કવિના કાર્યો કોઽલંકારોઽન્યા
 વિના ॥ વક્રોક્તિ વિના અલંકાર ન બને;
 અલંકાર વિના, ભામહના મતે, કવિતા ન
 બને ! ભામહે જ કાવ્યની વ્યાખ્યા આપતાં
 શબ્દ અને અર્થના સહિતત્વની વાત કરી
 છે. શબ્દાર્થનું સહિતત્વ કાવ્યને અનિર્વચ-
 નીય ચારુતા અર્પે છે. મોટા કવિની રચ-
 નામાં આ ચારુતાના પ્રકટીકરણ માટે શબ્દ
 અને અર્થસ્પર્શ કરે છે. જેટલે અંશે શબ્દાર્થ
 વિશિષ્ટ તેટલે અંશે ચારુત્વનું પ્રકટ થવાનું
 સરળ બની શકે. શબ્દાર્થને કાવ્યની દરેક
 વ્યાખ્યામાં મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે. અરે,
 શરૂઆતની વ્યાખ્યાઓ તો શબ્દાર્થથી આ-
 ગળ જ નથી વધી શકી. છતાં, બંધાં સુધી

કવિતા એ ભાષાના માધ્યમમાં થતી અભિ
વ્યક્તિ છે ત્યાં સુધી આમ થવું સ્વાભાવિક છે
'સાહિત્ય' શબ્દ જ શબ્દાર્થનું સંપૂર્ણ
તત્ત્વ સમયે છે કુન્તક આને અન્યુન અતિ
રિક્ત છે કહે છે પણ આ શબ્દાર્થ 'વિશિષ્ટ'
છે એવું સૂચવવા જ કદાચ વામન 'રીતિ'
ની વ્યાખ્યા કરતા 'વિશિષ્ટ પદરચના'
કહે છે વામનની પદરચના શુદ્ધાભાષી
વિશિષ્ટ છે બ્યારે કુન્તક વિશિષ્ટમ્ યવ
સાહિત્યમ્ અમિષ્ટમ્ કહીને આ મુત્તનેરપણ
કરે છે આ વિશિષ્ટમ્ 'ઉક્તિ', 'ભણ્ણિતિ'
'ભોજ', 'વ્યજના', 'વિચ્છિન્તિ કે 'વેદ્યગમ'
મા રહેલી બતાવાઈ છે ને આની સિદ્ધિનો
આધારકવિકર્મ, કવિવ્યાપાર, કવ્યના અને
પ્રતિભા પર મહેસો હોવાનું જણાવાયું છે
પણ એટલું તો ખરું કે આપ, ગીમાસા અને
વ્યાકરણ કરતા કવિતામાં ભાષા વિશિષ્ટ
રીતે પ્રયોગ્ય છે

ભાષાક વ્યવહારને માત્ર કાવ્યરૂપ કે
કાવ્યાલકાર કરતા કઈક વિશેષ સમજે છે
એ વ્યવહારને અતિશયોક્તિની જોડે સા
ચવાળી ગણે છે છતાં એની વ્યવહાર એ
માત્ર અલકાર નથી બદલે, જે કૃતિ વ્યવહાર
કિતિ ધરાવે છે તેને તે કાવ્યપદ આપે છે
તે વ્યવહારને માત્ર અલકારમાં જ નહીં
પણ મહાકાવ્ય, નાટક, કથા અને આખ્યા
યિકામાં પણ જરૂરી ગણે છે કે કથા,
ભાષાકની ચર્ચામાં વ્યવહાર અલકાર હોવા
ઉપરાંત એક સૌ હર્ષવર્ધક કાવ્યતત્ત્વ તરીકે
મહત્ત્વ પામે છે

ભાષાક પદની કાવ્યતત્ત્વવિચારક વ
વ્યવહારને જુદીજુદી રીતે સમજે છે પોતાના
'કાવ્યાદર્શ' નામના પ્રથમ દરડી ભાગે
અલકારની ચર્ચા કરતા કહે છે કે એ

૧૧૩] કવિયોગ નરભર-કિસોભર ૨૯૭

મકરન્દ દવે

પ્રાણનાં રૂપ

કોઈને ટાડી પ્રીતથી મળુ,
કોઈને રૂડી ગીતથી મળુ,
જોડા રે પાતાળગંગામાં, અવગ આજે
નીચું માગ પ્રાણના રૂડા રૂપ

ચીતરો નોખા ચોકડી, જેના કયાય ન છોડે છેદ,
જોજન જોજન જાઈ ને મારો સાથ તો મારો કેદ,
ભીતગ ભેડી જોડ તો પામુ કોઈના કાઈક ભેદ,
કાલાહલના દગિયા પરે, સાલણ મને,
કોઈ ત્યાં સેતુ સંગે ચૂપાચૂપ .

એક પડાળી ચોરડી, એમાં ચોતગદી તો ભીંત,
ભયના ટાંકાહિમ ત્યાં ભાગુ પડછાયા અગ્નિત,
કિરણ ભેટે કયાક મને જો પાડી દઈ પહોંત,
છાઈ કેડી છાપગી, એમાં ખૂણે ખૂણે
હંર ભમે અધમૂખ્યા ઘોડપા

કયાય ન વાસી વેણુ, ન વાસી નેણુ, ન મુરી બધ,
નજર મળતા જેમ ચક્રદિશ ન્યાયનો જનમગધ,
વાયરે વહી જાઈ રે જપી રહેલતી ભય સુગધ,
ભીલી વટે, આગની ખીકે અળગા મધે
કેમ તે જામે ધૂપસળીથી ધૂપ ?

૬

સૈફ પાલનપુરી

દિલને અમતીમાં કોઈ ઘાવ ત્યાં લેશે ન મળ્યા,
માત્ર એકાંત મળ્યું, કોઈ ઉમેરો ન મળ્યો,
આપણા ધુગનુ આ કમભાગ્ય છે કેવું મારે!
કે ગયા આ સુધી ને કોઈ ચહેરા ન મળ્યા!

હરીન્દ્ર દવે

ચંદ્ર

આશ્લેષમાં રૂપ ધર્યું હતું તે
આકાશ થૈ વિસ્તરતું નિહાળું;
છાતી પરે શ્વાસ સર્યા, હું એની
સુવાસ વહેતા પવને પિછાણું.

આ મૌનમાં સસવતી રહી જે
વાતો કહી સંનિધિમાં હતી કરી;
આ અંધકારે પ્રગટી રહી એ
રાતો નજે સાથ મહી કહી સરી.

આ વિસ્તરેલા છુજને અડી, હસી
આકાશ ભીંસે અવ અંગઅંગને;
ઉચ્છ્વાસમાં હું ચઢ્યું એ હવા, છતાં
નિશ્વાસ થૈ એ સરતી રહી સદા.

ધીમે ઝવે બિંદુ તમિસ્રથી, હવે
એકત્ર થૈ ચંદ્ર ખની જશે નહે.

બાદલ

માફો

પેલો ચાલ્યો જાય કડીએ લીલો લીલો ધૂવરિયાળો માફો,
ખેસાડીને જૂદ્યો એાઝલ ચૂંદલડીને કેસરિયાળો સાફો.

અહીં સીચેલા શ્રીફળ કેરાં ફૂસકાં ના જ સમાય,

રામણ દીવડે રોમરોમનો કંપ બંધ ના થાય;

ખાલીપાને ભાર લઈને કાળજડામાં વળિયું પાછું ફળિયું,
અધવચ્ચે ફૂસકઈ પડ્યું રે ધખાફ દઈને ફૂસકે ફૂસકે રડિયું.

—પેલો

ચૂંદલડી તો લાલ રંગ લઈ બહૈ ગઈ દૂરને દેશ,

સનકારની ડગલે પગલે ઘરમાં વાગે ઠેસ,

તોરણ ટાંક્યા પોપટ કેરી ચૂંદ રહી છે ભીની ભીની આંખો,
આંખો કયાંથી લૂછે? સૂની ચૂંદ રહી છે ખારણિયાંની સાંખો.

—પેલો

અલંકારકોઈ પણ વિચારનું વક્રોક્તિ-રહિત
આલેખન કરે છે. અન્યત્ર એ એવું વિધાન
કરે છે કે શ્લેષથી વક્રોક્તિની શોભા વધે છે
ને એ સ્વભાવોક્તિથી વિપરીત છે. કવિની
વાણી વિષ દણ્ડી એક શબ્દ વાપરે છે:
લોકસીમાતિવિર્તિની. દણ્ડી વાઙ્મયને સ્વ-
ભાવોક્તિ અને વક્રોક્તિ એમ બે પરસ્પર
વિરોધી વિભાગોમાં વહેંચી નાખે છે. આમાં
સ્વભાવોક્તિને ભામહ કવિની ઉક્તિ
ગણવા તૈયાર જ નથી. એ એને 'વાર્તા'
કહે છે. 'સૂર્ય આયમી ગયો; ચંદ્ર પ્રકાશે છે;
પક્ષીઓ માળામાં પાછાં ફરે છે'—આ બધા-
માં કવિતા ક્યાં આવી?—એવો પ્રશ્ન
પૂછીને ભામહ કહે છે કે આ તો 'વાર્તા' છે,
કવિતા નથી. ભામહમાં વાર્તા—વક્રોક્તિનો
વિરોધ છે, જ્યારે દણ્ડી વક્રોક્તિને માત્ર
અલંકાર સમજે છે. એના મતે વક્રોક્તિ
એ શ્લેષ પર આધાર રાખનાર અલંકાર છે.
દણ્ડીએ અલંકારને 'કાવ્યની શોભા વધાર-
નાર તત્ત્વ' ગણ્યો છે, જ્યારે વામન કહે છે:
સૌન્દર્યમ્ અલંકારઃ 'ભોજ' પોતાના શૃંગાર
પ્રકાશમાં અને 'સરસ્વતી-કશ્કાભરણ'માં
વાઙ્મયને વક્રોક્તિ, સ્વભાવોક્તિ અને રસો-
ક્તિમાં ત્રિસાન્વિત કરે છે. વક્રોક્તિને
ભોજ 'અલંકાર-સામાન્ય-લક્ષણ' ગણે છે.
છતાં એને મન વક્રોક્તિ 'કાવ્ય-શોભા' જ છે.
વામન અને ભોજ બન્ને અલંકારને સૌન્દર્ય
કે શોભા ગણે છે. ભોજ તો એથી પણ
આગળ જઈને ઉપમા વગેરે ઔપચ્યમૂલ
તેમજ વિરોધ અને અતિશયોક્તિમૂલ
બધા જ અલંકારોને વક્રોક્તિ ગણે છે. છતાં
એટલું ખરું કે ભામહની જેમ જ ભોજ પણ
વક્રોક્તિને 'સામાન્ય સૌન્દર્ય' તેમજ 'અલં-
કારવિશેષ' એમ બન્ને અર્થમાં સમજે છે.

અલગતા, આપ્ય દીમિત કહે છે તેમ
અલકારે પથુ 'હવ તો થવુ જ નેઈએ

વકોક્તિ નામનો અનકાર પ્રથમ રદ
એના અનકારપ્રથમા સ્વર્ણો છે એ એને
કાવ્યાલકાર ગણે છે, જેમા શબ્દરમત શ
બ્દચાતુરી કે શબ્દાભર હે ન કાકુ તેમજ
સ્નેહી તે રજૂઆત પામે છે આમ વકો
ક્તિ 'છલોક્તિ (quabbling) પથુ બની
ન્ય વિદ્યાધર કહે છે કે વકોક્તિ અપ્સવ
(છુપાવવાનું) પર આધાર રાખે છે રચક
કહે છે કે એ 'ગુદાર્થપ્રતીત' પર આધાર
રાખે છે આજ વકોક્તિને વામન 'વાદરૂપા
લ્લક્ષણા વકોક્તિ કહીને સાદર ૫૦ ન
ભતી લક્ષણ તરીકે નવાળે છે! આમ,
જે વકોક્તિ રચતે મતે શબ્દાલકાર છે
તેને વામન અર્થાલકાર ગણે છે પથુ છેવટે
તો મગમગ, બંને વાગમદ રચક વિદ્યા
ધર અને હેમચંદ્ર એ બધા જ રચને અ
નુસરીને વકોક્તિને શબ્દાનકાર જ ગણે છે

વક્તાની સમજણ આપતા અભિનવ
ગ્રમ કહે છે વક્તા શબ્દની હોય કે અર્થની,
એમણે (શબ્દાર્થ) પોતાની સામાન્ય રથા
નિક મર્યાદાને વટાવી જવુ જોઈએ આગ
વક્તાનો પોતાનો એક પ્રકારનો અનિશ્વર
છે, ને આ વાતનો સ્વીકાર ધન્યાલોકકાર
આનંદવર્ધન પથુ કરે છે કદાચ, કોઈ વકો
ક્તિને અનકાર તરીકે મનાદિત કરવા માગે
તો પથુ જે ચમત્કૃતિ અજાગરમા નહીં છે
તેનો અસ્વીકાર કેમ થઈ શકે? અનકારની
ચારતાનો — ચમત્કૃતિનો — વૈચિત્ર્યનો
મગમગ અને અભિનવગ્રામ બંનેએ સ્વીકાર
કરેલો છે મગમદ કહે છે કે જ્યારે અલકાર
રસને મદદ ન કરતો હોય ત્યારે પથુ તેને
'વૈચિત્ર્ય' હોય છે ને રચક તો આ મુદ્દા

૧૧૪] કવિયોગ નવેગર ડિસેમ્બર ૧૯૭૧

'મરોહ'

તું તું જ ભણુ

શરીરો જુ ૧ ૩, હ ય પથુ જુના જ ગણુવા
શરીરોમા જુ ૧ અવગ કઈ ફરેતુ નવ ખરુ,
પ્રિયા, તર મારે હજમ પ્રણયના પાઠ ભણુવા
જનહા એકયે સારુ જિવનગ બને એક ન ખરુ ?
તને જોઈ, પાઈ તાર શરીરની માધુરી થકી
હ તારા ચે મારા જિવનગ તણા આસવ ખરે,
તને સુણું, તારુ મહંમદપાણુ હું શ્રવણથી
ઉતાડું દૈ હેય, પથુ અલગતાનુ વિષ અરે
નથી એથી થાતુ અલગ, કદી સ્પર્શાઈ તને,
છતા એ અપર્શે ય વિસંગી ન શકુ હું કણુ મને
હઈ આરોધેય હું દંઠ, સમ થઈ અગ મળતા
િસે જાણુ બયો સહુ અનગતાના પીગળતા,
ખરુ તેનાથી, સત કહું, મટે ના છુટું પાણુ,
બને ન શુ એનુ, સમગસ થઈ તું તું જ ભણુ ?

ઉદ્ય

ભને ન નીરળી શકાય નગરે વિભા આભની,
છાઈ હતી માલિમા રજનીની, ગસાઈ જતી
મરેગ રસ ગરિમને, પગળી તે શમતી બધે
છતી પગમ ચેતના લલુક કાર્ણેત્રે થત્રે,
ધમે, ધસમસી ગહે અગનનન ચક્રાવલિ,
મતુ ય પથુ ય નભ ગ સમ વાય સચાલિત
ન કૃત્રિમ કશુ, બધુ કુદરતી, વદ્યા વહેણુ શુ,
ન ખેલ્ય, નહિ તારુ, મેળમહી વિશ્વ ચાલુ જતુ
તથા, હ યમા ય, કૈ બબગ ના પડી ને ગયુ
તમિષ્ટ, અળકી ગદી પ્રણયગરિમની આવલિ
થયુ, કવણુ કાગળ દુતિલ હોઈ મારુ થયુ ?
હજી રિમન પ્રેયસી મહુનરરિમથી તે ગરુ ?
વિસે હન્ય તેનુ ચે અળહળી રણુ પ્રેમથી,
ખર! પ્રણયરૂપ જ જરમ તેની લીલા બધી

યૌસેફ મેકવાન

અજવાળાં

ભીતરે ઊઘ્યાં રે આછાં અજવાળાં...

જાણે ચંપાનાં મ્હોર્યાં કેં ઝાડ,

થયાં મ્હોકતાં રે મારાં હાડોહાડ!—ભીતરેં

હૈહું તો થયું રે મૂલતું આભલું

રંગના રેલાયા ઉબસ,

કાણુ રે શ્વાસમહીં તાણી લાવતું

તેજનાં તે ફૂલની સુવાસ.

—ભીતરેં

ધાસ તો ખીલ્યું છે ધરતી-આંગણે

નેણુમાંહે અંધ ઊગી જાય,

રાતા રે રુધિર કેરી માટી પે

હરિયાળી છાંય ભરી જાય.

—ભીતરેં

અંગને-રે અડે આજ દહેરખયું

રેશમિયા અંગુલિયોનું વ્હાલ,

જોતો હું હથેલી મારા હાથની

ઊડી રહે ત્યાંથી શો ગુલાલ!

—ભીતરેં

શ્યામ સાધુ

તમે

સૂરજની જેમ સો સો ફિરણમાં ઢળ્યાં તમે,

મારી હરેક કલ્પનામાં નીકળ્યાં તમે.

દહિની સામે એક કમળવન મૂલી ગયું,

તરતી રહી તરસ અને મનમાં ઢળ્યાં તમે.

રણમાં ઉદાસી વિસ્તરીને ચાંદની ખની,

પથ્થર સમો સમય છતાં ય પીગળ્યાં તમે.

આ આજિયાઓ જાણે કે દીપક પ્રવાસના,

મારે તિમિર જ્યારથી આવી ભળ્યાં તમે.

ધરની દીવાલે મોગરાની સાળ ના મળી,

મૂક્યાં સૂરજનાં ફૂલ તો શમણે મળ્યાં તમે.

પર પોતાની આખી અલંકારચર્યા ગોઠવે
છે. અભિનવગુપ્ત પણ કબૂલ કરે છે કે
શુભુ-અલંકાર-ઔચિત્યથી સુંદર બનેલા શ-
બ્દાર્થરૂપી શરીરમાં બ્યારે પ્વનિરૂપી આ-
ત્મા મિગરો ત્યારે ‘કાવ્ય’ કહેવાય, અને
કેટલાકને મન આ જ ‘શુભાલંકારૌચિત્ય-
સુન્દ-શબ્દાર્થશરીર’વક્રોક્તિમાં આવી જાય
છે. ભોજ આ વાત જરા ભુદી રીતે કહે
છે કે “જો કવિની વાણી સુંદર નહીં હોય
તો એનો પ્વનિ પર વિરૂપ લાગશે.”

વક્રોક્તિને કાવ્યતત્ત્વ તરીકે સુપ્રતિષ્ઠિત
કરવાનો સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો કુન્તકે. ઈ.સ.
૯૫૦થી ૧૦૨૫ના સમયાવધિમાં થઈ
ગયેલા આ વિચારકે પોતાના ‘વક્રોક્તિજ-
વિત’ નામના પુસ્તકમાં ‘વક્રોક્તિ કાવ્યનો
આત્મા’ હોવાનો જોરદાર દાવો કર્યો છે.
આ પુસ્તક ચાર ઉન્મેષોમાં વહેંચાયેલું છે ને
એમાં સિદ્ધાન્તની રજૂઆત કરતી કારિ-
કાઓ, સ્પષ્ટીકરણાત્મક વૃત્તિ તેમજ ઉદા-
હરણોપે કાવ્યશ્લોકો છે. આ ગ્રંથની ખ્યા-
તિને લીધે કુન્તક વક્રોક્તિજીવિત્ત્વાર તરીકે
વધારે સારી રીતે જાણીતો છે. એક રીતે
જોઈએ તો કુન્તક લામહનો જ વારસદાર
છે. લામહે વક્રોક્તિમાં જે ચમત્કૃતિનું તત્ત્વ
જોયું હતું તેને લઈને જ કુન્તક આગળ
ચાલે છે. કુન્તકને મતે વક્રોક્તિ એ લોકો-
તર ચમત્કાર પેદા કરનાર વૈચિત્ર્ય છે. એ
કહે છે કે આ સિદ્ધ કરવા માટે તો હું ગ્રંથ
લખું છું. વક્રોક્તિને ટૂંકમાં પણ લાક્ષણિક
રીતે એમણે ત્રણ શબ્દના સમાસમાં વર્ણવી
છે: વૈદાન્યમઙ્ગિ, મળિતિ: એટલે કે કવિની
કુશળતાથી ત્રિશિષ્ટ રીતે સિદ્ધ થયેલી અ-
ભિવ્યક્તિ. આવી અભિવ્યક્તિ ચમત્કાર-
aesthetic pleasure ઉત્પન્ન કરી શકે

છે કાન્ય લોકોત્તર વૈચિત્ર્ય કે વિચ્છિન્નિ
વક્રોક્તિથી પ્રાપ્ત કરે છે, જેને સાચા સ
હચો (connoisseurs) ઓળખી શકે
છે આ ચમત્કાર કે વિચ્છિન્નિ વ્યા
ખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે આ તત્ત્વ કાન્યને
શાસ્ત્રથી ભુલુ પાડે છે હકીકતો કે વિગતોને
રમૂ કરનાર સાધારણ લખાણથી કાન્યને
ભુલુ પાડનાર વક્રોક્તિ જ છે વક્રોક્તિ રો
જિદી ભાષાથી ભુદી ભાષા-મઝિ છે એ
વિચિત્રતા strikingness ઉત્પન્ન કરે
છે અને ભગિ ભણિત-imaginative
turn of speech માં રમૂ થાય છે
કાન્યને જે અલકૃત શબ્દાર્થ ગણીએ તો
વક્રોક્તિ શબ્દનું મોધુ આભુષણ છે અરે,
વક્રોક્તિ એ એક જ અલકાર શક્ય છે ને
કાન્ય માટે જન્મજૂત છે કુન્નક વક્રોક્તિને
અસાધારણ ગણે છે ને એના ૬ પ્રકાર પાડી
એમને સોદાહરણ સિદ્ધ કરવા મથે છે

વૃક્રોક્તિ એટલે વક્રોક્તિ (arch sp-
eech) એક વિવેચક કહે છે તેમ આ વક્ર
શબ્દ સ્ત્રીની વક્ર કુટિલ દષ્ટિ પરથીય સૂઝ્યો
હોય સ્ત્રીની arch glance-વાળી, તી
રક્ષી નજર જેમ એની મન સૃષ્ટિને તથા
એની લાગણીને વ્યક્ત કરી દે છે તેમજ
વક્ર-અભિવ્યક્તિ કવિની મનોધનનાને,
એના સંકુલ ભાવજગતને આનાદ નિરૂપી
શકે છે આ દષ્ટિએ જ ભામહ, દ્વંડીના
હેતુ અને લેશ નામના અલકારોને અલકાર
પદવી આપતો નથી કુન્નક કહે છે કે
શબ્દ જોકે સામાન્ય રીતે પ્રચલિત ભાષાનો
જ હોય છે, છતાં પણ કવિ એને એવી રીતે
વાપરે છે કે એ સૌ દર્શ્યવ્યજક બને કવિ
શબ્દના સામર્થ્યને બહેલાવે છે સામાન્ય
માણસ આવું કરી શકે તો નથી ને આવો

૧૧૬] કવિલોક નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૧

હીરા રા. પાઠક

પરલોકે પત્ર

વિદ્યુત વિહસિત વસુધર
ભાગતી રેણુ
મોસમી હવા

‘રસિયા વ્હાલમ’

પનોતા પ્રાણ!
ગઈ કાલ દબી જતી
માજરે-સૂમ અવસરે
લાલ્યો મને આપ પત્ર
હલમલ હવા, લઈ આવી અત્ર
તેને વાગવાર વાચનથી,
ને વ્હાલા વિગ્ધાયલથી,
હામૂયો છ હિરગદ બરી
હૈયાની કે હરખભેર
અનિર્વચનીય આરતથી
એવો-એવો તો
અતરમા ઉતાર્યો છ
જેને ઈંદ્રલોક-અડી આચ,
રહેજ નથી નડી સાચેસાચ
હે ભુતિમત!
પત્રે આપે, હની
પરમ પરલોક ઠેરી
પ્રાજ્ઞવલતા પ્રભુત્વથી
ઠીકઠીક કરી છ પ્રકાશિત
હા . ! શો એ
દેવલોકપ્રીતિ આનંદ!
મારે હૈયે ને લલાટે
આસીન સકલ ચેતનાને પાટે,
પથગય મમ શેષ
શૂન્ય જીવનવાટે

તમે હે નિત્યઆલોકવાસી !
છતાં યે—ફેલું પડે!—
આલોક વર્તમાન અલિલાષી,
તેથી ઉલયલોકભેદ
તુલનાવી, લખું હું?

તમારે ત્યાં—રહો અખિયાતું!
નિત્ય તેજ-સ્થૈર્ય.
જ્યારે, અમારે ત્યાં? અધૈર્ય.
અહીં જેવાં અધીરિયાં મિલન ક્ષણિક
તલખ, તલકછાંયડી તરલતા, તનિક.
એથી જ-એથી જ તો, ઊર્વિશ્રી ધનિક !

તે તરલની અપરૂપ શોભા,
આજ આપને નિવેદિત કરું.
નિત્યનૂતન એહ આનંદ,
જે એક વેળ અતિપ્રિય.

આજ દુત્યમ દિન,
વર્ષા વૈસવી વસુંધરા તથો.
ગઈ કાલ દિન બધો
બ્રાહ્મમુહૂર્તથી ઇહલણુ લગી
વર્ષા વર્ષ્યા કરી-વર્ષ્યા કરી.
ત્રમઝીકથી માંડીને, તે
આછાં ફેરાં-ઝીણા ઝરમર
મેહ કેરી વાછંટની ફરફર.
રોચક રોમાંચક ખુદ ઝરઝર.
ડા'ક વિવિધ સૂરે આલાપે
વીજ તાર પરે તાર
અતીવ તીવ્ર ખેંચી,
વર્ષા ઉત્કટ ખીન બળવ્યે બાય.

આ લખતી વેળ,
આવી રહી, આપણે વાતાયને
આછી આછી વાછંટ.

સૌંદર્યવ્યંજક શબ્દ જ કાવ્યનું સર્વરવ છે.
કાવ્યનો શબ્દ એવો હોવો જોઈએ કે કવિને
અભિપ્રેત લાવસૃષ્ટિ ખડી કરી શકે. આ
શબ્દ પોતાના આંદોલનોમાંથી સૌંદર્ય રચી
આપે છે. આ અર્થમાં વક્રોક્તિ 'નિરાણી
વાણી' (deviant utterance) છે.

વળી, આ વક્રોક્તિ માત્ર શાબ્દિક છે એવું
નથી. એ આર્થિક પણ હોઈ શકે. અરે,
આખું કવિકર્મ વક્રતાવાળું હોય. આ વક્રતા
કવિની પ્રતિભાના બળે રમણીય પરિણામ-
દાયી બને છે. સામાન્ય ઉક્તિને પ્રાપ્ત થતી
વિચ્છિન્નિ કે વિશિષ્ટ વૈચિત્ર્યમાં પણ
વક્રતા હોય છે. વક્રોક્તિને કોઈ એ 'વિન્યા-
સક્રમ' કહેલ છે, તો કોઈ એ એને 'વિન્યાસ
વિશેષ' કહીને ઓળખાવી છે. પણ, ખરે-
ખર તો કવિની ઇચ્છામાં એવું બળ હોવું
જોઈએ કે જે શબ્દાર્થનું સાચુન્નયરચી આપે.
શબ્દ ને અર્થ ભેગા મળે છે તે એકખીજન-
ના ભેગે નથી મળતા. સાહિત્યમાં એવું
સમાધાન ન આલે. શબ્દ વાહક છે ને અર્થ
વાહ છે એવું નથી; 'વાહન' છે—સૌંદર્યનું !
એમાં તો દર્શન-વર્ણન સંયુક્તરીતે સૌંદર્ય-
પર્ણવસાયી બને તો જ ચાલી શકે. કવિનું
સંવેદન સંવેદન લેખેગમે નેટલું વિશિષ્ટ હોય
પણ જો એ વિશિષ્ટ આકાર ન મેળવી
શકે તો સૌંદર્યબોધ અશક્ય બને. એટલે
વક્રોક્તિનો શબ્દ vocable નથી, word
છે. વળી, કવિની ભાષા શબ્દજન્યું નથી.
એને તો પોતાનું texture હોય એઈષ્ટ છે.

સહદયને વક્રોક્તિ આનંદ શી રીતે
આપી શકે? કુ-તક એના વક્રોક્તિ-જીવિત-
ના પ્રથમ ઉન્મેષના સાતમા શ્લોકમાં કહે
છે : શબ્દ અને અર્થ જ્યારે સાથે મળીને
વક્રોક્તિનિપુણ કવિની પ્રતિભાનો સંરપર્શ

પામે ત્યારે કાવ્ય બને, અને તે વિરોધને,
કાવ્યના સામકને આદ્ય આપે આમ વ
કોક્તિ એ અસ ળવાણી કે વિશિષ્ટ પદા
વધી કરતા કઈક વિશેષ છે કેઈકે તો, જોકે
પ્રચલન રીતે, કહ્યું છે કે ‘રસ વ્યજનો પત
છે ને વ્યજના એ ખરેખર તો વકોક્તિ છે ।
આ વિધાન અભિનવશતતા મતના આડ
કતરા સૂચનતરીકે પણ ધગવાયું છે પછી
કુન્તક બહુ જ વિગતપૂર્વક કાવ્યના બધા
સ્વરૂપો ચર્ચે છે ને બનાવે છે કે વકોક્તિ,
યોગ્ય રીતે જ, કાવ્યના મુખ્ય અંગોને
સમાવી લે છે કવિતામાં વકોક્તિ કોવી એ
કવિકર્મની કસોટી છે વકે કિંત વર્ણ પ્રત્યય
વાક્ય શીર્ષક કે પ્રથમા હોઈ શકે છે જો
સ્વભાવોક્તિના વિરોધમાં વકોક્તિને સમ
જવા માગીએ તો કદાચ એમ કહી શકાય
કે સ્વભાવોક્તિ એ factual descrip-
tion રજૂ કરે છે જ્યારે વકોક્તિ ima-
ginative description આપે છે

પાછળના લેખકોમાં વકોક્તિ મ ન અ
લકાર તરિકે જ અવશિષ્ટ રહે છે મમમટ
પોતાના કાવ્યપ્રકાશના નવમાં ઉત્તલ સન
આરમ્ભમાં શબ્દાલકારની ચર્ચા કરતા વ
કોક્તિ નામના શબ્દાલકારની વ્યાખ્યા આ
પ્રમાણે આપે છે ચટુક્તમ મયા વાક્યમ
ન્યયાત્વેન યોજ્યતે । શ્લેષેણ વાક્યાવા રેયા
સા વત્તોક્તિસ્તથા દ્વિધા ॥ અર્થાત્ એક રીતે
બોલાયેલા વાક્યને શ્લેષ અથવા કાકુધો
બીજી રીતે ધગવાય ત્યારે વકોક્તિ બને છે
જ્યારે સભગ કે અભગ શ્લેષ યોજીને કવિ
કે વક્તા વાચક કે શ્રોતાને મૂલવતા માટે
ત્યારે વકોક્તિ બને કવિ નારીણામ્ કહેરેત
વાચક ન સ્ત્રીણામ્ સમજે, કવિ દારુણા ક
હીને ‘કૂરતા’ સૂચવે ત્યારે સામેનો માણ્ય

તમ વશ ગુહી પ્રેરું બાપે
મુદુ સુખશી રુ સપર્શન !
રે ! રે ! આયુબને રાન,
મ ગા જૂતા જ વાન,
પામી તમ મ્નેહપર્ષ હાણુ
—સજીવની સપગણુ
અહો ! મમ અભિયન બગ !
જાણે થડતા હૈના પડે
કો ક મજબેરે મજ વસી ઘસી
વિદનતા વખડી ગહુ
એવી ભાવે ગળી ગળી જાઉં

પ્રિય ! તું ને ખબર ?
કુટનીય વર્ષા મને રુચિર !
આજ, દિન બધો
મિસી ગહી છુ
સોલસ હૈય, આપણે સંરૂને
જેમ મિસી ગહી મિય
નીગજતા તેમ—
ના ના ન કોઈ વ્યવહાર,
કોઈ કર્મ મને જોડે
સુખથી મિચેન હ સીતલ કોડે
ગરનવણુઝાર પોડે,
અસવાર ઘે, હેરી ગહુ હોડે
મુજ વાણી ચપલ ચિત્ત

આ નર્પા !
કો અજબગજબની માયા !
અનેરી ગવટી રચી એણે
તેજલ તાણે, વાગિકુરે વાણે,
વાઙ્ગિના તડકાની
ધૂપછાય ગાય વડે
નિઝડ નિખતસોઠ સ્ત્રી દીધ
પૂર્વે આપણુ બે ય
એ રાવનીએ વિગજતા વેત

વાસ્તવથી સદ્દર-દૂર
લયલીન, રસવિશે સરી જાતાં.
ન કોઈ આવે કે જાય.
હળુહળુ હૈયું હેરિયાં ખાય.
વર્ષાના વરદ અંગરાગે
નિમ્મર્શી નિજરૂપે છલકાય.
અ જ નીરખું અડેલી હું.

શી અગાધ સુંદરતા!
નભનીલ વિહંગમ,
ક્યારેક ધીરે ને અધીરે,
અંતરિક્ષથી ખેરવીને
સલિલધારા સળી સળી,
પૃથ્વીપુરાણ પીપળે
નીડ રચી, જલઅંડ
ધરતીની વાફકેરી
હૂંફ વડે સેવ્યા કરે.

ને, શો ચમત્કાર!
સમીપના લાગિમાં
અંડ ઊઘડતાં વેંત, દીસે
આરંભે વારિવણું વિહંગમ!
તે જ પેતે પછીથી,
નૌતમ દિવ્ય સ્વાંગ,
ધારી લિયે અંગાંગ:
શરદ શુભ્રોજજવલ રાજહંસ
અવકાશસરે ઉડ્યોન્મુખ
પાંખ ફફડાવી રહે.
કમલખિસતંતુનો ચરો ચરી,
પીતસુવર્ણરે રસી દે ચાંચ,
ચાંદનીપર્વણીનું સ્નાન કરી,
અનાવિલ આભાભર્યું
આહ્લાદનું મૃદુ મૃણાલ
ચંચુ ગ્રાહી, ચાગરદમ
પાંખ પ્રસારી તર્યા કરે

દારુ એટલે લાકડું સમજે ને દારુણા (નિ-
મિત્તા) એટલે કે લાકડામાંથી બનાવેલી વસ્તુ
સમજે. મમ્મટના મતે 'કાકુવક્રોક્તિ' પણ
છે. કાકુ એક પ્રકારનો 'ધ્વનિવિકાર' છે.
કડી મજાકમાં, ગુરુસામાં કે અન્ય કે.ઈ
લાગણીના આવેશમાં આપણે જ્યારે અવા-
જનો tone ફેરવીને બોલીએ ત્યારે એક
શબ્દ રેખના કરતાં બુદ્ધ જ અર્થમાં સ-
મજાય છે. આખું વાક્ય કે આખો સંદર્ભ
કાકુથી બુદ્ધ જ અર્થ આપે છે. અશ્વત્થા-
માના આ વાક્ય ચદ્રામેળ કૃત તદેવ કુરતે
દ્રૌણાયનિઃક્રોધનઃ નો સાદો અર્થ છે:
'પહેલા પરશુરામે જે કંઈ હતું તે (બાળે)
ક્રોધે ભરાયેલો દ્રોણનો પુત્ર કરશે'. પણ
કાકુની શક્તિથી એનો અર્થ આમ થશે:
'પરશુરામે કંઈ તેનાથી ઘણું વધારે ક્રોધે
ભરાયેલો દ્રોણનો પુત્ર કરશે'. મમ્મટ પછી
હેમચંદ્ર. 'પોતાના કાવ્યાનુશાસન'ના પાં-
ચમા અધ્યાયમાં વક્રોક્તિને અલંકાર તરીકે
ચર્ચે છે. એ કહે છે કે જ્યારે એક માણસ
ખીજને ભૂલયાપમાં નાખવા માટે શબ્દોને
ખેરીતે ઘટાવી શકાય એમ વાપરે છે ત્યારે
શ્લેષવક્રોક્તિ થાય છે. અને, જે કાકુવક્રો-
ક્તિને બધા અલંકાર લેખકોએ સ્વીકારી છે
તેને હેમચંદ્ર છોડી દે છે. એ કહે છે કે કાકુ
કવિતાને વાંચનારના ઢંગ પર નભે છે, એટલે
એ શબ્દ કે અર્થ જેમાંથી એકેનો અલંકાર
બની શકે નહીં રાજશેખરનો પણ આ જ
મત છે.

વક્રોક્તિને કાવ્યજીવિન તરીકે બચાવ
કરવાના કુન્દકના પ્રયાસની પાછળના લે-
ખકોએ હાંસી લેતી છે. રસ અને ધ્વનિની
વિચારણા એટલી બધી મહત્ત્વની ગણાતી
હતી કે કાવ્યશરીરની ચારુતાની વાત ગૌણ

પાબલો નેરુદા

ધીરુભાઈ પરીખ

આખે વર્ષે કવિતાને રવાડે ચડેલા યુવને
જોઈ એનો પિતા રહેતો તે દિવસન પિતૃ
આત્મા આજે અડસડ વર્ષના પુન પગ
જરૂર ત્રીસો હશે આ વર્ષના એ કિશોરની
કા નપોથી બાળી નાખનાર ખીજેલો
પિતા આજે અડસડમે વર્ષે તોમેન પારિ
તોવિક્કયો પુરસ્કૃત થય પુત્રની કા નવૃત્તિ
પર જરૂર રીઝ્યો હશે ઈ ૧૮૭૧નું તડ
સહમુ તોમેન પાગિતોવિક પ્રાપ્ત કરનાર
તે યુવ એટલે દક્ષિણ અમેરિકાના ચિની
પ્રદેશના તડસડ વર્ષના પ્રચિનવશ પાક
કવિ પાબલો નેરુદા

નેરુદાનું મૂળ નામ તો રિકાર્ડો એલિ
ઝર નેફ્ટાલી રેયેસ ય બાસોઆલ્ટો પગલુ
પિતાના કોધથી પોતાની કાન્યપ્રજ્વલિ ન
અવરોધાય એટલા માટે પોતાના પ્રિય
એક સાહિત્યકાર થાન નેરુદાની અટક અ
પનાવી પાબલો નેરુદાનું તખલસ ઘાગ્ય
કયું ત્યારે એનું વય પદ્મન આ નામમા
પિનાથી છૂપો રહેયો પુત્રકવિ જગત સમક્ષ
કવિરત્ન તરોકે એ જ નામે જોય થયો

ઈ ૧૮૦૪ની ૧૨મી જુલાઈએ ચિલી
ના પારક ગામમા એમનો જન્મ ચારેક
વર્ષનો મૂળતે માતા મૃત્યુ પામી એટલે
બાળક નેરુદા પિતૃજાયામા પાત્રવાલ ગયો
એમની કિશોર વયમા જ એમનો રેલવે કા
મદાર પિતા રેલવેના અકસ્માતમા જ માર્યા
ગયો સોળ વર્ષની ઉંમરે ચિલીની રાજ
ધાની સાન્ટિયાગોમા અભ્યાસ કરવા ગયા
ત્યારે ત્યાની 'ઇન્સ્ટિટ્યુટો પેડાગોગિકો'
ના વિદ્યાર્થીમંધના વમતોત્સવ ટાણે એમ ધી

તિનક કામોની
હિરમ મગ હોર્વિ ઉપરે
એડો! શી દિનસગ ને ગતલગ
એણે તગલો પગ તગલો
વગ ડયા ઠરી બો!
સંગીતની મહેફિલ
નવાજયા કરી બો!

રેને પગજયે જ્યજ્યવતી નાગ,
એણે ટેડચો માઝમરાત,
અબબાથી અબ રી કાનડે
પહોડે ગલીગ તલિત,
પ્રભાતે પિતુ, બેગિયા ને તોડી
વિગહન્યાકૂલકૂત લાગીફાડી
ક પુર્વપણે યેયાને વઘોવી
ગ ય બાય, ઠગરી ને શાવન
સરવર્ષા મનભાવન

મકયાહને મલમત સાગગ
તાગમતકે જલાની મુજ ઝખનાને,
મ યકાળો વાગે પટેવીપ,
બાણુ વિગહનો તેજતીન દીપ
પટની ધરેલ તમ સમીપ

ગતની વેળા, ને એણે
માડયુ તે આ શુ?
મ ન્દ્ર સૂર સલળાય
મેવમલહોર ચિતહાન ?
ને નાખા!

આ લખુ હું તે વેળ
અ ઠ પડોય ય ટયુ
જે વર્ષનાઘગીત,
તે હમચા જ જમ્યુ
હ વા પડોડનુ પ્રાહટય

-લાંગતી રેણુ.

જેવા સૂરો શાન્ત પડી,

સ્તરે સ્તરે સંકેલાઈ,

અવકાશભીતર ઓસરી જાય,

તેવી ધીરેધીરે ધારે ધારે

સરી જતી જલસરવાણી સર્વે

પડેપડે પ્રસરીને

ધરતી ભીતર સમાય.

શો વર્ષાનો દોરદમામ!

રસરાણી વિભ્રમધામ.

છંદે છંદે લોલલોલ,

એનો ઉન્મેષ આંદોલ.

સ્નેહસખા!

તમ વિણ શું આ બધું જોવું?

ઉર ફંધામણે ફૂસકે ફૂસકે રોવું?

ગત સ્મરણે કે શું જીવને પરાવું?

શો આષાઢિયો મેઘ ઝળૂંખ્યો' તો!

જા'ચેરે આવાસઝરખે વધાવ્યો' તો!

નિરુદ્દેશે વાહનને વિહાર

સજોડે વહી જઈ

વર્ષોત્સવ માણ્યો હતો!

ચિત્તમાં અંકાય એક ચિત્ર :

પ્રથમ વર્ષા ઊમટીને

અવનિને પલાળી રહી.

ઘેરા ઘામના ઉકળાટથી

છોડાવી, મીઠી સોંડમ

ધરતીધૂળથી સ્ફુરાવી રહી;

ઉછરંગે ઉછાળી રહી.

ત્યારે,

ઘરઆંગણુ રમંત કો'ક

નાનું નાંધડિયું બાળ,

કાવ્યકૃતિ 'ફિયેરટા સૉગ' પ્રથમ પારિતો-
ષિકને પાત્ર ઠરેલી. ૧૯૨૩માં એમણે

પોતાનો પ્રથમ કાવ્યગ્રંથ 'Crepuscu-
lario' (સમી સાંજ) પ્રગટ કરેલો. ૧૯-

૨૪માં એમનો બીજો કાવ્યગ્રંથ 'Vein-
te poemas de amor y una

cancion desesperada' (વીસ પ્ર-
ણય કાવ્યો અને એક નૈરઃશ્ય ગીત) પ્રગટ

થતાંની સાથે જ નેરુદાની કવિકૃતિ પ્ર-
સ્થાપિત થઈ ગઈ. 'સમી સાંજ' ગ્રંથમાં

રંગદર્શી શૈલીએ પારદર્શક ઉદાસી એમણે
ગાઈ છે, તો 'વીસ પ્રણય કાવ્યો અને એક

નૈરઃશ્ય ગીત'માં સર્વત્ર પ્રણયયાતના છાઈ
છે પ્રિયતમાના વિછોડથી વ્યાપેલા વિ-

ષાદ અને પ્રકોપ કવિને ભાગેકુ બનાવે છે.
છેલ્લા નૈરઃશ્યગીતમાં વિષાદઆમ ઊપડે છે:

"આજ રાત્રે હું ઉદાસમાં ઉદાસ કવિતા રચી

શકું તેમ છું;

જેમ કે 'તારાથી ભરીભરી રાત છે :

અને નીલ તારા દૂર સુંદર કંપી રહ્યા છે'.

રાત્રીનોપવન આકાશમાં ધ્રુવરાય છે અને ગાય છે.

આજરાત્રે હું ઉદાસમાં ઉદાસ કવિતા રચી શકું

તેમ છું."

કાવ્યાંતે વ્યથા આમ ઠલવાય છે :

'હવે હું એને ચાહતો નથી એ સચું, પરંતુ

કદાચ હું એને ચાહું જ છું.

પ્રણય તો છે અલ્પકાલીન અને વિસ્મૃતિ છે

ચિરકાલીન.

કારણ આવી જ રાત્રીઓમાં મેં એને મારા

બાહુપાશમાં જકડી હતી,

એને જોઈને મારો આત્મા અસંવૃત્ત છે.

જો કે એના દ્વારા મને અપાતી આ છેલ્લી વ્યથા છે;

અને એને ઉદ્દેશીને હું લખીશ તે આ છેલ્લી

કવિતા છે."

નેરુદાની લોકપ્રિયતાના કળશ જેવી આ

કાવ્યપુસ્તિકાની લાખો નકલો ખપી છે

કવિલોક • નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૧ [૧૨૩

અને અનેક ભાષામાં એના અનુવાદો ખૂબ થયા છે. લૅંગ્વિન અમેરિકામાં એમના આ પ્રકાશને જ એમને લોકહૃદયના લાડીલા કવિ બનાવી દીધા. એમણે પછીથી કહ્યું હતું 'Love poems were spo-
uting out all over my body'
(મારા રોમ રોમમાંથી પ્રણયકાવ્યો ધસી આવતા હતા.)

કવિ તરીકેના નેરુદાના આ ઘડતર કાળે રૅપ્પેનિશ અમેરિકામાં કવિ રુબેન દારિયો ની ખોલ-ખાલા હતી. ફ્રેંચ કવિતા અને પ્રતીકવાદની અસર-નીચે યથાર્થવાદને છેા ડીને એઓ આધુનિકતાવાદના અગ્રેસર તરીકે સમગ્ર રૅપ્પેનિશ અમેરિકન કવિતા પર છીડો પ્રભાવ પાડતા હતા. નેરુદા ખૂબ આરભમાં આ પ્રભાવથી પર ન રહી શક્યા એ અસર ઝીલતા એમના પ્રણય કાવ્યો અશરીર આદર્શ પ્રેમલોકની વાત નથી કરતા, પરંતુ એમાં તો છે પામિય માસલ રનેહની પ્રતીકાત્મક મજબૂત અભિવ્યક્તિ.

એમની આ કવિત્વશક્તિથી આકર્ષાઈ દક્ષિણ અમેરિકાની સરકારે યુવાન કવિ એને પ્રોત્સાહિત કરવાની પોતાની પ્રણાલી પ્રમાણે નેરુદાને દૂર પૂર્વના દેશોમાં એલચી તરીકે મોકલ્યા. તે વખતે એમની સિમ્મર માત્ર ત્રેવીસની પાંચ વર્ષ એઓ બ્રહ્મદેશ સીઆમ, ચીન, જાપાન અને ભારતમાં આ પદે રહ્યા ચિલીની પ્રગાઢ પ્રકૃતિ અને વતન સંસ્કૃતિથી દૂર દૂર વસેલા આ કવિ દિલને અહીં સહુથી વિખૂટા પડી ગયાનો, એકાકીપણાનો વિષાદ થવા લાગ્યો. ત્યાં જ ૧૯૩૨માં એઓ દક્ષિણ અમેરિકા પાછા ફર્યા આર્જેન્ટિનામાં કવિ ગાસિયા લોર્કા પોતાના વ્યાખ્યાનો આપવા આવ્યા.

૧૨૪] કવિલોક નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૧

નાચપૂચુ, કાણુમાં તો
વર્ષો કેંગ દુર્નિવાર વાગિના
આવેગે તણાઈ જઈ,
ફટોફટ ઘગળાર ખોલી દઈ,
ખડાર રોરીમહી ધાયુ બંધ
ચક્ષુ, પાપણે, બમરે
અધરોખે ને નાસિકાને
ભીજવત જલધ્રુદ
જિહ્વા કેરે ટેરવેથી ચાટી લિયે,
સર્વા ગે ચેતનાએ
હાથ પસવારી, જલ લેપી દિયે,
પ્રથમ વર્ષાબ્રુદ ઝીલી લિયે,
આનદઓઘે ભીંજાય,
રસ રલમછેલ દૂટયે બંધ,
ઉન્મત થાય

તદા, સહઆન દે અધિકતર
માણી લેવા મન કરી,
અન્ય શેરી ભેગુ ભાણબધને
સાદ કરે, સા! કરે
'ચાટયો આવ! ચાટયો આવ!'

ત્યારે મુને સાભરે
મારા રાજ!
તમે ચૂજત તે ગીત
'મોરે રાજ કિંવરિયા ખોલો, કિંવરિયા ખોલો
કે રસકી બ્રુદા ઝરે-બ્રુદા ઝરે'
હા. એમ જ! હા. એમ જ!
રે કાણુ બાણે કેમ જ?
આજ વિષાદે ઘેરેલ,
મારા બધા બધ દ્વાર
ચેતનાના ખોલી નાખી,
વર્ષા ઝીલણે સમુત્સુક
આ-લોક લાક્ષી, પરલોક પ્રતિ

આજ પોકારી રહું-સાદ કરું તને!
'ચાલ્યો આવ! ચાલ્યો આવ!'

એ જ
લિખિતંગ
વર્ષા વળૂંધી વલ્લભાનું
વહાલ.

કરસનદાસ લુહાર

આયનાનો અર્થ

ત્યાં મિલનનો કોલ ના દે તું મને,
જ્યાં નથી મળતો કહીયે હું મને!
મેં જ મારો માર્ગ ભુલાવ્યો છતાં,
હું જ પાછો માર્ગ પૂછું હું મને!
મારો પરિચય પણ મને દેવો ઘટે;
કે નથી ઓળખતો આજે હું મને!
આયનાનો અર્થ પૂછું સર્વને;
આજ થઈ ખેડું છે આવું શું મને?!

કેટલી સીમિત હશે મારી સુગંધ;
ફૂલ છું ને હું જ સંધું છું મને!
યાદ ત્યારે હું મને રહેતો નથી;
જ્યારે જ્યારે સાંભરે છે તું મને!

ત્યારે નેરુદા તેમને મળ્યા. ત્યાર પછી તો
૧૯૩૪માં એમની નિમણૂક રપેનમાં માં-
ડ્રિડમાં એલચી તરીકે થઈ તે પહેલાં જ
એમની કવિતાએ ત્યાં સારું આકર્ષણ જ-
માવ્યું હતું. લોકોએ એમનું ઉખાલ્યું
સ્વાગત કર્યું. એમનું નિવાસસ્થાન અનેક
કવિઓનો અડો બની ગયું. ત્યાં માંડ્રિડમાં
એઓ રપેનિશ લેખક મેન્યુઅલ આલ્તો-
લાયુધર સાથે એક સાહિત્યિક સમાલોચક
'caballo verde por la Poesia'
(કવિતાનો તેજી તોખાર) પ્રકટ કરતા.
એમના આ સામયિકમાં લોકો, હર્નાન્ડેઝ
વગેરે કવિઓએ અતિયથાર્થવાદી કવિ-
તાઓ પ્રગટ કરવા માંડી. રપેનિશ કવિ-
તાનો આ સૌથી વિશેષ ફળદ્રુપ કાળ હતો.
અહીં રપેનમાંથી જ એમણે ૧૯૩૫માં
'Residencia en la tierra' (ધરતી
પર ધામ)નો ખીજો કાવ્યગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

આમ તો 'ધરતી પર ધામ'નો પહેલો
ગ્રંથ ૧૯૩૩માં એમણે પ્રગટ કર્યો ત્યારથી
જ એમની કાવ્યયાત્રામાં મહત્વનો વળાંક
આવી ચૂક્યો હતો. રુબેન દારિયોની અ-
સરમાંથી મુક્ત થઈ એઓ યથાર્થવાદી
બન્યા હતા. દક્ષિણ અમેરિકાની કવિતામાં
એમણે યથાર્થવાદને પુનર્યાપિત કર્યો. ૨૧
થી ૩૧ સુધીની પોતાની ઉમરના દાય-
કામાં એમણે આ બંને ભાગની કવિતાનું
સર્જન કર્યું હતું. આધુનિકતાવાદની અસર
ઓસરી ગઈ હતી અને અતિયથાર્થવાદની
પકડ એમના પર જામી હતી. અતિયથાર્થ-
વાદના ધુરંધરો પ્રોટોન અને ઍરેસોનથી
પણ નેરુદા આગળ વધ્યા. આથી જ રૉબર્ટ
બ્રાય કહે છે:...they are the gr-
eatest surrealist poems yet

written in a Western language' (પશ્ચિમની ભાષામાં અત્યાર સુધી લખાયેલા અતિયથાર્થવાદી કાવ્યોમાં એ કાવ્યો સૌથી વધારે મહાન છે) વાસ્તવના અર્થની નીરમ નરવોને પણ એ આકાશમાં આશ્ચર્યકાંક્ષા આભા આપે છે એ વખતના દક્ષિણ અમેરિકાના અમખન લોકોની માનસિક અને સામાજિક છબી 'ધરતી પર ધામ'ની કાવ્યગ્યનાઓમાં સુપેરે અલિ વ્યક્ત થઈ છે સ્પેનિશ અમેરિકન પ્રજાને આધ્યાત્મિક આકોશ એમની ભીતિઓ, એમના વહુઓ વગેરે આકૃતિઓમાં અજોડ રીતે નિરૂપાયા છે આત્મનર્થવાદી આકાશન રચનાઓમાં કવિનું તત્ત્વજ્ઞાની વનજી અજીત રહેતું નથી જગતમાં એમને બધું જ દિલ્લિલિલ દેખાતું છે આ સતત અત પરિવર્તનશીલ સૃષ્ટિમાં સતત જિજ્ઞાસુતા છે એ એમની દષ્ટિ અહીં સાદાત ઉપચિત છે આથી જ એમણે આ કાવ્યોમાં તર્ક બદલતા અને વાક્ય વિનાસનો ત્યાગ કર્યો છે ખરું જોતા તો એમના અરુચ્ચલ આત્મિક વલણનો જ પડછો એમના દા યોના આકારમાં પડ્યો છે જિજ્ઞાસુ વિચારો, વાક્યો અને શબ્દો દ્વારા જ એમણે સૃષ્ટિની જિજ્ઞાસુતાનો મહેશ પહોંચાડ્યો છે આ વિશ્વ-યાત્રી પ્રથમ પૂર-મ થી બચવાના માત્ર એ જ માર્ગ છે. પ્રેમ અને કવિતા એમનો અવિશ્વાસ, સુધારી ન શકાય તેવી દોષભાવના એમની ચિંતાને ઘેરી બનાવે છે એમના આ વિચારો આ મગ્નહીન સુખાતરચના 'Arte Poetica' (કાવ્ય કલા)માં પ્રતીકાત્મક રીતે રજૂ થયા છે વિરોધાત્મક રીતે એમને વિશ્વમૈત્રી અને વિશ્વજીવનની અનુભૂતિ

૧૨૬] કવિઓઃ નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૧

મુકુંદ ડી. દેસાઈ

હવે

રૂપાળ હાથેથી ખેંચાણ થતા કુગન થકી 'સિંધુ'ના ટીકે મુકુંદ હવેનો હુબ્બ કરતું ખીનેના પુષ્પો શુદ્ધ દૂર થતું હાસ્ય વૃજનું ગુનાળી ગંગાળી નિત મુખ ભરી મોહાવતું નવું। કમાડે ઝંકલા નયન નીગળી પવ મુજને 'વવાલી' લેવાને અજબ ચમકેથી અપકતા, કિચકા ગુનાળી ગણકી ભિક્ષુકતા આમ નશા, ખિચાને ફેફસાં કવચ પધે નાચી વળતો। વીતેના મૌખ્યોની મહુ સુનહરી શાત સગતી રૂપાળી પધાણુ હવે ચીંગતી બોલિય પળે। કંગો બાણુ કેહી સમનપથનો એકલ હવે અજણી વટાએ વિદળ પગ માડી વિહંગતો। હવે ન નોવે કો પળ ગમન કે આગમનની અનેગ એતન્યે પ્રજળતી શિશાઓ ન ધરની।

જયંત વસોયા

ખેતર

છાયડામાં 'હાશ'થી છલકાય ખેતર, મોય। લઈ ગોંઠમાં મનકાય ખેતર પાંચરીને ગંગેગંગી પથારી શીશ શેઢે દાળી પોટી બાય ખેતર ભરણપોરે મૌનની ગરમી મહીં યે તેતરેની ટોળીથી ટહુંકાય ખેતર હવેમા મળલણ ધરે મીઠાશ તેથી ચાડિયાની નજરથી વીંધાય ખેતર આપમેળે ફલક માદોનુ પ્રસારી સમયની પીછી થકી ગગાય ખેતર

મનહર તળપદા

સાંજ થવાનું મન

વહાલમ, અમને એકલતાના આલ નીચે
 ટળવળતી કોઈ સાંજ થવાનું મન.
 વહાલમ, અમને બળબળતા વનવગરે કે.ઈ
 એકલદોકલ સાથ વિનાની પાંખ થવાનું મન.
 અમને એકદંડિયા મહેલે વારો રાત એકનો આપો,
 અમને સ્પર્શ વિહોણા દેશે થોડી નજરકેદમાં રાખો;
 વહાલમ, અમને વલવલતી કો' ચાંદ વિનાની
 રાત બનીને ઉબગરાનું ફૂલ થવાનું મન:
 વહાલમ, અમને એકલતાના આલ નીચે
 ટળવળતી કોઈ સાંજ થવાનું મન.
 ચોરીના ફેરાની પળથી ગીત મિલનનાં સતત અમેતો ગાયાં,
 રેશમિયાં સપનોમાં કોઈ અલકમલકનાં રૂપ બની હરખાયાં;
 વહાલમ, અમને ક્ષણ એકાદી આપો જેમાં
 દીટોડીની ચીખ બની તમ રોમરોમનો કંપ થવાનું મન.
 વહાલમ, અમને એકલતાના આલ નીચે
 ટળવળતી કોઈ સાંજ થવાનું મન.

અશરફ ડબાવાલા

ગીત

અમને આંખે ફૂટયો દરિયો તમને જીભે જીગ્યા પહાડ.
 સપનાંની માછલીઓ દરિયે રમતી થઈને લોહીક્રહાણ,
 કાંઠાની રેતીમાં શીધું સંલવનું ડૂબેલું વહાણ;
 નહિં જીડવાનો શાપ મને ને પંખી સાથે જીડતાં ઝાડ.
 અમને આંખે ફૂટયો દરિયો તમને જીભે જીગ્યા પહાડ.
 પહાડ પરે થીજેલી મારા બળતા સંદર્ભોની વાત,
 સૂરજના જીગવાની વાટે ખેસી રહીએ માઝમ રાત;
 આંગણિયે કંઈ અવસર હેલ્લા અને તો ય તે બંધ કમાડ.
 અમને આંખે ફૂટયો દરિયો તમને જીભે જીગ્યા પહાડ.

થાય છે. મધમાખી, તલવાર, પાવક, કાક્ષ, કોડી, પતંગિયું, પારેવું, માછલી, મીઠું. ગુલાબ જેવાં એમના અંગન દર્શનને વ્યક્ત કરતાં પ્રતીકો અતિ સમૃદ્ધ છે. સામાન્ય લાગતા આ શબ્દોને નેરુદાએ પોતાની કવિતામાં અર્થપૂર્ણ રીતે પ્રયોજ્યા છે. આ પ્રતીકોમાં પ્રેમ, જોરસો, આનંદ, નિષેધ, વિલાસિતા, સ્વામન, વૈર, ભાગેકુ વૃત્તિ વગેરે પ્રગ્લબ છે. 'કાવ્યકલા' નામક કાવ્ય-કૃતિમાં અનિવચાર્યવાદી શૈલીમાં એમણે પોતાની ખિતના વ્યક્ત કરી છે તે થોડી પકિતઓ:

“જો તમે મને પૂછશો કે હું ક્યાં હતો
 તો મારે કહેવું જોઈએ: ‘એ બન્યા જ કરે છે’
 જે જમીન ને પથ્થરો શ્યામ બનાવે છે તેના
 વિષે કહેવું પડશે,
 વહેતી નદી જે પોતાનો જ ક્ષય કરે છે તેના વિષે
 કહેવું પડશે.
 પક્ષીઓ જે ગુમાવે છે તે વસ્તુઓને,
 સાગર જે પાછળ છોડી જાય છે તેને,
 અથવા મારી બહેનના અશ્રુપાતને જ
 હું જોળું છું.
 આટલા બધા પ્રદેશો શા માટે, અને દિવસ
 દિવસમાં કેમ ભણે છે? કાળી ધોર સત
 મોંમાં કેમ ભરાય છે? શા માટે આ મૃત દેહો?”

અહીં પથ્થરોથી શ્યામ બનેલી જમીન-
 દારા મૂળમૂળ પદાર્થ, નદીના પ્રતીક દારા
 અહનિશ ચાલતો વિનાશ, પખીઓ અને
 સાગર પાછળ જે મૂકી જાય છે તે દારા
 જે વહો ગયું છે અને વિસરાર્થ ગયું છે તે
 તેમજ ભગિનીના અશ્રુપાત દારા દુઃખ-
 મય વર્તમાન સૂચિત થયેલાં છે.

“ધરતી પર ધામ”ના ખીન્ન લાગમાં કવિ
 વધારે પરિપક્વ બને છે. સ્વપ્નના કવિઓના
 સંસ્કૃતી પ્રગટેલો દાર્શનિક અભિગમ અહીં

અધિયાર્થવાદના પ્રવાહમાં અભિવ્યક્ત થયો છે સ્વાનો, સુધૃષ્ણિ અને અતાર્કિક બુદ્ધિ દ્વારા એઓ યથાર્થથી છટકવાનું સિદ્ધ કરે છે 'વિરુપના'ના મોડ નેરુંદા પાસે અ સગદ અને આશ્ચર્યકારક અસરો જન્માવે તેવા શબ્દો, વાક્યો અને કડિકાઓ રચાવે છે પરંતુ એમની આ ઉપર ઉપરથી દેખાતી અમંગલિ હિંડા રહસ્યવાળી છે

ઉક્ત સમ્રાટના ત્રીજા પુત્રકમાં આગ લાની રચનાઓ આગળની કૃતિઓને જ તત્તુ લખાવે છે પરંતુ સમ્રાટની સાતમી રચના 'The furies and sorrows' (આક્રોશ અને ઉદાસીઓ)થી કવિ બદલાય છે અત્યાર સુધીની કવિતામાં અહીં વાદ, એકાકીપણું ઈન્નિબિન્નતા અને આક્રોશ વ્યક્ત થયા હતા હવે એમની કવિતામાં સામ્યવાદરંગી વિચાર સરળી ભળે છે અને તીવ્ર આક્રોશ અને ભુરસાથી ભરેલી રાજદ્વારી રચનાઓ એ કરે છે

કવિમાં આવેલું આ પરિવર્તન સ્પેનના આંતરવિગ્રહ અને મીઝા વિશ્વયુદ્ધને પરિણામે હતું હવે અગાદના પોતાના કાવ્ય વિષયોનો એ પોતે જ ઉપહાસ કરે છે 'Spain in my heart' (મારા હૃદયે વનેલું સ્પેન) નામક કાવ્યમાં એમનું આ નવન વલણ હતું થાય છે એક લઘુ નવલની પ્રસ્તાવનામાં લખેલા એમના શબ્દો અહીં યથાર્થ લાગે છે

In my day to-day life I am a tranquil man the enemy of laws leaders and established institutions I find the middle class odious and I like the lives of people who are restless and un

૧૨૮) કવિશ્રી: નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૧

વીરુ પુરોહિત

એક ગીત

એક સાચકલું સપનું છે આખમાં
ઓતરાદી ખડકીના છુટલા કમાડ
કેંક પડછાયા ઓગળતા ઘેઘૂર થઈ ઝાડ
બે'ક પારેવા હિલા ખારસાખમાં

એક સાચકલું સપનું છે આખમાં

રણના વૈશાખ જેવી ધલવનતી ઝ બનાધુ
પિંગળાવે મીણુ સમી ઇરછાની ખૂતખિયુ
અ ગે અ ગ લાય એમ લાગે,
પીપળનું ફૂણું પાન મારું મન
એને ઘેરને ઊભું છે બાવળનું વન
મીઠી બસરીના સૂર કયાક વાગે,

વગમાં વારીને ઘોઝ

ઉપવનમાં ચારેકોર ભટકુ છું એમ બાણે ગાખમાં

એક સાચકલું સપનું છે આખમાં

બે કાઠે વહી જતું ઝમઝમેનું નીર
એમાં પડછાનું પડય બની આછી લકીર
એને ફરકાલે કાળતણી માછલી,
ફૂન પહ ડા તારું અધકચરું ગીત
હવે મોર બની ગાય મારું ભાન ભૂ યુ ચિત
વાત ઘોળાતી પક્ષિમાં પાછલી,

આકાશે હ રખધ

કુજડીઓ થોકબધ હાડતી લઈ સદેશ પાખમાં

એક સાચકલું સપનું છે આખમાં

વિપિન પરીખ

સઘ વિધવા

કહે છે :

‘પ્રભુને લલા માણસો ખૂબ વહાલા હોય છે,
એટલે જ એમને ખોલાવી લે છે જલ્દી જલ્દી
એની પાસે.’

તમે થોડા દુર્જન પણ હોત !

નયન કેટલું બધું જુએ છે !

પણ તમને ન જોઈ પાછાં ફરે છે

ઉઠાસ ચહેરે - ઘરે,

અને છતાં

આ ઘરમાં પણ

તમે ક્યાં છો ?

શ્રવણને દ્વાર - ખડોર

શખોના દરિયાનો કેટલો ઘુઘવાટ !

હું એને અંદર આવવ. નથી દેતી.

કદાચ, એ આપણી વાતને હુ ખાડી દે !

તમને ગમતી બધી જ વસ્તુઓ મારી સામે છે.

હું એમને પણ

તમારી વાતો કરી કરી

ખુશ રાખવા પ્રયત્ન કરું છું.

અને આ બાળક —

એની નિર્દોષ બે કીકીમાં

તમે આટલું બધું ન વસતા હોત —

કે

હું તમને ભૂલી પણ ન શકું !

satisfied, whether they are artists or criminals.’

(મારા રોજ-બ-રોજના જીવનમાં હું એક પ્રશાંતમાણસ છું—કાયદાઓનો, નેતાઓનો અને સ્થાપિત સંસ્થાઓનો વિરોધી. મધ્યમ વર્ગ મને દુશ્મનક લાગે છે, અને મને તો ગમે છે એવું તથા અસંતુષ્ટ લોકોનાં જીવન, પછી ભલે તેઓ કલાકારો હોય કે ચિત્રકારો.) રપેનના આંતરવિગ્રહની આ કવિતા કવિનો દલિત-પીડિત પ્રેમ અને સ્વદેશભક્તિ ગાય છે. રપેનને ગરીબ બનાવનાર માલેતુજરોને, ઈશ્વરને, વંધ્ય પરંપરાને તે ભાંડે છે અને ક્રાન્કો, તેનાં કૂર લશ્કરી ધાડાં અને સેનાનીઓને ધિક્કારે છે તો માર્કિઝના વિનાશ પર આંસુ સારે છે અને અંતે દેશની મુક્તિની આશા પ્રગટ કરે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન રાલિનગ્રાડ વિષેનાં એનાં કાવ્યો પણ રોજ-કાય અને સામાજિક વિષયો લઈને આવે છે. હવે એની ભાષા સીધી અને વેધક બને છે. એની કાવ્યપંક્તિઓ એક બળૂકા પ્રવાહની જેમ ધસમસે છે.

એમની આ સામ્યવાદી વિચારસરણી અને દુઃખી-દલિતો પ્રત્યેની અતુકપાને લઈને ખાણિયાઓના પ્રદેશ ઍન્ટોફોગાસ્ટામાંથી કામદારોના ટેકાથી ૧૯૪૧માં તે સેનેટર તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા. ચિલીના રાજકારણમાં હવે એમણે જાડો સક્રિય રસ લેતા માંડ્યો. ૧૯૪૮માં તો ચિલીના રાજ્યબંધારણનો લંગ કરવા માટે સરમુખત્યાર ગૌઝાલેઝ વિરુદ્ધ સામે એક સેનેટર તરીકે એમણે વિરોધનો સૂર ઉઠાવ્યો. વિરુદ્ધાએ નેરુદા પર દેશદ્રોહનું તહોમત મૂક્યું અને કવિને ભૂગર્ભવાસ કરવો

પડ્યો. આ નાસભાગના કાળમાં પણ કવિએ એમના શ્રેષ્ઠ સર્જન 'Canto General' (વ્યાપક કાવ્ય) પર કામ કર્યું જ રાખ્યું. ૧૯૪૯ના ફેબ્રુઆરીમાં એમણે એ મહાગ્રંથ સમાપ્ત કર્યો અને ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ કર્યો.

મહા કાવ્ય સમા એમના આ ગ્રંથનો પ્રારંભિક વિષય તો છે જ નહિ રૉયર્ટ વ્યાપ એમના એક લેખમાં આ ગ્રંથ વિશે લખે છે: 'It is the greatest long poem written on the American continent since 'Leaves of Grass' ('ધાસપત્તીઓ' - લેવ્સ ઓફ ગ્રાસ - ૧૯૫૨ની અમેરિકા ખંડ પર લખાયેલાં આ સૌથી મહાન પ્રલંભ કાવ્ય-કૃતિ છે) (લેવ્સ ઓફ ગ્રાસ પર જણાયા વગર નહીં રહે પંદર ખંડમાં મુકાયેલા ૩૪૦ કાવ્યો અહીં દૃશ્ય અમેરિકાના ભૂમતરશાસ્ત્ર, જીવશાસ્ત્ર અને ગેન્ધર્વશાસ્ત્રના ઇતિહાસની વાત કરે છે. બધા જ કાવ્યો અહીં એક જ સ્તરનાં નથી, છતાં ય એમાં કલ્પનાની ફળદ્રુપતા, આકોષનો ઊભરો. ભાવ-સચ્ચાર્ધ અને કાવ્યત્વના ચમકારા ઠેરઠેર નજરે પડે છે. નેરુદાના પુરોગામી એન્દ્રેસ બેલો, રુબેન દારિયો, લિયોપોલ્ડો લ્યુગોન્સ વગેરેમાં સ્પેનિશ અમેરિકન ખંડની પ્રચલિત જોવા તો મળે છે, પરંતુ નેરુદાના 'વ્યાપક કાવ્ય'ના વ્યાપ અને પ્રભાવને આભાથી કોઈ આબી શક્યું નથી. આ ગ્રંથની 'The Heights of Macchu Picchu' (મચુ પિક્ચુનાં શિખરો)માંથી કવિની ભાવના અને જોમ તેમજ સીધું વેધક કથન રજૂ કરતી કેટલીક પંક્તિઓ આ રહી:

૧૩૦] પ્રવિલોકન નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૧

કિશન સોસા

પાણીના દર્પણમાં

પાણીના દર્પણમાં ઊગેલું બિમ્બ
મને દીપ્તુ ય જઈ શકે તાણી.

સગપણની શેગિયુના દીવાઓ અંધ, અને
કાંધે અંધાર ભરી ઝાળિયું,
ઊભો અકબંધ અહીં લાગું પણ કોઈધીમે
સેરવતુ બધુ મારું' જોળિયું.

લવની અડાબીડ ભીડમાં ભટકતા
પ્રીત્યુ ન કયાંય ભટકાણી.
પાણીના દર્પણમાં ઊગેલું બિમ્બ
મને દીપ્તુ ય જઈ શકે તાણી.

કોને ખબર એક ક્ષણને રે શીઘતા
વરસો આ વહી જશે આમ!
ખોરડાનો પાયો હું નાખું...નાખું કે આખું
ઊંચાળા ભરી જશે ગામ!

સ્થિતિની આગ મને ફેડી રહી
જેમ ધખતી રે રેત ફેડે ધાણી;
પાણીના દર્પણમાં ઊગેલું બિમ્બ
મને દીપ્તુ ય જઈ શકે તાણી.

માસુસ વિસનગરી

મરણુ-પથારીએ પડેલા વૃક્ષનું ગીત

ચકચકતા આયનાની ઠેસ એવી વાગી
પણ ઊખડે શેં આયખાનો નખ !
પાંપણને પંપાળી પંપાળી આજ
હવે કાગળમાં ચીતર્યો અલખ.

મંદ મંદ ઓગળતી ભોતોની ગંધ
ઓઠ્યા હુકાની છેલ્લેરી ઘૂંટ,
આંખોની ઝાંખપમાં ખોવાતા ઓઢળીની
હૃદયમાં ચીતરેલા ઊંટ,
શમણામાં તરવરતા તીખા તોખાર
અને આંખોમાં લથડે ઝરખ.
ચકચકતા આયનાની ઠેસ એવી વાગી
પણ ઊખડે શેં આયખાનો નખ !

સ્મરણો ના હોવાનો શાપ એવો લાગ્યો કે
મેઢે છે મણમણનાં તાળાં,
શ્વાસોમાં સળવળતાં શૈશવનાં ગામ
તો યે ખાંસિયુંના કરતો સરવાળા
ડેલીનાં જીર્ણ હવે હલતાં કમાડ
અને જીવ્યાનું ઝાંઝેટું દખ !
ચકચકતા આયનાની ઠેસ એવી વાગી
પણ ઊખડે શેં આયખાનો નખ !

“...ધરતીની ગહેરાઈઓમાંથી તમે મારી
સામે મીઠ માંડો,
ક્ષેત્રખેડુઓ, વણકરો, ઓછાબોલા ભરવાડો,
કચડાયેલી આંગળીઓવાળા હીરાધણુઓ...
મને કહો : મને અહીંયાં ચાણક્યી ફટકારવામાં
આવ્યો હતો.
કારણ કે રત્ન નિસ્તેજ હતું અથવા ધરતી
સમયસર એની ધાન્ય કે પથ્થરની દસુંદ
આવવામાં નિષ્ફળ ગઈ હતી.
તમે જ્યાં ઠોકર ખાઈ ગયા તે ખડક મને જતાવો
અને જતાવો એ કાષ્ઠ કે જે તમારા વધ માટે
એમણે વાપર્યું હતું.
પ્રાચીન દીપકો પેટાવવા પુરાણા ચક્રમક્રને ધસો,
સરીઓ-નદીના તમારા જખમો પર ચોંટી રહેલા
ચાણુકને ઢંકાવો
અને તમારા લોહીથી ચળકતી કુહાડીઓને જાંચકો.
તમારાં સિવાઈ ગએલાં મોંની હું વાચાળનીને
આવ્યો છું.”

આ ગ્રંથની છેલ્લી કાવ્ય શ્રેણી ‘Yo
soy’ (હું છું) એમની ‘કાવ્યાત્મક આત્મ-
કથા’ છે. માદરે વતન અને માસુસ શૈશવ
માટે કવિ અહીં નિસાસા નાખે છે, દરિ-
યા તરના એમના સાહસોને કથે છે,
સાંનિયાગોમાંના એમના રહેઠાણુ વિષે
ખોલે છે. મેક્સિકોની એમની આનંદદાયી
યાત્રા વિષે કહે છે, સ્પેનના એમના નાટ્યાત્મક
સનસનાટીભર્યા વસવાટની વાત કરે
છે. અંતે સામ્યવાદમાં પોતાની શ્રદ્ધા
ઉદ્ઘોષે છે.

જીવનના પાંચ દાયકા પૂરા કરી એઓ
ઉન્નત ઊર્મિગીત (ode) લખવા તરફ
વળ્યા છે. એમના આવા ત્રણ સંગ્રહો અનુ-
ક્રમે ‘Odas Elementales’ (પ્રારંભિક
ઊર્મિગીતો) ૧૯૫૪માં, ‘Nuevas Od-
as Elementales’ (નવાં પ્રારંભિક
ઊર્મિગીતો) ૧૯૫૫માં અને ‘Tercer

Libro de las Odas' (ભિર્મિગીતોનું ત્રીજું પુસ્તક) ૧૯૫૭માં પ્રસિદ્ધ થયા છે સાત અને અગિયાર વર્ષનું તિઓની આ પકિતઓમાં એક નવે જ કાવ્યમાં જોવા મળે છે ક્યારેક તો વિષયો એટલા બધા સાદા અને સામાન્ય હોય છે કે કવિતા સ્વયં નજાણી પણ બની જાય છે કેટલાક ગીતો માં એમનો પ્રગટ પ્રકૃતિ પ્રેમ પણ પ્રગળ્યા વગર રહી શક્યો નથી અગાઉનાં કા ચોમા જોવા મળતો ઉદ્દેશ્યો જોડાપોહ અહીં ઉપશ્વમન પામ્યો છે

લગભગ ૩૦૦થી પણ વધુ કાવ્યમંત્રો અને એમના અદાજો ૭૦૦૦ પૃષ્ઠોમાં એમની કાવ્યસૃષ્ટિ પ્રસરેલી છે ૧૯૪૫ માં કવયિત્રી એલિયેલા મિરાંદાને, ૧૯૬૭ માં મિઝુએલ એન્જલ અરતૂરિઆસને અને હવે ૧૯૭૧માં પાબ્લો નેરુદાને આ વિશ્વવિખ્યાત નોબેલ પારિતોષિક મળે છે ત્યારે લૅટિન અમેરિકાને માટે એ ત્રાજો ગૌરવનો પ્રમુખ છે લેઝેએ નેરુદાને બિર દાવતા લખ્યું છે- 'He is) a real man who knows that the reed and the swallow are more immortal than the hard cheek of a statue (શ્રુતિના સખત માલ કરતા બરુનો છોડ અને અમાગીલ યખી વધુ અમર છે એમ જાણનાર એ સાચો માણસ છે) સીડિસ અકાદમીના મંત્રી કાર્લ રૅન્નર ગેરોએ એમને 'જિન્ન બિન્ન માનવ ગૌરવના કવિ' તરીકે ઓળખાવ્યા છે એમણે એ પણ કહ્યું છે 'Those who are searching for Neruda's weak points have not far to look Those who

૧૩૨] કવિશિક્ષક નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૧

મનહર ચરાડવા

છાતિયુંના વહી જવા વિશે

મવમથ વગસાદે વહી રહી છાતિયું કે છાતિયુંમાં વસી ગયા-હજી હજી હસી રહ્યા ગુલમો'રી ગામે ગામે હસે-રહે ડાણુ જાણુ ડાણુ ગે-હસે એવું અમથુ યે થાય આમે!

અમથુ યે થાય આમે ત્યારે એવું મેલો નામે! આલે, આ તો વગી આવ્યા મેલી દીધા નામે નામે ધસમસ ધસમસ પાછા ઓલા ગામે ગામે-યુગજૂના બધાયેલા મૂગામસ ફહેરાઓમાં

એમનેમ બેઠેલા ઈ ખડખડ હસે રામે!-ખડખડ હસે રામે એટલી રે વારમાં તો! ફહેગ પાસે, જગ દૂર લીલીબોળ ધરા પાસે, છાતિએથી-પાપણથી ધૂબકીઓ દઈ દઈ

ફૂલી પડે એવી ગયે સુઢરી તમામ હસે! સુઢરીનું અહીં હોતું, સુઢરીનું નહીં જોતું!-નથી એવું, આ તે કેવું! અને તો ય ગાઢ એવું શમણા-શુ સ્પરશન, હમણાનું દરશન

સુઢરીની આખે આખે આખું રે ગગન ઝૂકે, સુઢરીના હાથે હાથે હુંડુંભર્યું વન ઝૂલે! સુ રીના ફૂણા છમ ધબકી ગહેલ પહોંડે તગતગ જોણા-ખરો સિંહુરિયા પગલાથી

ફૂટે ફૂલનદિયું તે નદિયુંના કમગોની તાજીતમ વસ મીઠી તરે ફરે હવાઓમાં! અધાગોની ફટાફટ નાસભાગ હવાઓમાં! હવાઓના મારગ ને કેડી કેડી સૂએ એવો

પથરાતો જાય બધે અજવાસ અજવાસ! અજવાસે અડે મળે હરએક રામે રામે! અજવાસ હાથ આવ્યા હરએક રામે રામે તણાયેના ગામ સહુ, છાતિયુંના ગામ સહુ!

આંખ થકી હર પળ ઝળહળ નીતરે કે
નીતરતાં નીતરતાં છલછલ ગાઈ રહ્યાં:
મધમધ વરસાદે વહી હતી છાતિયું જી!
મધમધ વરસાદે વહી હતી છાતિયું જી!

દિવ્યકાન્ત ઓઝા

તમે અગર જો આવો!

તમે અગર જો આવો!

હૂર ક્ષિતિજે ટહુકા કરતી ટેકરીઓમાં ફરીએ,
આસ છાંડાણે આંખી લઇને સાત સમંદર તરીએ!

નીલમવરણી પરી પાસ જઈ ચૂમી લઇએ પાંખો,
અધ ઊઘડેલાં ફૂલોની બે નીરખી લઇએ આંખો,
રૂપ-રસોલાં પતંગિયાંની મનભર વાતો કરીએ,
તમે અગર જો આવો!

અને અગર જો આવો,

નયનોથી નીકળતા સ્વરમાં ગીત થઈ લહરાણું!
ઝરમર ઝરમર ઝરતાં ફેરે ફૂલ ખનીને નહાણું!
ખીજ અષાઢી ધીરે ધીરે પૂનમમાં ફેરવીએ.
તમે અગર જો આવો!

are looking for his strong points need not search at all.' (નેરુદાની ક્ષતિઓ જેઓ શોધે છે તેમને ખુબી દૂર જવાની જરૂર નથી. જેઓને એમની સિદ્ધિ જોવી છે તેમને તો એ શોધવાની જ જરૂર નથી.) આજે તો એ આમ-જનતાના કવિ ગણાય છે. એમ છતાંય રાજકીય કારકિર્દી અને સામ્યવાદી વિચાર-સરણીથી રંગાયેલી એમની કવિતાની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ વિષે પણ ઠીક ઠીક ચર્ચાઓ ચાલેલી છે અને ચાલતી રહેશે. અશુદ્ધ કવિતાના આ આગ્રહીમાંથી જેટલી અ-કવિતા છે તેને ખાદ્ય કરીશું તો પણ સ્પેનિશ અમેરિકાના કાવ્ય ક્ષેત્રમાં એમનું પ્રદાન એટલું મોટું અને મૌલિક છે કે એમને ગુબેન દારિયો પછીના એક મહાન કવિ ગણ્યા વગર છૂટકો નથી. ૧૯૫૩માં સ્તાલિન શાંતિ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર અને અત્યારે પારી(સ)માં ચિલીના એલચી તરફ નેરુદા જેટલા રાજકારણની પ્રવૃત્તિ સાથે સંલગ્ન છે તેથી પણ વિશેષ નિમગ્ન છે કાવ્ય-વૃત્તમાં.

: સંદર્ભ :

- (i) The Reader's Encyclopedia—William Rose Benet; (ii) The concised Encyclopedia of Modern World Literature—Geoffrey Grigson; (iii) Masterpieces of Literature in Digest Form—Frank N. Magill; (iv) The Poem Itself—Burnshaw; (v) Encyclopedia of Poetry and Poetics—Alex Preminger; (vi) London Magazine, July 1968 (vii) Time, November 1, 1971
- (૧) સંસ્કૃતિ, નવેમ્બર ૧૯૭૧; (૨) બીહા-પોહ-૨૭; (૩) યુદ્ધિપ્રકાશ, નવેમ્બર ૧૯૭૧

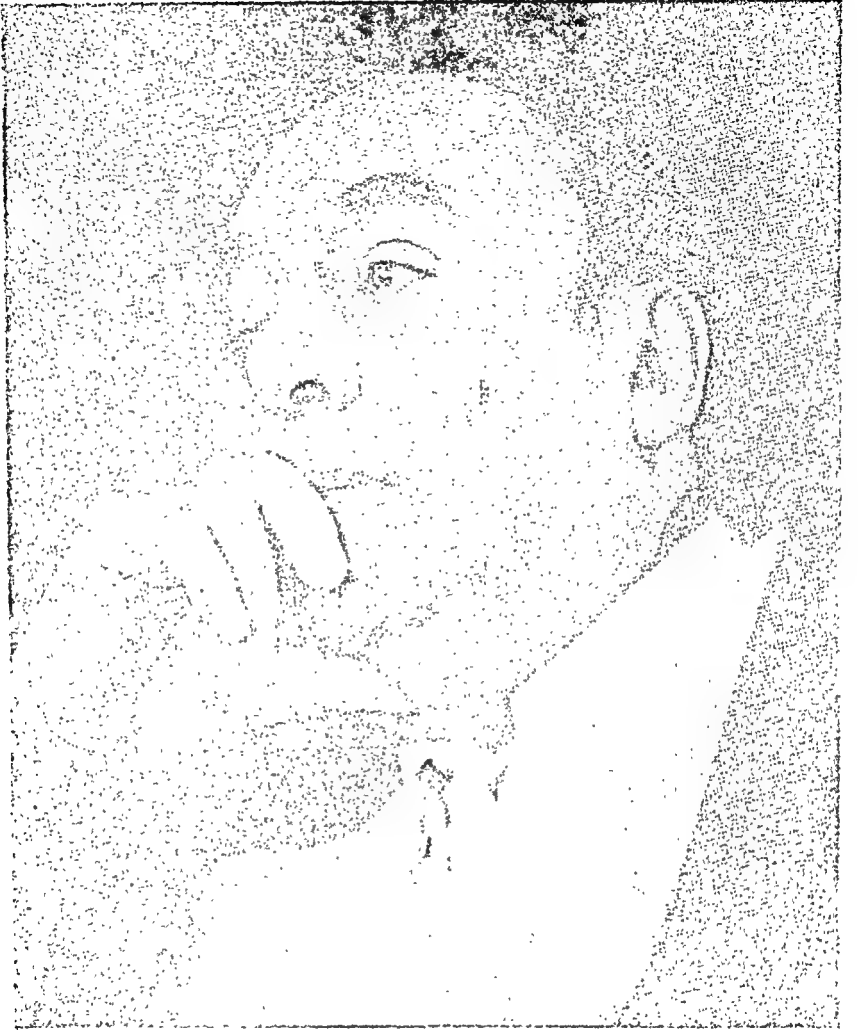

જીવનમાં કવિતાને આપણે આટલું બધું માન આપી-
એ છીએ તે શાથી ? જીવનને કેળવીને ઉત્તમ બના-
વવાની તેનામાં અપાર શક્તિ રહેલી છે તેથી જ.

(વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ)

Space Donated By
Overseas Film Corporation (Pr.) Ltd.
Sukh Sagar, 2nd Floor
Hughes Road, Bombay-7

ઈ. ૧૯૭૧ના નોબેલ પારિતોષિકથી પુરસ્કૃત દક્ષિણ અમેરિકાના કવિ પાબ્લો નેરુદાનું ખરું નામ તો છે રિકાર્ડો એલિઝર નેફતાલી રેયેસ ય બાસોઆલ્ટો. ચિલી પ્રદેશના પારલ ગામમાં ૧૯૦૪ની ૧૨મી જુલૈએ જન્મેલા આ કવિએ અંગત પ્રણયોદ્ગારથી બિનઅંગત માનવપ્રેમની કવિતા આપી છે. આરંભમાં આધુનિકતાવાદ અને પછી અતિયથ.થંવાદ તરફ ગતિ કરનાર નેરુદા અશુદ્ધ કવિતાના આગ્રહી રહ્યા છે. ડઝનથી પણ વધારે કાવ્યગ્રંથો અને સાતેક હઝરથી પણ વધારે કાવ્યપૃષ્ઠોમાં એમણે પોતાનાં પ્રણય, હતાશા, દલિતપ્રેમ, સ્વદેશભક્તિ, પ્રકૃતિસ્નેહ અ.દિ કલ્પે વાણીમાં ગાયાં છે. રાજદ્વારી વિચારસરણીને વ્યક્ત કરતી એમની કત્તરકાવીન કાવ્યપ્રવૃત્તિને ફરણે લોકપ્રિયતાનો સંકેતો લોકચર્યા પણ એટલી જ પામ્યા છે.

સ્વ. રામનારાયણ પાટક અને શ્રી હીરાબહેન પાટક

(સદન આ અકાશ 'પરચોડે પત્ર')

અનુસંધાનું સુમતિબહેન પૃ. ૨
સાંને એમને ઈંતિચિત્ર, સમનય નહિ એવી કેઈક પ્રકર-
ની પીડા બેનણ કલાક થેની હતી. આવા ગંભીર એકવાડ
અને પીડાની વચ્ચે એમની લેખનપ્રવૃત્તિ આલુ રહેતી.

ઈ.સ. ૧૯૦૮માં દક્ષિણનાં ધામોની યાત્રાએ અમે ગયાં
ચારે એમના પર રામાનુજ સંપ્રદાયનો પ્રભાવ પડેલો. હું માતું
છું કે એ અસ્સામાં એમણે કાવ્ય લખવાનો આરંભ કર્યો.
'પ્રભુપ્રસાદી' નામના ઈશ્વર ભજનાવડીનો સંગ્રહ એ નાના
ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. એમાં પ્રભુ પ્રત્યેની એમની સહૃદય
ભક્તિનો આશ્ચર્યજનક જણાય છે. ખાસ કરીને તીરુપતિ પાસે
આવેલા વ્યંકટગિરિના વ્યંકટેશ્વરને સંબોધીને ઘણાં પદો છે.
પોતે એમાં 'દીનયાળા'નું ઉપનામ ચઢાવું કરેલું. એમાંનું
'ધીલુ હા' વિવેચના બહાલ, મદ પડના છે સૂરા'નું પદ અમારા
કુટુંબમાં સૌને પ્રિય હતું અને કંઠસ્થ હતું.

સ્નેહ સમયમાં—અને હું ઘારું છું કે હજી પણ—સીઓ ગુ-
જરાતી સાહિત્યમાં જૂજ છે. માત્ર બેનણ વપેના ગાળામાં
આરનવલકથાઓ, બિનાટકો, પદોઅને 'દક્ષિણયાત્રા'નું પુસ્તક
લખવા ઉપરાંત લગભગ ૬૦ ખંડકાવ્યો એમણે લખ્યાં છે.
કેટલાંક અંગ્રેજ કાવ્યોનાં ભાષાંતર છે, કેટલાંક સ્વતંત્ર કલ્પિત
છે. એનો સંગ્રહ 'હૃદયગ્રણી' એમના અવસાન પછી મગર
થઈ શક્યો. એનો 'પુરસ્કરણ લેખ' નરસિંહરાવ દિવેટીઆએ
લખ્યો છે તે એમાં કાવ્યોનું વિસ્તૃત અને ત્રીજાવટબરેલું
સમીક્ષણ કર્યું છે. સુમતિબહેનની કાવ્યપ્રવૃત્તિ બેનણ વપે
પૂરતી હતી અને તે પણ એમના ગૌવનના આરંભકર્મની હતી
એ ઉપર નરસિંહરાવે શરૂઆતમાં જ ધ્યાન બેઠ્યું છે, તેમજ
ગંભીર રોગથી પીડાગ્રસ્ત રહેતાં એ પણ જણાવ્યું છે. અમારાં
માતાના અવસાનની તથા પોતાથી મોટાં એક બહેનના
મૃત્યુની છાયા સુમતિબહેનના મન પર હમેશા ગાઢ રહેતી
એની પ્રતીતિ એમનાં કાવ્યોમાં થાય છે. કેટલાંક કાવ્યો
આત્મલક્ષી, થોડાં પરલક્ષી અને અત્ય મિશ્ર છે. ટેનિસનના
'Home they brought their warrior dead'નું
ભાષાંતર 'વીરની વિધવા' છે. ટેનિસનનાં બીજાં કાવ્યો—
Lady Clare અને Beggar Maidનાં ભાષાંતરો પણ
છે. સુમતિબહેનને અનિદ્રાનું કષ્ટ હતું. આથી એમણે
વડેઝથેના 'To Sleep' પરથી નિદ્રાદેવીનું કાવ્ય રચેલું. ઈ-
ંગ્લેન્ડના Brand નાટકમાંથી પણ એક કાવ્ય લખેલું. શેક્ષ્પીયરના
'Rarely, rarely, comest thou spirit of delight'
પરથી 'નિમગ્નણ'ના કાવ્યમાં હવેના સંબોધન કરેલું
તેમજ શેક્ષ્પીયરના One word is too often profaned
for me to profane it ના કાવ્ય પરથી 'ઉપાંને અનિરુ-
દ્ધનો સંદેશો' લખેલું. આમ જ સંધેના The Scholar

પરથી 'વિદ્યાર્થી'નું કાવ્ય સંધેના છે. એમની 'શાંતિદા'
અને 'હમલકુમાર'ની નવલકથાના પ્રથેક પ્રકરણના આરંભમાં
એકાદ અંગ્રેજ કાવ્યની પૃક્તિઓ ટાંકી છે; એમાંની કેટલીક
સાચે જ અસાધારણ અને આશ્ચર્યજનક છે.

આ કાવ્યોની સમાલોચના કરવાનું આ સ્થાન નથી તેમજ
એને માટે હું થોડું પણ નથી. છતાં થોડું વિવરણ પ્રસ્તુત
છે. સુમતિબહેનનાં કાવ્યોમાં 'વેવિ'અ છે—વિવેચાનું તેમજ
moodનું. કાવ્યોમાં હોદોની વિવિધતા છે એથી એ કલ્પપ્રિય
ને રમ્ય લાગે છે. ઘણાં કાવ્યોમાં માધુર્ય અને લાલિત્ય
છે. સાથેસાથે એનું પણ વિસ્મરણ ન થતું જોઈએ કે એમણે
આ કાવ્યો છેક તરુણ વયમાં લખ્યાં હતાં. એમનું આયુષ્ય
લગભગ હોત તો એ ક્ષેત્રમાં એમની પ્રગતિ થત અને ઉત્કૃષ્ટ
કાવ્યો લખી શક્યાં હોત. નાદુરસ્ત તબિયત છતાં, શારીરિક
કષ્ટ છતાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં એ જે રીતે મગ્ન રહેતાં અને
જે વ્યસની જે લખતાં એ પરથી જણે એમ લાગે છે કે
પોતાનું આયુષ્ય લાંબું નથી અને જે કરતું હોય એ ગ્રંથપત્રી
કરી લેવું એમ એમનો અંતર્ધ્વનિ એમને કહેતા હશે!

કિશોર અવસ્થામાં પણ પ્રિયજનના મૃત્યુના ધા સહન
કરેલા એની અસર અનેક કાવ્યોમાં. ઠેર ઠેર જણાય છે.
કાવ્યોમાં આનંદ, હેતુસાહ, આશાવાદ ક્વચિત્ જ જણાય છે.
'અન્દ્રને' કાવ્યમાં અન્દ્રને ઝાંખો ભવાથી શા વિચાર કવ-
ચિત્રીના હૃદયમાં સ્ફૂરે છે?

પણ બાંધિથી હું પકડાયલ છું

નવ તેડું તને દુઃખ છે જ કશું,

આશા નથી જગમાંડું મુજને કશી એ,

તારે શિરે જગત આશ બહુ રહી છે.

સોંપું કર્તવ્ય છે તુંને રનેહ કરી,

રાક્તિહીન થઈ છું હું.

બીજા એક કાવ્ય 'આશ્ચર્ય'માં પણ, પોતે રોગગ્રસ્ત દશામાં
હતાં ત્યારે રસ્તા પર મજ્જર સીઓ ગાતીગાતી જતી હતી એ
ગાન કાને પડતાં પોતે સાધનસંપત્ત છે છતાં દુઃખી છે જ્યારે
ગરીબ સીઓ આનંદ કરે છે એના પડછાયો મન સમક્ષ
ભક્ષા થાય છે. એમાં પણ માતા ક્રોધિલાગ્નિ આવીને મનની
સ્વસ્થતા ધારણ કરનારો કપોદેશ આપે છે એની કલ્પના છે.
'પુષ્પ'ના કાવ્યમાં સુન્દર પુષ્પ બીજે દિવસે ક્રમાઈ ગયેલું
જોઈને પોતે ખિન્નતા અનુભવે છે અને બાઈને પૂછે છે : 'તું
હવે પત્તી પછી સર્વનું નિર્મિત આવું જ છે?' ત્યારે ધીર ગંભીર
બન્યું સમજવે છે કે એ પુષ્પ વૃક્ષ પરથી ચૂંટી લીધું એટલે
આવી વિપરીત દશા થઈ:

'નિજ સ્થાન થઈ વિરહી જનની

દુઃખથી ફૂલ જેવી દશા જ થઈ'

મુજ પુષ્પ રૂપી મુજ બહેનરી છુ

વિખૂડી નવ તો કહી પડીશ હુ.

મૃત્યુની ઘણાં અનેક કાવ્યોમા છે. 'શીરની વિધવા', 'મૃત્યુ રાત્રા', 'રમણનમ્ભિ', 'આત્મહત્યા', 'કેદારીનતા' ઇત્યાદિ ગાના દૃશ્યાંત છે. બીજામાં અવસ્થાન માટેની વ્યથા તથા પોતાની રોગગ્રસ્ત સ્થિતિથી ઊપજતી નિરાશા અને સમીપ આવતા અંતના ભયક્રાંત સંજ્ઞાઓ છે.

એમનાં કાવ્યોમા કુટુંબવાત્સલ્ય પણ પ્રદર્શિત થાય છે. સ્વર્ગસ્થ માતા અને ભગિની માટે, પૂતળ અને પ્રિય પિતા વાસતે, વૈકુંઠભાઈ અને જ્યોતીન્દ્રભાઈની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે તેમજ મારે માટે પણ બે કાવ્યો છે. કેટલાક કાવ્યો પ્રસંગોચિત છે એવું એક અસાધારણ દૃશ્યાંત આપું સુખતિ બહેને 'નવા વર્ષ'નું એક કાવ્ય રચ્યું છે. ગમે તે કારણસર પણ એ ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૬ને દિવસે સારભયુ છે આખરું સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને એ દિવસ! અને એની અંતિમ પક્ષિ છે ભારતને કૃદેશીને—

તમ માતાની કમતિ પૂર્ણ થશે

'જયહિંદ વઢો! જય રે થશે!

સ્વાધીનતાથી ૩૬ વર્ષો પહેલાં ઓગસ્ટ ૧૫મી ઓગસ્ટે આ કાવ્યમાં ભારતમાતાની કમતિની આશા વ્યક્ત થાય છે, એ ઉપરાંત 'જય હિન્દ'ના પોકાર છે એ અસાધારણ સ યોગ નથી સુખતિબહેનની કે પનારાકિનાં બિન્દુકેદારણુ આપીશ 'અર્ધ'ના કાવ્યમાં 'અર્ધની કીકારાનું' કારણુ કાળી રાત્રિ પાળી મળી એવી કલ્પના છે

'શ્યામ રાત્રિ સમી પાળી ચન્દ્ર લગિત તેથી છે

ખાંડુવણીં કથોં તેણુ'

'આશ્રય'ના કાવ્યમાં વર્ણન છે:

'વળી ઉચ્ચ વૃક્ષો ચાંદનીમાં પાટતાં પ્રતિબિમ્બ ત્યો

કે તારણો નમથી ખરે, મે પત્ર વૃક્ષો પટયાં'

અને 'શાંતિ'ના મુન્દર મળ્યામાં પરતાવે કરે છે કે માતા હતી ત્યારે હું એના ગીતો અને હાલસર સંમજવા સમયે નહેતી અને સમજુ એ મહેલાં એ ચાવી ગઈ!

'પ્રાપ્ત વસ્તુ વિના જ્ઞાને, ગુપ્તની જ્ઞાન જે થયુ,

'વારિ જોઈ ટુપા વેડી મરે તે સમ લાગુ'

નરસિંહરાવ જેવા સમર્થ વિદ્વાન અને કંઠક તીકકારે એમના જેકાવ્યની પ્રશસ્ત કરી છે એ 'પ્રજુની પ્રતિમા', એની વિગત વાર ચર્ચા અહીં નકરું નરસિંહરાવ લખે છે: 'પ્રબળ કલ્પન બળની અપૂર્વ અને નવીન યોજના (આ કાવ્યમા પ્રગટ થય છે) એ સંવેદ્યા અભિનંદનીય છે.' એવું એક દૃશ્યાંત એ આપે છે

'નિર્દોષતા મહિં રક્ષા સ રાજા ગુણે જો,

જો શુદ્ધતા યજ્ઞ બને વળી રાત્ર મિત્રો,

ને જો પ્રભા સજીવ ઉપર આ પડે છે,

તો અન્ય જીવ સુધી તે નવ પડેલો કે?

એવન ઉપર કહી અસર બિશુક બેઠથી આવી કરે'

તો પરમ ચેતન સુધી તે તે કા નહિ પડેલી રહેતે'

અંતે, સનાતન શાંતિમા વ્યકતિ વિવીન થયેલાં મારા એ અતિશય પ્રુદ્ધિશાળી, પ્રિય ભગિનીના એક હૃદયગર્ભી કાવ્ય જે શાંતિનું પ્રતિબિમ્બ ક્રીડે છે એની પક્ષિઓનું અવતરણ કરીને વિરમીશ

'રહો સાંત, હા! હું અવણુ કરે હું શાંતિના મનુસ રવરો

એ છેક સમીપે આવી જાએ હાલ—શા મનુસ રવરો!

ને શાંતિ તે મુજ સંજ શાંતિ ધારી વાતો આદરે

કઈ સખદ થણુ કચર્યાં વિના તે વાત મારાથી કરે.'

આપનું લવાજમ

ઈ ૧૯૭૧ના (બન્ધુઆરીથી ડિસેમ્બરના) વર્ષ માટે ભરાયેલાં લવાજમો આ અંક સાથે પૂરાં થાય છે. આ વર્ષ મેટના એમના સંકલન બદલ આભાર માની તે તે મિત્રોને પોતાનાં લવાજમ વહેલી તકે મોકલવા વિનવતી કરીએ છીએ. C. વી. પી થી મળાવતાં લવાજમ સવા રૂપિયાનો ખર્ચ વધી નહય છે, અંક મોટો મળે છે અને બને પક્ષે અગત્ય વધે છે આથી એ પદ્ધતિ ભાગ્યે જ કોઈ પસંદ કરે છે. મની આડત્વી, ચેકબી, રૂબરૂ અથવા અમુક મિત્રો દ્વારા જ મોટા ભાગનાં લવાજમો મળે છે અને એ જ રીતે આ વર્ષે પણ આમ સૌને સંકલન આપી રહેશે એવી આશા છે

શુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • હેમંત • વિક્રમ સંવત ૨૦૨૮ • પરંપરિત અંક ૮૪ • દ્વિત્ર અંક ૧૨

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ઈ. ૧૯૭૧

કાવ્ય

ચિત્રસૂચિ
પૃષ્ઠા પર: હેમંત (વાસુદેવ સ્માર્ત); સુમતિ-
બહેન; આશાતંતુનો કેદી (સ્વ. કાન્તિલાલ દવે);
પાપડો નેરુદા; સ્વ. રામનારાયણ પાઠક અને
શ્રી હીરાબહેન પાઠક.

¶ ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષની ૬ ઋતુમાં ફર બે
માસે— ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ,
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ
થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ.
૧૦ થા પા. રૂ, અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨;
વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાબમની સગ-
વડ રૂ. ૩; છટક નક્કરો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને
કૃતિ વિષેનો નિર્ણય બાબતે અથવા અસ્વીકૃત
કૃતિ યાજી મેળવવા થોતાનું સરનામું કરેલું તથા
પૂર્વ પોસ્ટેજ ચોડેલું કાર્ડ કેકવર મોકલવા વિનવતિ
છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાબમ મોકલવાનાં સ્થળ:
‘કવિલોક’ C/o સિપિની મિન્ટરી, ૩૮૦ ગિર-
ગામ રોડ, ઠાકુરગર, મુંબાઈ-૨; ચ. કુમાર કાર્યા-
લય સિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧.
તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ રવત
સહયોગ: જયંત પારેખ

લવાબમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ
ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મિન્સેસ રફ્રીટ મુંબાઈ-૨

વીનસ સર્પિસ્કેપ્શન એજન્સી
રામસદન ૧૬ માળે ભારતભાગે લેન
ગામદેવી મુંબાઈ ૭

એલ. કે. મેઘાણી • ૧૪ અમરતલા રફ્રીટ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ રવત
કુમારમિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

શ્રી અરવિંદ પૂર્તિ મુકિત	
રાજેન્દ્ર શાહ	૧૧૦ રિકતતા
ઈન્દુકુમાર ત્રિવેદી	૧૧૧ કવિતા
મકરન્દ દવે	૧૧૨ પ્રાથુનાં રૂપ
સંદ્ધ પાલનપુરી	૧૧૨ મુકતક
હરીન્દ્ર દવે	૧૧૩ ચંદ્ર
ખાદલ	૧૩૧ માફો
‘સરોદ’	૧૧૪ તું તું જ ભાણું
‘સરોદ’	૧૧૪ ઉદય
યોસેફ મેકવન	૧૧૫ અજવાળાં
સ્વામ સાધુ	૧૧૫ તમે
હીરા રા. પાઠક	૧૧૬ પરલોકે પત્ર
કરસનદાસ લુકર	૧૨૫ આયનાનો અર્થ
મુકુંદ ડી. દંભાઈ	૧૨૬ હવે
જયંત વસોયા	૧૨૬ ખેતર
મનહર તળપદા	૧૨૭ સાંજ થવ.નું મન
અશરફ કપાવાલા	૧૨૭ ગીત
વીરુ પુરોહિત	૧૨૮ એક ગીત
વિપિન પરીખ	૧૨૯ સઘ વિધવા
કિશન સોસા	૧૩૦ પાણીના દર્પશ્યામાં
માસુમ વિસનમરી	૧૩૧ મરણ-પધારીએ પડેલા શૂદ્રનું ગીત
મનહર ચરાકરા	૧૩૨ છ.તિયુંના વહીજવા વિશે
દિવ્યકાન્ત ઓઝા	૧૩૩ તમે અગર ને આવો !
‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’	૧૩૪ વળાવળીને
સુશીલા અવેરી	૧૩૬ અમૃતનાં ઓસાણું
ગદ્ય	
સુમતિબહેન	પૂર્તિ ગગનવિહારી મહેતા
કવિ અને કવિતા	૧૦૬ શ્રી અરવિંદ
વક્રોક્તિ કાવ્યનાત્મ તરીકે	૧૧૦ અમૃત ઉપાધ્યાય
પાપડો નેરુદા	૧૨૨ ધીરુભાઈ પરીખ

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ જ્ઞાન માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્ટ્રોલ રાખકે સાધા

ગુજરાતી કવિતાનું અનુપમ શિશિર-૨૦૨૮
જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨-સળંગ અંક ૧

પિંડપતી પંકજ જયંતી મુલાસિત

નિભાસદી, તે વર મદા મોદક

મળીયતો કામ કરી નિભા સમે

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્ડનો સંપર્ક સાધો

જા. સ. સ. સ.

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપાન-શિશિર-૨૦૨૮
જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨-સાળંગાંક

ચિત્રપત્તા પંકજ જથ્થાં સુલાસિત

નિસાસથી, તે વર મધ મોદક

પ્રજોધતો કામ કરો નિશા સમે

Shri Aurobindo

THE INDWELLING UNIVERSAL

I Contain the whole world in my soul's
embrace

In the Arcturus and Belphegor burn
To whatsoever living form I turn
I see my own body with another face.

All eyes that look on me are my sole eyes
There one heart that beats within all breasts
is mine

The world's happiness flows through me
like wire

Its million sorrows are my agonies

Yet all its arts are only waves that pass
Upon my surface only for ever still
Unborn I sit timeless intangible
All things are shadows in my tranquil glass

My vast transcendence hold the cosmic
which

I am hid in it as in the sea a pearl

—From LAST POEMS

श्री अरविंद

નિષિદ્ધ મારે અતરે

हूँ समानुछु निमित्त यां सृष्टि भारा प्राकृते आसीन
 नमनश्चैव सकृदे मारी क्षीर जगज्जले
 मारी नगर व्या कर्षि पशु ज्वत इष कृषि वने
 मारी जे ते कथातल हूँ त्या निहाणु अन्य पार्थिविक.

ઝા સર્વ આરા નેત્ર જે લોચન બધા રે છે મને બાણી,
ને એકે તે માટું જ હૈયું છે રહ્યું ધમ્પડી બધાને વધી,
જોઈરશ જેવી જગતની સમુદાનું વહન ખારે કશી,
ને સેતાંધ પારાવાર એનો, ગૂંઠે ઘેરી વેદના આરી.

ने जाता आ सर्व जेनु अर्थ ते देवल तरय जाता खरी
भरी सनादी पर, निगतर शान्त भयु अतार
झाखु अजन्मा हू अडाल, अजोवर
आ भयु ते भान जाया पयसहरना हर्षे भारा धरी.

મારી વિશાળ નિમૂંદતા ખસાડતું ધારે અમલુ કિસ્સાનું
હું તે મહીં અવલન મોતી જેમ સ્થાવરને જલ.

‘શેષ’, ‘દ્વિરેફ’ અને ‘સ્વૈરવિહારી’ના વિવિધ તખલ્લુસમાં હુપાએલ રામનારાયણુ વિશ્વનાથ પાઠકે આ સત્રીના ત્રીજા દશકના આરંભથી શરૂ કરી લંગભંગ સાડાગણુ દયકા સુધી ગુજરાતી સાહિત્યની સતત અને સફળ સાધના કરી છે. શ્રી પાઠકસાહેબને ૪૪મ ઈ. ૧૮૮૭ના એપ્રિલની આઠમી તારીખે ધોળકા તાલુકાના ગાણેલ ગામે એમના મોસાળમાં થયેલો. એમનું વતન ભોળાદ. ઉચ્ચ પ્રશોરા બ્રાહ્મણ કુળમાં ૪૪મ એટલે જ્ઞાતિસહજ બુદ્ધિ-આભા અને આભિજન્ય એમનામાં પ્રગટ્યાં તેને સંસ્કારી માતા-પિતાએ ગણાવે પોષ્યાં. પિતા વિશ્વનાથ સદાશમ પાઠક સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા. એમણે પંચદશી, ભગવદ્ગીતા, મહિન્નઃસ્તોત્ર, નચિકેતા વગેરે સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથોના અનુવાદો આપ્યા છે. પોરબંદર રાજ્યમાં નાયબ વિદ્યાધિકારીના હોદ્દા રહી તેમજ રાજકોટની મેદલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના અધ્યાપકપદે રહી પોતાની વિદ્યાભક્તિ અને શિક્ષણશક્તિની એમણે પ્રતીતિ કરાવી આપી. મેઘાવી પુત્ર રામનારાયણને પિતા તરફથી જાત્રી બુદ્ધિમતિભા, વિદ્યા-વ્યાસંગ, શિક્ષણરૂપનેહ અને સિસૃક્ષા કૃપાં તો કુલાચારમાં ચુસ્તપણે માનનારી માતા આદિત્યામહી તરફથી દક્ષાચાર અને ‘શુદ્ધાચારના સંસ્કારો વારસામાં મળ્યા.

માતાપિતાના સ્ત્રીથી મોટા સ્વતાન રામનારાયણુબાઈને નાનપણમાં સહુ બટુભાઈ તરીકે ઓળખતા. એમનું શાળા શિક્ષણ જેતપુર, રાજકોટ, જમખેભાળિયા અને ભાવનગરમાં તેમજ કૉલેજનું એક વર્ષ પણ એમણે ભાવનગરમાં જ પતાવેલું. ત્યાંની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાંથી જાણે નંખરે મૅટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી એઓ શામળદાસ કૉલેજમાં જોડાયા. પ્રીવિયસની પરીક્ષામાં પ્રથમ નંખરે પાસ થતાં એમને ‘પર્સિવલ સ્કૉલરશિપ’ મળી. ત્યાર પછી મુંબાઈની ગોકુળદાસ તેજપાળ ખોડિંગમાં ખોડરશિપ મળતાં વિલ્સન કૉલેજમાં જોડાયા. ત્યાંથી ઈ. ૧૯૦૮માં લૉજિક અને મૉરલ ફિલૉસૉફીના વિષય સાથે પ્રથમ વર્ગમાં બી. એ. થયા અને એ જ કૉલેજમાં એક વર્ષ સુધી દક્ષિણ ફ્રેંચ તરીકે શિક્ષણકાર્ય કર્યું. આમ, એમની કારકિર્દીનો આરંભ જ એક શિક્ષક તરીકે થયો. પરંતુ સ્વતંત્ર જીવનની ઝંખનાએ એઓ એલએલ. બી. થયા અને અમદાવાદમાં વકાલત શરૂ કરી. અહીં તખિયત નાદુરસ્ત રહેતાં ડાક્ટરની સલાહ પ્રમાણે આમનિવાસ કરવાના હેતુથી એમણે મહિંકાંઠા એજન્સીના સદાશ ગામે વકાલત આરંભી. વ્યવસાયવિરુદ્ધ સત્યપ્રિયતા અને પ્રામાણિકતા નળળવી એમણે એક સફળ વકીલ તરીકેની નામના

મેળવવા માંડી. ત્યાં જ યુવાન વયે પ્રાણપ્રિય પ્રથમ પત્નીનું ફલ્યુમાં પ્રસૂતિ પછી અવસાન થયું. રામનારાયણુભાઈના નાજુક હૈયા પર ભારે ધા થયો. હવે આ ગામ અને આ કામ-માંથી એમનું મન બેઠી ગયું. એ જ અરસામાં ઇન્દુલાલ ચાણ્દ્રિક તરફથી આમંત્રણ મળ્યું અને એઓ અમદાવાદની જે. એલ. ન્યૂ ઈંગ્લિશ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા તે વર્ષ ૧૯૧૬-૨૦નું. પછી અસહકારનું આંદોલન શરૂ થતાં ગાંધીવાદી વિચારધારાથી આકર્ષાઈ ૧૯૨૧માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં એના સ્થાપનાકાળથી જ એઓ જોડાયા. આ કાળ એટલે એમની સન્નિવૃદ્ધ અને તેજસ્વી અધ્યાપનપ્રવૃત્તિ અને તીવ્ર અધ્યયનરૂઢિનો કાર્તિકાળ. સાહિત્યનું શિક્ષણ આપતાં આપતાં ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરવાની અભીષ્ઠા એમને આ વિદ્યાપીઠમાં જ પ્રગટી. પછી તો છેક છેલ્લા શ્વાસુ સુધીની એમની પ્રવૃત્તિ એટલે આ અભીષ્ઠાને તોષવાનું જ તપ.

એમની સર્જક તરીકેની કારકિર્દીનો આરંભ તો થયો હતો ‘સાળરમતી’માં પ્રગટ થયેલ એમના લેખ ‘કવિ બાલા-શંકરે હલ્લાસરામ કંધારીઆનાં કાવ્યો’થી, પણ એમનામાં રહેલો ખરે સર્જક કૉળવા લાગ્યો ઇન્દુલાલના ‘યુગધર્મ’માં દ્વિરેફ તખલ્લુસથી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડી ત્યારથી. આ જ અરસામાં ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર દ્વારા કેટલીક અભ્યાસ-પાંગરી પ્રવૃત્તિમાં પણ એમની સિસૃક્ષાને સારી તક મળી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં રહે રહે એમણે પોતાનામાં રહેલા સર્જકને સંવર્ધ્યો. વિદ્યાપીઠ છોડ્યા પછી એમણે ‘પ્રસ્થાન’ના સંપાદન-સંચાલનમાં પોતાની સર્વતોમુખી સર્જનશક્તિને પ્રગતિમાન કરી. ત્યાર પછી ૧૯૩૫ થી ‘૩૭ એમ બે વર્ષ એમણે મુંબાઈની એસ. એન. ડી. ટી. કૉલેજમાં અધ્યાપન કાર્ય કર્યું. ઈ. ૧૯૩૭માં એઓ અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. અહીંયાં કાર્યકારી આચાર્ય તરીકેની કામગીરી બનવતાં બનવતાં એમણે પોતાની કુશળ સમભાવશીલ વહીવટીય દક્ષતાને પણ પરિચય સહુને કરાવી આપ્યો. ૧૯૪૬માં સ્વ. સુનશી સ્થાપિત ભારતીય વિદ્યાભવનમાં અધ્યાપક તરીકે એક વર્ષ કામ કરી ૧૯૪૪-૪૭માં હૃદયરોગને પ્રથમ હુમલો થયો ત્યારથી ત્યાંના સંશોધનવિભાગના અધ્યક્ષપદે રહી છેવટ સુધી એ જ કામગીરી કરતાં કરતાં મુંબાઈને જ કમંભૂમિ બનાવી. અવસાનકાળે એઓ મુંબાઈ આકાશવાણી કેન્દ્રના ગુજરાતી વિભાગના સલાહકાર તરીકે પણ સેવા આપતા (અનુસંધાન : આ પૂર્તિના ત્રીજા પાને)

ઉત્તરું રવન

૨
 દેખાત ન કો, ^{સોઈ} નાં નયન નાજી ને ^{સોઈ} પડો,
 દો બેસી ને મહો, ^{સોઈ} નાં નયન નાજી ને ^{સોઈ} પડો,
 ફાલ પડ નહો, ફરી નાદિ મને ન સોઈ પડા,
 સદા નાન ને મો રંગે રસનું મોંગાનું કો.

દેખાત ન કો, દો બેસી ને ^{સોઈ} પડો,
 દો બેસી ને ^{સોઈ} પડો, ^{સોઈ} નાં નયન નાજી ને ^{સોઈ} પડો,
 દો કુરુત્ર નાજી, ન ફરી નયન ને ^{સોઈ} પડો,
 રુપાંગ કાણુક ને રુપાંગ નાજી ^{સોઈ} પડો.

દેખાત ન કો, ન ને સંપરણ કાલ પિરે, તરું,
 -રું પિરેનું ને નાજી રુપા ને ^{સોઈ} પડો, ને
 નાજી ને નાજી રું, ^{સોઈ} નાજી ને ને રું,
 ન નાજી રુપા ને કો, ^{સોઈ} નાજી ને કો રુપા.

નિરખ નાજી નાજી, તુ - સાજી ને નાજી, ને
 નાજી નાજી નાજી મોંગા ને રુપા ને રુપા ?

૪ ન સંપરણ ને નાજી રુપા ને કો રુપા
 નાજી તુ - સાજી નાજી, તુ ને ને ^{સોઈ} પડો, તરું -

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૮ એપ્રિલ ૧૮૮૭

૨૧ ઑગસ્ટ ૧૯૫૫

৬-৭ নং

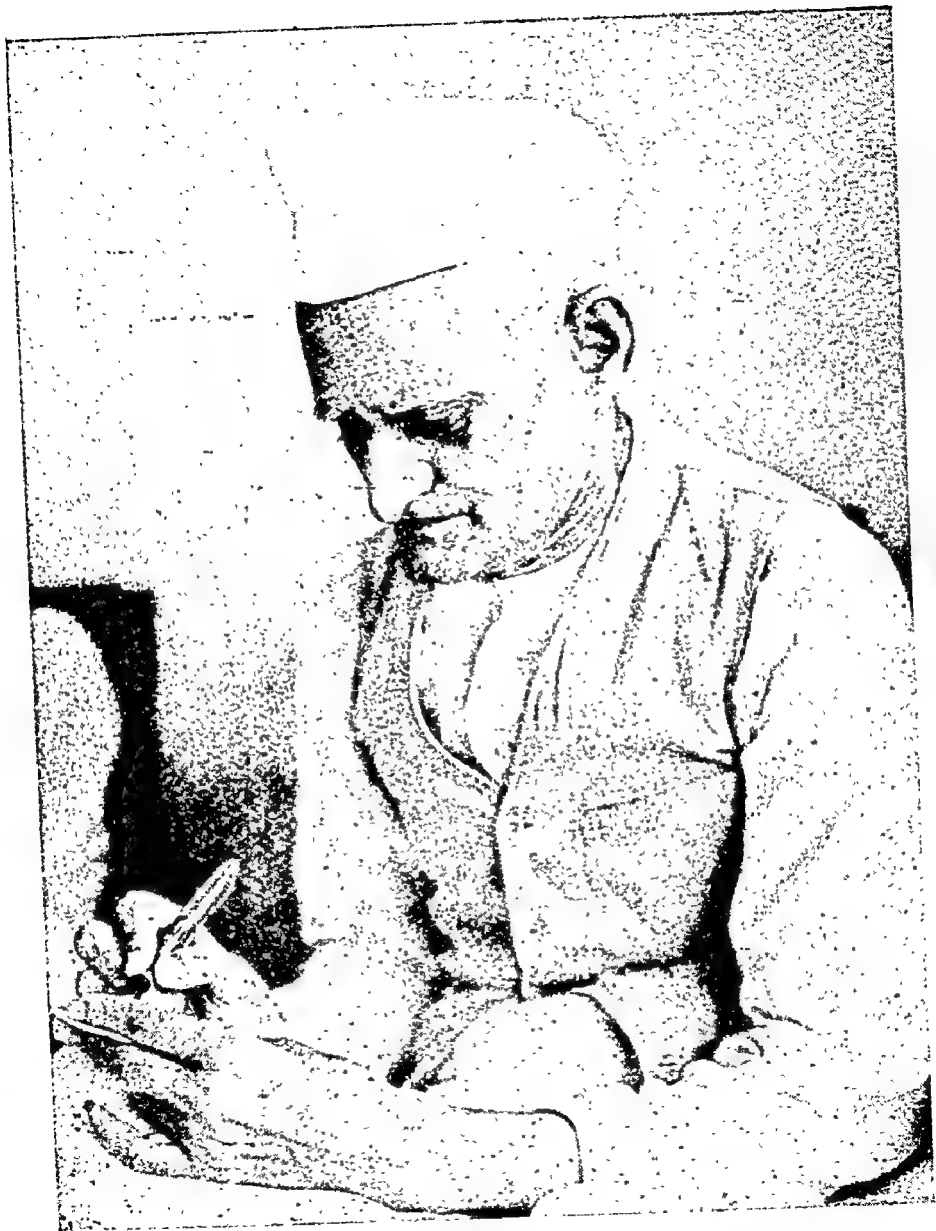
દેખાતો નથી, ભૂતો નહીં જાણી શકે,
 આ બધું નથી, નહીં જાણી શકે,
 ફક્ત આ જ, ફક્ત આ જ,
 આ જ, આ જ,

દાખલા નં ૩૨૦, દરો બદલે સરકારી
 દરો બદલે રાજ્ય સરકારી ગુણવત્તા ન
 દરો સુરક્ષા સરકારી, ન સરકારી
 સુરક્ષા સરકારી સરકારી ગુણવત્તા

દાખલા નં ૩૫, ના નામ સુપરગ્રામ પિલ્લે + ૩૫,
 - ૨૩૫ પિલ્લે + ૩૫ નામ રૂપા ના મોંધ, ન
 નામ ના નામ ૨૩૫, રૂપા સુપરગ્રામ નામ ૨૩૫,
 ૩. નામ સુપરગ્રામ ૩૫, રૂપા સુપરગ્રામ ૩૫ ૪૨૩૦.

ਮਿਲਾਪ 'ਜਾਪਿ ਜਾਗਿਦਿ। ਤੁ-ਸਾਖੀ ਨੇ ਮਧਾ, ਨੇ
ਨਾਮ ਜਾਇਤ ਨਾਮ ਮੋਹੀ। ਹੋਇ ਜੋ ਸੁਖੀ।

૪ ન સંસ્કારણે નહે પ્રત્યક્ષ ઓ કો પ્રાપ્ત
 પ્રાપ્તિના રૂપ સાધિ જાણે, રૂપને ન સોડે, +૨—

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૮ એપ્રિલ ૧૯૮૭

૨૧ ઓગસ્ટ ૧૯૫૫

ਫ਼ਾਟੀ ਦੇ ਮਾਸ ੨ ਕ

ਮਾਰ ਨਾ ਲੀਯ ਧਰੀ

શિશિર-વિ. સં. ૨૦૨૮

કવિત્નોક

જાન્યુ.-ફેબ્રુ. • ૧૯૭૨

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविर्भावीमि एधि ।

દષ્ટિ

વિવેકપૂર્ણ વિચાર કરવાનું મૂળભૂત સામર્થ્ય જેમ ફિલસૂફની શક્તિ, પૃથક્કરણશીલ અવલોકનની સહજ પ્રતિભા જેમ વૈજ્ઞાનિકની શક્તિ, તેમ જ દષ્ટિ એ કવિની વિશિષ્ટ શક્તિ છે. વેદકાલીન ઋષિગણોને મન તો કવિ એક દ્રષ્ટા હતો, સત્યનો પ્રકાશક હતો. અને ભેદે એ આદર્શથી આપણું ભ્રમણ ઘણું દૂર ગયું છે, ને એની પાસેથી શ્રવણસુખની તથા એના સૌન્દર્યતત્ત્વમાંથી મનોરંજનની અપેક્ષા રાખીએ છીએ છતાં પણ પ્રત્યેક ભર્જિત કાવ્ય પરમ સત્યને, તેના અર્થગર્ભિત લક્ષ્યને કંઈક ને કંઈક અંશે ધારી રાખે છે. વસ્તુતઃ કાવ્ય કલાકૃતિ છે, કૌશલ છે, ને આપણને દષ્ટિ-સંપન્ન કરવાનું જ એનું પ્રધાન કાર્ય છે. સંબોધનાર્યે એને સંબંધ છે આપણાં જ્ઞાનનાં આંતર કરણો સાથે, અને કર્ણ એના પ્રવેશનું સ્થૂલ દ્વાર હોવા છતાં એનું સાચું નિવેદન તો છે ભીતરી શ્રવણને. કાવ્યમાં જે રહસ્ય મૂર્ત કર્યું હોય તેને આપણે આત્મસાત્ કરીએ એ જ એનો ઉદ્દેશ હોવાથી કવિ આપણાં આંતરચક્ષુને ઉઘાડે છે. પણ આપણી આ આભ્યંતર નજરને ખોલે તે પહેલાં, કવિમાં તે અત્યંત ઉત્કટ અને ભાવપ્રવાણ હોવી જ જોઈએ.

શ્રી અરવિંદ

(‘દ્યુત્યર પોએટ્રી’માંથી)

જહોન ડન

તત્ત્વમીમાસાનો (?) કવિ
ઈલા ૧૫૬૬

જહોન ડનનું નામ અંગ્રેજ સાહિત્યક્ષેત્રે
૧૭ સદીના તત્ત્વમીમાસાની (meta
physical) કવિતાના કવિતરિકિ અણીતું
છે તત્ત્વમીમાસા જ એના કાવ્યોનો વિષય
છે કે શુ એમ સહજ પ્રશ્ન થીટે વળી,
એના કાવ્યો વાચતા પ્રથમ વાચને દુર્બોધ
લાગે એવે વાચકની શકા દૃઢ થાય કે
સાચે જ આ કવિ તત્ત્વમીમાસાનો કવિ છે

પશુ ડનના કાવ્યો ફિલસૂફીના કા યો
નથી તેમા ડનના પાડિત્ય ને ચિંતનનો ભાર
છે છતાં Songs And Sonnetsના
મગ્નહમા પ્રચુપ જ મુખ્ય વિષય છે
Divine Poemsમા ધર્મની વાતો દેખી
તી રીતે જ છે, પશુ તેમા યે ડનની વૈય
કિંતક મૂઝવણો ને ધર્મ પ્રત્યેની નિજ લાગણી
જ વ્યક્ત થયા છે છતાં ડનના કાવ્યોને
એના સમકાલીનોના કાવ્યો કરતા જુદા
તો છે જ ડનની સંવેદના રજૂ કરવાની
નાટ્યક્ષમ રીતિ, રૂપકમાળાઓનું આયો
જન, વૈચારિક વૈભવ, મનરસી છદ્દમાધણી,
બુદ્ધિની કસોટી કરતી વાકચરચના તેમજ
રૂઢિની ઉપેક્ષા તેના કાવ્યોને જુદા તારવે છે

રૌક્રપીઅર અને બેન બ્રૉન્સન જ્યારે
બહુજન-આરવાઘ નાટકો લડાનની મનો
રજનધેની જનતા માટે લખના હતા ત્યારે
વિદ્વદ્ભોજ્ય કા-ચક્રિતઓ ડન રચતો હતો
રૌક્રપીઅર અને તેના સમકાલીનો પ્રચુપ
કાવ્યો કે પ્રચુપ-સાનેટ-માળાઓ રચે ત્યારે
મધ્યયુગી રૂઢિને વશવર્તીને ગૌરાગી,
શુચિયલ પશુ હિમ જેવા દાઢ હૃદયવાગી

૨] કવિશૈલ જન-ચુઆગી ફેબ્રુઅરી ૧૯૭૨

રાજેન્દ્ર શાહ

ખાલી નહીં ઠાહું

અમૂર્ત અસ્તિત્વ
૮૬ સીમાહીન કેવલ વિસ્તાર
નહીં આવો
હિરણ્યવર્ણનો ન કંઠનોલ, ન ઉન્મેષ
નહીં છાયા
હળતી પાપણ પર
આભાસના અભાવનો
વિસ્મૃતિનો-ફરે નહીં મુદ્દ કંઈ લેશ
કેવલ વિસ્તાર ખાલી
વિસ્તાર ન ઠાવો
તારી મારી ન ભિન્નતા
સાધુજ્યની અશ્રુત ગીતિનો શાન્ત લય

લયશાન્ત આદિમ અધાર
ગતિરિક્ત માણુને કુલક
દેશકાલ શૂન્ય
નિરીહ મધન
આનંદના ઉન્મેષની સગ ત્યહીં
સ્પર્શિલ કો જાગે અનુભૂતિ
કર્ણુ નહીં
નહીં દગ
તો ય તે લહાય નામય

અનત રૂપેણ
નિરાકાર પાગવાર
અધારનો ઉજ્જનલ વિસ્તાર

અધારની અનત વિસ્મૃતિ
તસુતિ
નિશ્ચલની પલેપલ ચાચક્યે પરિશુતિ
આવર્તન બહુલ તે કેવલ
તુ

હું
 ને સમગ્ર અખિલાઈ.
 અવચ્છિન્ન કશું નહીં કયાંય.
 ખરંતનો તંતુ કિસલયે
 તેમ અસંશયે
 પ્રત્યેક આ શિશુ મહીં લહું રૂપ તારું;
 પ્રત્યેક આ શિશુ મહીં લહું રૂપ મારું.

ભગવતીકુમાર શર્મા

ગઝલ

તમને તો ગિરદીમાં ટોળાતો મહયો;
 હું મને જ્યારે મહયો, છાનો મહયો.
 મેં ખધાં શિખરો દીધાં તોડી છતાં,
 સૂરને ખદલે મને પડવો મહયો.
 ત્યાં સફર પાછી શરૂ કરવી પડી,
 જ્યાં મને લાગ્યું: ખરો રસ્તો મહયો.
 વૃક્ષ, ડાળી, આલ, પંખી, ખોઈને
 શું કરું જ્યાં માત્ર એક ટહુકો મહયો ?
 કેટલા ઝીલ્યા હશે જખ્મો, કહે ?
 લોહીભીનો મુજને પડછાયો મહયો.

પ્રણયિનીના પગે પડીને દીનભાવે પ્રણયા-
 લાપ કરતા. એ રૂઢિને ફગાવી દઈને પ્રણ-
 યિનીને પોતાની સમાન ગણતો, કે કદાચ
 પોતે વધુ સારો છતાં પ્રણયપાશમાં બંધા-
 ચેસો એવો મુક્ત ભાવે પોતાનાં સંવેદનો
 આલેખતો અને જુદી જ ભાત પાડે છે.
 પ્રણયીગત વિરહકાવ્યો કે સદાવ્યાકુળ
 પ્રેમીના નિસાસામાત્ર તેનાં કાવ્યોમાં નથી.
 પ્રણયીની ઉત્કંઠા, પ્રણયિનીની સંમતિનો
 આહ્વાદ, પરસ્પરના પ્રણયાનંદથી પુલકિત
 થઈ જાહેલી ભીમિઓ અને ચિરપ્રણયીનો
 સંતોષ અનેનાં કાવ્યોને અળગાં કરી આપે
 છે. એક જ પ્રણયિની પર જીવન આપું
 ન્યોછાવર કરવાનો ભેખ અનેની કવિતાએ
 નથી લીધો; પ્રણયનો આસ્વાદ એને ઉન્મત્ત
 બનાવે છે. અને તેમાં યે પ્રીતિપાત્રો જુદાં
 જુદાં હોય ત્યારે એ આસ્વાદની મરતી જ
 જુદી! આમ કાવ્યપ્રણયીની અવગણના
 કરી આગવી ઢબે કાવ્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ
 કરનાર અને શૈક્ષ્ણીયરનો સમકાલીન હતો
 એ બાણીએ ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે.

ઈ. ૧૫૯૦થી ૧૬૧૪નો ગાળો અનેની
 કાવ્ય-પ્રવૃત્તિનો છે જે લગભગ શૈક્ષ્ણી-
 અરની નાટ્ય-સર્જનપ્રવૃત્તિનો પણ છે.
 જેમ શૈક્ષ્ણીઅરનાં નાટકો તેમ અનેનાં
 કાવ્યો તેની હયાતીમાં છપાયાં નહતાં, પણ
 મિત્રોમાં તે પરિચિત હતાં. ઈ. ૧૬૩૩માં
 અનેનાં કાવ્યો, તેના મૃત્યુ પછી, પ્રથમ વાર
 પુસ્તકાકારે જ પ્રસિદ્ધ થયાં. ૧૭મી ને પછી
 અદારમી સદીના વિવેચકોએ એ કાવ્યોને
 સાશંક દષ્ટિએ જોયાં અને ચીડમાં તેનાં
 પર metaphysicalનું વિશેષણ આ-
 રોપી દીધું. છેક વીસમી સદીમાં એલિયટ
 જેવા વિવેચકોએ એ કાવ્યોનું પુનર્મ-

સ્પાંકન કર્યું અને પડિતોએ વિશેષ સરોધન કર્યું ત્યાં સુધી 'ડન એટલે સમજવામાં મુશ્કેલ એવો શૈક્ષણિક અનુભાવી' એમ જ મનાતું. ડન સમજવામાં મુશ્કેલ ખરો. આરામ-પુરશીમાં પડયા પડયા તેના કાવ્યોનો આસ્વાદ મળ્યા પછી, પણ ને સાથે જ જરા તકલીફ લઈને તેની વિચાર-ધારા અને તેના કલ્પનોનાં ગૂંથન સમજી લઈ એ તો કાવ્યનંદનો આધ છલકે. નારિ-કેલપાક સમાં તેનાં સર્જનો, પ્રથમ દુર્માલ અને સહેજ મહેનતે મધુરામાં મધુરો આસ્વાદ લૂટાવે.

ડનની દુર્માલતાનાં કારણો આપતાં તેના સમકાલીનો અને પછીના વિવેચકો-એ તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિની ઝાટકણી કાઢી છે. તેના દોષોની એવી તો યાદીઓ બનાવીને મૂકી છે કે આજનો વિવેચક તે યાદીના મુદ્દાઓને ક્રમવાર જવાબ વાળતા જ પોતાનું વક્તવ્ય પૂરું કરે છે. વાચકને અકળાવતો અને વિવેચકને ચીડવતો રહેલો ડન હતો કોણ? ગણી એલિઝાબેથના ચાસનકાળ દરમિયાન ઈ ૧૫૭૨માં રોમન કેથોલિક ધર્મ અનુસરનારા અને લોખંડનો સામાન વેચનારા સાધન સપ્ત પિતાને ત્યાં લંડનમાં ડનનો જન્મ થયો હતો. તેની માતા નાટ્યકાર જોહન હેલુડની દીકરી હતી. જોહન ડન ચાર વર્ષનો થયો ત્યાં પિતાની છત્રછાયા ખોઈ છતાં ૧૨ વર્ષની ઉંમરે ઑક્સફર્ડ લખવા ગયો હતો. ૧૬ વર્ષની ઉંમરે રોમન કેથોલિક હોવાને લીધે એ સમયાનુસાર એંગ્લીકન ધર્મના ચપથ લેવાની તેણે ના પાડી હશે તેથી ઑક્સફર્ડ છોડવું પડ્યું હશે. ત્યાર પછી ત્રણ-ચાર વર્ષ શુકર્યું તે જણાયું નથી. ઈ. ૧૫૮૧માં

ઉશનસુ

રાતની ડાળ

અગાશીમાં રાતની ડાળ ચૂકી છે,
ને ડાળની ફૂંખ-ખીલકુ ચૂકેલ છે
અંધારનું કો ફૂલ લક્ષપાખડી,
ને પાખડી પાખડીથી અડોઅડ
ગૂંથેલ ખીચોખીચ છે; અને, અને
પ્રલંબ ધોળાખખ ટીશીઆળા
કે કેસરો આલ લગી પુગેલ છે।

પથારીમાં શ્રાન્ત પડ્યો પડ્યો હું
આ ફૂંખને છેક નીચી નમાતું છું,
એકાદ હું પાખડી વૃન્તમાથી
નખક્ષતે-ખીજ સમા-ચૂંક છું,
ને ચાલુ છું થાહુક જીસેટરેવે
ને ચશચશ

અંધારનો અદ્ભુત ગધનો રસ;

પથારીમાં શ્રાન્ત પડ્યો પડ્યો હું
હલાલુ છું આખી ય ડાળ ગતની,
ને જીડતો

આકાશનો ખલુખલુતો મધુપુટ
આખો ય।

એકાદ ખીલુ વળી ચોથી પાખડી
પ્રકાવીને આખમીંચેલ પોપચે
અડકાડું છું: શો

અંધારનો પાવક રૂપશી અદ્ભુત
શીળો શીળો!

શીળો શીળો ચદનલેપ રચામલ!

પથારીમાં શ્રાન્ત પડ્યો પડ્યો હું
રાત્રિ તાણી આખી જ ડાળ ઝાટકે
ચુકાવતોક

નાભાત્રની સંમુખ છેક નીચી
હું નાલિના પ્રાણથી પૂર્ણ રેફસે

અંધારનું આખું જ ફૂલ ઉચ્છ્વસી
એવું સંઘું, એવું સંઘું છું દીર્ઘ કે
કે ફૂલ સંગે ફૂલ-ડાળીને ય
સૂંધી લઉં છું
ને એમ કો શ્યામલ પેય-ઘેનમાં
બે ચાર તારા પણ ગદ્ગદાવતોક
ધીમે ધીમે શ્યામ-પતાલ-સ્વપ્નમાં
—ક્યારે ન તે નોંધી શકાઈ રે પલ-
ભાંધી જઈ છું
ઠંડી ભાંડી શ્યામલ ભાંધમાં કો.

મૌન બોલાલી

નિર્વેદ

જાઉં... ...
પણ કોની કને ?
પલવાર ના
નિજ સંગ પણ ફાવે મને.
મારે
મારી બહાર નીકળવું,
પણ ક્યાંયના એકાદ બારી ભિલે
ને સાયરનલોહાણુ હું
પલપલ ચણાતો જાઉં મારામાં.
ક્યાં જાઉં
જ્યાં જાઉં ત્યાં
બસ હું મને ભોંકાઉં.

તેણે કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૫૯૬
અને ૧૫૯૭માં ટોમસ એગરટન સાથે
દરિયાઈ પ્રવાસ ખેડી સ્પેન વગેરે દેશોમાં
ગયો. ત્યાંથી પાછા આવતીને સહ-પ્રવાસી
ટોમસના પિતા સર ટોમસ એગરટનનો
અંગત મંત્રી બન્યો. તેમની મદદથી પાર્લિ-
મેન્ટમાં બેઠક મેળવી અને રાજકીય ક્ષેત્રે
આગળ વધવાની ઉમેદવારી નોંધાવી. પણ
એ રાજકીય કારકિર્દીનું સ્વપ્ન અને મંત્રી-પદ
બેઉ ધૂળમાં રોળાયાં કેમ કે અને સર ટોમસ
એગરટનની સત્તર વર્ષની ભાણેજ એન મોર
સાથે જાનામાના લગ્ન કર્યું. એનના પિતા
સર જ્યોર્જ મોર ખિજવા, દીકરીને પકડી
લાવ્યા અને અને કાઠી મૂકવાની સર એ-
ગરટનને ફરજ પાડી. કાયદાને સહારે અને
પત્ની તો પાછી મળી પણ કામ ન મળ્યું.
દસ-બાર વર્ષ સુધી અને ધાયું કામ કે
છઠ્ઠે તેટલી આવક ન મળ્યાં. રાજીનો
અનુગ્રહ પામ્યો, ધાર્મિક પુસ્તકો લખ્યાં,
રોમન કથોલિક મટીને ઍંગ્લીકન બન્યો
ત્યારે તેના માટે વ્યવસ્થિત કાર્ય અને આ-
વકનાં ક્ષેત્રો ખૂલ્યાં. ૧૬૧૫માં તેને ચર્ચમાં
નિમણૂક મળી, છ વર્ષમાં તેને સેન્ટ પૉલના
કથેડ્રલનો ડીન બનાવાયો અને ઈ. ૧૬૩૧-
માં મૃત્યુ ન પામ્યો હોત તો બિશપ પણ
બનાવાતે. દુન્યવી દષ્ટિએ ભ્રેષ્ઠ એ તો અને
જીવનનાં પાછલાં વર્ષો સુખમાં વીત્યાં.
સમાજમાં આવકાર્યે હતો જ, સસરા સર
જ્યોર્જ મોર પણ સુલેહ કરી ગયા, અને
ધર્મને લગતા સમારંભોમાં પણ તેણે આગવું
સ્થાન મેળવ્યું. ઉપદેશ દેવા જવા તેને તેડાં
આવતાં અને ટાળેટાળાં તેને સાંભળવા
ભિમટતાં. તેનાં ઉપદેશો (Sermons) અને
લજનો (hymns)માં પણ અનેની આગવી

પ્રતિભા છતી થયા વિના રહેતી નથી.
પાંડિત્ય અને સ્વાલિમાનના તેમા રજુકા
છે છે.

યુવાની તેણે gentleman તરીકે
માણીદેતી એલિઝાબેથના કાળનો gen-
tleman એટલે scholar અને sol-
dierનો સમન્વય, પંડિતાર્થ અને રાજ્ય-
ખટપટ, ધર્મના વિવાદ અને કાવ્યનુસર્જન,
રોમાયક વિજયો અને પ્રવાસોના સમા-
ચારથી પુલકિત થઈ ખજોળ અને ભૂજોળ
નો અભ્યાસ અને નામાકિત સ્ત્રી પુરોનો
સમાગમ-આટલું તો હોય જ. અને તો સર
એગરટનનો સહારો ખોયા પછી પોતાનું
નાવકુ લાગરવા અનેક ઉમરાવ કુટુંબોમા
અવરજવર રાખેલી અને તેમના કુટુંબની
વ્યક્તિઓ માટે કાવ્યો પણ રચેલા તે
છતાં આ કે પેચી 'સેડી' સાથે તેને પ્રજુથ
મનુષ્ય હતો તેમ માનવું વધુ પડતું લેખાય
શ્રીમતી એન ડન સાથેનું તેનું સંતોષમય
સમજવન, પરિણીત પ્રેમના તેના કાવ્યો
અને છેવટે સસરા સાથે સંધાયેલા સુમેળ
ડનના સુખવાદી આત્મજીવનની શાખા પૂરે
છે. પોતાના સમર્થી આવક પર પડેલી
વિપરીત અસરને લીધે તે મનકમા કહેતાં :
John Donne-Ann Donne-
Undone. તેમ છતાં ક્યાયે ડનના લગ્ન
તર પ્રજુથનો હિલેખ સરખો જોવા મળતો
નથી. પણ તેના કાવ્યોમા પ્રીતિ પાત્રોનું
વૈવિધ્ય ડોકાય છે તેથી કેટલાક વિવેચકોએ
ડનનું જીવન સ્ખલનોની પરપરા તરીકે જ
કહી લીધું છે. તે જમાનાના યુવાન
gentleman કવિઓની જેમ ડનને માટે
કાવ્યપ્રવૃત્તિ અનેકમાની એક હતી તેમા
તેનું અગત જીવન છલું થવું જ જોઈએ

કવિત્રેક નન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨

મકરન્દ દવે

ખારા સમંદરના ખડક

દરિયા કેગ ફીણોમોજાના ઊંઠતા ડમ્બઝ,
લાગતા ભમ્બર,
ખડક ગમે ખૂબ

મણુને મોઢે ઊછળે મોલં, હાથ હજીનો ગોફુમારો,
જૂઠ્ઠાગતા વાયગ સામે અદખ લીડી એક ઇશારો,
ગભરુ નાની માછલી કે આ કરચલાનો હેત ઉતારો,
કાળા રે પાષાણુ, આ તારી ગોદમા રમે,
મેતને મમે,
ગિન્દગી ધૂખાધૂખ

કાણુ બાણુ આ ડોલતી હુગરમાળમા હશે કયાય તે કડી ?
કયાય તે આઘા નારિયેળીના પુ'ડમા દીવે ખૂલતી મેડી ?
ખારીએ ચડી નીરજે મારી મીટને, મીટે આખ અરેડી !
કાઈ હવે નહીં શોધવુ, ખારા ધોધ વચાળે,
લાળી લાળે,
આખ આ રૂડા રૂપ

મારે ખભે હળવે મૂડી હાથ ને ખડક ખોલતો ઘેરું,
ભાઈ, ખલાસી, પ્રીતનુ બદર પ્રાણુથી કદી ડોય આવેરું ?
ફીણુમોજાની પ્રાછટે તારુ રોજ ધોવાતુ ઊજડુ દેરું,
અવળા-સવળા વાયરા, એમા શિંગ ને ધાવર,
દેખ, ઉબગર,
મૂરત આ મગરૂખ.

મારી બે !

સાંજને રોકી રાખજે મારી બે
સીમ, તને રે વિનવું સૂરજ દેવના સોગન દે
સાંજને રોકી રાખજે મારી બે.

ખેતરાં ખૂંદી આવશે ઓલથો મનડે ઊગ્યો મોલ
દેરડીવાળે ફૂંગરે મુને મળવા દીધો કોલ
એક આણી પા, એક ઓલી પા આંખડી તે મંડે
સાંજને રોકી રાખજે મારી બે.

એકલી તો યે કાકની હારે રમતી મુને જોઈ
આવડી મોટી તો ય હું જાણે ભાનવનાની હોઈ
નથણી મારી નજરું કેરી ખેલમાં તે જોવે
સાંજને રોકી રાખજે મારી બે.

આમ તો આણી કોર આવી ત્યારે કેટલો હતો દી
સાવ ભરેલાં દૂધથી આંચળ વાછરું ગયું પી
કુમળો એવો તડકો જાણે ગાવડી ચાવી ગૈ
સાંજને રોકી રાખજે મારી બે.

એવું તે માનતો ન હતો. તેણે પાછળથી
કહ્યું હતું; 'I did best when I had
least truth for my subject.'
તેના સમયના કવિઓ કવિતાને એક
મનોરંજનનું સાધન માનતા. કવિતા ન
કરે એ પંડિત કેમ કહેવાય ? પોતાનાં કાવ્યો
મિત્રમંડળીમાં રજૂ કરવાની અને 'વાહવાહ'
કહેવડાવવાની પથ્થુ તેમને હોંશ રહેતી. એ
બધાં કાવ્યોમાં અનેક કાવ્યો જુદાં તરી
આવતાં તે સંભારતાં અનેક મૃત્યુ-પ્રશ્ન
છાપેલી શોક-પ્રશસ્તિમાં કેરુ-Carew-
નામનો એક કવિ કહે છે કે તેણે જૂનું ફેંદા
નવું અપનાવ્યું હતું.

.....the lazy seeds
of servile imitation thrown
away;

And fresh invention planted;
પ્રજ્વાલીને ધક્કો મારીને ફેંદા દેવાનાં - ખુ
મારી અને ખમીર કનમાં હતાં. તેને સ્થાને
નવું આણવાનાં સર્જકતા અને કૌશલ પથ્થુ
હતાં. તે સમયનો સૌથી વધુ સ્વતંત્ર મિત્ર-
જનો અને પ્રયોગશીલ કવિ કન છે તેની
પ્રતીતિ તેનાં કાવ્યો વાંચતાં થયા વગર
રહેતી નથી.

(આવતા અંકે પૂરું)

કાવ્યમાં અલંકાર

રજનીકાન્ત જોશી

આત્માજ્યારે આનંદવિભોર થઈને જે
તેભાવોને વ્યક્ત કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે
કાવ્યની સૃષ્ટિનું સર્જન થાય છે. કાવ્ય
દુ ખનું સમન કરીને આપણને આનંદ
આપે છે, એની શક્તિ આપણને મુગ્ધ કરે
છે અને આપણા આત્માને પોતાની માયા
દ્વારા અલૌકિક આનંદ પ્રદાન કરે છે એ
અલૌકિક આનંદ કવિ ભાવસાધના તથા
ભાષાસાધન, ભાષાના અવયવો દ્વારા વ્યક્ત
કરે છે. કવિના ભાવનું દર્શન શબ્દચિત્ર
રૂપે કાવ્યમાં થાય છે અને સહૃદય વાચક
તેવીજ લાગણીનો અનુભવ કરતો હોય છે.
વળી, કવિ તો ભાષાનો શિલ્પી હોય છે. તે
પોતાના ધાર્મિક ભાવોને ચમત્કારપૂર્ણ
ભાષામાં અભિવ્યક્ત કરતો હોય છે; કારણ
કે જે તે સાધારણ ભાવોને સાધારણ
શબ્દોમાં અક્તિ કરી નાખે તો સૌન્દર્ય પણ
ન દેખાય; તે વિશેષ પ્રકારનો સહારો પણ
લેતો હોય છે. હૃદયગત ભાષા વામણી લાગે
છે ત્યારે કવિ અવ્યકારનો આશ્રય લેતો હોય
છે એટલે કે કાવ્યમાં અવ્યકાર સહજ રીતે
જ આવી જતા હોય છે.

કાવ્ય અથવા સાહિત્ય લોકજીવનનું
પ્રતિબિંબ છે. માનવશરીરને અવ્યક્ત કરે
છે, એને સ્વરૂપ તથા સ્વરૂપ રાખીને પણ
સ્વરૂપને અનુકૂળ વજ્રાશ્રૂષુ વગેરેથી
સુસજ્જિત કરીને સમાજમાં ગૌરવ મેળવે
છે યા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે ક્યારેક ક્યારેક
મધુર વાણી દ્વારા અને પોતાના સદ્ગુણો
દ્વારા તથા સદ્ગુણોની અભિવ્યક્તિ માટે
પરિશ્રુત શબ્દાવલીનો પ્રયોગ કરીને તે

રામચંદ્ર બ. પટેલ

મને કોઈ

મને કોઈ આપો ઘર,
પવન હું રોજ ભટકુ વિના આધારે;
જો સ્મિત છલકતો ભાવસભર મળે ઇશારો તે!
ખસ ઘાણુ થયુ.
પાળ હળવી કરી બેસી બેઠે
હળીમળી જઈ ચોક વચમાં
હોગી ચંદા જેવું ઝરણુ અજવાળું ઝળહળ
બધે ગલાવીને,
કપૂરશગ સંકોરી કહીશુ...

ઘણું મારી પાસે;
અગન પરના વાદળગીત.
લીલા પર્ણો જેવું સુખ,
વનની છે વહાલપ-રીત
વળી સાથે લાન્ચો વિરહ રણનો-
ટાઢક ભક્તી સમુદ્રોની:
ભૂદયો નથી ધી સમ સુવાળપ ગિરિતળે બેઠેલા
ગામે હરખભર દીધેલ.
પથની જુઓ રોના-
છેતવે વિહંગ તાણુ લો ભોળપણુ,
હું
તમે જે માગો એ મફત ફળની જેમ દર્શ
વિના મૂવે જાઓ કશુય ભદલામાં ન લઈશ.
-મને કોઈ આપો ઘર.

આછી રે મધરાતે

આછી આછી રે મધરાતે જીવણુ, બેયો રે તને...
 આછો ઊંઘમાં ઝિલાયો
 આછો જાગમાં ઝિલાયો
 ખરબચડાં આંસુથી જીવણુ, રોયો રે તને...
 જાળિયે ચડીને અમે ઝૂલણતું દીઠું
 કાંઈ ફાળિયે મોંસૂઝણાનું ઝાડ
 અમે રે જીવણુ, ખંધ પરખીડિયું ને
 તમે કાગળની માંદ્યલું લખાણુ
 મારા વેણને અભાવે જીવણુ, મો'યો રે તને...
 ઘાસની સળી ય ભોંય વીંધતી ઊગે રે
 આલું અમને તો ઊગતાં ન આવડયું
 ઓછા ઓછા અડધેરી છાતીએ ઊભા રૂયા
 પછી આપ લગી પૂગતાં ન આવડયું
 પછી પાછલી પરેઢે જીવણુ, જોયો રે તને...
 આછી આછી રે મધરાતે જીવણુ, બેયો રે તને...

પોતાની વાતને સુંદર ઢોરે રજૂ કરે છે અને લોકપ્રિય બનવા પ્રયાસ કરે છે. એજ સ્થિતિ કાવ્યમાં અલંકારોની છે. વાચક જ્યારે કાવ્ય વિશે પોતાની કોઈ પણ પ્રકારની ધારણા યા મંતવ્ય વ્યક્ત કરવા જતો હોય છે ત્યારે કાવ્યમાં વ્યક્ત થયેલા અલંકારો વાચકને સાહજિકતાથી સ્પર્શી જાય છે.

ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રમાં અલંકાર પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન અને મહત્ત્વ ધરાવે છે. સાહિત્યને વિભૂષિત કરનાર અલંકારોનું વિવેચન પ્રાચીન સમયથી થતું આવ્યું છે. ભામહે અલંકારને કાવ્યના પ્રાણુભૂત તત્ત્વના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરીને અલંકાર-સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી તેઓ અલંકારને જ કાવ્યનો આત્મા માને છે. ભામહેના અનુયાયી દંડી, હિદય, વામન અને રુદ્ર વગેરે પણ અલંકારવાદીઓ જ હતા.

ભામહેના કથનાનુસાર:

‘વક્ત્રમિવેય શબ્દોક્તિરિષ્ટા વાચામલં-
 કૃતિઃ’ ૧

અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થનું વૈચિત્ર્ય જ અલંકાર છે.

દંડીના મતાનુસાર:

‘કાવ્યશોભાકરાન્ ધર્માન્ અલંકારાન્ પ્રચક્ષતે’ ૨ એટલે કે અલંકાર એ કાવ્યમાં સૌંદર્ય-પ્રદાન કરનાર ધર્મ છે; જ્યારે વામન કાવ્યમાં અલંકારનું મહત્ત્વ સ્વીકારતા કહે છે કે અલંકાર દ્વારા જ કાવ્ય ગ્રાહ્ય બને છે અને સૌંદર્ય જ અલંકાર છે.

‘કાવ્યં ગ્રાહ્યમલંકારાત્ સૌંદર્યમલંકારઃ’ ૩ ઉપરોક્ત મંતવ્યો વિદ્વાન અલંકાર-વાદીઓનાં છે. કાવ્યના કેવળ

જ નહિ પણ રસ, શુભ વગેરે કાવ્યના અતરાત્રાને પુષ્ટ કરનારા બધા તત્ત્વોનો વિકાસ આ સંસ્કૃત આચાર્યોએ અલકાર દ્વારા માનીને જ અનકારનો સમવાય મનુષ્ય રચેર કર્યો છે કાવ્યને માટે અલકારને રચેર ધર્મ તરીકે તેઓ માને છે જ્યારે જ્વ નિવાદી આચાર્યો અલકારને રસ ભાવ વગેરેના સહાયક હિપાદનના રૂપમાં કાવ્યમાં અસ્થિર ધર્મ તરીકે માને છે

‘શબ્દાર્થયોર સ્થિરા યે ધર્મા શો માતિશાયિન ।

રસાદીનુપકુર્વતોડલ્કારરતેડલ્ગદાદિવત્તા ॥ ૪

અગ્રહ વગેરે આભૂષણોની જેમ જ એ અસ્થિર ધર્મ પણ કાવ્યનુ આભૂષણ યા અનકાર કહેવાય છે

અનકારવાદીઓની માફક મગમટે ‘સગુ ણાવનલકૃતી પુન ક્વાપિ’ ૫ કહીને કાવ્યમાં અનકારની સ્થિતિ હમેશા અનિવાર્ય નથી માની આચાર્ય મગમટે કાવ્ય લક્ષણોની વ્યાખ્યામાં અદોષતાને કાવ્યનુ પ્રધાન લક્ષણ ગણાવ્યું છે અલકાર અનિવાર્ય નથી આ બાબતમાં લૅટિન સમીક્ષક હૌરેસનો અને મગમટનો મત સમાન જણાય છે હૌરેસ પણ અનકારને અનિવાર્ય ન ગણતા કહે છે

‘If a poem has not excellence, it is definitely bad’ પ એટલે કે કાવ્ય દોષરહિત હોવું જોઈએ

‘અન્દાલોક’ના કર્તા જયદેવે મગમટના મતનુ ખડન કરતા કહ્યું છે કે કાવ્યમાં અનકારોની સ્થિતિ સદા અનિવાર્ય છે ‘અગીકરોતિ ય કાવ્ય શબ્દાર્થાવનલકૃતી ॥ અસૌ ન મન્યતે કર્મ્માદનુષ્ઞામતલકૃતી ॥ ૬ એટલે કે જેઓ કાવ્યને અનકારરહિત માને

૫] કવિશેક જ્ઞન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨

સલિલ

ન હો

કોઈ કારણનું હવે કારણ ન હો
જે હો, પણ જેરનું મારણ ન હો
શાપ એના લાગણી કયાથી પછી
ઈશની આલમ મહીં જો જણ ન હો !
મૌનની હું મહેકમાં ખોલું જતે-
જો શબ્દનો ભાર માથે મણ ન હો !
ઝાઝવા દોડે સહારે રેતના,
ઝાઝવાનું થાય શું જો ગણ ન હો !
ટંગવે લાલાશ યૈ ટપકયા કરુ -
જો રુધિરને એની અકળામણ ન હો !
ઘાસપત્તીને ય વાચા જે ફૂટી
કોઈ દી’ લીલાશને ઘડપણ ન હો !
‘હું નથી’નું ભાન ઝોગે એ પછી
કોઈ પણ મારા વિનાની ફાણ ન હો !

મૂળશંકર ‘પૂજક’

મગ્નિત નથી મુકામ નથી ને સફર નથી,
જીવુ છું જિંદગી ને જીવનની અસર નથી
મારી જ ઓળખાણ મને પૂછશે નહીં,
તમને ખબર નથી તો મને પણ ખબર નથી
લોકો બધા અજાણ અજાણ્યા ગલી ને ઘર,
મારું કહી શકાય એનું કો નગર નથી
ખુશહાલ છે ચમન, છે ફૂલો ને મહેક છે,
તો ય નથી ખહાર, અને પાનખર નથી
ખેડેકી ગરુ છે દર્દ છલાજો નથી ફળ્યા
‘પૂજક’ નથી કરાર મરણનો ય ડર નથી

કનુ મહેતા 'વ્યોમ'

અદલખિયો વેશ

ખંધ મારી આંખોમાં આવે ને જાય
એક એવો અદલખિયો વેશ !
માયાના રંગ ખત્તા કાળી ડીખાંગ એક
કાચલીમાં આવી સમાયા,
આતમિયાં અજવાળાં પાથરવા નીકળે
સૂરજ એઢીને કોઈ કાયા,
ભૂતનીતરતા ચાખડિયા તાલને
હોય નહીં ખાડો કે દેશ !

છેડે છે ચીપિયો ખણખણતા અંગારા
જગવે છે ગેળી અવાજને,
થંભાવી દઈ ખેય ખાળુની કાલ
અને મુઠ્ઠીમાં રાખે છે આજને
આખું બ્રહ્માંડ રમે આંખોને આંગણે
સરહદ કોઈ ન કોઈ દેશ
ખંધ મારી આંખોમાં આવે ને જાય
એક એવો અદલખિયો વેશ !

છે તેઓ સૂર્યને પણ ઉષ્ણતારહિત જ માની
શકે છે. જયદેવ, વિદ્યાધર, અપ્પય દીક્ષિત
વગેરે પણ અલંકાર-મંપ્રદાયના અનુયાયીઓ
હતા. તેઓ અલંકારની મહત્તા કાવ્યમાં
સ્થિર ધર્મ તરીકે માને છે.

અલંકાર સાધારણને અસાધારણ બનાવે
છે અને અસાધારણને સર્વગ્રાહ્ય પણ અલં-
કાર જ બનાવે છે. દા. ત. સાધારણ સૌંદર્ય-
વાળી સ્ત્રી અલંકારોથી દેહને અલંકૃત કરે
તો એના સાધારણ સૌંદર્યને ચારુ અભિ-
વ્યક્તિ આપવાનું કામ અલંકારો કરે છે.
એ જ પ્રમાણે જો કોઈ સુંદર નારી અલં-
કાર ધારણ કરીને દેહને વિશેષ આપ
આપે તો સૌંદર્ય હોવા છતાં પણ એની
આભા કાંઈક જુદા જ પ્રકારની જોવા
મળશે. જો દૃષ્ટિ હોય તો એ કોઈને પણ
આકર્ષે એમાં શંકા નથી. આજ કારણે
કાવ્યની શોભા અભિવ્યક્ત કરવા ભૂષણ તરીકે
અલંકારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એક
વાત સ્પષ્ટ કરી લેવી જરૂરી ખરી કે કાવ્યમાં
કાવ્યત્વ જ ન હોય એટલે કે ભાવ-સૌંદર્ય
જ ન હોય અને અલંકારનું આવરણ ઓઢા-
ડવામાં આવે તો એનો કશો અર્થ નથી;
કારણ કે જ્યાં ભાવોની હીનતા જ હોય
ત્યાં અલંકારોનો પ્રયોગ સૌંદર્યવર્ધક નહિ
પણ નિરર્થક બને છે. કુરૂપ સ્ત્રીને અલંકારથી
વૈજિત કરવામાં આવે અને જે પ્રકારનું
સૌંદર્ય દેખાય એ જ સ્થિતિ કાવ્યની થાય.
આમ અલંકારોનો ઉપયોગ કાવ્યમાં સૌંદર્યને
ચારુ અભિવ્યક્તિ આપવાનું કામ કરે છે.

જ્યાં કાવ્યમાં અલંકાર આવે છે ત્યાં
શોભાની સૃષ્ટિ નહિ પણ વૃદ્ધિ થાય છે.
એમ પણ કહી શકાય કે અલંકાર કાવ્યમાં
સૌંદર્ય લક્ષ કરવાનું એક સુયોગ્ય ઉપાધાન છે.

કાવ્યમાં અલકારોની ઉપયોગિતા માટે અન્ય કારણો પણ છે. અલકારોના કારણે ભાવોની વ્યક્તિ પ્રભાવશાળી બને છે તથા અલકારના પ્રયોગથી ઉક્તિ-ન્યમ-કારમાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે. વળી, કાવ્યનું ચિત્ર—Vocal Painting (બોલતુ ચિત્ર)—સ્પષ્ટ થાય છે.

ઈ સ પૂર્વે પાચમી સદીના પિંકારે કાવ્યને બોલતા ચિત્ર તરીકે ગણાવ્યું છે અને ચિત્ર એ મીન કવિતા છે.

કાવ્યમાં અનકારોના પ્રયોગ વિશે જે પ્રમાણે મરુત આચાર્યોમાં મતભેદો તરો છે તેજ પ્રમાણે પશ્ચિમના આલોચકોમાં પણ છે. અનકારોનો પ્રયોગ ભાવોના સ્પષ્ટીકરણ માં સહાયકતા થયેા જોઈએ એમ કેટલાક પશ્ચિમના આલોચકો માને છે.

કાવ્યમાં અનકારનું મહત્ત્વ દર્શાવતા હોમરયનસના મતવ્યો જાણવા જેવા છે. હોમરયનસ એટલે પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ પછીનો ગ્રીક ઓક સમીક્ષક. તેનો સમય સંદિગ્ધ છતાં ઈ.સ. પૂર્વે ૨૨૦-૭૩ નો મનાય છે. હોમરયનસ અનકારશાસ્ત્રને માતા હતી અને એનામાં મૌલિક ચિંતન શક્તિ પણ હતી. હોમરયનસને મતે ઉદાત્ત તત્ત્વ જ કાવ્યનો પ્રાણ છે. ઉદાત્તય Sublimity ને કારણે જ કાવ્ય આપણને આનંદ આપે છે. આ ઓક અવકારશાસ્ત્રી ઉદાત્તતા માટે પાંચ શુણને અનિવાર્ય માને છે. તેમાં અલકારોનો પણ એણે સમાવેશ કર્યો છે. એણે મર્યાદા આપી છે કે અનકારોનો ઉચિત પ્રયોગ (Appropriate use of figures) કરવો જોઈએ. અનકારોનો ઉપયોગ યાત્રિક પ્રયોગ માટે ન થવો જોઈએ પણ શૈલીમાં ચમત્કાર ઉત્પન્ન

૨૦ મંવેગેક જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨

મહેશ જોશી

ગાઝલ

શબ્દને કયા અર્થનો આધાર છે!
શબ્દ તો બસ મીનના વિસ્તાર છે
સૂર્યને ડૂબવાની વેળા થઈ ચૂકી,
અહીં નથી દિગ્વિષ્ટ છતાં મઝધાર છે
હું ત્વચાની કેદમાં એવો ફરેશ
રે નથી વસ્તુ છતાં આધાર છે!
જાવતી આબોથી સમજી શકે
સ્પર્શને લાય છે અને આકાર છે
વિસ્મયના વિશ્વ હોઘડતા ગયા
દૃષ્ટિ અદર છે કે દૃષ્ટિ બહાર છે ?

ચન્દ્ર

માવ ફિક્કા ચન્દ્ર કેવો ઘઈ ગયો!
ગત આખી એસમા તરતો ગ્લો
ગાનિએ પાંધા કર્યાં તો એટલે
બાલી પાન સમેા બધે ફરતો ગ્લો
ચન્દ્ર કયાથી સાત્વના આપે મને!
પીપળાનું પાન થઈ ખગતો રહ્યો
ચાદની આપી દઉં ઉપકારમાં
એવા એના દૈ સપન ઘડતો ગ્લો
કોને દર્પણ પગ તમે ચૂમી લીધા ?
ચાદ દર્પણમાં પછી સગતો રહ્યો

માણેકલાલ પટેલ

તમે પાછાં આવ્યે

તમે પાછાં આવ્યે પરિમલ ઝરંતી લહર શી
લથેલી ચાલે તો લવન ભરતી યોગમ ચડી.
મનોહારી રંગે નત વળગણીઓ ફરફરી,
ભર્યા પાણીઆરે કુમકુમ હથેલી ઝલમલી.
દિવાલોની ભાતે પ્રણય મધુરી વેળ મલકી,
અતાગ્યા ભાવોએ મિલન સજતી મેડી ટહુકી.
અધીરી આંખોએ ટમકે ટશિયાં રૂપ છલકયાં,
ગુલાબી ગાલોએ સ્મિતમરક કોઠયાં ફૂલ ફૂટયાં.
જરા થોભો, સાચે, અજબ દયિતે, સ્વર્ણિમ બની,
નરી પ્રેમાભાનું નિરવધિ છૂંટે લૈં અમૃત પી.
તમારા શ્વાસોની ધડકન મહીં યુક્ત લય છે,
મને તો આછુટું સુદિત મનનું મૌન બસ છે.

અરવિંદ ભટ્ટ

ગીત

ખીલાઓ થતા રહે ખાલી પણ
ગામના ગોંદરા ન થાય કદિ ખાલી.

ખીછાં ખે-ચાર રોજ ખરતાં રહે છે
એમાં પાંખોનું કાંઈ નથી જાતું,
ટહુકે ટહુકે સૂકાય ઝાડ-ઝાડ ઉપર
પણ જંગલ એ જંગલ કહેવાનું.
ડુંગર-રણ-જંગલની આડશ વીંધીને
જાય કેડી તો દૂર દૂર ચાલી.
આંખોમાં ફૂંપળ-શો ફૂટે અતીત
જેઈ પાદરમાં ખોડેલા ગામને,
શ્રદ્ધાના દીવાને ઠારી નાખીને
કોઈ કાંડા પર ત્રોફાવે રામને;
ભૂંસી શકાય ચૂડી-ચાંદલો,
ભૂંસાય નહિ રગરગમાં ધૂમતી લાલી.

કરવાના સ્વાભાવિક સાધન તરીકે થવો
જોઈએ. જે અલંકાર અવસરોચિત હોય
તો જ એના દ્વારા પ્રભાવ પડે છે.

લૅટિન સમીક્ષક કિવટીલિયન ઇ.સ.ની
પહેલી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયો. તે
રોમમાં અલંકારશાસ્ત્રનો શિક્ષક હતો. તેની
માન્યતા પ્રમાણે કાવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટતા લાવવા
માત્ર શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ઉક્તિ જ પર્યાપ્ત
નથી પણ કંઈક વિશેષની આવશ્યકતા છે.
એને ચતુર્મત્ય કરવા માટે અલંકારો જરૂરી
છે. એટલા માટે કાવ્યમાં અલંકારોનું ખૂબ
જ મહત્ત્વ છે. અલંકારોના પ્રયોગથી
આકર્ષક શૈલીની સાથે સાથે લાષા પણ
ફળદ્રુપ બને છે એમ કિવટીલિયનનું
માનવું છે.

વર્તમાન સમકાલીન અને મિત્ર સેમ્યુ-
અલ ટેલર કૉલરિજ કાવ્યમાં ભાવોત્તેજના,
મૂર્તિ-વિધાન, વ્યક્ત થઈ શકે તો જ કવિમાં
સહજ પ્રતિભા છે એમ માને છે. આમ,
કવિની પ્રતિભા માટે તે કાવ્યમાં અલંકારોના
સ્વીકાર કરે છે.

કાવ્યમાં અલંકારનું મહત્ત્વ દર્શાવતા
૨૦મી સદીના આંગ્લ વિવેચક Phos-
pher Mallam તેમનાં ‘Approach
to Poetry’ નામક પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે
મંતવ્ય રજૂ કરે છે:

‘અલંકાર ઉચ્ચતર સત્યની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન
કરવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, પણ અલં-
કારનું કર્તવ્ય તો કવિના દર્શનને અને કવિના
વિચારને ઉખા તથા રંગ આપવાનું છે.
સાથે સાથે કવિની લાગણીની ધાર છુટ્ટી ન
થાય તે જોવાનું છે. સૌંદર્યની તથા સૌષ્ઠ-
વની સાથે સંવાદી રહીને કવિ પોતાના કથ-
નના અર્થને તથા લાગણીને જોડવા બને

ટહુકો

તેજા પ્રમાણમાં પાકના સાન્નિધ્યમાં
લાવવા માટે, નગ્ન સ્વતંત્ર કરતા
આવકારિક ભાષા દ્વારા આ કામ વધારે
સારી રીતે સાધી શકે છે કેમ કે, આવી ભાષા
નિષ્પ્રાણ અને ખેડેળ શબ્દોને રથાને ભાવ
વાહી અને અર્થથી સભર શબ્દ મૂકે છે
એક પ્રમત્તને અન્ય પ્રમત્ત સાથે જોડીને
વધારે પ્રકાશિત કરે છે અવકારને લીધે
બે વિચારો જ પહેલા જોડાયેલ ન હોય તે
પાકના મન પ્રદેશમાં જોડાય છે'

ભારતીય આચાર્યોના મતે જોઈએ તો
કાવ્યમાં અલકારનું મહત્ત્વ બે પ્રકારે દર્શિ
જોયર થાય છે એક તો એ કે અવકાર
વાદી આચાર્યોની પરિભાષા અનુસાર અ
લકાર કાવ્ય શાખાની સૃષ્ટિકારક રચાયો ધર્મ
રૂપમાં છે જ્યારે કેટલાક અરથાથી ધર્મના
રૂપમાં અલકારનો પ્રયોગ સ્વીકારે છે

અલકારના અભાવથી પણ કાવ્યને
કાવ્ય કહી શકાય એમ પણ ભારતીય અને
પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે અલખત, કા
વ્ય દોષરહિત હોવું જોઈએ અલકારોના
અભાવથી પણ કાવ્યમાં રસ નિષ્પત્તિ થઈ
શકે છે માત્ર અનકારોથી જ કાવ્યનું વ્ય
ક્તિત્વ વધે એવું કશું નથી મતલબ કે
કવિનામાં અનકારોનો પ્રયોગ તે સીમા સુધી
થવો જોઈએ એ યાદ રાખવું ઘટે કે જોનાથી
એના સૌન્દર્યમાં વૃદ્ધિ થાય તે સાધન માત્ર
છે સાધ્ય નથી સાધન માત્ર સાધન જ
રહેશે સ્વાભાવિક રૂપમાં આવેલા અવ
કારો જ કાવ્યને માટે ઉપયોગી થાય છે
અગ્રજ કવિ અને આલેયક પૌંટર પેગ
(ઈસ ૧૮૩૬-૯૪) કાવ્યમાં અલકારોનો
સ્વીકાર ઉપર કહે છે એ રીતે જ કરે છે

'Permissible ornament being

ટહુકો સખિરી, નહિ ટહુકો,
ટહુકો તો માટુ સાજન જોયા-નુ સોન પીહુ
જિય ખેસીને લીના કેશ જ્યા સવાટુ
ત્યા ટહુકો તો કેશમાં ચૂંથાય,
કાજળ ને કકુ ને જગન ને કાગમી ને
આયનામાં ટહુકો સોહાય,
કચારામાં રેલાતો ખળખળ ટહુકો તો પછી
તુ નસીના દીવ દીવાય,
ટહુકાના ધોધમાં લીલા વરમાદમાં સોનેરી વન જુવુ લીંતું
ટહુકે સખિરી, નહિ ટહુકો,
ટહુકો તો માટુ સાજન જોયા-નુ સોન પીહુ
ટહુકાના હસને જોતા છનકાય મારે
રોમરોમ ફાટ ફાટ પાણી,
છાતીના વનને વીંધીવધીને આવે
ધણાના નોરની વાણી,
મોતી ન હોઈ એમ ટહુકાનો દરિયા તો
રર દર જાય મને તાણી,
મળો અ નાવ થાય લી નાછમ ભાવ એને ટહુકાથી
રહેજો જો હું સીંચું
શમુ આવે નગજુ વગ શા ટહુકાને લોચનમાં વૂંમજૂંમ મીંચું
ટહુકો સખિરી, નહિ ટહુકો,
ટહુકો તો માટુ સાજન જોયા-નુ સોન પીહુ

તું માટીનું પડ ઉકેલે ને

તું માટીનું પડ ઉકેલે ને હું આનંદું.
તું માટીનું પડ ઉકેલે ને
કેટકેટલી સ્મૃતિઓ આકાર લેતી થાય
મારા ચિત્તે.

હળ સરતું: પાણીમાં સરતી માછલી સમ;
ને કૂંપળ જેવા ઢેફાં ઉપર
તારી મારી છાયા એક બની ઘડીક આવી પાછી થાય.

બળદને કાંધે બાંધેલ ધૂધરીઓનો રણકાર
પોંખાતો જાય ચાસે ચાસે.
જો કયાંય દીસે તો

આવળબાવળની શૂળ થકી લઉં ઊંચકી

ખારાશ કણે કણમાંથી

સોનલ વરણી માટીને ક્ષણાર્ધ તાકું,

વ્યાપું માટીમાં.

તું માટીનું પડ ઉકેલે ને હું આનંદું આનંદું...

for the most part structural
of necessity'

આમ, પ્રાચીન અલંકારવાદીઓએ અ-
લંકારનું જે મહત્ત્વ બતાવ્યું છે તે એમના
રુચિબોધનું પરિચાયક છે. તેઓના મતે
(લામહ, દંડી વગેરે) કાવ્યમાંથી અલંકારને
બાદ કરતાં કવિકર્મનું અસ્તિત્વ જ રહેતું
નથી. અલંકારને તેઓ આત્મા માને છે.
પરંતુ અલંકારને દૂર કરવાથી અથવા તેનો
પ્રયોગ ન કરવાથી કાવ્યની કાંતિ કે લાવણ્ય
તો રહે જ. નારી-દેહ પરથી અલંકારો દૂર
કરવામાં આવે તો નારીની આભા કે
સ્વાભાવિક લાવણ્યમાં ઓટ નથી આવતી.
અલબત્ત, દેહમાં ચેતનતા અનિવાર્ય છે,
એ જ રીતે કાવ્યમાં પણ.

૧. કાવ્યાલંકાર: મામહ
૨. કાવ્યાદર્શ: દણ્ડી
૩. કાવ્યાલંકાર: વામન
૪. સાહિત્યદર્પણ: વિશ્વનાથ
૫. 'તદ્દેવૌ શબ્દાર્થૌ...'મમ્મટ:
કાવ્યપ્રકાશ
૬. ચન્દ્રાલોક: જયદેવ

‘વક્રોક્તિ’ વિષે

તપસ્વી નાન્દી

‘કવિલોક’ નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૧ (હેમત) અકમાં આવેલા ‘વક્રોક્તિ’ અંગેના શ્રી અમૃત ઉપાધ્યાયના લેખના સંદર્ભમાં નીચેના મુદ્દાઓ તરફ ધ્યાન દોરું છું :

(૧) પૃ. ૧૧૧ : શબ્દાર્થને કાવ્યની દરેક વ્યાખ્યામાં મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે. અરે, ‘શરૂઆતની વ્યાખ્યાઓ તો શબ્દાર્થ થી આગળ જ નથી વધી શકી’ અવતરણ ચિહ્ન વાળી વિગત અચરપદ છે.

(૨) સામાન્ય રીતે મૂળ મંરુન અથવા જે આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેનો ઉલ્લેખ થવો જરૂરી છે અને અવતરણો બધાથી ટાકવામાં આવ્યા હોય તેનો સ્પષ્ટ સંદર્ભ, પૃષ્ઠસખ્યા વગેરે નોંધવા જરૂરી છે.

(૩) લામઢ વક્રોક્તિને માત્ર કાવ્યગુણ કે કાવ્યાલંકાર કરતાં કર્ષક વિશેષ સમજે છે. ‘એ વક્રોક્તિને અતિશયોક્તિની જોડે સામ્યવાળી’ ગણે છે છતાં એની વક્રોક્તિ એ માત્ર અનકાર નથી.’ પૃ ૧૧૨ : આ વિધાનમાં પણ અવતરણ ચિહ્નવાળા શબ્દો બરાબર નથી. ‘અતિશયોક્તિની જોડે સામ્યવાળી’ એ બરાબર નથી. ‘અતિશયોક્તિરૂપ’ એમ કહેવું જોઈએ અને આ અતિશયોક્તિ એ ‘લોકાતિશય’ નુતત્ત્વ, ‘અલોકિક’ તત્ત્વ

(૪) પૃ. ૧૧૨ : પોતાના ‘કાવ્યાદર્શ’ નામના ગ્રંથમાં દરેકી ભાવિક અવકારની ચર્ચા કરતાં કહે છે કે એ ‘અલંકાર કાર્ષક યથુ વિચારનું વક્રોક્તિ-રહિત’ આલેખન કરે છે ‘-આ વિધાન ખોટું છે દરેક ભાવિકની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપે છે.

૧૬] કવિલોક જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨

મોહન મઢીકર

ફાગણને એક રાત રોકો

રાતને મેં બાધી છે બાહુથી રાજ !
તમે સૂરજને ઓલી કોર રોકો,
મલમલ શી અધારી સોજ પરે વેટી ત્યો
મળે ન કવાય આવો મોકો.

ચાંદનીની છાંજ છને ઉદધિને અક
માય હૈયે તે કેટલો ઉમંગ !
દૂર ટળે બસીના સૂર થકી ફૂલ
એના પરિમલનો સોનેરી રંગ
સાવનને જીત્યો છે લોચનમાં રાજ !
તમે ફાગણને એક રાત રોકો.

શ્વાસ કેરા સૂરજથી ફૂલ આ ન બાળો
રાજ ! જીવતરના હિમાળા ગાળીએ
આપણુ હૈયાને એના આકર્ષિયે સાધી
કે મોકને સીમાડે સાથ સાલીએ.
નેપુ જોઉં ટાળી દો હોટો પે ગજ !
આવો, બાતો કરીએ તે ક્રમ મોકો !
ગતને મેં બાધી છે બાહુથી ગજ !
તમે સૂરજને ઓલી કોર રોકો.

અમદાવાદ

પાણે આછા હીવે ઝળઝળ થતાં વાહન બધાં
વહી જાતાં ને આ સમયપથને દર્દ હોપડે.
મિલોના સંચાઓ ધડધડ કરી માર્ગે પર આ
જતા જાણે, ને આ મિલ સમ બને રહેર, જળમાં
જરા ઝૂકી જોતું નિજ છવિ અને સાબરમતી
ઉપાડી લે હોશી નગર સઘળું કેડ પર કેં.
પાણે પાળે ખેસી નગર નિજની વાત કરતું
રહે અંધારામાં, ગુપચુપ ઢળે સાંજ અમથી
દળેલી આંખોમાં, સમય સરકે વાત સમ કે
ઘણી લંબાયેલી, વિહ્વળ થતી દૂર ક્ષિતિજે
રજેદી એથેથી કશું જ કંઈ શું બે ઝગી રહે.
અને ત્યારે કેડે નગર અમથું વહાલ કરતાં
જરા ઝૂકી જુએ શશિ-છવિ અને સાબરમતી
કને માર્ગે એ તો શશિ ખુદ હવે હાથ-રમતો.

‘તદ્માવિક્રમિતિ પ્રાહુઃ પ્રવન્ધવિપર્યં ગુણમ્ ।
ભાવઃ કવેરમિપ્રાયઃ કાવ્યેષ્વાસિદ્ધિઃ
સંસ્થિતઃ ॥ ૩૬૪ ॥

પરસ્પરોપકારિત્વં સંવેષાં વસ્તુપર્વણામ્ ।
વિશેષણાનાં વ્યર્થાનામક્રિયા, સ્થાનવર્ણના
॥ ૩૬૫ ॥

વ્યક્તિલક્ષિક્રમવલાદગમ્भीરત્યાપિ વસ્તુનઃ ।
ભાવાયત્તમિદં સર્વમિતિ તદ્માવિકં વિદુઃ ॥
॥ ૩૬૬ ॥ ॥ દ્વિતીય પરિચ્છેદ, ‘કાવ્યાદર્શ’.
(આવૃત્તિ B. O. R. I. 38) પૃ. ૩૧૨
આમાંકયાંય લેખકેજણ્યુવેલુંવાંચવામળતું
નથી. મૂળ કારિકાઓનું ભાષાન્તર મેં આપ્યું
નથી. આપને ફાવતું જ હશે એમ માનીતે
ચાલું છું. વાસ્તવમાં ભામહની ઉપર સૂચ-
વાયેલી ‘વક્રોક્તિ-અતિશયોક્તિ’-એ જ
દંડીની પણ લોકસીમાતિવર્તિની અતિશ-
યોક્તિ છે જે, ‘અલંકારાન્તરોનું પણ એક
માત્ર પરમ આશ્રયસ્થાન છે’-અલંકારાન્ત-
રાણામપ્યેક્કમાહુઃ પરાયણમ્ (૨-૨૨૦૨).

(પ) પૃ. ૧૧૩ : ‘અન્યત્ર એ એવું વિ-
ધાન કરે છે કે શ્લેષથી વક્રોક્તિની શૈલા
વધે છે ને એ સ્વભાવોક્તિથી વિપરીત
છે.’ આ યરાગર નથી. દંડીના શબ્દો
નીચે મુજબ છે : ‘મિત્રં દ્વિધા સ્વભાવોક્તિ-
ર્વક્રોક્તિશ્ચેતિ વાદમયમ્ । (૨. ૩૬૩b) (પૃ.
૩૧૧). એના અનુસંધાનમાં જ ‘દંડી વા-
ચ્યને સ્વભાવોક્તિ અને વક્રોક્તિ એમ બે
પરસ્પર વિરોધી વિભાગોમાં વહેંચી નાખે
છે.’-આ પણ વિચારી લેવું. આ જ પાના
ઉપર આગળ ભામહના સ્વભાવોક્તિ
અંગેના વક્ષણની ચર્ચા કરી છે.

(ફ) પૃ. ૧૧૩ : ‘સ્વભાવોક્તિને ભામહ
કવિની ઉક્તિ ગણવા તૈયાર જ નથી. એ
એને ‘વાર્તા’ કહે છે.’-આ વિધાન ખોટું

છે. લામહ 'વાર્તા'ને ઉલ્લેખ ૨ ૮૭મા કરે છે અને તેને 'સીધુ સાદુ વિધાન' ગણુતા જણાય છે તેથી તેઓ સ્પષ્ટ નોંધે છે કે, 'इत्येवमादि किं वाच्य[ः]' (૨૦૮૭) એની આગળ તેઓ હેતુ, સૂક્ષ્મ અને લેક્ષને સ્પષ્ટ રીતે નકારે છે — 'नालङ्कारतया मतः। न्यारे स्वभावोक्तिानी यस्यां २-६३मा— 'स्वभावोक्तिरनङ्कार इति केचित् प्रचक्षते' इत्यादि 'केचित् प्रचक्षते' એમ કહે છે આમા તેમની અર્ધા સમિતિ હોઈ શકે—half hearted કારણુ વિરોધ હોય સારે તો 'नालङ्कारतया मत' એવુ સ્પષ્ટ કહે છે આ વિગત કયાક ડૉ. રાધવને પણ ચર્ચાનુ અરપણુ સ્મરણુ છે (લામહ, 'કા વ્યાયકાર', આદિતિ હરિદાસ સ.મ. માલા મવત્ ૧૯૮૫) લામહના 'વાર્તા' અને 'સ્વભાવોક્તિ' બે એક નથી.

(૭) પૃ ૧૧૩: 'લામહમા વાર્તા—વકોક્તિનો વિરોધ છે, જ્યારે દહી વકોક્તિને માત્ર અવકાર સમજે છે.' દહીએ 'વકોક્તિ'ને માત્ર અવકાર તરીકે કયા જણાવી છે એ બતાવશો? વળી, 'એના મતે વકોક્તિ એ શ્લેષ ઉપર આધાર રાખનાર અનકાર છે.' (પૃ ૧૧૩) આ પણ ખરાબર નથી. મૂળમા 'શ્લેષ. સર્વાસુ પુણ્નાતિ પ્રાયો વક્તોક્તિયુ શ્રિયન્' એમ છે, 'શ્લેષ ધણુખરુ બધી વકોક્તિઓમા શોભા પોષે છે.' અહીં 'વકોક્તિઓ' એટલે વકોક્તિ નામનો અલકાર નહિ પણ સ્વભાવાખ્યાન સિવાયના બધા જ અનકારો, જે વકોક્તિ મૂલક છે. હદયગ્રમા નોંધે છે: વક્તોક્તિશ્ચ બ્દેન ઉપમાદયઃ સર્વોર્ણયન્તા અલકારા ઉચ્યન્તે। વળી બુઓ પ્રશ્ના (પૃ ૩૧૧): વક્તોક્તિયુ મણિતિમદ્ગીરૂપાલકારેણ।

ન] કવિગોક - ના.યુ.અ.ની ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨

મનમુખ વાઘેલા

પતંગિયું

નથી નથીનાં
પતંગિયાની પાખો વચ્ચે
સમી માંજના મૃગજળ પીવા ઊડયા.

ગઈ કાલનુ
ઠંગીયુ એ ગામ
હજી રણુમા ઊભું છે !
ગામની મૂરીમૂરી ધાયાઓમા
લીલમલીલા વૃક્ષો ડોને ફરફર
ફરફર મગ્ગમા સતાતી
પેતા તગ્ગ વચ્ચે
મંતાયેલા વડુ લિયાઓ ખડાર આવતા
જળહળ જળહળ
સૂર્ય,
સૂર્યના અશ્વોની આખો આખોમાં
ફગી રહેલા પતંગિયાનો રંગ
ગંગાથી ઘેરે ઘેરી માજ ધાય
ત્યા
અશ્વે ની આખોમા
કાણું સામાચીડિયુ આવી બેઠું
અને
અચાનક
સમજાતુ કે
નથી નથીના પતંગિયાને પાંખ હંતી ના !

દીવો બળે છે

પૂર્ણીની ફર ફર મૂંઝેલી પુષ્પની એ સેજમાં,
શી દિનની અંતિમ છબી સંધ્યા ઢળે છે. —દીવો.
એકાંત ઘેરી રાત ટાણે, આકાશને આશ્વાસતા,
રવૈરિણી અભિસારમાં એની બધી આરત ભળે છે. —દીવો.
આંગણે કે ટાડવે ને ઉંબરે કે મેડિયે,
સંકેત જુદા દે સળગતા સૂર્યની તાજપ ફળે છે. —દીવો.
અંધારની ઘેરી છબી શી પૂતના-સ્તન-વિષને
ચૂસી રહેલા ફૂડાન શો એ કાળને કેવો છળે છે! —દીવો.
અંધારાના એ પહાડને શગ-આંગળે તોળી રહેલા,
ગોપલાલા કૃષ્ણની પળ ભર કશી અંખી મળે છે. —દીવો.
છેલ્લે પહેરે મંદ પગલે, અંધાર આસવ પી છડેલો,
રાતનો રખવાળ શું નિજ ધામમાં પાછો વળે છે! —દીવો.
અંધારને સળગાવતો ને ફૂલને ગ્રબકાવતો,
સૂર્યમાંથી નીકળી એ સૂર્યમાં પાછો ગળે છે. —દીવો.

અશરફ ડબાવાલા

આપણું ગીત

સુકી ડીબાંગ સાવ તડકાનો વગડો
ને એમાં બે ફૂલ સખી! આપણે.
આપણે વહાલની વેલને કૂટેલ એક ફૂંકાતા વાયરાની કીડા,
જેમ ભગ્યા આપણે જંગલમાં જેમતેમ
આપણને એમ ભગી પીડા,
એવી સ્થાનતા અહીંયાં મળી તે હવે સૂરજ
પણ સળગે છે પાંપણે. ...સુકી ડીબાંગ
આપણે સંગાય બે'ક ફેરમની વાતનો,
ફેરમની જેમ ભીડી બશું,
કંઠે થીજેલ બધી વગડાની વાતને આંસુમાં રોજ પછી ગાણું,
આજ તારું ઝાકળ તો ભીડતું રે! બાય અને
હાલ હવે ફિરણની થાપણે. સુકી ડીબાંગ

(૮) પૃ. ૧૧૪: 'વક્તાની સમજણ
આપતાં અભિનવગુપ્ત.....વગેરે'... 'ને
આ વાતનો સ્વીકાર ધ્વન્યાલોકકાર આનંદ-
વર્ધન પણ કરે છે.'-પહેલાં આનંદનો
ઉલ્લેખ થયો જરૂરી છે. પછી અભિનવ
ગુપ્તપાદ્યાર્યનો. આવી જ રીતે બધા જ
આલંકારિકાના ઉલ્લેખોમાં ક્રમ બરાબર
જળવાય તે જરૂરી છે. વળી ત્યાં જ
મગ્મટ, રચક વગેરેના ઉલ્લેખો છે. ત્યાં
સાથે સંદર્ભો ટાંકવા આવશ્યક છે.

(૯) પૃ. ૧૧૬: 'આ દષ્ટિએ જ
ભામહ, દંડીના હેતુ અને લેશ નામના
અલંકારોને અલંકાર પદવી આપતો નથી.'
-ભામહ 'દંડીના' અલંકારો ચર્ચે છે કે એ
અલંકારો ભામહની પૂર્વે પણ પ્રયુક્ત થયા
હતા, એ આપના વિધાનમાં રપષ્ટ થતું
નથી. ભામહ 'દંડીના' અલંકારોને ચર્ચે છે,
એમ માનવું બરાબર નથી, કારણ વિદ્યા-
નોની બહુમતિનું વલણ એવું છે કે ભામહ
દંડીના પુરોગામી હતા.

(૧૦) પૃ. ૧૧૮: આ વિધાન અભિ-
નવગુપ્તના મતના આડકતરા સૂચન તરીકે
ઘટવાયું છે. 'ક્યાં? કાણ? એની રપષ્ટતા
કરવી જરૂરી છે.

(૧૧) પૃ. ૧૧૯: 'વ્યક્રોક્તિનો કાવ્ય-
જીવિત તરીકે બચાવ કરવાના કુન્તકના
પ્રયાસની પાછળના લેખકોએ હાંસી ઉઠાવી
છે.'-કુન્તકે કઈ જગ્યાએ, કોનાથી બચાવ
કર્યો એ રપષ્ટ કરશો? હું માનું છું કે કુન્ત-
કને સ્વમતરથાપનમાં જ રસ છે. એના
ઉપર કોઈ એ હુમલો કર્યો કે નહિ એનો મને
ખ્યાલ નથી. વળી, પૃ. ૧૨૦ પર આના
અનુમંધાનમાં જણાવાયું છે કે રસ કે
ધ્વનિને કાવ્યાત્મા માનનાર આનંદવર્ધક

અભિનવશુભ, મગ્મટ કે વિષનાથ કે મા
શ્વિકચયદ્ર જેવા લેખકો કુન્તકને ખૂબ જ
વખોડે છે. આ વિધાન બ્રામક છે આ
નદ કુ નકના પુરોગમી હતા અભિનવ
તમનો કચાયઉ લેખ કરતા નથી, ' he
never alludes to the Vakro
Iti jivita-kara (ડે પૃષ્ઠ ૧૨૮,
Sanskrit Poetics) મગ્મટે તેમનું
ખડન કર્યું હોય તે સ્થાન જરા બતાવશે
તો આનંદ થશે 'માણિકચયદ્ર' એ નામ
સાલગ્યું એટલે જોડી દીધે ખુરૂ? માણિ
કચયદ્ર તો મગ્મટના ટીકાકાર હતા એ
પછી કોં કાણેના વિષે remark કરી છે
મને લાગે છે કે કોં કાણેના મતને સમજીને
તેની ચર્ચા કરવાનું level સૌપ્રથમ પ્રાપ્ત
કરવું થયે

હેમલતા ત્રિવેદી

લાલ લાલ ટહુકે

મગ વનમના હેતુનુ ગવન,
એને પરસે દબણાદો પનન
કે હસી હસી જાય માગુ ભોગુલ મન
ટક્યા ગવનને બપૈયા ને મોર
એની પાખુડુ ફફડ ટ થઈ મહુકે,
મનકાટે મનકાટે મન તણા જલ્દની
પાદડીઓ લાલ લાલ ટહુકે,
ઈ ટહુકે ટહુક માં જોડે કોયલનુ વન
કે હસી હસી જાય માગુ ભોગુલ મન
અ પાઢી આનલીની આછેરી આખથી
ફોગ તા ફૂલ શ્યામ ફૂગે,
ફૂલના રૂરકાટે તન કોરી કોરીને કોઈ
મા'યલામા ઊંડુ ઊંડુ સરકે,
ત્યા તે લીલરી ડાળખાથી ફૂટે ગગન
કે હસી હસી જાય માગુ ભોગુલ મન

નિરજન યાજ્ઞિક

કાલે

બોડલ પાપણની પછવાડે
સુતેના વિભોગ સવારે
સૂજ થૈ જોગી નીકળજે
વાતોનુ જગલ સુકે તા
ઉજજડ વગડો થૈ ડોકાશે
ફળિયામા ઉનાથુ દન
કમડ થૈ જોલી રેવાની
કા ય સવારે
ચુનમો'રી ગો આથુ બે આપ !

હું ઊગીશ

કાલે સવારે આકાશમાં જે ઊગશે
તે સૂર્ય નહિ હોય,
હું હોઈશ.

હું ઊગીશ,
અને તું પૂર્વના ઝંકૃત મંડપને
મારી સાથે
ઝીલતી હોઈશ.

ખંધ કમળમાંથી તું ખહાર નીકળશે.
ઘાસનો બજમમાંથી બગીને,
તું મારી તરફ ઊડી આવશે.

તું નદીને કિનારે કલકલ કરી મૂકશે,
અને આકાશના ખેતરમાંથી તારાનાં
પંખી ઉડાડી મૂકશે.

પાંદડાં પરના નીલા લીલા રંગ પર ખેસી
તું અવકાશનું ગીત ગાશે.

અંધારા ધુમ્મસનો પડદો ઉતારી
તું મલપશે,
તે સૂર્ય નહિ હોય,
હું હોઈશ.

પ્રવેશી સોળે ને

હવે મારા લીના સમયવન-એકાન્તર-તરુની
કુણેરી ઇચ્છાની વિટપ પરનું લાન ટહુકે,
સવારે બોધેલું શમાણું, બનીને આંગણુ તણી
નવેરા ક્યારાની તુલસી પરનું પાન, ફરકે!
ન વાગે રેતીનો કણ પણ છતાં હેલ કૂટતી,
પગે ખાંધ્યાં લીલાં વજન, મનનો મોર ગહેડે;
કદી છાનું છાનું અમથું અમથું હોઠ મરડે;
સખીની વાતોનો વિષય બની આ કાય તૂટતી!

હજી તો કાલે હું ફર ફર થતા કાગણુ સમી
હતી ને ખંધાઈ ગઈ, અભરખે ચૈતર ચઢે,
કદી શય્યાખંડે ટમ ટમ દીવે આલ ઊતરે
ત્યજી ગીતા, ઓખાહરણુ ભણી શ્રદ્ધા વળી જતી!
હવે કંચુકી યે રહ્યું ગવન ક્યારેક સરકે,
પ્રવેશી સોળે ને મૂંઝવણુ મહીં સાન લપકે!

હસમુખ વ્યાસ

‘હું છું’

ઊડતાં પંખીનાં ખરતાં પીછાંની વાત હું છું.
ને વહી ગયેલાં પાણીનાં રહી ગયેલાં ગાનનો આઘાત હું છું.
એમ તો આપણે આપણી જ કેટલીયે
દીવાલો ઊભી કરી છે!

તો પણ—

ખધાંનો એક બની જતો પાયો અડગ હું છું.
પ્રેમ અને નિરાશાની દુનિયામાં જગત ભડે આથડે,
તેમાંથી પણ કંઈક પ્રાપ્ત થયો સાર હું છું.
જન્મ્યા પછી મૃત્યુની વાત ના કરતાં
કારણ કે મૃત્યુની યાદના સતત હું છું!

શોભન

વશ રાખવું શે મન?

આપણે અવશ,
વશ રાખવું શે મન ?
ધૂધવતા સાગરનાં ફીણ મહીં
ફેંકાયેલાં કિનારે શરીર,
કિનારો ય સંઘરે ના,
રહે કયાંથી ધીર ?
પછડાવું પળે પળે
ઠરવું શે આપણે સહન !
આપણે અવશ,
વશ રાખવું શે મન ?
આંધિ એવી લપડી કે,
આપણો ય એને લાગે ભાર !
ઉપર ઉછાળે અને
પછડાવી મારે વળી માર;
પહંડ્યો પહંડાય નહીં
એવો જ્યાં પવન,
આપણે અવશ,
વશ રાખવું શે મન ?
કાણે અહીં મોકલ્યા છે,
કાને કાનું કામ ?
આવા તે મેળામાં
કાનં પૂછવું ય નામ ?
હૈયે હૈયું લીંસાતું આ
હાથ એમાં રાખવું શે તન ?
આપણે અવશ,
વશ રાખવું શે મન ?
ઠરવો વિશ્વાસ કયાંથી ?
સ્વાંગ જેનો છતરાવે;
મુગજળે જળ મીઠાં
કાણુ વળી ભરી લાવે ?

સતના તોરણિયે
અસતનાં રતન ! !
આપણે અવશ,
વશ રાખવું શે મન ?

હાથાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'

ગુપ્તખાર

મેટા ભાઈ એ
અમેરિકાથી લખેલા પત્રમાં
મને ગોઠવાઈ જવાનું ગમે છે.
શક્ય છે એટલે જ
દીવાલ પર લટકાવેલી
મેટા ભાઈની તસ્વીરના કાચ
ખે ભાગમાં વહેંચાયેલો
હોવા છતાં ફેમમાં ચીટકી રહ્યો છે.
અને
મને મેટા ભાઈના તસ્વીરવાળા
રહેરામાંથી
અમેરિકનોની ગંધ આવે છે.
અને કદાચ એથી જ
નિમ્નરણીના તૂટી ગયેલા
પગથિયાને સમરાવવાનું
ખા
પસંદ કરતી નથી.

કવિતા એ ક્રાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે. જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસેનસમાં તે પ્રસરે છે અને પોતાની ગૂઢ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

સુન્દરમ્

સમર્પિત

મર્યેન્ટ ઍન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

જનતા ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કોર્પોરેશન • સેનાપતિ બાપટ માર્ગ (દક્ષિણ)

મુંબઈ ૧૩

જીવનમાં કવિતાને આપણે આટલું બધું માન આપી-
એ છીએ તે શાથી? જીવનને કેળવીને ઉત્તમ બના-
વવાની તેનામાં અપાર શક્તિ રહેલી છે તેથી જ.

(વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ)

Contributed by

Messrs Calico Dyeing & Printing Mills Pr. Ltd.

41 E Ambedkar Road, Industrial Estate, Lalbag, Bombay-12

(અનુસંધાન : પૂર્તિના ખીલ પાનાથી)

હતા, વચ્ચે બે વર્ષ ૧૯૫૦થી 'પર દરમિયાન ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુસ્નાતક વિભાગમાં થોડો સમય અધ્યાપનકાર્ય કરી ગયા એટલેા મુંબાઈથી વિજાહ.

માંગલ્યમૂલક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા પાઠક સાહેબે દીધાકાળ સુધી વિધુર રહી ઈ. ૧૯૪૫માં ૫૯ વર્ષની વયે શિષ્યા હીરાબેન સાથે બીજું લગ્ન કર્યું ત્યારે આ ગુરુ-શિષ્યાના લગ્ને સમાજમાં ઠીક ઠીક ચર્ચા જગાવેલી. પણ થોડો સમય જતાં જ એ લગ્નની રનેહશુચિતા અને નિર્દોષ સખ્યરુચિ પ્રતીત થતાં ચર્ચાનો વંદાળ સમી ગયો. પિતા તરફથી પ્રાપ્ત થએલાં સંસ્કારી વિચાર, વાણી અને વર્તને તથા માતાની સંઘમિત્રતા અને આચારશુદ્ધિએ સમાજસાચુ-ભાઈને હચ્ચ ઉમદા ચારિત્ર્ય-સંપત્તિની લાડાણુ કરી હતી. એમના હૈયાની મુલાયમતાએ એમને અન્તરશત્રુ સખ્યાહતા.

આવા સત્વરીલ પુરુષની સાહિત્યસાધના ઘણી મહત્વ-શીલ રહી છે. સાહિત્યનાં લગભગ બધાં જ ક્ષેત્રોમાં એમની પ્રતિભા પ્રગટયા વગર રહી નથી. 'કાવ્યની શક્તિ', 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણે', 'સાહિત્યલોક', 'નર્મદે: અર્વાચીન ગદ્યપદ્ધતેા આદ્ય પ્રણેતા', 'અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય', 'સાહિત્યવિમર્શ', 'આદ્યાચના', 'આકલન' તથા 'નર્મોવિહાર' જેવા ગ્રંથો સૂચવે છે કે એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું મુખ્ય ક્ષેત્ર હુંડું વિવેચન. વિવેચક તરીકે એમનામાં તટસ્થતા, સહુલતા, ચોક્કસાઈ અને સાત્ત્વિકતા આગળ તરી આવે એવા ગુણો છે. એમની વિવેચનામાં કયાંય કટુતા બેવા નહીં મળે. હાર્યકાર તરીકે એમનામાં નમે અને મર્મ બન્નેના નમૂના મળી આવશે. એમની વિનોદવૃત્તિમાં સૂક્ષ્મતા, સુરુચિ અને સમલાવ છે. 'પ્રસ્થાન'માં 'સ્વૈરવિહારી'ના તખલ્લુસથી લખેલા આ હળવા લેખો 'સ્વૈરવિહાર ભાગ-૧ અને ૨'માં સંગ્રહીત થયા છે. વાર્તાના ક્ષેત્રમાં શ્રી ધ્રુમ-કેતુએ બીમી કરેલી પોચટ ભિમલતાની હવાથી ચીલા ચાતરીને 'દ્વિરેક' રૂપે વાર્તાકાર પાઠક પ્રગટયા છે. કથનની સરળતા, વિષયવૈવિધ્ય, નિરૂપણનાવીચ, ચોટદાર પ્રસંગાયોજન, દ્રષ્ટાના તાટસ્થ અને વેધકતા તેમજ વિચાર અને લાગણીમિશ્રિત જીવનદર્શન એમની વાર્તાકલાનાં આગળ તરી આવતાં લક્ષણો છે. એમની આની લાક્ષણિક વાર્તાઓ 'દ્વિરેકની વાતો ભાગ ૧-૨-૩'માં સંગ્રહીત થઈ છે. એમની 'હતરમાર્ગનો દોપ' (દ્વિરેકની વાતો-૩) વાર્તાને મહિહા પારિ-તોપક પણ એનાયત થએલું. જાયા કલાતત્ત્વને આંખતી 'દ્વિરેકની વાતો' એટલે વાતોવિદની વાર્તાઓ. 'કાવ્યસમુદ્રચંચ', 'કાવ્યપરિચય', 'ગાવિદ્યમન' તેમજ આનંદશંકર ધ્રુવનાં લખાણેનું સંપાદન પાઠકસાહેબની સંપાદક તરીકેની દષ્ટિ-

સંપન્નતા પ્રતીત કરાવી આપે છે. 'કલાંગાર અને ખીલ કૃતિ-ઓ'માં એઓ નાટ્યલેખક તરીકે બહાર આવ્યા છે તેો 'ધર્મપદ', 'કાવ્યપ્રકાશ'-૧ થી ૬ હલ્લાસ વગેરે અનુવાદોમાં અનુવાદક તરીકેની સિદ્ધિ પણ મેળવી લીધી છે. 'મનોવિહાર' એમના સાહિત્યેતર નિબંધોનો ગ્રંથ છે તેો 'પ્રમાણ-શાસ્ત્ર પ્રવેશિકા' છે એમના તકરારો વિષયક ઊંડા અભ્યાસ-જ્ઞાનનો અંકે. 'નિત્યંતે આચાર' ચિત્રક પાઠકસાહેબના જીવનવ્યવહારનો નિગ્રોહ હોઈ ચયાથે રીતે જ 'તરુણેનું બાઈબલ' ગણાતો ગ્રંથ બની રહે છે.

આમ, અનેકક્ષેત્રમાં વળાઓળ પ્રમાણમાં સિદ્ધિહાંસલ કરનાર પાઠકસાહેબે કાવ્યક્ષેત્રને ગૌણ ગણ્યું હોવા છતાંય એ ક્ષેત્રમાં એમણે કરેલું પ્રદાન ગૌણ નથી. કવિ તરીકે એઓ બહાર આવ્યા સં. ૧૯૭૯માં 'શણકદેવી' નામક કાવ્ય 'ગુજરાત' માસિકમાં પ્રગટ કર્યું ત્યારથી. એમનું આ પ્રથમ કાવ્ય તેો 'ભગવાન'ના ઉપનામથી પ્રગટ થએલું; પરંતુ ત્યાર પછી 'નર્મદાને આરે' કાવ્ય લખ્યું ત્યારે એમણે કવિ તરીકે 'શેષ' તખલ્લુસ ધારણુ કર્યું. ત્યારથી આજ સુધીની 'શેષ'ની પ્રગટ અરોષ કવિતા એટલે સં. ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધ થએલ 'શેષનાં કાવ્યો' અને ઈ. ૧૯૫૯માં પ્રગટ થએલ નિધનોત્તર કાવ્ય સંગ્રહ 'વિશેષ કાવ્યો.' એમનાં કાવ્યોનો વિશેષ આ બન્ને સંગ્રહની કૃતિઓમાં નિ:શેષ રીતે પ્રગટયો છે. કવિ તરીકે 'શેષ' પર બે પરિબોળી અસર: ગાંધી અને હાકો રત્ની. શૈલીની સાદગી અને વિષયની પસંદગીમાં ગાંધીવાદી દષ્ટિ, તેો પ્રયોગશીલતા અને વિચારપ્રાધાન્યમાં હાકોરની દષ્ટિ. પોતાની પુરોગામી પેઢીના સંસ્કારો ગ્રીક્ષીને પણ શેષે કાવ્યોમાં પોતાની પ્રતિબાનો વિશેષ પ્રગટ કર્યો છે. વિષય-વૈવિધ્યની સાથે સ્વરૂપવૈવિધ્ય પણ એમની કવિતામાં ઓહું નથી. પ્રણય, પ્રકૃતિ, પ્રભુ, સમાજ વગેરેને વિષયભૂત કરતી એમની કવિતા-નિર્જીરિણી લગ્ન, ગરબા-ગરખી, લોકગીત, હુહા-સોરઠા, ભિમી ગીત, કયાકાવ્ય, સૌનેટ, રાસ, મુક્તક આદિ વિવિધ સ્વરૂપોમાં થઈને વહી છે. આમ, એમણે પ્રાચીન, મધ્યકાલીન તેમજ અર્વાચીન બધાં જ કાવ્યસ્વરૂપો ખેડયાં છે અને એનાં સુકુળ વેડયાં છે. એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં હચ્ચ જ્વનિપ્રધાનતા છે તેો કેટલાકમાં અભિધાના સ્તરે મીઠાશ પણ છે. એમની કૃતિઓમાં અનુક્રમે ક્રાન્ત અને હાકોરનો લાલિય અને ગાંધીય પણ છે તેો લોકગીતોના વાતાવરણની લાક્ષણિકતા થ છે. અંજેજી કાવ્યપ્રવાહના વિચારોને, તેો સંસ્કૃત કાવ્યધારાના વારસાને એમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં ઊભા છે. એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં મીઠિ છે, તેો અર્વાચીન ગ્રંથતમાં ખેસે તેવી પ્રયોગશીલતા પણ છે.

એકો 'અવરથા' પરથી 'અવરથાયુ' એવું કિથાઈ બનાવે છે, તો બીજીવિશેષને શબ્દ 'અતરપી' પણ કાવ્યમાં સરકૂત શબ્દોની સાથે જ લઈ આવે છે. અશ્વિનવ રચનાકૌશલ અને નિરૂપણનાનીન્ય પણ એમની કવિતાની આદરાઈતાતામાં આર ઉમેરો કરે છે. સમગ્ર કવિતાઓ અને કાવ્યમાં અંગભૂત બની રહે તેવું સમુચિત અલકારોગ્રાજન, રીલીની સાદગી સાથે જ તાજગી, પ્રયોગશીલતાની સાથે સમમ શીલતા, વિચારોની ઉન્નતતા સાથે ભાવોર્મિની ગહનતા, હ્રિંત-સામર્થ્યની સાથે સાથે ધ્વનિગુજારોથી ભરી ભરી ભાષા-સમૃદ્ધિ, ચિત્રાત્મકતાની સાથે સાથે ધ્વન્યાત્મકતા, સુત્રાત્મકતા સાથે સચોટ વર્ણનશક્તિ - આ છે એમની કવિતાનાં આગળ તરી આવતાં લક્ષણો.

એમની વિવેકપ્રધાન કવિતા પણ ઊર્મિધ્વાવિત બનીને આવે છે અને તેથી જ એ શુષ્ક ચિત્તન કવિ ન રહેતા રસાદ્ય કાવ્યકવિ બની રહે છે. એમની કવિતામાં કલાકારની સમાનતા અને સંયમશીલતાની સાથે સાથે કાવ્યશાસ્ત્રજ્ઞનાં ઔચિત્ય અને સમમાણતા ભેવા મળે છે આથી એમની કવિતાને આપણા મૂર્ધન્ય વિવેચક શ્રી વિજયપ્રસાદ ત્રિવેદીએ ઉચિત રીતે જ 'કાવ્યજ્ઞની કવિતા' કહી છે ને! અને એટલે જ કાવ્યક્ષેત્રમાં ડગ બરવા ઇચ્છાનારે શેષની કવિતા આદર્શ નમૂનો પૂરો પાડી શકે તેમ છે.

ઇવનમાંગ્યની એમની કવિતા પ્રારબ્ધની સામે પુરુ-

પાર્યોબધિની છે. પ્રાણ્યશાવની રોતલતાને રથને એમણે ધીરગમીરતા આઈ છે. એમનામાં જ્ઞાનમક્તિનો ઉમેશ છે તો સાંસારિક નિર્મોહી કામવૃત્તિનો સમાદર પણ છે. એના હૃદયમાં તોફાનો કે વિચારોના વટોળ નથી, પરંતુ એ બનેનું સ્વરૂપ આલેખન છે. ષડિતયુગમાં ઉપેક્ષિત રહેલા હારથ રસને પણ એમણે પોતાની કવિતામાં નવાભ્યો છે દલપત રામ નવલરામ ખઠી રામનારાયણમાં જ એ રસ વધુ સૂક્ષ્મ અને ચમકવાળો બન્યો છે. 'પૃથિવી સૂત્ર' જેવી રીતે અને વાદ્યકૃતિમાં પણ એમની વિવેકપૂર્ણ કવિત્વ શક્તિનાં દર્શન થયાં તગર રહેતાં નથી.

કાવ્યશાસ્ત્રના આ મંખર જ્ઞાતાનુ અવિરમસ્તીય પ્રહન તે છે 'બૃહત્ પિંગળ' એમના અર્થાંક પુરુષાર્થનું ગુજરી પિંગળ સાહિત્યમાં એ અનન્ય સુધ્ધ છે 'નર્મદ સુવર્ણ વૃક્ષ' અને સાહિત્યઅકાદમીના પારિતોષિકી પુરસ્કૃત આ મહાનર્મદ એમની કાવ્યશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિનું ચિર સન્મારણું બની રહેશે.

આવા સમગ્ર સાહિત્યકાર, સત્વરીલ આરિચમન્ય પુરુષ,

ધ્યાપક

પાઠક ર

ખાઈમાં હૃદય બધ ધડવાથી અવસાન થયું ત્યારે ન્હી અને નવી પેઢી વચ્ચેનો ભલે એક સમર્પ સેનું જ તરી પડ્યો!

વિદ્યાર્થીઓને ઓછા લવાજમે

કવિલોક

જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની શાળા-કોલેજના આચાર્યની સહીવાળું વિદ્યાર્થી તરીકેનું પ્રમાણપત્ર મોકલશે તેમને વાર્ષિક રૂ. ૪ લવાજમથી કવિલોક મોકલાશે.

गुजराती कवितातु अतुपत्र-शिशिर-विक्रम संवत् २०२८-परंपरित आंक ८५-द्विज आंक १३

अ-सुआरी-देकुआरी पं. १६७२

आव्य

अध

श्री अरविंद	पृ. २	निमित्त भारे आते
राजेंद्र शाह	२	भाडी नही काहु
अमरवतीकुमार शर्मा	३	मजल
उशनस	४	रातनी डाण
मौन भवोदही	५	निर्वेद
भकर-द इने	६	भारा समंदरना पाडक
गनी हर्षावाणा	७	भाडी पै।
रामचंद्र भा. पटेल	८	भते कोष्ट
रमेश पारेभ	९	आधी रे भधराते
सविध	१०	न रई
भगशकर 'पूजक'	१०	गजल
कनु महेता 'व्योम'	११	अव्हापिये वेद्य
महेश ज्योशी	१२	मजल, यन्त्र
भाबुलाल पटेल	१३	तमे पाछा आव्ये
अरविंद लह	१३	गीत
डा. यन्त्रकान्त इताष्टी	१४	टहुडा
प्राणुजवन महेता	१५	तु भाटीतु पड ठावे ने
मोहन महीकर	१६	कागधुने अडे रात रोझ
प्रभाध ज्योषी	१७	अमदावाद
मनसुभा वाघेबा	१८	पतंगियु
धर्मचंद्र लह	१९	दीवा जले छे
अशरफ उपावाला	१९	आपायु गीत
हेमलता त्रिवेदी	२०	लास टहुडे
निरंजन यानिक	२०	कावे
स्थितप्रता	२१	हुं जोगीश
सतीश व्यास	२१	प्रवेशी सोणे ने
हंसभुष व्यास	२१	'हुं छुं'
शोभन	२२	वश राभवु शे भन ?
काबालाष्ट पटेल 'मासूम'	२२	शुष्का

अत्रिभुष

पृष्ठा पर: शिशिर (वासुदेव स्मार्त), कवि 'शिव'ना, इस्ताद्वार;
रामनारायण वि. पाडक; इवाका १ (सोमलाल शाह)

द्विज १ श्री अरविंद
पंड्या पाडक २ अहंन उन
रजनीकान्त ज्योशी ८ काव्याभा अलंकार
तपस्वी नाटो १६ 'नैकीति' लिपि
धीरुबाष्ट पंडीण भूति रा. वि. पाडक

ए 'कविदाक' देनाग्रिम चयनी छ अतुगाहर पे
भासे — देकुआरी, अमिल, नून, आगसु,
आहोअर ने डिसेअर मराना अंतगा मरु
आय छ. ए वाषिक देना ३, ६, परहामा ३
१० या मा. पू, अमेरिका मा ३, १५ या रौ. २;
विवाध्या मोटे अमेरिका लवलम मनी सव
५३ ३; ३; छेड नमनेतो ३, १. ए डिपेडने
भूति विधेना निर्धे लावय अथवा अमरुद्व
भूति पाछी भोगववा योतानु सनानु कहेछु तथा
पुस पोस्टेअर आरेछु माटे केकर रोडवरा निनति
छे. ए भूतिना तथा लवलम मोडिवाला भोग:
'कविदाक' C/O विभिनी पिन्टरी, ३८० गिर-
नाम राड, काडरकर, मुवाष्ट रा मा कुमार कायो-
लम विगि. दावा, १४५४ रागपुर के महेता (६१)

तनीयो: सलेंद्र शाह अने अथुताष्टी सवत
संडयोश: अथत पंदिज आने धीरुबाष्ट पंडीण

लवलम परवाना अन्य रण
निपाडी भा. वि. मिन्सेरा स्ट्रीट मुवाष्ट २

मीनस रागुरद्वान मोहनदी
शामराहेन १६ भागे मोहनरागे लन
भासदेवी मुवाष्ट १

अल. के. मेधाष्टी - १४ अमरुतला स्ट्रीट
इलकला १

मुद्रक अने प्रसिद्ध: पाणुताष्टी ना
कुमार पिन्टरी - १४५४ रागपुर

શ્રી અરવિંદ

રાત્રિનો યાત્રિક

મેં રસાતલની જિડી ગર્ભાંતણે એકાન્ત
કાંધ રાત્રી મંત્ર છાના મિલનનો મંત્રેતઃ
ઈશનો ધારી અમર્ય પ્રકાશ મારે વશ
પામવા આવ્યો લયાનક રામ એનું હૈન.
(મેં) દીપ્ત મારા ચિત્તનો મહિમા દીધો છોડી,
ને અલૌકિક આત્મનો આનંદ પૂર્ણ પ્રજ્ઞાનઃ
ધૂંધળા ને અંધ વિસ્તારે ભ્રમણ માડી
આવ્યો અભણ, ઇં ધૂનવાં જલને ધૂસર કો પ્રાન્ત.
ટાઢના મોગ્ન, હીલા કીચકમહોં ચાલુ;
ને છતાં આ કલાન યાત્રા ન કપાયે અંતઃ
કાળની એ પાર ખેંધું તેજ ના જાળુંઃ
દિવ્ય કે ઇં મિત્રનો ય અવાજ ના ઘુનિમન.
તો ય હું જાણુ પડી કેડી ચરણને ચિહ્ન,
શસતીને પંથ દોરે એ જ, નહિ મં સિત્ત.

અંતહીન આયાસ

મેં નાવ મેલી અણજાણુ જલે અનંતનાઃ
કાઠો વિછોડી દીધ પાછળ મર્ત્યલોકનોઃ
પ્રત્યેક ત્યાનું થતું હુતાઃ અર્ગી રિલોકતો
જિડાણુ, એક ઘુમિ ઇંગિત આપુ વ્યોમમા,
કે ઇં અહીં કર કર્ણતણે નિયતણ.
રાત્રી પ્રકાશ બની આડ સમુદ્રને સ્તર-
રે ભૂખ-શાર્ફલ અચેતન વ્યમ, ધુધુર
કે રિક્ત એકલનિવાસીની અનિર્ધારનંદ
જે શક્તિ હુંદું. ગરિમા લહું સર્વ આણુખી
એની મને અડતીઃ જોહ નીચેની રાક્ષસી;
ઓ પાર, અદ્રિ અણુલક્ષ્ય મળું ન કે ઇં જ્યાં,
રે હું ત્રિલીન બનુ એક અને અનન્યમાં.
જાણુ પરાતપરની સદ્ય પ્રદીપિતમાંહોં ત્યાં
પૂર્ણ રહસ્યોધના.

Shri Aurobindo

PILGRIM OF THE NIGHT

I made an assignation with the Night,
In the abyss was fixed our rendezvous,
In my breast carrying God's deathless light
I came her dark and dangerous heart to woo
I left the glory of the illumined Mind
And the calm rapture of the divinised soul
And travelled through a vastness dim and blind
To the grey shore where her ignorant waters roll
I walk by the chill wave through the dull slime
And still that weary journeying knows no end,
Lost is the lustrous godhead beyond Time,
There comes no voice of the celestial Friend,
And yet I know my footprints' track shall be
A pathway towards Immortality.

THE INFINITE ADVENTURE

On the waters of a nameless Infinite
My skiff is launched, I have left the human shore,
All fades behind me and I see before
The unknown abyss and one pale pointing light
An unseen hand controls my rudder, Night
Walls up the sea in a black corridor,—
An unconscious Hunger's lion plaint and roar
Or the ocean sleep of a dead Eremite.
I feel the greatness of the power I seek
Surround me, below me are its giant deeps
Beyond, the invisible height no soul has trod,
I shall be merged in the Lonely and Unique
And wake into a sudden blaze of God,
The marvel and rapture of the Apocalypse.

રમણુભાઈ નીલકંઠ

ધારુભાઈ પરીખ

‘ભદ્રંભદ્ર’ અને ‘શાંતિ પર્વત’ દ્વારા સર્જનક્ષેત્રે, તથા ‘કવિતા ને સાહિત્ય’ દ્વારા વિવેચનક્ષેત્રે ચિરમરણીય પ્રદાન કરી જનાર રમણુભાઈ નીલકંઠનો જન્મ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કૉલેજના આચાર્ય, કેળવણીકાર અને સુધારક રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠને ત્યાં એમના ત્રીજા ને સૌથી નાના પુત્ર તરીકે ઈ. ૧૮૬૮ની તેરમી માર્ચના રોજ થયેલો. પિતા તરફથી દેશહાલ, નારી-સન્માન, સિદ્ધાંતપ્રિય પ્રકૃતિ અને સુધારક વૃત્તિ તથા માતા પાર્વતીકુંવર તરફથી રનેહભર્યા સ્વભાવ અને સહુને સહાયશ્રૂત થવાનો પૈરોપકારભાવ વારસામાં જ પ્રાપ્ત થયેલા.

બાળક રમણુભાઈની રમરણશક્તિ સુતીશણ અને અવલોકન-શક્તિ અદ્ભુત હતી. જિજ્ઞાસાવૃત્તિ પણ એટલી જ આશ્ચર્ય-કારક. આથી ચાર વર્ષની કુમળી વયે એમની પ્રાથમિક કેળવણી-નો પ્રારંભ થયો. પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિનો પરિચય ઈ. ૧૮૮૩માં મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં અમદાવાદ કેન્દ્રમાં પ્રથમ આવીને એમણે કરાવી આપ્યો. ઈ. ૧૮૮૪માં એમણે અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને શિષ્યવૃત્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી. મીવિયસ માં એઓ આખી યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ આવ્યા. પછી મુંબઈની ઍલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના આચાર્ય વર્ડ્ઝવર્થે (કવિ વર્ડ્ઝવર્થના પૌત્ર)ની શિક્ષણપદ્ધતિની ખ્યાતિ સાંભળી વધુ અભ્યાસ માટે ત્યાં જતા. અમદાવાદ જેટલી ઉચ્ચગણ શિક્ષણ કારકર્દી એઓ મુંબઈમાં ન હોખવી શક્યા એ ખરું, પણ એમની વૈચારિક ક્ષિતિ-જેનો ત્યાં અવશ્ય વિસ્તાર થયો. ઈ. ૧૮૮૭માં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર જેવા ઐતિહાસિક વિષયો સહિત એઓ દ્વિતીય વર્ગમાં બી.એ. થયા અને એમ. એ.નો અભ્યાસ પૂરો કરી અધ્યાપક થવાનો મનસૂબો ધડથો; પરંતુ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે પ્રાછળ-થી એ ભાંગી પડ્યો.

ઈ. ૧૮૮૬માં પિતાની ઇચ્છાનુસાર અમદાવાદ જિલ્લા અદાલતના ‘ક્લાર્ક ઓફ ધ કોર્ટ’ની નોકરી એમણે સ્વીકારી લીધી. એમની કાર્યદક્ષતા અને પારગામી સૂક્ષ્મ સૂઝને લઈને સરકારે એમને ઈ. ૧૮૯૧માં તરફી આપી શિરસ્તેદાર કર્યા. આ પદે રહીને પણ એમણે પોતાની સફળ કારકિર્દીમાં ઉમેરા કર્યો. ઈ. ૧૮૯૩માં એલએલ.બી. થયા અને એક માસ માટે ઉપન્યાયાધીશપદે નિમણા; પરંતુ સ્વતંત્ર વ્યવસાય માટે એમણે ઈ. ૧૮૯૭માં નોકરી છોડી વકીલાતનો આરંભ કર્યો. ધીમે ધીમે એમણે અમદાવાદના પ્રથમ હરોળના વકીલ તરીકે નામ કાઢ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં ડૉ. સુમત મહેતાનાં પિતૃદા બહેન સાથે એમનું લગ્ન થઈ ગયેલું, પણ ઈ. ૧૮૮૮માં જ એ સુખી હામ્પ-ત્યનો કરુણ અન્ત આપ્યો. ઈ. ૧૮૮૬માં વિદ્યાગૌરી સાથે એમનું બીજું લગ્ન થયું. એમનું આ લગ્નજીવન અંત સુધી પ્રસન્નતાથી

ભર્યું-ફેર્યું રહ્યું. અનેક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ એમણે વિદ્યાગૌરીને મૅટ્રિક કરાવી કૉલેજ-અભ્યાસ પૂરો કરાવ્યો, એટલું જ નહિ પણ, પોતાની બધી જ પુત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપી સૌસન્માન-ની અને સુધારાની પોતાની ભાવનાનો દાખવો બેસાડ્યો.

ઈ. ૧૮૯૧માં પિતા મહીપતરામનું અવસાન થતાં એમની આદરેલી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં રમણુભાઈને જોતરવાનું શ્રેય એમના પિતૃમિત્ર લાલરાંકર ઉમિયાશંકરને ભય છે. ત્યાર પછી તેા અમદાવાદની એક પણ જાહેર પ્રવૃત્તિ એવી નહીં હોય કે જેમાં રમણુભાઈની સેવા અને સહબુદ્ધિ કામે ન લાગ્યાં હોય. ઈ. ૧૮૯૭માં એમણે અમદાવાદ સુધારાની ચૂંટણીમાં ‘પ્રેસાબ્ધ’ અને અનેક સભ્ય પ્રતિસ્પર્ધીઓની સામે ચૂંટાઈ પણ આવ્યા. ત્યારથી લગભગ જીવનના અંત સુધી એ આ નગરકલ્યાણના કામમાં જોતપ્રોત થઈ રહેલા. અમદાવાદ નગરપાલિકાની એમની સેવાઓ અજોડ ને અવિરમરણીય છે. આ ઉપરાંત પ્રાર્થના સમાજ અને ગુજરાત વિદ્યાસભાનું પણ કુશળ સંચાલન એમણે કરી બતાવેલું. ઈ. ૧૯૧૨થી તેા, લાલરાંકર ઉમિયાશંકર વિદેહ થતાં એમના હસ્તકની લગભગ બધી જ જાહેર સંસ્થાઓનો વહીવટ રમણુભાઈને માથે આવી પડ્યો; પરંતુ એમણે કાર્યદક્ષતાથી અને કૃતવ્યનિષ્ઠાથી એ દીપાવી નહોતો અને અખંડ કમ-ચક્ષુતા અલોકિત આનંદ માર્યો. ઈ. ૧૯૧૩માં સરકારે રમણુભાઈની સમગ્ર સમન્વય અને પરગજી પતાવટ શક્તિથી આકર્ષી મુંબઈ કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે એમની નિમણૂક કરી. ત્યાર માંહે એઓ હસ્તાક્ષર પારખવાની કલા શીખવા લાગ્યા અને એ કલા એટલે સુધી હસ્તગત કરી કે વકીલાત કરતાં હવે એમાં-થી એમને વધુ આવક થવા લાગી.

એમની સર્જકીય વિચારસરણી જેટલી મવાળ હતી તેટલી મરાળ સુધારકરણી નહોતી. ઈ. ૧૯૨૦-૨૧માં કૉંગ્રેસની અસહકારની લડતને એમણે હિંસામય ગણાવી વખોડી કાઢતું ભાષણ આપેલું એ પરથી એ મવાળપણનો ખયાલ આવશે; તે ઈ. ૧૯૧૨માં મુંબઈની ‘આર્યન પ્રદરશ્ન કોન્ફરન્સ’ ગોઠવેલ રનેહ-ભાજનમાં બેઠેકે હરિજનો સાથે સમૂહભાજન લેતાં જ્ઞાતિએ તે બદલ પ્રાયશ્ચિત કરવાનું કહ્યું તેનો ઇન્કાર કરી નાત બહાર રહેવાનો જ્ઞાતિ ઇન્સાફ (!) સ્વીકારી લીધો તેમાં સુધારક રમણુભાઈનું જહાલપણ પ્રતીત થાય છે. ઈ. ૧૯૨૪માં તેા અહમદનગર પ્રાંતિક સંસ્થાસુધારા પરિષદના એ પ્રમુખ પણ વસા હતા.

આવા રમણુભાઈનું સર્જક તરીકેનું બ્યક્તિત્વ તેા કૉલેજ-કાળથી ખીલવા માંડ્યું હતું. ‘કાન્ત’ અને બ. ક. કાંકર જેવા સહાધ્યાથીઓના સાન્નિધ્યમાં એમનો સર્જનશૌખિય પોષાતો જતો

(અનુસંધાન: આ પૂર્તિના ત્રીજા પાને)

પાનિં પાણિં ફરિ નરિં પેનાં પિંઈ ફામે જામા,
 ભાગિં ફેરિં ફરિ નરિં પેનાં પિંઈ ફામે રસા,
 પાનિં ફરિં ફરિ પલિ રસા, - ફાણિં કોન ભાગી,
 નાંઈ કોને ભરતિ ફરિ નર. એક રસા એક રસા.

ફરિં નાંઈ ને જામે જામા,
 ને ભાગિં ભરતિ ભરતિ,
 ભરતિ ભરતિ ભરતિ પાન પોઈ,
 રસા રસા જે જામે ફરિ ને.

ને રસા રસા જે જામા ને જામા,
 ને જામા ને જામા જે જામા,
 રસા રસા જે જામા જે જામા,
 ને જામા ને જામા જે જામા.

ને જામા ને જામા જે જામા,
 ઉપાસા જે જામા જે જામા,
 રસા રસા જે જામા જે જામા,
 ને જામા ને જામા જે જામા.

સર સમજાઈના હસાસરમા
 'સરિનો પંત' નાટકમા આવેલી કવ્યોપ્તિઓ

સર રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

રમણલાઈ: ઈ. ૧૮૮૦માં...

...૧૮૯૭માં તરભૂ વધે...

ઈ. ૧૯૧૨માં સવળહાટિર થયા ત્યારે

...૧૯૧૪માં પુનઃ વધે

‘ક્યારની ખોલે છે કોફિંગ’
ચિત્રકાર રસિકલાલ પરીખ
(કલાકાર તથા કુમાર ના સૌજન્યથી)

વસંત-વિ. સં. ૨૦૨૮

કવિતોક

માર્ચ-એપ્રિલ - ૧૯૭૨

। ૩૦ વાડ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્જીવીર્મ રયિ ।

કવિનું સત્ય

વિવિધ સભ્યતાઓ અને સંસ્કૃતિઓનો આજ સુધીનો સૌપ્રથમ ઉદ્દેશ અને પ્રયત્ન મનુષ્યજીવનને અત્યાધિક સુંદર અને આનન્દમય બનાવવાનો રહ્યો છે. આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત જેટલો સમાજ માટે આવશ્યક છે તેટલી જ ભૌતિક સુવિધા પણ. છતાં ય માનવી આ બધાં કરતાં જીવનની પ્રત્યેક સમ-વિષમ પરિસ્થિતિમાં ચેતનને સંચાર કરાવી આગળ વધવાની પ્રેરણા આપનાર સત્ય તથા સૌહાર્યને પ્રાપ્ત કરવા અને એનો ઉપલોગ કરવા ઇચ્છે છે. આ ભૌતિક સુવિધાઓ અને દાર્શનિક સિદ્ધાંતોને કવિ જ્યારે કલાત્મક રૂપથી રજૂ કરે છે ત્યારે જ આપણા મનમાં એને માટે અતુરાગ અને પવિત્ર ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આજે તો કવિ અને સમાજ બંને આ હકીકતને ભૂલતા જાય છે. કારણ એ છે કે કાવ્યનું સત્ય આજ આપણે માટે અગમ્ય બની ગયું છે. જો આ સુગમ થઈ જાય તો આપણાં મન, હૃદય અને બુદ્ધિનો સમન્વય થઈ શકે છે. આ સમન્વય થવાથી આપણે પરસ્પરની ઘૃણા અને દ્રેષનો ત્યાગ કરીને પ્રેમ તથા સન્માનના ઉદાત્ત ભાવોથી પ્રેરાઈ વિકાસના રાહ પર આગળ વધીશું. આમ થવાથી જ આપણાં મનમાં ઓજસ, ભુજાઓમાં બળ, સુખ પર પ્રસન્નતા, હૃદયમાં ઉત્સાહ અને પ્રેમ, બુદ્ધિમાં વિવેક તથા આત્મામાં આનન્દ-ઉદ્ભાસ વહેવા લાગશે. કવિનું સત્ય આપણા જીવનનું સત્ય છે, આપણાં હૃદય અને ભાવનાઓનું સત્ય છે—કે જેના માધ્યમથી જ આપણે પરસ્પર બંધાયેલા છીએ.

રાજનાથ શર્મા

જહોન ડન તત્ત્વમીમાંસાનો (?) કવિ

૫૯૩ પાકક
(અવાંચી ચાહુ)

હુંવે ડનનું પ્રસ્તુત કાવ્ય જોઈએ. A
Valediction: of Weeping.
પત્નીથી વિદાય લેતી વેળાના રુદનની વાત
કવિએ એમાં આલેખી છે. પ્રિયતમા આ-
ગળ પ્રણયી આંસુ સારે એ સામાન્ય ઘટના
અનેક કાવ્યોમાં આ પહેલાં જવાઈ ગઈ
છે. 'મને રોવા દે' એવું કહેનારો ડન પહેલો
કવિ નથી. ડનનાં કાવ્યોની આ એક
આસિયત છે. સર્વસામાન્ય પ્રસંગને તે
પોતાની અસામાન્ય રીતે આલેખે છે.
કવિનાં આંસુ કેવાં અમૂલ્ય છે! એકાધારે
જાણે કે તે અનેક કદવનો દ્વારા આ આંસુ-
ના મૂલ્યથી પ્રિયતમાને (કે વાચકને!)
સજ્જાન કરે છે. 'હું અહીં છું ત્યાં
સુધીમાં તારી સામે બેસીને મને આંસુ
સારી લેવા દે. મારાં આંસુમાં તારા
ચહેરાનો સિદ્ધો બને છે, તારી મુદ્રા
તેમાં છપાય છે અને તેથી જેટલાં અમૂલ્ય
તે બને છે! તું તેમાં સમાઈ છે તેથી જાણે
કે મારાં આંસુએ તને ધારણુ કરી છે. આ
આંસુ તો મારા દ્રવતા હૃદયનાં ફળ સમાં છે
ને વધુ વેદનાના તેઓ પ્રતીક બને છે; કેમકે
જેમજેમ એકેક આંસુ નીચે પડે છે તેમતેમ
તેમાં રહેલી તું પણ પડે છે, એટલે હું અને
તું તે ફણેલાંગી જઈએ છીએ, એકબીજાં
માટે સામસામે કિનારે જોલેલી વ્યક્તિઓ
જેવાં, એકબીજા માટે કાંઈ નહીં.'

ડનનાં આંસુ શું છે અને શું નહીં તેની
વિમાસણમાં પડી જવાય—જો ઇત-

Let me pour forth

My tears before thy face, whilst I stay here,
For thy face coins them, and thy stamp they bear,
And by this mintage they are something worth,

For thus they be

Pregnant of thee;

Fruits of much grief they are, emblems of more,
When a tear falls, that thou fall'st which it bore,
So thou and I are nothing then,

when on a divers shore.

On a round ball

A workman that hath copies by, can lay

An Europe, Afrique and an Asia,

And quickly make that which was nothing, All;

So doth each tear

Which thee doth wear

A globe, yea world by that impression grow,

Till thy tears mixt with mine do overflow

This world, by waters sent from thee,

my heaven dissolved so.

O more than Moon,

Draw not up seas to drown me in thy sphere,

Weep me not dead, in thine arms, but forbear

To teach the sea what it may do too soon;

Let not the wind

Example find,

To do me more harm than it purposeth;

Since thou and I sigh one another's breath,

Whoe'er sighs most, is cruelest,

and hastes the other's death.

વળે કે બેધ્યાનપણે વાંચવા જઈએ તો. આથી ડનનાં રૂપધર્મે
અને રૂપકમાળાઓને ધ્યાનપૂર્વક નીરખવાં જરૂરી છે. સતેજ
મેધા અને પાંડિત્ય આ રૂપધર્મની પાછળ પડેલાં છે તેને છુદ્ધિદાણી
વાચક સહેજ પ્રયત્ન કર્યા પછી માણ્યાં શકે છે. આંસુ ગોળ છે
પણ તેથી ગોળ સિક્કા સાથે તેમની સરખામણી કાંઈએ કરી
જાણી નથી. એકબીજાની આંખમાં જોતાં પ્રણયીઓ એક બીજા-
ની આંખમાં સ્થિર થાય છે એ જુનું અને જાણીતું કદવન
છે, પણ આંસુમાં ઊકતું પ્રતિબિંબ ગોળ આંસુના સિક્કા

નથી ફિલસૂફીની ચર્ચાથી કાવ્યોને અળગાં
રાખવા જોઈએ એમ માનનાર ફાયકન
ડનની વિરુદ્ધ ઔતરફી (1) દલીલ કરે છે:
'He affects the metaphysics,
not only in his satires, but
in his amorous verses, where
nature only should reign; and
perplexes the minds of the
fair sex with nice specula-
tions of philosophy, when he
should engage their hearts,
and entertain them with the
softness of love.' (Dryden: An
Essay of Dramatic Poesy
1668) કેમ જાણે કે વાયકને મૂગવવાના
જ વિચારે કવિએ એક પર એક રૂપક
કાસી કાઢીને લાવ્યું ન હોય! ડનના કાવ્યો
વાચનારે સંવેદના ગીતની જોઈએ તેમ
લુકિતે પણ કસવી જોઈએ. આસુ માટેના
અનેક રૂપકો જોળવા, અને છે તેમ પવ-
નધમાં મૂકવા ડને ચોક્કસ લુકિત લેવાતી
હશે અને મગજ કચ્છું હશે. જે આટલી
મહેનતે રચાયું તે આસ્વાદવા વાચકે તેટલી
બધી નહોં પણ થોડીક તો મહેનત કરવી
જ રહી. એન ઝન-સનનો તો અભિપ્રાય
એવો છે કે કાળજીપૂર્વક કરેલું કવન એટ
લી જ કાળજીપૂર્વક વાચવાને લાયક હોય છે.
'Things wrote with care de-
served to be so read.' ડનની સર્જક-
શક્તિ સાથે તેની વિચાર-સમૃદ્ધિ શબ્દમાં
કડારાવા તત્પર છે, તેથી તેના કાવ્યોમાં
આ બનેલું દૃઢ વાયકની ચેતના પર આ-
ધાર-પ્રત્યાધાર હોય છે. એવિયટની
પોતાના પુરોગામી યુગની કવિતા સાથે આ

કંદન નંદનમય
અનંત શ્રુતિને ગાન
નિર્બંધને રહેલ રાગિણી...
જનેતા છે,
તુ જ તે દુહિતા.
તને
અતીતને અનાગતને ય પામી
પાસુ મને :
પામી રહુ શાન્ત શાન્ત આનંદ.

મહેશ જોશી

મૃત્યુગીત

(પ્રદમાં મૃત્યુ પામેલ પતિ પાછળ)
પાગધીના તીર વાગ્યાં ફૂળોં કાળજે
હવે અમારા પગ અડવડિયાં ખાય જો,
લે.હી ઝંચેથી રાતી રાતી આંખડી
વગડામાં કેશકે લાગી લાલ જો
સુની વડની ડાળે જૂલું એકલી
વડવાણુંમાં અટકે કેશકલાપ જો,
ખૂટયા નવાણે-પાતાળે પાણી પૂર્યા
રઝળે કિનાળાને એકલ શાપ જો
ઢાલીડાના સૂના નંગી ઢાલડા
તલવારુંની સુની તોરણમાળ જો,
અતલસનાં ચોસિકા-સૂના ઢાલિયા
ઘરચોળાની છોડે જવાલા લાલ જો.

ઉશનસ

વસંત પંચમી

(સૈનેટ-પંચક)

૧ ઉઘાડ

કશુંક ઊઘડે આખેઆખું અચિન્ત્યું જ સામંદું,
કશુંક ગઈ કાલે જે નોંધ્યું ન'તું; ન'તી લક્ષિતા
-સમય વયમાં-એચિંતાની થઈ રતિ યુગ્પિતા!
સૂરજમુખીની મોટી ઝાળે લસૂકી ઊઠ્યા દિન;
શિશિરની કળી તે પોતે કો વિરાટ હવે ફૂલ,
કડક દિશદિક્ષ તડકાઓનાં ટટાર દલેદલ;
કિચૂડ ઊઘડે કોઈ જંગી અવાવરુ કાચનો
મહલ અપટયા આકાશમાં ખિલોરી વળાઈને,
ઊઘડી જ જતાં બારી બળી દુવાર; લૂછાઈને
ઝળકી ઊઠતાં સામાસામી લીતો પર દર્પણો;
કશુંક ફફડે છે આંખોમાં ફૂંદું સ્નકારનું,
કશુંક લમતું ભૂંભું બાણે બધે લાણુકારનું;
દલ ખરી જતાં રાત્રિયાદુ ખૂલે લમરા-ખચું,
ધુતિ રવરવે ખિચ્યોખિચ્યા, મધુ દદડે લચું.

૨ ફૂલોને અજવાળે

વન-ગહનના અંધારે કો ફટાક ફૂટી કળી,
હવડ અપૂલ દેરીના કો ખૂણે પ્રગટયો દીવો,
શગ જરીક કું દહેરાઈને સહસ્ર ખીજ શગે,
મજળી ઊઠી રે ચાંચે એની કપૂરની આરતી!
વન-ગહનનાં અંધારામાં ફૂલોથી જરા ધુતિ
ટચમચ થતી જ્યોતે ઝાંખું જરાક મુખાકૃતિ:
તિમિર રૂપસી આદિવાસી અહો વનદેવતા!
અખીલ શખલા મૂર્તિ કંકુગુલાલથી ચર્ચિતા!
વન-ગહનનાં અંધારાંઓ અવાવરુ ઓગળે,
પીગળી પીગળી એના આજ્યે સહસ્ર શગો ઝળે;
લડલડી ઊઠી ઓચિંતાની શગો બધી સામટી,
ગગન લસૂકી ઊઠ્યું એની રતુંખડ ઝાળથી!
વન-કંસુમના અજવાળે રહ્યાં ઉડેલી પ્રભુકૃતિ;
લિ.પિ સુ-વરણી પાનેપાને લખી શી ય સંસ્કૃતિ!

જ તકરાર છે કે તીવ્ર લાગણી અને વૈચા-
રિક શક્તિ કાવ્યમાં વિખૂટાં પડેલાં જોવા
મળેછે. એકીસાથે બેઠેનું અસ્તિત્વ હોય તો
અનન્ય આનંદ પૂરો પાડે, એટલે કાવ્યમાં
બેઠે હોવાં આવશ્યક છે. એલિયટને કન
અને તેના અનુયાયીનાં કાવ્યોમાં આ પ્રાણુ-
વંતુ તત્ત્વ દેખાય છે, તેનો તે આદર કરે છે.
ફક્ત લાગણીના ભિમરા કાલવતી 'પોચટ
આંસુ સારતી' કે સુષુપ્ત કવિતાથી કન
દૂર જ રહ્યો છે. તેમ છતાં તેની પત્ની
પ્રત્યેની લાગણી ઉત્કટ પ્રણયની નથી શું?

ખીજ કડીમાં એક નવું રૂપક કવિ વિ-
સ્તારપૂર્વક આયોજે છે. ભૂગોળ અને ખગો-
ળના શાનતું વિસ્તરણ સામાન્ય જનને
પણ વિચાર કરતો કરી મૂકે ત્યારે કવિની
કલ્પનાશક્તિને વિકસાવે એ કેટલું સ્વા-
ભાવિક છે! આંસુની સરખામણી હવે કવિ
કરે છે પૃથ્વીગોળ સાથે. 'એક દડો હાથમાં
લઈ કામ કરતો કારીગર નકશામાં જોઈ
જોઈ ને તેના પર યુરોપ, આફ્રિકા, એશિયા
અંકિત કરે છે અને તેમ કરતાં કંઈ નથી
તેમાંથી સઘળું સર્જે છે, સ્વપ્નમાંથી સૃષ્ટિ
સર્જે છે. તેમ તારુ' એક એક આંસુ પૃથ્વી-
ગોળ છે, તેમાં તારી સૃષ્ટિ સમી તું અંકિત
થઈ છે. તારાં અને મારાં ઘણાં બધાં આંસુ
ભેગાં થઈ ને આ સૃષ્ટિને કુખાડી દે છે. તારાં
વહેતાં આંસુમાં મારું સ્વર્ગ રૂખી ન્ય છે.'
સૃષ્ટિના સર્જનથી માંડીને પ્રલય સુધીનું
સઘળું આ એક કડીમાં કવિએ સમાવી દીધું
છે. થોડા જ શબ્દોમાં ઘણું કહી જતું એ
કવિની અનેક ખાસિયતોમાંની એક છે.
પ્રણયીજનો માટે એકખીખનું સામીપ્ય એ
જ એમની સૃષ્ટિ, આંસુલરી વિદાય એટલે
એ સૃષ્ટિનો પ્રલય! એકખીખના સાનિ-

ધ્યમા રાચતા પ્રણયીજનો માટે વિરહ કેવો દુ સહ છે, કેવી ચન્તા તેમાથી સર્જવ છે તેનો ખ્યાલ કવિ અપૂર્વપણે આપે છે વિદાય ન્યા આવી કપરો લાગે છે ત્યા સાહ ચર્ચતુ કેટલું વ મૂન્ય હશે એની કંપના વાય કને જરૂર સ્પર્શી જાય એ કાવ્યકડી પર ચિંતન કરતા ખીખ પણ કેટલાક ખ્યાલો આપોઆપ બીઠે પત્નીની પ્રિય મુદ્રા તે પ્રેમ ભીના પતિનુ સ્વર્ગ, આસુના ધોધમા મુદ્રા ધોવાઈ જાય નો પતિનુ સ્વર્ગ પણ હતુ ન હતું થઈ જાય—my heaven dissolved so! પત્નીનો પ્રેમ મળ્યો ત્યારે જ સહિ આનંદમય લાગી, જીવવા જેવી લાગી તેનો અણસાર yea, world by that impression grow કદાચ આ બધા ખ્યાલોને તર્કબદ્ધ રીતે મૂકીને એક તારણુ ન કાઢી શકાય છતા કવિને જે સિદ્ધ કરવુ છે એ જરૂર થાય છે કવિના મનમા વસેલું વિરહની અપેક્ષામા પ્રગટેલું, અમતેષનું દુ ખ કંપનાથી મઠાઈને સૂચનગર્ભિત વાણીમા રજૂ થાય છે અને વાયકના ચિત્રમા તેવી જ સવેદનાના પડયા પાડે છે

ત્રીજી કડીમા કવિ પ્રિયતામા—પત્નીને ચંદ્રમુખી ન કહેતા એક ક્ષણ આગળ વધીને ચંદ્રથી પણ અધિક more than Moon કહે છે વધારે સુદર હશે માટે ? ના રે ના, પ્રેમને અને સૌ દ્યને કાઈ સીધા સબ્ધ કનના કાવ્યોમા છે જ નહોં કનની પ્રિયતામાતુ વર્ણુન રંદિત ત હોય જ નહોં તે તો એવુ પણ કહેવાવાળો છે ‘I can love both faire and browne’ ચંદ્ર દરિયામા ભરતી સાવે એવો શક્તિશાળી છે, તો કનની પત્ની તેથી પણ વધુ મોટી ભરતી સાવવા શક્તિમાન છે શું ? કવિ તેથી જ

૩ વસતદ્દેશ

તડિત સરખી તિરાડોમા તડાપ્ત થઈ વૂંચો શિશિર સગ્ગે સો સો સૂર્યે સપાટિત આયનો, સીતર તરતા આખા બિંબે ઊડી શત કચરો, શત સીકમા હિટ તોળાઈ ઊકયા ઘુતિનો ઝરો, ઉપગ્રથી શુ ક્રે—ના જે વસ્તુ—કળાક બળે ખર્ચે, સગ થઈ ગયુ વર્ણુલોમા તગિત વિસ્તરે, કચહીક ફૂલક ફૂટયુ તેનો ‘ટપ’ ધ્વનિ ફારતો વન ફરી વળ્યો આન્દોલાતો હવાજળ ફડોળાતો, કસુમકળીઓ શબ્દાઈ તે વનાચન કરબલ, ફૂલફૂલ થયા સૂરો, શેઠે પરસ્પર ઠઠ્ઠા ! ધ્વનિ રસ ઘુતિ સ્પર્શ ગધેતુફાન અડો, ઊડયુ ! સગ કસુમના વર્ણુ છલા, ગહરય ફૂક ફૂક શુ ય થઈ જશે શબ્દો માગ પતંગિયુ આખરે ? નથી નિખિલમા ઠેકાણું કૈ, કશાયતુ કયાય રે !

૪ રોમહર્ષણુ

ગઈ અખિલ આ હસ્તી ફેર વસત વસત ધૈ, અતુલવી રહુ પાચે મૂતે પ્રકૃષ્ણ રોમમા, ઊંચઝઈ ગી આખી સૃષ્ટિ-સમષ્ટિ જ વ્યોમમા ! કણકણ અડો તખૂ જવો તણાયલ તત ધૈ ! શિશિર પૃથિવી મારી કુંળી સુગંધ સુગંધ ધૈ, ગડી વળી ગયા પહોડો પોચી પહેલ પડી જઈ, નિખિડ વગડા મારા ફૂટયા ફટોફટ વાસના, ફૂલ ફૂલ યઈ ઈચ્છા ઈચ્છા રૂ મે રૂ ખ વાસના ! ગપુ પણ કણે થોડું લીધુ તુણાયત ડાયથી, તન જલધિનુ તોફાનોમા તળે ‘પર માલથી, મૃત સજનની છઠી ધાતુ, અચાનક લાજુડી પ્રથમ શગમે ગતીરાતી, તુફાનથી છાતડી જલધિ તલ શી લચીનીચી, રુધિર ગંગે, રતિથી ઘુતિથી પૃથ્વી વહેરો વસતલ સો ઝો !

૫ મુહૂત

કશુક હતુ બે છેદુ છેદુ, હવે ખસતુ કને, કશુક હતુ બે પાસે, સ્પર્શ અમરતુ કણે કણ,

કશુંક હંતું જે સામે સામે, અડોઅડ સાથમાં,
 કશુંક હંતું જે સાથે સાથે હવે લીન બાથમાં !
 કશુંક દ્રવતું એકાકારે, મટી જતું રે દ્રવ
 વય સમયના શીશાબમે છલચલતો મય !
 ઘરની ખીટીએ ઊંચી ‘ચીંચી’ સસત્ત્વ મહોઘમી;
 બૃહદ કદની ગભીયાને લયી ગઈ શૂન્યતા,
 નીડ ફરકતો ચાંચે, તેનું ખર્ચી કરતું તૃણ;
 ઈંડું ફરકતું આંખે, પાંખો ઈડા મહીં ફૂફડ;
 ખરતું પીછું ને પીછામાંથી ખરે નભના કણ,
 ફરી વળ્યું ખૂણે ખૂણે તેના હિલોળનું કંપન;
 કશુંક ફરકતું બ્રહ્માંડોમાં સચેતન ઉર્વર,
 -કશું પ્રસવશે ગમ્મે ત્યારે હવેની ઘડી, પળ...

જમીઅત પંડ્યા

હજી હમણું જ તો

ફેલાયલી વાતાવરણમાં
 શ્વાસની સૌરભ,
 સઘસનાતા આપની-
 અંકિત અરીસામાં થયેલી ઝાકળી મુખ-આકૃતિ,
 શય્યા ઉપરની કરચલીઓ,
 સ્પર્શ સળવળતા રહેલા પુસ્તકો પર:
 -ને અજન્તાના કલાત્મક શિલ્પની-
 ભમણા જગાડે છે દીવાલો પર કદી પથરાયલા
 આજે ય પડછાયા.
 બધાં ચિહ્નો કહે છે કે:
 ‘હજી હમણું જ તો અહીંથી ગયાં છો!’

તેને more than Moon-ચંદ્રથી પણ
 અદ્ય-કહે છે. પણ તેને વિનંતી કરે છે:
 ‘આંસુની એવડી મોટી ભરતી ન લાવીશ
 કે જેથી હું તેમાં ડૂબી જઈ. તારાં આંસુ
 જલકાવનાં માંડો વાળ. કયાંક દરિયો તારું
 અનુકરણ કરતાં શીખી જશે અને તરત
 જ છલકાવા માંડશે!’ ઉપરજલ્દી દષ્ટિએ
 જોતાં સીધાસાદા લાગતા આ કદ્દપનમાં
 કટાક્ષ છે અને કટાક્ષમાં ગમગીનીનો ભાર
 છે Weep me not dead, in thine
 armes એ શબ્દો weep, dead અને
 arms પર ભાર મૂકીને વાંચતાં વિદાય
 દેવાની ઘડીએ પત્નીના દ્રવના હૃદયની અને
 કંઈક અતિશયોક્તિની (એટલાં આંસુ પાડે
 કે તેમાં ડૂબી જવાય!) સહાનતા થાય છે.
 એ લીટીને ફરી વાર me, dead અને
 thine પર ભાર મૂકીને વાંચતાં કટાક્ષ—
 વિધિની વિચિત્રતા પર સ્મિત કરતા કટાક્ષ
 તરફ-ધ્યાન ખેંચાય છે. પત્નીના બાહુ-
 પાશમાં પતિ, કે પ્રિયતમાના આલિંગનમાં
 પ્રણયી, ઉભાભરી સલામતી અનુભવતો
 હોય એ માન્યતા પછીતમાં રાખી કવિ
 આશ્ચર્યથી કહેતો જણાય છે કે મને, તારા
 પ્રેમાને, હાથોમાં જ આંસુની ભરતીમાં
 કુબાડી ન દેતી ! દરિયો તારી પાસેથી પ્રે-
 રણા લઈને મને કયાંક કુબાડી ન દે !
 તીરેનજરથી ઊર્ધ્વ સાચેસાચ ધાયલ
 નથી થતા પણ કવિએ તેની વાતો કર્યાજ
 કરે છે, તેમ આંસુની ભરતીમાં ઊર્ધ્વ સાચે-
 સાચ ડૂબતું નથી એવી વાસ્તવિક વાત
 અહીં અપ્રસ્તુત છે. કવિનો આશય છે ઉત્સ-
 યનો વિલાપ અને ગમગીની નિર્દેશવાનો.
 તેથી આંસુની ભરતી પ્રસ્તુત બને છે.
 કવિની સંવેદનાનો પડથો તેમાં ઊંડે છે. ઉપ-

રાત, જીવનની ક્ષણભરૂરતા તરફ પણ સ
હેજ અગ્રસિર્નિશ સાગરની ભત્રીના ઉ
દ્વેષમા એ Forbear to teach the
sea એવાત માનીનેકદાય આસુ છનકાતા
રોકાય, પણ સાગર તો આમેય ઊછળતી
ભરતીમા કુમારી દેએવે છે 'What it
may do soone એ શબ્દે વાયકને
કુદરતી તરવોની લીધણના અને માનવ
જગુની પામરતાથી એકદમ સમાન કરી દે
છે કનના પ્રજ્વલકાઓમા વિપાદનું તત્ત
આરોહાર ખડકેણ છે તેનો અહીં પગિય
થાય છે પ્રિયતમાથી વિખૂટા પડતા અનેક
નિયારો હૃદયને રખડતા હોય છે તેમા આ
પણ એક નથી હોતો શુ કે 'આ જિંદગીમા
પાછા મળીશું ખરા ? વાયકના મનનેકવિ
ખેતાની જેમ આ સઘળી શક્યાશક્યતા
ઓના વિચાર-ચમકોળે ચડાવી દે છે

છે લી પાય લીટીઓમા પણ આ વિ
ચારોનું પુનરાવર્તન છે આસુ રોકે પણ નિ
શ્વાસ તો મુઠાઈજ નય ને ! 'પણ એવડા
મોટા નિશાસ નનાખીશ કે પવનને પ્રેરણા
મળે આમેય ફૂકાતો પવન દરિનાઈ મુસા
ફરીમા પગવે જ, પણ જે પ્રજ્વલી જનોના
નિશાસા જોઈને પવન વાવાઝોડામા પલ
ટાન તો મારી હેરાનગતિનો પાર ન રહે !
આસુની ભરતી અને નિશાસના ઝઝવાત
કા થોમા વારવાર દેખાતા રૂપકો છે અહીં
કંઈ વિસ્તારથી મૂકેલા છે તે ખીજે શબ્દ
સમાસોમા સમાવા ॥ છે કવિ કાવ્યનો
ઉપમહર કરતા પાછુ મૃત્યુને વાદ કરે છે
'આપણે ખેલે એકખીખ માટે નિશાસમૂકતા
એકખીખનો શ્વાસ વેડફીએ છીએ એવે
જે વધુ નિશાસ મૂકે છે તે વધુ ફૂર છે કેમકે
તે ખીખનુ મૃત્યુ વધુ નિકળ આણે છે '

મકરન્દ દવે

હાસ્ય અહીંની હવા મહીં

જે હાસ્ય અહીંની હવા મહીં રેલાયુ કાવે
અનીકની અસવારી પર એ ચડી ગગનમા
ફરી ધરાની લીલી ધ્રો પગ ઝાકળ થઈ મલકાય
નાની, નાની સાવ હોઠની પ્યાલી આ,
ને વડી ભરી ભગપૂર, ઘડીમા ખાલી આ
રે, કોણ મૃત્યુને પાગ ભરે મતવાલી આ
જે નજર તાણુ છેલ્લું કિરણ ગમગીન હૃદય ધન બધારે
તે પખીનો કિનકાર બની નયને નયને છનકાયુ
છરણ આ જગની કથાની પાગ સદા,
આ કોણ ભરે છે નવા સુનેરી તાગ સંઘ,
કાને પડતા કા શમી ગયા ઉદ્ગાગ સંઘ ?
આ સાવ અબજુના ચડેરા પગ એનુ તે શુ અધાઈ ગજુ
કે કાળ સંઘ નીગળતો લઈને વિગમય મેરાયુ ?
આ પ્રવ હ તે પળપળનો બાણે બધ સર્વો,
ને અમૃતનો પ્રાણે પ્રાણે ભડાગ ભર્ષો,
આ કોણે તેને ભરી ભરી નિર્બંધ કર્યો ?
જ્યા કાઈ ન રાખ્યુ પાસે ત્યા આ શ્વાસ શ્વાસના સથપ રે
આ કોણ અનામી ? કોણ અરૂપી ? ઘટ્ટને ઘાટ સમાયુ ?

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

કૌચ-વધ

નિદ્રા લડકે બળે! અગન વેરતો સૂર્ય શો!
મને ઉદર મધ્ય અગ્નિ પજવે હુધાનો નર્યો.
અરણ્ય ભરપૂર ત્હોય પશુ એક ના પ્રાપ્ત છે,
બખોલ મહીં ચુપ્ત કયાંય, વિહંગો વળી નીડમાં;
સુદ્ધ નીરખું નદી હૃદય કૈંક ટાહું પડે
મળ્યું મિથુન કૌંચનું તટ પર તહીં લીન શું
અનંગ અનુરાગમાં અવશ અંધ છે શી ક્ષણ!
નિશાન ખસ એક ને તરફડી પડ્યું એક તે
ઊડ્યું મૃદુલ અન્ય એક લઘુ પાંખથી ચીખતું
મળ્યું સભર માંસથી-જઠર પોષતું-શું મળ્યું
વિલાક્ત કરી લક્ષ્ય ને ઉદર ખેડે ઠારી દીધાં.
ઘડીક ભ્રમણા ભરી સકલ રંગના સ્રોતની
નમ્યો પ્રખર સૂર્ય ને ગગન એ જ શું શાંત છે!
ચઘ્યો મધુર ચંદ્રમા, પ્રિયતમા! હજી પાસ તું
હજી નિકટ આવ તું-વચ્ચું વચ્ચે ખાધા કરે
છલંગ ભરતો, પયોધર પ્રમત્તની જોડલી
ગ્રહ મધુર ટેરવે અકળ એકથી સાંભળું
કહીથી રવ હંદતી વિલપતી જ કૌંચી તણું.

પ્રણય ને મૃત્યુ કનનાં કાવ્યોમાં સાથે જ
મુકાયાં છે. પ્રણયની મસ્તીના ગાનમાં કવિએ
મૃત્યુના ઘેરા ઓળાયા સમાવ્યા છે. ત્યારે
આ તો વિદાયનું, રુદનનું ગીત. તેમાં મૃત્યુના
ઓથાર હોય જ ને! મૃત્યુ અને પ્રણયનો
આવો અવિચ્છિન્ન સંબંધ દરેક કવિ સ્પષ્ટ-
વતો આવ્યો છે. કનનાં કાવ્યોમાં ખેડમાં
સમાયેલું આત્મવિલોપન, અન્યમાં સ્વને
ખોદેદવાની, તેથી સ્વનો ખસિ ધરવાની, ત-
ત્પરતા અભિપ્રેત છે. ઉપરાંત સોળમી સ-
દીનો 'die' અને 'dead' નો શૈક્ષિક
ખોલીનો અર્થ પણ તેમાં સમાયો હશે જ.
કન તેના સમાજનો હતો એ નજૂલીએ તો
ત્યારની વાતચીતની ખોલીમાં 'die' નો અર્થ
પ્રણયીઓનો પરપરને ભોગવ્યાનો સંતોષ
થતો હતો એ પણ સંભારતું જોઈએ.
કાવ્યમાં જ્યાંજ્યાં 'die' નો કે તેને
લગતા શબ્દોનો ઉલ્લેખ આવે ત્યાંત્યાં
આ દ્વિઅર્થો મર્મ હાજર હોવાનો.

કનનો જમાનો જ હતો દ્વિઅર્થો શ-
બ્દોનો પ્રયોગ કરી કાયડાભરી કવિતા રચ-
વાનો. એક કલ્પનને બહેલાવીને પ્રસ્તુત
પ્રસંગ સાથે મારીમચડીને પણ તેનો મેળ
ખેસાડવાની તે સમયના કવિઓની સ્વીકૃત
રીતિ હતી. શેક્સપિયરનો રિચર્ડ બીન્ને
જેલમાં ખેડો ખેડો વિચારે છે કે આ જેલને
મારે દુનિયા સાથે સરખાવવી છે. પણ દુનિ-
યામાં ઘણી વસ્તી છે બ્યારે જેલમાં હું એ-
કાકી છું. છતાં, કંઈ વાંધો નહીં. I'll ha-
mmer it out. મારીમચડીને સરખા-
મણી ખેસાડવાની તેની તત્પરતા છે. તેવી
જ metaphysical કવિઓની છે. રિ-
ચર્ડ બીન્ને કહે છે: 'મારી બુદ્ધિ-brain-
અને હૃદય-soul-ને ભેગાં કરી હું નવા વિ-

ચારો સર્લ્શ ' એમ કન અને તેના મિત્રો
પ્રસંગ પર્મદ કરી તેને માટે એક કલ્પન પર્મદ
કરી, કાન ત્યજના નિર્ણય સાથે નવા
વિચારો સર્જે છે

તેમના કાન્યો વાચતા આયાસે ઉપજ
વેલી કલ્પનોની ભાત દૃષ્ટિગોચર થાય છે
પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વિદાયનો પ્રસંગ નિમિત્ત
બને છે તેથી આસુ અને નિઃશ્વાસના વ
ર્ણન પ્રસ્તુત બને છે આસુ માટે રજૂ થયેલા
ઉપમેયો નવીન અને તેથી આહ્વાદક લાગે
છે આસુની સિદ્ધા સાથેની સરખામણી
નોંધતા વાચક 'એહો, એમ!' ના ઉદ્ગાર
સહજપણે કાઢે છે પણ ના, હજી તો આ
શરૂઆત છે કવિ વણુચર્યો એકથી બીજા
રૂપક પર દોહોળા છે રૂળ અને પ્રતીકોની
વાત પૂરી થતા nothing પર કાવ્યકડી
પૂરી થાય છે તે સાથે એક વિચાર થણુ
અહીં પૂરો થાય છે હવે કવિની વિચાર
ધારા ધીમી છે રૂપકમાળા નહીં, એક
વિસ્તારેણુ રૂપક રજૂ થાય છે પૃથ્વીગોળ
સાથે આસુની સરખામણી વિગતે કવિ
કરે છે nothing માથી allનું સર્જન
થાય છે આસુ ફક્ત પાણી નથી,
પ્રિયતમાનું પ્રતિબિંબ તેમાં છે એટલે તે
સર્વસ્વ છે All ની ઉપરનો ભાર noth
ing નો સીધો વિરોધ કરે છે અને એ
nothing આગલી કડીના nothing
નો પડઘો પાડે છે Nothing માથી all
થાય એટલે વાચકના મનમાં ઉલ્લાસ પ્ર
સરે છે પણ ત્યાં તો ફરી પાઠી કડીના અતે
પ્રલયની, રવર્તિ ગુમાવવાની વાત જ રજૂ
થાય છે પોતાનો દાવો પુરવાર કરવા માટે
ધારાશાસ્ત્રી પુરાવામાં એક પછી એક સાક્ષી
રજૂ કરે તેમ કવિ લુદાણુદા રૂપકો લુદીલુદી

૩૪] કવિચોક માસ-એપ્રિલ ૧૯૭૨

રઘુવીર ચૌધરી

અભિમાન

નીલમ લીધી સર્વ સુનાળપ
આથમણી આ ટેકરીઓ પર ફૂટે
સગડે દૂર કિતિજના આવાગને અડકે
હળવે આમ તેમ હું નજર કરું ત્યા
વૃક્ષ ઊગેલા મારી સાથે
સામે જાપસી આવે
હું માગમાં બગુ
હર્ષો હર્ષો શો લાગુ!

કેસર આબાની ફૂળ લઈ
અરે! એ જ આ ડાળ
વે ન શી નમેલ નમણી
શૈશન સામે મઠ મઠ લહરાઈ ઊઠેલી,
માતાના જોળામાંથી છટકીને
હું પકડુ ત્યા એ તો કેવી ઊંચે ખસી ગયેલી!
મા પણ મૂચુ હસી ગેહ્લી!
હું ખેડેલી જમીનના એ ખાટ ખાટને બાણુ
એની સુગંધને સહુ માણું
હું તો કણુ કણુનો પણ વ્યાઘ બરો પગમાણુ
ખારી મીઠાશ ઊગી તરણુમાં તગતગવા લાગે
ત્યારે હું તો છૂટણિયે યઈ ગાઉં
ફિલખિત પખીડાના ગાન!
મિત્રો, એનું મને હજી અભિમન

કહું હું

જરા આછી આછી પમરતી પરોઢે પથ પર
હતી તું ઊભેલી સ્થિર અરવ કો કૂંપળ સમ
ભરી મીઠા ભાવો (મળલખ ઉબસી) ઝરમર
હતો તારો રહેરો નલ ઊઘડતું પક્ષ મહીથી-
હાડે ઝીણી ઝીણી મશરૂ સમ હીસ્સી સુરભિની
તરંગીલી લીલા ફરફરિત દહેરી મુખરિત
થઈ મહેંકે...જાણે તરસી હરિયાળી ઊછળતી.
તને જોતાં ઊઘ્યો હું હણહણતો મેઘ થઈને
પલાણ્યો વેગીલો તરખતર ભીનો હલકતો
ઘડીમાં ગાળને ચહુદિશ સમેટી લઈ દબ્યો...
પછી કુંવારું જે લસ લસ થતું વહાલ સઘળું
ઉગાડી ઊભો ત્યાં તવ મુખ થયું શીદ અવળું ?
થયું સારું : મીઠો ગાળી આણુગમે જાઉં વીસરી
લઈ આ વેળાની કસમ કહું હું આતું ન ફરી.

મહેન્દ્ર ગોહિલ

ક્ષણો

સદીઓ સુધી જે મળી ના શકી
ઘડીમાં મળી જાય છે એ ક્ષણો.
કદી મીણની જેમ થીજી જતી,
કદી એાગળી જાય છે એ ક્ષણો.
કદી ક્ષણ મહીં હું લળી જાઉં છું,
કદી તો લળી જાય છે એ ક્ષણો.
સંખ્યામાં પકડી લઉં છું કદી,
કદી નીકળી જાય છે એ ક્ષણો.

કડીઓમાં રજૂ કરતો જણાય છે. ડન ધારા-
શાસ્ત્રીની તાલીમ લઈ ચૂક્યો હતો તે વાત
એના સમભાવી વાચકથી કેમ વિસરાય ?

હજી દલીલોની રજૂઆત જાણે કે અ-
ધૂરી છે. તેથી કવિ આસુની ભરતીને સા-
ગરની ભરતીની પ્રેરણા ન બનવા અને નિ-
શ્વાસના વૈપુલ્યને પવનના વાવાઝોડાને ઉત્તે-
જન ન આપવા કહે છે. બેઉ રૂપકો વળી
પાછાં death તરફ, હેવટના nothing
તરફ આંગળી ચીંધે છે. કાવ્યમાં વાત છે
વિદાયની, પણ સૂર છે ચિરવિદાયનો. ભાત
ભાતનાં રૂપકો વાચકને કવિની સર્જકશક્તિ
વિશે સલામ કરે છે. તેને દારા વ્યક્ત થયેલું
ચિંતન કવિમાનસની ગહનતાની શાખ પૂરે
છે. આખું કાવ્ય કવિના ચિંતમાં ઘોળાઈ,
ઘૂંટાઈને શબ્દદેહ પામ્યું છે, કવિના અંતર-
તલમાં રહેલા અદિશા અને આશંકા તેમાં
હંડારાયાં છે. સંસ્કૃતિ છે કે પહેલા વાચકને
કાવ્ય પૂરેપૂરું ન માણી શકાય. રૂપકની પા-
છળ ડોકિયાં કરતા વિચારોનો દોર પકડતાં
પકડતાં જેમ ફરી ફરી વાંચીએ તેમ વધુ ને
વધુ આનંદ આવે એવી કાવ્યની બાંધણી છે.

Nothing નો પડઘો ખીજી કડીમાં
ઊઠીને અંતની કડીના deathમાં તેનો
વિચાર સમાવાય છે તેનો ખ્યાલ તરત આવે
એમ નથી. કડીમાં કાવ્યોમાં ફક્ત શબ્દોની
લયબદ્ધ બાંધણી હોય છે એવું નથી, વિ-
ચારોના લય પણ આકર્ષક હોય છે. અવ-
નવે રૂપે મઢીને, જુદા જુદા અનુભવોમાંથી
તારવીને, મર્મ અને કટાક્ષના સ્પર્શ સાથે,
મેધા અને વાક્ષરતાનો સુમેળ સાધીને અંત-
રના ઊંડાણમાં રહેલી વાત કરતો કવિ સંવે-
દન અને ચિંતનથી ભર્યું ભર્યું કાવ્ય નિરૂપે
છે. ચિંતનનો દુઝાલ ગઢ જીતીને સંવેદના

ચારો સર્લ્સ ' એમ ડન અને તેના મિત્રો
પ્રમદ પમદ કરી તેને માટે એક કંદપન પમદ
કરી કાવ્ય રચનાના નિર્ણય સાથે નવા
વિચારો સર્જે છે

તેમના કાવ્યો વાચતા આવાસે ઉપજ
વેલી કંદપનોની ભાત દષ્ટિગોચર થાન છે
પ્રસ્તુત કાવ્યમા વિદાયનો પ્રમંગ નિમિત્ત
બને છે તેથી આસુ અને નિ આસના વ
ર્ણન પ્રસ્તુત બને છે આસુ માટે રજૂ થયેલા
ઉપમેયો નવીન અને તેથી આહલાદક લાગે
છે આસુની સિક્કા સાથેની સરખામણી
નોધતા વાચક 'એહો, એમ!' ના ઉદ્ગાર
સહજપણે કાઢે છે પણ ના, હજી તો આ
શરઆત છે કવિ વણુથળે એકથી બીજા
રૂપક પર હોજી જાન છે ફળ અને પ્રતીકોની
વાત પૂરી થતા nothing પર કાવ્યકડી
પૂરી થાય છે તે સાથે એક વિચાર પણ
અહીં પૂરો થાય છે હવે કવિની વિચાર
ધારા ધીમી છે રૂપકમાળા નહીં, એક
વિસ્તારેલું રૂપક રજૂ થાય છે પૃથ્વીગોળ
સાથે આસુની સરખામણી વિગતે કવિ
કરે છે nothing માથી allનું સર્જન
થાય છે આસુ ફક્ત પાણી નથી,
પ્રિયતમાનું પ્રતિબિંબ તેમા છે એટલે તે
સર્વસ્વ છે All ની ઉપરનો ભાર noth
ing તો સીધો વિરોધ કરે છે અને એ
nothing આગલી કડીના nothing
નો પડઘો પાડે છે Nothing માથી all
થાય એટલે વાચકના મનમા ઉલ્લાસ પ્ર
સરે છે પણ ત્યાં તો ફરી પાઠી કડીના અતે
પ્રલયની, સ્વર્ગ ગુમાવવાની વાત જ રજૂ
થાય છે પોતાનો દાવો પુરવાર કરવા માટે
ધારાશાસ્ત્રી પુરાવામા એક પછી એક સાક્ષી
રજૂ કરે તેમ કવિ ભુદાનુદા રૂપકો ભુદીભુદી

૩૪] કવિશોક માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૨

રઘુવીર ચૌધરી

અભિમાન

નીલમ લીલી સર્પ સુનાળપ
આશમાણી આ ટેકરીઓ પર ફરે
સગર દૂર ક્ષિતિજના ઓવાગને અડકે
હળવે આમ તેમ હું નજર કરું ત્યા
પૃથ્વ ભગેલા મારી સાથે
સામે ઊપસી આવે
હું માગામા જાયુ
હર્ષો ભર્યા શો લાગુ!

કેસર આબાની કૂપળ લઈ
અરે! એ જ આ ડાળ
વેલ શી નમેલ નમણી
શેશન સામે મંદ મંદ લહરાઈ ઊઠેલી,
માતાના ખોળામાથી છટકીને
હું પકડું ત્યા એ તો કેવી ભંચે ખસી ગયેરી!
મા પણ મૂગુ હસી ગેઠેલી!
હું ખેડેલી જમીનના એ ખોટ ખોટને જાણુ
એની સુગંધને સહુ માણુ
હું તો કણ કણનો પણ સ્વાદ ખરો પગમાણુ
ખારી મીઠાશ ઊગી તરણામા તગતગવા લાગે
ત્યારે હું તો છૂટણિય થઈ ગાઉં
ફિલખિત પખીડાના ગાન!
મિત્રો, એનું મને હજી અભિમાન

કહું હું

જરા આછી આછી પમરતી પરોઢે પથ પર
હતી તું ઊભેલી સ્થિર અરવ કો ફૂંપળ સમ
સરી મીઠા ભાવો (મખલખ ઉબસી) ઝરમર
હતો તારો રહેરો નભ ઊઘડતું પદ્મ મહીથી-
જોડે ગીણી ગીણી મશરૂ સમ લીસ્સી સુરભિની
તરંગીલી લીલા ફરફરિત લહેરી મુખરિત
થઈ મહેકે...જાણે તરસી હરિયાળી ઊછળતી.
તને ભેતાં ઊઝ્યો હું હણહણતો મેઘ થઈને
પલાણ્યો વેગીવો તરખતર ભીનો હલકતો
ઘડીમાં ગાળને ચહુદિશ સમેટી લઈ ઢલ્યો...
પછી કુંવારું જે લસ લસ થતું વહાલ સઘળું
ઉગાડી ઊભો ત્યાં તવ મુખ થયું શીદ અવળું ?
થયું સારું : મીઠો ગાણી આણુગમો જઈ વીસરી
લઈ આ વેળાની કસમ કહું હું આતું ન ફરી.

મહેન્દ્ર ગોહિલ

ક્ષણો

સદીઓ સુધી જે મળી ના શકી
ઘડીમાં મળી જાય છે એ ક્ષણો.
કદી મીણની જેમ થીજ જતી,
કદી એાગળી જાય છે એ ક્ષણો.
કદી ક્ષણ મહીં હું લળી જઈ છું,
કદી તો લળી જાય છે એ ક્ષણો.
સંબંધોમાં પકડી લઈ છું કદી,
કદી નીકળી જાય છે એ ક્ષણો.

કડીઓમાં રખૂ કરતો જણાય છે. ડન ધારા-
શાસ્ત્રીની તાલીમ લઈ ચૂક્યો હતો તે વાત
એના સમભાવી વાયકથી કેમ વિસરાય ?

હજી દલીલોની રજૂઆત બાણે કે અ-
ધૂરી છે. તેથી કવિ આંસુની ભરતીને સા-
ગરની ભરતીની પ્રેરણા ન બનવા અને નિ-
શ્વાસના વૈપુલ્યને પવનના વાવાઝોડોને ઉત્તે-
જન ન આપવા કહે છે. ખેડે રૂપકો વળા
પાછાં death તરફ, છેવટના nothing
તરફ આંગળી ચીંધે છે. કાવ્યમાં વાત છે
વિદાયની, પણ સૂર છે ચિરવિદાયનો. ભાત
ભાતનાં રૂપકો વાયકને કવિની સર્જકશક્તિ
વિશે સલામ કરે છે, તેને દારા વ્યક્ત થયેલું
ચિંતન કવિમાનસની ગહનતાની શાખ પૂરે
છે. આખું કાવ્ય કવિના ચિંતમાં ઘોળાઈ,
ઘૂંટાઈ ને શબ્દદેહ પામ્યું છે, કવિના અંતર-
તલમાં રહેલા અંદેશા અને આશંકા તેમાં
કંડારાયાં છે. સંભવિત છે કે પહેલા વાયને
કાવ્ય પૂરેપૂરું ન માણી શકાય. રૂપકની પા-
છળ ડોકિયાં કરતા વિચારોનો દોર પકડતાં
પકડતાં જેમ ફરી ફરી વાંચીએ તેમ વધુ ને
વધુ આનંદ આવે એવી કાવ્યની બાંધણી છે.

Nothing નો પડઘો ખીજ કડીમાં
ઊઠીને અંતની કડીના deathમાં તેનો
વિચાર સમાવાય છે તેનો ખ્યાલ તરત આવે
એમ નથી. ડનનાં કાવ્યોમાં ફક્ત શબ્દોની
લયબદ્ધ બાંધણી હોય છે એવું નથી, વિ-
ચારોના લય પણ આકર્ષક હોય છે. અવ-
નવે રૂપે મહીને, જુદા જુદા અનુભવોમાંથી
તારવીને, મર્મ અને કટાક્ષના રિમત સાથે,
મેઘા અને વાફજટાનો સુમેળ સાધીને અંત-
રના ઊંડાણમાં રહેલી વાત કરતો કવિ સંવે-
દન અને ચિંતનથી ભર્યું ભર્યું કાવ્ય નિરૂપે
છે. ચિંતનનો દુર્ગાંધ ગઢ જીતીને સંવેદના

ઝીલનારને કંઈ અદ્વિતીય કવિ લાગે એમાં કંઈ નવાઈ ખરી? કંઈક સમકાલીન બેન બ્રહ્મ-સન પણ આથી કંઈક 'The first poet in the world in some things' કહેતો 'Some things' કહેવાનું મારણ ખાળાએ તો તે કંઈક સ્વતંત્રતામાં જડે શિલ્પન નહીં તેથી સમકાલીનો તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સર્વથા સ્વીકાર્ય લાગી નહતી.

કે પ્રણયકા યોનીશ્લિષ્ટો અચળાણી એ ટકુ જ નહીં પણ હદ ને વાક્યરચના પણ મનસ્વી રીતે મૂક્યા છે કાવ્યનો આકાર સર્વ સ્વીકૃત કડીઓના સ્વરૂપથી તેણે હમેશા પાળ્યો નથી પ્રસ્તુત કાવ્યમાં તેણે મૂકેલી નજીક કડીઓ તેના પ્રયોગમાં મક્કરચનાની સાખ પૂરે છે અત્યંત શબ્દના અનુપ્રાસ તેને રાચક લાગે છે લીટી સાથે અર્થ પૂરો થાય એવું પણ ઘણી વાર મને છે સામાન્ય રીતે મનના વિચારો સાથે તાલ મેળવતી પહેલી કડી લખતા લખતા છદ્મ વિધાન નક્કી થતું જણાય છે, પછીની કડીઓ પ્રથમને અનુસરે છે કંઈક કાવ્યે મા સરળ વહેતા છે એ લયો નથી, કેમકે તે વિચારને, અર્થને અનુસરે છે આ કાવ્યમાં પણ પરવા વિના એસાડેલા પ્રાસ કે ક્યારેક ઉત્પાદન તો કયા રેક ધીમી પડતી ગતિ, શબ્દમારની વૈકલ્પિક અગત્ય (કડીની ત્રીજી લીટીમાં 'ધ્યાન ખેંચે છે એવી' ધ્યાન ખેંચે છે કયાક પહેલી કડીની શરૂઆત જેવા સાદા સીધા વાક્યો જેવા મળે છે, તો કયાક છેલ્લી બે લીટીઓ જેવી, ઘણા વિચારને અત્યંત અર્થ પામી શકાય તેવી જટિલ વાચ્યરચના જેવા મળે છે બીજી કડીની ચોથી લીટીમાં 'ત્યાં અળગો પડે' ધ્યાન ખેંચે એવા શબ્દ છે અને તે લખવામાં પણ અળગો પડ્યો છે આગલી

યોસેફ મેકવાન

અમે

અમે તમારે ડાહ્યા વનમાં ફૂલ ફુવારે ફોના,
ગળખળતા લૂંટથી તાપમાં, કૂપણ થઈને મહેનો
અમે વાકુની અલ્લિથી
સુગંધિત વન ખમ્બના,
તમે ગદ્દા સાવ અખૂંડ
ટકુકો થઈને પણ ના આવ્યા,
અમ તમારી પાસ ફૂંક્યા તો અગ તમે સંકેપો!
અમે તમારે કાગળ વનમાં ફૂલ ફુવારે ફોના
અમે તમારે કાગળ થઈને
વાદળ વાદળ વરસ્યા,
તમે ન નીસર્યા કાગળ
વરસતા અમે ગદ્દા રે તગડ્યા!
અમે વગમતા ગલી તમોને પથ્થરમાંથી કોયે,
અમે તમારે કારણ વનમાં ફૂલ ફુવારે ફોના!

નિરંજન યાજ્ઞિક

સ્ક્રાપિસના રોગીનું ગીત

ખરી ગેલેરી આગળીઓમાં બોવાયુ અડવાનુ ભન,
ફૂંડના હવે ફૂટપાથ સ્પર્શનુ બોવાયુ રમતીનુ ગમ!
ટોળે વળતા ગસ્તા પાપણથી રે'તાના ખબ્યા,
આગળીઓએ સપી સળધોને પાછા વાળ્યા,
લમ્બાતા હાથે વગતાનુ ખળખળતુ મૂઝુ વેગન,
ખરી રહેલી આગળીઓમાં બોવાયુ અડવાનુ ભન!
શમણામાં આગળિયુ વીણું રોજ અપરેના ફૂલ,
સંગ હોય થતુ - આપણે 'હોવાની' કે મૂલ,
હવે હથે ગીની રેખામાં કોણું ને અડવાનુ નામ,
રંગના હવે ફૂટપાથ સ્પર્શનુ બોવાયુ રમતીનુ ગમ!

ભગવતીકુમાર શર્મા

મારા ગત જન્મોની કથા

મારા ગત જન્મોની કથા વ્યથાના
 ધુમ્મસિયા રસ્તા પર વહેતી બય;
 મારે પડછાયે પડછાયે લીલાં ગુલમહોરનાં
 વ્યંગચિત્રનો મોલ; અહો, લહેરાય !
 મારાં ગીતો કેરાં કૌંચ પાંખમાં
 રક્તનીંગળતું આલ લઇને ઊડે;
 કાણુ કાણુ બંધુડિયાં મૃગજળના વહેતા
 દરિયે મારા સાત જનમ જઈ ખૂડે.
 પેલાં વણુ મહેરેલાં બસુદ રાતાં ડિલ
 બનીને લટકે કસાઇ દ્વારે;
 મારો કરમાયેલો સૂર્ય હાંફતો
 શીશ ટેકવી સ્મશાનની પગથારે.
 હતો જે ચણેહીઓનો દેશ; લોહીનાં
 ટીપાંઓનું વન બની તરડાય;
 અમારા તુલસીક્યારે તરસ તડોતડ
 બાવળ કેરા કાંટા થઈ ફણુગાય.
 વીત્યા ચોમાસે તો બિલાડીઓના ટોપ બેઠને
 છલકાતો 'તો વિસ્મય કરો દરિયો;
 આ જન્મે તો અણુશસ્ત્રનાં મશરૂમે ચે
 નથી ઝીંકતાં ઘાવ કશો ભમ્મરિયો.
 તોપના મુખ પર ખેડી ચક્રી જેવો
 હવે અમારો નિરાંતવો અવતાર;
 આ લવની માટીને બીની કરે નહીં
 અવ ગત જન્મોની વૃષ્ટિ મૂશળધાર.

કડોની રૂપકવર્ણ પછી બીજી કડોનો ધીમે
 પડતો લય અહીં આવીને અટકે છે. All-
 માંથી વગી પ્રલય તરફ વધતી જતી ગતિ
 આગલી કડોના વિચારનો પડથો પાડે છે.
 કનની સરળતા અને સંદિગ્ધતાને સાથે
 સાથે મૂકવાની આ રીતિનો metaphy-
 sical કહેવાયેલા કવિઓએ ઠીક ઠીક ઉપ-
 યોગ કર્યો છે. ઘણા વિવેચકોને કને હંદ સાથે
 લીધી તે છૂટ કદી છે તો ઘણાને તેની જ-
 ટિલ સંદિગ્ધ વાકચર્યનાએ અકળાવ્યા છે.
 કનના મૃત્યુ પછી તરત જ તેના પર ઘણી
 શોકપ્રશસ્તિઓ લખાઈ તેમાં તેની આ
 નવીન ભાત પાડતી રીતિ બિરદાવાઈ. પણ
 અદારમી સદીમાં કાવ્યની વ્યાખ્યા બદલાઈ
 અને વિવેચકોની કવિઓ પાસેની અપે-
 ક્ષાઓ બદલાઈ. તે સદીના સમર્થ વિવેચક
 ડૉ. જૉહાન્સનની નજરમાં metaphysi-
 cal કવિઓ અવગણવાલાયક કવિઓ
 હતાં. તેની ફરિયાદ હતી કે આ કવિઓ (૧)
 વાચકને આંજી નાખવા, ફક્ત 'વાહવાહ'
 કરાવવા ઈચ્છે છે; (૨) વાચકને ચમકાવ-
 વાની હોશિયારી બતાવે છે પણ તેમનામાં
 નથી નવા વિચાર-કે નથી સુરેખ વર્ણનની
 શૈલી; અને (૩) દેખીતી રીતે લુહી લાગતી
 ચીજોમાં સરખામણીઓ શોધતા ફરે છે.
 ડૉ. જૉહાન્સનની ફરિયાદમાં થોડું તથ્ય તો
 છે જ. કન અને તેના જેવા બીજા કવિઓ
 મિત્રમંડળીમાં કાવ્ય વાંચવા લઈ જાય ત્યારે
 'વાહ વાહ'નો અપેક્ષા તો તેમણે રાખી જ
 હશે. કેંક ચમત્કૃતિ, કેંક નાટકીય તત્ત્વ તેમ-
 નાં કાવ્યોમાં છે જ. તેમનાં રૂપકોનો પ્રકાર
 જુદો હતો, ને રૂપકમાળાઓ સમજવા વા-
 ચકે કષ્ટ લેવું પડે એ ડૉ. જૉહાન્સનને ગમ્યું ન
 હતું. પણ આજે કન ને તેના metaphy-

સંકાનું વિશેષણ ચોંટાડાયેલા કવિઓ સામે આ વિરોધો કાર્ષ નોંધાવતુ નથી.

સાચું છે કે કનનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં બિધડતી પેકિતઓથી જ મેદાન મારી જવાની વૃત્તિ દેખાય છે. જેમ કે The good Morrowની શરૂઆત: I wonder, by my troth, what thou, and I Did, till we lov'd? સામાન્ય રીતે આમ શરૂ થતાં કાવ્યો પાછળથી ધીમી ગતિનાં બને છે—વિચારનો અને રૂપકોનો ભાર ઉપાડતી ભાષા વધુ અર્થગભિત બને છે—અંત તરફ જતાં વળી ટૂંકા શબ્દો, સહેલી ભાષા પ્રયોગ્ય છે. ક્યારેક કાવ્યમાં વચ્ચે પણ આવી ધ્યાન ખેંચે એવી ઉકિતઓ મુકવામાં આવે છે જે વાચકને સીધી રપેશ છે અને તેથી કાવ્ય વધુ આસ્વાદ્ય બને છે.

અનેક રૂપકો અને રૂપકમાળાઓ કનનાં કાવ્યોમાં હોય છે. Metaphysical કાવ્યરીતિનું conceit એ આગવું લક્ષણ મનાયું છે. પણ આ રૂપકો કાવ્યના અંતર્ગત ભાગ રૂપે વિચારમાં વ્યુર્ધાર્પિતે રજૂ થયાં હોય છે, ફક્ત કલ્પનાવિલાસ હોતાં નથી. આ રૂપકો દ્વારા જ વિચાર વહે છે અને વાચકના માનસ અને ભિમિતંત્ર સાથે સંવાદિતા સાધે છે. કાવ્ય કવિના વિચારોનું વાહન બનતું હોવાથી કવિ અને વાચક વચ્ચે સંવાદ-સેતુ બંધાતો જણાય છે જુદાં જુદાં સ્વરૂપે કવિ પોતાની વાત કહેતો હોય છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાંનો તેનો સ્વાંગ વિદ્યાયેલો પતિનો છે એવી સજ્જાનતા કાવ્ય વાંચવાની શરૂઆત કરતાં જ વાચકને ધર્ષિત બધ છે. કવિ વાચકને અનેક યુક્તિઓ

૩૮] કવિશિક્ષ - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૨

શશિશિવમ્

સાધુરન

આ રાત્રિની કાતિલ કંડી...
સૂતાં હૂંફાતાં અમ બાળ આંહી
અમારી હૂંફે-અમે ય તેમની.
ને ઓચિંતી કારમી સાધુરનોની
ચીસો... ..
અધારના ખડકના ખડક ભેદી,
તીણી થાતી બારણાંની તીરાડે
પેસી, આવે સોંસરી આંહી એવી,
મારાં ઊઠ્યાં બાળ છળી; અને મેં
ગોઠે દીધાં, અંતર ચાંપી દીધાં.
ને આપણા વીર જવાન કેરી
ગાથા કહી ગૌરવવંત ગર્વે
કીધાં જરી શાન્ત-ફરી પોઢી થે ગયાં.

કિંતુ... ..

આ યુદ્ધના શૂર જવાન કેરાં
સંતાનની—તસ્ત છળી ઊઠેલાં—
સૂણી ચીસો સાધુરનમાથી આવતી,
નિદ્રા ધ્રજે કાતિલ અંધકારમાં.

૧

મનહર તળપદા

તમે જ્યાં જ્યાં જાશો...

નથી ખાલી કોઈ ગગન, ધરતી કે જલધિ જ્યાં
અમારા શ્વાસોમાં શ્વસન કરતાં હોય ન તમે,
હવે વેળાકેરા અમથ-અમથા આ રણ મહીં
તમે જાશો ક્યાં, હે પ્રિય, વિયુષ થૈને અમ થકી?

તમે જ્યાં જ્યાં જાશો... ..

તમારા ભાલે ને કુમકુમ તણો અક્ષત-વને,
ખધે ફૂટી જાશે કિલકિલ થતાં નામ અમનાં
અને ચૂડી કેરા ટહુકી ઊઠશે મોર સતત
અમારું લીલેરું, મધમધતું અસ્તિત્વ સઘળું.
અમે સિંધુકાનો ઘન ગજવતો નાદ થઈને
તમારા સ્પર્શોના અતુલ ગગને સાદ દઈએ;
અહીં વીતી જાતી ક્ષણ ક્ષણ તણી આ રજનીને
પ્રિયે! આલો પાછાં, જરી નયનમાં આંજી લઈએ.

મહેન્દ્ર ગોહિલ

સમયનું હરણ

સમયનું હરણ સ્થિર કેમે ન થાશે,
કે રણ દોડશે જો ઠરી જાય મૃગજળ.
હરણને ફક્ત પ્યાસ હોતી નથી કેં,
ઘણી વાર મૃગજળ પણ પી જાય મૃગજળ.
કે દરિયો જ રેશે સંખંધો તણો ત્યાં,
જો આંખો ઉપરથી હટી જાય મૃગજળ.

વાપરીને—જેવી કે ચમત્કૃતિ, વિચિત્ર કહે-
વાય એવાં રૂપક—પોતાના વિચાર સાથે
તાલ મેળવવાનું આમંત્રણ આપતો જાય
છે. વાયકની મેધા પણ કવિની ચિંતન-
પ્રવૃત્તિનો સહચાર સાધતી જાય છે. અંતે
વાયકને વિચારધારામાં સામેલ થયાનો
અને કવિના સંવેદનામાં ભાગ પડાવ્યાનો
એમ ભેવડો સંતોષ થાય છે. જે કવિ આવો
ભેવડો સંતોષ આપી શકે તે જ સાચો કવિ
એમ એલિયટ, ક્રેલરિજ વગેરે નામાંકિત
કવિ-વિવેચકોનો મત છે. ફક્ત છુદ્ધિને બહુ-
લાવે એવી અઢારમી સદીની કવિતા કે
ફક્ત સંવેદના જગાડે અને મનને સુવાડી
મૂકે તેવી ઓગણીસમી સદીની પોયટ
વાણી સંપૂર્ણ અર્થમાં કાવ્ય ન કહી શકાય.
ડનનાં સર્વ કાવ્યોની જેમ આ પ્રતિનિધિ
કાવ્યમાં પણ તેની ભેવડી શક્તિનો પરિ-
ચય થાય છે. કવિ ચેટ્સના શબ્દોમાં રજૂ-
આત કરું તો : ‘I notice that the
more precise and learned the
thought, the greater the be-
auty the passion; the intric-
acies and subtleties of his
imagination are the length
and depths of the furrow
made by his passion.’

ડનનાં કાવ્યોમાં આમ ચિંતન અને સંવે-
દના, સ્મિત અને ગાંભીર્ય, હર્ષ અને વિષાદ,
ચમત્કૃતિને સરળતા—એમ વિવિધ તત્ત્વો-
ની સમતુલા સધાઈ છે. ક્રેલરિજ ડનનાં કા-
વ્યો વાંચતાં તેથી જ ખુશ થઈ કહી ગયો :

‘After all, there is but one
Donne! And now tell me yet
wherein in his own kind, he

differs from the similar power in Shakespeare?

શેક્ષપિયરથી સહેજે છિતરતો નહીં
તેવો તેનો સમકાલીન અને પણ તેના જેટલો
જ પ્રશસ્તનો અધિકારી છે

મુગીલા અવેરી

કન્યા વિદાય

આલાલીલા તોરણ સુના આગણા,
પીડે કગમાયા ફૂલની છુવાસ
ડેલી ફૂસકા ભરે
મડપ બહાર અવળી પાગતી વેન
ચચ્યાર પગલીઓની,
ગળ્યા ગાત્ર શી તાકે મુગી લી ત
આ આખીએ ગલી ઓની
ગદા વકુઆળા પગના નિશાન
ડેલી ફૂસકા ભરે .

પાનેતરનો પાળેનો નતો કંસ
પાલવમા મોની ચરે
બાબે માછલીઓ મોતી ગેવતી
ખારા નીગમ તરે
લી જે લાગણીએ આગાપુની ધૂળ-
ડેલી ફૂસકા ભરે ..

૪૦] કવિદોષ માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૨

મનહર ચરાડવા

ગીત

છેટેરો શ્વસ-એક તારો મુકામ
આમ તો ય આમ લાગે કે દૂર છે!
આખુના કાઠે તુ વાગવાર આવે-તુ
અજવાણુ રોમ લગી થાતુ,
આગળીએ નાગરેલી હોડી હરખાય એવુ
ટેગવામા કપક છલી બાતુ !

ફળિયાનુ મુખ પણ ગાતુ ગુલમોર
અને ઓસગે ઈ પગલાનુ પૂર છે !

છેટેરો શ્વસ-એક તારો મુકામ
આમ તો ય આમ લાગે કે દૂર છે!
સૂતા સૂતા ય રાત જેવુ ના કહી, અહી
મજબુત ઓગડામા રહેવુ,
અમથુ અમથુ રે પછી સોણાનુ આવડુ-મા
દરિયાઈ છાળ સમુ વહેલુ !

ખાગડિય ફૂણાછમ હંસમમ ઉજસતાણા
ખાહુમા વહેક-વહેક ઉર છે!
છેટેરો શ્વસ-એક તારો મુકામ
આમ તો ય આમ લાગે કે દૂર છે!

પથ્થરને ચૂંટી કેમ ખણવી ?

ભીંતોમાં આંખે કેમ ચણવી ?

ચપટીમાં પકડ્યો પકડાતો નથ્ય,

સખી, પથ્થરને ચૂંટી કેમ ખણવી ?

સખી, પથ્થરને ચૂંટી કેમ ખણવી ?

આશા ભરેલ એ ય પથ્થરની સીમડીએ

ભોળાં ગાડર રહ્યાં ચારતા

રૂંવાડ હોય તો ફરકે ને મૂઠ, બધી

એળે ગઈ માંડેલી વારતા

છાતીશું હોય તો સુણેને સૈ, રૂઢી વંટડિયું સમણાંના ધણી ?

સખી, પથ્થરને ચૂંટી કેમ ખણવી ?

આરસનો હોય કે મરમરનો પથ્થર એ

પથ્થર છે, પથ્થર શું કામનો ?

અહલયાશું કાંઈ એમાં જીવતું ય હોય તો ય

લાવવો પરસ ક્યાંથી રામનો ?

સંજ્યાશું હોય તો બેઢેય ગણાય, નરી ગોળપને કેમ કરી ગણવી ?

સખી, પથ્થરને ચૂંટી કેમ ખણવી ?

નખમાંથી આંધરતા રંગોની જેમ મારા

ટેરવાનું ઝંખવાતું માન

કેમે ય કરી નથી તોડાતું દરપણમાં

ઊગેલું એક લીલું પાન

પોપટની પાંખ મહીં સળવળતી ચોમાસું

લીલપને કેમ કરી લણવી ?

સખી, પથ્થરને ચૂંટી કેમ ખણવી ?

લજમણી

ઘરઘરની રમત્યુંના ભેરુને ભાળી મૂઠ

પાંપણોની પત્તીયું બિડાણી

મેં યે ના જાણ્યું બાધ પાંગરી ગ્યાં ક્યારે

આ આંખેમાં છાડ રે લજમણી !

લાલ રે ચટ્ટાક ખીલ્યા કેમ્પડા ગાલે ને

છૂંદણું સૈ ભમરો થઈ ડંખે,

છાતીના મોર તોડી કમખો નક્કેર નવો

ઊડવાનું કેમ રોયા ઝંખે ?

દાદાની વારતાનો સમણે આવે છે કુંવર

પંખાળી ઘોડીયું પલાણી !

ઘરઘરની રમત્યુંના ભેરુને ભાળી મૂઠ

પાંપણોની પત્તીયું બિડાણી.

અંખોડે ગુંથેલા મોગરાની ગંધ તીણી

બાવળની શૂળ થઈ વાગે,

રણુના વૈશાખથીય આકરી નેજલવલતી

ચાંદનીની ધૂ મને લાગે;

સારસની ખેલડીના દહીંકાની હેલીબઈ

તરણા શી જય સાવ તાણી !

ઘરઘરની રમત્યુંના ભેરુને ભાળી મૂઠ

પાંપણોની પત્તીયું બિડાણી.

કવિતા

સાગરનાં જળ ઊંધર છે :
એમાં કવિતાનાં આંધ્ર પર્થાં છે ?
આકાશનો પટ અનંત છે :
કેઈ દુઃશાસ્ત્ર હજુ કવિતાનાં
ચીર મેંચે છે ?
સૂર્યનું અંગ સોનેરી છે :
કવિતાની ચરણરજ
એને અંગે અંગે સ્પર્શિતી ?
ચંદ્ર રૂપરૂપનો અંબાર છે :
કવિતાના આસવ ભીના હોઠ
એણે ચૂમ્યા'તા ?
પંકમાંથી સહસ્રદળ પદ્મ પ્રગટે :
સરોવર-તીરે કવિતાનું
આભ્રુપણ ખોવાયું 'તું ?
રીમઝીમ રીમઝીમ નિઝેર વહે છે :
કવિતાના નૂપુરની
કિકિણી એમાં ખરી ગઈ ?
સરિતાનાં વારી નિર્મળ છે :
કવિતાએ જોયું 'તું
એનું નમણું પ્રતિબિંબ ?
ફૂલની મૃદુતા મોહક છે :
કવિતાએ બિછાવી'તી ફૂલશય્યા ?
પ્રાણ અવિરત ધબકે છે :
કવિતાના હૃદ અને લય એ જાણે છે ?

ઘર તરફ (ગાડીમાં)

ગોફલુથી છૂટયા પથ્થર જેમ છૂટયો હું અહીંથી
મારે તારા લીલાછમ ખેતરમાં પડવું...
સાંજની સોનેરી નાવ પછે દૂ...ર ક્ષિતિજમાં
ચકરાતી ચકરાતી ઊતરે પેલી પાર.
બહાર... સ્મૃતિનાં ઝાડ હરણુની જેમ
બહાવરાં થઈને દોડે...
સામેના સોનલ વર્ણા ખેતર પર
અને આવે ખેડેલાં ઊંટ જેવી ટેકરીઓ પર
મારી મોર-પીચ જેવી આંખ ચીતરું...
તું...પ્રિય, અત્યારે કદાચ
ગવરીને લીલાછમ વગડો નીરતી હશે...
અથવા તો અલપજલપ સરજને
તુલસી-કચારે ઘી નીતરતી આંખે સ્થાપતી હશે
ને અહીંયાં ખેઠો તારાં કંકણ જેવો
કલખલ કલખલ મનમાં મલકી ઊઠ્યું હું
પણ સાંપડેલી આ ફાણને અહીંયાં
કયાં... કોની વચ્ચે વહેંચી વળું ?
...ડબ્બામાં તો આસપાર હજી ય
સતત યીડી કૂંકવું શહેર...
ઈચ્છું છું પ્રિય :
આવું ત્યારે આંખનાં લમ્મરિયાં ઊંડાણ લઈ
તું કંઠુખડે ઊભી હો...
કે માળા તરફ વળતા કોઈ પરદેશી પંખીને
સોનેરી નજરોથી પોંખતી પાદરમાં ઊભી હો,
અથવા ખેતર-શેઠે
રમતિયાળ પવનમાં તું
તારા કેશ વહેતી વન-કન્યા જેમ ઊભી હો...
ગોફલુથી છૂટયા પથ્થર જેમ છૂટયો આવું હું
...મારે તારા લીલાછમ ખેતરમાં પડવું....

'સિતાર છું હું'

અરમાન કોઈ દિલનું જીવન-પુકાર છું હું,
આંખોને કરે કો એવી સવાર છું હું.
કૂચો ગણીને લીધાં તારાને અંક માંડે,
સળગી ઊઠ્યો છે પાલવ એવી કિનાર છું હું.
નિશ્ચય અચલ છે મારો ચાહે તમે ન માનો,
મૂર્તિ છે દિલમાં જેની એનો જ પ્યાર છું હું.
છે સંગ અલ્પ પળનો તો મેં ગમે છે પંકજ,
થાતું વિલિન સૂરજમાં એવું તુષાર છું હું.
સૃષ્ટિ કદી ન એની પીછાણતું જગત આ,
આકાશ કંઠે છે જેને એનો ચિતાર છું હું.
દષ્ટિ પડે છે એની ને રણગણી ઊર્ધ્વ છું,
કામળ નિષાદ વાગે એવી સિતાર છું હું.
પૂનમ અને અમાસી ધૂપ-છાંવનું મિલન છું
'ઉષ્મા' મળે સદાયે એવી બહાર છું હું.

'મલાર'

હાથકું

અંધારું થાતાં
પડછાયા સાથે જ
હું જાણું ગુમ.

એક ઉદાસ સાંજે....

મગાઢ ગમે રાત્રિનું તિમિર આંખને આવરે
ચલો, ઠીક થયું ઉજાસ મુજ દષ્ટિ સામે ખૂરે;
ન કોઈ ઊગશે હવે દિવસ, સૂર્યની રાખમાં
પ્રશાંત, ખની તેજહીણ ભળી સર્વ જશે ગ્રહો.
અને પછી તિમિર આંખ મહીં ઘેરું આંજી લઈ
વિદાય લઈ સર્વ મંદિર અને બધાં તીર્થની
શહેર વળી ગામ, દેશ, પુર-વાસીઓ સર્વની
ભળી જઈશ હું ય સૂર્ય તણી રાખ-ઠંડી મહીં.
પછી કહીં ઊગીશ કોઈ દગમાં ઉદાસી ખની
અનિદ્ર નયનો મહીં તરીશ દેહ પાછો ધરી;
ઝૂલીશ વિરહિણીની નયન—પાંપણે અશ્રુના
વિશાળ દરિયા પરે મધુર યાદ-છાયા ખની.

શી રીતે ?

એસી પડ્યો છું સાવ વહું ભાર શી રીતે ?
હું જિંદગીની સાથ કડું પ્યાર શી રીતે ?
સહરાનું રણખની ગયું આખર તો મારું ઉર
સુકાઈ ગઈ આંખ ધરું ધાર શી રીતે ?
ભીતર મહીં રહેલ નિહાળી શકું ન ત્યાં
લંબાવું મારી દષ્ટિને હું બહાર શી રીતે ?
આડી-ઊભી લીટી સમાન છેદમય જીવન
સર્જી શકું હું સ્વપ્નના આકાર શી રીતે ?
ચારે તરફ અંધાર નિરાકાર ને સુઘન
જીવનની આવૃત્તિ કડું સાકાર શી રીતે ?

કનુ મહેતા 'વ્યોમ'

પાછા ન જાવ...

શમજીથી પાછા ના જાવ મારા રામ !
 તમે રૂપને આ બોધને અવાવરુ !
 દર્પણમાં બોધને ભાંગી પડુ છ હું ય
 સગ્ગી આ આંખોને એખરુ !
 ઠરડાતી બહુ છું અધખીલી તડકામાં
 આંખાની વિખૂટી ડાળખી;
 એકલતા ચીતરેલ આખો આ ઓરડો
 એમાં લાગું છ મને આળખી.
 ઓચિંતી સાંસરે મારી આ જાત મને
 રસ્તામાં બેઠું કોઈ ઝાંખરુ !
 તે દીનાં ખાંધ્યાં છે નીંદરથી વેર
 હવે આપશું અજંપાને આપશું,
 જીવનું પડે છે રોજ એક એક યુગ
 આમ જીવતરના પંથ કેમ કાપશું ?
 ક્રિયા જનમનાં એવાં તે પાપ કે
 મારા હું મોતને ન સાંભરુ !
 શમજીથી પાછા ના જાવ મારા રામ !
 તમે રૂપને આ બોધને અવાવરુ !

કરસનદાસ લુહાર

હળવેથી હિંચકો નાખો !

હળવેથી હિંચકો નાખો,
 બહાલમ ! તમે હળવેથી હિંચકો નાખો,
 વૃષ્ટ્યો બે દોર તો આ ગામ બધું બાણુશે,
 એની તો ખીક કાંઈક રાખો ! ...બહાલમ
 આવા ફંગોળા તે નો'ય મારા બહાલમ
 કે ભટકાતા પાંચ મારા આલસાની સાથમાં;
 ચાંદો-ચૂરજ મારી આંખે અથડાય અને
 ચાંદરણું જાય ભીંગી છૂંદણાળા હાથમાં.
 રાત-દિ'ની ડાળીએ હિંચકતાં હિંચકતાં
 ક્યાંક મારા હૈડાને કૂટે ના પાંખો !
 બહાલમ ! તમે હળવેથી હિંચકો નાખો !
 ચગડોળે ચકચું છે ઊરનું શ્રેમંડ,
 હવે કોઈ દિ' આ ફર નહિ ભિતરે !
 માથાં ધૂટીને બધા મરવાના વેદ
 મને તોરનું આ ઝેર નહીં ભિતરે !
 રોમરોમ રેલાતા થેન મહીં ઘૂંટીને
 ઓળવોળ કરવો છે જન્મારો આખો !
 બહાલમ ! તમે હળવેથી હિંચકો નાખો !

અરવિન્દ ભેધી

પાશું...

ગતથી અનાગત પ્રતિ
 કાળની સતત સીધી ગતિ.
 કોઈ કરી દે કાળનું વર્તુલ...
 તો... તો ફરી,
 હે સુંદરી,
 એવી રીતે પાશું તને...
 પાશું મને.

તું

આંખો ઉપર કૂણા વાસના પાટા ખાંધી
કયાં સરકી ગઈ છે તું ?
ટેરવાં પર મારા ભવિષ્યને
ઉછાળતી ઉછાળતી કયાં સરકી ગઈ છે તું ?
તારી દૃષ્ટિમાં સીમ સમેટાઈ જઈ
શમિયાણું બની જતી હોય છે તે તું જાણે છે ?
અને તારી હથેળીઓમાં ખારમાસીનાં ફૂલશી મારી છૂટ્યાઓ
ઝૂલતી રહે છે તે તું જાણે છે ?
આ વૃક્ષ હેઠળ પાંદડાંઓમાંથી
ચળાઈને આવતા તડકાનું ઝરણું
ખળખળ વહેતું સંલળાય છે મને—
ગત જન્મના ભોમિયા જેવા
આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓની પાંખોનો
ફફડાટ કર્ણપટ પર અડડાય છે ક્યારેક...
પ્રતીક્ષાની પળોનું આલંબન નસેનસમાં રોપીને
કયાં સરકી ગઈ છે તું ?
ઓમેરે પવન શા સૂસવાતા અવકાશમાં
મને પડવાની જેમ છુટો મેલી
કયાં સરકી ગઈ છે તું ?

કવિલોક

‘કવિલોક’માં વર્ષદરમ્યાન પ્રકટ થતાં કાવ્યોમાંથી
શ્રેષ્ઠતાના ક્રમમાં પ્રથમ ત્રણ ક્રમ પ્રાપ્ત કરનાર
કાવ્યોના કવિઓ મઠિનાં ઈ. ૧૯૭૦ના વર્ષનાં

ક્રમરૂપાંચિક

નીચેના ત્રણ કવિઓને મળે છે :

પ્રથમ પારિતોષિક રૂ. ૨૦૧

શ્રી મકરંદ દવેને

તેમના કાવ્ય ‘પ્રાણનાં રૂપ’ માટે

દ્વિતીય પારિતોષિક રૂ. ૧૦૧

શ્રી મનહર ચરાડવાને

તેમના કાવ્ય ‘છાતિયુંના વહી જવા વિષે’ને

તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૫૧

શ્રી હરીન્દ્ર દવેને

તેમના કાવ્ય ‘એકલવાયો’ માટે

નિર્ણાયકો

પ્રો. હરિવલ્લભ ભાયાણી

અને પ્રો. ભોળાભાઈ પટેલ

એમના અમે આભારી છીએ.

વિજેતાઓને અમારાં અભિનંદન

પ્રપુષ્ણચૂતાદ્ધુરતીક્ષ્ણસાયકો
દિરેપમાલાવિલમ્બદુર્ગુણઃ ।
મનાસિ મેતુ મુરતપ્રસક્તિના
વસન્તયોદ્ધા સમુપાગતઃ પ્રિયે ॥૧૧॥

દ્રુમાઃ સપુષ્પાઃ સલિલ સપદ્મ
રિત્રય સકામાઃ પવનઃ સુગન્ધિઃ ।
મુખાઃ પ્રદોષા દિવસાશ્ચ રમ્યા-
સર્વે પ્રિયે ચાસ્તર વસન્તે ॥૧૨॥

કુસુમ્મરાગારણિતૈર્દુર્લભ-
નિતમ્બચિન્તાનિ વિલાસિનીનામ્ ।
તત્ત્વેશુકૈઃ કુદ્દુમરાગારૈ-
રલમ્બિયન્તે સ્તનમણ્ડલાનિ ॥૧૩॥

અઙ્ગાનિ નિદ્રાલઘ્નિપ્રમાણિ
વાક્યાનિ કિં ચિન્મદિરાલ્પાનિ ।
ધ્રુવેષ્વજિહ્વાનિ ચ વીક્ષિતાનિ
ચક્રારકામઃ પ્રમદાજનાનામ્ ॥૧૪॥

પ્રિયદ્ધુગુલાલૈયકદુઃકુમાક
સ્તનેષુ ગૌરેષુ વિલાસિનીમિઃ ।
આલિપ્યતે ચન્દનમઙ્ગનામિ-
મંદાલતામિષ્ટંગનામિયુક્તમ્ ॥૧૫॥

મત્તદિરેપપરિચુન્નિચાવપુષ્પા
મન્દાનિલાકુલિત્તનપ્રમદુપ્રવાલાઃ ।
કુર્વન્તિ કામિમનસાં સદૃષોત્સુકત્વં
ચાલાતિમુક્તલલિકાઃ સમવેશ્યમાણાઃ ॥૧૬॥

મધુસુમિ મુલાન્જં લેખને લેખપ્રાપ્તે
નવકુરબકર્પૂર્ણઃ વેદ્યપાદો મનોરઃ ।
ગુસ્તરકુચયુગ્મ શ્રોણિવિગ્રવ તપૈવ
ન મવતિ નિમિદાર્નીં યોષિતાં મન્મથાયા ॥૧૭॥

[અનુ. પીડુ પરીખ]

વાસુદેવ સ્મરતે

વસંત

પદ્ય પરવુ ચિત્ર

કવિ કાલીદાસ]

પ્રિયે, લક્ષ્મી અલિપ્તિ ન્યા પરે,
સુતીક્ષ્ણ, ખીલી સહકાર મજરી
તણાં ધરી તીર વસન્ત-વીર લાં
સરે જ કામાધુર ચિત્ત બેદલા.

દૃષ્ટો સુપુષ્પે, જળ પડજેથી,
રત્યાર્ન રામા, મરુતો સુગંધે,
સુખી દિનાન્તો, દિવસોસુચાર-
પ્રિયે, વિશેષાં વિલસે વસન્તે.

વિલાસિનીઓ ધરતી નિગમે
કુસુમ-રંગાં અરુણા દુહલો;
સુગૌર પહેરે કુચયુગ્મ-પે એ
શી કંકુરંગી તત્ત્વ કંચુકાને.

આ કામ કેવો પ્રમદાજનોને
ઝેરે ચડાવી લવ શબ્દ તોરે;
અંગો કણાં એ અલસાવતો ને
ભ્રમ વંકા નજરો મરોડે!

વિલાસિની આ મદ્ય પ્રમાદી
ગોરાં સ્તનો-પે અવ અંજનાઓ,
પ્રિયંશુ-કાલીયક - કંકુ-લેખો
કરતૂરી ને ચન્દન, લેપ ચોળે

ભૂંજો પ્રમત યદિ ચારુ પ્રસૂન ચૂમે,
મદાનિલે ઢળકતી મધુ કૃપણામ
સૌ યુક્ત વેલ પ્રતિ શી પ્રમદાજુઓને
કામાર્ત ચિત્તબનતાં સહસ્રા જવ્યમ.

વદનકમલ જેનાં મલમ-ધી, લલામ
નવકુરબક-ગૂથ્યા કેશ, ને લોધરાનાં
નયન, સલર પક્ષો, શ્રોણિ તેવી, જગાવે
કયમ મદનનહીં આ ઘેડુકાચિત્ત મંદો?

કાવ્યનો ઉદ્દેશ તો માનવજીવનનાં સુખદુઃખનું કલામય
નિરૂપણ કરવાનો છે, એમાંથી પરિણમતા હર્ષશોક વગેરે
ભાવોનું વાચકના ચિત્તમાં સમભાવન જન્માવવાનો છે, અને
અંતિમ પ્રયોજન તરીકે એમાં રહેલ રજસ્ તમસને ગાળી
નાખીને, સત્ત્વને આગળ અણીને, સાત્ત્વિક આનંદનો અનુ-
ભવ કરાવવાનો છે.

—રામપ્રસાદ બક્ષી

સમર્પિત

મર્ચન્ટ એન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

જનતા ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કોર્પોરેશન - સેનાપતિ બાપટ માર્ગ (દક્ષિણ)

મુંબઈ ૧૩

જ્ઞાન તથા ઉપદેશ કવિતામાં અપ્રધાન છે અને આનંદ એ
કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે. આનંદ એ કવિતાનું સર્વોપરિ
પ્રયોગન છે અને તે સિદ્ધ થાય તેમાં કાવ્યની ઉત્તમતા છે.

(રમણભાઈ નીલકંઠ)

Space Donated By

Industrial Jewels Ltd.

32 Nicol Road, Ballard Estate, Bombay-1

(અનુસંધાન : પૂર્વતા પહેલા પાનાથી)

હતો. જે વર્ષ એ બી. એ. થયા તે જ વર્ષ નરસિંહરાવનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘કુસુમભાગા’ પ્રગટ થયો. રમણભાઈએ કૌલિજના ગુજરાતી મંડળ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપતાં તેનાં જૂળ વખાણ કર્યાં. આ રીતે એમનામાં રહેલો ‘વિવેચક બહાર આવ્યો. વળી, એ જ વર્ષે માર્થના સમાજે ‘જ્ઞાનસુધા’ પાક્ષિકનું સંપાદન રમણભાઈને સોંપ્યું અને એમણે એ કુશળતાથી સંભાળ્યું પણ ખરું. પરિણામે ઈ. ૧૮૯૨થી એ પાક્ષિક બન્યું માસિક. એમાં એમણે પોતાની યુગવ્યાપી કૃતિ ‘ભદ્રંભદ્ર’નો હપ્તાવાર આરંભ કર્યો. ઈ. ૧૯૦૦માં એ પુસ્તકાકારે પ્રગટ થઈ ત્યારે મર્યાદિત રૂઢિઓ સામેના તાતા કટાક્ષો અને મ. ન. દ્વિવેદી જેવા કેપરના અનાવૃત્ત આક્ષેપો-કટાક્ષોથી સમાજ બળબળી, એથી ‘ભદ્રંભદ્ર’નું અમર પાત્ર સર્જનાર રમણભાઈની પરમ વિનોદ શક્તિનાં અહીં દર્શન થાય છે. આ કૃતિનો નર્મ-મર્મ, સ્ફૂળ-સૂદૃઢ, કટુ-મધુર, તરલ-મંદ, હાસ્યરસ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર રહેવા સળંગો છે. અનુક્રિતજન્ય આ હાસ્ય સામાજિક કૃદ્ધિઓ અને રૂઢિચુસ્ત વ્યક્તિઓ સામેના કટાક્ષો દ્વારા સમાજસુધારાને સાધ્ય કરવા સાધન તરીકે પ્રયોજાયો છે.

પ્રભુચક્રા અને કંઈક અંશે સમાજસુધારાને લક્ષી એમની ખીજ કૃતિ તે ઈ. ૧૯૧૪માં પ્રગટ થયેલ નાટક ‘રાઈનો પર્વત’. ભવાઈના કથાતંતુને પોતાં સર્જક પ્રતિભાનો સ્પર્શ આપી પ્રગટાવેલું આ નાટક પણ ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યનું એક સીમાચિહ્નિ છે. આકારમાં સંસ્કૃત નાટ્યધારીનો અને અંતસ્તત્ત્વમાં અંગ્રેજી પરિપાટીનો ભુભગ સમન્વય આ કૃતિને પ્રસંગાયોજન, પાત્ર-વિકાસ, સંઘર્ષ, કાવ્યતત્ત્વ આદિ દ્વારા સુપેરે કાવ્ય સર્જનક્ષેત્રએ લઈ લય છે. એમાં થોડા કેન્દ્રશર સાથે (જેમાં રમણભાઈ સહ-મત હતા) એને આકર્ષક તખ્તાલાયકી પણ બક્ષી શકાય તેમ છે.

એમના તથા વિદ્યાર્જુનના હાસ્યલેખોનો સંગ્રહ ‘હાસ્ય-મંદિર’ પણ એમની નૈસર્ગિક હાસ્ય વૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. આ જ સંગ્રહમાં હાસ્ય રસ પરનો એમનો નિબંધ એમનાં એતદ્-ક્ષેત્રીય જ્ઞાન અને વિભાવતાનો પરિચાયક છે. આ ઉપરાંત ઈ. ૧૯૧૪માં ‘જ્ઞાનસુધા’માં એમણે ‘શોધમાં’ નામક કટાક્ષવિહીન એક ભ્રમભુક્તિનો આરંભ કર્યો હતો; પરંતુ એ પૂરી થવા પારખી નહીં. ઈ. ૧૯૧૨માં ગુજરાત કૌલિજ સરકાર હસ્તક સોંપાતાં ત્યાંના અધ્યાપક આનંદશંકર ધ્રુવને દાં તે એ અધ્યાપકપદ અથવા પોતાના ‘વસંત’ માસિકનું તંત્રીપદ છેડવું પડે એવી વેળા આવી ત્યારે એ ‘વસંત’ માસિકનું તંત્રીપદ રમણભાઈએ સંભાળ્યું. આ રીતે ‘જ્ઞાનસુધા’ અને ‘વસંત’ના તંત્રી તરીકે એમણે પોતાની નીડરતા, નિખાલસતા, સમભાવ અને સૌહાર્દ દાખવેલાં.

આ ઉપરાંત કાવ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યશ્લેષમાં પણ એમણે અનુકરે પ્રધાન અને ગૌણ પ્રદાન કરેલું છે. કાવ્યશાસ્ત્ર તો એમનો

પ્રિય અધ્યયન-વિષય હતો. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત અને પાશ્ચાત્ય વિચારસંદર્ભે કાવ્યશાસ્ત્રની ચર્ચા શરૂ કરનાર પણ રમણભાઈ હતા. એમનો સૌપ્રથમ લેખ પણ કવિતા પરત્વે જ હતો. આ કાવ્યપ્રોતિને લઈને એમણે અલંકારશાસ્ત્રનો પણ ગ્રીણનટપૂર્વક અભ્યાસ કરેલો. કવિતા વિષયક એમનાં લેખો-અવલોકનો ત્યારે ‘જ્ઞાનસુધા’માં પ્રગટ થતાં. એ લેખોનો સંગ્રહ ઈ. ૧૯૦૪માં ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ એ નામે પ્રગટ થયો અને નવલસામ પંજીના સ્વસ્થ અને આદરણીય વિવેચક તરીકે એમણે પોતાનું નામ પ્રસ્થાપિત કર્યું. એ જ વર્ષે સ્થપાએલી ગુજરાત સાહિત્ય સમાના એઓ પ્રમુખ પણ વસાયા. ત્યારથી છેક અંત સુધી સાહિત્ય-સમાની એમણે અવિરત સેવા કરેલી. વિવેચક તરીકે એમનામાં નિખાલસતા, નીડરતા, સહૃદયતા, સન્નિષ્ઠા, અભ્યાસ અને અવલોકન આગળ તરી આવતા ગુણો છે. સ્વ-મત અને સ્વ-ચિની સર્જનસમીક્ષામાં ક્યારેક એમની સમતુલા હળી ગઈ હોય તેમ લાગે છે, છતાં એને વખતે પણ પક્ષપાત કરતાં રામ રુચિના સર્જનનો આસ્વાદ-આનંદ વધુ એક મારી ગયાં લાગશે.

કૌલિજકાળ દરમિયાન ‘કાન્ત’ના મેંત્રીપ્રભાવથી એ કવિતા તરફ વળ્યા જણાય છે; પરંતુ ખી. એ. થયા પછી એમણે કવિતા-ક્ષેત્રે રચનાઓ આપવા માંડી. ‘મકરંદ’ના તખ્તલુસથી લખાએલી એમની છૂટક ત્રીશ-પાંત્રીશ કવિતાઓ તથા ‘રાઈનો પર્વત’માં આવતાં પદ્યો એમનું કાવ્યક્ષેત્રનું પ્રદાન છે. એમની કાવ્ય-વિભાવના સુખ્યત્વે વડુંબચી-ત્રે રતે હોઈ જોમિકાવ્ય પરત્વે વધુ પક્ષપાતી રહી છે. આમ છતાં જ એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં વિચારનું તત્ત્વ પણ ઓછું નથી.

અંગત સંબંધીના નિધનશોકથી કફળવેલાં કે પ્રકૃતિદર્શને જગતેલાં હૃદયસ્પર્શનમાંથી પ્રગટેલાં કાવ્યોમાં ‘મકરંદ’નો કાવ્ય-પરિમલ પમર્યો છે. આ રીતે જોતાં પ્રથમ પત્નીના મૃત્યુશોકે પ્રગટેલું ‘તું ગઈ’, પિતાના પરલોકવાસથી પ્રગટેલું ‘દેહાવસાન’ પુત્રના નિધનાથતે પ્રગટેલું ‘દેખાશુચતા’, તુંબહડા તંત્રીના સ્વલ્પ નાશદર્શને સ્ફુરેલ ‘તુંગભદ્ર’ તેમજ ‘તત્કાલ મહિમા’, ‘બારણે-પુકાર’, ‘પ્રભુમય જીવન’ આદિ સરસ કલી શકાય તેવાં કાવ્યો છે.

‘રાઈનો પર્વત’માં આવતાં કેટલાંક ગીતો તેમજ કંદેશના પદ્યોમાંનાં થોડાં કાવ્યગુણે ધ્યાનપાત્ર છે. બાકીનાં સામાન્ય પરિસ્થિતિનાં વર્ણનમૂલક પદ્યો જ છે. અહીં કેટલેક સ્થાને તો કાવ્યક્ષમ ન હોય તેવા વિષયો પર પણ એમણે પદ્યો રચ્યાં છે. આ નાટકનાં સારાં કલી શકાય તેવાં સુક્તકો સૂક્તિઓ જેવાં બની રહ્યાં છે. અર્થાન્તરચારી માસાદિક પંક્તિઓમાં એમની કવિત્વ-શક્તિનાં દર્શન થવા વગર નહીં રહે. સરળતા અને સીધાપણું એમના કાવ્યોદ્દગાર, કાવ્યવિચાર અને કાવ્યશૈલીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. કાવ્યના અંતસ્તત્ત્વ પરત્વે લાગણીના સહજેદ્દશરની સ્વસ્થ અભિવ્યક્તિના એઓ જોટલા આગ્રહી છે તેટલા જ આગ્રહી છે કાવ્યના આકાર પરત્વે દૃઢ પથબંધના. આને લીધે આઠમી

જ્ઞાન તથા ઉપદેશ કવિતામાં અપ્રધાન છે અને આનંદ એ
કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે. આનંદ એ કવિતાનું સર્વોપરિ
પ્રયોજન છે અને તે સિદ્ધ થાય તેમાં કાવ્યની ઉત્તમતા છે.
(રમણસાર્થ નીલકંઠ)

Space Donated By
Industrial Jewels Ltd.
32 Nicol Road, Ballard Estate, Bombay-1

(અનુસંધાન: પૂર્તિના પહેલા પાનાથી)

હતો. જે વર્ષ એ બી. એ. થયા તે જ વર્ષ નર્સિસ કરાવતો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘કુસુમભાળ’ પ્રગટ થયા. રમણભાઈએ કૉલેજના ગુજરાતી મંડળ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપતાં તેનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. આ રીતે એમનામાં રહેલો વિવેચક ખહાર આવ્યો. વળી, એ જ વર્ષે મર્યાના સમાજે ‘જ્ઞાનસુધા’ પાક્ષિકનું સંપાદન રમણભાઈને સોંપ્યું અને એમણે એ કુશળતાથી સંભાળ્યું પણ ખરું. પરિણામે ઈ. ૧૮૯૨થી એ પાક્ષિક બન્યું માસિક. એમાં એમણે પોતાની યુગવ્યાપી કૃતિ ‘ભદ્રંભદ્ર’નો હાતાવાર આરંભ કર્યો. ઈ. ૧૯૦૦માં એ પુસ્તકાકારે પ્રગટ થઈ ત્યારે પ્રચલિત રૂઢિઓ સામેના તાતા કટાક્ષો અને મ. ન. દ્વિવેદી જેવા કૃપરના અનાદૃત આક્ષેપો: કટાક્ષોથી સમાજ ખળભળી, ઊઠ્યો ‘ભદ્રંભદ્ર’નું અમર પાત્ર સંજોનાર રમણભાઈની પરમ વિનાદ શક્તિનાં અહીં દર્શન થાય છે. આ કૃતિનો નમ્ર-મમ્રે, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, કટુ-મધુર, તરલ-મંદ, હાસ્યરસ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર રહેવા સંભવ્યો છે. અત્યુક્તિબળ આ હાસ્ય સામાજિક કુરૂઢિઓ અને રૂઢિચુસ્ત વ્યક્તિઓ સામેના કટાક્ષો દ્વારા સમાજસુધારાને સાધ્ય કરવા સાધન તરીકે પ્રયોજાયો છે.

પ્રભુશ્રદ્ધા અને કંઈક અંશે સમાજસુધારાને લક્ષ્યતી એમની ખીછ કૃતિ તે ઈ. ૧૯૧૪માં પ્રગટ થયેલ નાટક ‘શઈ’નો ‘પવેત’. ભવાઈના કથાતંતુને પોતાંકી સર્જક પ્રતિભાનો સ્પર્શ આપી પ્રગટાવેલું આ નાટક પણ ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યનું એક સીમાચિહ્ન છે. આકારમાં સંસ્કૃત નાટ્યધારીનો અને અંતસ્તત્ત્વમાં અંગ્રેજી પરિપાટીનો ભુજગ સમન્વય આ કૃતિને પ્રસંગાયોજન, પાત્ર-વિકાસ, સંઘર્ષ, કાવ્યતત્ત્વ આદિ દ્વારા મુષેરે ઉચ્ચ સર્જનકક્ષાએ લઈ જાય છે. એમાં થોડા ફેરફાર સાથે (જેમાં રમણભાઈ સહ-મત હતા) એને આકર્ષક તખ્તાલાયકી પણ બક્ષી શકાય તેમ છે.

એમના તથા વિદ્યાભેનના હાસ્યદેખોનો સંગ્રહ ‘હાસ્ય-મંદિર’ પણ એમની નૈસર્ગિક હાસ્ય વૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. આ જ સંગ્રહમાં હાસ્ય રસ પરનો એમનો નિબંધ એમનાં એતદ્-ક્ષેત્રીય જ્ઞાન અને વિભાવનાનો પરિચાયક છે. આ ઉપરાંત ઈ. ૧૯૧૪માં ‘જ્ઞાનસુધા’માં એમણે ‘શોધમાં’ નામક કટાક્ષવિહીન એક ભ્રમણકથાનો આરંભ કર્યો હતો; પરંતુ એ પૂરી થવા પામી નહીં. ઈ. ૧૯૧૨માં ગુજરાત કૉલેજ સરકાર હસ્તક સોંપાતાં ત્યાંના અધ્યાપક આનંદશંકર શુવને કાં તો એ અધ્યાપકપદ અથવા પોતાના ‘વસંત’ માસિકનું તંત્રીપદ છોડવું પડે એવી વેળા આવી ત્યારે એ ‘વસંત’ માસિકનું તંત્રીપદ રમણભાઈએ સંભાળ્યું. આ રીતે ‘જ્ઞાનસુધા’ અને ‘વસંત’ના તંત્રી તરીકે એમણે પોતાની નીડરતા, નિખાલસતા, સમભાવ અને સૌહાર્દ દાખવેલાં.

આ ઉપરાંત કાવ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યશ્લેષમાં પણ એમણે અનુક્રમે પ્રધાન અને ગૌણ પ્રદાન કરેલું છે. કાવ્યશાસ્ત્ર તો એમનો

પ્રિય અધ્યયન-વિષય હતો. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત અને પાશ્ચાત્ય વિચારસંઘર્ષે કાવ્યશાસ્ત્રની ચર્ચા શરૂ કરનાર પણ રમણભાઈ હતા. એમનો સૌપ્રથમ લેખ પણ કવિતા પરત્વે જ હતો. આ કાવ્યપ્રોતિતિને લઈને એમણે અલંકારશાસ્ત્રનો પણ ગ્રીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરેલો. કવિતા વિષયક એમનાં લેખો અવલોકનો ત્યારે ‘જ્ઞાનસુધા’માં પ્રગટ થતાં. એ લેખોનો સંગ્રહ ઈ. ૧૯૦૪માં ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ એ નામે પ્રગટ થયો અને નવલરામ પછીના સ્વસ્થ અને આદરણીય વિવેચક તરીકે એમણે પોતાનું નામ પ્રસ્થાપિત કર્યું. એ જ વર્ષે સ્થપાયેલી ગુજરાત સાહિત્ય સભાના એઓ પ્રમુખ પણ વરાયા. ત્યારથી એ અંત સુધી સાહિત્ય-સભાની એમણે અવિરત સેવા કરેલી. વિવેચક તરીકે એમનામાં નિખાલસતા, નીડરતા, સહૃદયતા, સન્નિષ્ઠા, અભ્યાસ અને અવલોકન આગળ તરી આવતા ગુણો છે. સ્વ-મત અને સ્વરુચિની સર્જનસમીક્ષામાં ક્યારેક એમની સમતુલા ડગી ગઈ હોય તેમ લાગે છે, છતાં એવે વખતે પણ પક્ષપાત કરતાં સમ રુચિના સર્જનનો આસ્વાદ-આનંદ વધુ એક મારી ગયો લાગેલો.

કૉલેજબળ દરમિયાન ‘કાન્ત’ના મેત્રીપ્રભાવથી એ કવિતા તરફ વળ્યા બોળાય છે; પરંતુ બી. એ. થયા પછી એમણે કવિતા-ક્ષેત્રે રચનાઓ આપવા માંડી. ‘મકરંદ’ના તખલ્લુસથી લખાયેલી એમની છટક ત્રીશ-પાંત્રીશ કવિતાઓ તથા ‘શઈ’નો ‘પવેત’માં આવતાં પદો એમનું કાવ્યક્ષેત્રનું પ્રદાન છે. એમની કાવ્ય-વિભાવના સુખ્યત્વે વર્ડ્સવર્થ-પ્રેરે રો હોઈ ભિમ્કાવ્ય પરત્વે વધુ પક્ષપાતી રહી છે. આમ છતાં ય એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં વિચારનું તત્ત્વ પણ ઓછું નથી.

અંગત સંબંધીના નિઘનશોધથી કદલેલાં કે પ્રકૃતિદર્શને જગવેલાં હૃદયસ્પંદનમાંથી પ્રગટેલાં કાવ્યોમાં ‘મકરંદ’નો કાવ્ય-પરિમલ પમર્યો છે. આ રીતે જોતાં પ્રથમ પત્નીના મૃત્યુશોકે પ્રગટેલું ‘તું ગઈ’, પિતાના પરલોકવાસથી પ્રગટેલ ‘દેહાવસાન’ પુત્રના નિધનાધાતે પ્રગટેલ ‘રેખાશૂન્યતા’, વૃંજભદ્રા નદીના સ્વલ્પ નાશદર્શને રુકુરેલ ‘વૃંજભદ્રા’ તેમજ ‘તત્કાલ મહિમા’, ‘પારણે-પુકાર’, ‘પ્રભુમય જીવન’ આદિ સરસ કહી શકાય તેવાં કાવ્યો છે.

‘શઈ’નો ‘પવેત’માં આવતાં કેટલાંક ગીતો તેમજ ‘કેદાખન્ન’ પદોમાંનાં થોડાં કાવ્યગુણે ધ્યાનપાત્ર છે. ખાંધીનાં સામાન્ય પરિસ્થિતિનાં વર્ણનમૂલક પદો જ છે. અહીં કેટલેક સ્થાને તો કાવ્યશ્લેષ ન હોય તેવા વિષયો પર પણ એમણે પદો રચ્યાં છે. આ નાટકનાં સારાં કહી શકાય તેવાં યુક્તકો સૂક્તિઓ જેવાં બની રહ્યાં છે. અર્થાન્તરચારી પ્રાસાદિક ધૃત્તિઓમાં એમની કવિત્વ-શક્તિનાં દર્શન થયા વગર નહીં રહે. સરળતા અને સીધાપણું એમના કાવ્યોદ્દગાર, કાવ્યવિચાર અને કાવ્યશૈલીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. કાવ્યના અંતસ્તત્ત્વ પરત્વે લાગણીના સહજોદ્દગારની સ્વસ્થ અભિવ્યક્તિના એઓ બેટલા આગ્રહી છે તેટલા જ આગ્રહી છે કાવ્યના આકાર પરત્વે દૃઢ પદ્યબંધના, આને લીં

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદધારી બોલનાં એમણે કહેલું: ‘હવે પિત્રજનું અજ્ઞાન મરણું છે, અને તેની મર્યાદાના નિયમોના બેગ કરવામાં વિશેષતા છે એમ મનાવા લાગ્યું છે. માટે, નિયમસર રચના વડે કવિતાનાં આન્દોલન તથા સુંદરતા સ્વચવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખી નિયમનો આગ્રહ કરવો આવશ્યક છે. તેનો અપક્રમે થયો છે; અને વિરસતા હોય ત્યાં તે છતાં પિત્રજનો અનાદર કર્યાથી ખૂબી આવી છે એમ મનાય છે. આને પરિણામે કાવ્યસાહિત્યમાં શિથિલતા વ્યાપી છે.’

એમણે તોટક, હૃષ્મતિ, શિખરિણી, હરિણી, હરિગીત, રથોદ્ધતા, મહાકાન્તા વગેરેને સફળતાથી કપધોજમાં લીધા છે. પરંતુ એમનો હાથ વિશેષ સફળતાથી બેઠો લાગે છે હૃષ્મતિ

પદ. કાવ્યમાં તટ્ટપ થઈ જાય તેવા સમુચિત અલંકારો પણ એની આદવાલતાનું જમા થાયું છે. સામયિક વ્યવસ્થાનિક મંથનના પ્રમાણુ બાહુક્યને લઈને રમણભાઈની નિર્સર્ગદન કવિત્વશક્તિનો પરિણક ગુજરાતી સાહિત્યને ન સાંપડ્યો એ ખેદ હંમેશાં ખટક્યા કરશે. આથી જ બ. ક. ઠા.એ કહેલું: ‘રમણભાઈમાં પણ સારા કવિનું બીજ કુદરતે તો મૂકેલું, તથાપિ એ બીજ જ રહ્યું, ખીંટ્યું નહીં.’ એમની સાહિત્યસેવાની કદર બંગ્લીને સરકારે એમને ઈ. ૧૯૨૭માં ‘સર’નો ઇલકાબ આપ્યો, પરંતુ ઈ. ૧૯૨૬માં લક્ષ્મીના લુભતાથી અસહાય બનેલુ શરીર ઈ. ૧૯૨૮ના માયની છઠ્ઠી તારીખે અચેત બન્યું ત્યારે સમાજ અને સાહિત્યે એક સમય સેવક ગુમાવ્યા.

વિદ્યાર્થીઓને ઓછા લવાજમે કવિલોક

જો વિદ્યાર્થીઓ પોતાની શાળા-કોલેજના આચાર્યની સહીવાળું વિદ્યાર્થી તરીકેનું પ્રમાણપત્ર મોકલશે તેમને વાર્ષિક રૂ. ૪ લવાજમથી કવિલોક મોકલાશે.

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) ફેલ્ડ, ૧૯૫૩ અનુયે (કોર્મ નં. ૪, ફેલ્ડ નં. ૮)]

- ૧ પ્રકાશન સ્થળ: કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૨ પ્રકાશન સમય: દ્વિમાસિક, દર બીન મહિનાની છેલ્લી તારીખે
- ૩ મુદ્રકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૪ પ્રકાશકનું નામ: બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૫ સંપાદકોનાં નામ: (૧) રાજેન્દ્ર શાહ; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુળાઈ ર (૨) બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા: ભારતીય; સરનામું: ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ-૧
- ૬ માલિક કે માલિકોનાં નામ સરનામાં: ભૂપતભાઈ વસા, જયભાઈ ડોહટર, મહેન્દ્ર ભગત, રાજેન્દ્ર શાહ, સુધીર પેસાડ, અણ્ણ શેઠ, સુરેન્દ્ર વર્મા, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુળાઈ ર
- હું બચુભાઈ રાવત આથી જાહેર કરું છું કે કપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ બાજુ અને સમગ્ર ગુજબ સાચી છે.

બચુભાઈ રાવત
પ્રકાશક

કાવ્ય

શ્રી અરવિંદ	૫૨	બે કાવ્યો
રાજેન્દ્ર શાહ	૬૭	બનેતા હે, તું જ તે કુહિના
મહેશ જોશી	૨૮	મૃત્યુગીત
ઉશનચ	૨૯	સોનેટ પંચક
જમીન પંડ્યા	૩૧	હજી હમણાં જ તો
મકરન્દ દવે	૩૨	હાસ્ય અહીંની હવા મહી
પ્રિયકાન્ત મથિયાર	૩૩	કૌચ-વધ
રઘુવીર ચૌધરી	૩૪	અભિમાન
રામચંદ્ર બ. પટેલ	૩૫	કહું હું
મહેન્દ્ર ગોહિલ	૩૫	ક્ષણે
ચોસેફ મંકવાન	૩૬	અમે
નિરંજન યાજ્ઞિક	૩૬	રક્તપિત્તના રોગીનું ગીત
અમૃતીકુમાર શર્મા	૩૭	મારા ગત જન્મોની કથા
શશિશિવમ્	૩૮	સાચરન
મનહર તળપદા	૩૯	તમે જ્યાં જ્યાં ગયો...
મહેન્દ્ર ગોહિલ	૩૯	સમયનું હરણ
સુશીલા ઝવેરી	૪૦	કન્યા વિદાય
મનહર ચરાડવા	૪૦	ગીત
કિસન સોના	૪૧	પથરને ચૂંટી કેમ ખણવી?
‘ખાદલ’	૪૧	લગ્નમણી
નિર્મિતિ કાપડિયા	૪૨	કવિતા
ભીખુ કપોડિયા	૪૨	ધર તરફ (ગાડીમાં)
મહેશ્વરી મહેતા ‘ઉષ્મા’	૪૩	‘સિતારા છું હું’
‘મહાર’	૪૩	હાઈકુ
દિનકર શાહ ‘જય’	૪૩	એક ઉઝાસ સાંજે...
”	૪૩	શી રીતે?
કનુ મહેતા ‘વ્યોમ’	૪૪	પાછા ન આવ...!
કરસનદાસ લુહાર	૪૬	હળવેથી હિંચકા નાખો!
અરવિન્દ જોષી	૪૪	પામું...
પ્રાણજીવન મહેતા	૪૫	તું
ધીરુ પરીખ	૪૬	વસંત

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠા ૫૨: વસંત (વાસુદેવ સ્માર્ત); સર રમણભાઈના હસ્તાક્ષર;
સર રમણભાઈ મહીપતશર્મા નીલકંઠ વિવિધ વયે;
કથારની બોલે છે કોકિલા (રસિકલાલ પરીખ)

અથ

રાજનાથ શર્મા ૨૫ કવિનું સત્ય
ઈલા પાંક ૨૬ જહાન કન
ધીરુભાઈ પરીખ પૂર્તિ રમણભાઈનીલકંઠ

¶ ‘કવિલોક’ દૈનિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જુન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૧, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા પા. રૂ., અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સગવડ રૂ. ૩; છટક નક્કિમો-રૂ. ૧. ¶ લેખકોને કૃતિ વિષેનો નિર્ણય લખવા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું ફેરવું તથા પૂરું પોસ્ટેજ ચોરસ કાગળ કે કવર મોકલવા વિનંતિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ: ‘કવિલોક’ C/O સિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબઈ-૨; યા: કુમાર કાર્યાલય સિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ શંખપુર અમદાવાદ-૧.

તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ શવત
સહયોગ: જયંત પારેખ અને ધીરુભાઈ પરીખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ
ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨
વીનસ સપ્લિસ્ટ્રેશન એજન્સી
શામસદન ૧ લે માળે ભારતભાગે લેન
ગામદેવી મુંબઈ ૭
એલ. કે. ગેધાણી • ૧૪ અમરતલા સ્ટ્રીટ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ
કુમાર પ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ શંખપુર

કુટુંબ

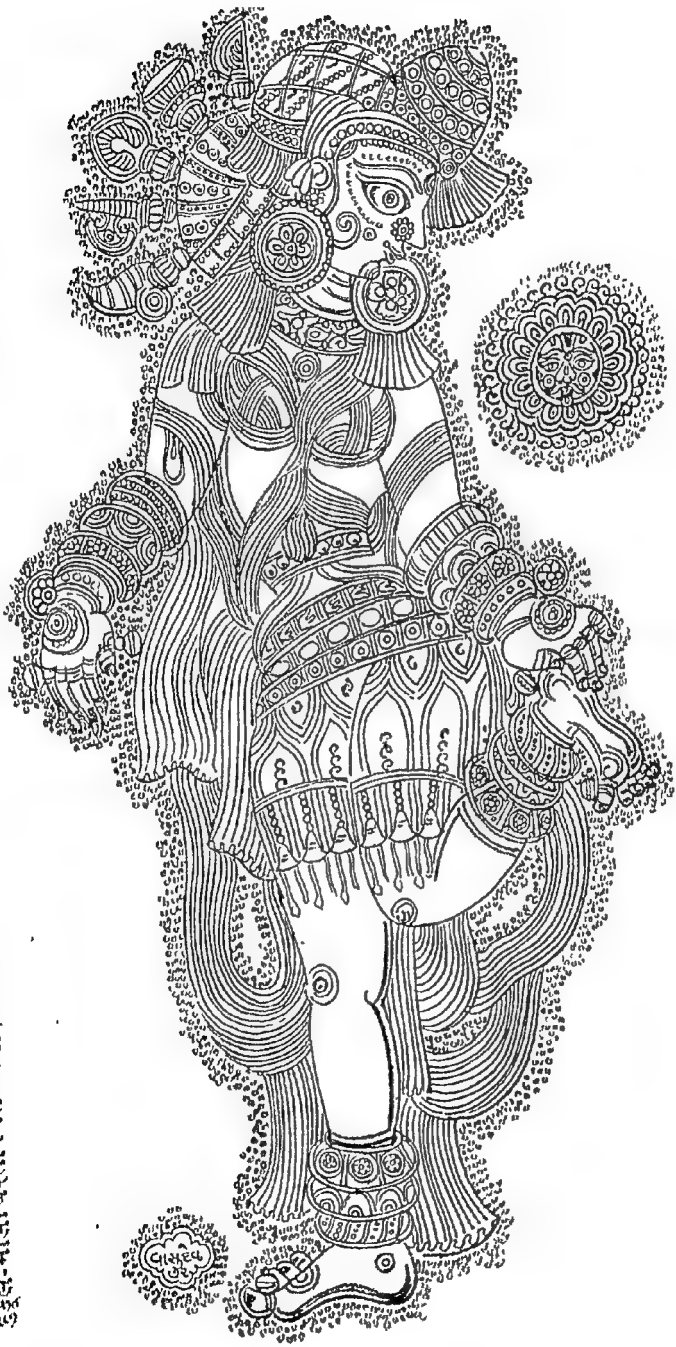
સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ પિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્ફો સપ્કે સાધા

— ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ —

नतम्बवित्रीः सङ्कुलमेखलैः / स्तनैः सहारामणैः सचन्दैः / हिरण्यैः स्नानकपायवासितैः / खियो निदाव शमयन्ति कामिनाम् ॥४॥
हृदय-भासा धरतां नितम्बश्री / सज्जेल गां यन्दनलिगत वक्षश्री / सुगंधी स्नानोत्तरे शपाशश्री / स्त्रीत्या निदाद्य प्रिय-दाश शामती.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ગુજરાતી સચિવાતું : ઋતુ પૂર્વ-ગ્રીષ્મ ૨૦૨૮-સૈન્દર્ભ પૃષ્ઠ ૧૮૬
 ગુજરાતી સચિવાતું : ઋતુ પૂર્વ-ગ્રીષ્મ ૨૦૨૮-સૈન્દર્ભ પૃષ્ઠ ૧૮૭

મૂલ્યલક્ષી વિવેચના

તેના બે ભારતીય ધુરંધરે

શ્રી આનંદ કુમારસ્વામી
અને શ્રી અરવિંદ*

રતિલાલ ધાયા

ભારતીય કલા ને ભારતીય સાહિત્યની મૂલ્યલક્ષી વિવેચનામાં શ્રી આનંદ કુમાર-સ્વામી અને શ્રી અરવિંદનાં નામો અગ્રિમ છે. આ બન્ને મહાતુલાવાળાં પોતાની વિલક્ષણ પારદર્શી પ્રણા દ્વારા તેમજ ભારતીય જીવનમૂલ્યોની ઊંડી સમજ દ્વારા ભારતીય અને વિશ્વસાહિત્યનું તેમજ ભારતીય કલાને તેના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકીને જે વિવેચન કરેલું છે તે સદા સ્મરણીય રહેશે. વળાંકોઈ પણ પ્રજાનાં કલા અને સાહિત્યની સમીક્ષા અને મૂલ્યાંકન કરતાં પહેલાં તેણે સ્વીકારેલાં જીવનમૂલ્યોને કેન્દ્રમાં રાખ્યા સિવાય છેવટનો નિર્ણય આપી શકે નહીં: તેમજ સાહિત્યકૃતિ કે કલાકૃતિની આખરી મૂલ્યવત્તા તેના કેવળ કલાત્મક સ્વરૂપને જ નહીં પરંતુ જીવન સમગ્રને તે કૃતિ અનેક સ્તરોએ સ્પર્શતી, અનેક આસ્વાદ્યક્ષમ સ્તરોની શ્રેણીને એક અર્પક સૂત્રે બાંધીને, જીવન-મૂલ્યોને અનુવર્તી, રાષ્ટ્રીય સર્જક પ્રતિભા કેવી રીતે અને કેટલી સફળતાથી વ્યક્ત થાય છે તેના ઉપર અવલંબે છે.

શ્રી અરવિંદ વેદ, ઉપનિષદ અને મહા-કાવ્યોનું વિવેચન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને કેન્દ્રમાં રાખીને કરેલું છે અને તે દ્વારા વિદ્વાનોને પ્રતીતિ કચવી આપી છે કે

ગજેન્દ્ર શાહ

હિમાદ્રિને

ગંગાજલે પ્રથમ હું તવ સ્પર્શ પામ્યો
શીળો, રંગેરંગ પ્રવાહિત ઉષ્મપ્રાણ!
તારું ન દર્શન છતાં હૃદયે શી લહાણ
તે વેળ, ભીતર સમગ્ર ભરી તું છાંયો!
ને વારિની લહરને કલખોલ ચૂક
તારો સુણ્યો શબ્દ મૌન, સમાધિરૂઢ!
એ શબ્દ-શક્તિ તવ-કર્ણેણ દુર્નિવાર!
પંખાળ પાય મુજ અતરને ઉર્મંગ.
આ ઉત્તરાભિમુખ દષ્ટિ લહે દિગંત:
રે ગંખના ક્ષિતિજ વાદળને જટાળ
માનો!-પ્રહર્ષ પણ ભાન્તિ તણો ધરીને
હૃદે સુદૂર નભમાં તુજને ફરીને.
ને શ્વેત મૌલિ નીરખી, સ્થિર. સર્વલક્ષી
આ આંખનેય ગમ નાહતી બંધ ?-ખુદલી ?

*

હે શ્વેતમૌલિ નગ ધૂળિંદ્રિ આત્મધીન!
તું તો દિગંખર ભલે પણ અન્નપૂર્ણ!
તારે, અર્કચન, ઉછંગ શી નીલવર્ણી
સોહાય આ લલિત શોભનમાં પ્રવીણ!
લીલામયી વિલસતી ચર્ચા સૃષ્ટિ રમ્ય;
નિર્બંધ છંદસ્વસંગ વડે અનન્ય.
જે દર્શને વૃષિત નેત્રની વૃષ્ટિ પ્યાસ,
જે સ્પર્શથી પથની લેશ રહે ન કલાન્તિ,
જે ગંધવાયુ શ્વસને મનમાંહિ શાન્તિ,
જ્યાં સંમુદાસભર, સૌ કંઈ આસપાસ;
રે ત્યાં શી આ અલક જેવી જ વૃષ્ટિ મારી
કા રુદ્ર વૌષ, ગતિભંગિ રહેલ ધારી!
તારું ભલે અચલ મૌન; તને લતાળ
આલિંગને ગ્રહતી નાદની દૂનિ ગાઢ.

મૂર્ધન્ય હે અચલ, વ્યોમ વિષે અનંત
તારી જટા ધવલ રશ્મિની દીપ્તિ રેલી
સોહાય, ત્યાં ગગનપંથ અકૂલ મેલી
મંદાકિની ઊતરતી શમને વહુંત.
એકાકિની મિલન જ્યાં તવ પામી, મુક્ત,
આનંદને રત, રમે તુંથી નિત્ય યુક્ત.
ને તું નિમીલિત દગે નીરખંત સર્વ,
તારે જ સ્પર્શ સઘળું; વળગી તને જ,
જેઉં, રહેલ; પણ સ્પર્શ તને ન રહેજઃ
આ પદ્મ રુડ સમ રૂપ તણે વિવર્ત.
મારે ય લોચન ન ભેદ રહે જરીયઃ
ખેની ન દદિ, ઊઘડી લહું છું તૃતીય,
મંદાકિનીજલ રગેરગમાંહિ, પ્રાણે;
ને શાન્ત સંગ તવ, અંતર મારું માણે.

ઉશનસુ

તારા મુખને અજવાળે

તવ વદનની દીપ્ત્યોત્તિ (નમોસ્તુ નમો) રૂ ડી
મુજ ગરીબના ગેહે શીળી પ્રભા પ્રસરી રહી,
ટિચ્છક ઘરના દેવાગારે ખૂણે ખૂજી રહી,
સ્થિરદ્યુતિ શગે આભા આખી લીધી રહી ઓરડી;
રવિ નમી જતાં ગેહે ગોખે દિવા પ્રગટે, ખૂઝે
શગ શમી જતાં, મોડી રાતે મુખેમુખ ના સૂઝે,
તવ મુખની ત્યાં સંકારાતી દિવેટધુતિકલા,
શયનઘરના ખૂણેખૂણા ફરીથી ઝળાંઝળાં!
તવ નયનની દીવીકેરી પવિત્ર પ્રભામહીં.
નિશીથઘરમાં એકાકી હું પુરાણ પઢી રહું,
ખરડ પરણેવાળી પોથી હથુક અડી રહું,
ગત જીવનના હિસાબોની ઉકેલી રહું વહી;
દિવસસહકે જાડી રૂમે ઉતાવળ-ચીતરી
જગની છવિને તારી જ્યોતે
મોડી રાતે
છેકું ભૂસું સુધારું વળી વળી.

ભારતીય પ્રજાનાં શરીર, પ્રાણ, મન અને
સમગ્ર સંવિતમાં ધ્વિશનુભૂતિની જે ઉદાત્ત
ઝંખના અને અનુભૂતિ પડેલાં હતાં તેને
જ આ આધ્યાત્મિક કાવ્યગ્રંથોમાં મંત્રો-
દ્વાર રૂપે સાકાર કરવામાં આવેલાં છે.
વૈદિક સ્તોત્ર એક એવું ઊર્ધ્વલક્ષી ગાન છે
કે જ્યારે તે ઉદ્દગીત દ્વારા તેના સમગ્ર
આંતરિક બળ અને સૌન્દર્યશક્તિ થકી
ઉચ્ચોચ અભિવ્યક્તિને પામે છે ત્યારે તે
મંત્રની કોટિએ પહોંચી જાય છે; ને વાચક
એનો એકાગ્રતાપૂર્વક પાઠ કરી તેના ઉપર
ચિન્તન કરે છે ત્યારે તે મૂળ અનુભૂતિનો
સાચો રજુકાર પામી મનને મુક્ત કરે છે
એટલું જ નહીં, પરંતુ તેને સૂક્ષ્મ એવી
આધ્યાત્મિક અનુભૂતિના પ્રદેશમાં તે લઈ
જાય છે. આ મંત્રોચ્ચારમાં માત્ર અર્થ જ
નહીં પણ તેના નૈસર્ગિક ઉચ્ચારણને અનુ-
વર્તતા નાદ પણ આપણા સમગ્ર ચિત્ત ઉપર
કાબૂ જમાવે છે. આમ, અર્થ અને નાદ
ઉભયની શક્તિ પરાક્રોટિએ પહોંચેલા મંત્ર-
માં આપણને સંસ્પર્શ આપી કાર્યશીલ
બનેલી લાગે છે. કદાચ તેથી સંસ્કૃત ભાષામાં
શબ્દ અને નાદ પર્યાયવાચક શબ્દો જેવા
ગણાય છે. આપણા તત્ત્વદ્રષ્ટાઓ અને વિ-
વેચકોએ ધર્મરતો ઉદ્દેષ્યકરતાં 'શબ્દબ્રહ્મ'
અને 'નાદબ્રહ્મ'નો વારંવાર નિર્દેશ કર્યો
છે. મંત્રની આ રીતે ક્રિયમાણ બનેલી
શક્તિ જ એવી હોય છે કે જ્યારે તેનો
સંપૂર્ણ ઉદ્દગાર થાય છે ત્યારે શબ્દ, અર્થ,
ભૂમિ, નાદ ને દર્શન સમગ્રતયા એકરૂપ
બનેની આપણા સમસ્ત વ્યક્તિત્વને
સ્પર્શી જાય છે અને તેનાથી જનન્યક્તિ-
ત્વનાં બધાં પાસાં સહજ આનંદથી
નાચી ઊઠે છે.

શ્રી અરવિન્દના વિચાર પ્રમાણે કાચ
નો સાચો સર્જક—સાચો શ્રેતા—કવિનો
આત્મા છે. સધન આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ
ની ગહન અભિવ્યક્તિ એટલે મત્ત તેનો
ઉદ્ભવ કાચવાણીની ત્રિવિધ અભિવ્ય
ક્તિમાંથી થાય છે—જેમાં શબ્દની, વિચાર
ની, લયની અને આ માટે જોએલા સત્યની
અવિચ્છિન્ન અભિવ્યક્તિ પરા પ્રાટિએ પ
હોયે ત્યારે કવિનો પુરુષાર્થ સફળતાને પામે
છે એમ કહી શકાય. એલિથટ સર્જનાત્મક
પ્રક્રિયાને સહારૂપ તત્ત્વોની સંવાદિતાની
સંબંધિતા વિષે જે વાત કરે છે તે કંઈક અંશે
આ વ્યાખ્યાને અનુરૂપ છે.

શ્રી અરવિન્દની દૃષ્ટિએ દરેક પ્રજાની
સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિમાં ત્રણ તત્ત્વો
હોય છે. તેમાં સર્જકનું વ્યક્તિત્વ, તેની
સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને એ સર્વને અતિક્રમી
જતો વિશ્વાત્મા મુખ્યત્વે કાર્ય કરે છે તેથી
જ મહાન પ્રજાની મહાન કૃતિઓમાં વિશ્વ
વ્યાપી આત્માનો ઉદ્ગાર હમેશા મેળળાય
છે. કવિનું તત્ત્વલેખન ભાતીગળ વ્યક્તિત્વ
તેની કૃતિને સ્વકાય ગણાય એવી વિશિષ્ટતા
આપે છે, એની સંપૂર્ણ પરંપરા એને સામુ
દાયિક હૃદયનો ઉદ્ગાર આપે છે. પરંતુ એ
ઉભયની પાછળ નિગૂંઢરીતે કાર્ય કરતો અને
અભિવ્યક્ત થતો વિશ્વાત્મા જ એના ઉદ્
ગારને અશ્રુતપૂર્વ વાચ્ય આપે છે, ને એક
વિરાટ જુમાને કવિનું સર્જન આવરી લે
છે. શકરાચાર્યે પણ એક રથજે કહેલું છે કે
જ્યારે કોઈ વીણા લઈને ગાય છે ત્યારે તે
કેવળ ગાન કરતો નથી, પરંતુ તેનું
ગાન કોઈ ગૂઢ શક્તિનું યજ્ઞ બની
બધ છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ઋષિ
કહે છે કે સંસારના બધા રથૂના સુખો અને

મકરન્દ દવે

આટ-કાટને માંડવડે

પૃથ્વીએ પાણી પાવાનું બધ કર્યું તે!
તૂટી પડેલી
માગી લીલી કાળી,
સૂઝ કરી પગ માટલી થકી હરે તે
સૂકા હોટે,
આગ પી ગઈ, આગ પી ગઈ કાળી
જેને દવનો દેશવટો છે સાગે,
જના ફેરે ફૂલ ન ક્યાન સહો,
ને રસનો પામે છાટો ક્યા અનુગ્રે?
એની ભીતર સૂતેલા ભડકામાં નિતનિત
ફાગ ગડે ખેલી અગારા,
ફેલી યોગમ હુત શની હૃદય જી -

હુહુહુતા હિમવાયગ વશે,
ને માદો માદો સૂઝ હુખી જાશે,
અ થાજ ગયલી દુનિયાનું શુ યાશે?
ખોલાવો સૌ મૂળ જાખડગ, મુરઝાયાને
ખોલાવો, આવળ-માવળની
બધી જમાતો કઠોર, કાળકરાળી -

આ ઝાળ ઉપર જે ઝાળ રમે છે ગો
તે કે ની આ વરમાળ ધરે છે અગે?
બળ્યા ઝલ્યાનો ઓરછવ આજ ઉમંગે!
આટ કાટને માંડવડે આ કોણ પધારું?
અને આખમાં બજી રહી આ
પીઠી ઝાળી પૂનમ કરી કાળી!

હેમન્ત દેસાઈ

✓ વૃક્ષ થઈ

જ્યાં નહીં ખેડાં જતો ત્યાં જાઉં છું,
 ઓળખાયા વિણ બધે પુછાઉં છું!
 ‘કેમ છો?’ પૂછી ઘણાં સ્વાગત કરે
 હું ‘મઝામાં’ ઠહું અને મૂંઝાઉં છું!
 ઓછપોનાં દ્વાર સૌ લીધાં ગણી
 બેઠું છું: કેં હું મને સમજાઉં છું!
 ‘આજ’ને આ ઓળખી લઉં મૌનમાં
 ‘કાલ’ના ભૂલવા વિશે કેં ગાઉં છું!
 એક મર્માળા હૃદયમાં ઊગવા
 આલ જવા આલથી પછડાઉં છું!
 કાઢને હૈયે પુરાયો છું છતાં
 કેંકની આંખો થકી છલકાઉં છું!
 લાગણીને નીલ અંધાપો મળ્યો
 દેખતી આંખે જગે અટવાઉં છું!
 વૃક્ષ થઈ બેસું હવે તમ આંગણે
 જન્મભર આલ્યા કરું, અકળાઉં છું!

આનંદની પાછળ વિલકત થઈ ગએલા છતાં
 નિગૂઢ રીતે ટેકા આપતા પરમાનંદનો સ્પર્શ
 હોય છે. ઋગ્વેદનાં સૂકતો તો દેવકામના
 અર્થે-પરમાત્માને પામવા માટે જ-રચા-
 એલાં માનવ-ભૂમિનાં રંપંદનો જ છે. તેથી
 જ ભકિતધન નારદ સનતકુમારને કહે છે :
 ‘તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ઉભયનું જ્ઞાન આવ-
 સ્યક છે, પરન્તુ તે દ્વિતીય કક્ષાનું છે; પ્રથમ
 કક્ષાનું જ્ઞાન તો એ જ છે, જે આપણને
 બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. અને જેની
 પ્રાપ્તિ દ્વારા સર્વ કંઈ જાણી શકાય છે.’
 આમ સર્વ આનંદ આખરે તો બ્રહ્માનંદની
 જ પરિણતિ છે. સાન્તની પાછળ જેમ
 અનંતનો નિર્દેશ હમેશાં છુપાએલો હોય છે,
 તેમ જગદાનંદ પાછળ બ્રહ્માનંદ ડોકિયાં કરી
 રહ્યો છે. ‘બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે’ નરસિં-
 હનું કથન એ અર્થમાં પૂર્ણોદ્દિગારને પામે છે.

આમ, ભારતવર્ષની જીવનસાધનમાં
 અને કાવ્યસાધનામાં રથૂળ જગત અને
 આધ્યાત્મિક જગત વચ્ચેની દેખાતી ભેદ-
 રેખાને ભૂંસી નાખવામાં આવી છે. અને
 તેની વિવેચનામાં તેથી જ મૂલ્યલક્ષી નિકષ્પને
 પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે. ભારતીય
 જીવનસાધનાનાં મૂલ્યોનું ચિન્તન કરતાં
 સ્વામી વિવેકાનંદના સૂચક શબ્દો આ સંદ-
 ર્ભમાં યાદ કરવા જેવા છે. તેઓ કહે છે કે
 દરેક વ્યક્તિની જેમ દરેક પ્રજાએ આખરે
 તો પોતે પોતાની પસંદગી કરી લેતી પડે
 છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પ્રજા સદાને માટે
 સંશ્લેષ કે અનિર્ણયની દશામાં રહીને જીવી
 શકતી નથી. સેકડો વરસો પહેલાં આ-
 પણે આપણી પસંદગી કરી લીધી છે-અને
 તે પસંદગી આત્મસાધનાની છે. અને આ-
 ખરે એ કંઈ હીન પસંદગી તો નથી જ.

છૂંદણાં

તોડી ત્વચાની પળને છનકાય છૂંદણા,
અપન્ન છે રોમ રોમ તો મલકાય છૂંદણા
ટહુકી ગયા'તા માન બીના સ્પર્શના મથુર,
છીલૂકા વનની ઝાખ શા મોડાય છૂંદણા
પાલવ સર્પાં ને છાતીએ વચાપુ એક નામ,
સુગંધી કરીને મોજથી મુસ્કાય છૂંદણા
નીલાશ કચાથી આટલી પાપણના આસમા²
કણ કણ બનીને આખમા અળાય છૂંદણા
મહેકી ઊઠ્યા'તા ફૂન અધગની ધુળરીએ,
જૂઠાના શ્વેત પુજથી ચપાય છૂંદણા
ઘનરયામ નળનો કણ શુ ઝળુળ્યા કપોલ પર²
ફેરો અમીના વગસે તો લીંબાય છૂંદણા
મિન્દૂર, કંક, મેંશ અને તલની ટીપકી,
સ્પર્ધા ઘણી છે તો ય જીતી જાય છૂંદણા

ભારતીય કલાનું વિવેચનકરતા આનંદકુમાર
સ્વામી પણ આવા જ ઉદ્ધારો કાઢે છે તેઓ
કહે છે કે ભારતીય કલાની સર્વતોમુખી
અભિવ્યક્તિ ઉપર અને તેની સ્વરૂપસિદ્ધિ
પાછળ રાષ્ટ્રના હૃદયમાં યુગો થયા અભિ
વ્યક્ત થનાર આધ્યાત્મિક ઝખના જ
કાર્ય કરી રહી છે તેના ઉદ્ભવને એક છેડે
સામુદાયિક આધ્યાત્મિક અભિવ્યક્તિ મૂર્તિ
કાર્ય કરતી હોય છે, તેમ બીજે છેડે વ્ય
ક્તિમા રહેલી આધ્યાત્મિક વિકાસની શ
ક્યતા પૂર્ણતાના ચરમ બિન્દુએ પહોંચવાને
મથતી હોય છે આ સમર્થ કલામર્મજ તો
એમ કહે છે કે માત્ર લલિત કલાઓમાં જ
નહીં પણ લલિતેતર કલાઓમાં પણ આ
શક્તિક્રિયાશુ ધર્મ અવનવા સ્વરૂપો સર્જ
વામાં તત્લીન બની મર્મ હોય છે નગર
આયોજન જેવા સ્થૂળ શાસ્ત્ર પાછળ એ
લાવના પ્રાચીન કાળમાં પુરસ્કૃત થએલી
હતી સ્થપતિ પાસેથી અપેક્ષા રખાતી કે
જાણે તેણે કોઈ અશ્રુતપૂર્વ નગરીનું સ્વર્ગમાં
જાહેને દર્શન કરેલું છે અને તેને સ્મૃતિના
લાજનમાં સાચવીને જાણે આ જગત ઉપર
એક નૂતન રમણીય નગરીનું સર્જન કરવા
તે સજ્જ થયો છે દર્શન વિના સર્જન
નહીં—એ જાણે ભારતીય સાહિત્ય અને
કલાનો મુતલેખ અને હાઈ ગ્રણાતા
તેને લખને જ અદાર વ્યાવસાયિક કલા અને
ક્રતરચોસક કલાની સાધના અગત્યની ગણા
તી તે કલાઓમાં ખાસ કરીને સંગીત, મન્ત્ર
વિદ્યા, ચિત્રકલા, કાવ્યકલા, શિલ્પકલા,
પાકકળા તેમજ વસ્ત્રકલા જેવી વ્યાવહા
રિક કલાનો પણ સમાવેશ થતો શિલ્પીઓ
સુન્દર મૂર્તિઓનું સર્જન કરતા તેનું પ્રયો
જન પૂન અને અર્ચના અર્થેનું હર્તું, કેવળ

મધુર અનુભૂતિ

અહો કેવી કેવી મધુર વટનાઓ અહીં વટી!
ધખેલી રેતીના કણ કણ થઈને તૃણ તૃણ
રહ્યા હોલી, દહેરે જલધિ મૃગનૃણાથી પ્રગટી;
અરબી રાત્રિને ઘૂમટ ચળકયા તારકંગણ.
હવામાં છંટાયું કશું અજબનું અત્તર અહીં!

ભરું શ્વાસે શ્વાસે સુરભિ, ક્ષણમાં તો શરીર આ
ઊઠ્યું અંગે અંગે મધમધી અને વન્ય ફૂલશું
ખની ખેડું, ડોલે ભ્રમર ગણનાં ગીત લયમાં;
અહો આખી પૃથ્વી લડખડતી આનંદ-મયમાં!

હવે ઊંટો છુટાં અસીમ ચરિયાણે મૂકી દઉં,
ખધો ખોળે નીચે ફગવી; અહીં ખેસું સમયની
શિલાને અઢેલી-

સફર ખસ પૂરી અહીં થતી
તમારા હૈયાની ધબક મહી વિશ્રબ્ધ વિરતિ.

‘આતક’

કહેવાય ના!

જિંદગીને ઝાંઝવાં ગણતો નથી
મોત મૃગજળ હોય તો કહેવાય ના!
જિંદગીથી પણ વધુ રળિયામણી
મોતની પણ હોય તો કહેવાય ના!!

પ્રવાસીઓના મનરંજન માટે સંગ્રહસ્થા-
નોમાં કે ગૃહશબ્દગારની ઝાજલીઓ ઉપર
રાખી શોભાની અભિવ્યક્તિ અર્થે ન હતું.
રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાન
કાવ્યગ્રંથો જ નથી, પરન્તુ એની અંદર
ધાર્મિક, સામાજિક, નૈતિક અને રાજકીય
બોધ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, નહીંતર
આટલાં બધાં વર્ષોથી આટલા બધાં માનવી-
ઓને એ ક્યાંથી સ્પર્શી શક્યા હોત? આમ
આ મહાન ગ્રંથો કાવ્ય અને ધર્મશાસ્ત્રના
એક અવિચિન્ન અને પ્રેરક આશ્લેષમાં
એકરૂપ બનીને આપણી રસવૃત્તિને અને
ધર્મશિક્ષકને પોષતા જ રહ્યા છે અને તેમનો
પ્રતાપ અસંખ્ય માનવીઓ ઉપર અંકિત
થયેલો જણાય છે. રસારવાદના અનુ-
ભાવનમાં પણ આસ્વાદનની ભિન્નભિન્ન
કક્ષા અને એના નિરનોદ્ય સ્તરો એક જ
કૃતિમાં પરિવર્તી શકે છે અને તેથી આવી
મહાન વ્યાપક કૃતિ પૃથક્જનથી માંડીને
દુરારાધ્ય રસવૃત્તિવાળા વિદ્વજ્જનને પણ
પ્રસન્ન કરી શકે છે એ વાતનું રહસ્ય આ-
પણ પ્રાચીન સર્જકો અને આલંકારિકો
જાણતા હતા એમ કહી શકીએ તેમ છીએ.
તેથી જ આવી મહાન કૃતિઓ પંડિતને,
ભક્તજનને, શારદોપાસકને, આચાર્યને
અને અધ્યપુદ્ધિ જનને પણ આસ્વાદ અને
આનંદ આપી શકતી હતી એ નિર્વિવાદ
વાત છે. આવી કલાકૃતિનો ઉચ્ચોચ આ-
સ્વાદ કરાવવાને માટે ‘વિવેચકને યોગીની
કક્ષાએ પહોંચવાનું અગત્યનું ગણાયું’ અને
તેવો દાર્શનિક વિવેચક જ જીવનનાં
ઉચ્ચોચ મૂલ્યો જેમાં મૂર્ત થયાં છે એવી
કૃતિઓનો આસ્વાદ કરાવવાને અધિકારી
લેખાતો. આવી અધિકાર તે તેની તત્કાલીન

જીવનસાધના અને મત જન્મોના મચિત
ક્રમેને લક્ષને તે મેળવતો એમ ગણાતું

જગદીશ જોધી

ગીત !

પ્રાચીન મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિમા રસાનહ
એ અધ્યાનદ સમાનલેખાતો-તૈત્તિરીય ઉપ
નિષદમા તો ઇશ્વરને ચોતાને રસો વૈષ (તે
જ રસ છે) એમ કહીને સંબોધેલ છે સર્વ
ભોમ રીતે વિચારીએ તો રસાસ્વાદની
અગ્રતિ એ જ કોઈ પણ કળાનુ પ્રથમ ધ્યેય
હોઈ શકે સામાન્ય જનનુ મન સાધારણ
રીતે અહમ્મુદ્દિનિત હોય છે તેથી તે નિરપેક્ષ
આનંદનો આસ્વાદ લઈ શકતુ નથી અહ્યા
નહ તો એનાથી સો જોજન દૂર રહે છે,
પરન્તુ તેની આ અહમનિવૃત્તિ કલા દ્વારા
સપન્ન થઈ શકે છે કળાના રસાસ્વાદની
પળો દરમિયાન સામાન્ય માણસ પણ
અહમજન્ય વેદનાને વિગલિત કરીને આ
નદનુ શુદ્ધસ્વરૂપ સ્વચ્છાર્ધને માટે પણ ચાહે
તો માણી શકે છે તેથી જ કલાને 'જન
સામાન્યનો યોગ' કહેવામા આવેલ છે
અજ્ઞતાની શુદ્ધિએના ચિત્રો અને
ધ્વનિરા તથા એલિફન્ટના શિલ્પો તેમજ
મહાકાવ્યો અને પુરાણોનો એક જળરો
વ્યાપ આ 'સામાન્ય માનવીનો યોગ' પૂરો
પાડે છે અને આખરે આ કલાનો આનંદ
ત્રેશણ અને સાધના દ્વારા અધ્યાનદમા પણ
ટાઈ જાય છે જીવન અને કલા પ્રયેના
આવા દષ્ટિબિન્દુને લીધે જ કરુણાન્તિકાને
ભારતીય આલકારિકો ને રસવિદોના મત
અનુસાર આપણા સાહિત્યમા અવકાશ
નથી તેઓ બ્રહ્મપૂર્વક માનતા કે વિશ્વમા
જે આ સમગ્ર છે તે પરમાત્માના આનંદનો
જ આવિષ્કાર છે અને સર્વ કલા અને
સાહિત્યનું અંતિમ પ્રયોજન પૃથ્વી ઉપર
આનંદની જાખી કરાવવી એ જ છે છતાં

આકાશ મેઘધનુ જોયુ ન જોયુ
ત્યા તો વાદળાથી છુદ્ધ હ ટળકયા
સૂઝા નવાણુ તાણી માડ મળી ભાળ
ત્યા તો આખડીની કોર નીગ મળકયા
માગની મહેફિલે બેઠી વણઝાર
લઈ કાપેલી મજલોના થાક,
ધખતી ધૂણીની આય દેરાઈ બૂ સાઈ
સપનાને છટે રાક
વિખૂટો સૂર પડયો સમગ્રભોના સગવરમા
હસોને કઠ ગીત ખટકયા

'કેાચલ છુપાઈ કેમ ઓઢીને રાત?' એમ
સૂર ભયાં ઉપવનને પૂઠે,
નળિયથી નીતરીને ચાલગુ ભીતગુ
અધાર હળવેથી દૂછે
ભાગેલી રાત જતા પૂઠે છે ઝાડળને
પાદડાઓ કયાય કહો, ચળકયા ?

મનોહર ત્રિવેદી

આપણા હોવા વિનોની વાગતા
અન્ય મુખથી સાલળીશુ કયા સુધી ?
તોડશુ કયારે બ્રમોની ભીંતને
આયનાઓને છળીશુ કયા સુધી ?
વાક્યના સન્દર્ભે જેવી ઊંઘમા
સ્વપ્ન જેવુ આચડીશુ કયા સુધી ?
પ્રશ્ન જેવા ઉત્તરોને મેળવી
વ્યર્થતાઓને ભરીશુ કયા સુધી ?
સ્વાસના રગ્તા વચાળે હાકતા
કયા સુધી ચાલી શકીશુ કયા સુધી ?

ગીત

કાણે કહ્યું કે ગઈ પ્રીત્યું છૂટી, ને
હવે પ્રીતમજી ઘેર નથી આવતા ?

સરવા કરીને કાન ઊભા ગુલઝેર
અને લીમડા રહ્યા છે હેજી ફારી,

જૂમીજૂમીને પૂછે ડાલરિયા છોડ
મારી કળિયુંને કાણુ ગયું ચોરી ?

મેહિયુંને મોભારે બેસીને મોર હેજી
ગહેક છે કુંગરા ગળવતા,

કાણે કહ્યું કે ગઈ પ્રીત્યું છૂટી, ને
હવે પ્રીતમજી ઘેર નથી આવતા ?

વાયુની લહરીને હડસેલો માની
કહે ઊઘડતો ઝાંપો 'એ આવ્યા !'

ફળિયાંની રંગોળી મરકલડાં મારે
ને કંકણના કાચ કહે 'ફાવ્યા'

આવન ને જવનના વરસાદે ભીની,
હેજી વેણીને ભમરા સતાવતા !

કાણે કહ્યું કે ગઈ પ્રીત્યું છૂટી, ને
હવે પ્રીતમજી ઘેર નથી આવતા !

એનો અર્થ એવો નથી કે સૃષ્ટિ ઉપર જે
કંઈ અનિષ્ટ છે, પીડારૂપ છે, દુઃખરૂપ છે
તેનાથી તેઓ વાકેફ ન હતા. માત્ર જીવન-
દર્શનના એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ છેડા ઉપર—
ઇષ્ટ તત્ત્વ ઉપર, જીવનના અંતિમ માંગલ્ય
ઉપર તેઓ વિશેષ ભાર આપતા હતા એમ
કહી શકાય. પશ્ચિમે સદ્ભાગ્યે કે કમભાગ્યે
જીવનનાં અમંગલ તત્ત્વો ઉપર વિશેષ ભાર
આપ્યો છે અને ઇષ્ટ તત્ત્વની મંગલ આરા-
ધનાને વિસરી ગયું છે એનું કારણ ખ્રિસ્તી
ધર્મમાં જગતની ઉત્પત્તિ પાપમાંથી થઈ
હોવાથી મૂળભૂત માન્યતા પણુ હોય. આ
બંને છેડાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે
એમ લાગે છે કે આ બંને દૃષ્ટિબિન્દુના
સમન્વય ઉપર—તેના મધ્યબિન્દુ ઉપર—
સમતોલ જીવનસાધના અને સાહિત્યિક
અભિવ્યક્તિ અવલંબી શકે અને તે બાબ-
તમાં અત્યારના યુગમાં એકબીજા ઉપર
પ્રતિક્રિયા થાય તો તે તંદુરસ્ત સર્જન માટે
સ્પૃહણીય જ મથાણું જોઈએ.

રસની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે તેનો
પણુ આ પ્રાચીન મીમાંસકોને ખ્યાલ હતો.
સદૃશ્ય ભાવકનું મન જે ઊર્મિપૂર્ણ પરિ-
સ્થિતિનું આલેખન કરવામાં આવેલું હોય
તેની સાથે પ્રથમ 'હૃદયસંવાદ' સાધે છે ને
પછી એ આલેખન સાથે તન્મયતા સાધીને
રસાનુભવને પામે છે. આમ સમસ્ત કાવ્યનું
સર્જન આવશ્યક સઘળી ઊર્મિઓનું રસા-
યણુ રચીને આનંદનું એક અખંડ રૂપ
આપે છે એમ તેઓ માનતા. જોકે ક્યાંક
એક રસને તો અન્યત્ર બીજાને પણ તેઓ
આવશ્યકતા પ્રમાણે પ્રાધાન્ય આપતાં અને
ઈતર ગૌણ રસો એના પોતપોતાના વિ-
શિષ્ટ ધ્વનિઓ દ્વારા પ્રધાન રસ સાથે

સુમંવાદી રહી રસની એક વિલકત સૃષ્ટિ-
માથી અવિલકત સૃષ્ટિ સર્જતા, ને આમ
'અમિતક વિમત્તેપુ'નો સિદ્ધાન્ત કવિની
'નિયતિકૃત નિયમરહિતા' સૃષ્ટિમા પશ્ય
સાકાર થતો. એ રીતે વિચાર કરીએ તો
રામાયણમા કરુણનું પ્રાધાન્ય છે તો મહા-
ભારતમાં અન્તે શાન્ત રસના ધરમા કવિ
આપણને લક્ષ્મી જાય છે. વળી, આ આલં-
કારિકોમા કેટલાક માનતા કેલામણી લલેને
વ્યક્તિત્વ અનુલવમાથી જન્મી હોય,
પરંતુ અન્તે તો તે લાવક સમસ્તની બની
રહેવી જોઈએ; એટલે કે તેનું સાધાર-
ણીકરણ થવું જોઈએ. પિંડને બ્રહ્માંડમાં
મૂળને, વ્યક્તિને સમષ્ટિમાં ઓગાળીને
તેનું વૈશ્વિક દર્શન કરવાની પ્રાચીન રીતનો
આ 'સાધારણીકરણ' એક પ્રેરક પ્રતિબંધ
જ છે. આ પરિણામ કવિની પ્રતિભા,
વાસના અને અભ્યાસ ઉપર અવલંબે છે.
આ રીતે થએલા સર્જનમાથી રમણીયતાનો
જન્મ થાય છે અને અહમ્મહેન્નિત પ્રમા
રસારવાદની પળો દરમિયાન સાપ્રત રાગ-
દેવોથી મુક્ત બનીને આનંદની અલૌકિકતા
અનુભવે છે એમ મથાતું. કલાકૃતિ દ્વારા
રસારવાદ નિર્દોષ, સંપૂર્ણ અને અવિક્ષિત
રૂપે પ્રાપ્ત થાય તે માટે પ્રાચીન વિવેચકો
'ઓચિત્ય'ને સર્જનપ્રક્રિયાનું એક અગત્યનું
અંગ ગણતા. તેઓ ભારપૂર્વક કહેતા કે
સાહિત્યકૃતિમા જો આ ગુણનો અભાવ
હોય તો તેમા રસલગ્ન થાય અથવા
તે રસભાસની કૃત્રિમ સૃષ્ટિમા સરી પડે.
કાવ્યરચનામા રહેલી સહેજ પશ્ય ક્ષતિને
તેઓ સુન્દર સ્ત્રીમા રહેલા ચારિત્ર્યભલન
સાથે સરખાવતા અથવા એક દેખાવડા
પુરુષના ચહેરા ઉપર રહેલા ક્રોધના લાજન

૫૮] કવિચોક : મે-જૂન ૧૯૭૨

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

વર્ષોની બહાર...

તમે ફફડો પંચાગના ચોડમા, આવરદા!
કોઈ પાછળ પડ્યું ?-કેમ દોડમાં, આવરદા!
મળી ભિડતા વિહંગની છાયા, આવરદા,
એને આશરો માનીને હરખાયા, આવરદા!
ધસે સચવાવા પાને કિતાબના, આવરદા!
જાત મૂલવળો નામના હિસાબમાં, આવરદા!
કયાક થ'મે પરાઈ આપું જીવતર, આવરદા,
શત શરદોના શ્વાસ પાણુ ગણતર, આવરદા!
નથી કાટે તોળેલ કાળ થાવુ, આવરદા,
હવે વર્ષોની બહાર દોડી જવુ, આવરદા!

હેમલતા ત્રિવેદી

તું તો પરવાળું પરદેશી

વાલમ તુ તો સાત સમદરનો ઉછાળ
કે હું તો એની લહેરખી રે લોલ
વાલમ કાઠે કાઠો ચૂમંત તારાં ફીણ
કે રેત થઈ દોળઈ જતી રે લોલ
ખેતર ટાણે જળ તારાં લાલ ગુલમો'ર
હું ભૂરી-નીલી રૂખના રે લોલ
વાલમ તારું ડોલવુ ડોલરમ્હેક
કે હું તો ભીની પાઢી રે લોલ
વાલમ તુ તો શ્યામરંગ તુલસીકચારો
કે હું તો તારી આરતી રે લોલ
ખોલ તાગ સાવનરા કરમર ફારો
હું રોમ રોમ ભીંજતી રે લોલ
વાલમ તુ તો પરવાળું પરદેશી
હું રંગ એનો કેમરી રે લોલ

ખે માણસોની વચ્ચે પરિચય છે કેટલો,
પથરની સાથે કાચના સંબંધ જેટલો.

ખોવાયલા નગરનું પગેરું જડે નહીં,
ફરતો રહું પ્રકાશ લઈ અંધ જેટલો.

મારી પીડાનું ફલ મને ખૂલતું રહ્યું,
વિસ્તાર આવડ્યો ન મને ગંધ જેટલો.

વાગ્દેહની થયેલ છે આ શબ્દ આપણા,
ખૂલે છતાં ય અર્થ રહે બંધ જેટલો.

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

એક યુદ્ધોત્તર આકાંક્ષા

ના-યુદ્ધ વિજિની નિષ્ફળતાથી કૃષ્ણની આંખોમાં વ્યાપેલા
વિષાદને અને

સત્રાટ અશોકના યુદ્ધોત્તર શોકને

ઢબૂરી દઈ (થોડાંક હિંસક થઈ)

અહિંસાની નિરલંકૃત વિધાત્રીને

જગતરત્નનાં ઝળહળતાં આભૂષણોથી નવાજી દઈએ.

નહીં તો—

રણવીરોની જવાંમદી અને શહિદોની વીરગતિ

ધતિહાસના પીળાચદાક પૃષ્ઠોની કાળી શાહીથી

કાયમ માટે કલુષિત થઈ જશે.

...અને

હસ્તિનાપુરની માતાઓનો પુત્રશોક

કે કલિંગની કુલવધૂઓનો વૈધવ્યવિલાપ

ફરી ફરી સંભળાયા જ કરશે.

નરબંકાઓની નિરર્થક બનહાનિને

ફરી ફરી પરમ વીરગતિનું મ્હેરાં મ્હેરાવીએ

તે પડેલાં...

સરખી ગણતા. આમ, સાચી કલાકૃતિમાં
વિચાર, આચાર અને આકારના સામેજી-
સ્થને તેઓ અનિવાર્ય ગણતા. તેથી જ તેઓ
ભારપૂર્વક પ્રતિપાદિત કરતા કે વિવેચકને
માટે કેવળ કાવ્યની ક્ષતિઓનું આકલન
કરી તેની ઉત્કૃષ્ટતાનો નિર્દેશ કરી અટકવાનું
નથી, પરંતુ આગળ જઈને તેના રસ-
વિચારને જીવનમૂલ્યોના પરિવેષન વચ્ચે
મૂકીને નાણુવાનું પણ આવશ્યક છે.

ભારતીય મૂલ્યલક્ષી વિવેચનાની પરંપ-
રાને આધુનિક યુગમાં અતિજૂઞ્ઞ પુરુષો
અનુસર્યા છે, અને તેમાં શ્રી અરવિંદ અને
શ્રી આનંદ કુમારવામી મુખ્ય છે. શ્રી અર-
વિંદે લખેલા 'ભાવિ કવિતા'ના વિવેચન-
નિબંધોના પ્રાકટ્ય પછી આપણે ત્યાં તૂટી
ગયેલી પરંપરા ફરી કોઈએ વિશિષ્ટ રૂપે
સાંધી આપી નથી. તેમણે આ વિવેચન-
લેખોમાં યુરોપની કવિતાની અને ભારતીય
કવિતાની જે મૂલ્યલક્ષી વિવેચના કરેલી
છે અને તે દ્વારા ક્રમશઃ ભવિષ્યની કવિતા
કેવા દેહ, આકાર અને મૂલ્યો ધારણ કરશે
તેનું તેમણે જે વિશ્લેષણ કરેલું છે તે ક્ષાઈ
પણ સહૃદય વિવેચકને જોઈ જવા જેવું
છે. પશ્ચિમની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરતાં
તેઓ અંગ્રેજ-અમેરિકન તથા તેમની જ
પ્રતિજીવિષ્ણુ ભારતીય 'આધુનિક' વિવે-
ચકોથી કેવી રીતે ભુદા પડે છે તે જીવન-
નાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને કેન્દ્રમાં રાખીને
તેની ખૂબી અને અપૂર્વતા વિષે કેવો
પારદર્શી નિર્ણય આપી શકે છે તે અવશ્ય
બાણુવા જેવું છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ શ્રી
અરવિંદ જેવા પરમ યોગીને, વિદ્વાનને,
સર્જકને અને યુરોપીય ભાષા તથા સાહિ-
ત્યના અભ્યાસીને એ બાળતમાં અનધિકારી

મથુનાનુ સાહસ નહીં કરે એમ માનવું વધુ
પડતું નહીં મથુાય. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે
અગ્રેજ કવિતા rich and power-
ful—સમૃદ્ધ અને શક્તિમય—છે અને
છતાં તે યુરોપીય સંસ્કૃતિના ધકતરમાં અમ-
ત્યનું બળ બની શકી નથી અગ્રેજ સંગીત
શૂન્યવત્ (Zero) છે ને સાનાશિલ્પે ‘ખાલી
પહેલી જગ્યા’—ત્યાંના an unfilled
void—પૂરવાની છે સ્થાપત્ય વિષે તો ભા-
વે જ વિચાર કરવાનો રહે છે hardly
matters—ત્યાંની ચિન્તકવા પણ થોડાક
પ્રકારીય નામો અને તેની ઈધિઉધર વેરા-
એલી કૃતિમાત્રમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે.
અને તેમાં ઇટાલી, સ્પેઇન, ફ્રાન્સ, હોલ્લેન્ડ
કે એટલું અમનો સમૃદ્ધ અવિષ્કાર કે સિદ્ધિ
નથી પરંતુ અગ્રેજ પ્રજાની વ્યા-
વહારિક સાધનાની તે આલોચના કરે
છે ત્યારે લખે છે કે તેમાં એક જાતની
નિશક શ્રેષ્ઠતા પરિવર્તે છે વળી, તેઓ
હિમેરે છે: ‘આધ્યાત્મિકતા નહીં પરંતુ
પ્રજ્ઞા નૈતિક વળાક તેઓમાં જોવામાં
આવે છે જાહેની નૈસર્ગિક શક્તિને
સમજ જાણતો નથી પરંતુ, કર્મ પ્રત્યેનો
અનિરુદ્ધ એક જાણાય છે—No spiri-
tualty but a robust ethical
turn no innate power of the
word, but a strong turn fo
action’—આમ કહીને ત્યાંના જીવન અને
સાહિત્યના મર્યાદા અને શૈલ્યને એકીસાથે
વ્યક્તિ કર્યા છે વ્યક્તિગત અગ્રેજ સા-
હિત્ય સ્વામીઓના મૂલ્યાકનમાં પણ તેઓ
આવી જ તાજગી અને પારદર્શકતા બતાવે
છે અને એમાં જ મોહિતના અને બળ છે
તે ભેદને આપણે પ્રસન્ન થઈ જઈએ છીએ

પ્રબોધ જોષી

રિસેપ્શન-હોલમાં વધૂની સ્વગતોક્તિ

પછી સાંજે જ્યારે ભગ્નચક્ર થયો ‘હોલ’, સંઘર્ષ
ભીમી, આડી, વાડી ઝગમગ થતી લાઈટ, બધે
હસતા રહેગાઓ, શહેનૌઈ તણા સૂ, વહતુ
ઘણુ ધીગુ જૂની ફિલમતાણુ કો’ બીત, કરતા
લગીને વાતો કે’ સજન, મળતા કો’ સ્વજન તો
બહુ હોશે હોશે પગિચય કરાવે ય મુજથી

અને ત્યારે સુણુ પગિચિત હંતુ નામ! સજને
કહ્યું કે મિત્રા બે બહુ જ દિનથી, સાથ ગમતા,
જમે તો ચે સાથે, કઠીક ઝઘડે, ખા ય વટતા
પછી તો! માગથી અવશ બનીને વાત કરતા
હસાયુ ફિક્કું કે! જમીન મગ્ની આખ હૃદયે
ઘણા વર્ષોની કો’ તસવીર હતી, ને ફાણ પછી
જરા ફરિયું બેધું નીગવ પગે એ જઈ રહ્યા
...તમે ના હિંતુ એ

રમેશ જોષી

ગઝલ

ફાડીને ફેંકી દઈ ચે હું શકતો નથી હવે,
સેવ્યા કર્યું જે વ્યર્થ મેં ઈકું સંબધનું!

લઈ શ્વાસનો બયો આ સંજામ હું મથુ,
કે કોઈ પણ રીતે ખૂલે જો દ્વાર ગંધનું!

માગમાં કે જણાય એની ગહીનતા;
બાણે ન હોઈ સ્વપ્ન કોઈ ગગ અંધનું!

અહીંયા તો કે’ પવનનું નથી નામ કે નિશાન!
કારણ પછી હશે શું આ ઉઘાડબંધનું!

નેજવું માંડીને

ઘરની મરજદ મેલી મોભે ને ખાપ,
કાંઈ મદમ ઉપર તો ઈ મો'ય નૈં,
નેજવું માંડીને મારા દાદાજી બેય
મારો કેશવ તો કાંઈ એવો હોય નૈં.

ફળફળતો નિઃસાસો નાખીને આંગણે
ઘોઠયો અમલ દે'ય ઢોળી
હુકાના પેટનું પાણી બળકે ને ઝગે
લાલદૂમ દેવતાની ટોળી
આંખનું ને હોઠ ખેંચે મૂંગાં પણ બોલતી
પાંપણની રુ'વાટી ઘોળી :

સાચા મોતીને આમ કારે મેલીને
કાંઈ કટકા ઈ કાચ હાટુ રાય નૈં,
નેજવું માંડીને મારા દાદાજી બેય
મારો કેશવ તો કાંઈ એવો હોય નૈં.

ઉંખરને ખોંખારે હરણી-શી હાથ એક
ધૂમટાથી મુખ લે'ય ઓઢી
છંદણાંના કંઠ તણી લીલાશે રે'ય સદા
લીલી પરસાળ લીલી દોઢી
ખાંસીએ રે'ય તારી સોડય મહીં તરફડતી
બહાલપની વેલ પણ પોઢી

વેળાની હાર્ય સંધુ' વીતી જશે ને
પછી રે'સે ભા, ચારેપા કાય નૈં;
નેજવું માંડીને મારા દાદાજી બેય
મારો કેશવ તો કાંઈ એવો હોય નૈં.

એટલું જ નહીં પણ વિવેચનોના મહા-
લયમાં એક નવી બારી અચાનક ખૂલીને
તેમાંથી આવતા પ્રકાશથી આપણા સમગ્ર
ભાવક ચિત્તતંત્રને આલોકિત કરી દે છે.

આ મૂલ્યલક્ષી વિવેચનના નિર્ણયને
યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ મળી હોત અને આપણા
વિદ્વાનો છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષ તેનાથી મહ-
દંશે અચાત ન રહ્યા હોત તો અર્વાચીન
મીમાંસા અને પ્રાચીન સમીક્ષાની આ ઉત્તર
દષ્ટિએ આપણને આપણા અને જગતના
સાહિત્ય પ્રત્યે જોવાની એક નવી જ દષ્ટિ
આપી હોત અને આપણાં સર્જન અને
વિવેચન ઉભયને તે ઉપકારક થયું હોત
એટલું જ નહીં, પરંતુ તેને સમૃદ્ધ કરવામાં
અગત્યનું બળ થઈ પડ્યું હોત, એમ કહેવું
ખોટું નહીં જ ગણાય. મિલ્ટન વિષેના આ
રીતનો પ્રતિભાવ પણ જાણીએ જોવો છે શ્રી
અરવિંદ લખે છે કે તેના લઘ્ય મહાકાવ્ય
Paradise Lost ને Paradise
Regainedમાં તેની કવિતા એક ઉત્કૃષ્ટ
શિખર તો અવશ્ય સર કરે છે, છતાં સાચી-
કવિતાના મૂળમાં જે સંપૂર્ણ મોન પડેલું
હોય છે તેને તે છિન્નલિન્ન કરી નાખે છે-
'the grandiose epic chant' of
Milton 'breaks the complete
silence of genuine poetry-
એટલું જ નહીં, યુવાનાં સમૃદ્ધ સૌન્દર્ય
અને આશાઓને દૂર રાખીને વર્ણનને
સહજ એવું પદ્યનું પ્રયત્નત્વ ગુમાવી બેસે
છે, તે રંગ, સૌન્દર્ય અને માધુર્યની નજા-
કત ખોઈ બેસે છે. મિલ્ટનની આ નિ-
ષ્ફળતાનું કારણ પરંપરામાંથી મેળવેલા
પંડિતાઈભરેલા ભારેખમ મનમાં રહેલું
છે તેમ તે નોંધે છે અને એમના મત

પ્રમદે આ મહાકાવ્યમા આયોજન ને વિચાર સન્નતાને પામ્યા છતાં તેમણી આત્માની મહનતા વિદાય લે છે (the method and idea retain a blimity ..the deeper spirit has departed) ડ્રાઈડન અને ચોપિનના વિદ્વજનપ્રિય અને લોકપ્રિય કવિઓને ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ લખે છે કે એક વખત આ ઉભય કવિઓ પ્રત્યે સહુ કોઈ અહોભાવથી જોતા હતા પરંતુ તેમનું મૂલ્યાકન પશુ પુનર્ચિન્તન માગી લે છે. તેમને વિષે તે લખે છે કે આ જન્મે સર્જકોની અભિવ્યક્તિ ભલે ભાવપૂર્ણ હોય અને પ્રત્યેક કદી નિઃશય અભિવ્યક્તિ રજૂ કરતી હોય છતાં તેમા શુદ્ધ કવિતાનો રજૂકાર નથી. આ જન્મે કવિઓની કવિતામાંની કેટલીક પદ્યોએ ભલે વિદ્વાનોને કાન્થ થઈ ગઈ હોય અને તેના અવતરણો અવતરણ આપવામાં આવના હોય, છતાં પૂર્ણ કવિતાના શિખર સુધી પહોંચવાની કઈ તે એકમાત્ર કસોટી નહોતી શકે તે લખે છે, કે તેમા language-ભાષા અને rhythm-લય છે પરંતુ તે કવિતાના આત્મ સરવને જોડે સંધાએલા છે. આ કવિઓના કાવ્યો સુપેરે સોનેરી ટોળ ચઢાવેલા ત્રાપાના ચલણી સિક્કા જેવાં છે ને કેટલીક વાર તો કટાણે ઉપજ કરે એવી લગની એકતમતાને લઈને સમગ્ર કાવ્ય છૂટી છૂટી કદીઓની સંકલિત માળા જેવું જ બની બળે છે.

ભારતીય વિવેચકોનું મન સાધારણ રીતે યુરોપના રોમાન્ટિક-રજાઈશ-કવિઓ પ્રત્યે સવિશેષ ઢળતું રહેલું છે. શ્રી અ વિદ્ય પશુ તેમને ‘અરણ્યકાવ્યના ગાયકો’ કહીને

૬૨ કવિશિક્ષક • મે ૧૯૭૨

યશવંત વિવેદી

તું કોણ છે, મિતા ?

તું કોણ છે, મિતા ?

હું આ ટાપુ પર નહોતો આવ્યો ત્યારે ય તું હતી ને હું નહિ હોઈ ત્યારે પણ તું હોઈશ, મિતા.

તું કોઈ નામ નથી !

કોઈ ઉદાસ શરૂરને કિનારથી

પાછી ફરેલી તું નહીં છે કદાચ...

વૃક્ષો પરથી ઊતરીને પડછાયાઓએ દૂર દૂર પહોંચી જઈને રચેલા તું છીપી છે કદાચ.....

વર્ષોથી મારા નિશ્વાસો પાસે બેસી

અગવદ્ગીતા વાચતી તું પ્રાર્થના છે કદાચ ..

કે કદાચ તું કોઈ નથી, મિતા !

તો પછી પ્રતિકષણે

તારા કયા આદિમ ઘરને સન્નમામે

પરખીડ્યામા બેસીને હું ચાલી આવું છું તારી પાસે ?

હું વૃક્ષ થઈને રોપાઈ છું તે કયા ?

વિસ્મયની હજાર બારીઓ ખૂલે છે તે કયા ?

બિડાઈ બળ છે જૂનનું સગર્ભ આકાશ તે કયા ?

ઊંચે ચડતા જલના વિન્ધોધમા કોણ બેઠો છે ?

‘હું મિતા છું ! હું મિતા છું !’

માગ પર પ્રકાર્થચિહ્ન કોણ કરી રહ્યું છે, મિતા ?

હું મારામા જ પાછો ફરી રહ્યો છું !

અમે

રાધાજીના પાયે વળગી રેણુ રે.

અમને ખંખેર્યાં વ્રજમાંદ્ય

વળતા વિરહે માધવ આવિયા

લોટયા પગલાંની માંદ્ય.

અમે રે લીંબયાં હરિનાં આંસુડે

તે દીથી લીનાં તે લીનાં રહી ગયાં,

તન-મન ગળી ઓગળી જાય.

કોઈને લેતાં સુણીએ નામને,

અમને નામી ભેટી જાય.

—અમે રે૦

અમે રે રેણુ સમજી જાતને

વળગ્યાં રાધાજીને પાય.

જાણ્યું ના ખંખેરાયાં તે સમે

(કે) રાધા સંતાયાં અમ માંદ્ય. —અમે રે૦

અમમાં અમારાપણું એટલું

(કે) લીલા માધવની મણાય.

ખાકી તો રાધાજી જાણી એકલાં

શું શું મુકુંદને થાય.

—અમે રે૦

સંબોધે છે. છતાં તેમની પારદર્શી વિવેચન-શક્તિ તેની સમતુલા ચૂકતી નથી. વર્ડ્ઝ-વર્થ વિષેના એમના ઉદ્દગારો બેઠાં એ : 'એ ગાય છે, પરંતુ તેમાં ગાન કરતાં વર્ણન વિશેષ છે. —He states too much and sings too little. તેનામાં વધારેપડતો બોધ આપવાની વૃત્તિ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. શેક્ષીના 'સૌન્દર્યદર્શી અને આકાશી આત્મા'ને તેઓ જરૂર અંગ્રજિ આપે છે, પરંતુ પાછી તરત જ સમતુલા સમાધી લે છે અને ઉમેરે છે કે તેનામાં તા-ટરથ્યપૂર્ણ સંયમબળની જગ્ગરી ખામી છે.' કૉલરિજ અને એવા ખીજા વિકટોરીઅન તથા જ્યૉર્જિઅન યુગના કવિઓનું મૂલ્યાંકન કરતાં તો તેઓ તેમના પ્રત્યક્ષ યુગ વચ્ચે જ આવી જિલા હોય તેમ લાગે છે, અને તેથી તેમની વિવેચના સવિશેષ પારદર્શી બની જાય છે. ડી. એચ. લોરેન્સની કાવ્યશક્તિને આ ભારતીય યોગી સુપેરે બિરદાવે છે અને છતાં અંતે ઉમેરે છે કે It is pitiful that Lawrence found the otherness in sex rather than in the undying spirit of man એમ છતાં તે તેની blood consciousness and othernessને પ્રશંસે છે અને એક જ દર્શનમાં સમન્વિત દષ્ટિએ સાહિત્યમાં પરિશ્રમની જિર્મિપૂર્ણ આવેગમય ક્રિયાશીલતા ને ભારતીય દર્શનનો પ્રકાશ કેવો ઉપકારક બને છે તેનું મૂલ્યવાન સૂચન નીચેના શબ્દોમાં ઉમેરે છે : 'alacrity of the west with the illumination of the east' આ બંને તત્ત્વો ભવિષ્યની કવિતામાં સમન્વય સાધી કોઈ

ઉપકારક દિશા તરફ અંગ્રહિનિર્દેશ કરી શકશે એમ જાણે સૂચન કરે છે. આ રીતે પશ્ચિમની પ્રખર ઊર્મિસીલના અને પૂર્વની શાન્ત પ્રતાને પડખોપડખ મૂકીને અગ્રિજ સાહિત્યની મૂલ્યવક્ષી વિવેચના તેઓ સમતોલનપૂર્વક કરે છે.

ભારતીય સાહિત્યમા પણ ઉપનિષદો વિશે લખતા તે આપણને કહે છે: 'ઉપનિષદો કેવળ તત્ત્વચિન્તનના પ્રથો નથી, પરંતુ તેમા આત્મદર્શનનો આવિષ્કાર રજૂ થએલો છે.' એક ઠેકાણે કવિતાને 'પર્યન્તિ વાક્' કહેલી છે અને તેના જ ભણુકારા આ વિવેચનામાં સંભળાય છે. તેઓ લખે છે કે ઉપનિષદોમા સર્જનાત્મક શક્તિનું જે એક સહજ રકુરજ છે તેમાથી જ કવિતાના ભાષા, ભાવ અને દર્શન ઉદ્ભવે છે —જાણે કોઈ ઉચ્ચાભિમુખ સાધનાલીન જીવનમાંથી અગ્નિની શિખાઓ જીએ જીએ ચઢીને આલોકિત કરતી હોય તેમ ઉપનિષદના અધિઓએ ધૌર્લિક વાણીનો—વૈષ્ણ-રીનો—વિનિયોગ નથી કર્યો પરંતુ તેમા આ 'પર્યન્તિ વાક્'નો ટકાર મઝળાય છે. ભગવદ્ગીતા ઉપરના તેમના ઉદ્ઘારો પણ સમજના જેવા છે. એલિયટ ગીતાને જગતનું ખીજું તત્ત્વગાન ભરેલું મહાન કાવ્ય ગણ્યું છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદ બ્યારે ગીતા વિશે વિચારે છે ત્યારે કેવળ આટલા જ કથનથી ન અટકતા તે ગીતાના કાવ્ય તત્ત્વને સમગ્ર સદર્ભમા તપાસે છે અને પછી તેના પર છેવટનો નિર્ણય આપે છે. સહદાય પણ સત્ત્વશોષક વિવેચના કેવી હોઈ શકે તેનો આ એક સમગ્ર રીતે પ્રસ્થ નમૂનો છે એઓ ગીતાની વિવેચના કરતાં પહેલાં તેના પ્રમંથનુ પ્રથમ સંભવ

મહેશ બેશી

શ્યામલા ગિરિમાં

અહીં રહું હું યુગથી અનંત
એકાન્ત ને નિર્જન શ્યામલામાં.
આરઠાદ સામે પ્રસર્યું અખાદિત
કાઠે ઘટા મહી રમંત આગિયા,
હિડયા કરે;

હૈયુ સરે અચિત
નાની અમસ્તી થઈ હોડી એકલુ.
અનત કંવા તતકાટની મહી
ફૂટયા કરે પુષ્પ અજાણુ વન્યા
જેના અવાજે ક્ષુતિ હાવ, વિહ્વલા,
વિહંગટોળી સહ એકલી હોડે
અનત રુકિલંગ મહી જ આગિયા
ફૂટયા કરે;

દ્રુતગતિ વિહંગમ
બેઠું ન બેઠું હોડતુ અનંતમાં.
હોળાવના વૃક્ષ મહી નવીન
અકુર જે ફૂટયું, હવે હવામા
ધૂળે: લયે વ્યાકુળ કો વિહંગમ.
પૂટી દીવાલો અવ રિકતતાની
મૂલ્યાં દ્રુમો પુષ્પિત ઉગ્ર વાયુમા
અહીં ફૂર્યો માનવ આઘકુળનો
પાષાણુના શસ્ત્ર ગ્રહી કરે, પણ
પેધ્યુ થઈ પીવર, ઝાલતુ હવે.
કૃતાન્ત ખૂરે અવ શ્યામલા ધૂળે.
નાની અજાણી વનકન્યકા કને
હોડી રહ્યું નિઝેર, ઢાળથી પ્રવે:
હરિત દુર્વા મહી મર્પે કો સરે!
રહસ્યના ઘોર લમિત્રમા હિસા
નૃસિંહની ઉત્કટ કંઞના બને;
હાણાધેમાં સ્તંભ પૂટે:

ભૂજગ-

જાળાસુખી કે પ્રગટે પ્રચંડ.
રહસ્યની કાઠી ગુફા મહી પ્રિયા
સૂતી લઈ મંજરી પારિજાતની;
વીત્યા યુગો; અસ્થિય અશિમ્ભૂત થૈ
ગયાં; હવે ગહવર ગહવરે રમે
મીઠાં મીઠાં ગુંજન પારિજાતનાં.
ઊઠે સવારે જલધિ તરંગમાં;
ખેઠા હવે સૂર્ય નવીન અંકમાં.
ફિક્કો ખીલારી નમણો મયંક
ઉદાસ ચાલે અહીં શ્યામલામાં
અબાણુ કે કટી પર અમિત.
ખેઠા કહીં ધીવર અધકારના
તટે; ફર્યો ચન્દ્ર ખરે જ જાળમાં.
રફટિક શિલાતલ (અશિમ્ભૂત હું)
પડ્યો રહું છું;

અહીં લાલ માટીનો
પ્રલંબ રસ્તો જલકંઠ સંગમાં
ચાલ્યા ફરે-ફરે અરણ્યમાં કહીં
ઊડ્યાં વિહંગો: ખસ એટલું કહે.

અરવિંદ ભટ્ટ

ફાંઉ'ફાંઉ'

રાતનો છે આવકારો ફાંઉ'ફાંઉ',
સૂર્ય માટેની પુકારો ફાંઉ'ફાંઉ'.
પાત્ર આવીને સરજ ફૂળી ગયો,
મરસિયો ગાતો ઢિનારો ફાંઉ'ફાંઉ'.
કંઈ અધૂરી વાંછના-શી રાત છે?
કેમ રવે છે મજારો ફાંઉ' ફાંઉ' ?
આવ તું, અંધાર ભરવા આવ તું,
વાવ પરથી સાદ મારો ફાંઉ'ફાંઉ'.
ને પછી ખાખિયાં સુકાં હશે,
સ્મરણને ડસશે હજારો ફાંઉ'ફાંઉ'.

ગત કારણ, તેનાં બે મહાન પાત્રોની વિ-
શિષ્ટ પાત્રતા અને ઉપરિચિતિ તેમજ જીવન
અને આદર્શની કટોકટીમાંથી જે અબૂત-
પૂર્વ-અશ્રુતપૂર્વ પરિચિતિ ભર સમરાંગણ
વચ્ચે ઊભી થઈ હતી તે સર્વને અથડી
છતિ સુધી સાંકળી લઇને એક પારદર્શી
વિવેચના કરે છે, અને તેમણે જે આંતર
અને બાહ્ય સંઘર્ષનો અનુભવ કર્યો, શંકા-
કુશંકાઓ અને પ્રત્યાવાદનો જે લીધણ
હિલ્લોલ મચ્યો અને આંતરજીવનના એક
મહાપ્રશ્નને જગત સમક્ષ મૂકી તેમાંથી જે
માર્ગદર્શન અને રસ્તો કાઢ્યો તેની પ્રશંસા,
પાત્ર અને પરિચિતિલક્ષી ચર્ચા કરે છે
અને તેની અંદર આ બધાં તરવા કેવી રીતે
આકાર ગ્રહણ કરીને સાચા કાવ્યતત્ત્વને
પામે છે તેનો નિર્ણય આપે છે. છતાં
વાજબી પ્રસંશાના સમયે પણ એક સત્ય-
સાધક વિવેચક તરોડે તે ન્યાયની તુલાને
નીચી નમવા દેતા નથી. તેથી જ છેવટે
તે ઉમેરે છે કે છેલ્લા બે ત્રણ અધ્યાયોમાં
'કાવ્ય' કેવળ રસહીન તત્ત્વચર્ચામાં સરી
જાય છે, અને સમગ્ર કાવ્યની વ્યંજના સિદ્ધ
કરવામાં આ અધ્યાયો ઊલટા ભારરૂપ બની
જાય છે અને તેમ થતાં આ મહાકવિનો
અવાજ તેટલા પૂરતો મંદ પડી જાય છે;
કેટલેક સ્થળે તો છેવટે તે એટલો નિસ્તેજ
બની જાય છે કે તેનું કાવ્ય સામાન્ય પદ્યમાં
લપસી જાય છે. વળી રામાયણ અને મહા-
ભારતની ચર્ચા કરતાં તેમને ભારતીય વિ-
વેચનાના સંદર્ભમાં મૂકીને કેટલાંક તાજગી-
ભર્યા અને રસપૂર્ણ વિધાનો તેઓ કરે છે.
પદ્મ આ વિવેચના કમસાગરે આગળ
ચાલેલી નથી અને આરંભમાં જ થોડાં
પૃષ્ઠોમાં પ્રકાશનો એક નવી લહેર વહાવાંને

અગ્રી ગએની હોય એમ લાગે છે

શ્રી અગવિરની બનારે આ વર્ષમા થના
બદી આવે છે ત્યારે તેમણે કરેલી વિવેચન
સાધના, તેને જીવનના મૂલ્યો વચ્ચે મૂકીને
ઈડાણપૂર્વક જોવાનાતેમની પરાશક્તિ અને
ભાવિકવિતા તરફનો એમણે કરેલો વિચાર
પશ્ચિમના જીવનની ઉભાપૂર્ણ ગતિ
શીલતાને પૂર્વની દર્શનશીલતા (placidity
of the West and illumination
of the East) આ બન્ને તરફ વચ્ચે
મૂકીને ફરી સમજાવ કરવા યોગ્ય છે અને
આપણી મૂલ્યલક્ષી વિવેચનાનો તરેલો હોર
ફરી સાધવા જેવો છે તેમા જ સ્વમાનપૂર્ણ
પણ્યસમન્વયશીલ આદ્યનપ્રદાનની પ્રક્રિયા
ને આપણા રાષ્ટ્રીય અને સાહિત્યિક જીવન
મા અવકાશ છે અને એ મન્નેના પરસ્પર
ઉપકારક પ્રત્યાઘાત અને તેના અતિમ
મિલનમા આપણને ભાવિ સર્જન અને
વિવેચનાનો અણ્યમાર સાપડશે એમ કહીએ
તો અરધાને કે અધુરક નહીં જ ગણાય

• Search for values in Literary
Criticism નામક શ્રી સી ડી નરસિંહયા
દેખ પરથી.

અસરક્ર ઉપાવાલા

ગીત

દરિયો ઉરેયુ છું લાનમા
પળની પછીત મહી ધૂધવતી વાત
છાળ મારે છે સુતેના કાનમા
આખે છોલ એક સૂઝમુખને
મળી કાળા અજપાની લીમ,
પથગની ભોંતે મા પડવાતી ગઝળે છે
ફિરિયોની લખાતી ચીમ,
પાણીના ભાર મહી તળીયુ ન ગાય હવે
આકાશી વાત કોઈ તાનમા —દરિયો
શ્વાઓમા અથડાતા અવસગના શબ
એને પપાળી કેટલુંક રોડુ ?
આપણે તો રોમ રોમ ખીલેલ
કલગવને બળી જતા સુનમૂન જોડુ,
એવુ કંઈ થાય આજ છાશે ભૂન કે
એક પાદકુલ ઊગ્યુ'તુ રાતમા —દરિયો

બિપિન મેશિયા

અહીં

હુધાતુ અવકાશે સફેદ પુલાવ ઊડે,
ક્ષિતિજ-રેખાએ હળુ હલચલ ધાય
શહેરની હર ગલી ગધભર્યો ગૂઢ પગો,
તાગગણે ઊડુગણે ઊડુ-ઊડુ ધાય
એગડાને અલ્પતર અનજીવા રૂપ બાજે,
બધ દારે સત્રાટાના પઢગવ છાય
સમયની સુગાહીમા 'કંઈ નહીં' ભરી ભરી,
અહીં ભીના પોપચામા મન સરી જાય

ચિત્રકારને

કેવો હશે તેના વિચારોનો રંગ ?
 નેત્ર ના કલ્પી શકે.
 દીવાલ પરની સૂચનાની જેમ
 હથેળીમાં ફરફરતી રેખાઓની
 ધબ્બાનું ધ્રુજતું એકલું સ્વપ્ન
 નત મસ્તકે શિયાળાની સાંજે
 છાંધી જતાં રાગિણી વૃક્ષોને તાકી રહે.
 ચિત્રની પારદર્શી ઝાંખમાં
 રંગરંગની માછલીઓના સેલારા
 કથ્થઈ શ્વાસનો તરાપો લઈ
 આંખોની દરિયાઈ આખોહવામાં
 આમથી તેમ ભરતી-ઓટ થઈ
 હોકાયંત્રની સાયની જેમ
 દિશા-દિશામાં
 સળવળ્યા કરે...સળવળ્યા કરે...
 પણ વર્ગમાં શીખવાયેલી આર્ટ હિસ્ટરીના
 નપુંસક જ્ઞાનને ચિત્રનો રંગ ખની
 ઢાળાઈ જવા દે.
 તો નેત્ર કલ્પી શકે કે
 કેવો હશે ચિત્રનો રંગ
 પણ કેવો હશે એના વિચારોનો રંગ ?
 પ્રેરણાને છેડે મારી
 રંગરંગની દોડતી ટ્રેન જેવા વિચારો
 સફેદ હાડકાંઓની બખોલમાં
 રત્નખંડી નદી ખની વહે
 ને પછી થાય
 કેવો હશે નેત્રમાં ધબ્બાની જેમ
 ફરફરતા એકલા સ્વપ્નના
 વિચારોનો રંગ ?
 ચિત્રમાં ધ્રુજતો ?

ખેસતા વર્ષે: કાચબો અને કૅલેન્ડર

કૅલેન્ડર ઉપરનો કાચબો
 ફરી પાછો રેસમાં બેઠાઈ ગયો.
 પગલાંમાં પોતાનો પડછાયો દબાવીને
 નદી વિનાના પુલ પર થઈ પસાર થઈ જાય છે.
 કોની સાથે હોડ માંડી બેઠો હશે ?
 બે અંતિમો વિનાના રમળપાટ પર
 નિરંતર ચાલ્યા કરે છે...
 ...ડોકાઈને તેના હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે તો
 તગતગતી આંખો લઇને પડી રહે છે ગોટમોટ
 કબર જેવા કવચમાં ક્યારેક...
 માઈલો પહેલાંના મારા પહેલા રુદન પછી
 પહેરાવી દેવામાં આવેલી એનાં કંઠશુ કવચોની
 માળાનો વધુ એક મણકો
 ગઈ મધરાતે ય હવામાં 'લોપ થઈ ગયો
 તો ય ગળામાં ખાંઝેલાં વંદીનાં પડ જેવાં
 એ કવચોના વજનમાં કશો ય ફેર પડ્યો નથી...
 કૅલેન્ડરની ખારીમાંથી બેઠું છું :
 લીડથી ઠેલાતાં રેતીનાં મોજાં પર મોજાં,
 પ્રવાહીન રેતીની વિશાળ નદી અંતે
 ભેખડ પરથી આપઘાત કરતી અસંખ્ય
 કીડીઓ જેમ ખીણમાં પડતું મૂકે છે
 ...સતત પડતું મૂકે છે;
 ને એની ધારે ધારે ઉપર ચડવા
 કાચબો તનતોડ મહેનત કરે છે
 ...કૅલેન્ડર પવન વાતાં
 ફરફર ફરફર હસી પડે છે
 ને કાચબો એની ઇતિહાસબૃત્તી ઢાલ લઈને
 આગળ વધવાની કોશિશ કરે છે.

ઇંગ્લેન્ડના દિવંગત રાજકવિ

સેસિલ ડે-લૂથ

ધીરુભાઈ પરીખ

૭૧] તા. ૨૨મી મેના રોજ ઇંગ્લેન્ડના રાજકવિ સેસિલ ડેલૂથનો અંતઃક વર્ષની યાદ ધરે દેહોત્સર્ગ થયો. એમને જન્મ ઈ. ૧૯૦૪ની ૨૭મી એપ્રિલે આથેન્સના બેલિન્ટનર પરગણામાં થયેલો. પિતા એક દેવળના સામાન્ય પાકરી હતા. માતા તો એમને પારણામાં મૂકીને જ મૃત્યુ પામી હતી. આથી બે વર્ષના બાળક સેસિલને લઈ પિતા લંડન જઈ વસ્યા ત્યાં પિતાની તથા એમની આત્મકથામાં લેખેલાં પાત્રી 'વહાલી નાંસ'ના હૂકાળા સાન્નિધ્યમાં એમનું બાલ્ય વીત્યું.

રાજાજ્વાલ રોરબાન રફુલમાં પૂરા કરી એ વધુ અભ્યાસ થઈ આકસ્મિક રીતે ત્યાં અભ્યાસની સાથે સાથે રમત ગમતમાં પણ નામના કાઢી લીધી, એ જ અરસામાં મોરિસ બેલ્કા જેવાંને પ્રેરક લખક થયાં. ઇચ્છુ એવું આડેન જેવા સહાધ્યાથી મળ્યા અને એલ જે. સ્ટાગ તથા હામ્પ્ટ વં. ફ જેવા નીવડેલા લેખકોનું પ્રેરણાક્રમ પ્રાપ્ત થયું. આ બધા એ મિત્ર ધરતરમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો.

અભ્યાસ પૂરા કરી એઓ જનકારત્વ તરફ જળ્યા, પરંતુ એમાંથી મન લોકી જતા શિશુલુ વ્યવસાયમાં. ઝપસાવ્યું અને આકસ્મિક નજીકના સમરશીલ્પમાં તથા એ'ટનહામમાં મળીને કુલ આઠેક વર્ષે એ કાથે કંઈ ફરિયાદો એઓ સામ્ય વાની પક્ષમાં ભેડાયા અને ૧૯૩૮માં એ પક્ષમાંથી ફરિયાદો પણ થયા. છતાં ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દ દષ્ટિ અત સુધી એની જ રહી હતી. આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે એઓ રાજકવિ થયા પછી એમણે લખેલું પહેલું જ કાવ્ય એમાં એમણે દેશહિત થી પ્રેરણે વગર વેતને વલુ સમય મમ કરતાં મારે તત્પર થયેલી પાંચ અંગ્રેજ મહિલા કમંચારીઓને બિરહાની છે.

કવિ તરીકે સેસિલે પ્રથમ સર્જન કરેલું આઠ વર્ષની નાની હમરે ત્યાર પછી તો રોરબાનના રાજાપત્રમાં એઓ સતત લખતા રહ્યા. આમ કલમ કસાતી ગઈ હતી એઓ સ્નાતક પણ નહોતા થયા ત્યારે ઈ. ૧૯૨૭માં ઇચ્છુ એવું આડેન સાથે 'આકસ્મિક પોએટ્રી'ના નાણીતા કાવ્ય સંલુચ્ચયનું સંપાદન કર્યું. ત્યાર પછી તો એમણે પોતાને પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ઈ. ૧૯૨૯માં પોતાને જ ખર્ચે પ્રસિદ્ધ કર્યો, પરંતુ એમાંની કૃતિઓએ સરઘાવમાં કાંઈનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું નહિ. ને પ્રકાશક સરના હોર્નાર્થ પ્રેસ'ની અજરાર્થે એ પર એ સંગ્રહની ઘખીએ પડી જ રહી. પણ એક વાર ત્યારે ચર્ચિત તત્કાલીન

કાહે કો રતિયા બનાઈ?

નહિ આતે નહિ બતે મન સે

તુમ એસે કયો? રથામ કન્હાઈ ...કાહેં

હમ બમનાકે તીર ભાન જલ

હમરો ઘટ ન ભરાઈ

એસો ઘટ કયો તુમને દિયો

બ કો તુમ મિન કૌન સગાઈ ...કાહેં

હમ એસે તો પાગલ હૈ પ્રયુ

તુમ બનો સમ પત્રવાઈ,

પાગલ ફી ગત પાગલ સમજે

હમે સમજે સુફર રાઈકાહેં

¶ શ્રી 'સુદર્ભ' રચિત આ ગીતના સામેના પાને આપેલા શ્રી અખિત રોડે કરેલા સ્વરાક્ષરમાં શ્રીમતી લક્ષ્મી રાકરે એને બહુ સુદર રીતે ગાયું છે.

કાવ્યમંદિત પ્રત્યેના પોતાનો ભભરો ડી એવ હોરેન્સ પસે કાલવતા હતા ત્યારે હોરેન્સે ડેલૂથ નામ એક આશારપદ કવિ તરીકે ગણ્યું, મઈ વર્તમાનપત્રના કટાર લેખકે આ બાબતને લેખેલ કર્યો, બસ, અને ડેલૂથના નસીબ આડેલ પાકડું ખસી ગયું. એઓ જાણે રતોરાત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. ધૂળ ખાતા એ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહની નકલો વ્યપાર્ય ભપકવા લાગી એમાંની કવિતાઓ વચાઈ અને ફોર્સીવાઈના કંદર વિરોધી લઠાચક કવિ તરીકે લૂઈની હવાબની તીખા તકલે. મા હવે એમની ગણના થવા લાગી ત્યાર પછી ૧૯૨૬થી '૩૩ સુધીની પોતાની રચનાઓનો 'ધ ક્રોઈટડ પોએટ્સ' નામે એમણે બીજો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. પછી તો ૧૯૩૫ માં 'એ રાઈમ ટુ ડાન્સ', ૧૯૩૮માં 'આવર્ગેસે ટુ ડેથ' વગેરે સંગ્રહો આપવા માડયા.

આરબની કૃતિઓમાં આડેનની જે અસર જણાતી હતી તે એમની પછીની કૃતિઓમાં ભેવા મળતી નથી. આમ છતાં મ એમનું નામ આડેન સ્પેન્ડર અને મેક્ટીસની સાથે 'આકસ્મિક-કવિમંડળી' માં બોલાવતું સભળાયાં કર્યું છે એ મના આ ત્રણેય સાથી કવિઓથી એ અળગા તરી આવે છે. વીરરસની વર્ણનાત્મક કવિતા પ્રત્યેના એમના અનેબા આ કમ્પ્યુટી યાગીરીથી પછી એમની અસિચ્છિન્નિ નિહ રોનીનું

(અનુસંધાન પૂર્વિ પાનુ ૪)

કાહે કો રતિયાં બનાઈ / કવિ: સુંદરમ / સ્વરાંકન: અજિત શેઠ

રાગ હમીર અને કલ્યાણ પર આધારિત . તાલ રૂપક . મધ્ય લય

* મેપ સે-દે-ધુ પ- | મેપ મે પે મે-મ | ધ-ધ-ધન | ધન-ધ પ- |
 કા દે કો ર તિ યાં બ ના ઈ ક ન્હા ઈ
 મેપ સે-દે-ધુ પ- | મેપ મે પે મે-મ | મેન-ધ-ધન ધન | પુધ પ- - - ગ પ ||
 કા દે કો ર તિ યાં બ ના ઈ નદિ
 સે-સે-~~x~~ ધ સં | રે-રેસં સંગે રંગે સંરે-સં | - - - ગપ | સં-સં-~~x~~ ધ સં |
 આ તે નદિ જા તે મ ન સે | નદિ આ તે નદિ |
 રે-રેસં સંગે રંગે સંરે-સં - - - - - ||
 જા તે મ ન સે
 + ધ સં રંગે મેમ- - ગે ગાંમ રંગે-રે, રંગે રે-સં સંરેસં-ગુ ન નધ ન રેસં ન-ધુ પ-~~x~~ || કાહે
 લુ મુ સે સે ક્યોં જયા મ ક ન્હા ઈ x ||

પપ-નેધધન | પુધ-પપ- - - | પગ-ગમ મધ પ | મ મુપમ-ગુ ગ-ગ- | ગમધધ- - - |
 હમ જ મુ ના કે તી ર ભ ર ન જ લ હમ સે
 ધનધન-નધ પ-પ | પુનધસંસ- - - | - - - - - x x | નસંનધનરેનરે- | રેરે-રે-ગરેસંધ
 ધ દ ન ભ રા ઈ x x | સે સો ઘટ ક્યોં
 ધસં-ધસં રંગે રંગે | નરે-સંસં-નસંનસં | નસંનધનરેનરે- | રેરે-રે-ગરેસંધ | ધસં-ધસં રંગે રંગે |
 લુ મ ને દિ યો સે સો ઘટ ક્યોં લુ મ ને
 નરે-સંસં- - - | ધસં-ધસં રંગે મેમ-મેમ-ગે ગાંમ રંગે-રે, રંગે રે-સં સંરેસં-ન નધ ન રેસં ન-ધુ પ- || કાહે
 દિ યો જા કો લુ મ લિન , કો ન સગા ઈ ||

પપ-નેધધન | પુધ-પપ- - - | પગ-ગમ મધ પ | મેમ-ગુ ગ-ગ- | ગમધધ-ધ- | ધનધન-ધ પપ- |
 હમ સે સે તો પા ગ લ દે પ્ર ભુ લુ મ જા નો સ બ પ ગ |
 પુનધસંસ- - - | - - - - - x x | નસંનધનરેનરેરે- | રે-રે-ગરેસંધ | ધસં-ધસં રંગે રંગે | નરે-સંસં-નસંનસં |
 લા ઈ x x | પા ગ લ કી ગ ત પા ગ લ સમ જે
 નસંનધનરેનરેરે- | રે-રે-ગરેસંધ | ધસં-ધસં રંગે રંગે | નરે-સંસં- - - ||
 પા ગ લ કી ગ ત પા ગ લ સમ જે
 ધસં રંગે પુમ- - - ગાંમ રંગે-રે, રંગે રે-સં સંરેસં-સે ન નધ ન રેસં ન- - - ધુ પ- || કાહે
 હમે સ મ નો , સું દ ર રા ઈ ||

* ખંડ (Bar) અહીં છ માત્રિક તાલ સહ ગાવો.

+ બિનખંડ પંક્તિઓ-તાલ વગર ગાવી.

૮ ઈ. ૧૬૨૨માં ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે ઠાવાળાતા (જે નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા) જાપાની સાહિત્યકારે હમણાં આત્મહત્યા કરી)એ એક વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. આ વાર્તાસંગ્રહે તેમને જાપાનીઝ સાહિત્યમાં ગૌરવભરે પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમણે થોડાં વર્ષો ‘સાહિત્યમાં સામાજિક આકેશ નહિ પણ કાવ્યમયતા’ની ચળવળમાં ભાગ લીધો. આ ચળવળના પુરસ્કર્તાઓ એમ માનતા કે જાપાનીઝ સાહિત્યમાં જીવનની ભિન્નિ, જીવનની ગંધ અને જીવનના વિવિધ ધ્વનિ વ્યક્ત થવાં જોઈએ. આ દિવસોમાં ઠાવાળાતાએ જર્મન સર-રિયાલિઝમ, ફ્યૂચરિઝમ અને જેઈમ્સ જૉઈસના સ્ટ્રીમ ઓફ કૉન્શયસનેસ સાથે અખતરા કર્યા.

પણ તેમને લાગ્યું કે ‘જ્યાં જાપાનીઝ જીવનનાં મૂળ નથી તેવા જીવનનાં ઉછીનાં લીધેલાં મહોરાંથી સાહિત્યકૃતિ રચી ન શકાય.’ આ મંથન પાંચેક વર્ષ ચાલ્યું અને ૧૯૩૪માં પશ્ચિમના આધુનિકતાવાદનો ત્યાગ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે હું તો એશિયન લેખક છું. એશિયામાં હું જીવ્યો છું. ‘એશિયાના પ્રશિષ્ટ ગ્રંથો દુનિયાનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય છે. મારે મન જૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો અને કથાઓનું બહુ મોટું મૂલ્ય છે. હું આ ગ્રંથોનો ખાસ કરીને ધર્મગ્રંથો તરીકે આદર કરતો નથી પણ સાહિત્યિક દર્શનો અને કલ્પનાચિત્રો તરીકે આદર કરું છું.’

વાડીલાલ દગલી

Indian Rubber Regenerating Co. Ltd.

Wagle Estate, Thana

Phones : 593718-592668

¶ વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે એમ કવિને દેખાતું જોઈએ. પૂર્ણિમાના ચંદ્રના દર્શનથી તો તેના હૃદયસમુદ્રમાં ભરતી આવવી જ જોઈએ. પણ પૂર્ણિમા ન હોય ત્યારે તેના હૃદયને ઓટ ન લાગવી જોઈએ. અમાસના ગાઢ અંધકારમાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે પણ ચંદ્રદર્શનનો આનંદ તેને થવો જોઈએ. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા સાથે સંકળાયેલો છે તે કવિ નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય; કવિ સ્વયંભૂ હોય. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં રાગે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોકે છે. દોકોને ભોજનનો આનંદ; કવિને આનંદનું ભોજન. કવિ સંયમનો પણ સંયમ છે અને તેથી જ સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે. ટેનિસને વહેતા ઝરણામાં આત્માનું અમરત્વ જોયું, કારણ અમરત્વનું ઝરણું તેને પોતાના આત્મામાં દેખાતું હતું. કવિ વિશ્વસત્રાટ હોય છે; કારણ તે હૃદયસત્રાટ હોય છે.

વિનોબા ભાવે

Delta Spokes Manufacturing Co.

Dharamchand Estate

Devnagar - Bombay-88

જે કવિને તાન છે પણ સમ કયાય નથી, જેમાં કેવળ ઉદ્ભવ
 છે, આશ્વાસ નથી તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં સ્થાયી
 રહી શકે નહીં. આખરે કયાંક એ આપણને પહોંચાડશે એ
 વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરંજીવ સંસારની બહાર નીકળીને
 કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ. પુષ્પિત પથે થઈને જો એ
 એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહ્વરની ધારે લાવીને આપણને છોડી
 દે તેા એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય. આથી કોઈ કવિનું કાવ્ય
 વાંચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ: એનો પૂર્વમેલ
 આપણને બહાર કયાં લઈ જાય છે? એનો ઉત્તરમેલ કયા
 સિંહદારની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે?

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

(નવવર્ષા)

Overseas Film Corporation (Pr.) Ltd.

Sukh Sagar, 2nd Floor

Hughes Road, Bombay-7

દાસિત ધીરુલાઈ પરીખ

‘ગુજરાતને દાસિતજી આજ ઓળખાવવા પડે એમ નથી.’ પ્રસ્તુત વાક્ય ‘દાસિતનાં ખીન્ન કાવ્યો’ની પ્રસ્તાવનામાં કવિશ્રી નાનાલાલે ઉચ્ચાર્યું હતું-ઈ. ૧૯૩૨માં. એ ગાળાના ‘દાસિત’ તખલ્લુસધારી આ લોકપ્રિય કવિ તે જન્મશેકર મહા-શેકર પુત્ર. એમનો જન્મ સંવત ૧૯૩૩ના ખીન્ન જ્યેષ્ઠના કૃષ્ણ પક્ષની પાંચમ ને શનિવારે એટલે કે ઈ. ૧૮૭૭ના ભૂતની ૩૦મી તારીખે ભૂતાગઢમાં થયેલો. કુળ વડનગરા નાગરજી. માતાનું નામ સાયંકગૌરી. માતા તરફથી સંગીતજ્ઞાન અને પિતા તરફથી સાહિત્યજ્ઞાન એમને કિશોરકાળમાં જ મળેલાં. એમણે વ્યાવસાયિક કારકિર્દીના આરંભ કર્યો ૨૬ વર્ષની ઉંમરે ઈ. ૧૯૦૩માં ગોંડળની સંસ્થામજી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક બન્યા ત્યારથી. ત્યાં એમણે દાસિત-મંડળ જમાવ્યું. ત્યાં મંદીરાના રણુકરે એ ગીતા-ભજનો લલકારે. ઈ. સ. ૧૯૦૮ સુધી ગોંડળમાં રહ્યા પછી એઓ રાજકોટ ગયા. અહીં એમણે એ વખતના અંગ્રેજ વૃત્તપત્ર ‘કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ’-નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું-ઈ. ૧૯૧૦ સુધી. આ દરમિયાન તથા પછી એજન્સીની સનહથી અદાલતોમાં ભાષાંતરકર તરીકેની કામગીરી પણ તેઓ બળવતા. ત્યાર બાદ ઈ. ૧૯૧૩થી ૧૯૨૦ સુધી વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીમાં ‘લોકોપદેશક’ તરીકે સેવાઓ આપી. ત્યાં તો સ્વાતંત્ર્યની રાષ્ટ્રીય લડતનો આરંભ થયો. દેશહાથથી પ્રેરાઈ એમણે ઈ. ૧૯૨૧થી ૧૯૨૫ સુધી મુંબઈના રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અધ્યાપનનું કાર્ય કર્યું, ને તે પછી ઈ. ૧૯૨૫થી બારેક વર્ષ સુધી લેડી નોર્થકોટ હિંદુ આર્ટ્સનેજમાં તથા અન્ય ખાનગી પરિવારોમાં શિક્ષણકાર્ય કર્યું. ઈ. ૧૯૩૮થી છેક અંત સુધી ‘કલાપી’ની ભૂમિ લાડીમાં જઈ ત્યાંના કાકોરસાહેબ પાસે જ નિવૃત્ત જીવન ગાળેલું. કુળસહજ સંસ્કારિતા અને સૌ-જન્ય એમના વ્યક્તિત્વનાં ઉમદા પાસાં છે, તે મૃદુતા અને માધુર્ય છે એમના સ્વભાવનાં આકર્ષક લક્ષણો. નાનાલાલના સમવયસ્ક સત્યુરુષ દાસિતજીનો ૭૧ વર્ષની ઉંમરે ઈ. ૧૯૪૭ના માર્ચની ૨૫મી તારીખે દેહવિલય થયો.

એમણે ઈ. ૧૮૯૩થી કાવ્ય-પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરેલો પરંતુ કવિતા પ્રસિદ્ધિ અર્થે ‘ચંદ્ર’ માસિકમાં મોકલવાનું શરૂ કર્યું ઈ. ૧૮૯૫થી. આમ છતાં ગુજરાતના કવિતાસંસ્કર વર્ગને દાસિતજીનો કવિ તરીકેનો પરિચય તો થયો ‘સુદર્શન’માં છપાયેલા ‘ક્યાં છે મભ’ નામક એમના કાવ્યથી જ. ત્યાર પછી તો એમની અનેક કૃતિઓ તે વખતનાં પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં અવારનવાર પ્રગટ થતી રહી. જેમની ઘણીપરી ‘દાસિતનાં કાવ્યો’ (૧૯૧૨), ‘વડોદરાને વડેલે’ (૧૯૧૪), ‘દાસિતનાં ખીન્ન કાવ્યો’ (૧૯૩૨) અને ‘દાસિતનો લલકાર’ (૧૯૫૨)માં સંગ્રહીત થઈ છે.

એમનાં કાવ્યોની લયમધુર સુરાવલિએ અનેક કઠોને આ-

કર્ષ્યા અને અનેક કણેને સંતર્પ્યાં. એમણે વ્યક્ત કરેલા ખાતોની કોમળતાએ; શબ્દોના દાસિત્યે અને નિરૂપણની સચ્ચાઈએ અનેક વાચકો તરફથી એમને હાથ મેળવી આપેલી. સર્જનની સહજ સ્ફુરણાની સાથેસાથે સમકાલીનોની પ્રેરણા પણ એમના કાવ્યસ્રોતમાં ભળેલી ભેઈ શકારો. ગોવર્ધનરામ અને નાનાલાલની લગ્ન અને રનેહની લાવનાએ, તો કલાપીની પ્રકૃતિ ને પ્રભુચની કામનાએ એમના કાવ્યવિષયને પ્રેર્યાં છે, તો શૈલી પરતે નાના-લાલની વાગમયતા અને કલાપીની રાગમયતાએ ઘેર્યાં છે. આમ છતાં ય કહી શકારો કે દાસિતજીમાં નથી ગોવર્ધનની ચિત્તાર-નિમગ્નતા કે નથી નાનાલાલની કલ્પનોદ્ધન કે નથી કલાપીય ભાવોચ્છલન. આ ઉપરાંત મીરાંબાઈનાં ભજનોના દાળની તેમજ નાટકોનાં ગીતોની ચાલની પણ એમના પર હીકીક અસર ભેઈ શકાય છે. (ભવભૂતિના પ્રસિદ્ધ નાટક ‘ઉત્તર રામચરિત’ની અસર નીચે લખાએલું દાસિતજીનું ‘સીતાવનવાસ’ નામક નાટક ઈ. સ. ૧૯૦૪માં કાઠિયાવાડમાં ભજવાએલું નોંધાયું છે.) એમનાં ગીતોમાં પઠનલયની સ્ફૂર્ણકરતા સંગીતલયની વક્ષાઈ વધુ ધ્યાન ઁચે છે. એમનાં ગીતોનો ઉપાડ આશાસ્પદ હોય છે, પરંતુ નિર્વહન નિરાશા જન્માવે છે. ઉપાડનો ભાવ વિકસ પામતો પામતો વેધક બનતો નથી. ‘મદ્રૂક્ષી’ અને ‘વિન્નગણ વાંસલગી’ જેવી રચનાઓ સફળ અને સુખદ અપવાદો છે. ગીતોમાં ય ખાસ કરીને ભજનોમાં એ વધારે ખીલી શક્યા છે.

ગીતા ઉપરાંત એમણે વૃત્તબદ્ધ દંકાં અને લાંબાં કાવ્યો પણ આપ્યાં છે, જેમાં વિવિધ છંદો પર હાથ અજમાવ્યો છે. હરિણી, પૃથ્વી, શાદ્દલ, મંદાકાંતા, શિખરિણી, વસંત, દુતવિલાળિત વગેરે છંદોમાં થયેલી એમની રચનાઓ ભેટાં લાગે છે કે એમણે સૌથી વિશેષ ઉપયોગ ભલે હરિણીનો કર્યો છે, પરંતુ સફળતા તો મળી છે વસંતતિલકા અને મંદાકાંતામાં. એમના હરિણી લઘુડિયાં ખાય છે પણ વસંત અને મંદાકાંતા પ્રવાહીપણે વહે છે. માત્રામેળ છંદોમાં એમણે ચોપાઈ, દોહરા, સોરઠા અને તોટકનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે. આમાં ય ચોપાઈમાં એ સુપેરે વિશ્વરી શક્યા છે.

પ્રકાર પરતે એમનાં કાવ્યોને તપસીશું તો ઊર્મિકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, સંપ્રાધનકાવ્ય, અંજલિકાવ્ય, ગીત, ભજન, રાસ, ગઝલ વગેરે સ્વરૂપો નોંધી શકારો. લગભગ ૨૨૫ પંક્તિના ખંડ-કાવ્ય ‘ખાહુક’ અને લગભગ એટલી જ લંબાઈના અમરાવતીનાં અતિથિજનનાં કથાખંડ સિવાય ખંડકાવ્યનાં અન્ય સફળ અંગો લાગ્યે જ ભેઈ શકારો. નાનાલાલે એમને યોગ્ય રીતે જ ‘લગીર’ના કવિ કહ્યા છે; એટલે પ્રલબ્ધમાં એ પાંખા પડે છે. છતાં અભિવ્યક્તિના ક્રિસ્તાપણમાં પણ લાવની સચ્ચાઈ ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે. સહજ સ્ફુરણાના આધિપત્ય સમાં એમનાં કાવ્યો અનુકરણને

પંથ આગળ વધતાં લયથી ગયાં છે નાન.વ થે આ તથાંશને મિત્રોશયથી પણ સમ્યક્રીતે રજૂ કર્યો છે. 'અસ્પતીમહિરનાં પત્રશિયાં ચઢતાં, ચઢતા, પત્રશિયે પત્રશિયે ઝોલા કંઈ કંઈ માણ અને માણાણી છાપામાંથી પુળી અને પુળોનાં પરાય, ગોની પેટ, લલિતે પણ લીધા છે, અને પોતાને ઘેરથી લાવેલી કુંકમચસતની પૂજનસામગ્રી ભેગા દેવીને ચરણે અર્પ્યાં છે.'

સ્વજનપ્રેમથી સ્વદેશપ્રેમ કે વ્યવસ્થાપ્રેમથી વિશ્વપ્રેમનાં

એમનાં કાવ્યોમાં દિલસુચ્ય છે. આત્માથી પરમાત્મા વિપ્રસિદ્ધ કાવ્યપૂત્રમા કે પોદિતોપી પરિચય સુધીની વ્યવસ્થા એમની સ્વાતુભૂતિના સ્પષ્ટ સંકેત સહજ થ છે. વિરલ વિગ્રહની સાથે સાથે મિલન અને કલ્પાસને પણ એમણે વ્યવસ્થા કર્યાં છે. અનેક મર્ધાંશો છતાં યે બાનેતુ સંકેત સ્ફુરત સ્વાતુભૂતિજન્ય અભિવ્યક્તિ અને બાનીલસિય લલિતલ સમગ્ર કવનનાં આકર્ષણ છે.

અનુમધ્યનું સૈસિલ ટેન્કુઈ પૃષ્ઠ ૧૮

નિર્માણ થયેલુ કોઈ પણ વાચક ભેઈ શકશે. ભે કે એમનાં કવિ-નિર્માણ ધણી પીમો રહ્યો છે એ હકીકતને ખ્યાલમાં રાખીને પણ ઈ. ૧૯૪૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલ 'એ વર્ષે એવર-ઓફ'માં ધરત્યુ તેમજ સાહિત્યિક વિષયોને એમણે આત્મલક્ષિતાનો સ્પર્શ આપેલો ભેઈ શકશે. હવે એમને એક પુરાણમાં આવના પ્રસિદ્ધ વિષય વસ્તુ તરફ વધતો જણાય છે. ૧૯૪૪માં લખેલા પ્રવળ મન્થ 'એન ઈસિયન જર્ની'માં ભૌતિક પ્રસંગોનું વિશ્લેષણ એમની આત્મચરિત્ર આરંભાઈ વૃત્તિ છે એની પ્રતીતિ પણ થયા વગર રહેશે નહીં. આમ છતાં એ અળગા પરી ગયા નથી-કવિ અળગો પરી જઈ શકે જ નહીં. ઈ. ૧૯૪૮માં પ્રગટ થયેલ 'પેર્સેસ એન્ડ અધર પોએમ્સ' આ વાતની ખવાહી પૂરે છે. ઈ. ૧૯૬૨માં પ્રગટ થયેલ 'વર્ગેટ એન્ડ અધર પોએમ્સ'માં આવતી બે લાંબી નારાત્મક એકાંકિઓ છે એમનું નવું પ્રશ્નના. એ એકાંકિઓએ પણ વાચકોનું સારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

એમનાં પ્રચારક કાવ્યો કરતાં એઓ ઈમિગ્રેશનમાં સાચી રીતે ખીંચી શક્યા છે. ગ્રેયાના એ પદાવાદી હોવાથી સરળતા અને સાદગી એમની કાવ્યબાનીનાં પ્રમુખ લક્ષણો છે. આથી દેહલોક એમનામાં ઊંડાણનો અભાવ પણ ભેઈ છે. એમણે સહેલુ પ્રાસમય તથા નિરાઈ મંદલી હોપક્રિસના પ્રભાવ નીચે સમાન છદ્ધિય પણ કર્યાં છે, પરંતુ એમની રોલીમાં એમ છતાં ય હોપક્રિસ પેસી ગઈ નથી. એમની કવિતા પર એડેન, એલિયટ અને હોપક્રિસની જેમ રેન્ડે ઈસ્ટ તથા યેટ્સની પણ છાયા ભેઈ સકાય છે. એમણે ટોમસ હાર્ડીનાં લોકકાવ્યો તથા આઈરીશ લોકગીતોની મુખપકિતો લઈને પોતાની આગવી જ રીતીમાં સફળ અને સસ્ત મણુચળીતો આપ્યાં છે. એમને 'a Georgian gone wrong' તરીકે ઓળખાવાય છે. એલિયટ, હોપક્રિસ અને માર્ફસને સારી પેટ વાંચીને મચાવનાર તરીકે એ ખરેખર 'Georgian' છે.

એમણે ૧૯૪૧ થી '૬૬ સુધી રાજ્યના માહિતીખાતામાં તેમજ 'એડે એન્ડ વિન્ડસ' જેવી નાણીની પ્રકાશનસરણમાં રહી સંપાદનનો અનુભવ પણ મેળવેલો. ૧૯૪૮માં ફેરિય જની દિનિદી ક્લેજમાં 'કલાર્ક વ્યાખ્યાના'ના પદે નિયુજ થતા ત્યાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોથી વિચેચનકેત્રમાં પણ એમણે નામના કાઢી. એમના મધ્ય 'એ હોપ ફોર પોએટરી' અને 'ધ પોએટિક ઇમેજ' એમની સુસ્મ અને સમૃદ્ધ વિચેચનશક્તિનો પરિચય આપી રહે છે નવલકથાકાર તરીકે પણ એમણે ઠીકઠી જ્ઞાતિ મેળવી છે 'નિકેલસ બ્લેઈક'ના તળલુસથી એમની લોકપ્રિય ડિટરેટિવ નવલકથાઓએ એમને અર્થો પાળના મુખ્ય સહકારો આપ્યાં છે.

તાને વિશાળ શ્રોતાવર્ગ સુધી પહોંચાડવા એમણે 'એપોલો રેસ્ટાએરી'ની સ્થાપના કરી હતી તથા 'ઈન્સિરા ફ્રેન્ડિવલ ફોર સ્પોનન પોએટરી'નું સંચાલન પણ કર્યું હતું એમના હલ-ભલો કંઈ પળી જિલ્લાબાસ્ક સાથેનું એમનું કાવ્યપ્રકાશ સાંકળત એ સ્તિ માટે મધુરોત્સવ ગણાતો.

એમની શક્તિઓની કદરૂપે એમને ૧૯૫૦માં સી.બી.ઈ.—કમ્પેનિયન ઓવ ધ લિટરેચ એસોસિયેશન—નો દલકાળ આપવામાં આવેલો. ઈ. ૧૯૫૮માં લિટનની 'રોયલ સોસા એડી ઓવ લિટરેચર'ના ઉપાધ્યક્ષ પણ નિભાવેલા, તે ૧૯૬૪-૬૫ દશમિયાન હાનૈંડે યુનિવર્સિટીના 'નાટેન પ્રોફેસર ઓવ પોએટરી' તરીકે અમેરિકા પણ જઈ આવેલા. એમની કવિશક્તિમાં રાજકવિપદે ભયે કશો ઉમેરો ન કર્યો હોય તે પણ એમને માનમરતબો આપનાર એ સ્થાને ૧૯૬૯ના ભંચુ આઈરીશ પહેલી તારીખે એમની બ્લૉન મેઈઝરીડના અનુવાદી તરીકે નિયુજિત કરવામાં આવેલી.

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

સિમેન્ટનાં અવનવાં ઉત્પાદનો બનાવનાર

હવે ભારતમાં રજૂ કરે છે

સુપર સ્નોસેમ

નવીન, વિશેષ સુશોભન કરતું વોટરપ્રૂફ સિમેન્ટ કેટિંગ.

સ્નોસેમથી બહારની બાંત સુશોભિત થતી, પરંતુ સુપર સ્નોસેમથી બાંત એથી ય વધુ સુંદર થાય છે.

વોટર પ્રૂફ :

સુપર સ્નોસેમનું નિર્માણ સફેદ પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ પર આધારિત છે. એટલે જ તે પ્લાસ્ટર સાથે એકતરફ થઈને ઇમારતને પાણી તેમજ બેળથી બચાવે છે. તે બેળથી જાતે ન તેમજ તેની પેપરીઓ ખરી પડત નથી અને તેમાં પડ બિતરી જતાં નથી.

ટકાઉ :

સુપર સ્નોસેમ પર ભાષા, નાદ કે ધૂળની આસર થતી નથી. તે સ્નોસેમ દ્વિતી બીજા કરતાં વધારે ટકાઉ હોય છે.

વેલિફિકેશન :

સુપર સ્નોસેમનું એક દ્વિતીયની તાલગોળે ભળતી રાખવા તેને ફરીફરીને ક્રિઇને સાફ રાખી શકાય છે.

કિંદાયાતી :

સ્નોસેમ નવીન કોમ્પોઝીટી બેલ હોવાથી વધુ સરળતાથી ત્રીજી રીકાય છે, તેમજ વધુ ત્રીજી સુકાઈ જાય છે, મજૂરીમાં થોડાં અને લાંબા સમય ટકે. દરેક સરવાળે સ્નોસેમ વધુ કરેક્ટરપ્રુફ લાગે છે.

સુપર સ્નોસેમ બ્રાન્ડનું
૧૧ ભાગ્ય, પાપરના
ખોટાં તેથરેરોમાં
ભળી શકે છે.

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ,
ક્રિલિક અરોસિયેટ,
ક્રિલિક હાઉસ, ટોમ સ્ટ્રીટ,
પેટ. ઓફિસ નં. ૧૦૬, મુંબઈ-૬.

સુપર સ્નોસેમ પાઉડર રૂપે તેજાર કરવામાં
આવના પદાર્થ તરીકે સિલિકેટ સાફે
સિમેન્ટ વપરાઈ શકે છે.

ફ્રેશ સેલિંગ એજન્ટ્સ : ક્રિલિક નિકલન લિમિટેડ, મુંબઈ, દિલ્લી, કલકત્તા, મદ્રાસ, એંબલોર અમદાવાદ.

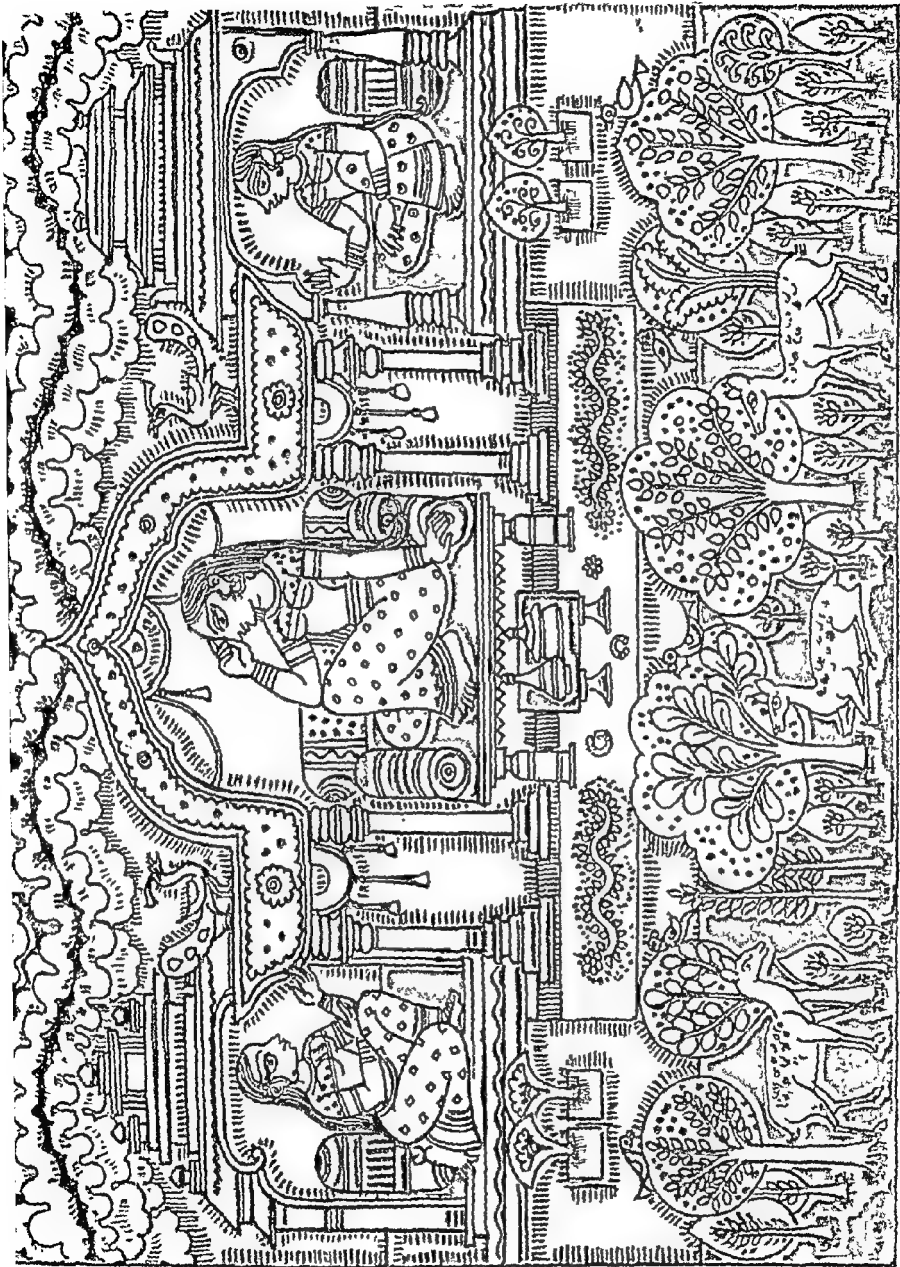
કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિર્ધારણ

વધુ ધિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સપકે સાધો

વર્ષ (અગસ્ટ) વિગત - વાંચકો માટે

ગુજરાતી સચિતાનું સ્ફુટન - વર્ષ ૨૦૨૮

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૨ • અંક ૮૮ કવિત્રીક

શુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વર્ષા • વિક્રમ સંવત ૨૦૨૮ • પરંપરિત અંક ૮૮ • દિવ્ય અંક ૧૬

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ઈ. ૧૯૭૨

કાવ્ય

ગદ્ય

નાથાલાલ દવે પૂર્તિ ૧	મેઘાણીની યાદ
શ્રી અરવિંદ ૭૪	A God's Labour
મકરન્દ દવે ૭૪	અલખધણીના ઓરતા
હરીન્દ દવે ૮૨	ન રહી
મહેન્દ્ર જોહિસ ૮૨	કેમ ચકાશે ?
ભગવતીકુમાર શર્મા ૮૩	પરાયો હું
મીનાક્ષી દોશી ૮૩	બે હાથકુ
રામચંદ્ર બ. પરેલ ૮૪	ધરમાં
મનોહર ત્રિવેદી ૮૪	સ્થિતિ
‘બાદલ’ ૮૫	હાલ્યેને સૈયર
હસમુખ કે. રાવલ ૮૫	આશમાં
મંગળ રાઠોડ ૮૬	જલસાધર
ડાહ્યાભાઈ પરેલ ‘માસુમ’ ૮૭	ચાંદની
પ્રાણજીવન મહેતા ૮૮	આસુસ
અશરૂક ડાહ્યાવાલા ૮૯	ગીત
સુશીલા અવેરી ૯૦	રાધાનું પથ
જટિલ ૯૧	ધર્મ નહીં
સ્થિતપ્રજ્ઞ ૯૧	તમે ઘેર આવ્યા ને...
ડાહ્યાભાઈ પરેલ ‘માસુમ’ ૯૨	પહેલી આજ્ઞાનું ગીત
દિનેશ મોદી ૯૩	પાત્રો
ધનંજયભ દક્કર ૯૪	સંવાદ
મનસુખ વાઘેલા ૯૫	વ્યથા
ધીરુ પરીખ ૯૫	વર્ષા

શ્રી અરવિંદ ૭૩ લયવાહિતા
 ઇલા પાટક ૭૪ To a Skylark
 ધીરુભાઈ પરીખ પૂર્તિ અવેરચંદ મેઘાણી

¶ ‘કવિચોક’ દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકાશ પામે છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા પા. રૂ., અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. રૂ.; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સખ. વડ રૂ. ૩; છટક નાણનો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને કૃતિ વિધેનો નિર્ણય બાજુવા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું કરેલું તથા પૂર્વ પોસ્ટેજ ચોટેલું મોકલવર મોકલવા વિનંતિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ: ‘કવિચોક’ C/o સિબિની મિન્ટરી, ૩૮૦ ગિર-આમ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબઈ-૨; થાકુમાર કાચા-લય સિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧.

તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર સાહુ અને બચુભાઈ રાવલ
 સહયોગ: જયંત પારેખ અને ધીરેશાઈ પરીખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ
 ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મિન્સેસ રફીદ મુંબાઈ રૂ.

વીનસ સર્કિયુલર એજન્સી
 રામચંદન ૧૬૧ માંગે ભારતરસાએ લેન
 ગામદેવી મુંબાઈ ૭

એલ. કે. મેઘાણી • ૧૪ અમરતલા રફીદ
 કેલકત્તા ૧

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠા પર: વર્ષા (વાસુદેવ સ્માર્ત); મેઘાણીના હસ્તાક્ષરમાં ગીત;
 અવેરચંદ્રકવિદાસ મેઘાણી (ફોટો: નરેન્દ્ર રાવળ); મેઘાણી ઈ. ૧૯૨૧માં;
 વર્ષાનાં છાપરાં (જયુભાઈ સાહુ)

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ રાવલ
 કુમારમિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર-અમદાવાદ-૧

મેઘાણીની યાદ / નાથાલાલ દવે

ગિરિગણ્ધર્વે જ્યાં વનરાજ વસે,

કટિમેખલા! સિન્ધુની રમ્ય લસે,

ભરી ભાદરશેતલ સીંચે રસે,

એવી ધીંગી અડીખમ આ ધરાણી સોહામણી જે સૌરાષ્ટ્ર તણી,

એને અંતરે ધૂપસુગંધ સમી સ્મૃતિ જાગે અનુપમ શાયરની.

અલગારી જોગંદર એક હતો,

એનો શબ્દનો ભગવો ભેખ હતો,

શો ખુલંદ એનો અહાલેક હતો!

કાઈ ગળતી એ માઝમરાત મહીં શી અલખ તણી એ આરાધ હતી!

એની ધૂણીના તેજતિખાર જલે, એની સાથ તો એવી અગાધ હતી.

કાળી કેશલટો રમે વાંકલડી,

શિરે શોભતી ઊજળી પાંચલડી,

તારી ઘેનમાં ઘેઘૂર આંખલડી,

રમરું હાસ્ય નિખાલસ હેતભર્યું અને મર્મભરી તારી વાતલડી,

ગરવું મુખ તારું ખુમારીભર્યું અને મર્દ તણી હતી છાતલડી.

તારાં હાલરડાંની મીઠી હલકે,

લોકગીતના રંગભર્યા રણકે,

સિંધૂડાની શૌર્યભરી ડણકે

જનમેદની મુગ્ધ શી ડાલતી, ઝીલતી કંઠ અષાઢીલો તારો કવિ!

ખની કાવ્યમહીં રસમસ્ત શી જૂમતી સાંભરે એ મને તારી છવિ.

ધૂમી કોતર જંગલ ઝાડી મહીં,

નાના નેસ ને ખેતર વાડી મહીં,

વીણ્યાં મોતી તેં સાગરતીર ફરી,

લોકહૈયા તણા ધબકાર ઉમંગથી ઝીલ્યા સદા મનપ્રાણ ભરી,

સૌરાષ્ટ્ર તણી આ ધરાને મળે આવો પાગલ આશક ડોણ ફરી?

આજે મારા નિરાનંદ દેશ મહીં

જનતા રહી વેદનભાર વહી,

એનાં દુઃખની દર્દની સીમા નહિ,

એની મૂક રૂંધાયલ વાણી તણી સરવાણી મેઘાણીને સાદ કરે;

વિષ પી અમીઘાર રેલાવણુહાર કવિ! તુજને દિલ યાદ કરે.

અલગારી જોગંદર એક હતો,

એનો શબ્દનો ભગવો ભેખ હતો,

શો ખુલંદ એનો અહાલેક હતો!

કાઈ ગળતી એ માઝમરાત મહીં શી અલખ તણી એ આરાધ હતી!

એની ધૂણીના તેજતિખાર જલે એની સાથ એવી તો અગાધ હતી.

ફોટો : નૈરંદ્ર સાર્વજનિક

ઝવેરચંદ કાલિદાસ મેઘાણી

જન્મ : ૧૭ ઓગસ્ટ ૧૮૯૭

અવસાન : ૬ માર્ચ ૧૯૪૭

ઈ. ૧૯૨૧માં
પત્રકારત્વ અને સાહિત્યમાં
પ્રવેશ કર્યો ત્યારે

વર્ણના છાપરા કલકાર જગીઆઈ શાહ

(કલામર તથા કૃમ ર ના સ્તીરન્યથા)

વર્ષા-વિ. સં. ૨૦૨૮

કવિત્નોક

જુલાઈ-ઓગસ્ટ - ૧૯૭૨

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं ज्ञाविर्ज्ञावीर्म एधि ।

લયવાહિતા

અમુક દષ્ટિબિન્દુથી જોતાં લયવાહિતા, કાવ્યમય ગતિ પ્રાથમિક અંગત્યની લાગે છે, કારણ કે તે પ્રાથમિક મૌલિકતા ધરાવે છે, અનિવાર્ય તત્ત્વ છે, જેની ગેરહાજરીમાં, ગમે તેટલું મૂલ્યવાન હોવા છતાં બીજું બધું કાવ્યદેવીને અસ્વીકાર્ય બને છે. દર્શનામાં સ્વરૂપ હોવા છતાં, અને શૈલીની ઉચ્ચતર ઉત્કટતા ઘણી ન્યૂન હોવા છતાં, સંપૂર્ણ લયવાહિતા કૃતિને ઘણી વાર અમર બનાવી દે છે. યથુ કાવ્યમય ગતિનો અર્થ કેવળ છંદોની-રાગોની લયવાહિતા જ નથી, પછી ભલે તે ક્રિયાકૌશલની દષ્ટિએ તદ્દન સંપૂર્ણ અને સુંદર હોય. તે સંપૂર્ણતા તો માત્ર પ્રથમ પગલું છે, સ્થૂલ પાયો છે. તેમાં ગહનતર અને વધારે સૂક્ષ્મ સંગીતમયતા હોવી જોઈએ; છંદના કલેવરમાં પ્રવેશ કરી, ઉભરાવી દેતી લયવાહી આત્મગતિ હોવી જોઈએ; ત્યારે જ સાચી કાવ્યસિદ્ધિની શરૂઆત થાય છે. કેવળ છંદની સૌજવતા, ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ, સમૃદ્ધ કે વિવિધ હોય અને બાહ્ય શ્રવણને ગમે તેટલો સંપૂર્ણ સંતોષ આપે, છતાં તે સર્જનાત્મક આત્માના ગહનતર હેતુઓની માગને પહોંચી વળી શકતી નથી; કારણ કે એક આંતર શ્રવણ હોય છે, કે જેની માંગ અને અપેક્ષા વધારે મહાન અને જાડી હોય છે; અને તાલબદ્ધતા તથા લયવાહિતાના સર્જકનો સાચો હેતુ તેને પહોંચી વળવાનો અને સંતોષવાનો હોય છે.

શ્રી અરવિંદ

A GOD'S LABOUR

Sri Aurobindo

અલખધણીના ઓરતા

મકરન્દ દવે

શ્રી અરવિન્દના કાન્થોના અનુવાદ કેટલાય થયા છે ને થતા રહે છે પણ આ અનુવાદ કૈંક જુની જ શૈલીથી થયા હાગશે મનુષ્યને પણ અવતાર લઈ સસ રમા આવવાનુ અને તે સસ રી પાત્રોની જેમ જ રમીને એમણે તકવીફ કે હુ ખો વેઠવાના હોય છે એવા ભાવવાણુ આ મધ્ય સામાન્ય જનને પહોંચાડવા હોમ્સોગ્ય ભાષા અને ભાવ સાથે તેમજ સરળ ભજનગીતમા અનુવાદિત થઈ રહ્યુ થાય છે. આ સુખદ યોગ છે! અનુવાદ માટે કલાય કોઈ રાજ્ય ચૂકી પડે, પણ મૂળ મગ્યનો ભાવ ન બદલાય એવી નીવડેલી શોકભાષાના મરમી શ્રી મકરન્દ દવેએ એમના જ શબ્દોમા મળીએ તો, 'કાન્થમા અને અતરમા શબ્દો આવતા ગયા અને પ્રગળ હપર લખાતા ગયા' એવી સહજતાથી કરેલો આ અનુવાદ રહ્યુ કરતા આનન્દ ધાય છે

I have gathered my dreams in a silver air
Between the gold and the blue
And wrapped them softly and left them there
My jewelled dreams of you

હેમની કેર હજુ નીસરી નઈ નીલમા
રંડિયાળી રાતે એવી, સેલા મેં સયેવ
હળવે વીંટ્યા ને હેને ત્યા નેં તેા મર્યા,
તમ કેરા સોહા કાઈ રવને મહેલ
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા

I had hoped to build a rainbow bridge
Marrying the soil to the sky
And sow in this dancing planet midge
The moods of infinity

રામધનુ કેરે મારે રચવો તો માડવો,
વરતી ને આન રો કરી હથેવાળ,
નાચી નાચી રે રેતી આ નાનડી લોમમા
રેલવે'તો આણ હદ મોજનો જુવાળ
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા

But too bright were our heavens, too far away,
Too frail their ethereal stuff [stay,
Too splendid and sudden our light could not
The roots were not deep enough

અધા આધા ર અમ વૈકલ જીજળા,
આહા આહા એના અચરખી દલ
ભાઈ, અમારી ભજક તો અધપલ ભેગતી
આલી એના ઊંડા પૂચ્યા નઈ મૂળ
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા

He who would bring the heavens here
Must descend himself into clay
And the burden of earthly nature bear
And tread the dolorous way

જોને પડે રે વૈકલ આહી ઉતારુ
થાણુ એણે માટી માણહુ મનેખ
બાર એણે બૂટા રે આ ભોમનો વંદારવો
અને હાલરુ હાહાકારે હેથે ધારી લેખ
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા

Coercing my godhead I have come down
Here on the sordid earth
Ignorant labouring human grown
Twixt the gates of death and birth

આ થો હુ તો આભ્યો રે વરાની ધૂમે કીતરી
આધા મારા ફેકી હઈ પરમેશી પોત,
અધલા માનવનુ વૈંતરુ મેં માથે લીડુ,
આણી કેર જનમ ને ત્યા ઓપી મેરે મોત
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા

I have been digging deep and long
Mid a horror of filth and mire
A bed for the golden river's song
A home for the deathless fire

જીંડે જીંડે હુ તો રિપો કયા લગ ખોદતો,
માથુ ફેકી નાખે એડી ગદફી મોનર
ખજખજ સે નરેખા નદીનો પઠ કેરવો,
ને દેવો મારે દેવના અખનિને આધાર
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા

ભાઈ, મારાં કાળજી વિંધાણાં કાળમીઠી રાતમાં,
 માનવીને દેવા ઝળહળ દેવતાની આગ,
 સામે ત્યાં તો દોઝળી ઊઠ્યા રે ડંખો ઝેરના,
 આદુ આદુ વેળાનો ઈ મારો લખિયલ ભાગ.
 — અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

માનવીને મનડે ભરાણો ભેંસાસુર આ,
 માગે એ તો રગતુંના લથળથ ભોગ,
 જીતરે ભમે રે ડાકણ એક ભૂખાળવી,
 ભાવે એને પાપના ધડા ને ભરચક સોગ:
 — અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

દેવના દીવડાથી પિશાચી આ થરથરે,
 નરમળાં નૂર થકી ભાગે એ તો ફેર,
 ચરિતર ચાલે એનાં ઉંચે જ્યાં લગ દુકળે
 વાસનાઈ કેરા ખાલા ખાલી ને ભરપૂર.
 — અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

ભાઈ મારા, સૂરજ જાણીને જોને સેવિયાં
 કોડિયાં એ અંધારે અથડાવે કાળાંમેરા,
 ડગમગ જિંદગીને આછાંપાંખાં અધવચે
 ફિરણો સંધિ કોઈ અમરોનો દેશ.
 — અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

અમથીક આશાની મશાલો કરી માનવી
 હાલે ત્યાં તો હડું હડું થઈને ઝગંત,
 સાચ કેરા દુકડામાં એણે સીમાઓ ભરી
 અને અધમધ હિતારામાં જતારાનો અંત.
 — અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

ભાઈ મારા, અખંડ ધણીને કોણે ઓળખ્યા ?
 અને કોણે એના ભાણને રંધાળ્યા માંડી મીઠ ?
 આંહી સહુ પાણીને પૂજી પૂજી પોકરતા,
 માંડે કાં તો મેલડીને પાયે ધડાપીટ.
 — અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

હીરણો લાધ્યો તે ગુમાવી ફરી ફરી ગોતવો,
 અને માર્યો મીર એ તો જીવકે છે શીશ,
 જંગ કાંઈ જતી જતી ફરી ફરી ઝૂઝવું
 ને જિંદગીઓ વેરાતી વિકૃત દશે દિશ.
 — અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

I have laboured and suffered in Matter's night
 To bring the fire to man;
 But the hate of hell and human spite
 Are my meed since the world began.

For man's mind is the dupe of his animal self;
 Hoping its lusts to win,
 He harbours within him a grisly Elf
 Enamoured of sorrow and sin.

The grey Elf shudders from heaven's flame
 And from all things glad and pure;
 Only by pleasure and passion and pain
 His drama can endure.

All around is darkness and strife;
 For the lamps that men call suns
 Are but halfway gleams on this stumbling life
 Cast by the Undying Ones.

Man lights his little torches of hope
 That lead to a failing edge;
 A fragment of Truth is his widest scope,
 An inn his pilgrimage.

The Truth of truths men fear and deny,
 The Light of lights they refuse;
 To ignorant gods they lift their cry
 Or a demon altar choose.

All that was found must again be sought,
 Each enemy slain revives,
 Each battle for ever is fought and refought
 Through vistas of fruitless lives.

My gaping wounds are a thousand and one
And the Titan kings assail,
But I cannot rest till my task is done
And wrought the eternal will

How they mock and sneer, both devils and men!
"Thy hope is Chimera's head
Painting the sky with its fiery stain,
Thou shalt fall and thy work lie dead

"Who art thou that babblest of heavenly ease
And joy and golden room
To us who are waifs on inconscient seas
And bound to life's iron doom ?

"This earth is ours, a field of Night
For our petty flickering fires
How shall it brook the sacred Light
Or suffer a god's desires ?

"Come, let us slay him and end his course !
Then shall our hearts have release
From the burden and call of his glory and force
And the curb of his wide white peace "

But the god is there in my mortal breast
Who wrestles with error and fate
And tramples a road through mire and waste
For the nameless Immaculate.

A voice cried, "Go where none have gone !
Dig deeper, deeper yet
Till thou reach the grim foundation stone
And knock at the keyless gate "

જાણ જાણ મોઝે મૂલે રે મારા હાડથી,
ને હરણાકસ મુને મારે હિરદે ચોટ,
વરતીમા આણુ રે ધણીની કુરકાટ નઈ
ત્યા લગ કેમ કરી છાડુ રણુને કોટ ?
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

કેવી કેવી હાસી રે કહાવે મારી માનવી,
ને અસુરાં યોદ્ધે કાંઈ અવળી આ વાણુ,
‘મૃગજળ વાસે રે મૂરખ, તુ ભટખી રિયો
ને જોજે તારી ભીંતમા આ ધડો ભગણુ’
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

‘એલા, વળી કોણુ તુ વાતો કરે વેકુંની
ને હસમુખા બતાવે તુ ઊજળા આવાસ ?
અવડ દરિયે અમે તો પરવશ પૂતળાં
અને ટુરણુ કબરુ પર નિરમેલ ધાસ’
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

‘જેને, અધારું એકીને આ ધરતી પડી,
એ તો અમ તણુખા ને તાપણાની ભોય,
કેમ કરી સાથે એ તાણ પવિતર હોમને ?
ને કેમ તારો હરિ જો કરે તે અહીં હોય ?’
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

‘આવો, આવો, હણીએ એને ને કરીએ ખાતમો,
તો તો હૈયે આપણુ વળી ભય હારો,
સમરથ ભીંસ એની આંજ દેતી ભાગીએ
ને એની અકારી સાતાનો કરીએ નાશ’
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

પણુ ભાઈ, ખાલિક બેઠો આ ભગુર યોગિયે,
માટે એ તો ભાગ્ય ને ભૂડો સામે જગ,
કદવે ને રેતીએ એ કેરી ભય કડારેતો,
કે આવે કોઈ અનામીનાં અપરૂપ અજ ?
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

હુકમ આન્યો ‘રે ભ, અણખેડયા ઉગરે,
જોડે જોડે પાતાળી પાથણે તોડી પાડ,
ખમતલ ખીયો રે ટાકો દે રોપની ફેણુ પે,
અને કાઈ ક્યો રે વિનાનાં ખેલ કમાડ’
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

ભાવ્યાં મેં તો બૂઠાણાનાં ધોંગાં ધરખમ ખેસણાં,
ભાઈ, હર મૂળિયે લઈ ભરડો બેસે,
ભેરવ ખેડા રે ન્યાં ભલે ભુલએ ગ્રીહ,
પ્રભુજના મરમ આડે ભોગજો ભીડેલ.
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

એક કોરે મૂક્યાં રે દેવદેવતાં મનવે મદ્યાં,
આથે મેલ્યાં તૃખણાનાં સાયર નીર,
અંખલાવ્યું દેહ કેરી અંધાધૂં શેરીએ,
તાગી લેવા ભારે જાડા ભેદની તાસીર.
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

મૂંઝી મૂંઝી ધરાની ધડકનો મેં તો સાંભળી,
અને સાંભળ્યા મરસિયા પ્રેતાના કરાળ,
જેઈ વળ્યો, ધરાની ધોરી નસો ન્યાં તૂટતી,
અને જોઈ લીધી ભીતરે સૌરવ કેરી ઝાળ.
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

ઉપર હેરું તો દૈત્યોનાં કાળજ કણકણે,
અને સર સર સરી જતા અવાજે બેકાર,
સૂન મેં તો ભેધાં રે ન્યાં પરા પ્રગટી વેદની,
અને અણુતગ યોયાણોના ખેડ્યા મેં અંધાર.
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

ચરણો આ ચાલ્યાં રે મરણિયા મારગે,
ખગતર ખાંધ્યાં બેહદ સખરીને નામ,
અંજવાળાં એવાં તો હતાયોં હરિનાં હેતથી,
કે કાળી કાળી ખીણું ખની હરિના મુકામ.
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

મૂળ રે સ્વરૂપી સાથે મારો સાલ્યો,
પડહાઓ પરપંચી હટાવ્યા મેં ફર,
સુણ્યો એનો સ્વર મેં મોકી, ને જાણી અંખના,
ભાલે મારે તિલક એતું અલે મગર.
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

મેં તો ભાઈ, આસ ને પાતાળી કડાં ભેળવ્યાં,
ને વરસે સોનેરી સોનેરી અમરત ધાર,
મેઘધનુ-આંક્યાં રે મેરુનાં શિખરે અજળજો,
ને અજળજો સાથરોની કિનારે કિનાર.
— અલખધણીના એવા એવા ઓરતા.

I saw that a falsehood was planted deep
At the very root of things
Where the grey Sphinx guards God's riddle sleep
On the Dragon's outspread wings.

I left the surface gods of mind
And life's unsatisfied seas
And plunged through the body's alleys blind
To the nether mysteries.

I have delved through the dumb Earth's
dreadful heart
And heard her black mass' bell,
I have seen the source whence her agonies part
And the inner reason of hell.

Above me the dragon murmurs moan
And the goblin voices flit;
I have pierced the Void where Thought was born,
I have walked in the bottomless pit.

On a desperate stair my feet have trod
Armoured with boundless peace,
Bringing the fires of the splendour of God
Into the human abyss.

He who I am was with me still;
All veils are breaking now.
I have heard His voice and borne His will
On my vast untroubled brow.

The gulf twixt the depths and the heights is
And the golden waters pour [bridged
Down the sapphire mountain rainbow-ridged
And glimmer from shore to shore.

Heaven's fire is lit in the breast of the earth
And the undying suns here burn
Through a wonder cleft in the bounds of birth
The incarnate spirits yearn

Like flames to the kingdoms of Truth and Bliss
Down a gold red stair way wend
The radiant children of Paradise
Clamoring darkness's end

A little more and the new life's doors
Shall be carved in silver light
With its aureate roof and mosaic floors
In a great world bare and bright

I shall leave my dreams in their argent air
For in a raiment of gold and blue
There shall move on the earth embodied an ideal fair
The living truth of you

મથમીને હારે ર હરિના અજવળા હારે
અન રો રો સુરજ યજ્ઞ તાણી રથની રશ
અચરજ જ હુ રે આ જનમને કા ૧૨
૭ નરી નન ગેતયાં લઈ ભૂમિની લીન ર
— અલ મધણીન એવ એવ એ રત

ફેરવે કમુખી નભ ફરમી પૂમત
કુળે કજ ગતી ની બ બાર
અધર મીઝયો દે મીઝવો ત્રણે ભુવનનો
હરિના ગ કિંચ પુર ર છડીદાર
— અલખધણીના એવા એવ એ રત

અખડી જુઆ ખૂન નનતર ખારણ
અન રિય ગી રને તરશે રૂનમ અંદ
ધરનીની ફૂલ-છે એ નમની સે ના-છતે
ખલશે હો જુની જુદી જિન્દગીનો ૯૬
— અલખધણીના એવા એવ એ રત

રૂપેણ હવામા આ સે પાઠ અડે સંનરી
કાંકે પરી નીડુકા વાધા ન સે નલ તાર
મથમીમા સદેહે પથરી પગલા માડશે
રૂપે રૂપે તમ ર અતની અરત ર
— અવખડીન એવ એવ એ રત

To a Skylark

પ્રકાશક

જેમ નાજના શ્વેતમા અગ્રેજ સાહિત્યમા શે સ
પિયગને બિરદાવાયો છે તેમ ભિમિખવ્યોના શ્વેતમા
નેનીના ભિમિકા યો (સિરિફ) અને ક્રીડસના
મળેધનકા યો (એ. એ) બિરદાવાયા છે
શેનીના ભિમિકાવ્યો એવે નિબનદની મરતીમા
ઉચ્ચત કરતી કવિતાના અગ્રીતમન સંદર્શિના અલૌ
કિક પ્રેરણાના વહેન બનતા તેના ભિમિકા યો અગ્રે
કાવ્યસાહિત્યમા અનોખા છે

રેખી એમ માનતો કે કવિ, અનર માનવીસમુ
દાયથી પોતાની ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓને લીધે જુદો પડે છે

૭૮] કવિતો: જુલાઈ એ ૧૯૨૨ ૧૯૭૨

તેની અન સ્ફુરણા તેને કા ન સર્જના પ્રેર છે પ્લેટોએ
ક પી હતી તેની દૈવી પ્રેરણાથી કવિ ગાવા મડી પડે છે
ક્યારેક સંદેહે અવતરતા એક પના પ્રેરણા, સ્ફુરણા
ગાખા પડતા કાગે છે એવો રાધીને અગ્રેજો પશુ
હતો છતાં વાયકને તો એવું લાગ્યું જ લાગે એવા મુક્ત
મને ગવાયેલા, ક પનાથી મસેલા ભિમિકા યો શેનીના
છે તેના કાવ્યોને, વર્ડઝવર્થે આપેની કાવ્યની વ્યાખ્યા
spontaneous overflow of powerful feeling
મૂક બરાબર વર્ણવે છે ઉત્કૃષ્ટ ભિમિઓનો જીભરો
અનાનાસ અગ્રીતમય વાણીમા મદાર્પન કવિના હૃદયને

TO A SKYLARK

Hail to thee, blithe spirit !

Bird thou never wert,
That from heaven, or near it,
Pourest thy full heart
In profuse strains of unpremeditated art.

Higher still and higher
From the earth thou springest
Like a cloud of fire;
The blue deep thou wingest,
And singing still dost soar, and soaring
ever singest.

In the golden lightning
Of the sunken sun,
O'er which clouds are brightning,
Thou dost float and run;
Like an unbodied joy whose race is
just begun.

The pale purple even
Melts around thy flight;
Like a star of heaven,
In the broad daylight
Thou art unseen, but yet I hear thy
shrill delight.

કવિ શેલી

Keen as are the arrows
Of that silver sphere,
Whose intense lamp narrows
In the white dawn clear,
Until we hardly see,—we feel that it
is there.

વાચક આગળ રજૂ કરે છે.

શેલી એંગ્લોસમી સદીના ખીન્નદાયકામાં (૧૮૧૩ થી ૧૮૨૨) કાવ્યસર્જન કરતો હતો, તેથી તે સ્વાભાવિકપણે જ રોમેન્ટિક પ્રણાલીનો અનુયાયી હોય. તેનાં કાવ્યો માણતાં એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે તે પોતાના પુરોગામી રોમેન્ટિક કવિઓને પણ આંટી બળ્ય તેવા રોમેન્ટિક છે. દુન્યવી બંધનોથી જરૂરથી જીવનમાંથી નાસી છૂટીને સ્વૈરવિહારી બનવું જ એને પસંદ હતું. તેથી તેનાં કાવ્યોમાં પ્રૃથ્વીથી દૂર વિચરતા, જિંદગી આસમાનમાં વિહરતા પશ્ચિમના વાયરા, કે વાદળો, કે

સ્કાઇલાઈન્ડ પક્ષીના સ્વૈરવિહારના આનંદનાં ગાન છે. પાર્થિવ જાંડીને અપાર્થિવ તરફ, ઐહિક વેગળું કરીને અલૌકિક તરફ શેલીના કવિચિત્તની ગતિ છે.

ત્રીસ જ વર્ષની વયે (જન્મ ૧૭૯૨, મૃત્યુ ૧૮૨૨) શેલીની જીવનલીલા મંકેલાઈ ગઈ. જીવનનાં છેલ્લાં દસ વર્ષના ગાળામાં તેણે ફિલસૂફી અને ક્રાંતિની વાતો છોડીને કવિતાની આરાધના કરી, એટલે એ બંને વિષયો સ્વાભાવિકપણે જ તેની કવિતામાં વણાયા. તેના દરેક ઉદ્દગારમાં કં તો દુનિયાને પલટી નાખવાની જુરસાલરી વાણી છે, કં તો ફિલસૂફીને સહજ એવી અનંત

All the earth and air
 With thy voice is loud
 As when night is bare
 From one lonely cloud
 The moon rains out her beams and
 heaven is overflowed

What thou art we know not
 What is most like thee?
 From rainbow clouds there flow not
 Drops so bright to see,
 As from thy presence showers a rain of
 melody

Like a poet hidden
 In the light of thought
 Singing hymns unbidden
 Till the world is wrought
 To sympathy with hopes and fears it
 heeded not

Like a high born maiden
 In a palace tower
 Soothing her love laden
 Soul in secret hour
 With music sweet as love which over
 flows her bower

Like a glow worm golden
 In a dell of dew
 Scattering unbeholden
 Its aërial hue
 Among the flowers and grass which
 screen it form the view

Like a rose embowered
 In its own green leaves
 By warm winds deflowered
 Till the scent it gives
 Makes faint with too much sweet these
 heavy winged thieves

Sound of vernal showers
 On the twinkling grass
 Rain awakened flowers
 All that ever was
 Joyous and clear, and fresh thy music
 doth surpass

Teach us -sprite or bird
 What sweet thoughts are thine
 I have never heard
 Praise of love or wine
 That panted forth a flood of rapture
 so divine

ધાત્રાની કે સુકા આનદની વાતો છે શરીર ભૌતિક બ
 ધન છે, તેને છાડીને જિંદગી જીવવાની તેની તમજા છે 'To
 a Skylark' માં પણ આ અભીપ્સા વ્યક્ત થાય છે
 'To a Skylark' શૈલીના ઉત્તમ ઉર્મિમાં એ
 માનું એક છે કાવ્યની શરૂઆતથી કવિ એ નાનકડા
 પક્ષીને અસામાન્ય કહીને બિરદાવે છે, અને એ પક્ષી
 કવિમાનસનું પ્રતીક થઈને રહે છે સ્કાઈલાર્ડને સંબોધી
 ને કવિ કહે છે પક્ષી તો તું ક્યારેય ન હતું તું તો
 આનંદમય દિવ્ય એવના છે। સ્વર્ગમાંથી કે તેની નજ
 દીકથી તે અનાયાસે મગીતના સ્રોત અવિરતપણે વહે

વડાડીને હૃદય ધ્રુવે છે કવિને સ્કાઈલાર્ડનું સગીન
 દિવ્ય સગીત લાગે છે કવિનું ગાન પણ શેરીને મન
 દિવ્ય જ હતું દલી પ્રેરણાથી કવિ અનાયાસે ગાઈ
 જોડે છે એમ તે માનતો સ્કાઈલાર્ડ આથી કવિને મન
 સમાનધર્મી છે અને તેથી કવિને તેનું ઉત્તમ ઉડ્યન
 આનવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે

ખીજ કરીમા કવિ સ્કાઈલાર્ડ માટે એક કલ્પના
 રજૂ કરે છે સ્કાઈલાર્ડ પક્ષી ખૂબ જિંદગી ભરતો ભરતો
 ગાવા માટે ગણીતું છે એક ઉનાગાની સુદર સાજે,
 ઈટાલીમાંના પોતાના રહેઠાણની આસપાસમાં પત્ની

Chorus Hymeneal,
Or triumphal chant,
Matched with thine would be all
But an empty vaunt,
A thing wherein we feel there is some
hidden want.

What object are the fountains
Of thy happy strain?
What fields, or waves, or mountains?
What shapes of sky or plain?
What love of thine own kind? what
ignorance of pain?

With thy clear keen joyance
Languor cannot be:
Shadow of annoyance
Never came near thee:
Thou lovest: but ne'er knew love's
sad satiety.

Waking or asleep,
Thou of death must deem
Things more true and deep
Than we mortals dream,
Or how could thy notes flow in such a
crystal stream?

We look before and after,
And pine for what is not:
Our sincerest laughter
With some pain is fraught;
Our sweetest songs are those that tell
of saddest thought.

Yet if we could scorn
Hate, and pride, and fear;
If we were things born
Not to shed a tear,
I know not how thy joy we ever should
come near.

Better than all measures
Of delightful sound,
Better than all treasures
That in books are found,
Thy skill to poet were, thou scorner
of the ground!

Teach me half the gladness
That thy brain must know,
Such harmonious madness
From my lips would flow,
The world should listen then, as I am
listening now.

સાથે લટાર મારતાં કવિએ સાંભળેલા ઊડતા રક્ષાઈ-
લાર્કના ગાન પરથી રચુરેલું આ કાવ્ય છે. કાળ પરથી
ઊડીને ચઢવા લાઈ જાયે જતું પક્ષી કવિએ નીરખ્યું
હશે તેનું તાદૃશ વર્ણન પહેલી બે કડીમાં કવિ કરે છે.
પૃથ્વી પરથી ફૂદીને જાયે ને જાયે અને તેથી યે વધુ
જાયે જતું રક્ષાઈલાર્ક જાયે ચડતા અગ્નિના વાદળ જેવું
છે એમ કવિ કહે છે. ધગધગતા જ્વાળામુખીના
મુખમાંથી જાયે ઊડતો અગ્નિભર્યો લમ્બૂકે રાત્રિના
અંધકારમાં સમી સંધ્યાના રંગીન વાદળ જેવો દેખાય
તેની સાથે કવિએ રક્ષાઈલાર્કની સરખામણી કરી છે.

અહીં આપું કદપન સર્વોગ્રે પક્ષીના પ્રતીક તરીકે ઘટા-
વવા કરતાં તેની ઊર્ધ્વ ગતિ અને નિરીક્ષકને થતું આશ્ચર્ય
બે જ લાવ પ્રસ્તુત ગણીએ, તો કદપનનું સૌન્દર્ય વાયક-
હૃદયને સ્પર્શે એમ છે. કવિને પણ એટલું જ અહીં
પ્રસ્તુત લાગ્યું હોય એમ પક્ષીની બે લીટી વાંચતાં શ્રદ્ધા
બેસે છે. આકાશે પહોંચીને ચક્કર લગાવતું પક્ષી ગાતાં
ગાતાં જાયે ચડે છે અને જાયે ઊડતાં ગાય છે. કવિનું પક્ષી
કવિની જેમ જ પૃથ્વી છોડીને જાયે જવામાં આનંદ
માણે છે અને તેથી આનંદનું સંગીત રેલાવે છે. તેનું અ-
નંત ઉચ્ચનને અસીમ આનંદનું ગાન કવિને મુગ્ધ કરે છે.

ત્રીજી કડીમા એ સજ્જન વર્ણન છે
ન્યારે કવિએ આ પક્ષીનું ગાન સાંભળ્યું
હતું એ વર્ણન સાથે કવિનું લાક્ષણિક
ક'પન પથ છે રૂબેલા સર્વની મોનેરી
આખામા ચમકના જતા વાળમા પક્ષી
સરકે છે તે જાણે કે હમણા જ જોનો પ્રવાહ
વહેવો શરૂ થયો છે એવો અશરીર આનંદ
ન હોય! ભૌતિક શરીરનું બધન પક્ષીને
નહતું ન હોય એવું કવિ કહે છે, અને એ
કદવન દ્વારા કવિનો પાર્થિવબધનો પ્રત્યેનો
અણુમો વાયકને રપશે છે આમ, રકાઈ
લાઈ ભૌતિક રૂપર સામાન્ય પક્ષી મટીને
કવિની આકાશઓનું પ્રતીક બને છે

પક્ષીની કડીમા ઘેરી મનતી સંધ્યામા
અદસ્ય થતા પક્ષીને કવિ નવા કદવનથી
સમોધે છે અન્ય રોમેન્ટિક કવિઓની
જેમ શેલી સંધ્યાના વિકસતે ક્રમે બદલાતા
રૂપ પ્રત્યે સભાન છે અને દરેકનું આગતું
સૌન્દર્ય તે ગમભરી વાણીમા રજૂ કરે છે.
રકાઈલાઈકના ઊંડાનની આસપાસ આછી
જાબલી સંધ્યાના રંગે આગળે છે ત્યારે
સ્વર્ગના તારા તમુ પક્ષી દિવસના પ્રકાશમા
સ્વાભાવિકપણે જ અદસ્ય બને છે કવિ
કહે છે, 'હૃતને જોઈ શકતો નથી પણ તારા
તીન આનંદ હુ સાંભળુ છું' પક્ષીના આનંદ
ગાનના સ્વરો સાદનીમા તારાના કિરણો
જેમ કવિદ્વયમા મોસરા જીતરી તેને વીધી
નાખે છે પરાદિયે તારાના તેજ વીચાય
અને તે દેખાતા બધ ચાય તે છતાં યે
લાજે કે તારા હજી ત્યાં જ છે તેમ, પક્ષી
દેખાતું નથી છતાં લાજે છે કે ત્યાં જ છે
તારા સાથે પક્ષીને સરખાવી કવિ તે કદવન
આમ વિસ્તારે છે અશરીર આનંદ સાથે
સરખાન્યા પછી સ્વર્ગીય તારા સાથે કવિ

૮૨] કવિનો- જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૨

હરીન્દ્ર દવે

ન રહી

કહી જે ઝખી'તી એવી આ જિંતગી ન રહી,
હવે તો સુખની કાણોમા ય દિલગી ન રહી
મીચુ છુ આખ, ઉવાડુ છુ, હોઠ ફડકે છે,
હતી જે ખેલા હવે એવી બંદગી ન રહી
હવે તો જે જે બને એ મહન કરી લઉ છું,
હતી ખુમ રીમા કચારેક સાદગી ન રહી
એ સત્ય છે કે મેં બાતે કશું જુલુ જ નથી,
છતાં એ વાત તમારાથી ખાનગી ન રહી.
સમય ઉપર તો હવે. કેટલો મદગ છતાં
ખરે વખત એ કાણો કોઈની મગી ન રહી
પ્રભુના કમમા સહજ મોત લખાયુ તો હતું,
એ વાત બીજી છે, ધીરજ આત્યા લગી ન રહી

મહેન્દ્ર ગોહિલ

કેમ શકારો?

સમયને શુ બીબામા ઢાળી શકારો?
ને સિંકની માફક ઉછાળી શકારો?
સતત રાતભર બંધ વેરાતુ ઝાકળ,
ન સરજને તો યે પલાળી શકારો
સરી બંધ રેતીની માફક હમેશા,
શબદના હરણુ કેમ પાળી શકારો?
કે સરજ નથી આખમા ઊઘવાનો,
તો અધારને કેમ લાઈ શકારો?
હથેળીમા સલવની રેખા સરે છે
ક્ષણે કેમ સલવની ટાળી શકારો?

ભગવતીકુમારે શર્મા

પરાયો છું

સમગ્રમાંથી વિખૂટો પડી રચાયો છું;
બધાનો છું અને તો યે બહુ પરાયો છું.
હું મુઠી જેવડા હૈયા મહીં સમાયો છું,
પરન્તુ વ્યોમના ખાલીયે ગૂંગળાયો છું.
મલયલહરનું મને સ્વપ્ન પણ નહીં આવે;
હું મારા શ્વાસની સૃષ્ટિમાં ઓરમાયો છું.
કશો યે ભેદ નથી છન કે અલાદીનમાં;
દીપક જલાતું હું ને હું શીશે પુરાયો છું.
ભરી સલામાં તમે યાદ પણ કરો મુજને;
કદીક શ્રાવણી એકાંતમાં છુસાયો છું.
હવે તો કૌંચ અહીં વાલ્મીકિને વીધે છે;
હું મારા શબ્દની ગોદણુ વડે ઘવાયો છું.
ગગનના ચન્દ્ર કે સૂરજ નહીં શકે શોધી;
હું મારી છાયાના અંધારમાં છુપાયો છું.

મીનાક્ષી દોશી

બે હાઇકુ

નિર્જન વને
મંદિર : ગર્ભ-ગૃહે
જલતો દીપ.

વાત સુણીને
પણીં વાયુ પાછળ
જાય દોડવા.

સ્કાઈલાઈન્કની સરખામણી કરે એ જ શાભે
ને! આ ખીજ ઉપમા પણ અવાજની અ-
ભૌતિકતા અને પક્ષીના અદ્દશ્યપણા પર
જ ભાર મૂકે છે. કવિએ શરૂઆતથી જ
કહ્યું છે: Bird thou never wert—
તે તો આનંદમય દિવ્ય ચેતના છે: blithe
spirit. તેણે અત્યાર સુધી લીધેલાં કલ્પન
જાણે ચેતના માટે જ હોય, પક્ષી માટે
નહિ એવાં જ છે. અગ્નિભયું વાદળ,
અશરીર આનંદ, સ્વર્ગનો તારો-સઘળાં
દિવ્ય ચેતનાના પથારી સગાં બની રહે છે.

ચેતનામાત્ર સર્વવ્યાપી હોય જ ને! કવિ
એવું જ વિધાન કરે છે. આખી યે પૃથ્વી
અને અવકાશમાં સ્કાઈલાઈન્કનો અવાજ
વ્યાપી ગયો છે—કેવી રીતે? તે માટે કવિ
ખીજનું કલ્પન રજૂ કરે છે: નિરબ રાત્રિમાં
એકાકી વાદળ પાસેથી ચંદ્રનાં કિરણો
રેલાય અને સ્વર્ગ છલકાઈ જાય તેમ પક્ષીના
મુદમય સ્વરો સઘળે વ્યાપ્યા છે.

છતાં યે કવિને હજી સ્કાઈલાઈન્કનું વર્ણન
સંપૂર્ણપણે પોતે કરી લીધાનો સંતોષ નથી.
કહે છે, કે તું કાણુ છે તે અમે જાણતા નથી.
પણ તારા જેવું ખીજનું શું છે? જ્ઞાત
વસ્તુઓ સાથે સરખાવીને પક્ષીની ઓળખ
સિદ્ધ કરવાનો ધરાદો છે શું? કવિ તેથી
હવે પોતાની આંખ સામે રહેલા, સંપૂર્ણ-
પણે પોતાને સમજાવેલા જગતમાંથી પક્ષી
માટે ઉપમાનો ખોળે છે. દરેકમાં સ્કાઈ-
લાઈન્કના અદ્દશ્ય યર્ષ જાય તેવા ઉત્તુંગ ઉડ્ડયન
અને આનંદભર્યા ગાન જેવું કશુંક છે, પણ
કવિને તે કરતાં સ્કાઈલાઈન્કનું ઉડ્ડયન અને
ગાન ચડિયાતું લાગે છે.

પહેલું ઉપમાન છે રંગબેરંગી વાદળાંનું.
રંગબેરંગી વાદળાંમાંથી ટપકતાં ખિદુ એ-

ટયા તેજસ્વી નથી નેટલી સ્કાઈલાઈની ઉપ
સ્થિતિથી વર્ધતી સુરાવલિ કુપ્રિય છે
કવિ સ્કાઈલાઈની ઉપસ્થિતિ નિર્દેશ છે,
પશુ તે અસ્તિત્વ ભૌતિક કરતા વૈચારિક
જ હોય એવું માનવાની લાલચ થાય એમ
શબ્દગૂથાણી થઈ છે સ્કાઈલાઈને વર્ણવ
વા આ ઉપમા જાણી જાતરે છે એવે કવિ
ખીજી ઉપમા રજૂ કરે છે

વિચારના તેજમા છુપાયેલા કવિના સ્ત
વન ગાન જેવું જ સ્કાઈલાઈનું ગાન છે.
કવિ રવેન્ડાએ-કોઈના કહેવાથી નહિ જ-
ગાય છે એના ગીત સાલળીને દુનિયા નેની
પરવા નહોતી કરતી એવી આશાઓ અને
ભય પ્રત્યે સલામ થાય છે માનવજીવનના
દુ ખો ટાળવાની આશા કાંતિકારી કવિને
છે, અને માનવમાનને તેના જીર્વાકરણની
આશા તરફ સભાન કરવો એવું કવિનું
કર્તવ્ય છે એમ તે સમજે છે દુનિયામા ર
હેલા અનિષ્ટ તત્ત્વોના ભયથી સલામ રહી
ને તેનો મુકાબલો કરવાની કવિને તમન્ના
છે માનવીનું સ્વાતંત્ર્ય, તેનું સુખ, તેની ભય
મુક્તિ, મેળવવા નેવા શ્રેયો છે એવું શેલી
માનના તેનો અણસાર અહીં મળી રહે છે

પશુ સ્કાઈલાઈ માટે હજી આ ઉપમા
પર્યાપ્ત નથી શું ? કવિ ફરી એક ઉપમા
રજૂ કરે છે પ્રજામિતીનું પ્રજાચાન સ્કાઈ
લાઈના ગાન સમુ ખરું ? શેલી પ્રજામિતીની
-ઓની રજૂઆત કરે ત્યારે તે સામાન્ય કે
ટિની ઓ હોય જ નહીં ને ! જિયા કુળમા
જન્મેલી, મહેલોમા વસનારી પ્રજામિતી,
પ્રજાધર્મી તલસતા હૃદયને હળવું કરવા પ્ર
જામિતી સાગણી જેવું જ મધુરું સંગીત રે
લાવી પોતાના એકાંત ખડને જીવકાવી દે
એવું મધુરું સ્કાઈલાઈનું ગાન છે

ધરમા

રામચંદ્ર બ. પટેલ

છત્તુ મૃત્યુ, નેવા મનભર બન્યા ને હું હળવે
કમાડો ઉઘાડી ઘમઘમી પ્રવેશ્ય હંખગનો
હ યા ઘોડો જેના પરથી કોતરી કોઈ કુવરી,
અને મારો જાગ્યો નીચ મનનો વૈભવ બધો
ગમાણુના ઝાઝ ધર હિઘડત ભાભા ભધી
ઠરુ ભેગી ત્યા તો ગપુકી દધનુ દેગડું ઝગ્યુ,
ધઈ જીભી ભેડી બળત તણી, ઓળાઈ બખડ્યુ
વળા ખાખો એતર હળ હળિયુ યાએર ચવડા
પહિં દહુકયા ત્યારે હરિત સીમ કૂટી પ્રસરતી
પટોળાનુ ચોઈ ધરી સળગતો દીપ લઈને
જઈ ચાડે થાતી ગુમ, ત્યહો જ વટોળ રણુને
મને ઘેરી લેતો તરસ્યુ ઘગ કૂકાય ઘડીમા
હવે અધારામા મૃગજળ થઈ ચાલ સરતો
અને હું તો એને નીરખી નીરખી શ્વ સ ભગતો

મનોહર ત્રિવેદી

સ્થિતિ

કોઈ કરતા કોઈને મળતો નથી,
મારી સ્થિતિને કળી શકતો નથી
શ્વાસ માગ હું જ અનુસરતો નથી,
યાતનાઓથી હવે છળતો નથી
છેતગઈ મિત્રથી એ સહજ છે,
મારી છાયાને ય ઓળખતો નથી
વ્યવજનો ઇનકાર કરવો કઈ રીતે ?
હાથની રેખા સ્પર્શી શકતો નથી
જગમટીપની કેદ આ પામ્યા પછી
છુટકારાની અગળ કરતો નથી
શબ્દનો ઇતખાગ મને હરને ફક્ત-
પર્યંત આયાસમ પડતો નથી

હાલ્યને સૈયર

હાલ્યને સૈયર આજ તો મેળો માલવા માટે જઈએ,
કંમખાની કસ તોડતું પંખી છૂટું મેલી દઈએ.

હેલ્યે ચડ્યાં લાલ ને લીલાં કૂમતાં કેરો-

દરિયો ગાંડોતૂર કે એનો ક્યાંય ના છોડો,
નાનકા લીલા નાવડાને ખે રમતું મેલી દઈએ,
મન ફાવે ત્યાં સેલવા દઈને લહાવો ધૂંટી લઈએ.

પાવા કેરા રાગમાં સૈ ધૂંટાઈને આયાં,
ફેવે ફેવે વેન રે લીલાં કાચ વેનાયાં,
લાલવાદી કે ફૂલવાદી કે હાલ્યને ગોતી લઈએ,
ઝેરનાં મારણ હોય જો મોંઘાં દામમાં માગી લઈએ.

ભમશું ખે ચગડોળમાં લીલાછમ રે લાવે,
હોડતા પોપટ પાડશું ‘લી ગીલોલના ઘાવે,
કંમખે પૂરી દઈશું કોઈને જાણુ નૈ થાવા દઈએ,
તૈણુ છુવનની લેઈને મત્તા વળશું પાછાં સૈ એ.

હંસમુખ કે. રાવલ

આશમાં

રુધિરમાં સંઘરી બેઠું સરોવર પંકને
કંદી કૂખે કમળ મીઠું હશે એ આશમાં.
નદીના ગાલ ખરડાયા ધરાની ધૂળમાં
થશે હીદાર સાગરના હવે એ આશમાં.
હવાની પાંખ અંધારું છતાં હોડતી રહી
ગુલાલી રનાન હિષામાં થશે એ આશમાં.
રઝળતી ખ્યાસ રાધાની જમુનાજલ પરે
કહીંથી મોરલી વરસી જશે એ આશમાં.
ટહુકે ગાય આ કોયલ હજુ યે ગ્રીષ્મમાં
ફૂલોને તાપનાં વિષ ના ડસે એ આશમાં.
ભિકળતી લહાયમાં ગીતો અમે ગાતા રહ્યા.
તમારા ખાગ હરિયાળા રહે એ આશમાં.

કે ના? હજુ યે અપૂરતું છે આ વર્ણન?
એક વધુ ઉપમા: સોનેરી આગિયાના ખ-
રતા યજ્ઞકાંટ જેવું આ ગાન છે. આ કલ્પ-
નમાં પણ આગળ આવી ગયેલાં અનેક ક-
લ્પનો જેવી જ વિગતો છે. આકળથી ભરેલી
ખજોલામાં અદશ્યપણે પોતાના અપાર્થિવ
તેજના ચમકારા વેરતો આગિયો પણ, આ-
ગલા કલ્પનમાં રજૂ થયેલા કવિની જેમ,
અદશ્ય છે;—કવિ hidden છે, આગિયો
પણ સંતાયેલો છે; તેના ચમકારા પુષ્પ અને
તુણ પર ખરે છે, તે પુષ્પ અને તુણની પા-
છળ આગિયો દેખાતો નથી—the flow-
ers and grass, which screen
it from the view! કવિ રવેચ્છાએ
unbidden સ્તવનગાન કરે છે તેમ આ-
ગિયો પણ સ્વપ્રકૃતિને વશ unbehold-
en તેજના સ્ફુલ્લિંગો વેરે છે. પ્રજ્વળિની
શ્રી પણ મહેલોમાં વસનારી છે તેથી સા-
માન્ય જનની આંખથી દૂર, અદશ્ય છે; તેનું
ગાન પોતાના હૃદયની વેદના હળવું કરવા
માટે સ્વયંરુદિત છે. ત્રણે કલ્પનોમાં એટલું
સાચ છે કે પહેલાં ખે માણ્યા પછી ત્રીજામાં
આ વિગતો વાચક જાણ્યે-અજાણ્યે ખોળે
જ છે. કવિ તેના મનનો પડવો પાડે છે તેમાં
વાચક રાગે છે. આમ, સંગીતના તાલની
જેમ પુનરાવર્તન પામતાં કલ્પનો વાચકને
અનેશ આહ્વાદ આપે છે. શેલીનાં ભર્મિ-
કાવ્યોની આ વિશિષ્ટતા સહૃદય ને સમ-
ભાવી વાચક સહેજે માણી શકે એમ છે.
હવે પછીની કડીમાં આવતું ચોથું કલ્પન
આગલાં ત્રણતું પુનઃ સમર્થન કરે છે.

લીલાં પાંદડાંમાં દંકાયેલું ગુલાબનું ફૂલ
તેનો પમરાટ ફેલાવે તેવું રકાઈલાઈતું ગાન
છે. ગુલાબનું અસ્તિત્વ અદશ્ય ખની રહે છે,

જિના વાયરાથી તે છિન્નસિન્ન થઈ ગયું છે,
પણ તે ઉચ્છ્વતાને લીધે જ તેની ખુશ્ખૂ એવી
તો પ્રચરી છે કે તેને હેરાન કરવા આવતા
પેલા શ્યામ પાખવાળા લમરા બેહોશ થઈ
પડે છે. શુભામની આવી વેધક મહેક તેની
પ્રકૃતિ છે કવિની unbidden કાવ્ય
પ્રવૃત્તિ અને આગિતાની unbeholden
ચમકવાની પ્રકૃતિ જેવી જ શુભામની પ્ર
કૃતિ છે. આગિતાને ચમકવા અધકારની અ
પેક્ષા છે, તેમ શુભામને મહેકવા જિના વાયરા
ની, ઉચ્છ્વતાની અપેક્ષા છે. આ કલ્પન પણ
વાચકના આસ્વાદમા આસ્વાદ ઉમેરે છે.

કવિ અધીરો થાય છે શાની સાથે સર
આવું અને શું પડતું મેલું? એવે જ
કદાચ હવે પછીની કડીમા એકસાથે બે
ઉપમા, બન્ને કે રકાઈલાઈના ગાનને વિશે
પણ પૂરા પાડવા જ, આપે છે ચમકતા
તણ પર પડતી વર્ષાની વર્ષાની અરમરતું
સગીત, કે વર્ષાથી જીધડતા રૂસે કે પછી જે
બધું જ આનંદમય, વિશદ અને તાજગી
ભરેલું છે એની સાથે રકાઈલાઈને સગાવું?
પણ શી રીતે? તેનું સગીત તો આ બધાની
યે પાર નય છે.

રકાઈલાઈના ગાન માટે કલ્પનો બોળ
વાતું કે તેને વર્ણવવાનું કામ હવે કવિ માડી
વાળે છે એવું લાગે છે એ કરતા તો એનું
ગાન કેમ કરતા આવું અપાર્શ્વ અવૌકિક
થયું એ જ નાણી લે તો? તો તો એના
જેવું જ ગાન કવિનું પણ થઈ શકે એવે
કવિ હવે વિનવે છે Teach us પણ
સંબોધન કેને કરવું? હજી કવિને મન નક્કી
તો થયું જ નથી ભસે પક્ષી જેવું દેખાય પણ
દિવ્ય ચેતના છે એવું જ માનવાનું મન થાય
છે તેથી જ કવિ ઉમેરે છે Sprite or

મંગળ રાઠોડ

જલસાધર

તારા 'હુ'મા ભગવાઈ ગયા
આખર તું જ

આરોપીના ઝઠડામા ઊભી કરવામા આવેલી
નિયતિન મગ્ક મગ્ક થતા હોઠ સામે
જોવાની હિમન ફરીથી કેળવી શકીશ તું?
યો પેગમ્બર ધની?

તે ગેલી મર્દાનગીભરી આત્મકત્યાના પાળિયા પગ,
નાળિયરની જેમ નાથુ ફાડીને મરી ગયેલા

વફાદાર સાથીઓ

તાગ છેલ્લા શ્વાસથી ખગડાયેલી હવામા

ફરી ફૂટા બની,

ફરી પિયારીબાઈની હુમગીના ઠેકા સાથે તગડી મરશે

અને તારા મગામ્નેહીઓના અશ્રુ

ફરી શુ યોગળશે મીઠાબત્તીઓનો અવતાગ લઈ?

તારા માટે નતી બનીને,

શકીલ થઈ ગયેના વાદો

શુ થશે હવે તેનું?

યો મટહોડ છેડીશ તું ખા માહેબ બનીને

હવે જલસાધરના ઝુમ્મરો પગ?

નવ નવા અવતાગ ધાગણું ફડી,

ત રા વફાદાર સાથીએ — તારી! — નોડરો

અને તારા નિકટનાં એહીઓ

કાગડીરી ગ્લા ગ્લેશે પગપગ

એના તાગ આત્મકત્યાન સાક્ષીઓનો

પાક્ષી બની શકીશ તું, ઘોડો, નર્તકી, પુન કે પત્ની વેશે?

તારા અવતાગ — સલવિત અવતાગની તરથાએ

ફરી જન્મ ગ્રેશે આ બાલિશ, વેવલી ધગતી પગ

ત્યારે, બેગમઅખતરના મર્દાના નહિ બની શકેલા

અણ અવાજમાથી પ્રવતો વિષાદી લય રડાવી શકે,

બંગલમાંથી રાજપુશીથી હેઠપાર થઈને પસ્તાઈ રહેલા
મનુષ્યો સાથે
શહેરમાંથી આજન્મ દેશવટો ભોગવતાં શિયાળિયાંઓને.
અને જલસાધરના સામંતશાહી ખુર્ચી
નિયમોથી વાકેફ નહિ એવો
પેલો ગમાર, અણુઘડ, એક વખતનો તારો હબૂરિયો
તારો પ્રતિસ્પર્ધી બની હરખાશે તારી છબી સામે!
ત્યારે તું અવતાર ધારણ કરી ચૂક્યો છે
છતાં સ્મૃતિભ્રંશનો શાપ ભોગવતો હોઈશ કદાચ
એવી તારી નિયતિના મરફ મરફ થતા હોઠ સામે
બેવાની હિંમત કેળવવા માટે પણ તારે
ફરી ધારણ કરવા પડશે કેટકેટલા અવતાર...!
જલસાધર...!
આમીન !

ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'

ચાંદની

કેટલાં નાજુક હતાં એ પોપચાં!
પ્રેત શી ચખમાં ફરે છે ચાંદની.
પોપચાંમાં લઈ ઉસરડી રાતને,
કોઈનાં સ્વપ્નાં ચરે છે ચાંદની.
કેટલી લીલી બની ગઈ રાત આ!
ઘોરડામાં વિસ્તરે છે ચાંદની.
એ જ મારી રાતનું વર્ણન હતું;
એ નથી; ને નિર્હરે છે ચાંદની.
શકંચતા પણ ક્યાં હજીએ આવશે;
ખારસાએ ઊતરે છે ચાંદની.
પોહ ફાટયોને સૂરજ પણ નીકળ્યો;
તે છતાં ઘરમાં ફરે છે ચાંદની.

Bird. પોતાની વિનંતી સ્પષ્ટપણે મુકતાં
પહેલાં કવિ સ્કાઈલાર્કના ગાનની ખૂબીઓ
નોંધે છે. પક્ષીનું ગાન દિવ્ય આનંદ રસે છે,
તો એ આનંદનો મૂળ સ્ત્રોત કયો? પક્ષીના
એવા કયા મધુરા વિચારો છે? કવિએ આ
પહેલાં કદી આવું મુક્ત આનંદ રેલાવતું ગાન
સાંભળ્યું નથી; જોકે પ્રણયની અને મદિ-
રાની પ્રશંસા ગીતમાં વ્યક્ત થતી સાંભળી
છે ખરી. કવિના પ્રણયની મસ્તીના કે
મદિરાની મતતાનાં ગાન સ્કાઈલાર્કના ગાન
આગળ ફિક્કાં પડે છે.

ફક્ત પ્રણય કે મદિરાનો આસક્તિનાં જ
ગાન શું, - લગ્નના ઉત્સવનાં ગીત કે વિ-
જયોન્મત ગાન પણ જો સ્કાઈલાર્કના ગાન
સાથે સરખાવીએ તો ઠાલાં લાગે છે. તેમાં
ક્યાંક કશુંક ઊણું રહે છે એવું લાગ્યા જ
કરે છે. આ કડીની છેલ્લી લીટી સાવ ગદ્યા-
ત્મક છે. We feel there is some
hidden want. કવિને લાગતી ઊણપ
પહેલી ચાર લીટીમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે.
પક્ષીની લીટી તેથી વધારાની લાગે છે અને
તેથી તેની ગદ્યાત્મકતા તરફ પણ ધ્યાન
ઝેંચાય છે. કવિને કદાચ આ જ અસર
ઉપજાવવી છે! સ્કાઈલાર્કનું ગાન સાંભળીને
ગાવા પ્રેરાયેલો કવિ પોતાની ન્યૂનતા વિશે
સલામ થતો આવે છે, - તે એટલો બધો કે
તેનું પદ પણ મધ જોવું થઈને રહે છે.
પોતાનાં કાન્યો સ્કાઈલાર્કના ગાન આગળ
કંઈ વિસાતમાં નથી એવી તીવ્ર પરેશાનીમાં
આ ગદ્યાત્મક લીટીનો ઉદ્દલવ હશે એમ
માનવાનું મન થાય છે.

કવિ વળાવળીને પૂછે છે કે ક્યા વિષયો
સ્કાઈલાર્કના સુખમય ગાનની પ્રેરણાના
કુવારા બને છે? ક્યાં ખેતરો, વિચિત્રો, પ-

વંતો? આકાશના કે મેદાનના ક્યા રૂપ? કે
પક્ષીમાથી જ કોઈક પરવેનો પ્રેમ? કે પછી
વેદના વિશેનું અજ્ઞાન? કવિને મન આ
બધા કાન્યપ્રેરણાના નિમિત્તો છે રોમ
ન્ટિક કવિ તો ચાહીને જેનરોમા ફરવા
જતો, પહોડો ચડવા જતો, આકાશ સામે
મીટ માડી બેસતો, કુદરતને બોળે બેગીને
કવિનાદેવીની આરાધના કરતો પ્રણય અને
વેદના તો તેને મન કાન્યપ્રેરણાના કુવાગ
છબકાવતા સ્રોત તેથી જ કવિરકાષ્ઠલાઈને
પૂછે છે 'આ બધા દર્શન અને અનુભવ
માથી ઉદ્ભવેલી મારી કવિતા ફિક્કી લાગે
છે તો તારા કેવાક આગવા છે?'

પણ કવિ જાણે છે અને સમજે છે કે
કવિના માનમા વિપાદની છાયા આવવાની
જ, અને રકાષ્ઠલાઈને વિપાદ-વેદના સ્પર્શ
વાના પણ નહીં કવિ પક્ષીને ઉદ્દેશીને કહે છે-
'તારા વિશદ તીવ્ર આનંદમા વેદનાનો અણુ
સાર પણ ન હોય અકળામણનો ઓઝાયો
યે તારી પાસે કદી આવ્યો નથી તું ચાહી
જાણે છે પણ તે પ્રણયનો ધરવ જાણ્યો
નથી, તેથી તેની વેદના જાણી નથી' કવિ
શકા કરે છે કે કદાચ મૃત્યુનું રહસ્ય પણ
રકાષ્ઠલાઈ જાણતું હોય! તેથી ફરી પૂછે છે-
'જગતા કે નિદ્રાવશ અવગ્યામા અમમાનવો
કરતા વધુ સાચીરીતે ગંઢનતાથી તું મૃત્યુનું
સ્વરૂપ સમજી શક્યું હોઈશ, નહીં તો તારી
સૂરાવલિઓ આવી વિશદ કેવી રીતે વહે?'

મર્ત્ય માનવ કવિની જીવનરીતિ કેવી છે
એની કવિ રજૂઆત કરે છે 'નથી તેની
ઝખના, અને છે તેની અવગણના, એ અ
મારી રીત છે અમે ભૂતમા અને ભવિષ્યમા
દષ્ટિ દોડાવીએ છીએ, સાત્રત અમને
રચતો નથી, અને નથી તેની આરાધના

પ્રાણજીવન મહેતા

માણસ

દરિયાના ઠેલાતા મોજની જેમ ઠેલાતો માણસ
ખારાશ માત્ર આયુષ્ય
હિમખંડ જેવા કારેલા અધકારમા
ફેનાયે જત પલાણુની વચ્ચે ધૂમરીઓ ખાતા
ભવિષ્ય વિષે વિચાર છ કોઈ પણ કાગળ વિના .
ઠારણ વિના
સૂર્યતાપમા શોષાઈને જીડી ગયેલ
ઝાકળના અવશેષમા રોધી ગયો છું
માગતાગ સખધને .

૮૩ છે કે

સ બધ તો પ્રગટાવેલ હીવાનજીના ફેલાતા
પ્રકાશ જેવો ક્ષણિક છે

ક્ષણિક છે આ ઘટમાળ ને છતાં ય. .

વેરણુજીવ ધયલ ક્ષણને ઊંચકી લઈને
ઘડીક તાકી ગયું હું ત્યારે-

કાગળ વિના

તડામા ઊગી ચૂકેલા સૂર્યની ઉષ્મા પીને

ઊછરેલું બચપણ ચોમેર તડકાની જેમ

વેગઈ ગયેલું દેખાય છે-

ગળામા દિશાઓના નામની ઘટડીઓ ખાધી

ગરબો હંતો તેનો ગુણકાર

વન્યની જેમ આસપાસ ઘૂમ્યા ઠગતો

અલગાય છે

ત્વચા ઉપરના એક એક છિદ્રે કણકણના

ઢગ ખડકાતા બળ છે

કાગળ વિના ને સબધ ધૂટયા

વધને ધૂટી તડકો ઘટયો, ક્ષણને ધૂટી

ઘૂટાયો કાગળ વિના

-દરિયાના મોજની જેમ ઠેલાતો માણસ,

ખારાશ માત્ર આયુષ્ય

ગીત

કાણે ઝાલી છે આમ આંગળી!
ફેવેથી ઊભરાતી નદીયુંને તીર
સખી! મારી મેં દંતકથા સાંભળી.

દિવસને લોહીઝાણ પાંપણ કહેવાય
એમ સમજાતું જાય મને રાતમાં;
કાણે સોંપ્યું શ્વાસ લેવાનું કામ
અમે તૂટેલા માણસની જાતમાં!
આંખોની ડમરીમાં તરવરતા
અવસરને કહેવી પડે છે પળ પાંગળી.

કાણે ઝાલી છે આમ આંગળી!

સોનેરી ધુમ્મસમાં ઢૂસઢાતી વાત
એક અંજળના ગામની ખોવાતી;
મુઠ્ઠીમાં સાચવીને રાખ્યા પરપોટા
તે ફેડવા દિશાઓ કૂંકાતી;
સૂરજની સોંસરવું નીકળી જવાય
નથી ભેદી શકાતી ભીંત પાતળી.

કાણે ઝાલી છે આમ આંગળી!

અમે કરીએ છીએ.' રોમેન્ટિક કવિનું આ
આગવું લક્ષણ. એની આસપાસનું સર્વ એને
કંઠે, બંધનકર્તા લાગે. તેની નજર કલ્પનાની
પાંખે ચડીને દૂર સુદૂર સૌંદર્ય ખોળતી ધૂ-
મતી હોય; પોતાની પરિસ્થિતિ એને કઠ્ઠી
જ હોય, તેનાથી તે દુઃખી જ હોય. માન-
વીમાત્ર સુખ માણે તો રોમેન્ટિક કવિ દુઃખ
માણતો હોય, કેમ કે તે દુઃખમાંથી એ ક-
વિતા સર્જવાનો છે એવી તેની ખાત્રી હોય.

વેદનાનાં ગીત જ સાચાં ગીત, એવું પણ
શેલી પછીના કવિઓ માની બેઠા, ને તેથી
આંસુ અને નિશ્વાસથી ઊભરાતાં કાવ્યો
રચવાની એક પ્રણાલી વર્ષો સુધી અંગ્રેજી
સાહિત્યમાં જડ નાખી ગઈ. આ વૃત્તિનું
ઉચ્ચારણ કરતી શેલીની પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ
તો હાસ્યમાં પણ વેદના ભરી છે એવું તોંધે
છે. આથી માર્મિક વેદનાનાં ગીત જ મધુર-
માં મધુર હોય એ વિશે શું આશ્ચર્ય! વિષાદ
જેના ગીતનો યથાધિ બની રહે તે કવિ શી
રીતે સ્કાઈલાર્ડ જેવા આનંદનાં ગીત ગાય ?
છતાં ચે કવિ કહે છે કે 'ધારે કે કવિ
ધિક્કાર, ગર્વ ને ભયને તિરસ્કારે, અને કદી
એક આંસુ પણ ના પાડે એવો જ જન્મથી
હોય તો પણ સ્કાઈલાર્ડના ગીતમાં રહેલા
આનંદને એ કેવી રીતે પહોંચી શકે ?

આહ્વાદક મંગીત ઉપનવવાની તર-
કીબો જાણવા કરતાં કે પુસ્તકોમાં પડેલા
ખબનાને ફેફાળવા કરતાં સ્કાઈલાર્ડનું કૌ-
શલ જાણવું કવિ માટે ખૂબ જરૂરી છે. આ
કહેતાં કવિ સ્કાઈલાર્ડને જે સંબોધન કરે
છે તે કવિની આકાંક્ષાનું સૂચક છે. સ્કાઈ-
લાર્ડ કવિને મન 'scorner of the
ground' છે. પૃથ્વીને તિરસ્કારનાર, ભીંચે
ઊડનાર, ગગનવિહારી સ્કાઈલાર્ડ કવિની

કલ્પનાની પાછે હાથે ઝીડવાની, પાર્થિવ
ભૌતિક દીનતા ખખેરી દૈવી આનંદ મેગ
વવાની, ગૈરવિહારી મનવાની આકાશ
ઓનું પ્રતીક છે કવિને દિવ્ય ચેતનાના
અશ મનીને વિહંગવાના અભીપ્સા છે
આખા કાવ્યમા ટેકરેકાણે એ મહેરજાના
પડયા ઊડયા જ કરે છે એ એક ભિમ
આખા કાવ્યને આવરી લઈને તેને લા
વાતમ્ એકતા અર્પે છે

છેલ્લી કડીમા કવિ પોનાને સ્કાર્પલાન્
પામે થી શીખવાની અભિલાષા છે તે કહે
છે 'તારું ચિત્ત જે આનંદમા તરબોળ છે
તેમાથી થોડોક આનંદ માણુતા મને શી
ખવ! તો પછી મારા હોટેથી પણ એવો
તુસવાદી ઉન્માદ વહેશે કે અત્યારે હું તને
સાલગુણુ એમ સૌ મારા ગીતો સામગશે '
કાવ્ય એટલે રોનીને મન સુમવાદી થેતગ ?
પેટેનો મત પણ મ્મક એવો જ હતો ને ?
કવિને જ્યારે દૈવી પ્રેરણા મગે ત્યારે તે જદ
લાર્ધ જન છે પ્રેરણાના ઉન્માદમા તે કા પ
ગ્યે છે કવિને ભાનભૂલ્યો, ઉન્માદ જન
કસાવવા પ્લેટોએ આમકવિતાનુમૂળ તપા
સ્યું હતુ રે ની પેટેનો આઠક હતો પ્લેટોની
ફિલસૂફીના પડયા પણ શેનીના કા પોમા
છોડે છે જેમ કે આ કાવ્યમા સ્કાર્પલાર્ડે
જેથેના ખેતરો, પહોડો વગેરે આ મિથ્યા
દુનિયાના નહીં તો કયાના ? પ્લેટોએ
કવ્યેલા સત્તત્ત્વોના જગતના ? પણ રોલી
ના કાવ્યોમા ફિલસૂફી પ્રધાન નથી, ગૌણ
છે તેમા રહેલી ફિલસૂફીની ચર્ચા ન કરીએ
તો પણ-અને કદાચ તો જ-કાવ્ય આ
સ્વાલ રહે છે

To a Skylarkનો આશ્વાદ મા
ણુના રોલીની કવિ તરીકેની અનેક શક્તિ
૧૦] પ્રવિદોઃ જીલ્લાઈ આગસ્ટ ૧ ૫૨

મુગીલા ઝવેગી

રાધાનું પાણુ

પણુ તે નિભરુ કયમ આમ ?
નહીં નહીં મ્મ નહીં મુખે નથી
લેવ નવ નમ
મૂઠં એ જીલનડીને વારુ તો. યે
જૂલમા ને જૂલમા કરે છે સગામાણુ
આ ૧૦ ને આ ગયામ

બોલુ કોમ અવા કિધમાત કોય
કાઈ મ રી બાઈ
કેમ જરી પ્લોચે બાઈ કોમ્ની પટેડી
ન ગ કો ની લખાઈ ?
ગથો ગોમ્મ જૂલીને મગ્ગુ માટ રીહ
ગય માટુ સાવ ફૂટી,
નિજના ભોળામટ મ જીલડાને ખાણી
ફૂધે ઝીણી ચૂટી,
તઈ વાતમા ને વાતમા મુજથી ગડુ
બોલાઈ અમથો છોગને નહીં દમ
લઈ નામ
આ તો કોય પડા કાળીઆના ઝામ
અ ધાગઝરની હતી અપાદની સાજ,
મેવના જર્જન જાણે વગતા
આકાશમહી ઢોલ પખવાજ,
ગમર ઝરતી વાદળીઆમા પાણી ભરી
આવતી ત્યા કોકે પડપૂછ કીધી,
ઊલટ તપાસ ઘણીબની લીધી,
તઈ ખીજમા ઇતગ ગયા મુજથી દેવાઈ
કોરામા હું ડાંતી પાણીકા ત્યા તો
ઓચિતા આ આવ્યા વનશનામ
પણુ તે .

થઈ નહીં

પાંખનાં પોંખાં ખર્યો, મંઝિલ તો ઐરી થઈ નહીં,
થઈ નહીં—ધૂણ્યા પછી પણ આંખ ડોરી થઈ નહીં.
કોઈ કાળા ઘેર પડદા જાત પર ઢાંક્યા હશે,
ચાંદની વરસ્યા કરી પણ રાત ઐરી થઈ નહીં.
પાડવી'તી ગાઠ, જે છૂટે નહીં તૂટે નહીં,
લાખ કોશેટા મથ્યા, રેશમની દોરી થઈ નહીં.
મેં પુકાર્યાં એટલે તો ખાગમાં આવી વરસ્યાં,
એક પળ મારા તરફ આંખો બિલોરી થઈ નહીં!
એ જ રોણું છે કે રેઢું ઘર, ઉઘાડું દિલ હતું,
ઉમ્મર તારા તરફથી કોઈ ઐરી થઈ નહીં.

રિચતપ્રજ્ઞ

તમે ઘેર આવ્યા ને....

તમે ઘેર આવ્યા ને સાજન ફૂટી ઢોલિયે પાંખ,
અવાવરુ અંધારાંને પણ ફૂટી તેજની આંખ;
ધીરે ધીરે હોંચકાએ નિજ કર્યું શું જવા ગાણું,
પંખીએ કલશોર કર્યો ને હરખી ઊઠ્યું ટાણું.
તમે ઘેર આવ્યા ને સાજન, રાત થઈ રળિયાત,
ફૂલવતી થઈ તમ ઉચ્છ્વાસે લીંત ઉપરની લાત.
હસિયાં નળિયાં એકબીજાને ભરી પ્રેમથી ખાથ,
ચોળીચીતર્યો મોર ટહુકયો,

મેનાપોપટ ઊડિયાં એકીસાથ

તમે ઘેર આવ્યા ને સાજન, હું નીકળી ગઈ ખડાર,
સૂની સીમતું પંખી ઊઠ્યું સાત સમંદર પાર.

ઐનો પરિચય થાય છે. મુક્ત કંઠે ગાનારા
આ કવિ પાસે સુરંવાદી સ્વરોધી શુંજતું
સંગીત ઉપજવવાની સહજતા છે. અંગ્રેજી
લાપાને સહજ નહીં પણ ગાનમાં સુશ્રાવ્ય
એવા trochaic rhythm પર કાવ્ય
રચાયું છે. હંદરચના કવિની આગવી છે.
પહેલી અને ત્રીજી, તેમજ બીજી ને ચોથી
તથા પાંચમી પંક્તિઓનો પ્રાસ મેળવ્યો
છે. પાંચમી પંક્તિલાંખી લઈને પહેલી ચાર
પંક્તિઓમાં જીજળતી કાવ્યગનિને ધીમી
પડાઈ છે. ગદ્યાત્મક બનતી પંક્તિસકારણ
તેવી છે, તો બ્યાં trochaic rhythm
અદલાઈને iambic બને છે ત્યાં કવિને
વિષયાંતર કરતો નોંધ એ છીએ. સ્કાઈ-
લાઈના ગાન પરથી કવિ પોતાની કાવ્ય-
રીતિની વાત શરૂ કરે છે ત્યાં we look
before and afterની કરી iambic
rhythmમાં મુકાઈ છે. પછીની કરીએ
ફરી પાછી આગલા rhythmને ઝીંધી
આખા કાવ્યના થનગનતા નાદભર્યા સંગીત
સાથે મેળ બેસાડે છે કહેવાયું છે કે શે-
લીની હંદરચના તેના વિષયો સાથે અવિ-
નાભાવેન્નેડાઈ જાય એવી આપોઆપ બની
જ રહે છે. કવિનું વક્તવ્ય આ હંદરચનામાં
જેવું સંગીતમય રીતે અનુપમપણે વ્યક્ત
થયું છે એવું બીજી કોઈ રીતે ન થાત એવી
સ્પષ્ટ છાપ વાચકના મન પર જોડે છે.

શેલી દરેક વિષયનો કવિ ન હતો. તેની
કલ્પનાને વિહરવા ખાસ વિષયો જ અનુ-
કૂળ આવતા. ઉન્મત પશ્ચિમનો વાયરો
(Ode to the West Wind) કે
વિહરતું વાદળ (The Cloud) કે જડતાં
પક્ષી તેને વધુ આકર્ષક લાગતાં. કવિ scor-
ner of the ground હતો. પશ્ચિમના

વાયરાને વિનતી કરતો 'Oh lift me
as a wave, a leaf, a cloud'
કાચુ પૃથ્વી તો તેની પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ જ
લાગતી તે ચિત્કાર કરી બિંતો 'I fall
upon the thorns of life! I
bleed! એટલે રક્ષાઈલાઈનું ઉડ્યન અને
દિન્ય ગાન કવિના અતસ્તથને સ્પર્શે અને
તેની કલ્પનાનું ઉડ્યન પણ તેનું જ દિવ્ય
ગાન કરાવે એવું થાય તે ગ્યાભાવિક છે

રક્ષાઈલાઈ ચક્રાવા સેતું સેતું જાયે જીરે
છે તેની સાથે કવિની કલ્પનાનું ઉડ્યન
સરખાવી શકાય એવું છે જિયા જિહ્વા
રક્ષાઈલાઈ માટે લીધેલી પહેરી ત્રણ ઉપમા
ઓ એક ચક્રાવામા રક્ષાઈલાઈની પાર્થિવ
થી અપાર્થિવ તરફની ગતિ નોધે છે
રક્ષાઈલાઈના સર્વવ્યાપીપણાને નોધી કવિ
કલ્પનાના બીજા ચક્રાવામા રક્ષાઈલાઈ માટે
પોતાના અતુલવોમાથી જે ઉપમાઓ શોધે
છે તે દરેકમા સામ્ય છે, એક જ જિયાઈનું
ઉડ્યન છે, ચક્રાવો સેતા રક્ષાઈલાઈની જાણે
કે એ ગતિ છે આમ આ આખું જિમિકાવ્ય
રચાયું છે આ કૌશલભરી રચના પણ
રક્ષાઈલાઈની ગતિ સૂચવી જાય છે શેલીના
જિમિકાવ્યોની આ વિચિત્રતા સમજાવી
વાચકને સ્પર્શી જાય તેની છે

શેલીના કાવ્યોમા આમ કલ્પનાના
ઉડ્યન, મગીતકાર્યો શબ્દદેહ અને કૌશલ
ભરી રચના હૃદયગમ બની રહે છે પણ
આર્નોલ્ડ જેવા વિવેચકોને આગળ પચાતિ
લાગતું નથી તેથી આર્નોલ્ડે તેને 'inf
fectal angels' કહ્યો છે 'ધરતીના જોન
ડાઓની રોલીને જરા યે પકડ નથી વાસ્ત
વિકતાનો તે વિચાર સરખો યે કરતો નથી
તેની ઉપમાઓ પણ આજે વિચારન કરીએ

૬૨૦ કવિશ્રેષ્ઠ જુલઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૨

ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'આસૂમ'

પહેલી આણ્ણાતનું ગીત

મૈયગ્મો મારગડો આખનો હિંગોળો

પણ જૂઠાણે સગ મન મૂકાણું,
ને આજ મુથી સાસર છોડી ના જવણું

પીઠીમા ચાગેલી ઝળનાની મ્હેક છતા

ગૈશવની બાહોમા મ્હાન,

લીલા ઉજગગની હંગિયાળી હરફગને

ટાણુ ટાણુ ને તો ય અણુ

કિંગ્લોને ફૂટવાની વાગ ના લગાવ

તો યે આઘ ઠેલાતુ ગ્હે બ્હાણું,

ને આજ મુથી સાસર છોડી ના જવણું

લાતીગળ કલગવનો શીની છાલકથી

લીંબતી સાણુની ડોર,

ઝોઢણીનો અણસારો આખમા લીંસાય

તો ય ચાવે ના અખનાનુલો,

ધુમ્મસિયા ઘેન અને લીલા ઉઝરડાનુ

કારણ, ના ડોઢને કે'વાણું,

ને આજ મુથી સાસર છોડી ના જવણું

દિનેશ મોદી

પાત્રો

કહ્યું રસ્તાને મેં, ‘અચરજ મને આ તુજ વિષે:
સહે ખોળાઓ તું નગરસરનાં રાતદિવસ:

ખટારાં-ગાડીઓ અવિરત, તથા માણસ, પશુ
જતાં; સામાનોનાં મણુમણુ તણાં ફૂર વજનો;
વળી ઘોંઘાટો, વા કહીં-કહીંકે ઉત્સર્ગે ય ખરાં;
છતાં...

રે’તો શેં તું મુદ્દિત જ-કશો રંજ ન તને?
ત્યહાં કેડી કેવી હીસત—ન કશાં બંધન, રવ;
લલ્લે નાની તો થે અધિક જ તુંથી શું ન સુખમાં?’

‘ભૂલો છો તો...’ રસ્તો તુરત વદતો થૈ ગળગળો,
‘હું તો આનંદું છું અવરજવરે સૌ સતતમાં;
રહું સંપડોએ; નિત-નવીન સ્પર્શી-પરિચય;
મળે પાત્રો મારી સુખ-દુઃખ તણી વાત વદવાં;
કદી ભોળાં બાલ્યો, કદી સરત કે’ માનુની-પદ...
...લહાવા એવા કે લઈ વિવિધ—છો કબે જરીક.’

તો જ સુમંગલ લાગે એવી હોય છે. દા. ત.
સ્કાઈલાર્કને જોયે ચડતા અગ્નિના વાદળ
સાથે સરખાવવામાં તેની ઊર્ધ્વગતિ સિવાય
કંઈ લક્ષ્યમાં લેવાય તેવું તે ઉપમાનમાં નથી.

શેલી વેદનાનો કવિ છે, પણ તેની
વેદના જીવનની ભીંસમાંથી પરિણમતી
વેદના નથી. આથી તેના આ ઊર્મિકાવ્યનો
પરિહાસ ટોમસ હાર્ડીએ પોતાના Shelley’s Skylark નામક કાવ્યમાં કર્યો છે.
ઈટાલીમાં જે સ્થાને શેલીને To a Skylarkની પ્રેરણા મળી હતી તે સ્થાને
પહોંચતાં ટોમસ હાર્ડીને શેલીનું આ કાવ્ય
સાંભળ્યું હશે; તે પરથી તેણે જે કાવ્ય રચ્યું
તેમાં શેલીએ બિરદાવેલા સ્કાઈલાર્કને
વાસ્તવિકતાના દૃષ્ટિકોણથી જોવાનો પ્રયાસ
છે. અપાર્થિવ તરફ ગતિ કરનાર, પૃથ્વીને
તિરસ્કારનાર, અશરીર આનંદસમું, દિવ્ય
ચેતનાના અને માનવ-કવિની આકાંક્ષાના
પ્રતીક જેવું ૧૮૨૦નું શેલીનું સ્કાઈલાર્ક
૧૮૮૭માં હાર્ડીને જડવું મુકેલ છે; કારણ
કયાંક તેના સડી ગયેલા મૃતદેહની માટી
પડી હશે! શેલીએ બિરદાવેલું તો એ
પક્ષી, શી ખબર, કયાં પોતાનું તુરંજ જીવન
પૂરું કરીને હાડકાં અને પીછાંનો ઢગલો
ખનીને પડ્યું હશે! દરેક પ્રાણીનો અંત
મૃત્યુ જ છે, દરેક જીવન તુરંજ છે એવું દે-
પણે માનતો હાર્ડી શી રીતે ઊર્ધ્વગામી
આકાંક્ષાનાં ગીતો સાથે સંમત થાય?

હા, એ સ્કાઈલાર્કનું એક મૂલ્ય છે.
શેલીને તેણે મુક્ત કંઠે ગાવાની પ્રેરણા
આપી. શેલીનું ઊર્મિકાવ્ય રોમેન્ટિક કાવ્ય-
પ્રણાલીમાં સર્જાયેલું કાવ્ય છે, તો હાર્ડીનું
કાવ્ય હતાશાથી વેરાયેલા હૃદયના ઉદ્દગાર
છે. શેલીના કાવ્યમાં કલ્પનાનાં જે ઉડ્ડયન,

મુક્ત કરે ગવાયેલા ગીતનો જે આનંદ છે,
શબ્દ અને સંગીતનો જે હુમેળ છે એ
ગગનવિહાર, એ અત્યાનંદ અને એ હદ-
પાર સૂરાવલિ અમૂલ્યપૂર્વ છે એટલું જ
નહીં, વીસમી સદીના કવિઓમાં તે હોવાની
શક્યતા પણ નથી.

ધનશ્યામ દક્કર

સંવાદ

શ્યામ :

શમાડું બે ફૂટે તો દાણ છાડું, હો ગધા,
તારું શમણું બે ફૂટે તો દાણ છાડું
મારા દાણ તણુ દાણ નાવ થાક, હો ગધા!
તારું શમણું બે ફૂટે તો દાણ છાડું

રાધા :

મોઠ પચ્છ અડકાડણુ ગાને, તો છાપ
એની ચોગી પહેલા ને પછી ચટ્ટી,
મુખડુ બેવાને ઝડેજ ઊભી ત્યા
આયનામામરકીગઈરે મારી મટકી!
હું તો કેમ જરી આયનો દોડું? હો શ્યામ
હવે જવા લો થાય છે મોઢું.

શ્યામ

તારું શમણું બે ફૂટે તો દાણ છાડું.

રાધા

મેંદીથી નામ લખ્યું તારું હથેળિયુમા
ગતા-વટાક ઊગ્યા છાડવા,
સૈયગને તાલીની ટેવ, કે હું મતાતી
વનરા તે વન ગઈ ગોડવા
પછી ફૂટે તો ખીજી ગાઠનું બેઠું,
હો શ્યામ, હવે જવા દે થાય છે મોઢું

શ્યામ

હવે હાલ સુધી મટકી નહીં ફાડું

રાધા

હો શ્યામ તારા કેમગિયા નખખરા વખોડું.

મનસુખ વાઘેલા

વ્યથા

અમારા

ખાલીખાલી શ્વાસલયાં

અકળંચ ઓરડે

ક'દિ

તમારાં અળતાંબીનાં પગલાંઓની છાપ જોઈ ના.

પયોપળ

રહી ઝંખતી

શય્યાના દીવાઓ કેરી આંખ

આંખને ક'દિ તમે ના ખીડી.

અમને

સાદ પાડતાં સમરાંગણ,

કેસરિયાં કરવા કેટકેટલા કોડ ઉતા,

ને ક'દિ

તમારી હેતનીતરતી આંગળીઓ

કંક્રમાં ખોળી,

‘સિંધાવો રણવાટ’ કહ્યું ના...

ઝૂંપો હતો

એમનો એમ.

તમે

તમારી ભક્તિમાં રાચ્યાં, મીરાં, ને

વિના કારણે

અમને આપ્યું કેમ હળાહળ ?

કહોને...

સદા મનોહામ્બુદનાદસોત્સુકં
વિભાતિ વિસ્તીર્ણકલાપશોભિતમ્ ।

સસંપ્રમાલિન્નનુમ્મનાકુલં

પ્રવૃત્તતૃલ્યં કુલ્મયઃ ગર્હિણામ્ ॥ ૬ ॥

વિલોલનેત્રોત્પલશોભિતાનનૈ-

મૃગૈઃ સમન્તાદુપજાતભાઘ્વસૈ ।

સમાચિતા સૈકતિની વનસ્થલી

સમુત્સુકલ્યં પ્રકરોતિ ચેતસઃ ॥ ૯ ॥

વિલોચનેન્દીવરવારિવિંદુભિ-

ર્નિષ્કિતવિમ્બાધરન્નારુપલ્લવાઃ ।

નિરસ્તમાલ્યામરણાનુલેપનાઃ

સ્થિતા નિરાશાઃ પ્રમદાઃ પ્રવાસિનામ્ ॥ ૧૨ ॥

કવિ કાલિદાસ

(ઋતુસંહાર)

પૂઠા પરતું ચિત્ર વર્ષા વાસુદેવ સ્માર્ત

સદા ય ઝંખે ધનનાદ મીઠકા

કશા કળાયેલ મથૂર શોભતા !

શું ચુમ્બનાપ્લેપ ભ્રમે જ વ્યાકુલ

કરી રહ્યા છે અવ તૃત્ય વ્યગ્ર થૈ !

વિલોલ પક્ષી સમ નેત્રથી ભર્યાં

મુખો, મુગો તે થઇને ભયાકુલ

રહ્યાં છ ઘેરી વનભૂમિ રેતિલ

જગાડતાં ચિત મહીં વિલાસને.

સુચારુ પત્રો સમ બિમ્બ-ઓષ્ઠ પે

ધરે સર્થો જે જળ ચક્ષુપદ્મથી,

જતાં પ્રવાસે પિયુ, કામિની રિથર

ત્યજ દિયે ભૂષણ-લેપ-માલિકા.

અનુવાદ

ધીરુ પરીખ

જે કવિને તાન છે પણ સમ કયાંય નથી, જેમાં કેવળ ઉદમ
 છે, આશ્વાસ નથી, તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં સ્થાયી
 રહી શકે નહીં. આખરે કયાંક એ આપણને પહોંચાડશે એ
 વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરમ્યસ્ત સંસારની બહાર નીકળીને
 કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ. પુષ્પિત પથે થઈને જો એ
 એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહ્વરની ધારે લાવીને આપણને છોડી
 દે તો એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય. આથી કોઈ કવિનું કાવ્ય
 વાંચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ: એનો પૂર્વમેધ
 આપણને બહાર કયાં લઈ જાય છે? એનો ઉત્તરમેધ કયા
 સિદ્ધાંતની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે?

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

(નવવર્ષી)

અવેરચંદ મેઘાણી

ધીરુલાઈ પરીખ

અ. પણે ત્યાં લલે રાજકવિ—Poet Laureate—નું પદ અપાતું ન હોય, તો પણ છેક ઈ. ૧૯૩૧માં 'હેલીડા કોરો' કાવ્ય રચી રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી પાસેથી 'રાષ્ટ્રીય શાયર'નું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર અવેરચંદ કાળિદાસ મેઘાણીનો જન્મ ઈ. ૧૮૯૭ની ૧૭મી ઓગસ્ટ ને મંગળવારે કાઠિયાવાડમાં આવેલા ચોટીલા હક્કમતના દાદા થાણામાં થયેલો. માતા ધોળીબાઈ, કાળિદાસનાં ત્રીજાં પત્ની. મૂળ બગસરાના વતની દશા શ્રીમાળી જેન વણિક મેઘાણી કુટુંબના આ વંશજ કાળિદાસે પોલીસખાતામાં નોકરી સ્વીકારી. પિતાની બદલીએ થતાં મેઘાણીને દાદા, બાબરા, લાખાપાદર, બગસરા, રાજકોટ, વઢવાણ, ચોટીલા વગેરે સ્થળોએ લટકવાનું થયું. કેટલેક અને કંદેશએ, પહોડા અને વનપ્રદેશોને પ્રત્યક્ષ દર્શનલાભ એમને આ કાળે જ થયા. ભેચી આઠની ઉંમરેના ગાળો એમણે રાજકોટમાં ગાળ્યો. પંદર રૂપિયામાં નખતા દસ માણસના આ ગરીબ પરિવારમાં બાળકિશોર મેઘાણીએ વિવિધ સ્મરણોની તથંગરી માણી. આથી જ રાજકોટ એમને 'સ્વર્ગાદિપતિ ગરીયસ્ટી' જન્મસોમ જેવું લાગતું. પછી તો પિતાની બદલી વઢવાણથી લાખાપાદર થઈ ત્યારે મેઘાણીની ઉંમર અગિયારની. નાનકડા લાખાપાદરમાં આગળ અભ્યાસની સગવડ નહિ એટલે મેઘાણીને કુટુંબવડાલાની છાયા છોડી મિડલ સ્કૂલના અભ્યાસ માટે બગસરા-વાસ કરવો પડ્યો. નાનીમોટી રજાઓમાં બગસરા અને લાખાપાદર વચ્ચેનાં પ્રવાસ-પથદેને દરમિયાન પ્રકૃતિના જે 'પિયાલા' પીધા એમણે તો મેઘાણીના હૈયામાં ભાવિ સર્વેશ્વરનાં દેવાં તો મૂળિયાં ધરખી દીધાં! બગસરામાંથી જ એમણે પોતાના મધુર કંઠનો સૌને પરિચય કરાવી દીધો. એક વાર મુનિ માણેકચંદજી બગસરાથી જેલપુર વિહાર કરતા કરતા વચ્ચે ચૂડા થોભ્યા. બગસરાની આ બાળમંડળી પણ ત્યાં જઈ પહોંચી. ત્યાં એક ધનવાન શ્રેષ્ઠ ચિમનાજી વેલાજી સુનિવરના દર્શનાર્થે આવેલા. બારેક વર્ષના મેઘાણીને એ શ્રેષ્ઠીની પ્રશસ્તિ કરવાનું સૂચવાયું. સર્જકને એ શીઘ્ર પ્રયત્નેદ્વારા:

‘નેધર વંશા સપૂત વેલાજી તણા છે
ચિમનાજી નામે સુવિખ્યાત ગણાયે,
ધન્ય ધન્ય માતા તારી, જણ્યા ક્ષણીવતારી,
નુજ નુજ છવે દાનવીર, એક પ્રાંતના મારી.’

આમ, એમના કંઠે એમને કવિતા રચવા પ્રેર્યો. પછી હાઈસ્કૂલને બગસરા કરવા એએ અમરેલી રહ્યા. ત્યાં સર્વેશ્વરી મેઘાણી, ગિરધરલાલ દેસાઈ અને ગુલાબચંદ વખાણિયાએ ઈ. ૧૯૧૧માં ‘બાળ મિત્રમંડળ’ સ્થાપ્યું. આની પાછળ પણ મેઘાણીના કંઠનું કામણું કંઈ જેવુંતેવું જવાબદાર નહોતું! આ ઉપરાંત એએ ત્યાં નાટકો ભજવવામાં પણ જોડો સક્રિય રસ લેતા. આ ‘બાળ મિત્ર-

મંડળ’ ત્યાં નાટક ઉપરાંત શહેરસેવાતું સામાજિક કાર્ય પણ કરતું. ગિરધરલાલ દેસાઈને ઘરે સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય. મેઘાણીએ એનો પણ લાભ લીધો. ‘કલાપીનો કેકારવ’ તથા નાનાલાલની કવિતાનો આસ્વાદ કુમાર અવેરચંદે અહીં લીધો. આ રીતે અમરેલીએ એમને સાહિત્યનો સ્વાદ ને લોકસેવાનો નાદ જગાડ્યો; અને આમ, સાહિત્ય તથા સમાજસંસ્કારથી સમૃદ્ધ બનતાં બનતાં મેઘાણીએ પંદર વર્ષની ઉંમરે ઈ. ૧૯૧૨માં અમરેલીની હાઈસ્કૂલમાંથી મૅટ્રિકની પરીક્ષા બીજે નંબરે પસાર કરી ત્યારે બગસરાના આપહેલાજ મૅટ્રિક પાસ યુવાનને દરબારગઢની સેડીપર ‘બાળ મિત્રમંડળ’ તરફથી માનપત્ર આપી અભિનંદવામાં આવેલો.

ઈ. ૧૯૧૩માં એ ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા. વચ્ચે બી. એ.માં એક સત્ર જૂનાગઢની બહાઉદદી કોલેજમાં જઈ આવ્યા, ને અંતે ઈ. ૧૯૧૬માં એંગ્લોસિસ વર્ષની ઉંમરે અગ્રેજ અને સંસ્કૃત વિષયો હાઈ સામળદાસ કોલેજમાંથી બી. એ. થયા. હવે એમણે એમ. એ. માટે તૈયારી કરવા માંડી. સાથેસાથે ત્યાંની સનાતન ધર્મે હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે પણ જોડાયા. ત્યાં જ કલકત્તાની જીવજીલાલ કંપનીના અલ્પચિન્તિયમના કારખાનામાં જોડાવાના આમંત્રણથી ઈ. ૧૯૧૭માં એ કલકત્તા ગયા અને ત્રણેક વર્ષમાં તો એ કંપનીના મેનેજર પદે પહોંચી ગયા. ૧૯૧૯માં જીવજીલાલશેઠ સાથે બંધાયેં એમણે વિલાયતયાત્રા પણ કરી. પાછા ફર્યા પછી બે વર્ષે સુધી એએ આ કંપનીમાં રહ્યા. એ કલકત્તાવાસ દરમિયાન બંગાળી લિપિ શીખી એમણે બંગ સાહિત્યમાં રસ લીધો. સ્ત્રીન્દ્રનાથની કવિતા અને દિનેન્દ્રલાલનાં નાટકોએ એમને આકર્ષ્યાં. દર રવિવારે બ્રહ્મોસમાજનાં પ્રવચન-સ્તોત્રોમાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા. આમ, એમનું મન શ્રી કે સરસ્વતીની આરાધનાના સંઘર્ષમાં મુકાયું. શેરાવ અને કોમાર્થ—કૌશાર્યનાં માદેર વતનનાં નિર્ગર્ભ-સ્મરણો પુનર્નર્મત થયાં, સાહિત્ય સંસ્કારો એકત્ર થયા, અને પોતાના એક વડીલ મિત્ર પરના પત્રમાં ‘લિ. હું આહું છું.’ જણાવીને મેઘાણી ઈ. ૧૯૨૧માં વતન પાછા ફરી ‘સૌરાષ્ટ્ર’ સાપ્તાહિકમાં જોડાયા.

વતન વાપસ આવ્યા બાદ, ખાસ તો વડીલ લાણુબેનના આગ્રહથી, જેતપુરના સુખી ઘરની કન્યા દમયંતીબેન સાથે એમણે ઈ. ૧૯૨૨માં લગ્ન કર્યું. દસ વર્ષ બાદ દમયંતીબેને બ્રાહ્મદામાં અગ્નિસ્નાન કર્યું અને પ્રથમ લગ્નજીવનનો આધાતક ગેત આવ્યો. ઈ. ૧૯૩૪માં નેપાળી મહિલા ચિત્રાદેવી સાથે લગ્ન કર્યું. ઈ. ૧૯૨૨થી ‘૪૫ સુધીનામાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘ફૂલ-છાવ’ના તંત્રીવિભાગમાં રહી વિવિધ પત્રકારવ ખેડતાં ખેડતાં એમણે સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યને સર્વતોભદ્ર અભ્યાસ તથા ઉદ્ધાર કર્યો. ૧૯૪૫માં ‘ફૂલછાવ’માંથી નિવૃત્ત થઈ બ્રાહ્મદામાં રહેતા હતા

તે દરમિયાન જ ૯મી માર્ચ ૧૯૪૭ની વહેલી સવારે હૃદયરોગના હુમલાથી પચાસ વર્ષની વયે એમનું આયાનક અવસાન થયું ત્યારે ગુજરાતે લોકસાહિત્યનો એક ઉત્સાહી ઉદ્ધારક ગુમાવ્યો.

સાહિત્યકાર તરીકે મેઘાણીએ સાહિત્યનાં સજબજ બધાં જ ક્ષેત્રોમાં પોતાની પ્રતિભાને વિહરવા દીધી હતી. નવલકથાઓ, નવસિકાઓ, નિબંધો, ચરિત્રો, નિવેદનો, કાવ્યો, પત્રો, મવાસ, લોકસાહિત્ય... કયું ક્ષેત્ર વાગ્યું કયું એમણે સમ્યું છે? એમના માં રહેલા સહિત્યકારે પ્રથમ પાંચે ક્ષેત્રોની હતી બીજેક વર્ષની વયે જ્યારે શેઠ ચિમનાજીનું સઘ પ્રારંભિક સઘ લોકકાવ્ય ત્યારે. જો કે એમને પ્રથમ પ્રગટ થેખ તે જાનનગરની શામળદાસ કોલેજના મૅગેઝીનમાં વિદ્યાર્થી કાળે લખાયેલે. તે પરંતુ એમનું સર્વેશ્વરપદ હતું એમને કાવ્યપ્રવાહો દેરી ગયું. ઇ. ૧૯૧૬માં રજેલા એક અપ્રગટ કાવ્યની નોંધ લેતાં શ્રી કમારકર જેથી લખે છે: ‘આ શિખરિણીને સરલ-ગભીર છંદોલય જોતાં તે એમ ધાય છે કે મેઘાણીએ છંદ.અઢ કાવ્યો રચવાનું જ સમ્યું હોત તે એ ભતની કવિતામાં એકદંડ કળે આપી રાખ્યા હોત.’ મેઘાણીની કલાય આ પ્રથમ કાવ્યરચના. કલાપી, નાનાલાલ અને લલિતજીનાં કાવ્યો મેઘાણી બાવવાડી સુદે લલકરતા. કલાપીની રચનાઓ દર્શકોમાં ઠડે એ ગાતા તેથી મિત્રો એમને ‘વિલાપી’ કહી એળખાવતા અને જ્યારે એએ હાઈસ્કૂલમાં પહોંચ્યા ત્યારે તે એમણે પોતે જ આ ‘વિલાપી’ તખલ્લુસ ધારણુ કરી લીધુ. આ સાથેસાથે લોકગીતોનું થેયું પણ ત્યારની જ લાગેયું. રત્નઓમાં એ બગસરા જતા ત્યારે રાસનરમે ધૂમતી ગેરીઓના મધુર કંઠમાંથી ઝરતાં ગીતો. ટપકાવી લેતા. આખરે આ નારે એમને લોકસાહિત્યની કેડીએ વાળ્યા. તે વળી, એએ કલકત્તા રહ્યા તે દરમિયાન રવીન્દ્રનાથની મોહિનીએ પણ એમના ચિત્તને પાગલ કર્યું. આમાંથી મળ્યા અનુવાદ-રૂપાંતરો. આમ એમનું કાવ્યસર્જન ત્રણ મવાડેમાં વહુ છે: લોકગીતો, અનુવાદ-રૂપાંતરો અને સ્વતંત્ર કૃતિઓ.

કંઠાપકંઠ આઠમાં આવતાં લોકગીતોને એમણે સંશોધ્યાં, સમાનવી અને સંપાદ્યાં એ એમની કવિ તરીકેની અગ્રેજ અને અમર સાહિત્ય સેવા લેખારી. લોકદેશના તરેહતરેહના ભાવને ગ્રીલતી લોકકવિતાઓની સહજ કાવ્યભાણીને એમણે અ-સારત્વ બચ્યું છે. લોકસાહિત્યના સમગરખેડુ મેઘાણીએ અનેક ધર્મિ-મોઝિકોને પોતામાં કરી સર્જન કૃતિઓના આરવાહ ઘાટ ઉતાર્યો છે. ‘વૃણીનાં ફૂલ’ તથા ‘કિલ્લોલ’ની બાળ કિશોર રચનાઓમાં લોકસાહિત્યના સ્પર્શ થેયું સ્વતંત્ર કવિકર્મકેટું હેયું છે તે જોઈ શકાયે.

અનુવાદો અને રૂપાંતરોમાં પણ મેઘાણીએ આગવી પ્રતિભા શાખતી છે. ‘રવીન્દ્રનીચું’ની કૃતિઓમાં એમણે જે ગુજરાતીપણું મનાડાયું છે તે જ તે છે મેઘાણી! આમેય કાવ્યોને અનુવાદ એ તેમ દુસ્સાહસ જ છે, પરંતુ મેઘાણીએ એને રૂપાંતરિત કરીને સફળ સાહસ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે; નહિતર ‘Somebody’ક

Darling’ના કલ્પેય વગર જ ‘કોઈ’ને લાકકવયો’ આપી દીધું હોત તે! એને રૂપાંતર કહેવાનું દુસ્સાહસ કોઈ સ્વપ્નમાં ય કરત બરુ? આમાં જ મેઘાણીનું ખરાપણું અને ખૂબી પ્રગટ થયાં છે.

મેઘાણીની મૌલિક કૃતિઓ મુખ્યત્વે ગાંધીદેશન દીધા સમૃદ્ધ ભાવથી રંગાયેલી છે. દલિતો અને પીડિતો પ્રતિ તે એમને નાનપણથી જ અનુકર્યા. સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કારવાદીમાં ઊછરેલા ઈર્ષા મેઘાણીએ સમૃદ્ધપ્રતિભા સિધુડે ગાંધી. કાળને બળીને નર્મદ ‘કરખેદ’ બનેયો, તે મેઘાણી યુગને નાણીને ‘સાષ્ટીય શયર’ બન્યા. સૌરાષ્ટ્રનાવને પોષતાં વીરકરુણ-સમ્યા અનેક કથાકાવ્યો અને પ્રસંગકાવ્યો એમણે આ પ્યાં છે. લૂંટીધંદીને આ કલમ રસને નિષ્પન્ન કરવામાં મેઘાણીએ પાછા પાની કરી નથી. જોકે ક્યારેક પ્રસ્તાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે કવિનું પ્રતિભાસ્પદન સાવ પાતણુ બની ગયું છે. આમ છતાં ય પ્રસંગોપ રચનાઓમાં કાવ્યત્વ નહિ માણવાની પૂર્વગ્રહ-વૃત્તિને ઠારીને જો એ કાવ્યો: ‘પસે જવામાં આવે તે એમાં અનેક રમણે કંતમ કાવ્યત્વ પ્રગટવાની પ્રતીતિ થયા વગર રહેશે નહિ લોકકાળેના સચહિત્યોને અને માધુય એજન્સન્ટી સંકીર્ણોને એમની કૃતિઓમાં ‘કમુંબલ રંગ’ પ્રમદાવ્યા છે. જહનખલીર ચિત્તનમાં બેઠે મેઘાણી પાછા પડ્યા હોય, પણ લિમિટ્કોદારમાં એમણે અનેક શિખરો અનેક વાર સર કર્યા છે. ‘યુગ’ની સરમાં ‘વદન’ કરવામાં જ એમણે સાચો કવિવર્મ માનેયો અને મનાવેયો. જીવનમાં ‘પૂરેપૂરા ક્ષણકોલાઈ’ને જ કવિ મેઘાણી બહાર આવ્યા હતા, અને આથી જ વારત-વિસ્તાની એરાણુ પર એમની પ્રતિભાના ધણુધાવથી જે દ્યુતિરુ-લિંગો ઊડ્યા છે તે કાવ્યત્વ પામીને સહાને માટે અનસ્ત રહેવા સર્મ્યા છે. અને ખૂબીની વાત તે એ છે કે વાસ્તવદર્શી ગાંધી-ભામક પર પગ ટકીને ગ્રેશા હોય છતાં ય એમણે ગ્રીસીના કવિઓમાં સૌથી વિશેષ રંગદર્શી પરિણામો નિપજાવ્યાં છે. વળી, એથી થે વિશેષ ખૂબીની વાત તે એ છે કે એમની આ રંગદર્શીતા આત્મલક્ષીતા કરતાં પરલક્ષીતામાં વધારે પાંગરી છે.

‘ગીરોને પોકાર’ દ્વારા ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના તંત્રી અમૃતલાલ શેઠનું ચિત્ર હરી પત્રકારવમાં પ્રવેશ કરવા, લોકસમાજમાં ઊછરેલ તેમજ બગસરાના નિવાસ દરમિયાન હડાળોના વડીલ વાજસૂર વાળાના સંસર્ગે લોકસાહિત્યની ઉત્તેજિત પિપાસાથી આગળ પર લોકસાહિત્યના સરોધનજેને અમૃત્ય કામગીરી ખલ્લ ઈ. ૧૯૨૮માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કરતાર, એ જ લેહધી લખાએલ ‘માણસાઈના દીવા’ માટે ઈ. ૧૯૪૬માં મહિડા પારિ-તોપિક ગ્રેગવતાર મેઘાણીએ ઈ. ૧૯૪૭માં ‘ઉલ્લું મયાણું’ પ્રસિદ્ધ કર્યું ત્યારે એમને ખબરે ય નહિ હોય કે આત્મકથનાત્મક એ કવિનું શીર્ષક એમના નાટ્યના સાવિ નિધનનું સૂચક બની રહેશે! પત્રીસેક વપતી દેહી સાહિત્યિક કારકિર્દીમાં સજબજ નેતું જટલાં પુસ્તકોનું પૂર ગ્રેમટાવનાર મેઘાણી આપણે ત્યાં લોકસાહિત્યના સાચા પરખદા તરીકે હમેશાંને માટે યાદ રહેશે. □

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

સિમેન્ટનાં અવનવાં ઉત્પાદનો બનાવનાર

હવે ભારતમાં રજૂ કરે છે

સુપર સ્નોસેમ

નવીન, વિશેષ સુશોભન કરતું વોટરપ્રૂફ સિમેન્ટ કોટિંગ.

સ્નોસેમથી બહારની ભીંત સુશોભિત થતી, પરંતુ સુપર સ્નોસેમ થી ભીંત એથી ૫ વધુ સુંદર થાય છે.

વોટર પ્રૂફ :

સુપર સ્નોસેમનું નિર્માણ સફેદ પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ પર આધારિત છે. બેટલેન્ડ તે પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીશ થઈને ઉભારતને પાણી તેમજ બેન્ડથી બચાવે છે. તે બેન્ડથી બેન્ડો ન તેમજ તેની પેપરલોએ ખરી પડત નથી અને તેનાં પડ બેટલેન્ડ ભળતાં ન.

ટકાવ :

સુપર સ્નોસેમ પર કોપર પેઇન્ટ કે પૂળની અસર થતી નથી. આથી સ્નોસેમ ફિનિશ બીજા કોટિંગ વધારે ટકાઉ હોય છે.

શિર્ષકાચ :

સુપર સ્નોસેમ પર ફિનિશની ટાલબોને બાળી કાઢવા તેને ફરીફરીને કરીને સફેદ રાખી શકાય છે.

દિશાયતી :

સ્નોસેમ નવીન ફોર્મિંગથી બનેલ છે. પાણી વધુ સરળતાથી પાણી સોષાય છે, તેમજ વધુ બળથી સુકાઈ જાય છે. યજ્ઞદીપિ બળે પડે અને લાંબા સમય માં બેટલેન્ડ સરવાળે સ્નોસેમ વધુ કસકસપુષ્ટ થાય છે.

કચોની સિદ્ધિતા :

સુપર સ્નોસેમ નૂલોબ્ધ રાંધે બતાવા, વાપરવા બદલે તેવાર રંગીમાં બળી શકે છે.

સુપર સ્નોસેમ સફેદ રંગે તેવાર કાચમાં પાકવા પતળાં ભીંત સિદ્ધિથી રહે છે. સિદ્ધિ પાકવામાં આવે છે.

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ
ડિલિંગ એજેન્ટિયો,
ડિવિઝ હાઉસ, હોમ સ્ટ્રીટ,
શ્રી. બોરો નં. ૧૦૨, મુંબઈ.

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર-શરદ-વિક્રમ સંવત ૨૦૨૮-પરંપારત અંક ૮૯-૧૬૪ અંક ૧૭
સાંપ્રદાય-આકાશવાણી ૧૯૭૨

□

કાવ્ય	મધ્ય
ધીરુભાઈ પરીખ પૂર્તિ શરદ	રામપ્રસાદ શુક્લ ૯૭ નવી કવિતા
રાજેન્દ્ર શાહ ૧૦૦ તારું નામ	શિવકુમાર ભોષી ૯૮ રોરવદારરાજગુપ્ત
રાજેન્દ્ર શાહ ૧૦૦ પત્ર	કમલા પરીખ ૧૦૬ કાલરિગ્
મકરન્દ દવે ૧૦૨ ખેતરમાં	ધીરુભાઈ પરીખ ૧૧૭ જહોન બેટ્ચમન
મકરન્દ દવે ૧૦૨ દુઃખ	ધીરુભાઈ પરીખ પૂર્તિ કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ
મકરન્દ દવે ૧૦૩ સોના છતરી	
કવિ વિષ્ણુ દે ૧૦૪ તાર પાયે અશોક-પલાશ	
પિનાકિન ઠાકોર ૧૦૪ સહુ ય પશુ નામે	
કવિ વિષ્ણુ દે ૧૦૫ આમરા સમ્રાટ નેધ	
પ્રિયકાન્ત મણિયાર ૧૦૭ એક ગુલાબ અને હોળીવૂડ...	૧ 'કવિયોગ' દૈનિક વર્ષની ૧૧ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ૧ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા પા. રૂ. અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સગવડ રૂ. ૩; ફ્રેટ નફાનો રૂ. ૧. ૧ લેખકોને કૃતિ વિષેના નિર્ણય જાણના અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ ખાલી મેળવવા થોતાનું સરનામું ફેરેલું તથા પૂરું પોસ્ટલ ચોડેલું કાર્ડ કે કવર મોકલવા વિનવે છે. ૧ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ: 'કવિયોગ' C/o લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિર આમ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબઈ ૨; થા કુમાર કાર્યાલય લિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧.
ભવનશંકર મણિયાર ૧૦૭ બારી	
પ્રિયકાન્ત મણિયાર ૧૦૮ પરપોટા	
મનોહર ત્રિવેદી ૧૦૮ આય મા મુને	
ઉશનસ ૧૧૦ શ્લોકો	
ભવનશંકર મણિયાર ૧૧૧ હથેળી	
કરસનદાસ છુહાર ૧૧૧ અમાસી રાત	
રમેશ પારેખ ૧૧૨ દરિયોરે દરિયો બૂલે કે બૂલે	
જહન માતરી ૧૧૩ કર્મો લખી લઈને	
દિનેશ પડયા ૧૧૩ આસપાસ	
ભાતુપ્રસાદ પડયા ૧૧૪ શ્રાવણિયા બીડમાં	
શશિશિવમ્ ૧૧૪ જો	
જટિલ ૧૧૫ ફેર છે	
પ્રિયવદન શેઠ ૧૧૫ પુષ્પ	
સલિલ ૧૧૬ યાદ	
નગીન પરમાર 'નિરૂપમ' ૧૧૭ લગ્નોદ્યાનું ગીત	
'સુધાર્ક' ૧૧૭ ક્રિયર્થ	
આશિષ ૧૧૮ ગીત	
Bangla Desh ૧૧૮ Amita Modi	
પન્ના નાયક ૧૧૮ ચાલો છીડીએ	

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠા પર: શરદ (વાસુદેવ સ્માર્ત); કેશવ હ. ધ્રુવના હસ્તાક્ષરમાં ગીત; કેશવલાલ હ. ધ્રુવ વિવિધ વયે; કાંટા (મહાન તત્ત્વા); કવિ વિષ્ણુ દે, સફેદ અને એમનો ખંડ કોલરિગ્-કુરિર, કવિના ખંડ અને ફક્ત સ્થાન; જહોન બેટ્ચમન

એલ. કે. મેથાણી • ૧૪ અમરતલા રૂઢી કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુશાહી રાવત કુમારમિન્દરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

काशांशुका विकचपद्मनोज्ज्वलका
सोन्मादहंसरवन् पुरनादरम्या ।
आपक्वशालिहचिरानतगात्रयष्टिः
प्राप्ता शरन्नववधूरिव रूपरम्या ॥१॥

काशैर्मही शिशिरदीधितिना रज्ज्वयो
हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि ।
सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ता
शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥२॥

तारागण प्रवर भूषणमुद्रहन्ती
मेघावरोधपरिसुक्तशशङ्कचकत्रा ।
ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनी दधाना
वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव बाला ॥७॥

कारण्डवाननविचट्टितवीचिमाला-
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः ।
कुर्वन्ति हंसविघ्नैः परितो जनस्य
प्रीतिं सरोवरहरजोदणितारतटिन्यः ॥८॥

तुरतरसविलासाः सत्सखीभिः समेता
असमशरविनोदं सूचयन्ति प्रकामम् ।
अनुपममुखरागा रात्रिमध्ये विनोद
शरदि तद्वणकान्ताः सूचयन्ति प्रमोदान् ॥२४॥

कवि कालिदास

वासुदेव स्मार्त

शरद

पूर्वा परतुं शिव

भीषेक्ष पंकज तथ्या वहने लक्ष्म
पाकां लयेक्ष नव धान्य यक्षी सुगात्री
छरो तथ्या शुं रवन्पुस्थी सुरग्या
काशांशुके शरद आवत शी नयोदा !
काशो यक्षी धरणि, यंद्र यक्षी निशा, ने
छरो यक्षी सरितवारि, सरो कुमुदे,
सरतश्छरो कूललयेक्ष यक्षी वनान्नो,
छिदान् मालती यक्षी : धवलां ज्योत्स्नां सौ.

तारा तथ्यां प्रवर आलसखे सज्जेदी,
आत्मां गये जलद, मुक्ता शशीमुष्णी ते
ज्योत्स्ना तथ्यां वसन शुभ्र सखि निशा आ
वाधे कशी प्रतिदिने न्ययम रम्यं आला !

लांगे विच्यी जल तथ्यां भंगनी ज याचि,
कादम्ब-सारस यक्षी तट शां निनादी,
कुम्भे य छंस, जल पद्मताशा परागे
शानां, नदी सकल ते लुलवे जनोने.
मदनरसविलासी प्रेमिकाया प्रदर्शे
सखिरसल रत्यालापथी शो प्रकाम !
अनुपम मुखरागे शारदी मध्य रात्रे
रतिरमत विनोदे भोगयी ते प्रकाशे !

अनुवाद

धीरु परीय

નીલુડા નીલમના નિલરૂ નવલો
અલી રસીલી! આવ, અહીં આવ; સહી! આવ, વહી આવ,
ભવ્ય તે ભરૂં નવ અલેવ વિપુલો. ૧

મોદ શીલત મલુદ અનિલ વિચરે,
અલી રસીલી! આવ, અહીં આવ; સહી! આવ, વહી આવ,
મરકલો એવ પમરાવ મુકુરે. ૨

વેલ વાલેલના ધરે ગમ્મને
અલી રસીલી! આવ, અહીં આવ; સહી! આવ, વહી આવ
મગવ તે નવ રત્નમલ કિરણો. ૩

ફલના ફૂલના લાસરગોરે
અલી રસીલી! આવ, અહીં આવ; સહી! આવ, વહી આવ,
સુરવ તે અધિક સુકુમાર દેરે. ૪

રામ આંદોલને રમ્યમલણે
અલી રસીલી! આવ, અહીં આવ; સહી! આવ, વહી આવ;
પૂર સુર રમ્યલર વરણ વચણો. ૫

ભુંગની રમ્યલી ગુંગકુંજે
અલી રસીલી! આવ, અહીં આવ; સહી! આવ, વહી આવ
ગાંધ્ય આભરણરણાર કુંજે. ૬

નવલ દલ મુકુલને રામ્ય રોમે
અલી રસીલી! આવ, અહીં આવ; સહી! આવ, વહી આવ,
ત્વરિત તેડે તને હૃદયે હૃદયે. ૭

આ અરણ્ય રોશી ગતિ બોધ દેલી
રતિની ગતિતા ગાથે નવદેવ કુવિરામ, નવ, દેવ!
અવણ રપણી હૃદયે હૃદયે ન લેલી
ગીલગોપિંદ, સર્ગ ૨૫

શીવાન બહાદુર
કેશવસાલ
હરિદાસ
મુવના
હસ્તાક્ષરમાં
અવ્ય
તથા સહી

કુશાલના હરિદાસ

કુમાર વયે ઈ. ૧૮૭૪માં

યુવાન વયે

પાકટ વયે ઈ. ૧૯૦૬માં

દી. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ

જન્મ: ૧૭-૧૦-૧૮૫૬

અવસાન: ૧૩-૩-૧૯૩૩

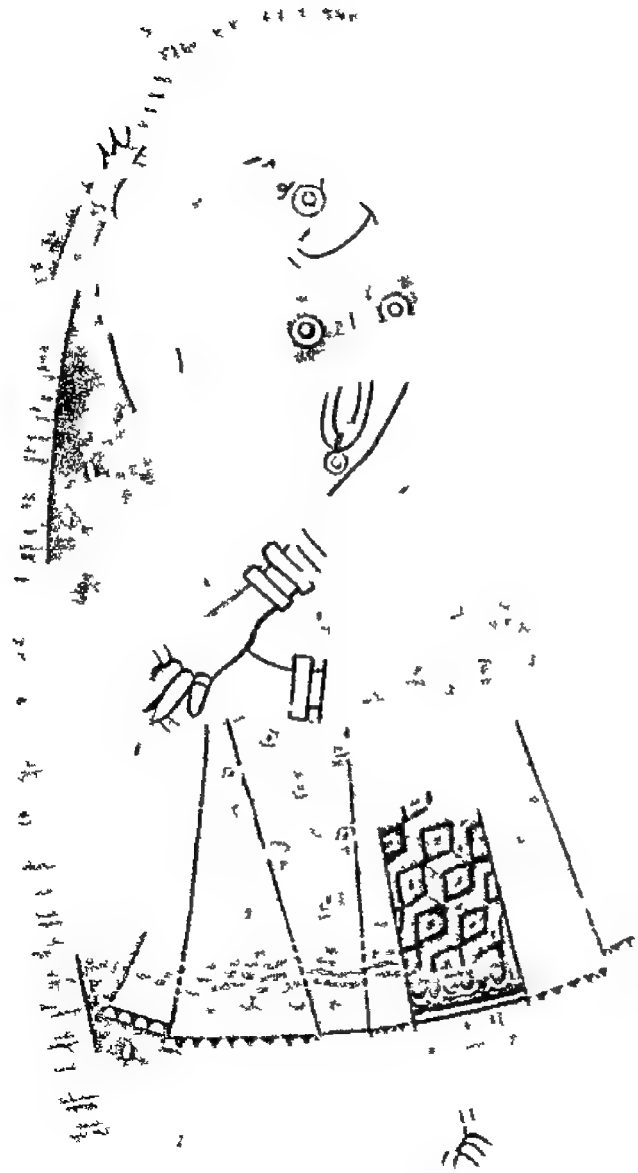

ગાંધીજીના અ

પવાહના મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના
શ્રી મો. અવેરી, મહાત્મા ગાંધીજી અ

કાંટે

મહુરન તત્તા

કવિતા

શરદ-વિ. સં. ૨૦૨૮

સપ્ટે.-ઓક્ટો. - ૧૯૬૨

। ૩૬ વાદ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં જ્ઞાવિર્મીવીર્મ ઇધિ ।

નવી કવિતા

નવી કવિતાનું ભાવિ ભાખવું એમાં વદતોવ્યાધાત છે, કારણ કે જે લોકો વર્તમાનની ક્ષણોને વળગેલા છે તેમનું લવિષ્ય શી રીતે ભાખવું? પરંતુ એટલું કહી શકાય કે આ કવિતાની પણ એક ઘરેડ બંધાવા પામી છે. ઇન્દ્રિયવ્યત્યયના પ્રયોગો રેદિયાળ બન્યા છે અને પરાવાસ્તવ તથા અસંગતિઓએ માઝા મૂકી છે. કલામાત્રમાં વ્યવસ્થા અપેક્ષિત છે અને ઍપસર્ડમાં પણ એક સામંજસ્ય રહેલું છે. શબ્દ વેરવિખેર લાગે છતાં એની ગોઠવણી બલિષ્ઠ બની શકે. ખરું કામ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે વધી પડેલી ખાઈને પૂરવાનું છે. સાહિત્યમાં હિપ્પીવાદ રોગનો સૂચક છે, નિવારક નહિ અનેક વિટંબણાઓ વચ્ચે માનવભૂતિ ટકી રહી છે તે આસ્થાનો જેવોતેવો વિષય નથી. પોકળ શ્રદ્ધા વ્યર્થ છે, તો શ્રદ્ધાનાં દ્વાર જ બંધ કરી દેવાં તેમાં પુરુષાર્થની ખામી છે. સર્જકને માટે રસની ઉત્કટ સાધનાથી વધુ મોટો પુરુષાર્થ કયો છે? અલબત્ત, જમાને જમાને રસની સમજણનો પરિષ્કાર થતો રહે છે. સાધારણીકરણના સિદ્ધાંતને નવેસરથી તપાસવાની અને તેને સાચા સંદર્ભમાં ગોઠવવાની આવશ્યકતા પણ ઓછી નથી.

આ કવિતા માટે કોઈએ ‘રૂઝુ કવિતા’ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે તે કદાચ બંધબેસતો ન થાય; તો પણ, સ્વસ્થ જીવનદર્શનનો અભાવ, ઘણી વાર આંધળાનો ગોળીબાર, શબ્દોનો ગોટાળિયો ખીચડો, નમ્રવાદની હદ સુધીની પ્રગલ્ભતા, વર્જનાઓ અને કંઠાઓનો લાવા-રસ તો કોઈ વાર ફેશનની પરેડ જેવો વૈચિત્ર્ય મોહ જણાઈ આવે છે; અસુક જ ઢબનું આલેખન થઈ શકે એવી ચૈતસિક ંચિને કારણે એક પ્રકારની સંકીર્ણતા આવે છે. પ્રત્યાયનનો છેદ તો નવીન કવિઓએ ઉઠાડી મૂક્યો છે એટલે ભાવક કવિની અનુભૂતિના કેન્દ્ર સુધી પહોંચી શકે એવી વ્યવસ્થા તેમાં ઓછી હોય એ સ્વાભાવિક છે. કેટલુંક નિરૂપણ ગતાનુગતિક થાય છે તે આ કવિતાની મૂલ્યવત્તાને ખંડિત કરે છે. હિન્દી કવિતામાં પ્રપંચવાદીઓ તરીકે બાણીતા થયેલા કવિઓનું એક સૂત્ર હતું કે પુરોગામી કે સમકાલીન કોઈનું પણ જેમ અનુકરણ ન કરવું તેમ પોતાની અગાઉ લખાયેલી કૃતિનો પ્રભાવ પણ નૂતન કૃતિ પર પડવા ન દેવો. ટી. એસ. એલિયટ પાસેથી તેઓને આ વિચાર સંપ્રાપ્ત થયો હતો. અત્યાધુનિક કવિઓએ પરસ્પરનાં અને પોતાનાં અનુકરણો ટાળવાં જ પડશે.

રામપ્રસાદ શુક્લ

રૌરવદ્વારે રાજપુત્ર

શિવકુમાર જોષી

૧/૧૦ પ્રિન્સ યુનાઇટેડ મહમ્મદ રોડ, કલકત્તા ૨૬-
એલતામા, કહેવાન છે કે, ટીપુ સુલતાનના કેપ્ટિ સત્રા
એની જાગીર હતી હજી પણ ત્યાં એ કુટુંબના વાગ્સ
દારોની ખુસ્તી જમીન છે (કદાચ એ કુટુંબના કબજામાં
તરીકે પણ તે વપરાતી હોય!) એ જમીનના કટકાની
અડોઅડ રસ્તાને છેડે blind lane ના એકાન્ત અત
લાગમા આ ૧/૧૦ નમરનું બિડેરિયું મકાન છે ત્યાં
રહે છે હમણાં જ જેની જાહેરાત થઈ તે 'ગ્રાનપીઝ
પારિતોષિક'ના વિજેતા શ્રી બિન્દુ દે (શ્રી વિંધુ દે)

આમ તો શ્રી નિરંજન હાલદર દ્વારા અગાઉથી
સંદેશો મોકલ્યા હતા કે અમે સ્વિચારતા ૩૦મી જુલાઈ
'૭૨ ને રોજ સવારે સુવાકાતે આવીશું, ને વળતો
જવાબ પણ મળેલો. 'તપિયત સારી નથી, નહિ કાવે,
સોમવારે બની શકે, પણ સદ્બળાગ્યે આગને એ જવાબ
પહોંચ્યો નહિ અને મકાન શોધતા શોધતા લાઈશ્રી મધુ
રાયની સાથે હું બરાબર સવારે નવ વાગ્યે શ્રી બિન્દુ દેને
ત્યાં, ટેઈપ રેકૉર્ડર, કૉમેરા 'કવિલોક અને કવિના'ના
અંકો અને સૌથી ઉપર એમના રચિત સત્તા ભવિષ્યત'
કાન્ડસમૂહની મેં ખરીદી પ્રત-એ સાજસરઅમ
સાથે પહોંચી ગયો. એમના પત્ની શ્રીમતી પ્રભુતિ દેએ
ખજર આપ્યા 'એ નીચે આવે છે ત્યાં સુધી મને જે
કાઈ પૂછતું હોય તે પૂછો. એમનું સ્વાસ્થ્ય બરાબર નથી
ઉપરાંત કાઈ કામમા એ બેઠા છે

શ્રીમતી દે પણ જાલદપુર યુનિવર્સિટીમાં અચેત
શીખવે છે જતા, અમજીના પ્રાધ્યાપકમાં હોય તેની હો
શિખારી કચાચ નજરે પડતી ન હતી પચાસન વાર
કરી ગએલી ગૃહિણીથી વિશેષ કશું નજરે પડતું ન હતું
તો એ એક વાત ટુરત અનુભવાતી હતી એમની નજર
મા બુદ્ધિની ચમક હતી, વાણીમા નમ્રના હતી પતિની
એ સહધર્મચારિણી હશે તેની પ્રતિતિ જન્મતી હતી
બહારની બહુ દસ-નાઈ-બાર ફીનોના 'બગીચો

(૧)—એક યથો, બે કેગ અને બીજા 'અવર્ણનીય' લતા
ખાતાના બુંડ રસ્તા ઉપર ગર્વવડો. ગાયેનું ક્ષય પસાર
થતું હોય ને જાણના પોદળા પાછળ રાખ્યું ત્યાં
ચારે બાજુ નરી ઉદાસીનતા અને દરિદ્ર નજરે પડે
એમના બેડકબડમા પણ એવું જ વાતાવરણ — પહેલી
નજરે એવો ભ્રમ થયો અવારિયો ઓરડો, નવ-નાઈ
—અગિયાર ફીટ માડમાડ ઘુસ્તકાંથી ખીચોખીચ ચાર
પાય કબાટ એકાદ કબાટમા મા ફુગાના ઉત્તમાનું
માટીનું શિલ્પ મેટી લીતો ઉપર જામીની રાયના બે
ચિત્રો, બીજા પણ, ધૂળના આછા પડ નીચે દકાએલી રે
ખા અને રંગની ઉત્તમ પ્રસાદી સમા મૌલિક કેન્વાસ!

અમારી નજર ફરતી રહી મધુ શ્રીમતી દેને પ્રશ્નો
પૂછતો રહ્યો ને સાથે સાથે ટેપ રેકૉર્ડરની ગોપ્યથી
પનાવતો રહ્યો શ્રી બિન્દુ દે વર્ષો પહેલાં રૂઢીમંત્રિક
ફિવરના ભોગ બનેલા ત્યારથી એ રોજના બીમાર છે
હૃદયરોગ ઉપરાંત ગોલ્ડબૉર્ડરની બીમારી એમને શારી
રિક ભ્રમ માટે અયોગ્ય પનાવતી રહી છે સુખાપમાણના
એક વડીલ લાઈફ ડોનર બસુ, પ્રખ્યાત હોર્નરપેસના
લિસ્ટ, તે બિન્દુજાણના તમીજ તદ્દન રાહદાર્થમા
Glass with care જેવી તમિલ આ કવિએ
આટલા વર્ષ નખાવી રાખી છે

ત્યાં પડતા પાછળ પદમચાર થયો અને જિંચા, સૂછા
સંદેહ પાલખામા અને પગખીમા શ્રી બિન્દુ દેએ પ્રવેશ
કર્ષો નમણાં ચહેરા, નમણાં હાસ્ય એમના વ્યક્તિત્વમા
કશીક નમકત મહેરતી સાબળેલું કે high brow
માણસ છે પણ જિંચા ગપાટા માની લેવાથી કેવી મોટી
બુલો થતો હોય છે તેનો દાખલો એમણે પૂરો પાડ્યો

બેડક જામી એમની આરામપુરશીમા એમણે
આસન લીધું મધુએ સિગારેટ સળગાવી આપી થોડીક
હાથે એમ ને એમ વહી જવા દીધી ટેપ રેકૉર્ડર પણ
અમારું એ શ્રદ્ધાભર્યું મોન ચૂપચાપ તોધી લેતું રહ્યું

પછી કોઈ પણ જાતના ઉપચાર સિવાય સંવાદ શરૂ થયો. સામે મેઘાવી કવિ હતા; અમે બન્ને તો સહેજ કૂતૂહલવશ વિદ્યાર્થી સમા લાગતા હોઈશું એમની સમક્ષ !

‘પારિતોષિક જાહેર થયું ત્યારે આપને પ્રતિસાદ કેવો હતો?’ શ્રીમતીદેએ જવાબ આપ્યો : ‘કશું એ એમને એમ upset કરે તેમ નથી.’

‘ઉત્સાહ, આશ્ચર્ય, આનંદની કોઈ નજરે પડે તેવી માત્રા...?’

‘ના, કશું એ નહિ. ચૂપચાપ સાંભળ્યું એમણે. કવિ સુનીલ ગંગોપાધ્યાય સમાચાર લઈને આવ્યા ત્યારે તો એ, તબિયત બરાબર ન હતી એટલે, સૂતા હતા.’

‘તમને એનો અણસાર પહોંચ્યો હતો ખરો? એટલે કે રાનપીઠ-પુરસ્કાર આપને મળી પછી શકે એવી કોઈ વાત કાને આવી હતી?’ અમે સીધું કવિને જ પૂછ્યું.

‘ઇનામોની બાબતમાં હું ખાસ નસીબદાર નથી.’ એવો જવાબ એમણે સહેજ કટાક્ષ-મિશ્રિત રિમત વેરતાં આપ્યો.

‘કેમ? સાહિત્ય ઍકેડેમીનો પુરસ્કાર તો આપને ૧૯૬૫માં મળ્યો છે ને?’—એવી દલીલ એમના વિધાન સામે કરવા ગયો ત્યાં જાણે મારા મનમાંથી જ જવાબ રકુચો : ‘અરે હા ! પણ મોડો મળ્યો ગણાય. એક રીતે ધણું વર્ષ પહેલાં તે મળ્યો જોઈ તો હતો.’

પછી તો કવિતાની વાતો નીકળી, જીવનના નિઃસહ વિષે વાત નીકળતાં કહે : ‘Yes, he was our major poet among minors. એ ખૂબ શરમાળ અને withdrawn હતા. એક ગ્રંથિ એમને પજવતી : બીજાઓ એમને સ્થાનચ્યુત કરશે, નીચા પાડશે, એનો અકારણ ભય—’

‘આજના બંગાળી કવિઓ વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?’

‘જુઓ, આ સામે પડ્યા છે તે નવા કાવ્યસંગ્રહો છે. પ્રેમપૂર્વક, શ્રદ્ધા અને સન્માનપૂર્વક આ કવિઓ એમનાં પુરતકો વાંચી જવા માટે મને આપી જાય છે. સમયની તાણાતાણ ન હોય તો એ બધું વાંચી જાઉં છું પણ

ખરો; ને લાગે છે કે નજરે ચડે એવું કામ બંગાળી કવિતામાં થઈ રહ્યું છે. સોએક કવિઓ તો ખરા જ; અને નાનામોટાં માસિકપત્રોમાં પણ કવિતા ઘણી પ્રગટ થાય છે.’

‘આપને માટે કેવો ભાવ?’

‘આમ તો, અમારી બંગાળી હોયે આવતાંવાર પદ-ધૂલિ લે, માથે ચડાવે, વંદન કરે, અને સામે હોય ત્યારે એવો બધો વર્તાવ હૃદયપૂર્વકનો છે એવું લાગવા દે. પણ અહીંથી ગયા પછી, કોણ જાણે શાથી, સાવ જુદો જ વર્તાવ પણ અનુભવાય.’ એમણે હસીને એ વાત આટોપી લીધી.

સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર વિષે બે-એક સવાલ-જવાબ થયા. શ્રદ્ધાનત મુખે એમણે કવિ કુલચુરને ધિરદાવ્યા. ‘એમને હું સાચા અર્થમાં major poet ગણું છું. એ સ્થાને અમારે ત્યાં કોઈ પહોંચ્યું નથી એટલું જ નહિ, પણ એ ઘણું જીએ હતા, beyond reach...મારા ઉપર એમની સારી એવી અસર છે જ. હું તે સ્વીન્દ્રનાથ ગૌરવ અનુભવું છું...પણ રવિ દાકુરે એટલું બધું લખ્યું છે કે એમનું બધું જ વાંચ્યું હોવાનો દાવો કોઈ ન કરી શકે.’

સ્વીન્દ્રનાથ માટેની એમની લક્ષિત બોલકા વાણીનું રૂપ ધારણ કરીને ન પ્રગટી એમ કહી શકાય, પરંતુ એમની નજરમાં એ લક્ષિત છલોછલ પ્રગટ થતી હતી. એમની બાબતમાં મારા મનમાં વસી ગયેલો બીજો એક ભ્રમ દૂર થતો હતો. નવા કવિઓમાં એક ફેશન છે—રવિ દાકુરને ઉતારી પાડવાની, એમનું અવમૂલ્યન કરવાની. કદાચ બુદ્ધદેવ બસુની જેમ મિત્રનું દે પણ એમને એટલા મહાન કવિ નથી ગણતા એવો એક સાવ પાયા વિનાનો મારો ખ્યાલ હતો તે આ રીતે જડ-મૂળથી ખસી ગયો, તે કારણે હું નિરાંત અનુભવી રહ્યો.

‘બંગાળી નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા અને બીજા સાહિત્યપ્રકારોને હિસાબે બંગાળી કવિતાનું સ્થાન જીત્યું છે એમ અમે કવિઓ તો માનીએ છીએ.’ એમણે હસીને કહ્યું; અને ઉમેર્યું : ‘જે કોઈ બીજા પ્રકારોમાં લખાય

છે તેનો પરિચય મને નથી; એટલે કવિતા માટે આવો દાવો કરવો તે કવિ મિત્રોનો ego પણ હોય '

સિગારેટના કચલોના લેતાં એમની નજર પારવાર પારણાં બહાર કોઈ અપ્રત્યક્ષ બિંદુ ઉપર રિથર થતી. અશુભ અંગ્રેજીમાં એ જવાબ આપતા; ક્યારેક બગાળાનો વ્યવહાર પણ થતો. મજાનો અવાજ, એમ નાટકવાળાને લાગે. વાનો કર્યા જ કરીએ, સભળ્યા જ કરીએ, એવી એ અવાજની માધુરી હતી.

રવિ કાકુરનાં ચિત્રો કોલેક્શન કોલેક્શન એમની પાસે collection છે, એ વિષય ઉપર થોડી રમજલરી વાતો થઈ મેં કહ્યું : 'રવિ કાકુરને પોતાના ફોટો પડાવવામાં ચીવટ હતી એ સમાન હવા કે એમના ફોટો સારા આવે છે.' સિગારેટનો છેડો છૂટ લઈને મિશ્નુ દેએ એમનું રમતવાળું રિમત વેરતા કહ્યું : 'અરે હા રે! પશ્ચિમ તરફ સૂર્ય ઢળતો હોય ત્યારે જ, એવા નમ્ર પ્રકારમાં એ ફોટો પડાવવા તૈયાર થતા. એ બાગમાં એમનો આગ્રહ રમજ પેદા કરે એવો હતો.'

'કવિતા'ના અકમા પ્રગટ થયેલો રવિ કાકુરનો એક ફોટો એમને ખૂબ ગયો. એમના સંપ્રદમા ભેળવી દેતા અને એ અંક એમને સેપી દીધો. 'અરે જો તો, આ રવિ કાકુરની છબી આપણી પાસે નથી; આમિત્રો આપણને તે આપતા બલ છે' એમણે પ્રજ્વલિતેની પોતાની ખુશીમાં ભાગ પડાવવા આમંત્ર્યાં.

આ દરમિયાનથી જ પણ ત્રણેક જુવાન કવિઓ બેઠકમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા મધુ રાય વચમાં વચમાં વાતચીતમાં જોડાઈ જતા હતા; આઠી મોટા ભાગ તે ૨૫ રેડોર

રાજેન્દ્ર શાહ

તાડું નામ

એના પર એકાચેલું હતું તાડું નામ.

બીજું કોઈ સામ્ય નહીં,

નહીં કોઈ કામ્ય;

રેખાની ગતિએ તારો પ્રગટ દમ્ભામ!

રજત વેંટડીનો મજુલ રણકાર:

જાદુ કરી વહે, મન

માડું નવ રહે;

ભમે, ઘડી અહીં તો ઘડીકમાં એ પાર!

અચિત આપણું આમ થાય એ મિલન:

કોઈ ધરે નામ તવ,

બીજું ધરી નામ

તુ આવે તો—તુ ન મુકલિત મા પવન?

મળી ગયું નામ એનો અંતરને હર્ષ:

કથ થ હો, ન હો; હવે પામું તવ સ્પર્શ.

પત્ર

ઊતરતા વૈશાખનો છાયાહુપ્ત મરીચિ-મધ્યાહ્ન, ગામેતરે જતી બસમાં વિદાય લીધી તે સજલ હોઠના અસ્ફુટ ઉચ્ચારણે.....

ચક્રના ઘુર્ણરે ઘોંઘાટે ન એવું જરી યે સંધાન. નેત્રનું ઇગિત પણ એણું ન'તું રમાલની આડે.

વાતી ધૂને વીધી જતી બસ આવે આવે

એઈ છું હું

હરના વળાકે વૃક્ષાની પાછળ અદૃશ્ય થઈ ત્યાં લગી

પછી પથ ગમે સરી

આપણું ખેતર ફળલચ્ચા આંખા નીચે મૂકી દઈ મને.

કાચી કેરીની ખટાશ-મીઠાશની ઉજાણી ગઈ કાલે જ

કરી'તી આપણે

જેનો ધરવ ન હતો એને આજે અડવાનું મન થયું નહીં,
ઘટામાંથી રહી રહી ટહુકે કાપલ નિમંત્રણ હતી તને;
વનભરી દહોદિશ વહેતું હતું સરલ માધુર્ય...

બસ તને લઈ જતી આવે આવી-કાણુ જાણે કયા રઘવાટે!

ન-કને-ને જોતી આંખને મેં ફેરવી લીધી આકુડા આંચકાથી.
સામેની વાડ પરની વેલે ખીલ્યું હતું નીલ ફૂલ.

વરણાગી રંગની પાંખોએ વળી વળી ઝૂકી, જય હારી,
ચંચલ પતંગ.

કેલિની સુગંધ સહ
કાનમહી ઝીલું એની મોરલીનો ઝીણો ઝીણો સૂર.

પતંગ ને પુષ્પે ત્યાં તો ધર્યો કશાં સિત્ત પરિધાન!
(અવનવાં રૂપમાં યે એનાં જ એંધાણ)
જન્મની આ પીઠિકાએ ગતભવ કે ભાવિનું જણાય જીવન
એવે અનુભવ મારાં ચક્રિત નયન.

રૂપે રૂપાન્તરે એ જ રાગ ને પરાગ.
એકાએક સાંજુકો ફૂંકાયો વાવંટાળ-ધૂળે ભરી આપું
યે આકાશ.

સૂતી સીમે સર્વત્ર એનો જ સસવાટ.
સાખ પડી જતી ભૂમિખોળે.
ઊમડતાં વાદળમાં ક્યારે આથમ્યો દિવસ? ખબર ન એની.
વહેલી વહેલી પગલાં પાડી રહી'તી રાત.

વિહ્વલ વેંટાળનો સાથ હતો ઘરભણી જતાં
ઘેરાતાં અજુમતાં વાદળ
પક્ષે પક્ષે વિદ્યુત અજંબે
આવેગનો ફરે છંટકાવ.
પાંપણ ઉપર ઊલાઈને અરી જતી હતી શીતલ શિકર.

અને માછકની સંભાળમાં તથા ખિન્નુ દેની
વાતો અપલક દિલ્લિએ એક ચિત્તે સાંભળ-
વામાં ગૂંથાયેલા રહ્યા. ૧૮મી જુલાઈએ
શ્રી ખિન્નુ દેને ૬૩ વર્ષ પૂરાં થયાં એ મા-
હિતી મળતાં પણ મધુ રાજ થયેલા : 'હું
પણ જુલાઈમાં જન્મ્યો છું, તમારા કરતાં
સાતેક દિવસ પછી—' વયમાં વયમાં
આવી વાતો પણ થતી રહી.

‘મારી આ કુઝણ અવરથા અનેક રીતે
આશીર્વાદ સમી છે. હું ભાગ્યે ખબર જાઉં
છું; અને આને, સચ્ચાઈપૂર્વક, સમારંભો-
માં હાજરી આપવાની અશક્તિના કારણ
તરીકે, રજૂ કરી શકું છું. થીએટરની બંધ
હવા મને ગૂંગળાવે છે, અને લાંબો વખત
ખેસી રહેલું અનુકૂળ પડતું નથી. એ કારણે
જ નાટક-સિનેમા કે મેળાવામાં મારી
જેરહાજરી. પણ તે મારી સગવડને કારણે;
મારાથી મારું કામ થયા કરે છે.’

આ વાર્તાલાપ દરમિયાન મારી નજર
એ નાના સરખા ચોરડાની ‘સમૃદ્ધિ’ ઉપર
વારંવાર ફેરા ફરી લેતી હતી. ગુજરાતના
ઝોણમાં ઝોણ સાધનસમ્પત્ત લેખકની
અવરથા પણ આ કરતાં સારી હશે એવો
એક વિચિત્ર અંદાજ આવી ગયો. કપાટો-
નાં માપ-ઘાટ રંગ-રૂપનાં કોઈ જ ઠેકાણાં
ન હતાં. પુસ્તકો-સામયિકાના ખડકલા
પડ્યા હતા. દિવસો સુધી કોઈ હાથ ત્યાં
અડચો લાગતો નહોતો. કપડું જડેલી એ-
મની આરામપુરથી ઉપરાંત ચાદર ખિ-
જાવેલી એક પાટ અને ખીજ ખે જૂની
પુરશીઓ, આટલું હતું રાચરચીલું. મુખ્ય
દ્વાર પરનો લોલો પડો, ને એમના ‘આંતર-
મહેલ’માં પ્રવેશવાના આરણ્ય ઉપરનો રંગ
હારી ગયેલો પડો, એ બધું સદેજ વિચિત્ર

લાગતું હતું દારિદ્ર્ય કરતાં આવું બધું
ચલાવી લેવાની વૃત્તિ આ પાછળ હતી ?

ત્યાં તો પાછળનો પડેલો હવાથી હાલ્યો
ચાલ્યો; મારી નજર અદર પડી. કદાચ ત્યાં
રસોડું હતું બાલ્યુમા બાથરૂમ હતી બધું
અધારિયું અને અવ્યવસ્થિત આ બધું નજરે
પડ્યું તેના અનુમધાનમાં જ પુછાર્થ રચ્યું
હશે મારાથી—‘બગાળીમા સાહિત્યના પુ
સ્તકોનું વેચાણ કેવું ?’

ને એમણે થોડી આપવીતી અને ખીજ
લેખકોની વીતંક પછી વર્ણવી બતાવી
ગુજરાતની જેમ બગાળમા પછી લેખકોની
સંઘકારી મહાળાઓ જૂમિશાથી થઈ છે એ
બધી વાતો બાણવા મળી એમા પોતે પછી
કથાક દોષિત હતા, ખીજ મિત્રોને પછી
વાકચુનો હતો, ઉપરાંત, મદદ કરવાની ઉદા
રતા છતાં, સરકારનું રેડ ટેપિઝમ્ પછી
નડતું હતું એની માહિતી એમણે ખૂબ
નિર્લેપલાવે—તટસ્થ રહીને આપી.

મારા હાથમા ‘સ્મૃતિ ચિત્રા ભવિષ્ય’-
ની ૧૮મી મે ૧૯૬૬ની (એટલે કે ખીજ)
આવૃત્તિ હતી તે માગીને પોતાના હાથમા
લેતા એમણે કહ્યું: ‘આવું આ પુસ્તક બજાર-
મા નથી મળતું! પ્રકાશકે ગર્ભ કાલ સુધી
જાણ્યો રાખ્યું છે, પછરસો નકલ એમ તે
એમ વધુ વેચાર્થ પડી છે!’

પ્રથમ આવૃત્તિ બગાળી સંવત ૧૩૭૭
ના વૈશાખમા પ્રગટ થઈ અને સાહિત્ય અકા
દમીનો પુરસ્કાર મળ્યા માદ ખીજ આવૃત્તિ
મે-એપ્રિલમા ૧૯૬૬મા પ્રગટ થઈ એ
જોતાં વાણું ટકે બેસ, આજે જર્જરીત
ગયા... આ પુસ્તકનું બજાર આવું છે કોણ
ચીજ આવૃત્તિ છાપવા તૈયાર નથી’

‘હવે છાપશે, આ પ્રહર્ષ પૂર્વક છાપશે’ મેં

૧૦૨] કવિશોક • સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૨

મકરન્દ દવે

ખેતરમાં

અહો, હવાનું ખેતર ખૂબ હિનોળા લે
ને મળ નખ પાક રહ્યા કિંગ્ડિરિરણે ઝૂલી
ને તો ચે સુની સીમ • થતું કે સાદ મ્
ઓ આવો! ત્યાં છા ખડતલ મોજલયર્થ મૂલી

કયાય કળાતા નથી દાડિયા, કયા શોધુ ?
આ દાતરડી તો પડી કાટ ખાતી ધૂળે,
લે ચાલ જીવ, જે ધાન મળ્યું તે વાહી લે
ને આપ કોઈને બાધી સોનેરી પૂળે.

આ ખેતર, આ એબર અન તો ચે ભૂખી
નજરોના ભાણુ ધાનમુઆ ટોળેટોળા!
કેની લણણીનો તાલ જીએ છે રાહ, છતા
શ હાડપિજરોના ભાણે પોલા ડોળા ?

નમતી સાજે જ્યાં હવા તણા ખેતરમા જઈ,
ઘર હાળા જાણુ,—દાતરડી મણુ કે ને દઈ ?

દુઃખ

દુખને જ્યારે દરથી દીર્ઘ
મૂત એની લાગતી મહા ઘોર,
નિકટ નિકટ આવતા નેણે લાગતું શેણું!

કયા ચ રે એવું એટલું નથી જોર...

વેદનાની અહીં ભડકે વેહી,
હોડહોડને નાખતી છેહી,
તોય રે ખેડું કોણુ અમેહી!

દુખના એને સ્પર્શને નહીં ચીરી નાખતા નહોર.

ધરતીનું ધન સારું બૂટડું,
ગગન આખું કાળજી છાણુ
હાય, હળાહળ દૂટડે પાણુ!

આવી કાળી રાતમા કયાથી ઊંડે ઊગતું ભોર.

સોના-છતરી

સોના-છતરી અમલતાસની રૂઝે
બળબળતો સૂરજ સૃષ્ટિને ભલે ચડાવે ચૂઝે.
કાણે માગી ઘટાદાર વડલાની ઘન-વન છાયા?
કાણે ચાહી વાદળ-દળની પળ વિખરાતી માયા?
પ્રભાતમાં પોંખ્યાં તે કિરણો બનતાં ભલે પરાયાં,
મારી માટીમાં પોઢ્યું આ કાચું સોનું
અમલતાસને એક ઇશારે ખૂલે.-

આ ડાળડાળનાં ફૂલ રઘ્યાં શું મંગળ ગીતો ગાઈ?
એને ભાલે સપનાંમાં ઘૂંટી પીળ રહી અંકાઈ?
ને સૂરજ આંગણુ અગનતાવડે હલાવતો હલવાઈ?
આ હમણાં આખી સીમ હલકતી ઘેરાશે
સાજન-માજનની વાવંટોળી ધૂળે!-
કયાંય ન હો મન-ભુલાવતી ખસખસની પરદી આડી,
ને બપોરને ઢાંકી કરવી ના નકલે હવાની ટાઢી,
એ આવો, સૂરજ, ચમકે તીખી તવ અંબર-અંબાડી,
આ સ્વાગત કરતી ડાળ ધરાના પીળા ધમરક
અમલ અમલ પટકુલે.

મમરો મૂક્યો, ને એ હતી પડયા: 'હા!
પુરતક અને કવિ-બનેનું સાદવેજ થશે આ
પુરસ્કારને કારણે.' એમાં ફરિયાદનો રણકો
નહોતો, છતાં પેલા હાસ્યને અખંડિત રા-
ખતાં એમણે સૂચવ્યું: 'પુરસ્કાર લેખકની
હવાતીમાં મળેછે એવળી સારું છે, મરણોત્તર
મળે એનો કોઈ અર્થ નથી. એમાં ય લેખક
વયોવૃદ્ધ થાય ત્યારે જ એવું recognition
થાય એ પણ ખોટા શિરસ્તો છે.'

આના અનુમંધાનમાં સાહિત્ય અકા-
દમીના પુરસ્કારની વાત નીકળી. મેં ટીખળ
કરતાં માહિતી આપી: 'અમારે ત્યાં સાકંતી
વયની પેલી બાળુના દોઢ ડઝનની અને
સાકંતી આ બાળુના પચીસેક લેખકોની
કચૂ લાગી ગઈ છે; તમારે ત્યાં?'

'હું ચોક્કસ માતું છું કે વયનો ખયાલ
રાખ્યા સિવાય એકમાત્ર શુભવત્તાને ધોરણે
જ અંકડેમીનો પુરસ્કાર અંદર થવો જોઈએ.
આ પુરસ્કાર પાછળ દષ્ટિ આ જ હતી.
એમ ન થાય તો આજનો આશારપદ બુ-
વાન લેખક એના ઉત્તમ સર્જનકાળમાં
ઉપેક્ષિત રહેવાનો.'

કવિ સહેજ થાક્યા જણાતા હતા. પણ
ત્રણતિદેવીએ અમને કહેલું કે, 'વાતચીત
માટે બહારથી કોઈ આવે છે એ સમય
એમને માટે સારો વીતે છે, એમને એમની
ખીમારી યાદ નથી આવતી,' એટલે એમે
તો બેઠક લંબાવ્યે રાખી.

એમનું 'આદિમ-અન્તિમ' કાવ્ય સ-
વારે જ, મુલાકાત માટે જતાં પહેલાં, નજરે
પડ્યું હતું:

તાર પાયે અશોક-પલાશ,
આમિ બોઈ વિ-વર્ણુ શિશિર;
તાર ચોખે હોસિર નિશિર,

આમિ માઘી ભોરેર આકાશ.
તાર ગાયે આદિમ ગૌરવ,
આમિ યોઈ અન્તિમ તુષાર;
તાર હાસિ અલકા-સંભાર,
આર આમિ સ્મૃતિર રોરવ.
આસખે કિ પેરિયે આધિન?
આમિ જાખો ફેર કિ હાથુને?
કાલ-કે જિતખો કાલ યુને,
ઐક રાત્રિ પાખે અન્ય દિન ?*

(કાવ્યનુવાદ સામે)

પેલી વારંવાર દૂર મંડાતી નજર ધ્રુવ-
પદ સમી પ્રવૃત્ત હતી વીતી ગએલા ક્ષણ-
ને, વસંતની રંગીનીને એ યાદ કરતા હશે?
કે પછી સ્મૃતિના રોરવ(નર્ક)માં કલ્પિત
બોલે વહે જવાની અશક્તિ એમને પણ-
વતી હશે? વિવર્ણ શિથિરને વહે જતી
એમની કાયા ન્ને કે એ થાક વ્યક્ત કરતી
હતી, આરામપુરણીના કાપડના વળાક
સાથે તે જડાઈ ચૂકી હતી.

‘પુરસ્કારના પૈસાનુ શું કરીશ એમ
પૂછો છો? પાકો નિર્ણય હજી કયો નથી.
પરંતુ એક વિચાર અમલમાં મૂકવાનું મન
થાય છે. તેજસ્વી, જીજ્ઞાસુ કૌપિકાના પુત્રકો
પ્રગટ કરવાનું એમને માટે અધરું બનતું
નથી છે. એવીકાઈ યોગ્યના વિચારું છું કે
એમને રાહત થાય તેવા કાર્યમાં આ રકમ
લગાડી શકાય...’ સ્વ. શ્રી તારાશંકર અને
ભાઈ શ્રી જિભાશંકરના આ પારિતોષિકની
રકમના ઉપયોગના ખયાલોની વાતોના અ-
નુમંદાતમાં એમણે અધર્મોચી આખેજાળ
આપ્યો. પ્રણતિદેવીનો પલ્લુ આ યોગ્યતામાં
પૂરો સાથ હતો એમ દુરત કળાયું.

આ મુલાકાતનો અત એમની પાસે
એમના પારિતોષિક-વિજેતા કાવ્યની

કવિ વિષ્ણુ દે

અનુ • કનુભાઈ જાની

તાર પાયે અશોક-પહારી

તેની પાની અશોક-પહારી,
હું તો વહુ વિવર્ણ શિથિર;
દેને તેને હોળી કેરી રાત,
માવનું હું ભળકડું આભ.
તેને ગાત્રે આદિમ ગૌરવ,
હું તો વહુ અન્તિમ તુષાર;
તેને હાસ્યે અલકા છલકાય,
અને હું તો સ્મૃતિનું રોરવ.
આવશે તે આસો કરી પાર ?
કે હું પાછો ક્ષણે જઈશ ?
કાળ ગણી લતવો રે કાળ ?
રાત એક પામે ખીજે દિન ?

પિનાકિન્ ઠાકોર

સહુ ય પલ્લુ નામે

તમારા રહેરાનું રટણ કયું છે નિત્ય, મિત હો!
અહો એના સ્પંદ શ્વસુ સતતા; હું, યાદ ભરું છું,
તમારી આખોએ નજર કરું છું, પંથ શ્રદ્ધું છું,
તમારા અંગોએ ગતિમય હું લાવણ્ય લહું છું.
તમારા શબ્દોએ ધ્વનિ મધુર આદોલિત સહુ,
તમારા શ્વાસોએ સુરલિ થકી પુષ્પો પ્રગર્ડ હું;
તમારા રહેરાથી સકલ મુજ તો સાર્થક રહે,
અરે એનાથી તો નસ નસ વિષે હું ધબકું છું,
તમારે તો શું? આ સહુ ય પલ્લુ નામે હું તમને
મદા સંભારીને પ્રિય પરમ હો! પારું મુજને.

કવિ વિષ્ણુ દે અનુ. કનુભાઈ મની

આમરા સમ્રાટ નેઈ

સમ્રાટ ના આપણુ; કો વિલા'તના
ઉમરાવ જેવી
ના દુર્ગતિ, સ્વપ્ન નસીબમાં યે;
આ તો વળી અફસર ચીની ફેન્ચે
માનેલ જે સૌખ્ય જ મોઢું-મોઢું
ખાંધેલું, તે ચોક્કસ આપણું યે-
શય્યા થકી એક
શય્યા ખીણના જ વિલાસનું જે.
અલ્લરિયાના અવસાદમાંહીં
નકામી છે તદ્દન કાકવિષ્ટા
અસ્તિત્વની ખોજવી હાલ આપણા
આ પાપ ને પુણ્યવિહીન દેશે,
દાઝેલ છે જ્યાં દિવસો અને વળી
વિષાદ પૂર્ણે વહેતી નિશાઓ.
છીએ જ તો નર્કમહીં જ આપણે,
અને વળી લાન નહીં જ તેનું યે !
તેથી જ તો આ વરમંડપે, આ
ના લાસતા નર્કમહીં નથી વર !
તેથી જ તો, રાજકુમારી ને આ
રાજતણે કુંવર ખે ય ઊભાં
આ નર્કની દેવડીએ પ્રતીક્ષે
રસ્તે ઊભી : સ્વાગત થાય ક્યારે !
જેને ખપે આખરૂ મૂળથી જ,
જે ચાહેતા કેવળ માન-મર્તબો,
વળી, પ્રતિવાદ થકી ય જે ચહે
સલામતી કેવળ,
તે જ તો ઊભાં
આ ખેલ કન્યા-વર તો અહીંનાં.

છેવટની પંક્તિઓની આવૃત્તિથી આવ્યો.
સાંભળ્યા જ કરીએ એવો ઘેરો મધુર અ-
વાજ, ને તેમાં યે એ શબ્દો—

આમરા સમ્રાટ નેઈ,
વિલાતેર બને દિદુર્ગતિ
સ્વપ્ન આ કપાલે નેઈ,
એમોત કિ ફરાસીસ
માન્દારિન-મન્યે સુખ
નિર્દિષ્ટ બા મોટામુંટિ
એક શય્યા થેકે
અન્ય શય્યાર બિલાશે.

આલજરીય અવસાદે
અસ્તિત્વેર કાકવિષ્ટા ખોંગ, તાઓ
નિતાન્ત અસાર
પાપ પુણ્યહીન દેશે,
દગ્ધ દિને વિષયજી રાત્રિતે.
આમરા નરકે આછિ,
અથય એ જ્ઞાન નેઈ મને
તાર્ધ બિળાહ સલાય,
પ્રચલ્લ નરકે આજબર નેઈ,
અથય રાગ્ગર છેલે
એવં રાગ્ગર મેયે
નરકેર દેહિતે

રાસ્તાય પ્રવ્રુત આછે
સ્વાગતેર પ્રતીક્ષાય,
શુધુ સ્વભાવે પ્રતિષ્ઠા આપ,
પ્રતિવાદે પ્રાણમાન માય બરાલય,
તારાઈ જે બરકતે !*
(કાવ્યાનુવાદ સામે)

કેલરિજ

જીવન, કવન અને કાવ્યારવાહ
ક્રમશઃ પરીખ

અં શ્રેષ્ઠ સાહિત્યના ઝરખે બેઠેલા અગ્રગણ્ય કવિઓમાં કેલરિજ પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે. આજે અમને સૈંકા વીત્યા છતાં પણ જગત તેની યાદને બિરદાવે છે તે શુ તેની આગવી પ્રતિભાની સાક્ષી તથા પૂરતું? એણે દુનિયાને સ્વપ્ન અને રહસ્યના જામ પાવા, પ્રકૃતિ અને માનવતાના રંગોમાં ઝળેળી, લયના હિંડોળે ઝુલાવી અને આખા આખતી કલ્પનાના ઉડ્ડયનો પણ કરાવ્યાં. પોતાની આવી કાવ્યશક્તિનો પ્રભાવ જગતને દર્શાવનાર કવિ પોતાના સાહિત્યસર્જન દ્વારા ભુગ્ભુગ જીવંત એ નિઃશક છે.

આવા એ કવિ સંયુક્ત રાજ્ય કેલરિજનો જન્મ ઈંગ્લેન્ડના ડેવનશાયર પરગણાના ઓટરી સેન્ટ મેરી (Otery St. Mary) નામે નાના ગ્રામમાં ઈ. ૧૭૭૨ની ૨૧મી ઓક્ટોબરે એના માતા-પતા તેરમા અને હેલ્સા મેનાન તરફ થયેલો. પિતા જહોન કેલરિજ દેવળના ખાદરી ઉપરાંત ઈ. ૧૭૬૦થી 'કિંગ્ઝરૂલ' નામે શાળામાં સેક્ર પલ્ક આપના રહેલા. નિષ્કાવાન, સાદા, હલ્લા હલ્લાના, ચાની, ધંડિત અને કંઈક ધૂની રીતભાનવાળા એ પિતાએ પોતાનાં જીવન અને ચાન્સિયની છાત્રી હાપ પોતાના મંતવો પર પારી હતી.

ઓટરીમાં વીતેલા પોતાના બાળપણને યાદ કરતાં કવિ કહે છે, 'મારા પિતા અને ખૂબ ચાહતા અને મારી માતાને તો હું લડકપણે માલ હતો. પરિણામે મારે

કેલરિજ

જેમના જન્મની આ મહિને બરોમી જન્મેલી છે.

દુઃખી થવું પડ્યું. કિશોરોની રમતમાં અને બિલકુલ રસ ન હતો. હું અવિરતપણે વાંચતો અને આડ વર્ષની વયે પહેાંચુ તે પહેલા તો પાકટ બની ગયો હતો।' આમ, અઘણીથી જ કવિમાં બાલસુલભ વૃત્તિઓનો અગ્રાવ રહેલો. નાનપણથી જ એ તીવ્ર લાગણીશીલ હતો અને પોતાના મોટાં ભાઈઓને સાથે પણ કાઈ રીતે લળાં સકતો નહિ; પરિણામે પોતાની જાતમાં જ એ બોવાતો ચાલ્યો. આમ નિરોષ, એકલા પડેલા ને લાગણી-

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

એક ગુલાબ અને લૉંગવૂડ ગાર્ડન

(હું પોતે અને અમેરિકા)

ખાલી થઈ ગઈ છાબ-

સોહુ કેશ ઘટામાં એક ગુલાબ

લૉંગવૂડના ગાર્ડન મધ્યે એ તો ફરવા નિસર્યું

એવું આંસુ ખર્યું

ભાગ્ય ભર્યું નમણી નારીનું ત્હોય નિસાસે

એકલ કચાંથી આવી પ્હોંચ્યું આ પુષ્પોના આકાશે?

ટીકી ટીકીને નીરમે એ તો ગુલાબ જૂમખાં ભાતભાતનાં

અવલાં-નવલાં રંગરંગનાં જાતજાતનાં

કાઈ શ્વેત ને કાઈ પીળા તો કાઈ ગુલાબી

સુગંધ સાથે રંગચટક કઈ આંખોને ના ભાવી?

લૉંગવૂડને પથરાયેલો ગાર્ડન જોતાં ગુલાબ ડગલાં માંડે

કેશઘટાનું ગુલાબ પગલાં માંડે—

લાખ લાખના હીરાથી ચે કિંમતી કાંચો મ્હોંચી

પુષ્પો પુષ્પો પુષ્પો પુષ્પો જોતાં

રહ્યાં લોચનો રાતાં

પોતે એકલ ને અહીંયાં તો જામ્યો મેળો

પોતે ટીપું, અહીં તો વહેતો વહેળો—

કમળપત્રની થાળી મધ્યે

પ્રસન્ન થાતી પાંખડીઓના સરવર મધ્યે તરતો સૂરજ જોયો

ખહુ લાગ્યો તડકો એણે તો કમળપત્રનો છાયો ઓઢયો?

સ્વપ્ન સરીખી સુગંધ ત્હોયે ક્ષણનો મીઠો શ્વાસ

અંતરમાં એક એટલી આશ

લૉંગવૂડના ગાર્ડનને ના અંત

પોતે થાક્યું પાક્યું પરંતુ એ પેખ્યો ના પેખ્યો પૂરો

ત્યાં તો નિજની પાંખડીઓ જ ખરંત...

બારી

સૂર્યને જોયાને તો વીતી ગયાં

શત શત વર્ષ

શીલ એ કિશોરે ત્યારે આશરો શોધ્યો
પુસ્તકોને; અને એ માટે પિતાનું અનેક
ગ્રંથોથી સભર પુસ્તકાલય હાજર જ હતું!
સમવયસ્કોથી અવગણાએલા એ કિશોર-
ને મોટેરાંની વાતોમાં રસ લેવાનું ગમતું.
રમતોનું રાજ્ય છોડી ગંભીર બની ગયો.

શિશુકાળથી જ ક્રિયાશીલ જીવનથી
ચાતરીને વિચારો ને વૃત્તિઓના જગતમાં
દોરાર્ધ ગચ્છેલો એ કવિ જાત સિવાય
બીજા કોઈ સાથે ક્યારેય બેઠ્યો નથી;
અને તેથી બાહ્ય જગતમાંથી જે પ્રાપ્ત ન
થયું તે મેળવવા એ આંતર જગતમાં વિ-
હર્યા. શાળામાં પણ એને તે જ પરિરિથ-
તિનો સામનો કરવો પડ્યો. નિષ્ક્રિય બની
કોઈ પણ રમતગમતમાં ભાગ ન લેતો
હોવાથી બધા વિદ્યાર્થીઓ તેને તરછોડતા;
તો બીજા બાળુ પરિપક્વતામાં પરિણમેલી
યાદદાસ્ત અને સમજથી પીઠ ઓંચોતું તે
પ્રિય ભાજન બની ગયો. તેની શક્તિથી
આશ્ચર્યચકિત થએલી એ પ્રૌઢાઓના
અહોભાવે એને વધારે પડતો ડોળી, અવા-
સ્તવિક અને અણુધ બનાવ્યો.

બાળપણથી જ પેલી ઍરેબિયન નાઈ-
ટ્સની વાતોએ તેના મન પર જખરી પકડ
જમાવેલી, અને એ નશો તો અન્ય વાસ્ત-
વિક નશા કરતાં પણ અજબ અને ગજબ
હતો. ચમત્કારિક અને વાસ્તવિક વચ્ચેનો
ભેદ શોધવાની શક્તિ તો છ વર્ષની વયે તે
શુભાવી ચૂક્યો હતો. બાલસહજ નિદોષતા
અને જે તે માની લેવાની મુગ્ધતાએ એને
ચમત્કારિકતાનો શિકાર બનાવી દીધો
હતો, એ પોતે જ એ વિષે એકરાર કરે
છે કે ‘મારામાં બાલસહજ સરળતા અને
નવું શીખવાની તમન્ના હતાં, પણ કોઈ

બાળસુલભ દેવ ન હતી પાંચ વર્ષની વયે
લવાનક તાવથી ફફડતા એ બાળ કવિને
અર્ધગમગમ અને અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં
પોતા પર ધરી આવતી બેકોળ વસ્તુઓની
ફાજની ફાજનો અને તેને દૂર હસેલવા
સાથ પ્રાર્થનાના દેવદૂતોનો ભાસ થયેયો
બીજા બાળકોથી બુદ્ધા તરી આવતા આ
કવિ સ્વપ્નોનુ ફરજદ બની હમેશા
સ્વપ્નમાં જ રાખ્યા શિશુકાગથી જડ
નાખી પડેલા ચમ કારનાં આ બીજા એની
કાવ્યવાદીમાં પાગરીને પ્રફુલ્લિત વેલ
રૂપે ફાલેલા બોવા મગે છે 'The Ancient Mariner' ને 'Christabel' ને
બેવા કાન્યો એમના એ ચમત્કાર પ્રત્યેના
આકર્ષણની સાક્ષી પૂરતા હલુ મચ્છુ છે

પિતા ને શાળામાં શિક્ષક હતા ત્યા
છથી નવ વર્ષ દરમિયાન કવિ બાળ્યા આ
શાળામાં એમણે અંગ્રેજી સાહિત્યની પ્રશિષ્ટ
સાહિત્યકૃતિઓ તેમજ ઇશ્વરભાન સમધી
પુસ્તકોનું વાચન કર્યું પરંતુ ૧૭૮૧માં
પિતાના એકાએક થયેલા અવસાનથી એ
મને એ ધર છોડવાનો સમય આ યો ત્યાર
પછી કાર્પર ક્રોસિંગ્સ ન મે શાળામાં એ
દાખલ થયા, બ્યા એમણે સ્વગૃહે ગયા
વચ્ચે જ આઠ વર્ષ વિતાવ્યા આ જ
શાળામાં એ ચાર્લ્સ લેમ્મના પરિચયમાં
આવ્યા, જે કાળક્રમે ધનિષ્ઠ મિત્રતામાં પરિ
ણમ્યો લેમ્મના 'Christ Hospital'
નામક નિમધમાં ને 'inspired charity boy'નો નિર્દેશ છે તે આપણા કવિ
ક્રોસરિંગ સિવાય બીજો કોઈ નહિ

શાળામાં પછાકવિ પોતાની ગત સાથેની
રમમાણતામાંથી બહાર તો ન જ આવી
શક્યા હલુ પેલું એકલવાયાપણું તેમનો

૧૦૮ કવિયેક સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબર ૧૯૭૨

ધુમ્મસની હથેલીની નથી વચાતી એકે ય રેખા
વિવિધ લેખે વાચવાનો કરુ પ્રયત્ન
હુંનેડીઅન કવિતા,
વિવિધ તેજ વળુવે
છાજલીમાં પૃથ્વીને ગતિહીન ગોળો
હવા પર આફ-બારીની બળી
સગકાલુ તેમાંથી થોડોથોડો શ્વાસ
ત્યારે પ્રત્યેક ચોરસમાંથી નીકળવા મથે એટલી તો
આખો પખીનુ ટોણ થઈ-સમાતર વૃક્ષની
ટોચ પરના પંજુ પર બેસવા
ભગતી ઓટની આવે છે
આવતી જતી મોટગની થપાટો
ફીઝને ત્રીસ ત્રીસ ફાણે અ વે વિચારાવેગ
ફૂગરાઈ વહી બય એકમાત્ર-નુ પાણી
મ રી ઊંધને પીવડાવુ પેરનુ ગુલાબી પેય
બાધલા ભાતામાંથી ચાખી લઈ કુમરીના સ્વર
મધ્ય રાત્રિ સુધી સિગારેટન એન્ડકની અશ્વેમા ક્રોનફેરન્સ
સવાર
બ્રેક ફ રે
બારીના કાચને થોડુ થોડુ મમળાવતા શીખે મારી આખો

પરપોટા

ઘણા બળવી પરપોટામાં પગલા ભરતો
તેમ છતાં એ સઘળા બતા ફૂટી
ફાણ ફાણને મે ઘણી સાચની તેમ
છતાં એ સઘળી બતી છૂટી
નગર મગરના લાખ લાખ તે દીવા મધ્યે
મેં ઠે બોયા આખોના કાજળ શા ધન અધારા
મને માગવી કરતા લગ્ય અત
વિનાના આ ગસ્તાઓ પ્યાગ
અને છતાં યે હુગગની ટોચેથી દેખુ
પડયું તળેરી સરવર સરણ શહેર
મે ન્દ્રીયલની ગત મહી આ ખોટયા મે યણુ-

ઝગમગ ઝગમગ દીપદીપની સેર-
વળી પછી તો પિંજર-પૂર્યો સો મજલાની
સીડીઓ ચડતો તોય આભથી હેઠો
શિલા સરીખું શમી જતું સહુ એક પજવતો

ઊભરો અંતરનો ના ખેઠો
બાઈ મીરાંનું વચન સત્ય કે

‘હિંચા હિંચા મહલ બનાવું બિચબિચ રાખું બારી’
આટઆટલું અહીંયાં તોયે કયાં છે એક મુરારિ?

મનોહર ત્રિવેદી

ઔય મા મુંને

ઔય મા, મુંને પગમાં કાંટો લવકે છે કંઈ
ઔયમા, જેવું આંખમાં કણું ખટકે છે કંઈ

નેઠયને કેડે આમતો સખિ,
હોય શું કહે, હોય ગાડેતી જણ, બીજું શું ધૂળ?
ધ્યાન બા’રી લગરીક થઈ ત્યાં

‘ઝબ’શારાની ગઈ ભોંકાઈ પગમાં બાવળશૂળ!
ઔયમા, મુંઝાઈમરતી એવું સાંસમાં લીલું ચટકે છે કંઈ...
ઔયમા, મુંને પગમાં કાંટો લવકે છે કંઈ
કોઈ દીં રાતું ફાળિયું ભાળી અમથું ખોલવું નહીં
ચાલવું નહીં, કોઈ દીં સામે મળવું નહીં, નીમ!
કોઈ દીં બાઈ, કારણ વગર દેખવું નહીં, દાઝવું નહીં
લાજવું નહીં, કોઈ વાતે પણ ચળવું નહીં, નીમ!
આય મા રે, સમ્ભારણા પેઠે જમરો મારી પાની એ મૂઓ
સળકે છે કંઈ...

ઔય મા મુંને પગમાં કાંટો લવકે છે કંઈ:
ઔય મા જેવું આંખમાં કણું ખટકે છે કંઈ,

પીછો છોડતું નહોતું. રમઝોના દિવસોમાં
બ્યારે બીજા વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાને
ઘેર જવા ઊપડતા ત્યારે પણ કોલરિજને
લાગતું કે પોતાને પોતાની ભત સિવાય
કોઈ મિત્ર કે કોઈ ધર નથી. આમ, શાળા-
જીવન દરમિયાન પણ એમના વ્યક્તિત્વની
વખંત બાહ્ય જગતમાં ન મહોરી શકી; એ
તો વધુ પડતી આંતર જગતના આંગણે જ
ખીલતી ગઈ. જગતના તમામ પદાર્થો પ્રત્યે-
થી નજર ફેરવી તેમણે પુસ્તકોનો આશ્રય
લીધો. ઘણી વાર પોતાને રોબિન્સન ક્રૂઝો
કદવી વાસ્તવિક જગતથી દૂરદૂર જઈને
એ તરંગોની દુનિયામાં મહાલતા. આ
રીતે અભ્યાસ પ્રત્યેની રુચિ વિલાતી ચાલી
અને તરંગોની દુનિયા રચાતી ચાલી. નાન-
પણમાં ભાવી ગયેલું એ તરંગોપણું હવે
તાડુણ્યપ્રવેશમાં આદર્શ માટેની ભૂખમાં
પહંચ્યું. પરિણામે મિત્રતાહીન તેમના
જીવનમાં આ શાળાજીવન હવે થોડું ફાયદા-
કારક નીવડ્યું. અધ્યાત્મવાદનાં પુસ્તકોના
વાચનથી તેમણે પોતાની અત્યંત સજ્જ
વાચનક્ષુધા સંતોષી અને મુલાયમ સ્વભાવ
તેમ જ વાફ્યાતુર્યથી પોતે એક પોતીકું
મિત્રવર્તુળ રચી લીધું.

ઈ. ૧૭૮૮માં એમના જીવનના બે મ-
હત્વના બનાવો બન્યા: એક, કવિ ઈવાન્સ
કુટુંબના પરિચયમાં આવ્યા અને બે વર્ષના
ગાળામાં જ તે કુટુંબની મોટી પુત્રી મેરી
ઈવાન્સ સાથેના પરિચય પ્રણયમાં પરિ-
ણમ્યો. અધ્યાત્મવાદ તરફ આકર્ષાયેલા કવિ
હવે ભૌતિકવાદ તરફ મીટ માંડવા લાગ્યા.
પરંતુ આ પ્રણયનું અંતિમ પરિણામ દુઃખદ
આવ્યું; કેમકે મેરીને વાસ્તવમાં વીંટળાયેલી
મહત્વાકાંક્ષા માણવાનું વધારે રુચ્યું.

ખીએમહત્તવપૂર્ણજનાવતે આ જગાળા
મા શાળાજીવન દરમિયાન મિત્રમિડલટન
તરફથી કવિની ૧૭મી વર્ષગાંઠની ભેટ
રૂપે 'William Bowles'ના સૉનેટની
નકલ મળી તે. આ પુસ્તકના વાચને કવિને
અપાર આનંદ બક્ષે અને એમનું ધ્યાન
વિચાર અને અભિવ્યક્તિની સાહજિકતા
તેમજ કવિ પોષની pseudo classical
school પ્રત્યે કેંદ્રિત થયું.

ઈ. ૧૭૯૧મા અઢાર વર્ષની વયે શાળા-
જીવનને તિલાંજલિ આપી કેંગ્રિજની
ગ્રિસલ કૉલેજમા તે દાખલ થયા. ત્યા
પ્રથમ વર્ષે જ એમની કૃતિ 'Greek
Ode on the Unhappy Lot of
Slaves in the West Indies'
માટે તેઓને 'બ્રાઉન ચંદ્રક' અર્પણ કરાયો.
તેજસ્વી વાક્યાતુર્યથી અહીં પણ વિશાળ
મિત્રસમુદાય મેળવવા તે સદ્લાગી થયા.
આ વર્ષે દરમિયાન એમની વાદ્દાસ્ત
અદ્ભુત રીતે ખીલી ઊઠી. કહેવાય છે કે
સવારમા વાગેલું પુસ્તક તે સાંજે શબ્દશઃ
બોલી જતા! આમ એમની કૉલેજ-કાર-
કિર્દી ઘણી ઉજ્જવળ રહી. કેંગ્રિજના
ઈ. ૧૭૯૧થી ૧૭૯૪ના આ ત્રણ દર-
મિયાન તે ગણતંત્રવાદી ખની એક ઉમ
ટાળીના આગેવાન પણ થયા. વળી, ફ્રાંસની
ક્રાંતિએ પણ તેમને આકર્ષ્યા, અને એણે
એમના યુનિવર્સિટીના જીવનની નિયમિત-
તામા દખલ ઊભી કરી. એમનો અભ્યાસ
હવે ધ્યેયવિહીન અને વેરવિખેર થઈ ગયો.
ઈ. ૧૭૯૩માં કૉલેજ જીવનના તૃતીય
વર્ષની શરૂઆતમાં કૉલેજને અલવિદા કરી.
આ પછીની આર્થિક મુશ્કેલીમા અટવાઈ
જતા પોતાના સાચા નામના પ્રથમાક્ષરોને

૧૧૦] કવિચંદ્રક • સપ્ટેમ્બર - ઑક્ટોબર ૧૯૭૨

ઉશનસ

૧

વૃક્ષો

તે હા. અમે જ વળી, વૃક્ષ;
પૃથ્વીતાણુ નરુ હાફુ ફેફસુ,
લીલી કેવાટીખરુ વક્ષ,
તે હા, અમે જ વળી, વૃક્ષ!
વાવે ઘમે રાક્ષસી ચીમનીઓ,
તેનો ય હો ઉત્તમ કો જવાબ, તો
તે તો અમે જ વળી, વૃક્ષ;
નાસાય કો પશુભરેલ ડાળખી
લીધી સૂંધી કે.....
પ્રાણુલયો સ્વચ્છ લીયો રમાલ
તે હા, અમે જ વળી, વૃક્ષ;
—પુમાડો

તેનો અમે શ્રેષ્ઠ જવાબ: ઝાડો!
એકાદ જ્યાં વાવી દીધું જ ઝાડવુ,
નીલા-લીલાનુ સમતોલ ત્રાજવુ;
આશંકેર: કૉકીટ, સિમેન્ટ પ્હોડીએ
અમે ય ત્યાં કચાક હઈશુ એક ખે
આદિમ કો જગલના છૂપા ચરો;
તમે ચણ્યો નૂતન પ્હોડ
તેનો ય તે શ્રેષ્ઠ જવાબ: ઝાડ;
ને એક દી પુરની સંસ્કૃતિ રુક્ષરુક્ષ
પુરાણ એ ટ્રાંજન અશ્વના છડે
ઘેરી લઈશું વન થૈ લીવુડી લપેટમાં,
આજે નહીં તો વળી કાલ નહીં...
જે આવતી કાલની કોઈ આશ, તો
તે તો અમે જ વળી, વૃક્ષ.

હથેળી

બૂધ પુષ્પ કરતાં યે કેમળ હથેળી;
કે સચિત થયેલી સુખદ પળ હથેળી?
સહે આદિથી તીક્ષ્ણુ છે હળ હથેળી;
કે સંતાડે રેખાઓનું છળ હથેળી?
કંઈ ચક્ર, પદ્મો, શિખર, માછલીઓ;
ખતાવે અનાગતનાં મૃગજળ હથેળી.
તરંગો આ કંકણના વિરમે કિનારે;
શરૂ થાય ત્યાંથી જ ચંચળ હથેળી.
ગયો ચાસ તરડાઈ વૈશાખી ઝાળે;
હવે ઝંખવા લાગી ઝાકળ હથેળી.
સમય સાંજનો, ક્ષીણ અંજવાસ નભમાં;
ન લાગી શકે આજ ઉજ્જવળ હથેળી.
હું રેખાઓ તોડીને લાગી છૂટયાં છું;
ઝૂરે છે ખહુ મારી પાછળ હથેળી.
પ્રવેશ્યો હું મુઠ્ઠીમાં લઇને રહસ્યો;
જતી વેળ ખુલ્લી છે શીતળ હથેળી.

કરસનદાસ લુહાર

અમાસી રાત

હવે સૂરજ કે ચાંદ્ર સરખી ના કરશે કેં વાત,
આંખોમાં ઊગી છે વહાલમ! આજ અમાસી રાત.
લડકે બળતો દવ દિવસનો ભૂલી હૈયે ઠરીએ,
અંધારાનાં પટકૂળો પર લાત કશી ચીતરીએ.
કાલ સવારે સૂરજ સળગી છે કરતો ઉત્પાત,
આંખોમાં ઊગી છે વહાલમ! આજ અમાસી રાત!
વણવેડયું આ વન આંખાનું મન મૂકીને લૂંટો,
ફૂલ નહીં એકાદું, વહાલમ! ખાગ સમૂળો ચૂંટો!
પછી શ્વાસમાં મધમધવાની આજીવન આ રાત,
આંખોમાં ઊગી છે વહાલમ! આજ અમાસી રાત!

ઉપયોગ કરી Silas Tomkyn Comberbach (સાઇલસ ટૉમકિન કૉમ્બર-બૅચ)ના બનાવટી નામે લશ્કરમાં જોડાયા. ત્યાં પશુ પોતાના સાથીદારો પાસે પોતાનો ઘોડો તથા રાઇફલ સાફ કરાવી બદલામાં તેમના પ્રેમપત્રો લખી આપવાની કામગીરી બજાવતા! પરંતુ આ છેતરપિંડી લાંબો કાળ ન ચાલી. એક વાર રૅકની દીવાલ પર તેમણે લખેલા લૅટિન કાવ્ય પરથી તે પકડાઈ ગયા કે એક સામાન્ય સૈનિકમાં આવું કાવ્ય લખવાની ગુંબયશ ન હોય. લશ્કરમાં ભરતી થવાનો તેમનો એ તુફો પણ બેજવાબદાર ઉશ્કરાટનું જ પરિણામ હતું; એટલે બે માસમાં જ એમનો કવિ-જીવ લશ્કરના અનુભવથી થાકી ગયો અને ઈ. ૧૭૯૪ની ૧૦મી એપ્રિલે તે લશ્કર છોડી કેમ્બ્રિજ પાછા ફર્યા.

પરંતુ ત્યાં પણ એ લાંબો કાળ ટકવા નહિ. ટૂંક સમયમાં એમણે ડિગ્રી મેળવ્યા વિના જ કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીને તિલાંજલિ આપી. પણ દરમિયાન એ આફસર્ફ યુનિવર્સિટીની પ્રસંગોપાત્તી મુલાકાત લેતા. ત્યાં એ યુવાન કવિ રૅબર્ટ સધે (Robert Southey)ના પરિચયમાં આવેલા. સમયના વહેણ સાથે એ પરિચય સહૃદય મિત્રતામાં પલટાયો. આ બન્ને મિત્રોએ ભેગા થઈ માનવસમાજની પુનર્રચના માટે 'Pantisocracy' ની એક નવી યોજના ઘડી કાઢી. દરેક વ્યક્તિ સામાજિક રીતે સમાન દરજ્જે ભોગવે એ આ યોજનાનો આદર્શ હતો. પછીના વર્ષે, એટલે કે ઈ. ૧૭૯૬માં, ખ્રિસ્તી જ્ઞાન પુસ્તક-વિકેતા જોસેફ નો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ બન્યો ના

આ પ્રથમ પ્રકાશનમાંથી કવિને ત્રીસ પોંડ મળ્યા ત્યાર બાદ 'The Watchman' નામનું એક રાજકીય સામયિક પત્ર એમણે શરૂ કર્યું, પરંતુ પૂરતા માહોળા અભાવે દસ અંક બાદ તે બંધ થયું.

આ દરમિયાન ઈ. સ. ૧૭૯૫ની ચોથી ઑક્ટોબરે બ્રિસ્ટલના એક વ્યાપારીની પુત્રી અને કવિ સંધેતી સાળા સરા ફ્રિકર (Sarah Fricker) સાથે કવિ લમ્મગ્રિથી બેઠાઈ ગયા હતા. આ નવ-પરિણીત દંપતી શરૂઆતમાં થોડો સમય ફ્લીવડનના શાંત સાગરતટે વસ્યા બાદ ઈ. ૧૭૯૭માં સમરસેટ પરમ્બુના નેધર સ્ટોએ (Nether Stoney) ગામમાં એક કુટુંબમાં રહેવા લાગ્યાં. હાલ એ કુટુંબ નેશનલ ટ્રસ્ટની માલિકી હેઠળ છે તે શુક-શનિ સિવાય માર્ચથી ઑક્ટોબર સુધી ઉમેશાં મુલાકાતીઓ માટે ખુલ્લી રહે છે.

કવિએ આમ પ્રભુનામા પગલાં તો માંડ્યાં, પણ તેમનું દાંપત્યજીવન આનંદ-વિભોર ન બની શક્યું. કવિ કોઈક નોખી માટીના માનવી હતા. તેઓને ભૌતિક સુખ કરતાં આધ્યાત્મિક જૂખની લગતી વિશેષ હતી. તેમના લમ્મજીવનનો મળો વિખેરવા માટે તેમના માનસનું ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક અસંગતપણું જ જવાબદાર હતું. કમનસીબે તેમની સહધર્મચારિણી એક સામાન્ય નારી હોઈ તેમના સ્વભાવ અને પ્રતિભાને જોખવવા સમર્થ ન હતાં. એ તો હતી કેવળ નારી. એમાં એનો બિચારોનો પશુ શો વાંક ગણી શકાય? બન્નેની દુનિયા જ નિરાળો હોય ત્યાં ભગ્ય સિવાય કોને હોય દઈ શકાય! અંત એ આવ્યો કે લમ્મજીવન નિષ્ફળ જતાં જુદાઈમાં જ પરિણમ્યું.

૨૨ કવિવેદ - સપ્ટેમ્બર-ઑક્ટોબર ૧૯૭૨

રમેશ પારેખ

દરિયો રે...દરિયો જૂલે... કે જૂલે...

ઘાસમાં રે...ઘાસમાં રે મેદાન ઉછાળા ખાય,
કેમથી રે...કેમથી રેલો નીસર્ગે કે આ કેટલાં
ગુણ્યાં કેટલાં લીલમવરણાં પાણી થાય!
દરિયો રે...દરિયો જૂલે...કે...જૂલે...કે જૂલે,
પાણીનું...ઝાડવું જૂલે...કે...જૂલે...કે જૂલે,
અડખેથી...પડખે લગી આલસુ ફંગોળાય!

પણ, છાતીના સદમાં લીલાછમ આ ઘટાટોપ
આ છાકમછાળ આ પવન સરસર
આમ હેલારો તેમ હેલારો આચકો
લંગરતોડ હમ્મેલા લપટે હોડી ભરસર

ખાલવું નહીં ઝાડવું નહીં છાંયડો નહીં

ચાલવું નહીં ફેડીઓ નહીં ક્યાંય

ઘાસમાં રે...ઘાસમાં રે મેદાન ઉછાળા ખાય!

માછલી યાને ટેકરી યાને માછલી ઘડી
ડબકે ઘડી નીકળે લીલીચદ્
ફૂંક મારો તો દરિયાની સોસરવી
હવા નીકળે એવા ડુંગરા પોચાપદ્
કેટલો છાનો કેટલો તોતિંગ કેટલો
ખાલી આંખનો ખાડો તળિયે ખૂડી બાય

ઘાસમાં રે...ઘાસમાં રે મેદાન ઉછાળા ખાય

દરિયો રે...દરિયો જૂલે... કે જૂલે...કે જૂલે

પાણીનું...ઝાડવું જૂલે...કે જૂલે...કે જૂલે

અડખેથી...પડખે લગી આલસુ ફંગોળાય...

ઘાસમાં રે...ઘાસમાં રે મેદાન

ઉછાળા ખાય.

કર્મો લખી લઇને

સતાવ્યા સારા ઈન્સાનોને તે પયગંબરી દઈને
તને શું શીલવું તું આવું કરવાનું ખુદા થઈને?
કયામતમાં તને રસ છે, અને મુજને છે જીવનમાં,
પછી શું કામ ત્યાં આવું હું મોંઘા પ્રાણને લઈને?
અસર ના ઝેરની શંકરને થઈ એ વાત જુદી છે,
હકીકતમાં તો પીવું પડયું હતું સંભેગ-વશ થઈને.
ઉપરવટ જઈને કંઈ સારું કરું તો દોષ દોખાશે,
મને તેં મોકલ્યો છે અહીં પ્રથમ કર્મો લખી લઈને.
બધાને મારે છે, શયતાનને મારી નથી શકતો,
મરણથી દૂર રહેવાને રહો શયતાન થૈ જઈને.
ગમે તે પણ સ્વરૂપે હું નહીં છોડું આ ધરતીને,
મરણની બાદ પણ રહેવાનો છું અહીંનાં કબર થઈને.
'જલન'ના પ્રાણ જેવા પ્રાણ જાશે તારું શું જાશે?
ઉપરથી રહી જશે મારાં સ્વજન થોડું રડી લઈને.

દિનેશ પંડ્યા

આસપાસ

ભીંગી ગયાં છે ઘાસ આ શબ્દોની આસપાસ,
ટીકાઓ તરફડે નવા શબ્દોની આસપાસ.
દુબકર છે છોડવી હવે ભરડાતી શૂન્યતા,
જળાં કરોળિયો કરે શ્વાસોની આસપાસ.
પીછું ખર્ચું જે મોરનું રણકયા કરે હજી,
શોધે શિકારીઓ મળી વૃદ્ધોની આસપાસ.
જેયા કર્યું કૂલો ઉપર ફરતા પવનના નહોર,
ભેગા થઈ ગયા બધા જન્મોની આસપાસ.
કાણે કરી છે વિદ્વ એ સારસની સારવાર,
જેની કથા છે રામનાં પૃથોની આસપાસ?

પણ ખીજી બાજુ નેધર રોએના વસ-
વાટ દરમિયાન તેમને માનવ અને પ્રકૃતિનું
મીઠું સાન્નિધ્ય સાંપડ્યું. એ બે વર્ષ એક
રીતે તો તેમના જીવનનાં સૌથી સુખી
અને મૃત્યુવાન વર્ષો હતાં. આ ગાળામાં જ
તેમણે પોતાનાં શ્રેષ્ઠ સર્જનો જગતને
આપ્યાં. વળી એ દરમિયાન જ પડોશમાં
બે માઈલ દૂર આવેલા હૉલફર્ડમાં આર્દ્ધ-
ફરટન પાર્ક ખાતે કવિ વર્ડઝવર્થ તથા
તેમનાં ભગિની ડૉરૉથી રહેવા આવ્યાં.
વર્ડઝવર્થના આગમનથી તો કોલરિજના
જીવન તથા કવનમાં બાજુ વસંત ખીલી
ભરી. પ્રથમ મુલાકાતે જ ડૉરૉથીના મન
પર કોલરિજની જે છાપ પડી તે તેના જ
શબ્દોમાં નોંધેલો:

“His eye is large and full,
and not very dark but grey—
such an eye, as would receive
from a heavy soul the dull-
est expression; but it speaks
every emotion of his animat-
ed mind; it has more of ‘the
poet’s eye in a fine frenzy
rolling’ thani ever witne-
ssed.”

આમ, કોલરિજમાં છુપાયેલો પેલો કવિ
આંખોની અટારીએથી ડોકિયાં કરતો
ડૉરૉથીની નજરે પડતો હતો. સાદો, ફિક્કો,
પાતળો, બડા ઓઠ તથા અખડખખડ દાંત-
વાળો કોલરિજ ડૉરૉથીને ન આંજી શક્યો.
એ તો અંબઈ તેની કવિત્વસભર આંખો
તથા તેના અદ્ભુત વાક્યપ્રવાહથી. અરે,
બાયરન જેવો પ્રખર યુદ્ધિશાળી પણ
કોલરિજની વાક્યઠાથી કેવો મુગ્ધ બનેલો!

અને હેઝલિટ પણ એ તેજથી અભયા
વગર ક્યા રહ્યો હતો ? કવિની વાફીયામાં
શ્રોતાએને મત્રમુગ્ધ કરવાની ગજમ શકિત
હતી. એતો યશ ત્ય છે એમના રણકાર
કરતા અવાજ અને સતત વહેના શબ્દ પ્ર-
વાહને કાળે. શાળાજીવનમાં એ આ કાળથી
જ એણે પોતાના મિત્રવર્તુળને મત્રમુગ્ધ
કરી મૂકેલું. જીવનના છેલ્લા દાયકામાં પણ
એ એક અદ્ભુત વક્ત તરીકે નોંધપાત્ર
બનેલા એમનું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ અને
એમની કીર્તિ તે વખતની ધણી પ્રતિભા-
શાળી બોપરીએને હાર્મ ગ્રેઈટ મુકામે એવી
લાવવામાં કામચામ નીવડેલી કોઈ પણ
વિચારણીય વિષય પર રેલાતો તેમનો અ-
જમ સૂરીશો અવાજ સાલળી માનવ-
મહેરામણુ જીમટતો કવિના લતીમએ
સંપાદિત કરેલ પુસ્તક 'Table-talk' માં
આમાંથી થોડુંક સંપ્રહાયેલું છે એ જ
અવાજ, એ જ વાફીયાએ કોરેથી પર
પણ ભૂંકી નાખેની. હેઝલિટ પણ કોલ-
રિજની આ આગની કળા માટે લખે છે:

'He talked on for ever and
you wished him to talk on
for ever....His voice rolled
on the ear like the pealing
organ, and its sound alone
was the music of thought'

લેખ હટ પણ કોલરિજની આ કળાને
ખિરદાવતાં કહે છે: he was as great
a high priest as Spencer; and
Spencer himself might have
gone to Highgate to hear
him talk, and thank him for
his 'Ancient Mariner.'

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

શ્રાવણિયા બીકમાં...

અહીંતહીં ઊભા હોએ તરુ
જેતા અરુપરુ
કટિ પરે વળગતા શિશુએની જેમ
એની આબુબાજુ
ભરચક ઊછળતો લીલવણી ગેલ.
કંડેકાટ ચડી જઈ ઘાસલિયો મ્હેલ
ફરે હોતેતી છકેલ
છપગાય જાજરમાન જે ગમળી સમી આ ગંધ
(મારી સાથે સાચવતી શાસલ મબધા)
પાદડીએ પાદડીએ વાસવના ગોપ
તૂણલક્ષ્મીના લલકારે આજખી જાણે પિયળ !
મળી પરે લસરતી ઈયળ
લીલોછમ થઇ અહીં સર્યે જાળ પળ...
ગોવાળની ભેળા અહીં આ સૂર્ય પણ
ચાચાં કરે હજીકંઈ ફિરજોનું ધણ !

શશિશિવમ્

ને

પારેવડું હૃદયના રસથી ઉછેર્યું,
આનન્દની ચણ થકી તન પાહ્યુ પોખ્યુ;
ભોગું ખીલ્યુ, વિવિધ ભેલનથી લડાખ્યુ,
કિલ્લોલના મુકુલ પિચ્છ ઉડાડતું તુ
દષ્ટિ તણા તણખલે ચૂંધી નીડ, કેવા
સ્વપ્નો મુકુ પલકમાં કઈ હેરતાંતા!
આછા ગ્વે કુજનના પમરે સવાર,
ચચૂ વકાશી વળી ગોઠ મહીં લપાતુ.
શૂલો ગયો સકળ બે પળમાં.....
તે કુર ન્હોર થકી ઠોમલ કાય પીખી !
શાને જરીક અમથું ન હર્યો ! ભરેલ
અત્રથી ખેંચી નજર તવ નેન શોધે.
પોલી ગણ વિકલ પાખ પ્રસારી-મગ્ડે,
બે, બ્રધમાં હીજકતુ હલ્યે યે ઉઝરડે.

જટિલ

ફેર છે

મરવું અને સમાપ્ત થવું એમાં ફેર છે, દુનિયા તણ ગયું તે હણ મારે ઘેર છે. નિર્ભાન થઈ ગયો તો હું પામ્યો છું અમૃતત્વ, હસ્તીના લાનમાં જ જુદાઇનાં ઝેર છે. આંખો મીચીને રાત બનાવી લઉં છું હું, સૂરજની સાથે તારી પ્રતીક્ષાને વેર છે. બન્ને તરફ છે પ્રેમ, ને બન્ને તરફ પુકાર, વરચે પરંતુ મારું-તમારુંની નહેર છે. જંજીરમાં પગો છે, નજરમાં છે આસમાન કાદવમાં કેમ બાજી કમળને ઉછેર છે! તાજાં જ છે હણ ચેતમારા રમરણનાં ફૂલ, મારું હૃદય હણ ચે સુગંધી શહેર છે! માળા તો હાથમાં જ 'જટિલ' થીરથઈ ગઈ, શ્વાસોમાં નામ છે, ને મિલન એનો મેર છે.

પ્રિયવદન શેઠ

પુષ્પ

વાસન્તી શર્વરીતણા પ્રહરે દ્વિતીય ઉઘાનમાં હરિત, શીત ટુંચે સમીરની શીળી, સુમંદ વહતી લહરી ઝીલન્ત બેઠાં હતાં પ્રિય! યદા ગત વર્ષ ત્યારે પાસે જ એક રમતા શિશુને નિહાળી એને રમાડ્યું હતું વત્સલભાવથી અને માતૃત્વની તવ મને કંઈ ગૂઢ વાત કીધી હતી નયનની મૂક વાણી દ્વારા. આજે ય છે પ્રિય! વસંતતણી વિલાવરી ને વાયુની મલપતી ગતિ શૈલ્યશાલિની ને એ જ ઉપવન આ, અવ કિન્તુ આંહી ના આપણે ઉભય કેવળ એકલાં, પણ ઉત્સંગમાં તવ હસે પ્રીતિવારિસિક્ત દામ્પત્યવેલતણું મોઢું, સુચારુ પુષ્પ.

વર્ડ્ઝવર્થ સાથેની કવિની મુલાકાત અત્યંત મૂલ્યવાન બની ગઈ. આ બન્ને કવિઓના મિલનનો ફલશ્રુતિ રૂપે જગતને સાંપડ્યું 'Lyrical Ballads'. ક્રાલરિજ, વર્ડ્ઝવર્થ અને ડૉરૌથી એ ત્રણ શરીરે જુદાં હતાં પણ એમનો આત્મા તો એક જ હતો. એક વાર ઇ. ૧૭૯૭ના નવેમ્બરની ૧૩મી તારીખે, શ્યામ વાદળભાવી બપોરે સાડા ચાર વાગ્યે વર્ડ્ઝવર્થ, ડૉરૌથી અને ક્રાલરિજ લાંબા પગપાળા પ્રવાસે નેધર સ્ટેટ્સેથી નીકળ્યાં. આ પ્રવાસનો ખર્ચ કાઢવા માટે એમણે 'The Monthly Magazine' નામક સામયિકમાં એક કાવ્ય રચીને આપવાનું વિચાર્યું. એમને આશા હતી કે મેગેઝીનનો તંત્રી એ માટે તેમને પાંચેક પૌંડ આપશે. કાવ્યના વસ્તુ માટે ત્રણે વિચારમાં પડ્યાં. ક્રાલરિજે થોડા સમય પહેલાં જ પોતાના એક મિત્ર પાસે થા ભૂતાવળ જેવા ખલાસીઓથી ભરેલા એક હાડપિંજર સમા વહાણ વિપેનું રવાન સાંભળેલું. તેની સાથે કવિએ પોતે વાંચેલાં બીજાં પ્રવાસ પુસ્તકોમાંના કેટલાક પ્રસંગોની મિલાવટ કરવા વિચાર્યું. કવિ વર્ડ્ઝવર્થને વળી શેવેલ્ડેક કૃત 'Voyages'માં આવતા વિરાટ આદ્યોટ્ટોસ પંખીઓના મંદલમાં એક વિચાર આવ્યો, જે તેણે ક્રાલરિજ પાસે વ્યક્ત કર્યો, અને સૂચવ્યું કે દક્ષિણ મહાસાગરમાં પ્રવેશતા ખલાસીએ એવું એક પક્ષી મારવાથી એ પ્રદેશના રખેવાળ તરીકે રહેતી ભૂતાવળ એ ખલાસીના ગુનાનો બદલો લેવા કેવી તત્પર બને છે એ વસ્તુની આસપાસ કાવ્યગૂંથણી કરવી. બન્ને કવિઓએ કાવ્યની રચના કરવાની શરૂઆત કરી. ક્રાલરિજે પ્રથમ

કડીઓ ઉચ્ચારી અને એવાસ લેવાથયો
કે વડઅર્થે એક બે લીધી પૂગવાનો પ્રયત્ન
કર્યો, અને કાલરિજે પછી પૂર્ત કરી
'He holds him with glittering eye'

ત્યા વડઅર્થે લલકારી ઉઠ્યો
'And listens like a three years child
The Mariner hath his will'

આ પ્રમાણે કાલરનો શુભારમ થયો
આ સહચારમાં કવિને ચાલવાના શ્રમને
બહુલે આનંદ પ્રાપ્ત થયો. ચાલતા ચાલતા
કાલે કાલે સર્પની જેમ એ ચોસતા થોડા
પાછા જતા, અને વળી ફરીથી શક્તિનો
સમય કરી આગળ વધતા કવિના સર્વ
સુદર કાવ્યો અને પંચોના વર્ણનાત્મક ક્રમ
એમની આવી શારીરિક હલનચલનની
ક્રિયામાંથી જ પાગર્થો હોવા ભેદ એ તેમની
સર્જકશક્તિને જકડી રાખનાર રચનાત્મક
માથી છટકવાનું બળ તેઓ આવા શારીરિક
હલનચલનમાંથી જ મેળવી લેતા (ચાલુ)

સલિલ

યાદ

ચાલને પોપટ, આજ તને હું લઇ જઈં મારા યાદના ઘરે
એક દિ' અમે હાથમા ગૂંથી હાથડુ ભરત,
સાજવું રાત્રુ વન કે ગત્રુ વન ચોરીને-
નાસતો સૂગ જોય એ વેળા-
બાગણું ખોટકુ
કાડિય દીપક ગગ ગાયા ને,
અધારના સસલા ભોળા સમના-
પછી આમ દોડાદોડ તેમ દોડાદોડ કરતા
પીળી ભીત કે પીળી ભીતને ઠેકી-
છાપગ ઉપર ગામગપાટા હાકતા ફરે!
ચાલને પોપટ, આજ તને હું લઇ જઈં મારા યાદના ઘરે
એક પછી એક, કાળના વસન સરતા ગયા
શ્વાસના ભીના રણને ગરમ કરતા ગયા
હેલ-બુગાર કોઈ દિ' હવે એકબીજાને મળતા નથી
ઘટીના બે પડ વચાળે સુર મીઠા કોઈ હળતા નથી
છલ છલોછલ થાનની ઉપર હાથફણ કે વળતા નથી
તકતાઓના વન કે ધોળા વનની-
ઉપર, આમથી વાકી, તેમથી વાકી-
કડીઓ જેવી તડને દેખી-
લાલ પાનેતર હીબકા ભરે!
ચાલને પોપટ, આજ તને હું લઇ જઈં મારા યાદના ઘરે

લગ્નોદ્યતાનું ગીત

શમણાંનાં ઢોળાવે ચડતાં ઊતરતાં ઠેસવાલમની વારવાર વાગે.
શરમાતી ખોરડાની કુંભી,
મલકાતી પેલી ઠીપ મારા આંગણિયે કોરી,
ઝોસરીને અણસારા આવે કો' આંખના
તે લાગે મૂંઝાય કોઠ ગોરી!
શરણાઈનાં સૂર-પૂર આવશે કઠીક
મારી શાને અણધારી આંખ જાગે?
મૈયરનો મોર રોજ ટોડલે ચડીને-
જુએ છાગાળો વૈસવ શું મ્હોરે?
છાતીના ધૂપ હવે ફારમશે
ફારમશે છુટા થઈને ચારે-કોરે!
ઝોલી દેવાય હવે મૈયરમાં મારાથી
ઠંક એવું વાર-વાર લાગે.
શમણાંનાં ઢોળાવે ચડતાં ઊતરતાં ઠેસવાલમની વારવાર વાગે.

‘સુધાર્ક’

ફળિયું

આજ ધૂધવતો સાગર થૈને સામે આવે ફળિયું,
ગામ ખડું હાંફે શેરીને વચમાં જતા મળિયું.
સનકારાનો કરી હીવડો ખારસાખ ખે જુએ,
ડેલી એથે સાંકળ મલકી, હિંબરના પગ ધૂવે,
સમી સાંજનો સૂરજ પેખી, મીઠું મરકે વળિયું-આજ.
ઉછાળાનો ઘૂંટે આસપ, ચાંદો રમણે ચડિયો,
અંધારું ત્યાં ગાતું ખાટે ગીત મજાની કડીઓ,
સાંતીડાના સૂરો માંહે ગામ ખડું ઓગળિયું...
આજ ધૂધવતો સાગર થૈને સામે આવે ફળિયું.

ઈંગ્લેંડના રાજકવિ સી. કે. બેટ્જેમન તાજેતર-
માં અવસાન થતાં હવે, લંડનના હાઈ ગેઈટમાં
એક મધ્યમ વર્ગના વ્યાપારી હંફુબમાં ૧૯૦૬-
માં જન્મેલા ૬૬ વર્ષના કવિ જહાન બેટ્જેમન
પોએટ લૉરિયેટ તરીકે નિયુક્ત કરાયા છે.

એમની આરંભની જ કાવ્યકૃતિ-‘ઈનડોર
ગેઈટ્સ નીઅર ન્યૂબરી’ની વિશિષ્ટ શૈલીથી એ
કવિ તરીકે પ્રકાશમાં આવ્યા. હજુ તો એ સ્ના-
તક નહોતા થયા ત્યારનાં લખાણો ઈ. ૧૯૩૨માં
‘માઉન્ટ ગ્રીઆન’ નામે પ્રગટ થયાં, અને એની
સર-રિયાલિસ્ટ (પરા વાસ્તવવાદી) શૈલીએ
એમને પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

એમની કવિતા ક્યારેક સ્વીકૃત પદ્ધતિઓનો
સહારો લઈને વ્યક્તિગત લાગણીના ઉન્મેષો
પ્રગટ કરે છે, તો ક્યારેક કટાક્ષો કરીને પણ
પોતાનું કથયિતવ્ય પ્રગટ કરી નય છે. મુખ્ય-
ત્વે એ પ્રાચીનના પૂજક રહ્યા છે અને છતાં ય
અર્વાચીન પેઢીમાં એ ખૂબ જ લોકપ્રિય થયા
છે. લંડનના ચાહક આ કવિને સ્થાનિક રસ-
રુચિઓને ખિરકાવતા પ્રાદેશિક કવિ તરીકે ય
નવાજવામાં આવે છે. ઠાવકા અને તીખા બન્ને
પ્રત્યાધાતીઓને એમની કવિતા સ્પર્શે છે. સ્થા-
નિક સંદર્ભોને ચળવળ કરતા આ કવિ હંદો-
લયને હજીના તો લે છે, પણ એને પોતાના
બનાવીને લડાવી જાણે છે. હજીની શૈલીની એ-
મની કવિતા પણ ખૂબ લોકપ્રિય નીપટી છે.
નગર કરતાં નિસર્ગને એ વધુ ચાહે છે. તેથી
તો આ રાજકવિપદ પ્રાપ્ત થતાં એમણે પ્રગટ
કરેલી મનીષા નોંધપાત્ર છે: ‘I would not,
for instance, be at all interested in
writing a poem about Britain’s en-
try into the economic market, or
whatever it is. I want to write ab-
out such wonderful things as bees
on ivy leaves and the golden light
of a beautiful autumn evening.’

એમના કાવ્યસંગ્રહો 'Continual Dew' (૧૯૩૭) Old Lights for New Chancels (૧૯૪૦), 'New Bats in old Bel fires' (૧૯૪૫), તે 'A Few Late Chrysanthemums' (૧૯૪૪) લોકોમાં ઠીક ઠીક આદર પામ્યા છે. ઈ ૧૯૫૧માં તે એમના ત્યાં સુધીના કાવ્યોનો સર્વ-સંગ્રહ 'Collected Poems' નામે પ્રગટ થયો છે.

તે લઈના નિધન પછી ખાલી પડેલા સજ કવિ પદ માટેની અનેક ધારણાઓ ખોટી થઈને બિટચમનનું નામ બંદેર થયું તે પૂર્વે પણ એમની લોકપ્રિયતા દાદ માગી લે તેવી હતી એની ગવાહી પૂરે છે. ઈ ૧૯૬૦માં પ્રગટ થયેલ એમની આત્મકથનાત્મક કાવ્યકૃતિ 'Summoned by Bells'નું બહોળું વેચાણ

આશિષ

ગીત

હાથને પાર રાતમઢેલા સાણલા
કેરા ગળચટિલા કંઠને સૂધી લઈએ,
સ્મગ્લોના આધારે ઊભા વડલ
કેરી વડવાયુનો ફીચકો. ફરી-
અધખૂલા આકાશને અડી લઈએ
એક અભાવે છાયડો થઈ તડકો.

ગળી બાય,
કચાય સારસનું બેલકું ભૂરી
ચાયમા નાખી ચાય કણ કાઈ-
અમથુ કહી બાય,

આખ મળ્યાની વાત અચાનક ઝરણાનો
આકાર થઈને આછરુ મલકાય,
કાઈ ફૂલો કલલોલતા કિચુડાટની
સગે ખળખળ બેંતો થાય

સાજ ઢળેને ઘર મહી પથરાતી
લાલમ લાલને હવે નેતરે બાધી લઈએ,
હાલને પાર રાતમઢેલા સાણલા કેરી
ગળચટિલા કંઠને સૂધી લઈએ

આમ તો હવે નેજવાના આધારે
ઊભી ભોંતની કરુ વાત,
ઓકળીમા કડાર્યા વીટ્યા
યુગની જહુ વલખૂંડી સાગાત,

અમથો હવે વાયરાની સગાથ રે તને
કહી દઈ પેલી લીલછાઈ મધરાત,
આજ હવે તો આયનાના
અજવાશને કોરી રુદિયે મહુ ભાત

આજ અચાનક સાણલું ફૂટયુ કાચ
વેરાણા આયખુ વીણી લઈએ,
હાલને પાર રાતમઢેલા સાણલા
કેરા ગળચટિલા કંઠને સૂધી લઈએ

નવા કાવ્યસંગ્રહો

સાહાર સ્વીકાર

સાચુજ્ય - હસમુખ પાઠક

સમીપ મિત્રમન્ત મણિયાર

અવકાશ - નલિન રાવળ

તમસા - રધુનીર ચૌધરી

પવન રૂપેરી - ચન્દ્રકાન્ત રોક

મારે નામને દરવાજો - લાભરાકર કાકર

સર્વના પ્રકાશક આર. આર. રોકની કપની
મુંબઈ ૨, અમદાવાદ ૧ મૂલ્ય અનુક્રમે
રૂ ૩-૫૦, ૫-૦૦, રૂ ૨૫, રૂ ૫૦, રૂ ૨૫,
૫ ૫૦

૦૦

પરવાજ - એસ. એસ. રાણી, પ્રકાશક પોતે,
કસરા બજાર, માગમા, મૂલ્ય રૂ ૧-૫૦

સુદા - બકુલ રાવળ, અરોહ પ્રકાશન, મુંબઈ-
અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ ૩ ૫૦

૦૦

સમીક્ષા હવે પછીના અકોમાં અનુક્રમતાએ

૧૧૮] કવિલોક સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબર ૧૯૭૨

Amita Modi*

The routine of X-mas is trying.
There is no new year but to-morrow.
Decorations, silver streamers, coloured lights,
All shadows of plastic life.

Assumed laughters, music, bells,
Carols too many, add to the noise;
Congregation in a fashion parade murmuring
day prayers.

God is silent in a corner,
Who can wipe the tears of a candle ?

But in a distant land there are
only cries of survival and bullets.
Only sins and blood burden the earth,
Where real life is to give,
And God lives with people.

New Year is where new life begins,
Where a nation fights for a dream
and the dream comes true,
Where X-mas gift is freedom itself.

[કુ પરિચય : ચિ. અમિતા બેન્ગલુ વર્ષની હતી ત્યારે અમારે ત્યાં રહી ગયેલી. હાલમાં નવ વર્ષની છે ને એકદમ બે વર્ષથી કવિતા લખે છે. એના પિતા શ્રી વાડીલાલ મોદી બ્રિટિશ કોલમ્બીઆ યુનિવર્સિટી (કેન્ટડા)માં મિકેનિકલ એન્જિનીયરિંગના પ્રાધ્યાપક છે અને ત્યાંના અવકાશસંશોધનમાં ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ જેવું સ્થાન ધરાવે છે. અહીં રહી થતું કાવ્ય શ્રિ. કો. યુ.ના અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપકની દષ્ટિએ ચડતાં એમણે શિક્ષણ યુનિ. પોએટ્રી એન્થોલોજી માટે તે મોકલી આપ્યું છે. એ ૧૯૭૩ની આવૃત્તિમાં લેવાશે. ઇતરંગવૃત્તિમાં પિતાની જેમ રમત ગમતમાં—ખાસ તો skiingમાં ખૂબ હોશિયાર છે. વાયોલિન સારું વગાડી જાય છે, ને એમની સાથે પહાડોમાં રજડવા માટે યજ્ઞ નીકળી પડે છે. —અશ્વિન મહેતા]

ચાલો ભીંચો

Sun-tanned થએલી ખપોર
હવે સવારની મુઝા રહી નથી.
વૃક્ષોનાં પર્ણોમાંથી આપણને જોતો
સૂર્ય પણ હવે કંટાળીને
વાદળાં પાછળ વિસામો લે છે.
આમતેમ ઊડતાં થાકેલાં પર્ણોને
સમીરે થાળડીને સુવાડી દીધાં છે.
પવનથી શ્વાસ લેતાં વૃક્ષો
હવે તૃપ્તિના ઓડકાર ખાય છે.
થોડોઘણો અવાજ સંભળાય છે એ તો છે
છબછબિયાં કરતા સૂર્યપ્રકાશનો
'ને
પડછાયાના આડા પડવાનો.

ચાલો ભીંચો
કપડાં પર ચોટેલું શ્વાસ ખંખેરીને.

વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે એમ કવિને દેખાતું જોઈએ. પૂર્ણિમાના ચંદ્રના દર્શનથી તો તેના હૃદયસમુદ્રમાં ભરતી આવવી જ જોઈએ. પણ પૂર્ણિમા ન હોય ત્યારે તેના હૃદયને ઓટ ન લાગવી જોઈએ. અમાસના ગાઠ અંધકારમાં આકાશ વાદળોથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે પણ ચંદ્રદર્શનનો આનંદ તેને થવો જોઈએ. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા સાથે સંકળાયેલો છે તે કવિ નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય; કવિ સ્વયંભૂ હોય. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં રાચે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોકે છે. લોકોને લોજનનો આનંદ; કવિને આનંદનું લોજન. કવિ સંયમનો પણ સંયમ છે અને તેથી જ સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે. દેનિસને વહેતા ઝરણામાં આત્માનું અમરત્વ જોયું; કારણ અમરત્વનું ઝરણું તેને પોતાના આત્મામાં દેખાતું હતું. કવિ વિશ્વસમ્રાટ હોય છે; કારણ તે હૃદયસમ્રાટ હોય છે.

પિતોબા ભાવે

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિકથી
પુરસ્કૃત બગાળી કવિ
વિષ્ણુ દે
ખાસ મુલાકાત
આ અંકમાં અન્યત્ર

કવિ વિષ્ણુ દેના
આવાસનું એક દૃશ્ય

ઈંગ્લેન્ડના નામી મનિ
સેરયુઅલ ટેપ્લર કોલરિજ
જેમની બનેલી જયતી આ વરે છે
(સુઓ ન્યા ન્યામા ચેજ)

ઈંગ્લેન્ડના નવા રાજકર્મિ
જર્જેલ ટેપ્લર
(પ્રવિચય આ વ્યક્તિ)

૧ બાળથી તેમજ કરાએ ખાતેની કવિ 'સારિજની કુદર જે કવિચ્છવનમા મહાત્મનો લાભ બજારી મઈ વચ્ચે કે સારિજ
કુદરમાનો મનિનો ખડ છે' લ નમા હાજોઈ ખાતે મેઈન્ટ મ ઈસતુ દેવળ, 'સારિજનુ દેવલયાન

કેશવ હર્ષદ ક્રુવ

ધીરુભાઈ પરીખ

ખેડી હીનું એકવડું શરીર, ઘોળી ચળકતી લાવણચાળી ચામડી, જીંડી વિદ્વાતાના પ્રકારથી ચળકતી ને સમજ તથા લાવથી ભીની આંખો, માથે પાંધરી, બંધ ગળાનો લાંબો કોટ, પાટલૂન, મોભું ને ઘડમાં આકર્ષણ જમાવતી, પડિતયુગના સાહિત્યકારની જે મૂર્તિનું ચિત્ર શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીએ આંક્યું છે તે જ કેશવ હર્ષદ ક્રુવ. ઈ. ૧૮૫૬ના આફ્ટોળખની સત્તરમી તારીખે વડોદરા રાજ્યના બહિષ્કાર ગામે મોસાળમાં એમનો જન્મ. કુળ સોદાશ નાગરનું. પિતાનું નામ હર્ષદરાય, માતાનું નામ રૈવાબાઈ.

અમદાવાદમાં ખાડિયામાં આવેલી તે વખતની મયા મહેતાની ગામડી શાળામાં એમનો વિદ્યારંભ. ત્યાંથી પછી પહેલા નંબરની ગુજરાતી શાળામાં દાખલ થયા. હાઈસ્કૂલ દરમિયાનના એમના જીવન પર સર્વશ્રી લલ્લુભાઈ ખાણવેલભદ્રાસ, અંબાલાલ સાંકરલાલ દેસાઈ અને કવિ હલપતરામની ગાઢ અસર પડેલી. વળી, કિશોરકાળથી જ વડીલ બંધુ હરિલાલની એમના ઘડતરમાં જીંડી અસર રહેલી. પાછળથી એ અસર એમની પ્રાચીન સાહિત્ય-પ્રીતિમાં પરિણમેલી. એમનું વિદ્યાર્થીજીવન તેજસ્વી હતું. ઈ. ૧૮૭૬માં મૅટ્રિક પસાર કરી એ મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં જોડાયા. શિક્ષણકાળની એમની વ્યવસ્થિત પ્રકૃતિએ જ એમની આગળ ઉપરની સંશોધક સંપાદકની મુખ્યવસ્થાનાં ખી વાળ્યાં હતાં. અહીં કૉલેજકાળ દરમિયાન જ એમને સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસની લગની લાગેલી. આથી એમના પ્રાધ્યાપક ત્રિખડ-પડિત રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરની એમના પર અપાર પ્રીતિ હતી. વચ્ચે મેદવાડને કારણે બે વર્ષ બગડતાં તેઓ ઈ. ૧૮૮૨માં ખી.એ.ની પરીક્ષામાં દ્વિતીય વર્ગ સાથે હતીએ થયા.

હવે વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું કરી એ વ્યવહારજીવનમાં પડયા. ડૉ. ભાંડારકરની લલામણુચિહ્ની સાથે. ઈ. ૧૮૮૨માં એ અમદાવાદની પ્રેમચંદ્રરાયચંદ્ર ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં સંસ્કૃતના શિક્ષક તરીકે જોડાયા. પાંચ વર્ષ બાદ ઈ. ૧૮૮૭માં ભુજ (કચ્છ)ની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે ગયા, અને ઈ. ૧૮૮૮ના જુલાઈ માસમાં ફરી અમદાવાદની એ જ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં પોતાના મૂળ રથાને પાછા આવ્યા. ઈ. ૧૮૯૪માં એઓ કચ્છમાં 'ઇયુટર ટુ મહારાજકુમાર' (મહારાજના ડ્રેવરના શિક્ષક) તરીકે ફરીથી ગયા. દરમિયાનમાં પ્રથમ પત્ની ચતુરલક્ષ્મી અને વડીલ ભાઈ હરિલાલનાં મૃત્યુના બે આઘાતક બનાવો એમને સહન કરવા પડયા. ઈ. ૧૯૦૨માં એઓ અમદાવાદ પાછા ફર્યા અને સરકારી હાઈસ્કૂલમાં પહેલા મહદનીશ શિક્ષક તરીકે નિમાયા. એ જ વર્ષે ભરૂચમાં કાર્યકારી (એડિટર) હેડમાસ્તર તરીકે નિમાતાં ત્યાં ગયા. પછીને વર્ષે એમની ખેડા બિલ્લાના નાયબ શિક્ષણાધિકારી તરીકે નિમણૂક થઈ. વળી, દરમિયાનમાં ઈ. ૧૯૦૨માં મુંબાઈ

યુનિવર્સિટીએ એમને એમ.એ. કક્ષાએ પરીક્ષક નીમી એમની વિદ્વાતાને સમ્યક્ અર્ધ્ય આપ્યો. ત્યાં તેા ઈ. ૧૯૦૪માં નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાં હેડમાસ્તર તરીકે એમની નિયુક્તિ થઈ, ત્યાં સા-દારવચે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી સાથેના એમના સંબંધો ધનિષ્ઠ બન્યા. ચારેક વર્ષ પછી ત્યાંથી એમની ખડેલી અમદાવાદની આર. સી. હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે થઈ. ત્યાંથી ઈ. ૧૯૧૫માં નિવૃત્ત થતાં ગુજરાત કૉલેજમાં ગુજરાતીભાષાસાહિત્યના અધ્યા-પક તરીકે સેવાઓ આપવા માંડી. ઈ. ૧૯૩૪માં એ પદેથી નિવૃત્ત થયા ત્યાં મુંબીમાં એમણે એક વિદ્વાન અને સત્રિષ્ઠ અધ્યાપક-ની ગરવી છાપ શિષ્યમંડળ પર ઊભી કરી હતી.

સાહિત્યક્ષેત્રે એમની શક્તિઓની કદરૂપ અનેક નાનીમોટી ઘટનાઓ પણ નોંધપાત્ર છે. ઈ. ૧૯૦૭માં મુંબાઈ ખાતે ભરાયેલી દ્વિતીય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના એઓ પ્રમુખ વચાએલા. ઈ. ૧૯૨૦થી એઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે વર્ષો મુંબી ચૂંટાતા રહ્યા. એમની શક્તિઓની કદર ધૂળને એમને દીવાન બહાદુરનો ઈલકાબ પણ આપવામાં આવેલો. ઈ. ૧૯૩૦-૩૧માં મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ એમને ડક્ટર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપવા નિમંત્રણ હતા.

આવા સૌજન્યમૂર્તિ સાહિત્યકારની સાહિત્યસેવા અનેક ક્ષેત્રોય હતી. નિબંધકાર, પુરાતત્ત્વવિદ, વિવેચક, સંશોધક-સંપા-દક, ભાષાંતરકર ને શબ્દશાસ્ત્રી તરીકેની એમની વિવિધ પ્રવૃત્તિ ઓથી એક કાળે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમનું નામ અવિરત ગુંજતું હતું. ઈ. ૧૮૮૨થી '૮૭ દરમિયાન એમણે વાચનમનન અને સર્જન ક્ષેત્ર દ્વારા પોતાની ભાવિ કારકિર્દીની સદૃઢ ભૂમિકા તૈયાર કરી નાખી હતી.

એક તસ્કથી અંગ્રેજ કેળવણીનો મહિમા વધતો જતો હતો ત્યારે કેશવલાલભાઈ પ્રાચીન સાહિત્યની રસધારા સ્વભાષા દ્વારા લોકહૃદયમાં વહેવડાવતા હતા. એ વખતે એમ મનાતું કે છેલ્લા પાંચેક સેકા દરમિયાન ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં કરો ફેરફાર થયો નથી. કેશવલાલભાઈએ પોતાના ખૂબ કોંડા અભ્યાસની ફલશ્રુતિ તરીકે આ અભિપ્રાયનું પ્રથમ વાર જ ખંડન કર્યું, ને સં-સ્કૃત, અપભ્રંશ, ભૂતી ગુજરાતી, એમ આપણી ભાષાના અવાંતર કંઠો એમણે વિશદ શાસ્ત્રયથાથી છણ્યા, અને આ રીતે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે એમણે પોતાની પ્રતિભાને પ્રથમે-ન્નપ્ર પ્રગટ કર્યો. પછી તેા એ દિશામાં અવિરત અભ્યાસ અને સતત સંશોધન એ જ એમની પ્રવૃત્તિ બની રહી. આ પ્રવૃત્તિના પરિપાક સ્વરૂપે લાલજીવંત 'કાદમ્બરી' નામના પાંચીન શતકનાં પ્રાચીન ગૂર્વર કાવ્ય, આખાના

જ્ઞાતિ, અપભ્રંશપ્રાકારિકા તથા 'મિમાન્સ', 'દશાર્કમ વિષે કંઈક', 'પચ્છદંડી વાર્તાતા આન્તર મવાહોમા', 'ક સાસન સ્વિરખના ખ્યાન', 'અન્દ્રદાસાખ્યાનમા પુરાણ અને લોકવાર્તાના તત્ત્વ', 'ધીરોનો અશ્વમેધ', 'ત્રેમાનદંત ધાર માસ', 'શુભ્રાવિભવ ઔક્રિત કપરવાર્તિ', 'પદ્મચર્યાના પ્રકાર', 'લાઝ્યાપ ર', 'બીજ સાહિત્ય પરિવર્તન લાપણ', 'વનગેથી' વગેરે અન્ય સમૂહક નિબંધો આપણને મળ્યા છે, સરોધક સાધાર્ણ તરીકે એમનામા શ્રમ, સચિત્કાર તુ યવસ્થા, સ્વચ્છ અને સમૃદ્ધ અલ્પ સમી જ્ઞાન આગમ તરી આપતી દેખારી આથી જ શ્રી ભેદાલ સ્વાદેસર એમને માનીન શુભ્રાવી સાહિત્યનુભવીન પદ્ધતિએ સરોધાન મનાવતેમા સોથી પહેલા છતા સર્વોત્તમ' બળાવ્યા છે

પૂણ એમની કુળમ દેહજી તો છે એમનાં લાખાતરા કાલિ દાસ, ભાસા હર્ષ, છાયાધટકપરમર, ત્રિશાખદંત જયદેવ અમરુ વગેરે સમસ્ત સર્જકોએ એમને અજબ આકર્ષા હતા પોતાની સ્વતંત્ર સર્જક શક્તિને જાણે સંદાને મળે જાનુ પર રાખી એમણે આ ઉત્તમ સ્વતંત્ર મજાના સંસ્કરણ અનુવાદો આપવા મા જ ઇતિથી માની લીધેની તલાલીન સમાજને આ ઉત્તમ સાહિત્યના અનુવાદો દ્વારા સ્વાસ્થ્ય કલ્યાણની કન્ટન લાખાને જ માનવ અમણે પોતની મૌલિક સર્જકશક્તિનો અર્થ વરજામા ઓચિંચ માન્યુ હશે! અન્યથા એમની માર્ગ પ્રતિષ્ઠાના અન્ય દેહદેહ પરિણામો શુભ્રાવી નાચકેને અસ્મદ મળી શક્યા હોત એ વાતની પ્રતિષ્ઠા છે છંને પણ થમા વગર રહેશે નહિ

વળી એમના અનુવાદો પૂજા મૌલિકતાની મહોરમા છ એ પણ સહેજે ભેઈ શકશે સર્વમા વખત યતુ હાઈ સમજ એના સ્વતંત્ર સર્જકશક્તિથી એઓ પોતાના અનુવાદોમા સુકર કરાવી આપે છે 'હીતો વિદ્યા'નો એમનો અનુવાદ આગી તવાલી પૂર્વ છે મેળની મુદ્રિકા, 'અમરુ રાત', 'દાયાધટકપર', 'પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા', 'પ્રતિમા' એવા એમના સર્જક અને સ્વસ્થ અનુવાદો દેશવલ્લભાર્દને આપવા પ્રથમ કલાતા આલ અનુવાદક તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવા પૂરતા છે આથી જ આપણા શિષ્ અનુવાદોમા દેશવલ્લભાર્દન નામ સદા યદીપિમત રહેશે આ ઉપરાંત એમની અનુદિત નિબંધોમા અજબ વૈવિધ્ય પણ છે તત્સમ અને તદ્દ ભવ રામદોનો એમણે ઓચિંચ મધુરરસર ઉપયોગ કરી અનુવાદની કળાનો આદર્શ નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે 'વસંતવિભાસ' કે 'હીત ગોવિન્દ'ની વિવિધ અ કાંતઓમા એમણે જે દૃષ્ટ ર કર્યા છે તે

કરાવી આપતી એ અનુવાદ કલાના આદર્શની એ કન્ટનમા જુ એમણે પોતાના અનુવાદો દ્વારા સર્જકોની પાર પાગ છે આથી એમના અનુવાદો માત્ર 'આપા અન્તર'ની મંકિયા નથી, પશુ મળના 'અનુ વાદ'ની મૌલિક પ્રવૃત્તિ છે આને આપણે ત્યા અનુ વાદોને નામે દેશવિદેશની રૂતિઓના 'માધા અન્તર'નો જે લોધ વહેવા આડ્યો છે તેની સામે 'દેશવલ્લભાર્દના અનુવાદો આદર્શ નમૂના તરીકે અનિચળ િમા રહે તેમ છે

ખીની રસાઈ મા યતિઓના અજબ અનુવદો આપનાર હી બ દેશવલ્લભાર્દની મૌલિક કા યસ જેનની સરસ્વતી કથા અને કેમ કુષ્ઠ ઘઈ ગઈ તે આશ્ચર્યની ધના છે કારણ કે એમની પ્રવૃત્તિન મિ વસંતિના દલાન એમના અનુવાદો અને કયારેક કમ રેક એમના લખા પણ થયા વગર રહેતા નથી 'શું એ જ ભરખૂમિ આ એ! કે પછી 'પર કમની પ્રસાદી ના અપણ કાચ' ગરની ગુરૂંદી વાલીમા જેની એમની દેવીના મૌલિક અ રચનાઓમા એમની એક કુક્ષ મિ થનાની સંકચતાના અંધ છું કે છ પણ રસિક જન ભેઈ શકશે આ ઉપરાંત એમની 'પે લાખ પ રીશી' મજાનિમા પણ એમની કવિત્વ સંક્રાંતા યમક રા અનુ ભવી શક થ છે તે કે શી સંકરમસદ છગનલ વ રવો તો એવી સત્ત્વના પાણક પી છે 'એમના બીજ અમિતિમા થે હોવા જ ભેઈએ' પરતુ એ સત્ત્વના જમા મુધી હકીકત ન બો ત્યા મુધી તો દેશવલ્લભાર્દને એક સ્વતંત્ર મિતરીકે મૂલવવાનુ મર્થ મનુર કલ્પનામા જ રહે છે આશા રાખીએ કે એમની એવી અપ્રમદ કાચ તિએ હે થ ગને તે મઈ સંસોવક દશ આ અને ઉપવંધ થ થ

લગભગ અર્ધી સગી મુધી મેમણે એ અન્ય સમજાની પૂણી ધ મા રી હકી તેના એ રૂતિ તેની બહાળી નખામા સુકળ મજા નથી એના વસંતો કે તે ન રહેઈ આની ધાળા એમની કીર્તિ પર રહેવાની રૂતિ જ મ્દ મ મુ મ્દ હોઈ હોઈ પણ મારું ન લગાડ વાની મમળ લા લાલિ સવવતા આ રીવલ્લભાર્દ સાહિ ધકારની રોની પણ એવી જ રીવલ્લભાર્દની છે એમના સ્વભાવની સરગતા અને યાદગંતા થ જ એમની મે રીમા પ્રતિબિંબિત થયા છે

આમ આજીવન શિક્ષણ અને સાહિ યના મેં મા જ ભોત ગોત રહેનાર દેશવલ્લભાર્દ દેશવલ્લભાર્દનુ ૧૯૩૮ના માર્ચની ૧૩મી તારી મે અવસાન થયેલુ આમાસ (આકાશવર્મા)મા એમ ના જન્મને એક સેને તેરે વડ પૂરા થ થ છે એ ભોતનુભો એમની અચ્ચરનિષ્ઠા અમશીલતા સહિત્ય માંના લક્ષિ ભેષ અને મુરુચિપૂર્ણ સંસ્કૃતિ આજના સાહિત્યમાત્રીને રાહ બર તલા કરો એ જ અર્થસિ

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

સિમેન્ટનાં અવનવાં ઉત્પાદનો બનાવનાર

હવે ભારતમાં રજૂ કરે છે

સુપર સ્નોસેમ

નવીન, વિશેષ સુશોભન કરતું વોટરપ્રૂફ સિમેન્ટ કોટિંગ.

સ્નોસેમથી બહારની ભીત સુશોભિત થતી, પરંતુ સુપર સ્નોસેમ થી ભીત એથી ૫ વધુ સુંદર થાય છે.

વોટર પ્રૂફ :

સુપર સ્નોસેમનું નિર્માણ સફેદ પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ પર આધારિત છે જેટલે જ તે પ્લાસ્ટર સાથે એકત્રિત થઈને ઉત્તરવર્તને પાણી તેમજ બેન્ગથી બચાવે છે. તે બેન્ગથી જતા નાં તેમજ નેતી પોષાદોમાં ખરી પડતી નથી અને તેના પડ બિતરી જતાં નથી.

દઢાઈ

સુપર સ્નોસેમ પર તાપ નીચાઈ કે ધૂળની અસર થતી નથી. તે સ્નોસેમ કોનિસ બીજા જરવાં વધારે ટકાવે દેવા છે.

ચોઈ શકાય :

સુપર સ્નોસેમનાં મોટા કોનિસની તાલમાને બાળવા શકાય તેને ફરીફરીને કોઈને સાફ રાખી શકાય છે.

કિંમતી :

૧. સ્નોસેમ નવીન કોનિસથી નીચેલે દોષથી વધુ સુરક્ષાથી પાણી શકાય છે, તેમજ વધુ ટી સુકાઈ જાય છે. મનુષ્યોને ઘરે અને સામાન સમય દરે કોટલે સરવાળે સ્નોસેમ વધુ કસ્ટરપ્રુફ લાગે છે.

વિશેષ વિગત :

સુપર સ્નોસેમ જુદાજુદા રંગ નીલવા, વાપરવા માટે તેજાર રંગોમાં બની શકે છે.

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

કલિંગ અમેસિયમ, કલિંગ હા થો, બાં

સુપર સ્નોસેમ પાકેડ ૩૫ તેજાર કમ્પાઉન્ડ પાકેડ પદાર્થ તરીકે સિલિન્ડર સફેદ સિમેન્ટ વાપરવામાં આવે છે.

શ્રેષ્ઠ સેલિંગ એજન્ટ : કલિંગ નિર્માણ લિમિટેડ, મુંબઈ, દિલ્હી, કલકત્તા, મદ્રાસ, બેંગલોર

શ્રી સુરેશ જોષીને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

ગાંધીજી ને બળવંતરાય કાકરની સહિ-
યારી પ્રવૃત્તિએ ૧૯૩૦ આંસપાસ ગુજ-
રાતી સાહિત્યની કાયાપલટ કરી તે પછી
એની નખશીખ કાયાપલટ પોતાનાં સર્જન
વિવેચનદ્વારા શ્રી સુરેશ જોષીએ કરી છે.
છેલ્લા બે દાયકાના ગુજરાતી સાહિત્ય પર
એમની સર્વતામુખી પ્રતિભાની છાયા સ-
ર્વત્ર પથરાયેલી જણાય છે. ‘ગ્રહપ્રવેશ’,
‘ખીજ થોડીક’, ‘અપિ ચ’ અને ‘ન તત્ર
સૂર્યોભાતિ’ની ઠેટલીક વાર્તાઓ; ‘કિચિત્’,
‘કાવ્યચર્યા’, ‘કથોપકથન’, ને ‘શૃણુવન્તુ’નું
ઠેટલુંક વિવેચન, ‘જનાંતિકે’, ને ‘મદમ-
સર્વમ્’ના ઠેટલાક નિબંધો તેમજ એમના
ઠેટલાક આસ્વાદ, અનુવાદ ને સંપાદન;
તથા રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભાનું મૂલ્યાંકન
દ્વાર્ષપિણ્ણ લાખાના સાહિત્યને ગૌરવ આપે
એવું પ્રદાન છે. આવા સન્નિષ્ઠ સર્જક વિવે-
ચકને ૧૯૭૧નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક
અર્પણ કરવાનો નિર્ણય સહુ કોઈ સાહિત્ય-
રસિકને માટે આનંદની વાત છે. શ્રી સુરેશ
જોષીને આ પ્રસંગ નિમિત્તે સવિશેષ
અભિનંદન.

ગાત્રાણિ કાલીયકર્ચિતાનિ
સપત્રલેખાનિ મુલામ્બુજાનિ ।
શિરાંશિ કાલાગુરંધ્રપિતાનિ
કુર્ચિતિ નાર્યઃ સુરતોત્સવાય ॥૫॥

પૂઠા પરનું ચિત્ર

હેમંત

વાસુદેવ સ્માર્ત.

સૌ નાર રત્યોત્સવ કાળ હાવાં
અંગે પીળા ચન્દન-લેપ ચોળે,
મુખામુજે આંખ ખતી સુચિત્રો,
ને દેત કાલાગરુ ધૂપ કેશે.

નવીનવર્ષસ્ય નમસ્કાર:।

વંદે હં વત્સનારંત્રે સર્ગુરુ દેવશંકરાન્ ।
દિત્તં મે સર્વદેહ્યન્તિ તન્મતિં ચાર્પયન્તિ યે ॥
મોહમયી }
વત્સનારંત્રઃ } રુદ્રાસદાસ તત્તુત્તન્મા
તં ૧૯૫૪ } દામોદરયુગ્મ:।

કવિ બાટાદકરના હસ્તાક્ષરમાં સંસ્કૃત રચના
પોતાના કાવ્યશુક દેવશંકરભાઈને રચી મોકલેલા નવા વર્ષના નમસ્કાર

શુભરાત્રી કવિતાનું જાતુપત્ર-હેમંત-વિક્રમ સંવત ૨૦૨૬-પરંપરિત અંક ૬૦-દિન અંક ૧૮

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ઈ. ૧૯૭૨

□

કાવ્ય	પૂર્તિ	હેમંત	બધ
ધીરભાઈ પરીખ	૧૨૫	રેવાને વહેણુ	કવિતાનું અધ્યયન ૧૨૦ શુભાનરાય
રાજેન્દ્ર શાહ	૧૨૬	જલપરી	ધીરભાઈ પરીખ ૧૨૨ એઝરા પાઉન્ડ
મિયકાન્ત મણિયાર	૧૨૭	બાળપણનું રસજી	કમલા પરીખ ૧૨૫ કાલરિમ
રમેશ પારેખ	૧૨૮	સપનાં હોડાં જો	ધીરભાઈ પરીખ પૂર્તિ બોટાદકર
હેમલતા ત્રિવેદી	૧૨૯	વડ, લીમડા ને આમલી	
હરિદ્રુષ્ટ પાઠક	૧૩૦	જાતી વેળાનું ગીત	
નિરંજન યાચિક	૧૩૩	પાછા ફરતા	
પિનાકિન્દ્ર ઠાકોર	૧૩૪	અન્યતા	
આહમદ અકબરખાન	૧૩૫	સોનપરી-એક સ્વપ્ન...	
ચૌસેફ એકવાન	૧૩૬	હોતા-છું-હઈશ	
મહેન્દ્ર જોહિલ	૧૩૭	ડિસેમ્બરનું રૂલ	
ઉશનસ	૧૩૮	હું	
શ્યામ સાધુ	૧૩૯	ધરતી પછવાડે	
કરસનદાસ હાલાર	૧૪૦	ઝીંડું બેયને	
મજલાલ હવે	૧૪૧	છે	
મહેન્દ્ર સમીર	૧૪૨	મેર	
'બાદલ'	૧૪૩	રશી રોષ અન દોરી	
નશીન ત્રિવેદી	૧૪૪	કુસુમાંગલિ	
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ (કુમાર)	૧૪૫	મજલ	
મહેશ જોશી	૧૪૬		

૧ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષના ૬ જાતુમાં હર મે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ૧ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૧, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા. પા. રૂ. અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક સ્વાજનની સમ-વડ રૂ. ૩; છટક નક્કેનો રૂ. ૧. ૧ લેખકોને કૃતિ-વિશેષો નિર્ણય ભાષણ અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સત્કારનું કરેલું તથા પૂરું પાડેલું યોગદાન ફેરવેલું મોકલવા વિનંતિ છે. ૧ કૃતિઓ તથા સવાજન મોકલવાનાં રમળ: 'કવિલોક' C/O સિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિર-જામ રોડ, ઠાકરજી, મુંબઈ ૨; ચાકુમાર કાર્ય-લય સિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧.

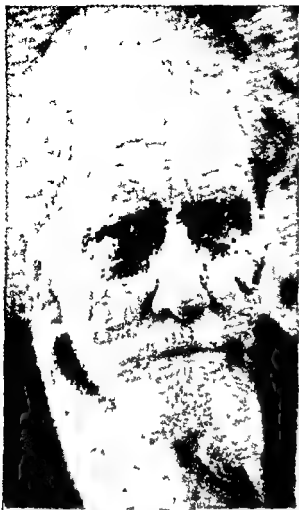
તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ શવત સહયોગ: જયંત પારેખ અને ધીરભાઈ પરીખ

સવાજન ભરવાનાં અન્ય રમળ ત્રિપાઠી પ્રા. સિ. મિન્સેસ રફીટ મુંબઈ ૨
વીનસ સ્પ્રિંગ્સ પાન એજન્સી
શામસદન ૧૫૧ માગે બારેકમાગે લેન
મામદેવી મુંબઈ ૭
એલ. કે. મેધાણી-૧૪ અમરદલા રફીટ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ શવત
કુમારપ્રિન્ટરી-૧૪૫૪ રાયપુર-અમદાવાદ-૧

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠ ૫૨: હેમંત (વાસુદેવ રમાઈ); કવિ બોટાદકરના હરતાલકર; કવિ એઝરા પાઉન્ડ વિવિધ વયે; કવિ હામોદર શુભાનરાય બોટાદકર; પ્રો. ડૉ. સુરેશ જોષી; પદ્મીધર (બિહારીલાલ બારબેયા)

▷ માણ મણિગણી મનિ કોમળા પાઠા : મણિગણી—ચાર વિવિધ વચ-અવસ્થાનું કથિત દર્શન

કવિ દામોદર ખુશાલદાસ ઘોઠાદકર

જન્મ : ૨૭-૧૧-૧૮૭૦

અવસાન : ૭-૬-૧૯૨૪

જમણી બાળુ : પ્રો. ડૉ. સુરેશ જોષી
જન્મને ઇ. ૧૯૭૧ના રણજિતરામ
સુવર્ણ ચંદ્રક આપાયા છે.

હિંમંત-વિ. સં. ૨૦૨૯

કવિત્નોક

નવે.-ડિસે. • ૧૯૭૨

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं आविर्भावीर्म एधि ।

કવિતાનું અધ્યયન

કવિ અને વાચકના ભાવ-સામ્યમાં જ કાવ્યની પૂર્ણતા છે. કવિતા, ભલે, ગમે તેટલી સ્વાન્તઃ સુખાય લખાય, પરંતુ કવિનો પરિશ્રમ તો ત્યારે જ સાર્થક થયો ગણાય જ્યારે એની કવિતાનો કોઈ રસાસ્વાદ કરે. જેવો રસ કવિના હૃદયમાં હોય છે એવા જ રસની જાગૃતિ વાચકના હૃદયમાં અપેક્ષિત છે. કવિતાના રસાસ્વાદન માટે કેટલાંક સાધનોની જરૂર રહે છે. એમાં સહુથી પ્રથમ જોઈએ કવિ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ. આપણી પોતાની શ્રદ્ધા ગમે તે હોય, પરંતુ આપણે તો કવિના દષ્ટિકોણથી જ એની કૃતિનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. ત્યારે જ આપણે એ કવિતાનો આનંદ માણી શકીશું. આથી જ કૃતિનું અધ્યયન કરતાં પહેલાં કવિના સમયના વાતાવરણનો અભ્યાસ પણ અપેક્ષિત રહે છે. કવિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવામાં એ જરૂરી નથી કે આપણે એની પ્રત્યેક વાતનું સમર્થન કરવું. સામાજિક આદર્શો તો બદલાયા કરે છે. કવિનો સામાજિક આદર્શ આપણા યુગનો સામાજિક આદર્શ હોઈ શકે તો પણ કવિને સંપૂર્ણપણે સમજવા અને એની આલોચના કરવા માટે એના જ દષ્ટિકોણથી એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. બધા જ કવિઓના દષ્ટિકોણ સાથે આપણે તાદાત્મ્ય સાધવું જરૂરી નથી. વાચકના રુચિ-વૈચિત્ર્યને આપણે વિસારી શકતા નથી, પરંતુ જો વાચક કોઈ કવિનો પૂર્ણ રસાસ્વાદ કરવા માગતો હોય તો, ઓછામાં ઓછું, અધ્યયન દરમિયાન પોતાની રુચિ પર નિયંત્રણ રાખવું આવશ્યક છે. આપણી રુચિને ભલે આપણે બદલી ન શકીએ, પરંતુ આપણા માપદંડથી કવિની આલોચના કરતાં પહેલાં એ સમજી લેવું જોઈએ કે કવિ પોતાના સમયના વાતાવરણનું સંતાન છે.

ગુલાબરાય

પ્રત્યક્ષ (એટલે જ જાણ ગામડાનું ઘર) નીચે હાથે જુલિ નાની એટી પર
પડેલ પત્થરી સારૂ મરીન જે ન ના પગથિયાન પડખ તવસીંધ સમા પડેલા ઘટ
વિગેલ વગા નતી માળીન ટેકે છાવલ તાડેલ ન કાપરામાંથી વટકતુ પાખીપિજર
પાળી નાની બારીમાંથી શેકાતી ગોરી ગાય નસા ન ના આગણાને અજવાળતા
દીવ મૂંવતુ કોડિયુ એ બધી સગે સમગ્રી વરૂં સરીળ ધરન દીવ જેવ પુત્રને
લગ પડેલ પર એટી માત ની એમિર જે સમસાપા ચિત્રમન જન રન્યુ છે તેના લય
માંથી મનરજુહાવનુ મુકસ પિતમજુએ ચિત્રકાર બિહારીલાલ ખારલયા

હેમંત.વિ. સં. ૨૦૨૬

કવિત્નોક

નવે.-ડિસે. • ૧૯૭૨

।ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं ज्ञाविर्भोवीर्म एधि ।

કવિતાનું અધ્યયન

કવિ અને વાચકના ભાવ-સામ્યમાં જ કાવ્યની પૂર્ણતા છે. કવિતા, ભલે, ગમે તેટલી સ્વાન્તઃ સુખાય લખાય, પરંતુ કવિનો પરિશ્રમ તો ત્યારે જ સાર્થક થયો ગણાય જ્યારે એની કવિતાનો કોઈ રસાસ્વાદ કરે. જેવો રસ કવિના હૃદયમાં હોય છે એવા જ રસની જાત્રિ વાચકના હૃદયમાં અપેક્ષિત છે. કવિતાના રસાસ્વાદન માટે કેટલાંક સાધનોની જરૂર રહે છે. એમાં સહુથી પ્રથમ જોઈએ કવિ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ. આપણી પોતાની શ્રદ્ધા ગમે તે હોય, પરંતુ આપણે તો કવિના દૃષ્ટિકોણથી જ એની કૃતિનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. ત્યારે જ આપણે એ કવિતાનો આનંદ માણી શકીશું. આથી જ કૃતિનું અધ્યયન કરતાં પહેલાં કવિના સમયના વાતાવરણનો અભ્યાસ પણ અપેક્ષિત રહે છે. કવિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવામાં એ જરૂરી નથી કે આપણે એની પ્રત્યેક વાતનું સમર્થન કરવું. સામાજિક આદર્શો તો બદલાયા કરે છે. કવિનો સામાજિક આદર્શ આપણા યુગનો સામાજિક આદર્શ હોઈ શકે તો પણ કવિને સંપૂર્ણપણે સમજવા અને એની આલોચના કરવા માટે એના જ દૃષ્ટિકોણથી એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. બધા જ કવિઓના દૃષ્ટિકોણ સાથે આપણે તાદાત્મ્ય સાધવું જરૂરી નથી. વાચકના રુચિવૈચિત્ર્યને આપણે વિસારી શકતા નથી, પરંતુ જો વાચક કોઈ કવિનો પૂર્ણ રસાસ્વાદ કરવા માગતો હોય તો, ઓછામાં ઓછું, અધ્યયન દરમિયાન પોતાની રુચિ પર નિયંત્રણ રાખવું આવશ્યક છે. આપણી રુચિને ભલે આપણે બદલી ન શકીએ, પરંતુ આપણા માપદંડથી કવિની આલોચના કરતાં પહેલાં એ સમજી લેવું જોઈએ કે કવિ પોતાના સમયના વાતાવરણનું સંતાન છે.

ગુલાબરાય

એઝરા પાઉન્ડ

૧૧ી નવેમ્બર ૧૯૭૨ના રોજ એઝરા પાઉન્ડનું ઇટલીમાં વેનિસ ખાતે અવસાન થયું ત્યારે વીસમી સદીએ એક મહાન પ્રભાવોત્પાદક સર્જક અને પ્રાર પ્રયોજીવી શુભાવ્યો અંગ્રેજી કાવ્યજગતમાં પાઉન્ડે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એક રીતે અધકાર યુગ હતો અને અસ્ત પામતા વિક્ટોરિયન-બ્યોજિયન યુગના ઓળાઓ ધૂમી રજા હતા ઈર્ષ સ્વતંત્ર પ્રતિભાનો પ્રકાશ હજુ પથગયો નહોતો પાઉન્ડમાં આ નવોદયનું પ્રથમ કિરણ જોવા મળે છે ચાલી આવતી વાગ્મિતા, અવકારોનું આધિક્ય, નિર્ણય હળાશ આ બધામાંથી પાઉન્ડે કવિતાને નવો વળાંક આપ્યો ભાષાના બેજવામદાર ઉપયોગ સામે એણે સ્વચ્છ વિરોધ ઉઠાવ્યો સમ સામયિક જીવનને સુમંગલ ભાષા હોવી જોઈએ એમ પાઉન્ડે વારંવાર ઉચ્ચાર્યું એક એક શબ્દ કવિતામાં તો સો ગળજી ગાઈને જ આવવો જોઈએ આ માટે એમણે આરભમાં કંપનવાદનો આહ્વાન જગાવ્યો 'A Lume Spento' નામક એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ૧૯૦૮માં વેનિસથી પ્રગટ થયો અને એમની કીર્તિદા કૃતિ 'Hugh Selwyn Mauberley' ૧૯૨૦ માં પ્રગટ થઈ તે ગાળા દરમિયાન થોડા વર્ષો એમણે T E Hulmeની આજેવાની નીચે ખાસ તો બ્યોજિયન પોએટ્રીના પ્રત્યાઘાત રૂપે કંપનવાદનો ઘેરો સક્રિય પ્રયાગ કર્યો ૧૯૧૩માં 'પોએટ્રી' નામક સામયિકમાં એમણે આ અંગે નવો પજુ લખ્યો, અને ૧૯૧૪માં કંપનવાદી કવિતાનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ 'Des Imagistes An Anthology' પણ પ્રગટ કર્યો

આમ આ સદીના બીજા દશકમાં કવિતાક્ષેત્રે પોતાનો પ્રભાવ પાડવાનું શરૂ કરનાર એઝરા પાઉન્ડનો જન્મસંપત્તિવાન માપને ત્યાં ૧૮૮૫ના આશ્રે

બરની ૩૦મી તારીખે ઈંગ્લેંડ રાજ્યના હેર્ષની ગામમાં થયેલો માતાપ એને પેન્સિલવેનિયા લઈ ગયા ત્યારે એની ઉમ્મર માત્ર બે વર્ષની મત્તપણે તે એથ કબજી નાગફોના મમથી પદગમે વર્ષે એ પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ્યા પછી ગ્રાહિમિસ્ટન કોલેજમાં ૧૮૦૫માં એ Ph B થયા અને પછી M A થયા બાદ બે વર્ષ એઓ એ જ યુનિવર્સિટીમાં ભાષા શિક્ષક રહ્યા

ઈ ૧૮૦૮માં એમણે યુરોપ તરફ પ્રયાણ કર્યું ૧૮૨૦ સુધી એઓ લડન રહ્યા આ દરમિયાન એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ફ્રેન્ચીસની ચીની હસ્તપ્રતોના અનુવાદ કરવાની એમણે ચીની કવિ રિહાકુની કૃતિ 'Cathay'નો પણ મુક્તઅનુવાદ આપ્યો આમ, મોલિયર સર્જક કરતા સમર્થ અનુવાદક તરીકે એમણે એ વખતે સારું નામ કાઢ્યું એમના ઈંગ્લેંડવાસ દરમિયાન એમણે એલિસટ, થેટ્સ અને વિન્ડહામ લૂઈ જેવાના ચીની ઘડનારના મહત્વનો ફાળો આપ્યો એલિયની 'The Waste Land' પર જો પાઉન્ડની કાવર ન ચાલી હેતુ તે એની સમતા અને ચોખ્ખા પડી ગયા હોત ખુદ એલિયટ પણ આ ઋણનો સ્વીકાર કરતા કહે છે

I have in recent years cursed Mr Pound often enough for I am never sure that I can call my verse my own just when I am most pleased with myself I find that I have only caught up some echo from a verse of Pound's

એમણે જ થેટ્સની શૈલીને ધારદાર કરેલી રચીન્દનાથ યાકુરને પણ પશ્ચિમની દુનિયામાં અણીતા કરવામાં પાઉન્ડનો ફાળો નાનોસૂનો નહોતો

આ વસંતદરમિયાન જ એમણે સિટસ રિન્ડ્ર,

‘ધ ડાયલ’, ‘પોએટ્રી’ વગેરે સામયિકમાં લેખો લખી પોતાની કાવ્ય વિભાવના પ્રચારવા માંડી હતી. કવિતાના ક્ષેત્રમાં એમણે કરેલા પ્રયોગો અંતરતત્ત્વ કરતાં આકાર પરત્વેના, સંસાર કરતાં શૈલી પરત્વેના હતા. એમના આ પ્રયોગો યુગની અને આંતર ધ્યાસની આવશ્યકતામાંથી આવ્યા હતા. પ્રયોગોનું ક્ષેત્ર એ જવાબદારીભર્યું અને ખતરાવાળું છે એવી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ પાઉન્ડમાં સદાય સમગ્ર હતી. અને આથી જ એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ એક ગ્રાહ્ય પ્રયોગવીરની પ્રસાદીરૂપ રહી છે. એમણે પોતાની જ એક કવિતાને કાપતાં નીચેની બે પંક્તિઓમાં જ સમાવી દીધી હતી તે ઉદાહરણ આત્મચરિતમાં રમમાણુ એવા કહેવાતા ‘પ્રયોગ-ખોરા’ તેમજ આધુનિકમાં ખપવા ખાતર આધુનિકતાના બાલ ‘જનોઈધરો’ માટે ચીમકીરૂપ છે. પોયટ ઊર્મિલ અભિવ્યક્તિને તિલાંજલિ આપી સીધી સરળ કલ્પનપદ્ધતિથી કવિતા સિદ્ધ કરવાનો એમનો પ્રયોગ ઉક્ત પંક્તિઓમાં સફળતાને વરેલો કોઈ પણ જોઈ શકશે:

‘The apparition of these
faces in the crowd;

Petals on a wet, black bough.’

આ બે પંક્તિને આપેલા શીર્ષકનો પણ એમણે કાવ્યાભિવ્યક્તિમાં લાઘવથી ઉપયોગ કરી દીધો છે. એ શીર્ષક છે: ‘In a station of the Metro.’ લાપાતો સમુચિત ઉપયોગ, લાઘવ, મુક્ત હંદના પ્રયોગ, કલ્પનની તાજગી આ બધું જ પાઉન્ડની ‘પ્રયોગશાળા’માં જોઈ શકાશે. આથી જ પાઉન્ડની કાવ્યપ્રવૃત્તિ એ આધુનિક કવિતાની આદ્ય પ્રયોગશાળા બની રહે છે.

કૃત્રિમ હંદબાજીનો વિરોધ દરનાર પાઉન્ડ જાળરી લયસૂઝ પણ ધરાવે છે તે વિચરવા જેવું નથી. કવિતામાં એઓ લયની અનિવાર્યતાને અચૂક સ્વીકાર કરે છે. સૂક્ષ્મ લયાંદોલને એમની કવિતાને વધુ આરવાહ બતાવી છે.

કાવિતાને એમણે હમેશાં ગંભીર પ્રવૃત્તિ ગણીને જ અપનાવી હતી. એઓ માનતા કે સાચો કવિ તો પ્રયોગશાળામાં પોતાના પ્રયોગો સાથે એકતાન થઈ ગયેલ વિદ્યાની જેવો હોય. તેને લોકાદરની ખેવના જ ન હોય. ‘વાહ વાહ’ અને ‘દુખારા દુખારા’ને અંખતા તાળી-ચાહક કવિને તો તેઓ ધિક્કારતા, અને એને ‘sham’-નકલી-કલાકાર કહેતા. એમને મન સાચો કલાકાર એટલે તો એકાંતવાસી આત્મસાધક!

આવા પાઉન્ડે ઈંગ્લેન્ડમાં રહી આધુનિક કવિતા માટે જે પુરુષાર્થ ખેડ્યો તે અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસનું એક મહત્ત્વનું પ્રકરણ બની રહેશે. ભલે એઓ મોટા સર્જક નહોતા પણ વીસમી સદીના એક મહાન કવિતા-શિક્ષક અને કવિ ધડવૈયા તરીકે એમની પ્રવૃત્તિ અવિસ્મરણીય રહેશે. આથી જ એલિયટ પોતાની ‘યુગકૃતિ’ ‘The Waste Land’ ના અર્પણમાં એમને ‘il miglior fabbro’ (અચ્છા કસબી) કહ્યા છે ને! અમેરિકન વિવેચક આર. પી. વૉલ્કમરેએ પણ એમને ‘મહાન પદ્ય સર્જક’ ગણાવ્યા છે, ‘મહાકવિ’ નહિ.

એમની મૌલિક શક્તિઓનો પરિચય કરાવતો સંગ્રહ ‘Personae’ બહાર પડ્યો ઈ. ૧૯૦૬ના એપ્રિલની સોળમી તારીખે. રુપર્ટ ક્યુક, એડવર્ડ ટૉમસ, ચેટ્સ સહુએ એને એકી અવાજે વધાવી લીધો. ૧૯૧૨માં વિલિયમ કાર્લોસ વિલિયમ્સને અર્પણ થયેલ ૨૩ કાવ્યોનો સંગ્રહ ‘Repostes’ બહાર પડ્યો અને પાઉન્ડની એક ક્રાંતિકારી સર્જક તરીકેની ક્રાંતિ અંકિત થઈ. ૧૯૧૫માં ‘Poetical Works of Lionel Johnson’, ‘Cathay’ અને ‘Catholic Anthology’ એમ ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં. ૧૯૧૬માં જપાની ‘નોહ’ નાટકનાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપાંતરો આપ્યાં. (જપાની હાઈકુ અને તીન્કાની અસર પણ પાઉન્ડે સમુચિત રીતે ઝીલેલી) ૧૯૨૦માં એમની પ્રસિદ્ધ કૃતિ એય. એસ. મૉખલી પ્રગટ થઈ

અને એમની કીર્તિને એક વધુ કળશ ચડ્યો. દરમિયાનમાં એમણે પોતાની શિષ્યા ડૉરોથી શેફસપિયર સાથે ૧૯૧૬માં લગ્ન કર્યું. તો ૧૯૧૭માં એમની પ્રસિદ્ધ પલ્લવ રચના 'Cantos'ની માણ્ણી કરી દીધેલી.

પછી તો ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૪ દરમિયાન એઓ પારી(સ)માં રહ્યા. ત્યાંથી એઓ ઇટલીમાં Rapallo ખાતે રહ્યા. કેન્ડોઝના વધુ કેટલાક ભાગ પ્રગટ કર્યા અનુવાદપ્રવૃત્તિ પણ એમણે ચાલુ રાખી. હવે એઓ રાજકારણ અને અર્થકારણમાં સક્રિય રસ લેવા લાગ્યા. ૧૯૩૩માં 'Ezra Pound's ABC of Economics' પ્રગટ થઈ. એમના પત્નીમાં મુસોલિની અને ફાશીવાદની તરફદારી પ્રકાશવા લાગી. યેટ્સ, બેઈક્સ, હેમિંગવે વગેરે પાઉન્ડના આ 'ગાઠપણ'થી નારાજ થયા ત્યાં તો ૧૯૩૬માં પાઉન્ડે ત્રીસ વર્ષના લાંબા ગાળા બાદ સ્વદેશ અમેરિકાની મુલાકાત લીધી. હેમિલ્ટન કૉલેજ પાઉન્ડને આનંદ ઉપાધિ એનાયત કરી.

ખીબ વિષયક આરંભમાં જ એમણે ઇટલીની ફાશીવાદી સરકારના આકાશવાણી પ્રચારક તરીકે કામ કર્યું. રેડિયો રોમ પરથી મુસોલિની તરફી વાચન-પ્રવચનો પ્રસાગિત કર્યા. આથી અમેરિકન સરકારે એમના પર દેશદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો. એ ૧૯૪૫ થી એક વર્ષ માટે એમને ઇટલી ખાતેની અમેરિકન લશ્કરી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા. અહીં એમને કોઈની સાથે મળવા દેવામાં આવતા નહિ. વાત કરવાની પણ એમને માટે મનાઈ. ઉપરથી લગ્નકર પ્રકાશનો ધોધ એમના પર ફેંકી એમને સુવા પણ ન દેના. આ અત્યાચારોની અસર પાઉન્ડના મગજ પર થઈ. બ્યારે એમના પર મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે સ્વ બચાવ માટે અસમર્થ એવા પાઉન્ડને ડૉક્ટરો અને વકીલોએ અરિથર મગજના નહર કર્યા. પરિણામે એમને વૈશિષ્ટ્યની સેફ્ટ-એલિઝાબેથ્સ આરિપટલ ખાતે ૧૨ વર્ષ સુધી ગાંધી રાખવામાં આવ્યા.

૧૨૪] કવિચંદ્ર • નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૨

બ્યારે એઓ ૧૯૪૫-૪૬ દરમિયાન ઇટલી ખાતેની અમેરિકન લશ્કરી જેલમાં હતા ત્યારે એમણે એમના પ્રખ્યાત 'The Pisan Cantos' લખ્યા, અને ૧૯૪૮માં એ પ્રગટ થયા. અમેરિકન સરકારે એમને દેશદ્રોહના આરોપસર જેલમાં ધકેલી દીધા હતા ત્યારે સર્નએલ આ કેન્ડોઝને અમેરિકાનું જ ૧૯૪૮નું બોલિંગન (Bollingen) પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવ્યું. એ કેવો વિધિસંકેત! પાઉન્ડની પ્રતિભાનો આ નિરપેક્ષ પુરસ્કાર પાઉન્ડ અને અમેરિકા બન્ને પ્રત્યે માનની લાગણી જન્માવે તેવો છે. પાઉન્ડને તેમના શુભેચ્છકો અને મિત્રોની દરમિયાનગીરીથી ૧૯૫૮ની ૧૮મી એપ્રિલે મુક્ત કરવામાં આવ્યા. પાઉન્ડની મનસિઃ ગિયતિ ત્યારે પણ અરિથર હતા. જુમારીવાળો હતો. એમણે છૂટતાની સાથે જ ઉચ્ચારેલું 'No wonder my head hurts, all of Europe fell on it. When I talk it is like an explosion in an art museum, you have to hunt around for the pieces'

નેપ્રદક્ષતા બદરે જાનગતા જ અમેરિકા પ્રત્યેનો એમનો ક્રોધાગ્નિ લગ્નકર જીટેલો:

'All America is a lunatic asylum. They made me pass for a madman, in order that young people should not listen to me any more' પરંતુ ત્યાર પછી ધીમે ધીમે એઓ અતરસિમુખ (i) થતા ગયા અને કવચિત્ પ્રસંગોપાત જ એ બોલતા. એમનું આ વેધક મોન '... young people should not listen to me any more' શબ્દોની નાટ્ય-વક્રાક્રિયનું કેવું વિવાદમય મનારણું બની રહે છે!

ભાવે, ત્યાં પછી એઓ બહુ બોલ્યા નથી, પરંતુ તે પહેલા એ બોલી ગયા (અને લખી પણ) તેના આશ્લેષનો હજી અનેક વર્ષો સુધી કવિતાના વાતાવરણને ઝૂંટ રાખશે એ પાઉન્ડની ઓછી દેખીતી નહિ ગણાય.

ધીરુ પરીખ

રાજેન્દ્ર શાહ

રેવાને વહેણુ

સવાર

રેવાને વહેણુ સરી જાય મુજ તરી.
અરુણ સવાર,
આદળભીની કિનાર;
મંદ મંદ વહે શીળી સ્મીરલહરી.
તરંગની છાળે મંદ્ર જલકલરવઃ
રવિનાં કિરણુ
તાણું ભેળું સંચરણુ;
રંગે રંગે કલિનો ઉઘાડ મુદામય.
રેવાને વહેણુ સરી જાય મુજ તરી.
મંદિર આલર-
જગત સચરાચરઃ
ભર્ગોજ્જવલ ઘટ ખે કોઈ સ્ત્રીજય ભરી.
હવાને સંસ્પર્શ રણુઝણે રમ્ય ગીતિઃ
વેકુર કંકર
ભેખડ તુણુ કોતર
ઝીલે કાન ધરી, ઝીલે સમગ્ર આ ક્ષિતિ.
વનપ્રાન્તમાંથી રેલાય પંચમ સરઃ
ગગન ગગન સ્પંદમય મારે ઉર.

ખચાર

શીતલ જલ ને તપ્ત પુલિન પવન,
આલલું અલસ,
કલાન્તિ નીંદરવિવશ;
નાંગરેલ નાવ લહી તટતરુ વન.
નાવને અડી અખોલ વહી જાય નીર.
કમંડલું ધોઈ
ભરી લઈ સાધુ કોઈ
વડછાયાપથ પળે ચરણુથી ધીર.

કોલરિજ

(ગતાંકથી ચાહુ)

કમલા પરીખ

કોલરિજ અને વર્ડઝવર્થનાં નામ અને કામ બન્ને જુદાં પાકવાં એ ધણું અઘરું છે. કોલરિજની કવિપ્રતિભાને પરિપક્વ બનાવવામાં વર્ડઝવર્થના સહચારે મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. જળી ડૉરોથીની સહાનુભૂતિ; પૂર્ણ સુદ્ધિએ પથુ કવિની કલ્પના પર સુખદ અસર ઉપજાવી હતી. ડૉરોથીની મૂર્તિ તેમના 'Love' અને 'Dark Lady' કાવ્યમાં પ્રગટ થયા વગર રહેતો નથી. ભયના ઓળાથી ઘેરાયેલા કવિ જંગલના એકાંતમાં ડૉરોથીની હાજરીથી ભયમુક્ત બની જતા. કવિ આ લાઘવિહીનના સહવાસથી નવો અવતાર પામ્યા ને તેમનામાં સુષુપ્ત પડેલી સર્જન-શક્તિએ આળસ ખંખેરી. જાણીતા વિવેચક જૉન મિડલ્ટન મરી કહે છે કે, 'કોલરિજ માટે વર્ડઝવર્થ એક ભવ્ય વૃક્ષ જેવા હતા, જેને સહારે એમની સર્જનશક્તિ વેલની જેમ પાંગરી અને ખોલી બીઠી હતી.' આ બન્ને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓના મૈત્રીસંબંધો ઘુસાયા ત્યારે એ બન્ને વિભૂતિઓને તથા એમની કૃતિઓને પથુ સહન કરવું પડ્યું. વર્ડઝવર્થ કોલરિજના મિલન પહેલાં ને તે પછી પથુ મજબૂત રહ્યા, કારણ કે એ તો હતા ભવ્ય વૃક્ષ જેવા, જ્યારે કોલરિજ તો એ વૃક્ષનો સહારો જતાં ષ્ટરી પર પટકાઈ પડ્યા. વર્ડઝવર્થ માનતા કે કોલરિજ કુદરતના પોષણમાંથી દૂર વિચ્છેદ પામેલું કુદરતનું એક સર્જન હતા. કોલરિજને પથુ આ સત્ય વર્ડઝવર્થની હાજરીમાં સમજાવું

હતું. બન્ને કવિઓએ જર્મનીની મુક્ષ-
કાત લીધેલી; પણ વર્ડઝવર્થે કોઈ પણ વિ-
ચારના પ્રવાહથી ક્ષુબ્ધ થવા નહોતા, બ્યારે
કોલરિજ તો આધ્યાત્મિકતાના રૂંચે રંગાવા
હતા, કારણ કેત એ જ કે વર્ડઝવર્થનાં
મંતવ્યો 'ધ્યાનમગ્ન વિચારદશા'ની જિંપજ
હતાં, બ્યારે કોલરિજનાં મંતવ્યો 'વિચાર-
શીલ ધ્યાન'ની નીપજ હતી. વર્ડઝવર્થની
કવિતામાં તેના સરળ જીવન અને વ્યક્તિ-
ત્વની સ્વાભાવિક અભિવ્યક્તિનાં દર્શન
થાય છે, બ્યારે કોલરિજનું વ્યક્તિત્વ
જીવનની એકમતતાના અસાવે ગૂંચ-
વાયેલું જણાય છે. આવી ગૂંચવણોમાંથી
મુક્ત મેળવવા કવિ કવિતાની છત્રછાયા
નીચે પહોંચી જતા. એક વિવેચક લખે છે
કે વર્ડઝવર્થનું ધ્યેય અર્થઘટનનું હતું, બ્યારે
કોલરિજનું ધ્યેય આશ્વસનું. તે વિવાદ ને
વિસંવાદની સૃષ્ટિમાંથી સ્વરચિત સૃષ્ટિમાં
છટકી જતા. એ સૃષ્ટિની જાદુઈ અસર-
માંથી મુક્ત મેળવવાનું કામ તેમને માટે
અશક્ય બની જતું. વર્ડઝવર્થની કૃતિઓના
વાચનથી જાણે તેના સમગ્ર અસ્તિત્વ સા-
થે એકથ સાધતા હોય એ તેમ અનુભવાય
છે, બ્યારે કોલરિજની કૃતિઓમાં સમગ્ર
કોલરિજ નહિ પણ વિચિત્ર સ્વાનસેથી
કોલરિજનો જ પરિચય પામીએ છીએ.
ત્યાં તો અધ્યાત્મવાદના અજવાળે પ્રકાશ-
તો કોલરિજ જ આપણને દષ્ટિગોચર થાય
છે. એમનાં ઉત્તમ કાવ્યો જીવનતત્ત્વગાનનું
નહીં પણ દર્શનની અલપજલપ પળોનું જ
પ્રતિબિંબ પાડે છે. છતાં પણ વિશુદ્ધ
કલ્પનાથી મહેલા સેમ્પલ પ્રદેશોના એ મોહ-
ભયો પ્રવાસો કવિને અમરત અર્પી રહે છે.

નેધર સ્ટેએનાં વસવાટ દરમિયાન,

પરિક્રમા કરેત યાત્રિકનું ત્યાં લુંદ
વીણેલ ! ઈધને
કેંક રાંધી, તૃપ્ત, કને
પોટેલ માગોળે બાળક જેમ નચિત.
શીતલ જલને તપ્ત પુલિનપવન.
તેજબીની ઝાંચ
ત્રોચને રવિ એજાયઃ
રૂપાન્તરે મકલ જાણેત ને સ્વાન.
નાંગરેટ નાત અડી વહી જાય નીરઃ
ગતિ-લય-સમ-સ્થિતિ ન્યાળી રહે તીર,

સાંજ

ગભીર લોકાણું ન કળાયઃ વહન.
નાવ સરે સ્થિરઃ
ઝાંખા થયે દૂર તીરઃ
રેવાપટ સ્વયં સાયંકાળનું ગગન.
કિરણ શમેઃ પ્રગટે વર્ણનો વિલય.
ધવલ-પાટલ-
જાંજુતીલ તે રયામલ
દાણું ફાણું ફીણું, પામે તિમિરે વિલય.
ધરા-અધરાનો કોઈ ભેદ નવ રહે.
વિહંગની વાણી
ઝીલે નીડ ને આ પાણી,
નક્ષત્રે તારક, દગ કેપ મુદ્દ લહે.
હવે નહિ તટ, ન પ્રવાહ, નહિ નાવ,
નેત્ર નિમીલને,
અગ્રોચરને અંજનેઃ
કોઈ મિદુમહીઃ સમાહિત મન ભાવ.
ધરા-અધરાનું નહિ કોઈ આવરણઃ
રૂપદન્તવિણુ કેવલ હુંસનું શ્વસન.

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

જલપરી

નાહીને આવી નીરખું તને
જલપરી બાણું જગમાં ફાંચી
ઘવલ ઘવલ જૂઠ્ઠીની ફાંપરે
કેશઘટામાં કેટલે અપાઢ લાવી.

તુજના સમું કાઈ નથી અહીં
જગમાં બીજું બાણું
જલમાં પડ્યું એક બીજું રૂપ
વણબેચા વિણ માણું
આસને લલાટ સરજ ભર્યો
ને રાતને અંધાર
આંખડી એવી શ્યામ સજવી.

જલના જેવો એક અરીસો તુજમાં ફાંચી દેતો
નિજની કાયા કયાંય નહીં ને તુજના રૂપને વેતો
લાગણી એની

આટલાં અપરંપાર ખીટલાં
લેણ છે એાછાં-કેટલે ગુલાબ ગાવી?

તે

એક ધર્યું ફૂલ

ને મારા ભમતા સમીરને આંખડી ભગી
એટલામાં તો પગલી તારી

કયાંય ને કયાંય ગઈ પૂગી

જલપરીને બાણુતા મેં તો મારી તરસો તાવી.

S. J. Chandra

'The Ancient Mariner'ના સર્જન
પછી ત્રણેક વર્ષના ગાળામાં કવિએ જે
બીજાં કાવ્યો લખ્યાં તેમાં 'Christabel',
'Frost at Midnight' ને 'Kubla

કવિતા: - નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૨ [૧૨૭

Khan' મુખ્ય હતાં. આ ત્રણે કાવ્યો કવિને અંગ્રિજ રૅમૅન્ટિસિઝમની પ્રથમ પેઢીના ખૂબ જ આગળ પડતા કવિ તરીકે રજૂ કરે છે. ઈ. ૧૭૯૮ના સપ્ટેમ્બરમાં એમની સાહિત્યિક કારકિર્દીનો અંત આવ્યો, કારણ કે પછીનાં બે વર્ષ એમની પડતીનાં વર્ષો હતાં.

વર્ડ્ઝવર્થ અને કૉરોથી ત્યાર બાદ ઈંગ્લેન્ડના મનોહર સરોવરપ્રદેશમાં નાનકડા ગ્રાસ-મીઅર સરોવરને કિનારે આવેલી 'ડવ કૉટેજ' નામની રણિયામણી કુટિરમાં રહેવા ગયા. ઈ. ૧૮૦૦માં કોલરિજ પણ સહ કુટુંબ એ પ્રદેશમાં રહેવા ગયા અને ગ્રાસમીઅરથી ૧૨ માઈલ દૂર આવેલી એટા હાલ નામે ઇમારત ખરીદી. આજે તો ત્યાં એક શાળા ખેસે છે. વર્ડ્ઝવર્થની ડવ કૉટેજની જેમ એ મુલાકાતીઓ માટે ખુલ્લી મૂકવામાં નથી આવી. આ જ સરોવરપ્રદેશમાં ત્રીજા કવિ રૉબર્ટ સ્પે પણ કુટુંબ સાથે આવી વસ્યા. આમ, કવિકુટુંબની ત્રિવેણીનો ત્યા ફરી પાછો સંગમ થયો. પરંતુ કોલરિજનું કથળેલું સમજીવન હવે વધુ સાબો વખત ચાલે તેમ ન હતું. થોડાં જ વર્ષો બાદ તેમનાં પત્ની તેઓથી છૂટાં પડ્યાં. વળી, પડતીનાં આ વર્ષોમાં નિર્વાહનો પ્રશ્ન પણ કવિને ઘેરી વળ્યો. આર્લ્સ હૉર્સ્ટ નામના એક વિદ્યાર્થીને તેઓ વર્ષના ૮૦ પાઉન્ડની ફીથી ભણવા માટે પોતાને ત્યા રાખના તે પણ કવિનું ઘર હોડો આવ્યો ગયો. પરંતુ આ વખતે તેમના બે ધનિક મિત્રો તરફથી ૧૫૦ પાઉન્ડનું વર્ષાસન્ન તેમને બાંધી આપવામાં આવ્યું. એમા ચરત હતો કે કોલરિજે કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનને જ

રમેશ પારેખ

બાળપણનું રસથંડું

બા, નથી પડેરવાં કપડા

મારે નથી પડેરવાં

તે, ખમીસ...

લે, ચડી...

કપડા નથી પડેરવા...

પવન અને તડકો ચે કપડા કયા પડેરે ?

કયા પડેરે છે ખમીસચડી નાગુંપૂણું ઝગણું ?

બેને, ઝાડછાયડી રોજ મળીને

ચોરસિપાઈ રમતા

ભણવા કાણુ બધ છે ?

ખિમકાલી ને મોર ચોપડી કયા વાચે ?

ફળિયાનો ઈંધણુશી લીમડો માન ાઠ ?

તો ચ કેટલો પ્હાવુડો ?

પતંગિયા તો આદ્યમ આદ્યે બધ

વાદળા નદીતળાવે ધૂળ કે ચૂળ કે - ગય

એમને કોઈ વઢે છે ?

બા, હું તારો નહીં નાનિયો

તું મારી બા નહીં

તને બા, ઈદ્દાદિદ્દા

મારે હેને, સાચુકલી બા પરી...

હું પડેરણુ ફેંકી દઉં, લે...ડીંગા

ચડી ફેંકી દઉં, લે...ડીંગા

દફતર ફેંકી દઉં, લે...ડીંગા

બેજે, દરણ પાસે પાખ વડાવી

મને પરી બા દેશે

ત્યારે આ બંદનો વડે પડવનો

ઘંટ વગડશે તો પણ

ભણવા નહીં જવાનું

ખુબખુબમા તળાવમા ન્હાવાનું

કાળો ચોર થવાનું

હાઉ કરીને તને રાતના ઝહીનગવાનું

જાદુમંતર છૂ થાવાનું...

તને થશે કે, અરે, નાનિયો કયાં છે?

ત્યારે આધ્વમ આવે વાદળ પાસે ઊડી જવાનું

હાડતાં હાડતાં થાકી જઈ

તો

તરત પરી-ખાના ખોળામાં

ડાહ્યો માછો ઘસઘસ હાંધી જઈ...

હેમલતા ત્રિવેદી

સપનાં દીઠાં જે

દિવસ ને રાત મેં તો જાગીને સપનાં દીઠાં જે
વેદનાની વડવાઈ દેલાણી મારા આંગણમાં.
નાગણીની જીલશો વળાંક એની એક એક ડાળી જે
પરચું ત્યાં ડંખ એના લીસા ઝીલાય મારા કાળજામાં.
લીંકુંચદાક કંઈ રોમ રોમ રંગત પૂરે જે
વાંકી-ઓઠળિયુંના સમદર લે'રાય મારી નદિયુંમાં.
પાંચે પટરાણિયું રાજને મ્હોલણી નીસરી જે
માયાનાં ઓઢણાંની. ભાત્યું ચિરાઈ જગ-ઝખરામાં.
સાતમા પતાળે એક સંપુટમાં ગોતી મ્હોર્યું જે
એને ના કોઈ સંગ લીધા-હીવાનું મારા અપનામાં.
વડવાઈ સંગ હું તો હોયની હોડ લઈ ખેઠી જે
આભે અફળાય ઠેસ એવું કંઈ જોર ચડ્યું ખાવડામાં.
સાવિત્રીવ્રત મારે પીડાના વડલાનું પૂજન જે
હૈયું ગુલાલ થઈ ફૂટયું આ લાલદૂમ ટેટામાં.

પોતાનો બધો સમય સમર્પિત કરવો.
વર્ષાસન મળવાથી કવિની જર્મની જવાની
ઉત્કટ ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ, અને વર્ડ્ઝવર્થ
સાથે જર્મની જઈ તેમણે જર્મન સાહિત્ય
તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો ખૂબ જોડો અભ્યાસ કર્યો.

ઈ. ૧૮૦૦ થી ૧૮૧૬ સુધીની એમની
પ્રવૃત્તિ અનિયમિત રહી. આ ગાળા દરમિ-
યાન તેમને વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકવિક્રે-
તાઓ માટે લખવું પડ્યું. પછી નેદરલેન્ડમાં
કપ્તાન બેલના સેક્રેટરી તરીકે તેઓ રહ્યા.
ઉપરાંત એમણે કેસવિક, માલ્ટા અને
રોમની પણ મુલાકાતો લીધી અને ઈ.
૧૮૧૬માં લંડન પાછા ફર્યા. એ વખતે
એમનાં પત્ની અને બાળકો સરોવરપ્રદેશમાં
કવિ સંધેના આશ્રયે જીવતાં હતાં.

હવે જીવનમાં હારેલી બાજી બૂલવા
કવિએ અફીણનો આશ્રય લીધો, અને તે
ઉત્તરોત્તર ગુલામીમાં પરિણમતો ગયો. પો-
તાના એ અધઃપતનથી તેઓ પૂરેપૂરા સલામ
હતા. વર્ડ્ઝવર્થના કુટુંબ માટે પાછળથી તો
તે અફીણની આદતને લીધે દબલરૂપ બનેલા
એવી ટીકા પ્રુદ વર્ડ્ઝવર્થ તરફથી સાંભળી
તેમને દુઃખ તો થયું, પણ એ વાતનો પોતે
જરૂરીકારકરતાં કહે છે કે પ્રુદ વર્ડ્ઝવર્થ પણ
મારી એ આદત છોડાવવા નિષ્ફળ બનેલા
અને પરિણામે હું ખરેખર જ દબલરૂપ
બનેલો! એમની તબિયત હવે લથડવા લાગી.
આ ટેવમાંથી એમને મુક્ત કરવા એમના
મિત્રો મથ્યા, પણ કવિ માટે એ સહન કરવા
કરતાં મૃત્યુ વધારે શ્રેયસ્કર હતું. છતાં પણ
અફીણની નાગચૂડ છોડાવવાના મિત્રોના
પ્રયત્ન ચાલુ જ રહ્યા. પ્રસંગોપાત તબિયત
સુધરતી ત્યારે થોડા વખત માટે પેલો જૂનો
આનંદ પુનઃ પ્રાપ્ત થતો. આમ એમનું

સ્વાસ્થ્ય વારંવાર સંતાકૃકડી રમતું.

પડતીના એ દિવસોમાં પણ તેઓ મિત્રો-વિહીન તો રહ્યા જ નથી. અને અંતે મિત્રોની જ સહાનુભૂતિભરી મંજાળથી ધીમે ધીમે એ અફીણની આદતથી મુક્ત થતા ગયા, અને પુનઃ તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત થતાં તેમણે અંગ્રેજ સાહિત્યના તત્ત્વજ્ઞાન અને વિવેચનના ખજાનાને 'The Biographia Literaria', 'Notes on Shakespeare and Milton', 'The Lay Sermon' અને 'Aids to Reflection' થી સમૃદ્ધ કર્યો. છેલ્લે મિત્રોના કહેવાથી તેમણે લંડનમાં વ્યાખ્યાનો યોજ્યાં. ભારેલી તમિલતે અપાએલાં છતાં એ વ્યાખ્યાનો ખૂબ સફળ થયાં. જહાન રુલિંગ, ટોમસ કાર્લાઇલ, એડવર્ડ ક્રિવિંગ, હંડલિટ, લેંગ્વ, ફ્રેન્ચ અને રૉબિનસન જેવા સાહિત્યકારો તેમની એ વાગછટા સાંભળવા આવતાં.

ઈ. ૧૮૧૬માં ફરી પાછા મિત્રો સાથેની ઝેરસમજૂતીથી નિરાશ થએલા અને આર્થિક જરૂરિયાતથી મૂઝાસેલા કવિને એક વધુ ફટકો પડ્યો. તેમના પુત્ર હાર્ટલેને તેના અમંચમીપણને કારણે આફ્રિકાઈ ફેલોશિપમાંથી બકાત રાખવામાં આવ્યો. કવિને પોતાના પુત્રની વિદ્વતાના વિજય અને ઝળહળતા ભાવિ માટે આનંદ અને ગર્વહતાં. એટલે પુત્રના આ પતનમાં એમને પોતાની જ નજીબી ઇન્જા-શક્તિનો વારસો દષ્ટિરોચક થયો. આ આઘાતથી તેમની તમિલત વધુ લમડી અને એમણે ફરી પાછા અફીણની સમવારો શોધ્યા. પરિણામે એમના સાહિત્યસર્જનનો સર્વ અસ્તાયજી દળવા લાગ્યો. ઈ. ૧૮૩૦થી '૩૪ના માળા

હરિકૃષ્ણ પાઠક

વડ, લીમડા ને આમલી

સાંભળ્યું છે કે—

વડદા, આવળ-આવળ, ખેર, લીમડા નથી વાવતું કોઈ, કોઈ નથી વાવતું હવે આમલી-પીપળ...

એવા કોણ ઉછેરે ઝાડ !

હવે તો કાંઈ છે; ખસ, કાંપે છે સૌ વૃક્ષ માત્રને, કાંપે છે સઘળો લીલો સંસાર જેને સમજણથી હું ઝાડ કહી ઓળખતો આવ્યો.

હવે ગામ કે ખેતરને રસ્તે રસ્તે હંધે જતા-આવતા કો'ક વાર તો અટકી નતા પાવ...ઘડીભર :

પછી ખૂલવા લાગે આખે કો'ક ઘટા ને વાકી ચૂકી દુશ્ન-રમ્ય એકાદ ખૂમતી છટા;

પાનખરની બાપોરે અલસ આખથી જોએલી ખરતી તે મધળી ફાણા કો'ક ટહુકાતુ તાજુ પાન અને કંઈ તરતા પીછાં...

ફાળ ઘડીખર પડે !

પછી એમજાય : અહીં તો હતું કો'ક—

ને હવે ?—માત્ર અમરવાની વાતો.

હજી સાલરી આવે છે—

એ પડેલો વડેલો ઝાડ ઉપર ચડતા શીખ્યો તે દિવસ પ્રતાપી !

ફળિયાનો તોતિંગ લીમડો—

ખરખસડો એ સ્વાદ

હજી ચચરે છે મારી ત્વચા મહી;

ને હજી ઝલમલી બાય

પાનની કરકરિયાળી કોર મહીથી જોએલાં

ગેરી, ફળિયુ ને ગાય,

ફળીનાં એળામાં તો ઘરડી આખે કરી નેજવુ

અનુલવી નજરે વેતા કે તાગ આવતાં ચેમાસાનો

જોઈ કેટલી લીંચી ડાળે કાગ બેસતા માળે.

એમની આંખોની શ્રદ્ધાનો યે માળો
વસતો'તો કો'ક ડાળમાં.
હવે ડાળ એ નથી, લીમડો નથી
અને શ્રદ્ધા ભટકે છે;
હવે કો'ક હી કણુ થઈને પડે આંખમાં
ચયરે થોડી વાર...

સાંભરી આવે છે—
એકાદ પાદરે જોએલો ને હજી આંખમાં ટકી રહેલો
જોગંદર શો વડેલો :
એનું ખાર બથોડાં જેવું મોટું થડ,
ધીંગી વડવાઈ, ઘેરી ઘટા,
છાંયડે પોરો ખાતી ભાતીગળ એ દુનિયા—
જેમાં કો'ક મહારી-વાદી
એનાં વાનર-ફૂકડાં-સાપ-નોળિયા લઈ વિસામે;
હાંટ-ફૂતરાં-ઘોડાં લઈ આવી પડતી
રખડ-ભટકુની ટોળી
ને ક્યારેક ખેસતાં ગાયોનાં ધણુ,
હરતા ફરતા કાળા કાળા પ્હાડ લઈ
ઝૂકી પડતી ખાખીની ધૂણી;
ઘેનભરી ઝુંગીની ભીડી ઘૂંટ—
ખડું ઘેઘર; ખડું ભાતીગળ !
લાલ ઘૂમ ટેટાને ઠાલે સૂડા,
ઠાલે લાંબી ખેપ કરી આવેલાં
ગાડાંની શિંગડિયું કેરા પોરા...
આઘા ઓરા ..આઘા ઓરા
ઝલમલ હેતા જય વાયરા,
સમય જય વીંઝાતો સુના રસ્તે રસ્તે
વડનો છાંયો હવે મળે ના ક્યાંય...
કો'ક હી કણુ થઈને પડે આંખમાં,
ચયરે થોડી વાર.

હજી હવામાં ઝલમલ ઝલમલ
ખાટા-તુરા સ્વાદ ઝૂલતા લાગે—
જાગે ઝળળ દઈને ભૂત-આમલી !
આથમણે ઝાંપે ભિભેલી—

દરમિયાન એ પથારીવશ રહ્યા. અફીણની
પોતાની ખૂરી લત છોડવા તેઓ વિખ્યાત
તબીબ ગિલ્મૅનની સારવાર નીચે રહ્યા
અને જીવનનો શેષ સમય તેમણે ગિલ્મૅનના
ઘેર જ વીતાવ્યો. જીવનના અસ્તાયી તરફ
જઈ રહેલા કવિને ત્યાં પોતાના જોરડા-
માંથી કેનવૂડ પાર્કિંગ પર થતો સૂર્યાસ્ત જોવાનું
ખૂબ ગમતું. પણ કવિના આ નિરાશ જી-
વનનાં છેલ્લાં વર્ષો 'Christabel' અને
'Kubla Khan' પ્રગટ થતાં સમૃદ્ધ
બન્યાં. ત્યાર બાદ પ્રગટ થયાં 'The
Biographia Literaria', 'Lay
Sermons', 'Zapolya', 'Siby-
line Leaves' (તેમનો છેલ્લો કાવ્ય-
સંગ્રહ) અને 'The Friend'ની સુધા-
રેલી આવૃત્તિ.

ઈ. ૧૮૩૪ના ગ્રીષ્મમાં જાલરિજને
મૃત્યુના આગમનના ઓળા દેખાયા.
મૃત્યુની આગલી સાંજે એમના મિત્ર મિ.
ગ્રીનને તેમણે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન પર કેટલુંક
લખાવેલું. લખાવતાં લખાવતાં ધીમે ધીમે
તેમની જીમ થોથવાવા લાગી અને તેઓ
બેભાનાવસ્થામાં સરી પડ્યા, અને એ જ
દશામાં રખી બુલાઈએ આ નશ્વરદુનિયા-
નો ત્યાગ કરી ગયા. એમને તો પોતાના પ્રિય
પેલા મધુર ડેવનશાયર પરગણામાં અંતિમ
સોડ તાણવી હતી, પણ વિધિનું નિર્માણ
કંઈક ભુલું જ નીકળ્યું અને તેમને લંડનમાં
હાઈગેઈટ પાસે દફનાવવામાં આવ્યા. આમ
સારું યે જીવન શાંતિ સાટે ઝંખતા રહેલા
કવિને દેવળ મૃત્યુ જ શાંતિ આપી શક્યું.

મોહક સુંદરતાભર્યા અને ચિત્તાકર્ષક
એવાં જે થોડાં કાવ્યો કવિ જગતને આપી
ગયા છે તેમાં એમની કવિ તરીકેની

કારકિર્દીના કીર્તિકળશ રૂપે 'The Ancient Mariner', 'Christabel', 'Kubla Khan', 'Ode to Dejection', 'Frost at Midnight' અને ખીન્ન આવા કેટલાંક ગદ્યી શકાય એમની શક્તિના પ્રમાણમાં આ અલ્પ સમૃદ્ધિ માટે જવાબદાર છે કવિની કથળેલી તબિયત, એમનો આગસ્ટ સ્વભાવ, દરેક વસ્તુને ખીન્ન દિવસ પર મુલતવી રાખવાની એમની ટેવ, સંકલ્પબળની ખામી, આત્મ-વિશ્વાસને બેભાવ, કૌટુંબિક વિખવાદ અને અફોણીની આદત. અખ્યાતવાદના હંદે તેમને તત્વજ્ઞાન તરફ વાળી તેમનામાં રહેલા કવિને કલ્પનાના આલમમાં નીચે આણી ઉતાવાળતાં પણ રોમૅન્ટિસિઝમના (રંગદર્શી) કવિ તરીકે તે આપણું ધ્યાન આકર્ષ્યા વગર રહેવાનથી એમણે જે થોડા સુંદર કાવ્યોની મૂડી આપણને આપી તે આપણે મૂરતાક રહીએ એવી છે, કારણ કે એ રત્ન સમા કાવ્યોથી અગ્રેજી રોમૅન્ટિક કવિતાનો ખખનો આજ સુધી પણ અજાણતો રહ્યો છે.

કવિની કાવ્યકારકિર્દીને ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય: પ્રથમ ગાળો ઈ. ૧૭૯૪ થી '૯૬નો જે દરમિયાન તેમને કાવ્ય લખવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થઈ. બેલિસના સૉનેટ વાચીને પોતે પણ એક કવિ જીવ છે એ સત્ય પ્રત્યે તેઓ સંભાન બન્યા. આ ગાળામાં લખાયેલાં કાવ્યોમાં 'Songs of Pixies' (૧૭૯૩), 'The Lines on an Autumnal Evening' (૧૭૯૪) 'Lewti' (૧૭૯૪) 'Religious Musings' (૧૭૯૪-૯૬) નો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રથમ ગાળો સધે સાથેના ધનિષ્ઠ

૧૩૨] કવિએક નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૨

સાવ ભૂખડી, સાવ ઝખડી; ઊંચા એનાં ફૂંડાં-જાણું નર્યાં બેસણા ગીધ તણા: તે આઠે પ્હોરે ઊડે...એસે, ઊડે, એસે, ઊડે...બેસે... રાહ જુએ કે કોઈ ગામમાં મરે: મરે કે ઝખ્ખ ભેળવી લઈએ ગ્યા દુનિયામાં! જતા-આવતા ઢળતી સાજે, અધારા વળતા પહેલા તો અવશ આખ ખસ ફરી ફરીને આમલીએ મંડાય; અને કઈ જોડે જોડે એમ યાય- કે કોઈ ચત્તિર, કોઈ પ્રેત, કે કોઈ અરે આઠા ઝખકારો— કદી લાળવા મળે !

કેટલા રોમાંચો ડઈને ઊભાં'તી મૂત-આમલી ? ! ! ચથરે થોડી વાર હવે એ રોમાંચોના વ્વાદ .. હવે તો જ્યા બાઉ ત્યા, જ્યા બેઉ' ત્યા પાકી ડામર-સડક દોડતી ફડક પાડતી જાય: હંમણા તાજે તાજાં કાપેલા કંઈ ઝાડ ભરીને આગ્યા દેખો ભાર-ખટાંગ ચડ્યા દોટમદોટ... એથી હજી શહેરમાં લીંબાળીનું તેલ કચાક તો મળતુ એ જાણીને તો કઈ ઓઠો ઓઠો થઈ બાઉ છું! થાય-લીમડા સાવ મરી પગ્વાર્યા તો નહિ હોય... (એક જીવવા જેવું કંઈ એ નથી એમ તો કેમ કહેવું-

હજી ડોકંગા જાંબુ-રાયણ-ભાર પામતા !) કચાક હજીયે હશે આમલી, કચાકે વડના ઝાડ... તો એ મનમાં ફરી ફરીને એમ યાય- કે હશે ભવે' પણ હવે કેટલી વાર ?

બે કે હજી ઘણું છે ડામર પ્રાણી પર પ્રાથરવો બાકી; હજી ઘણું છે ઝાડ કાપવા બાકી; ભને નામના- તોય વેડવા વન હજી છે ખાડા,

હજી ખેડવાં ખાકી થોડાં ગૌયર-વગડા-કાંટ...
 એની કયાંક કાંટમાં-ઝાંખા પાંખા
 એક હજી ઇચ્છાનો માળો રહ્યો ખૂલતો :
 વહેલી મોડી જ્યારે પાણુ આ ખે આંખા મીંચાય—
 ટપ ટપને માથા પર ખસ ગયે એક લાંબાળી,
 થોડાં સૂકાં લીલાં પાન આમલી આંખે ખેરી જાય;
 ને સૂડાનો ઠેલેલો એકાદો ટેટા
 કાનમહીં ખસ થોડો શો કલશોર પાથરી જાય...

નિરંજન યાજ્ઞિક

જતી વેળાનું ગીત

પાંપણુ પાછળ વાવળે રે અમે છાડવા લીલા
 જો જો ને ! કો'ક દિ' ખૂલશે રે ખે'ક ફૂલ રસીલાં !
 શેરીમાં હારતા દાવ ભૂલીશું રે કેમ કરીને,
 કેમ કરીને ભૂલશું પાદર-દેરી ને ઝાડવાં કેમ કરીને ?
 દાદાની વારતા જેવા સ્વપ્નની ખાંભીયું પાસે
 રે પાદર માથેની ખાંભીયું પાસેના ચોતરા ઉપર
 ખાલીપે ખાલીપે રમશું રે, અમે છી' રમતીલાં

પાંપણુ પાછળ...

સીમના મારગ ધ્રોડતા સાંજના નજરેના દૂર અથરાં
 હરણાં જેવા કાજ અમે કો'ક શમણાં ટોચાં
 એકલ સીમના છાડવા રે અમે !
 એકલ એકલ જીવતા નીભર આયખાનો એવો
 મીણો ચડયો એવો મીણો ચડયો :
 અંજો અંજમાં ખીલા !

પાંપણુ પાછળ...

સંબંધના અને વૃંદાવર્થની સ્મરણીય મુલા-
 કાતના આનંદ સાથે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો.
 ખીજે ગાળો ઇ. ૧૭૮૭ થી ૧૭૮૮નો
 હતો, જે દરમિયાન એ વૃંદાવર્થ અને
 ડોરોથીના ધનિષ્ઠ પરિચયમાં આવ્યા.
 આ ગાળાનો ફસલમાં આપણને મળ્યાં
 'Ode to the Departing Year,'
 'Ode to France,' 'The Lime
 Tree Bower,' 'Frost at Mid-
 night' જેવાં કાવ્યરત્નો. ત્રીજે તબક્કો
 આવે છે ઇ. ૧૭૯૮ થી ૧૮૦૦નો.
 આ ગાળો તો કવિના કાવ્યસર્જનની પૂર
 બહારનો હતો. આ તબક્કો તેમની ઝળ-
 હળતી પ્રતિભાની ઉચ્ચ દક્ષાનું દર્શન કરાવે
 છે. કવિને યશસ્વળી અર્પતાં 'The An-
 cient Mariner,' 'Christabel'
 અને 'Kubla Khan' આ ગાળાની એવી
 ટાચની ઊપજ હતી કે એત્રણમાંથી કોઈ એક
 કાવ્ય પણ કવિના કીર્તિદીપને પ્રગટાવવા
 સમર્થ નીવડ્યું હોત. આ કાવ્યોએ તો
 કવિને એક એવા ઉચ્ચ સિખરે સ્થાપિત
 કર્યાં કે જ્યાં કોઈ પણ સમકાલીન કવિ
 પહોંચવા અસમર્થ હતો. છેલ્લો તબક્કો
 કવિપ્રતિભાની પડનીતો હતો, જેમાં 'Ode
 to Dejection,' 'Love's first
 Hope' જેવાં થોડાં કાવ્યો જ ધ્યાન ખેંચે
 એવાં છે. જોકે આ ગાળો પશુ વસ્તુતઃ એમની
 કાવ્યશક્તિની ઓટનો તો ન જ કહી
 શકાય; માત્ર તેમની સર્જનાત્મક કલ્પના
 કાવ્યની કેડી છોડી ખીજી કેડી તરફ વળી
 ચૂકી હતી એમ ગણાવી શકાય.

શાળાજીવન દરમિયાન તેમના શિક્ષક
 જેમ્સ બૌયરના classicism ની
 તળે કોલરિજ આવેલા. તે સ
 કવિલોક - નવેમ્બર-ડિસેમ્બર

કદપનાશક્તિ ધણે દૂર દૂર વિઠેરતી તો
હતી, પણ એમાં બ્યારે પ્રેરણા અને જીમિ
આવેમ મદ પડતા ત્યારે તેઓ અદરમી
સદીની શિષ્ટાનીની વિશદતા, પરિપૂત
તા, શબ્દની સફાઈ અને સૂત્રાત્મકતાનો
આશરો લેતા નેગ્રસ બોયરનો કવિ પરનો
પ્રભાવ પ્રગટ થાય છે એમણે આપેની કાવ્ય
ની વ્યાખ્યામાં 'The best words in
the best order' આમ એક બાબુએ
પોષના શિષ્ટવાદના રૂએ થોડો સમય રૂઝા
એના, તો વળી તેમને શેક્સ્પીઅર, કૉલિન્સ
અને અધ્યાત્મવાદી કવિઓમાં 'essen-
tial poetry'ના પશ્ચ કશન થએલા

એમાંથી ધીમે ધીમે તેમનામાં રહેલા
પેલા 'સાચા કવિ'નો ઉદય થવા માડ્યો
ત્યાર બાદ તો ઓગણીસમી સદીની અંગ્રેજી
રોમેન્ટિક કવિતાના પ્રતિનિધિ તરીકે
તેમની ગણના થવા લાગી એમના કાવ્યોમાં
રોમેન્ટિસિઝમ (ગદર ૧૮૩૦)ની શુદ્ધ રૂપ
રૂપે પાકાયા જોવામાં આવે છે જો કે
તેઓ પોતાની પાછળ થોડા જ કાવ્યો તો
મૂકી ગયા છે, પણ તે કાવ્યોએ ઇંગ્લેન્ડની
રોમેન્ટિક કવિતામાં આગવો ફાળો નોંધાવ્યો
છે રોમેન્ટિક ચળવળના લગભગ બધા
જ લક્ષણોની કોલેક્શનમાં કાવ્યોમાં ગાંબી
થવા ભગદ ગહેતી નથી વર્ણવર્થ અને
ગદરિજો કલામિસિઝમ (પ્રશિષ્ટતા)ના
પેલા પુરાણ પ્રવાહો બદલીને કાવ્યની
એક નવી કેડી ખેડવાનો નિર્ધાર કરેલો
હોય અદરમી સદીની રીતિવાદી કાવ્ય
બાનીથી અને pseudo-classical-
શિષ્ટાભાસી-કવિઓએ લખેલા કાવ્યો
ગણેલા અને અમતોષ પામેલા આ બંને
કવિઓએ કાવ્યગતમાં નવા ફેરફારો

૧૩૪] કવિગોષ્ઠિ નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૧

પિનાકિન્ ઠાકોર

પાછા ફરતાં

ફરી આજે જૂના નગર પગથારે પદ ધન
દશ ! મહાગ રથા બે ચણતલમાં સ્પદ નનન
અબોયા કે જાગે પગિચિત ધગના પગશથી !
નના સાશ્વર્થથી નયન નીરમે રૂપ રસથ
અડે બાણે ખૂટ્યા લઘ શિશુકના મુઘ હંમણા
જુએ વારે વારે વધુક વધુ વિગ્ધગિત વતા
અરે ! ભૂલે હૈયુ, ગસર ગ્ધનાયુ થઈ ગડે
અનીકા મોદયે ! મહુ દિશ છટાથી છનકતી
અબણી બાણીતી ઊવડતી જતી સુષ્ટિ સલગ !
ન જય જે એ છલ લકલ ? કે નહ મધુરા ?
નવા કે જુનાના પગ, પણ સવેન લહુ
અઝૂયા આવેજો સગવ મુજ લે ક્યા અવ વહુ ?

આહમદ મકરાણી

શૂન્યતા

ભિન્નગરીને ભરે છે શૂન્યતા,
રાખ્યા પેસી રૂરે છે શૂન્યતા
ઘડે છે ચોતગ્ધ સાગર છતાં
બદ્ધજુલો થઈને તરે છે શૂન્યતા
ફૂલડાને તો મગે છે ઓસ થઈ
ગતની આખે ઝટે છે શૂન્યતા
ટપરે ડકા થઈ બજતી ગડે,
ગે ટકોરાં લઈ ખરે છે શૂન્યતા
નીડનગે પણ કહી છૂમી વગે,
સવ એકાતે ડરે છે શૂન્યતા

સોનપરી-એક સ્વપ્ન સ્મૃતિગીત

સોનપરી તડકામાં નીસરે તો આલ આખું-
 સોનેરી થઈ ને છવાય,
 વાયુની દહેરખીઓ આડઝાડ-પાનમાં
 ફૂલદાની ગોઠવતી જાય.
 વરસોના વડલાની વડવાયું આલી હું
 બ્રહ્મતો'તો એની સંગાથ,
 ઘંપણના સુકા સરોવરને કાંઠે અવ
 ખેસીને જોઈ એની જાત;
 મટકું હું મારું ત્યાં છટકી છટકીને એનાં
 બદલાતાં જાય પાછાં રૂપ,
 પાંપણની પાર રણ વિસ્તરતું જાય એમાં
 બળતો રે તડકાનો ધૂપ,
 ચદલીની પાંખ જરા ફરકે ને ઓરડો થરકે
 તો સોનપરી તરણું થઈજાય!

મહેન્દ્ર ગોહિલ

હતો-છું-હઈશ

હઈ શોધ મારી ન શોધો મને,
 સતત હું સફરમાં હતો-છું-હઈશ.
 સમયના જરા દ્વાર ખોલી જુઓ,
 તમારા નગરમાં હતો-છું-હઈશ.
 કે ખાલીપણું રે'શે આ ઘર મહી,
 ભલેને હું ઘરમાં હતો-છું-હઈશ.
 સમય હાથમાંથી સરી ના પડે,
 હું એની ફિકરમાં હતો-છું-હઈશ.

લાવવા પ્રયત્નો આદર્યા. કોલરિજની બુદ્ધિ
 ચપળ, બહુમુખી અને વેધક હતી જ્યારે
 વર્ડઝવર્થની ઓછીબહુમુખી પણ વધુ ચિ-
 તનવાળી હતી. કોલરિજ ખયાલી ખ્યાલ-
 માં રાચનાર હોતો તેથી અમૂર્ત વિચારોમાં
 રસળવું તેને વધુ રુચતું, જ્યારે વર્ડઝવર્થે
 એવા વિચારોનું કલ્પનાની સહાયથી રૂપાંતર
 કર્યું, અને તેની કલ્પના રાચી રોજિંદા
 જીવનમાં. એના કૃત સ્વરૂપે 'Lyrical
 Ballads'નો જન્મ થયો.

કોલરિજને કવિતરીકે બિરદાવતાં પહેલાં
 કાવ્ય વિષેના તેમના વિચારો જાણવા
 જરૂરી છે. કોલરિજ અને વર્ડઝવર્થ વચ્ચે
 કાવ્ય વિષેના વિચારનો થએલો વિવાદ
 અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જાણીતો છે. એ કાવ્ય-
 વિવાદ કોલરિજનાં કાવ્યવિષયક મંતવ્યો
 રજૂ કરે છે. એના મત પ્રમાણે કવિ 'real
 Language' 'વાસ્તવિક ભાષા'નો
 હિમાયતી ન હોઈ શકે, કારણકે એ 'કવિ'
 છે. એના મતાનુસાર ભાષા માનવીના
 વાતાવરણ, સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ, જ્ઞાન, સંજોગો
 વગેરે પર આધારિત છે; એટલે કાવ્ય પણ
 કવિ માનવીની વાસ્તવિક ભાષાનો ઉપયોગ
 કાવ્યમાં ન કરી શકે. આમ કહીને એ
 'વાસ્તવિકભાષા'ને બદલે 'સામાન્યભાષા'નો
 કાવ્યમાં ઉપયોગ કરવો વધુ યોગ્ય છે એમ
 સૂચન કરે છે. એમના મત પ્રમાણે કવિ
 અને ખેડૂત પોતપોતાની રીતે ભાષાનો
 ઉપયોગ કરે છે, અને ગામડિયાની ભાષાને
 કાવ્યાનુકૂળ બનાવવા માટે તેમાં થોડા
 સુધારાવધારા, ફેરફારો અને આદ્યાદી કરવાં
 જોઈએ. વર્ડઝવર્થે કરેલા માનવીની મૂળ
 (very) ભાષાનું અનુકરણ કરવાના કથન
 સામે વાંધો ઉઠાવતાં કોલરિજ કહે છે કે

કદપનાશક્તિ ધણે દૂર દૂર વિહરતી તો હતી, પણ એમા જ્યારે પ્રેરણા અને જીર્મિ આવેમ મદ પડતા ત્યારે તેઓ અઢ રમી સદીની શિષ્ટબાનીની વિશદતા, પરિષ્કૃતતા, શબ્દની સફાઈ અને સૂત્રાત્મકતાનો આશરો લેતા જેમ્સ ઝાંધરનો કવિ પરનો પ્રભાવ પ્રગટ થાય છે એમણે આપેલી કાવ્યની વ્યાખ્યામા 'The best words in the best order' આમ એક બાબુએ પોપના શિષ્ટવાદના રંગે થોડો સમય રંગા એલા, તો વળી તેમને શૈક્ષરપીઅર, ડૉલિન્સ અને અધ્યાત્મવાદી કવિઓમા 'essential poetry'ના પણ દર્શન થયેલા

એમાથી ધીમે ધીમે તેમનામા રહેલા પેના 'સાચા કવિ'નો ઉદય થવા માડયો ત્યાર બાદ તો એંગ્લોસમી સદીની અગ્રેજ રોમૅન્ટિક કવિતાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની ગણના થતા લાગી એમના કાવ્યોમા રોમૅન્ટિસિઝમ (ગગદર્શી ૧૮૫)ની શુદ્ધ રૂપે પરાકાષ્ઠા જોવામા આવે છે જો કે તેઓ પોતાની પાછળ થોડા જ કાવ્યરત્નો મુકી ગયા છે, પણ તે કાવ્યોએ ઇંગ્લેંડની રોમૅન્ટિક કવિતામા આગવો ફાળો નોંધાવ્યો છે રોમૅન્ટિક ચળવળના લગભગ બધા જ ક્ષણોની કોલગિજના કાવ્યોમા જાખી થતા વગર રહેતી નથી વર્ફઝવર્થ અને કોલરિજે કલામિસિઝમ (પ્રશિષ્ટતા)ના પેલા પુરાણો પ્રવાહો બદલીને કાવ્યની એક નવી કેરી ખેડવાનો નિર્ધાર કરેલા હતા અઢારમી સદીની રીતિવાદી કાવ્યબાનીથી અને pseudo-classical-શિષ્ટાભાસી-કવિઓએ લખેલા કાવ્યોથી કંગણેલા અને અમતોષ પામેલા આ બન્ને કવિઓએ કાવ્યજગતમા નવા ફેફારો

પિનાકિન્ ઠાકોર

પાછા ફરતાં

ફરી આજે જૂના નગર પગથારે પદ ધર
કશા! મહાગ રાખે ચગણુતલમા સ્પર્શ નન
અજોયા કે જાગે પગિચિત ધગના પગશથી !
નના આશ્ચર્યાથી નયન નીરણે રૂપ ગસથ,
અહો જાણે ખૂટયા લઘુ શિશુકના મુઠા હમણા,
જુએ વારે વારે વધુક વધુ વિસ્ફુગિત થતા
અરે! ભૂલે હૈયુ, ગભરુ રથવાયુ થઈ રહે
અનીકા સૌદર્યે! સહુ દિશ છટાથી છલકતી
અગાણી બાણીતી ઊઘડતી જતી સૃષ્ટિ સભગ!
ન જમ કપે એ છલ તલલ? કે નંઝ મધુર?
નવા ક જૂના-ના પગ, પણ સવેન લહુ
અઝૂયા આવેગે સગવ મુજ લૈ કયા અવ વહુ?

આહમદ મકરાણી

શૂન્યતા

મીમ નગરીને ભરે છે શૂન્યતા,
શખમા પેસી ફરે છે શૂન્યતા
થવવે છે ચોતરફ સાગર છતા
બુદ્ધબુદ્ધો થઈને તરે છે શૂન્યતા
ફૂલડાને તો મળે છે ઓસ થઈ,
ગતની આખે અરે છે શૂન્યતા
ટપરે ડકા થઈ બજતી ગૂઢ,
ને ટકોરા લઈ અરે છે શૂન્યતા
મીડગમે પણ કદી છૂમી વળે;
સવ એઢાતે ડરે છે શૂન્યતા

સોનપરી-એક સ્વપ્ન સ્મૃતિગીત

સોનપરી તડકામાં નીસરે તો આલ આખું-
 સોનેરી થઈ ને છવાય,
 વાયુની દહેરણીઓ આડઝાડ-પાનમાં
 ફૂલદાની ગોઠવતી જાય.
 વરસોના વડલાની વડવાયું ઝાલી હું
 બ્રહ્મતો'તો એની સંગાથ,
 દર્પણના સુક્કા સરોવરને કાંઠે અવ
 ખેસીને જોઈ એની જાત;
 મટકું હું મારું ત્યાં છટકી છટકીને એનાં
 બદલાતાં જાય પાછાં રૂપ,
 પાંપણની પાર રણ વિસ્તરતું જાય એમાં
 બળતો રે તડકાનો ધૂપ,
 ચલ્લીની પાંખ જરા ફરકે ને ઝોરડો થરકે
 તો સોનપરી તરણું થઈજાય!

મહેન્દ્ર ગોહિલ

હતો-છું-હઈશ

લઈ શોધ મારી ન શોધો મને,
 સતત હું સફરમાં હતો-છું-હઈશ.
 સમયના જરા દ્વાર ખોલી જુઓ,
 તમારા નગરમાં હતો-છું-હઈશ.
 કે ખાલીપણું રે'શે આ ઘર મહી,
 ભલેને હું ઘરમાં હતો-છું-હઈશ.
 સમય હાથમાંથી સરી ના પડે,
 હું એની ફિકરમાં હતો-છું-હઈશ.

લાવવા પ્રયત્નો આદર્યા. કોલરિજની શુદ્ધિ
 ચપળ, બહુમુખી અને વેધક હતી જ્યારે
 વર્ડઝવર્થની ઓછીબહુમુખી પણ વધુ ચિ-
 તનવાળી હતી. કોલરિજ ખ્યાલી ખ્યાખ-
 માં રાચનાર હતો તેથી અમૂર્ત વિચારોમાં
 રસણવું તેને વધુ રુચતું, જ્યારે વર્ડઝવર્થે
 એવા વિચારોનું કલ્પનાની સહાયથી રૂપાંતર
 કર્યું, અને તેની કલ્પના રાચી રોજિંદા
 જીવનમાં. એના ફળ સ્વરૂપે 'Lyrical
 Ballads'નો જન્મ થયો.

કોલરિજને કવિતરીકે બિરદાવતાં પહેલાં
 કાવ્ય વિષેના તેમના વિચારો જાણવા
 જરૂરી છે. કોલરિજ અને વર્ડઝવર્થ વચ્ચે
 કાવ્ય વિષેના વિચારનો થએલો વિવાદ
 અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જાણીતો છે. એ કાવ્ય-
 વિવાદ કોલરિજનાં કાવ્યવિષયક મંતવ્યો
 રજૂ કરે છે. એના મત પ્રમાણે કવિ 'real
 Language' 'વાસ્તવિક ભાષા'નો
 હિમાયતી ન હોઈ શકે, કારણકે એ 'કવિ'
 છે. એના મતાનુસાર ભાષા માનવીના
 વાતાવરણ, સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ, જ્ઞાન, સંજોગો
 વગેરે પર આધારિત છે; એટલે કોઈ પણ
 કવિ માનવીની વાસ્તવિક ભાષાનો ઉપયોગ
 કાવ્યમાં ન કરી શકે. આમ કહીને એ
 'વાસ્તવિકભાષા'ને બદલે 'સામાન્ય ભાષા'નો
 કાવ્યમાં ઉપયોગ કરવો વધુ યોગ્ય છે એમ
 સૂચન કરે છે. એમના મત પ્રમાણે કવિ
 અને ખેડૂત પોતપોતાની રીતે ભાષાનો
 ઉપયોગ કરે છે, અને ગામડિયાની ભાષાને
 કાવ્યાનુકૂળ બનાવવા માટે તેમાં થોડા
 સુધારાવધારા, ફેરફારો અને બાદબાકી કરવાં
 નોંધએ. વર્ડઝવર્થે કરેલા માનવીની મૂળ
 (very) ભાષાનું અનુકરણ કરવાના કથન
 સામે વાંધો ઉઠાવતાં કોલરિજ કહે છે કે

સામાન્ય બોલચાલની ભાષા અને લેખનની ભાષામાં તફાવત છે; અને તેમાંથી વળી કાવ્ય લેખનની પ્રવૃત્તિ એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ છે, જેમાં કવિની જવાબદારી શબ્દોની પસંદગી અને તેમની યોગ્ય ગોઠવણીમાં રહેલી છે. પોતાના આકથનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ કોલરિન્જે પોતાના કાવ્ય 'The Ancient Mariner' માં સાદા શબ્દોની સુન્દર ગોઠવણી દ્વારા નીચેની પંક્તિઓમાં પૂરું નથી પાડ્યું શું ?

'Alone, alone, all all alone
Alone on a wide wide sea.'

કોલરિન્જ કવિનામાં 'મનન', 'ચિંતન' અને 'સમજ' આ ત્રણ વસ્તુ પર ભાર મૂકે છે. માત્ર પ્રવૃત્તિના સામિધ્યમાં જીવવાથી આની પ્રાપ્તિ થતી નથી એના અભિપ્રાય પ્રમાણે કવિની અભિવ્યક્તિ કાવ્યાત્મક ભાષામાં જ હોય, નહિ કે પ્રાકૃત જનની ભાષામાં પણ અને પદની ભાષામાં કેઈ નાં 'સ્વક' નક્ષાત ન હોઈ શકે એવા વર્ડઝવર્થના કથનને પડકારતા કોલરિન્જ કહે છે કે 'metre is the proper form of poetry and poetry is imperfect and defective without metre'

આમ, જદ ઉપર વધારે ભાર મૂકતા એ કહે છે કે વાચકના મન પર કાવ્યની સચોટ અસર ઉપજાવવા માટે જદ અત્યંત જરૂર ના છે. 'કવિ' વિષેના એના ખ્યાલને વધારે ઝીણવટથી અને રૂપરૂત્તાથી સમજવા માટે એના 'Kubla Khan' કાવ્યનો અંતિમ ભાગ જ પૂરતો છે

"Beware! Beware!"

His flashing eyes, his floating hair'

Weave a circle round him thrice,

ઉશનસુ

હિસેમખરનું ફૂલ

આ શાકળલીનું
હિસેમખરનું ફૂલ !
હેલુ હેલુ
તડકા કોરી
તસતસતી પાખડીએ
ટટાર ખીચુ !
ચૂકું ચૂટી લઈને
કોને અગધુ
કોઈ નથી રે,
લાવ, તો આવી
નીગવતાની એકલતામાં
પો ! ગઈ આ
કગચિયા તી
નીન', ફીકી, પીળચટ વણી

વગસ તણી રે
બુધાની બર્ફિલી ડબરે
શુભ કફનની
આદર ઉપર
પ્રાર્થનમાં
દૂંટણિયે પડીને
મૂકું
મૂંચું મૂંચું
આંખ મીચીને
મૂકું, પોપચે
રૂપશ કરીને
પ્રાર્થુઃ
અતીત હે !
આમીન

શ્યામ સાધુ

છું

આખ મીચું કે અજબ બદલાઈ છું,
હું નથી હો તો, ખીજે દેખાઈ છું
કામના બાજુ કે ખીજી કાચળી,
પહેગતા ઉતારતા વળ ખાઉ છું
શબ્દ તો શગવીગ ખત્રીશ લક્ષણો,
શી કમી છે-કેમ હું મૂઝાઉ છું
કો'ક પારેવા સમુદ્ધવી જતા,
હું કુંવારી વલ શો ભોળાઈ છું !
આજ વરના ટોડવા લીલા થશે,
અજ પાછા ગીત તારા ગાઈ છું

કરસનહાસ હુહાર

ઘરની પછવાડે

દર્પણનું નામ કોઈ લેશે મા સૈ!
એની આંખમાં વદન મેં તો ન્યાહયું,
નજરના ખોખાથી પીતી'તી ઝાંઝવાં
ને આજ હવે ઝરણુંદક લાહયું!
આંધરો ખાવળનાં વન બધાં ખૂંદીને
જાણે કે જનમારો ખોયો,
ઘરની પછવાડે આ જોડેલા આંખોને
કોઈ દિ' મેં સૈ! ન'તો જોયો!
પાનખરો પરહરીને વાસંતી વાયરાનું
ચીર મેં તો અંગે વિંટાહયું,
દર્પણનું નામ કોઈ લેશે મા સૈ!
એની આંખમાં વદન મેં તો ન્યાહયું!
વિંછાયા ચમચમતા ધૂના તે આખખા
ને શીળો પવન હવે વાયો!
બળબળતા રણમાં હું પામી છું આજ સખી!
સાફાના છોગાનો છાયો!
હૈયામાં પ્રગટાવી દીવા હુલેલાસના
મેં ઘોઘમાર અંધારું ખાહયું,
દર્પણનું નામ કોઈ લેશે મા સૈ!
એની આંખમાં વદન મેં તો ન્યાહયું!

And close your eyes with holy
dread,
For he on honey-dew hath fed,
And drunk the milk of Para-
dise."

ઝલરિજને, આમ, માનવતરીકે પીછાડ્યા
પછી એની પૂર્ણતા તો પમાશે ઝલરિજના
કવિ તરીકેના દર્શનથી. એમની કેટલીક
આગવી તરી આવતી કવિલાક્ષણિકતાઓ
એમની કૃતિઓને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવે છે.
રહસ્યમાં વધુ રસ ધરાવતા કવિએ રહસ્યને
તો જાણે પોતાના લોહીમાં જ કાલવી દીધું
હતું. આથી જ એમની કાવ્યકલા ખીલી છે
રહસ્યને ઉત્તેજવાના સામર્થ્યમાં. સૂર્યોદય,
ચંદ્રોદય, દરિયા પર ફૂંકતો પવન, આલસે
ટમટમતા તારલા: પ્રકૃતિનાં આ બધાં જ
તત્ત્વોએ કવિના હાથે જાણે રહસ્યમય મૂર્તિ-
સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. અરે, 'Ancient
Mariner' જેવાં માનવપાત્રો પણ કવિ
કલ્પનાની ઓરણે ચઢનાં રહસ્યમય રૂપમાં
પલટાઈ જાય છે. આમ, કવિની કાવ્યકલા
રહસ્યચુંકનમાં મુકતમને રાચે છે. 'Chri-
stabel'માં રહસ્યમય વાતાવરણ સર્જ-
વાનો એમણે કેવો સુંદર પ્રયત્ન કર્યો છે!
રહસ્યથી છાંયી રહેલી એ કાવ્યકથા ખરેખર
એક જાદુઈ કૃતિ બની ગઈ છે!

પરંતુ આ રહસ્યમય સંજિના સર્જન
માટે તો જવાબદાર છે કવિને કુદરતે અ-
ર્પેલી તીવ્ર કલ્પના-શક્તિ. જેનાથી તે 'w-
illing suspension of disbelief'
ની દુનિયા ઊભી કરી શક્યા છે. એમની
આ સર્જનાત્મક કલ્પનાએ સાગર, વહાણ,
આલ્બેટ્રોસ, પ્રેતાત્મા વગેરેનું આજેકૂળ
ચિત્રણ કરી વાચકને આશ્ચર્ય ને રહસ્યના
વાતાવરણમાં ગરકાવક રીકે છે. કલ્પનાનાં

ઉચ્ચ શિખરે આમીને 'The Ancient Mariner' મા કવિએ એક અદ્ભુત સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે 'The Ancient Mariner', 'Christabel' અને 'Kubla Khan' જેવા કાવ્યોમાં અતીન્દ્રિયવાદની સૃષ્ટિનું સર્જન કવિની એ કલ્પનાશક્તિ જ આભારી છે કવિની કલ્પના બ્યારે 'human reality' થી પર રહે છે ત્યારે જ તે તેની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે છે એવે વખતે એ કલ્પનાશક્તિ રાખે છે કે તે કવિના ચોતાના જ વ્યક્તિત્વમાં અથવા 'The Ancient Mariner' અને 'Christabel' મા વ્યાપેલા રહસ્યના રાજ્યમાં ચોતાના એક કાવ્ય 'Time, Real and Imaginary' મા કલ્પનાને વડુ મહત્ત્વ આપતા કવિ કહે છે કે વાસ્તવિક જગતમાં જે સમય હામો લગે છે તે કે પનાલોકમાં જલદીથી પસર થઈ જાય છે તે જ આ કલ્પનાને બ્યારે કવિએ પોતાના જીવનમાં આસરતી ભેદ ત્યારે એ પોકારી છેડ્યા

'Now care I that they rob me of
my mirth
But oh! each visitation
Suspends what nature gave me at
my birth
My shaping spirit of Imagination
(Ode to Dejection)

કવિની કે પનાલોકનો સદર નમૂનો 'This Lime Tree Bower My Prison' મા સાપડે છે ચાર્લ્સ લેન્ડન ઝે રોથી અને વર્ડ્ઝ્વર્થની સાથે કવિએ લખેલ (પરંતુ પરગરમ દૂધ પડવાથી) પ્રકૃતિનો આ નંદ પ્રત્યક્ષ તો માણી ન શક્યા, પરંતુ નિરાશાને ખખેરી એમણે એ સૌંદર્ય માણ્યું

૧૩૮] કવિએ કે નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૮૭૨

પ્રજલાલ દવે

ઝીલું બેયને

સોમ યટીની પાસમાં,
બડ રખારી વાસમાં,
નિર્બંધ હોસી વૃક્ષ ધેનુ
ચાવતી ને ઢેળતી પેઢાથડી
ગે હીલવરણુ સુવ પોચુ મૈનુ ય ઘસ
દોટહોથી ખાટલી પર
ફાળિનાના ગોઠણે હીધેલ બધે, એક બેઠા વૃક્ષ,
ઝીણી આખ તો સરતી ગઢે છે દર
ગયા એક ની કેવી હતી આ ગાવડી
ગોરી બદુડી-વાછડી!
શા નાયતા એ ઘટણે
ને ફીણ ધાળા ઘૂટક એ દધના બચબચ થત!
સોમચામીની પાસમાં, બડા રખારી વાસમાં,
વૃક્ષ ને નિર્બંધ ધેનુ, ફાળિયે બધાયલ એ વૃક્ષ
ઝીલ બેયને!

મહેન્દ્ર સમીર

છે

આકાશ એક ખાલી સમયની પુખ્ત છે,
આ ને અત કરો સતત ઈતેજા છે
એની ખખર નથી કે પડે ગઈ મવાન કયા
છે એમણે ખખર કે હજી અધકાર
આગળ રહ્યા છે પચ ફક્ત પાનખર તો,
ચાલો હવે ન કોઈ ફરી આવનાર છે
હિલના અનેક રંગ છે બેનૂ આખમ
બાણે ખરેન જૂનમાં ખીલી બહાર
કોના ચમણની ઠેસ વિખેરાઈ ગઈ 'સમીર'
ગસ્ત ને કે ને આજ સુધી ઈતેજા કે?

મોર

લીલા ગામની કૂખે જનમ્યો હું થનગનતો મોર,
અહીં શે’રમાં ભૂલી ગયો રે કળા અને કલશૌર.
મને સાદ દે હીંચકવાને ભીનાં હેતથી
વડદાદાની વડાકુડી વડવાઈ,
મને સાંભરી દા’ દેવાને અંચઈ કરતી
ઓ છારીની ખડી અવળચંડાઈ;
મને પુકારે વાલપથી શા ઈ હાથલિયા થોર,
લીલા ગામની કૂખે જનમ્યો હું થનગનતો મોર.

ખળા મહીં લણતી ગોરીનાં કૂલોનાં શમણાં
શાં ગીતો ક્યાં સાંભળવા બહિં ?
મને લાવીને આપો લીલો મોલ લણેલી
લીલી સીમ તો લ્યો રોકાઈ બહિં;
ક્યાં છે ચંદન તલાવડી ફેરમતો નમતો પોર,
લીલા ગામની કૂખે જનમ્યો હું થનગનતો મોર.

નદી-માના થાનેલે વળગી નયીં હેતને
ધાવે કેવું બચલું ભોલું ગામ,
વગડાને લીલપ રે પાતા મને સાંભર્યા
ગવરી ગા’ના દીધા લખમણ રામ;
અહીં ખોયેલો જઈ મેળવવો પાછો અસલી તોર,
લીલા ગામની કૂખે જનમ્યો હું થનગનતો મોર.

કલ્પનાની પાંખે ઉડ્યન કરીને.

વળી, અતીન્દ્રિય તત્ત્વના નિરૂપક તરીકે
કવિ ડોલરિન્જે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પો-
તાનો આગવો ફાળો નોંધાવ્યો છે. ભૂતપિ-
શાયની વાતોને લવાનક રીતે રજૂ કરવાને
બદલે કવિએ તેને નવો જ માનસશાસ્ત્રીય
વળાંક આપ્યો છે. ‘The Ancient
Mariner’માં સમુદ્રના ભયંકર પ્રમંગો
સીધેસીધા વર્ણવવાને બદલે વૃદ્ધ ખારવાની
માનસિક દશાના નિરૂપણ દ્વારા કવિ કેવી
સરસ રીતે એ રજૂ કરી બચ છે ! માનવીય
પાત્રો પર અતીન્દ્રિય તત્ત્વનો પ્રભાવ
નિરૂપવા માટે તેમણે માનસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ
દ્વારા વૃદ્ધ ખારવાનો ચહેરો કેવો ભયંકર લાગે
છે તે દર્શાવીને જ તેના પર થએલી અતીન્દ્રિય
થએલી તત્ત્વની અસર સૂચિત કરી દીધો છે.
એના ચહેરાની કથાના પર જે અસર થાય
છે તે ફક્ત બે પંક્તિઓ દ્વારા જ કવિ
સચોટપણે સૂચવી બચ છે :

‘I moved my lips,
the pilot shrieked
And fell down in a fit.’

આમ, સર્જકચાતુરીના પ્રભુત્વથી કવિ
વાચકને ભૂતાવળના ભય માટે કેવા તૈયાર
કરે છે !

‘Down dropt the breeze,
the sails dropt down
‘T was sad as sad could be,
And we did speak only to break
The silence of the sea.’

અતીન્દ્રિયવાદનો નવો યુગ સર્જનાર કવિ-
ની લાક્ષણિકતા ‘Christabel’માં પણ
છતી થયા વગર રહેતી નથી. આ ઉપરાંત
અતીન્દ્રિય તત્ત્વને અનુરૂપ વાતાવરણ
સર્જવામાં પણ કવિ ક્યાં એકલા નથી ?

‘Christabel’માં જૂનો કિલ્લો, ઘરડી
ફૂતરી તેનું રહસ્યમય ભસવું, ટાવરના ડંકા,
તેના પડધા, જર્જર સાગવૃક્ષ: આ બધું રહ-
સ્યમય અને અતીન્દ્રિય વાતાવરણ સર્જિ-
વામાં પોતાનો સફળ ક્ષણો નોંધાવી ભય છે.

અતીન્દ્રિયતા રહસ્યનો ભાવ પ્રગટાવવા
માટે કવિ પોતાની કલ્પનાને દૂર દૂરના
અજાણ્યા પ્રદેશોમાં વિહરવા મોકલે છે.
જગનની ધાંધલમાંથી એઓ આપણને દૂર
દૂરના દરિયામાં લઈ જાય છે, જ્યાં પેલો
‘The Ancient Mariner’નો વૃક્ક
ખારવો અનુભવે છે :

‘Alone, alone, all, all alone
Alone on a wide wide sea,’

તો વળી, રહસ્ય અને અતીન્દ્રિયનું વાતા-
વરણ જીવું કરવા કવિ મધ્યયુગની ચમત્કા-
રિક વાર્તાનો પણ આશ્રય લે છે. ‘The
Ancient Mariner’ મધ્યયુગના ઝળ-
હળાટથી પ્રકાશે છે; તો ‘Christabel’-
માં પણ જૂનો કિલ્લો, ફ્યુડલ હોર્ડ, વહેગો,
રહસ્ય, ભય આ બધું મધ્યયુગીન જ છે.

કવિનું સામર્થ્ય તેમની સ્વાત્ સેવવાની
અદ્ભુત શક્તિમાં રહેલું છે. આ સ્વાતસેવી
મનોદયા તેમની માનવી તરીકેની નળનાઈ
માટે ભલે ગમે તેટલી જવાબદાર હોય તો
પણ તેમની કવિ તરીકેની સફળતા માટે તો
તે અવશ્ય પ્રશંસનીય જ છે. એ હકીકતનો
કોઈ ઈનકાર કરી શકે તેમ નથી કે કોલરિજ
જેવો સમર્થ સ્વપ્નદણ અંગ્રેજી કાવ્ય
જગનમાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. એ પોતે
જ કહે છે કે :

‘I should much wish, like the
Indian Vishnu, to float about
along an infinite ocean, cradled in
the flower of lotus, and wake once

નવીન ત્રિવેદી

રહી શેષ અવ દોરી

ઘરનું ઢાંકણ થઇને આત્માં
અમ આંગણીએ ગોરી;
તુલસી-કચારે દીપક પ્રગટવા
ચાકમહી રંગોળી.

ંગલરી વળગણીએ બૂકી
છાજલીએ શી મરકી;
સંધ્યાટાણે ઠાકુર-ધરમા
રૂપલ વેટા રણકી.

ઢોલડિયે ફૂલફોરમ ફૂટી
હાલરડે ઘર બૂલ્યાં;
ઘર ને ગોરો, ગોરી ને ઘર
એકબીજામાં ફૂલ્યાં.

કળા કાળની અકળ નિરાળી
નવ કો’એ પિછાણી;
આક સઢાવી જગ આખાને
પોલી ગૈ ઘર-રાણી.

સકળ ફુવાર હિવાડાં મે’લી
તને નીસર્યાં ગોરી;
આલનોકળે હોડયો કનકવો
ગહી શેષ અવ દોરી.

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ (કુમાર)

કુસુમાંજલિ

મહર્ષિ અરવિંદ ! દિવ્ય ચરણારવિંદે તવ પ્રકુલ્લ દલથી વહત મકરંદ પ્રેમાબ્જવલ સચેતન સદા મુદા સુરસિરિન્મય હૈયં કરે. બિડેલ પણુ ધ્યાનશીલ શતશીત ધારા વહે કરે નયનજ્યોતિ ગાઢ ઉરદર્પે ચૂરેચૂરા. તપોનિધિ મહાન ! તેં તપપરંપરાને કીધી સુપૂત નિજમુક્તિમુક્ત જગ પૂર્ણ ઉદ્ધારવા. ધરાધૂસર પ્રેયપ્રીતસુખ ઝંખતા માનવી તણા મનગરુડને ગગનગામી દીધી દિશા. વહાવી વિજયા ગિરામૃત ઋતંભરા પાવની સવિવૃતનયા સમી મધુ ચિદંતરા લ.સ્વતી, કલાત્મ કવિતા કરી રસવતી સદાનંદિની. કરામલકવત્ કરી ધ્રુવ પ્રપન્નની સાધના અનુગ્રહ ત્રિશૂળથી શિવ અલૌકિકારાધના. સક્ષે પરમ ચૈત્યથી જગભરો, (પરંતુ) પહેલાં ધરો વિભૂતિગંગ, આ કરો હૃદયને પુનિતાશ્રમ. પદાબ્જરત આ શતાબ્દિ કુસુમાંબલિને ધરી કૃતાર્થ થઉં હું કૃપાકર ! કૃપાકટાક્ષે કરી.

મહેશ જોશી

०३३

એકાન્ત પાદરે ને મઝારીની પાસમાં
જગ્યા છું થઈને ફૂલ સુકાયેલ ઘાસમાં.
ધર ક્યાંય ના મળ્યું તો ગગનની ભીનાશને
રોપું છું હૃદય સાથ આ ખેતરના ચાસમાં.
દષ્ટિ પ્રસરતી જાય છે ખારીના કાય પર
વર્ષાનું ખિન્દુ કેમ પ્રવેશું નિવાસમાં!
આખું' એ આભ ટેકવી દીધું હૃદયથીએ
અસ્તિત્વ જેવું બે કે નથી કે પ્રવાસમાં.

in a millian years for a few minutes just to know that I was going to sleep in a millian years more.'

કવિની આ સ્વપ્નસેવી મનોદશાનાં દર્શન થાય છે 'Kubla Khan'માં આ કાવ્યનો સમગ્ર ભંડાર લૌકશિષ્ટિક સ્વપ્ન-શીલતાનો બનેલો છે. શબ્દસ્વામી ગણ્યતા કિપવિંગે કવિ કિટ્ટસની

'Charmed magic-casements,
opening on the foam of perilous
seas, in faery land forlorn.'

અને કવિ ક્લાસિકની 'Kubla Khan'
માંની

'A savage place! as holy and enchanted
As e'er beneath a waning moon
was haunted
By woman wailing for her demon-
lover!'

પંક્તિઓ માટે કહ્યું છે કે આ કૃષ્ણ જાદુ છે, સ્પષ્ટ દર્શન છે અને વાકી જે રહ્યું તે માત્ર કવિતા છે. સ્વપ્નનું આ તત્ત્વ 'The Ancient Mariner'માં પણ સમાયેલું છે. તો વળી 'Christabel' પણ ક્યાં સ્વપ્નનું કાવ્ય નથી? ક્રિસ્ટોપેલ કેવાં ભયાનક સ્વપ્નો જુએ છે ! ત્યારે જિરાદાઈન પણ ક્રાઈ પ્રેતાત્માને જ જાણે સ્વપ્નમાં ભાળે છે ! આમ, સ્વપ્નના સઘવારાથી રહસ્યમય વાતાવરણ સર્જવાના પ્રયત્નમાં કવિને સારી એવી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

જે કવિને તાન છે પણ સમ ક્યાંય નથી, જેમાં કેવળ ઉદય છે, આશ્વાસ નથી, તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં સ્થાયી રહી શકે નહીં. આખરે ક્યાંક એ આપણને પહોંચાડશે એ વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરંજીવ સંસારની બહાર નીકળીને કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ. પુષ્પિત પથે થઈને જો એ એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહવરની ધારે લાવીને આપણને છોડી દે તો એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય. આથી કેઈ કવિનું કાવ્ય વાંચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ : એનો પૂર્વમેધ આપણને બહાર ક્યાં લઈ જાય છે ? એનો ઉત્તરમેધ કયા સિંહદારની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે ?

સ્વીન્ડ્રતાથ હાકુર

(નવવર્ષા)

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

સિમેન્ટનાં અવનવાં ઉત્પાદનો ખનાવનાર

હવે ભારતમાં રજૂ કરે છે

સુપર સ્નોસેમ

નવીન, વિશેષ સુશોભન કરતું વોલ્ટરપ્રૂફ સિમેન્ટ કોરિંગ.

સ્નોસેમથી બહારની બાંંત સુશોભિત થતી, પરંતુ સુપર સ્નોસેમ થી બાંંત એથી ય વધુ સુંદર થાય છે.

વોલ્ટર પ્રૂફ :

સુપર સ્નોસેમનું નિર્માણ સફેદ પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ પર આધારિત છે જેટલે જ તે પ્લાસ્ટર સાથે એકત્રિત થઈને ઉભારતને પાણી તેમજ બેન્ટની બચ્ચે છે. તે બેન્ટની જતો નહીં તેમજ તેની પોપડીમાં ખરી પડતી નથી અને તેમાં ખડ બેન્ટની જતો નથી.

ટકાઉ :

સુપર સ્નોસેમ પર વાષા વગાડે કે ધુળની અસર થતી નથી અને સ્નોસેમ ફિનિશ બીજા બીજા વર્ગના વર્ગ કરતાં ટકાઉ હોય છે.

ધાર્શિકાવ :

સુપર સ્નોસેમમાં મોંડ ફિનિશની લાગણીને બળતી જાય છે તેને ફરીફરિને ફિનિશ સફેદ રંગી ટકાવ છે.

ફિનાયતી :

સુપર સ્નોસેમ નવીન મુખ્યભાષી નાનુંવેલ દોષથી વધુ સારાભાષી નાથી સારાવ છે, તેમજ વધુ બળતી મુખ્યભાષી બચ છે, અમુકીને ખર્ચ થઈ અને લાગે સારાવ ટી જેટલે સારાવે સ્નોસેમ વધુ અસરપુરક થાય છે.

ફિનાયતી નિર્માણ :

સુપર સ્નોસેમ નિર્માણ ૧૧ બળત, વાષાવ વધુ તેવાર સ્નોસેમ બળત થાય છે.

સુપર સ્નોસેમ ૫૦૦૦ થી વેચાતી રાખે

પાકન વડાવ તરીકે ફિનિશીસ સફે

ફિનિશ વાષાવમાં આવે છે.

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

ફિનિશ અસરકારક

ફિનિશ હાઉસ, હોમ રીડી

પો. બોક્સ નં. ૧૦૬, મુંબઈ.

ફોન સેલિંગ એન્ટ્રસ : મિલિટ નિર્માણ લિમિટેડ, મુંબઈ, દિલ્લી, અમદાવાદ, મદ્રાસ, બેંગલોર અમદાવાદ.

¶ વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ નહિ-પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે એમ કવિને
 દેખાતું જોઈએ. પૃથ્વીમાના ચંદ્રના દર્શનથી તો તેના હૃદયસમુદ્રમાં ભરતી
 આવવી જ જોઈએ. પણ પૃથ્વીમા ન હોય ત્યારે તેના હૃદયને એટ ન લાગવી જોઈએ.
 અમાસના ગાઢ અંધકારમાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે પણ ચંદ્રદર્શનનો
 આનંદ તેને થવો જોઈએ. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા સાથે સંકળાયેલો છે તે
 કવિ નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય; કવિ સ્વયંભૂ હોય. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં
 રાગે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોકે છે. લોકોને લોજનનો આનંદ; કવિને આનંદનું
 લોજન. કવિ સંયમનો પણ સંયમ છે અને તેથી જ સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે.
 ટેનિસને વહેતા ઝરણામાં આત્માનું અમરત્વ જોયું, કારણ અમરત્વનું ઝરણું તેને પોતાના
 આત્મામાં દેખાતું હતું. કવિ વિશ્વસત્રાટ હોય છે; કારણ તે હૃદયસત્રાટ હોય છે.

Contributed by

Messrs Calico Dyeing & Printing Mills Pr. Ltd.

41 E Ambedkar Road, Industrial Estate, Lalbag, Bombay-12

મીઠાં મધુને મીઠાં મેહુલા રેં દોલે,

એથી મીઠી તે મીઠી માંત રે,

જનનીની જોડે સખી નહિ જોડે રે દોલે.

આજથી લગભગ ચારેક દાયકા પહેલાં આ રાસપંક્તિઓ અનેક ગુજરાતીઓનાં ગળામાં ગુંજતી હતી. માનુસને હતાં મહિ-
વનસ્તીને જેથી આ રાસનાં ગરવાં ગાયક કવિ ખોટાદરને બ્રહ્મ
એ વખતનાં ભાવનગર રાજ્યના ખોટાદર ગામમાં ઈ. ૧૮૭૦ના
નવેમ્બરની ૨૮મીએ થયેલાં દશાં શ્રોત વણિક ક્ષાત્રિનાં દાંણી
કુટુંબમાં જન્મેલા આ કવિનાં પિતા ખુશોલદાસ હતાં તમાકુના
વેપારી. ધનદૃષ્ટિ માટે એમણે પોતાની ભોગીદારીમાં રૂનો વેપાર
ખેડ્યો, પરંતુ દુભાગે ખોટ ગઈ અને ગરીબાઈ આવી પડી.
કોઈની પણ એથી વગરનાં પાંચ સંતાનોને મૂકી ખુશોલદાસ
મૃત્યુ પામ્યાં. સ્વદેહોદરની ઉમ્મર વધે પાંચની હિંમતવાન
માતા-સાકરિબાઈએ પેટે પાટા બાંધીને સંતાનોને ઉછરવા
માંડ્યાં. માતાની અમીનજરે તળે હોમોદરે અભ્યાસ આરંભ્યો.
લાણુલામાં એ હોશિયાર. તેર વર્ષે તો છઠ્ઠાં ધોરણમાં પડોંચી
ગયા. પરંતુ ગરીબાઈએ આગળ અભ્યાસની અનુકૂળતા ન
કરી આપી. છઠ્ઠાં ધોરણ પૂરું કરીને તો એમને અભ્યાસ અધૂરો
મૂકવો પડ્યો. પણ છઠ્ઠાં ધોરણમાં હતાં ત્યારે જ પોતાની કુશાલ
શુદ્ધિને દર્શને, એ વખતના એક ઉત્તમ શિક્ષક દેવરાજ
મિશ્ર કાળે મળ્યાં એ પ્રિય શિષ્ય થઈ પડ્યાં. ગુરુ પાસેથી એ
પિંગળપાક શીખ્યા અને કાવ્યોત્તેજતા પણ થયા. આ એમની
પ્રથમ કાવ્યક્રીડા. ઉમર-હરો ચૌદની. ગુરુએ એમનાં પરકૂષ
કરી માસિક રૂપિયા અઢીનાં પગારથી એ જ શાળામાં નોકરી
પર રાખી લીધા. ભાવિની સલામતી અને ઉન્નતવેલતા માટે
જાણકારની હંદર મેઈલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષણની તાલીમ
માટેની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તો એમણે આપી પણ નાપાસ થયા.
આમ આજીવન એઓ 'અનટેન્ડેડ' શિક્ષક જ રહ્યા અને એમ-
નિમ પેટિયું રળી ખાણું મૃત્યુ સમયે એમને પગાર વધીવધીને
રૂપિયા અઠારના થયા હતા.
આમ તો એમને જીવ શિક્ષકમાં, છતાં જ એમનાંમાં વ્યા-
પેક્ષ જન્મજાત વણિકપણું વારંવાર વિતેપણું જગાડી જતું.
ગરીબાઈ એમને ખટકતી એને ફેરવા એમણે વચમાં વચમાં
અનેક ઉધાસ કરેલા. બે વર્ષ વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વૈદ
રાજ કરેલું; પણ હરીઓ મૂકત હવા કરાવી જતા; એટલે એમાં
ફાળ્યા નહિ. ત્યાં સંવત ૧૮૮૯માં મુંબઈના વૈષ્ણવ ગોસ્વામી
મહારાજ નિસહવાલજીની વતનમાં જ મુલાકાત થઈ ગઈ.
એમણે મહારાજશ્રી માટે એક પ્રશસ્તિ-કાવ્ય રચ્યું અને એમને
જોડે અર્પવા ગયા. હોમોદરની સરસ્વતી-સેવાથી પ્રભાવિત થઈ
મહારાજ એમને મુંબઈ લઇ ગયા અને પોતાના કારભારી
નીમ્યાં મહારાજશ્રી સાથેની પરક્રમા નિમિત્તે લગભગ આખા
વસરતની મુસાફરી કરવાનો એમને લાલ મેલો પાડેલો.

સંસ્કારનું વ્યવસ્થાપણ હવે દૂર થયું. પણ ત્યાં વળી એમને દમનો
બાધિ લાગ્યું પડ્યો, એટલે કવિ મુંબઈથી ફરારી ગયા. વતન
પાછા ફર્યા. વળી પાછા શિક્ષક પરંતુ આ મુંબાઈવાસ દરમિયાન
એમને એક મહત્વનો લાભ એ થયો કે ત્યાંના વૈષ્ણવ મંદિરનો
કોઈ શાસ્ત્રી પાસેથી એ સંસ્કૃત શીખ્યા અને સંસ્કૃતનો આખો
ચળકોરો ઉડર્યો કરી નાખ્યાં ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં રચેલો પણ
રસી શકે તેવી નિપુણતા એમણે પ્રાપ્ત કરી લીધી. આની અંસર
એમની આસ્થાની કૃતિઓની સેલીમાં વસતાંવા વગર રહેતી નથી.
પછી તો એઓ ભાવનગરની જન પાઠશાળામાં પ્રોફેસરશ્રીનું
કાર્ય કરવા લાગ્યા. ત્યાં જ એકાદ વર્ષમાં ફરારી ગયા. નોકરી
છોડી નાની હાટરી રડ કરી. પણ નરીમ પોરી આપી નહિ.
ઉધરાણી ધલાતી ગઈ અને બે વર્ષમાં તો દેવું થઈ ગયું. કુઠન-
દાર મંદી કરી શિક્ષણકર બન્યાં. છતાં જ હજુ એમનો જીવ
માનતો નહોતો. ફરી નોકરી છોડી. ખોટાદર પાસેના કેરિયા ગામમાં
જમીન રાંપી ખેતી શરૂ કરી. પણ લક્ષ્મીજીની વફાદારી હજુ એની
એ જ હતી. ખેતીમાંથી આવક થતી તો ખાણુંએ રહી, પરંતુ
વિધાઈએ થ માથે પડી હવે એ હાજર માલતા ને વાંચદાના
વેપારી થયાં તેમાં પણ પાછા પડ્યાં; ફરી પાછા શિક્ષક. આમ,
લક્ષ્મી માટે સતત ઝંઝમતા આ કવિને કંગાળ હોલતમાં જ
દેહ છોડવા પડ્યો એ સોદી કરુણતા કોઈની યજ્ઞ આંખ લીની
કરી જશે. મૃત્યુ સમયે આશિષ નીચે અંત્યેષ્ટિ માટે રૂપિયા
પચીસની જીવનલેસની કમાણી (૧) મૂકીને કવિએ ઈ. ૧૯૨૪ના
સપ્ટેમ્બરની સાતમી તારીખે ચોખ્ખું વર્ષની વયે અંતિમતાનાં
અસંતોષ સાથે જ દેહ છોડ્યો.
ઈ. ૧૯૦૩માં તેત્રીસ વર્ષની વયે એમણે પંદર વર્ષનાં જોદાર-
ખેન સાથે કરેલા લગ્નખાદ સુખી પણ હારિદ્દે હાંપલ્યજીવન ગાળ્યું
એનો એમને ભારે અસંતોષ હતો; અંતે ભાવનગર રાજ્યના
ખાનગી ખત્તામાંથી એમને માસિક રૂપિયા પંદર મળતા હતા
એ કદરનો અને સાહિત્યપ્રાસનાનો એમને એક તરફથી સંતોષ
પણ હતો. પુત્ર કાંતિલાલ, પુત્રીઓ લલિતાબેન ને અબજાબી
બેન તથા ગુણિયલ પત્નીને પોતે પિતા તેમજ પતિ તરીકે સંપ-
તિસાધ્ય સુખ જીવનભર નહોતા આપી શક્યાં એ ખટકો એમને
છેક સુધી હિંમત રહી ગયા હતા.
આવી અસહ ગરીબાઈમાં પણ એમણે મનની અમીરતા
તો એટલી જ ખીલી જ હતી. હારિદ્યે એમનાં આતિથ્યસંકારને
કદી આંચ આંબવા દીધી નહોતી. એ સ્વમાંની સરસ્વતી-કાંપસે
ક્યારે જ કોઈને કાઠલું કરી નહોતી. એમની સંકોચશીલ સર-
માળ પ્રકૃતિએ એમને જોડા મિત્રવર્તનથી પણ વ્યવિત રાખ્યા
હતા. આમ છતાં જ થી અમૃતલાલ દાણીનો સં-
જીવનમાં અનેકવા ઉપકારક થઈ ગયો હતો. આ
આ કવિ હવેશો-કીર્તિ-લાલસાથી પરવહા
અપવાની એમણે ખેવના કરી નહોતી.

સ્વપ્ન થ સેવ્યુ નહોત. કવિતાશોખને એએ ભારે ઓરવવતો મણુતા, એથી જ કવિતાને શોએ સમારજની થવાના પ્રયાસોને એમણે હમેશાં ધુભારી કાઢ્યા હતા. કેવળ નિષ્કા એ જ એમની સકલ કાવ્યમજતિનું કેન્દ્ર.

જીવનની આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ એમની કાવ્ય સરિતા અવરિત વહેતી રહી હતી. 'અદ્' અને 'ભુદ્ધિમત્કાર'માં પ્રકાશિત થતાં કાવ્યોએ કવિને પ્રકાશમાં આપ્યા, અને ધીમે ધીમે એમને બહોળા વાચકવર્ગે મેળવી આપ્યા. 'કલ્યાણિની' (૧૯૧૨), 'ઓતરિવની' (૧૯૧૮), 'નિર્ઝરિણી' (૧૯૨૧), 'સસ-તરિણી' (૧૯૨૪) અને મરણોત્તર 'શૈવલિની', આ પાંચ કાવ્ય-સમૂહો એમની અખંડ કાવ્યસાધનાનાં ધોતક છે. આમાં 'શૈવલિની'ના ગાથો એ નો એકાદ ગાથા નીચેની -

આવા સફળ સરકવિની સર્જનમજતિને આરજ તેમના અવશ્યાસકાળે દરમિયાન સામાન્ય રચનાએથી જ બચેલો, સપ્તર અક્ષર વર્ણની છંદમરે એમણે વિવરાધ ભાઈની સાથે 'શાહમણિત લાલસિંહ-આવિની નાગ' રચ્યુ હતા. બોટાદરે એ સમયે પોતાને 'શાહ' તરીકે ઓળખાવતા હતા. એમની આ કૃતિને આદરે અવધારમળ્યો તેથી પ્રાસાદિત થઈને એમણે ૧૯૪૪ થી ૧૯૪૮ દરમિયાન 'સુખાધિક કાવ્યસંગ્રહ', 'સસવર્ણન', 'ગાકુળ ગીતા' વગેરે નાની મુદ્રિતકાવ્યો મળત કી. 'પ્રેમ અને સહાર' નામક એમનું એક કાવ્ય 'નદ' માસિકમાં વાંચી સાક્ષર હરિ હર્ષદ મુલે એમને મળવા બોલાવ્યા. પણ સકોચશીલ મુદ્રિતએ કવિને વિદ્વાન મિલન ન થવા દીધું. તેમણે એમના મધ્યમ કાવ્યસંગ્રહ 'કલ્યાણિની'ના પ્રકાશનમાં પણ ભાવનગર રાજ્યના સર્વસંતાધારી સર મેનારાકર પટેલીએ અગત રસ લેખિણી અને દરબારી ખરેએ જ એ સમજાનું પ્રકાશન કરાવી આપેલું. આવી તો સકોચશીલ અને નિર્મમ એમની કાવ્યમજતિ. આમાં તો, નવલરામ ત્રિવેદી કહે છે તેમ લોકોએમને મરકરી-માં જ 'કવિ' કહેતા લાગ્યાં હતા; પરંતુ આજળ જતાં ભેઈએ છીએ કે એમણે પોતાના સાવથી કવિપદ સાધ્યે કરી બતાવ્યું સંસ્કૃતના અભ્યાસથી, કાલિદાસને ગુરુદા આપ્યાથી તથા પ્રવર્તમાન પડિત યુગના પ્રથમવાથી આરભમાં એમની રૌલી સરકૃતમચ્છર બની હતી. આરભના એમના ત્રણ કાવ્યસમૂહો-માં શિષ્ટ સરકૃત બાની અને સરકૃત જ્ઞાનોના અતિરેક તથા એકધારાપણ ભેઈ રાકાય છે. પણ જુની તો આમાંથી યુક્ત પદોએમણે સજાતાને આમસાત્ કરી દીધી. હવે, એએ લોકો તરફ વળ્યા. જાપાલાના કાવ્ય, 'ગગનવિહારી', ભાવના-રાસ તરફથી બોટાદરના રાસ સરળ સૌન્દર્યલક્ષી વાસ્ત-

વિકતા અને ભાવસભાવના તરફ વળ્યા.

એમના કવનવિષય છે મુખ્યત્વે આમજીવન અને શુદ્ધજીવન. આમજીવનની રમ્યતાનાં એમણે કેરોરે દરોન કર્યાં છે. સમ-દિવાળા જેવા આમની કવિ કુદિરમાં એમનાં અનેક આમમજતિ-કાવ્યો રચાયાં હતાં. આમમજતિને એમણે મત્વશ પીધી હતી અને એથી જ એનું સચોટ અને સુચારુ નિરૂપણ પોતે કરી રાખ્યા હતા. કાસ, કાપણી, મેળો, પનપટ વગેરે આમ વિષયો એમની કલમે કાવ્યત્વ પામ્યા છે. મુદ્રિતના આ સૌન્દર્યચિંતન સાથેસાથે એમાંથી યોગ્યતાતરીકે વાંચી એમની આસિધત પણ મળત થયા વગર રહેતી નથી આથી એમની રૌલીમાં સુચાતમકતા પણ ભેઈ રાકરો. મુખ્યત્વે એમનાં આ મુદ્રિતચિત્રો વાચ્ય જ બની રહ્યાં છે એ એમની મથાદ છે, તે મીકાશ પણ છે.

શુદ્ધજીવન તો એમનાં કાવ્યોમાં અતિ માનોતો વિષય છે. એમાં પે શ્રેષ્ઠિણીના વિવિધ મનોભાવોનું એમનું નિરૂપણ યુગ-રાત્રી કાવ્યસાહિત્યમાં ચિરસ્મરણીય રહેવા સાર્નયુ છે. ક્રમા રિમ, કચકા, છત્રોત્થતા, અને પ્રોહ જેવા નારીજીવનનાં વય વિરોધના તેમજ બહેન, ભાભી, નણ્ણ, પત્ની, આતા જેવાં પદ વિરોધના એમના કાવ્યો અલેક છે નારીહુંદશના એ મરમી જ્ઞાતા છે અને નરવા તથા ગરવા ગાયક છે કલેશમય સસાર માંથી પણ એમની સૌંદર્યભિમુખ દષ્ટિએ આટલા સારવી લીધી છે અને મધુર શુદ્ધચિત્રો આપ્યાં છે. મુદ્રિતમાં પણ એએ જાણી વાર શુદ્ધ-વરોગણ કરી બેસે છે તે એમનું શુદ્ધજીવન મત્વેનું અનેકું આકર્ષણ દર્શાવે છે. શુદ્ધજીવનના મજલ પ્રસંગો એમની શ્રેષ્ઠિણીએ કાવ્યવતરણ પામ્યા છે. 'સાંધ્યજય' એમનાં શુદ્ધ-વિષયક કાવ્યોનો કેન્દ્રવર્તી ભાવ છે. માનવહૃદયની છત્રી કામગ લાગણીઓ અને ભાવનાઓને બોટાદરે પોતાના કાવ્યોમાં સાહજિક તીવ્રતાથી આલેખી છે. એમના આ કાવ્યોમાં શુદ્ધ ગુજરાતીપણુને આસ્વાદ માણી રાકાય છે.

સરકૃતમચ્છર છતાં એમની બાની પ્રાસાદિક અને મધુર છે છતાંજ કાવ્યો તેમજ ખડકાવ્યો રચ્યાં (અને તે કીકીક સફળતાપૂર્વક) હોવા છતાંય રાસ એમનું મિય અને મીતિલ કવનસ્વરૂપ છે. છતાં પર પૂરતો કાજ દર્શાવ્યા છતાં પણ તળપદા, લોકકાળોમાં એમની કવિતા કઈ ઓર જ ખીટી છે. અજમ્બ ભુદિવ્યાપાર કે ગગનગામી કલ્પનાવિહારથી પર રહીને પણ એમની કવિતાની સરળતા અને ભાવસવ્યાઈએ અનેક ભાવ-ઓનાં દિલ છત્રી લીધાં છે, દેખાવમાં વ્યાપારી કે 'પતુલ' બાસતા બોટાદરને ભેઈને તે સાથે જ એ કવિ હોવાનો ખ્યાલ કોઈને આવે, પરંતુ એમની કાવ્યમસાહીનો આસ્વાદ એમને કવિપદના અધિકારી બતાવ્યા વગર રહેતો નથી. આવા કવિને આપણે મધ્યમ પક્ષમાં ન મૂકીએ, તો ય એમનાં નિર્ભાજ કાવ્યસાધના અને નમણું કવિત્વ દાદ માગી લે તેવાં અને દીર્ઘ મળ સુધી અવિરમરણીય રહે તેવાં છે. — ધીરે પરીખ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૬

१५ दिवस : आ पुस्तक वधुमां वधु १५ दिवस
भाटे राणी शकाशे.

5.61.4

~~31 AUG 1984~~

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ-૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૬